ISSN 2073-333X
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№12/5 (151) 2020

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

«БӘЙТЕРЕК» МОНУМЕНТІ
МОНУМЕНТ «БАЙТЕРЕК»
«BAITEREK» MONUMENT

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

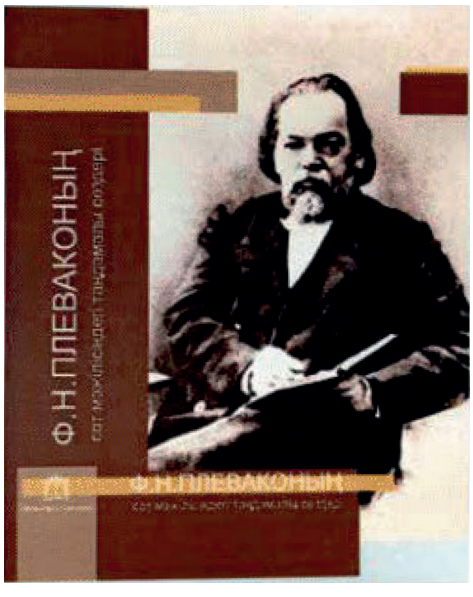

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докторанттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

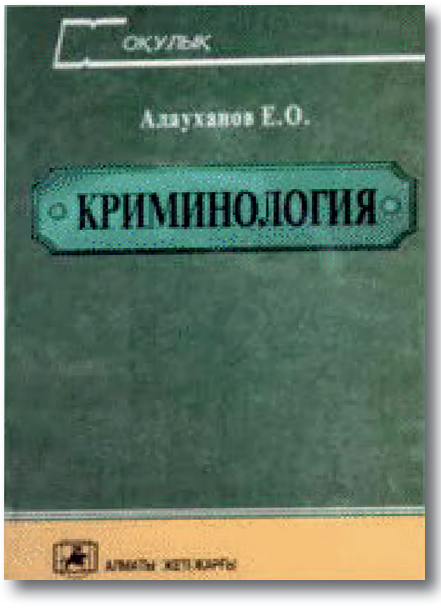

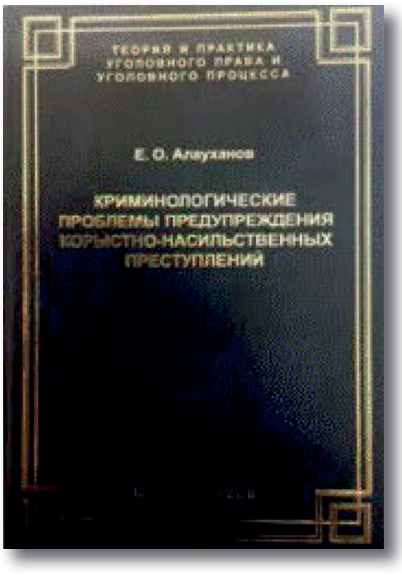

Құрылтайшы:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ
Учредитель:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ
Founder:
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

№12/5 (151)
2020

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор **– Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. *Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
4. *Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)*
5. *Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)*
6. *Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы*
7. *Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор*
8. *Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор*
9. *Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор*
10. *Бабурин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
11. *Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)*
12. *Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор*
13. *Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
14. *Бөрібеков К.К., қоғам қайраткері*
15. *Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)*
16. *Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)*
17. *Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор*
18. *Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
19. *Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)*
20. *Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)*
21. *Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор*
22. *Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)*
23. *Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор*
24. *Елешов Р., а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
25. *Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор*
26. *Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
27. *Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
28. *Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті*
29. *Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)*
30. *Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)*
31. *Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)*
32. *Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)*
33. *Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор*
34. *Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор*
35. *Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
36. *Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)*
37. *Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)*
38. *Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)*
39. *Мұсақожаева А.К., профессор, Қаз¥ӨУ ректоры*
40. *Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, Қаз¥У ректоры*
41. *Мұхамеджанов Т.М., профессор, композитор*
42. *Оразалин Н.М., ақын-драматург*
43. *Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
44. *Рахимжанов А.М., с.ғ.д., профессор*
45. *Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
46. *Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор*
47. *Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, Е¥У ректоры*
48. *Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор*
49. *Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті*
50. *Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор*

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. *Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор*
2. *Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор*
3. *Асанғазы О., қоғам қайраткері*
4. *Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор*
5. *Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор*
6. *Әлиев Д.М., ә.ғ.к., қоғам қайраткері*
7. *Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)*
8. *Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты*
9. *Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор*
10. *Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)*
11. *Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)*
12. *Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор*
13. *Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)*
14. *Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор*
15. *Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)*
16. *Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)*
17. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
18. *Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор*
19. *Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)*
20. *Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)*
21. *Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)*
22. *Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор*
23. *Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор*
24. *Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор*
25. *Мажейка Киприс И., МЕАТР акад. (Мәскеу)*
26. *Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
27. *Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)*
28. *Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)*
29. *Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)*
30. *Мұхамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор*
31. *Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор*
32. *Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы*
33. *Рүстемов Б.Т., жазушы-публицист*
34. *Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор*
35. *Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)*
36. *Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері*
37. *Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор*
38. *Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент*
39. *Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор*
40. *Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)*
41. *Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор*
42. *Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры*
43. *Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор*
44. *Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор*
45. *Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ*
46. *Усманов А., п.ғ.д., профессор*
47. *Усманов С.У., т.ғ.д., профессор*
48. *Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)*
49. *Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)*
50. *Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)*
51. *Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)*
52. *Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. *Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
4. *Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)*
5. *Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)*
6. *Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК*
7. *Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор*
8. *Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор*
9. *Байменов А.М., к.тех.н., профессор*
10. *Бабурин С.Н., д.ю.н, профессор (Москва)*
11. *Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)*
12. *Бисенов К.А., д.т.н., профессор*
13. *Борибеков К.К., общественный деятель*
14. *Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
15. *Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)*
16. *Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)*
17. *Гаипов З.С., д.п.н., профессор*
18. *Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)*
19. *Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)*
20. *Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)*
21. *Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор*
22. *Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)*
23. *Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор*
24. *Елешов Р., д.с-х.н., академик НАН РК*
25. *Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор*
26. *Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК*
27. *Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК*
28. *Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК*
29. *Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)*
30. *Идрисов Д.А., д.т.н., профессор*
31. *Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор*
32. *Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)*
33. *Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)*
34. *Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)*
35. *Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор*
36. *Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)*
37. *Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)*
38. *Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)*
39. *Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)*
40. *Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ*
41. *Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ*
42. *Мухамеджанов Т.М., профессор, композитор*
43. *Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)*
44. *Рахимжанов А.М., д.полит.н., профессор*
45. *Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)*
46. *Оразалин Н.М., поэт-драматург*
47. *Султанов К.С., д.пол.н., профессор*
48. *Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ*
49. *Турсынов С.Т., д.э.н., профессор*
50. *Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба*

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. *Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор*
2. *Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор*
3. *Абишев Х.А., к.ю.н., доцент*
4. *Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор*
5. *Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель*
6. *Асангазы О., общественный деятель*
7. *Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)*
8. *Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК*
9. *Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор*
10. *Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)*
11. *Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)*
12. *Жакып Б.О., д.фил.н., профессор*
13. *Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)*
14. *Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор*
15. *Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)*
16. *Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)*
17. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
18. *Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор*
19. *Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор*
20. *Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)*
21. *Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)*
22. *Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор*
23. *Құрманалиев К.А., д.ф.н., профессор*
24. *Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)*
25. *Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)*
26. *Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
27. *Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)*
28. *Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)*
29. *Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)*
30. *Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор*
31. *Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор*
32. *Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»*
33. *Рустемов Б.Т., писатель-публицист*
34. *Рустемова Г.Р, д.ю.н., профессор*
35. *Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)*
36. *Сапиев О.С., общественный деятель РК*
37. *Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор*
38. *Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент*
39. *Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор*
40. *Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)*
41. *Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор*
42. *Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ*
43. *Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор*
44. *Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор*
45. *Турсынов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави*
46. *Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)*
47. *Усманов А., д.п.н., профессор*
48. *Усманов С.У., д.т.н., профессор*
49. *Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)*
50. *Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор*
51. *Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)*
52. *Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)*

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasilov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
4. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
5. *Alikperov Kh.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.*
9. *Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.*
10. *Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
11. *Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)*
12. *Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
13. *Boribekov K.K., public figure of RK*
14. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)*
15. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
16. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
17. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
18. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
19. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
20. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
21. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
22. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
23. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
24. *Yeleshov R., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
25. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
26. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
27. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
28. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
29. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
30. *Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
31. *Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, Prof.*
32. *Kozachenko I.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)*
33. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
34. *Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)*
35. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
36. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
37. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
38. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
39. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
40. *Mukhamedzhanov T.M., Prof., composer*
41. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
42. *Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU*
43. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
44. *Rakhimzhanov A.M., Dr. of Political Science, Prof.*
45. *Rustambayev M.Yu., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
46. *Orazalin N.M., poet, playwright*
47. *Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
49. *Tursynov S.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
50. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., President of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

1. *Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.*
2. *Abishev T.D., Candidate of Law Sciences*
3. *Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
4. *Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.*
5. *Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure*
6. *Asangazy O., public figure*
7. *Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)*
8. *Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
9. *Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
10. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)*
11. *Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Peterburg)*
12. *Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Ryazan)*
13. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
14. *Zhanabilov N.Ye., Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)*
15. *Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
16. *Ivona Massaki, Prof. (Poland)*
17. *Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences*
18. *Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
19. *Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)*
20. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
21. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
22. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
23. *Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)*
24. *Mazheika Kipras I., academician of PANS(Moscow)*
25. *Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
26. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
27. *Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
28. *Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Almaty)*
29. *Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.*
30. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
31. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
32. *Rustemov B.T., writer, publicist*
33. *Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.*
34. *Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
35. *Sapiyev O.S., public figure of RK*
36. *Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
37. *Seitzhanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
38. *Siegmund O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)*
39. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
40. *Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)*
41. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
42. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
43. *Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*
46. *Fadeeyev V.N., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
47. *Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
49. *Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)*
50. *Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.*
51. *Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)*
52. *Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

"ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА" халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1, 25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі**:**
5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

Журнал редакциясының мекенжайы:
Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар
+7 778 515 99 50

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

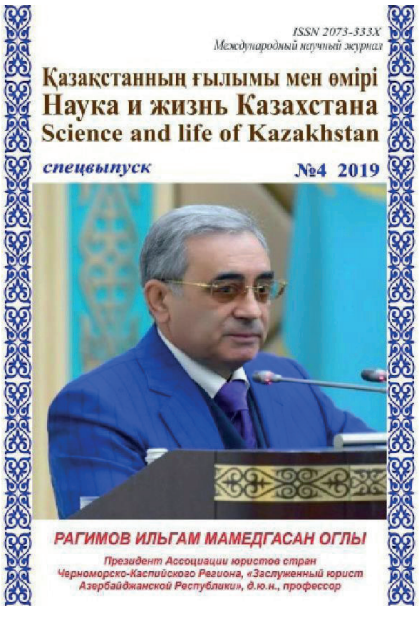

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»** издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана» – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

► Победители конкурса ► Имя в истории и науке
► Вопросы образования и науки ► Трибуна молодых ученых
► Юбилей ► Мероприятия
► Рецензии, новые книги ► Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: *Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.* ***Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!***

9) ***НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!***

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы** УДК и / или ББК; **пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом**

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3-4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ ПИШЕТСЯ ДЛЯ СТАТЬИ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках**.

3) ***Статья*** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) ***Текст*** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1, 25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) ***Ссылки*** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. ***Пример внутри текстовой библиографической ссылки:*** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. ***Например, в тексте***: *«В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: *«Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).*

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: *URL: http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) ***Библиографический список*** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: *Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб.пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.*

Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018.Т. 18.№ 7. – С. 52-62.*

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: *Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.*

Пример оформления диссертации: *Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. –М., 2018. – 425 с.*

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) ***Статьи***, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) ***Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.***

10) **Число авторов не должно превышать не более двух.**

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!
МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:
Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!
Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:
г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:
Акжанар
+7 778 515 99 50

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Апахаев Нурлан Жилкайдарович, Калкаева Несибели Бакитовна
ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ МӘЖБҮРЛЕУ....20

Bekezhanov Dauren, Teleuyev Galym
THEORETICAL AND LEGAL BASES OF ENSURING CYBERSECURITY OF THE INDIVIDUAL IN THE SCIENTIFIC INFORMATION SOCIETY....25

Бекежанов Даурен Нуржанович, Садуакасова Лаура Байкеновна
ӨНДІРІСТІК ЖӘНЕ ТҰТЫНУ ҚАЛДЫҚТАРЫН АЙНАЛЫМЫН РЕТТЕЙТІН ЗАҢНАМАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ....31

Бекежанов Даурен Нуржанович, Чункунова Сания Батырханқызы
ЖЕР ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРЫ ҮШІН ЖАУАПКЕРШІЛІКТЕР....41

Беристемова Раухан Галимовна
ЕСІРТКІ ҚҰРАЛДАРЫН, ПСИХОТРОПТЫҚ ЗАТТАР МЕН ПРЕКУРСОРЛАРДЫ ӨТКІЗУГЕ БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУДІҢ БАСТАПҚЫ КЕЗЕҢІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ....47

Жукова Зара Борисовна, Товсултанова Лиана Илесовна
СПОР О ПРАВЕ КАК РАЗНОВИДНОСТЬ СОЦИАЛЬНОГО КОНФЛИКТА....54

Колесников Юрий Юрьевич
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПРОФИЛАКТИКИ ПРАВОНАРУШЕНИЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ....60

Колесников Юрий Юрьевич
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ПРОФИЛАКТИКИ ПРАВОНАРУШЕНИЙ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ....64

Сагадиев Азамат Нурланович, Жамбаев Ержан Сагынханович
КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВАЯ СИСТЕМА ЕС И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА ЭВОЛЮЦИЮ СИСТЕМЫ ИСТОЧНИКОВ КОНСТИТУЦИОННОГО ПРАВА В ГОСУДАРСТВАХ-ЧЛЕНАХ....69

Сулеймен Дархан Досанулы, Жижис Станислав Альфонсасович
О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ УЧАСТНИКОВ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА....75

Тажмағамбет Амантай Сабырбайұлы, Алмагамбетов Пернебай Алмагамбетұлы
МЕМЛЕКЕТТІҢ ПАЙДА БОЛУЫ, ДАМУЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ....80

Шаривхан Жардембек, Хабдулин Арман Баймурзаевич
ПРИМИРИТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕДУРЫ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ КАЗАХСТАНА НА ПРИМЕРЕ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ....84

Шидемов Азамат Гарифуллаевич, Бишманов Какимжан Муратжанович
ЭКСТРЕМИСТІК БАҒЫТТАҒЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ....88

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Абдрахманова Хадиша Кенесовна, Маханбет Гаухар Құдайбергенқызы
ОРТА МЕКТЕПТЕ МЕХАНИКАЛЫҚ ТЕРБЕЛІСТЕР МЕН ТОЛҚЫНДАРДЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ....96

Абдуалиева Рима Ергалиевна
АҚПАРАТТЫҚ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР САБАҒЫНДА ДИДАКТИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР ЖАСАУ ӘДІСТЕМЕСІ....101

Акмуллаева Айжан Сейтхановна, Хани А.Б.
ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ МЕКТЕП БАҒДАРЛАМАСЫНДА ПАЙДАЛАНУ....104

Алдабергенова Айгуль Оналбековна, Назарова Сымбат Сауқынқызы
«MOODLE» ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕ ОҚЫТУ КУРСЫН ҚҰРУ....109

Алпысбай Мөлдір Алтайқызы
ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМЫТУ....114

Әсілбек Нуртаң Әділханұлы, Құдайбергенова Әлия Маликовна
СТУДЕНТТЕРДІҢ СЫНИ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУДАҒЫ ҒЫЛЫМИ АРГУМЕНТТІҢ МАҢЫЗЫ 118

Бейсенбаева Жайна Адихановна, Сангилбаев Оспан Сейдуллаевич
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДАМУЫ....123

Бұлақбаева Мейрамгуль Кеңесбайқызы, Бейсембай Камшат Жасұланқызы, Оралбек Назерке Жомартқызы
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТРЕНИНГТЕР ЖӘНЕ ИНТЕРТЕЙМЕНТ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҚ ПЕН КӘСІБИ ДАҒДЫЛАРДЫ ДАМЫТУ 127

Бұлақбаева Мейрамгуль Кеңесбайқызы, Сарсебай Фариза Бақытжанқызы, Хабдолданова Ғалия Даулетқызы
САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ МЕН ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУДА КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРІНІҢ СЫНИ ТҰРҒЫДА ОЙЛАУ ДАҒДЫСЫН ДАМЫТУ 132

Ержігіт Айгерім Бақытқызы, Абдиева Жұлдызай
БАСТАУЫШ СЫНЫП МАТЕМАТИКА ПӘНІНЕН ОҚЫТУ НӘТИЖЕЛЕРІН БАҒАЛАУ КРИТЕРИЙЛЕРІ 136

Есейқызы Ұлжалғас, Есейқызы Айым
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ КЕҢІСТІКТІК ОЙЛАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІҢ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ 142

Есенгабылов Ильяс Жансеркенович, Бадигулов Қанат Мұратұлы
БЛОКЧЕЙННІҢ ҚОЛДАНУ САЛАЛАРЫ 146

Есенгабылов Ильяс Жансеркенович, Жиембаев Жомарт Тқмарбекович
ОҚУ ҮРДІСІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ-ҚАТЫНАСТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ 149

Есенгабылов Ильяс Жансеркенович, Смагулова Л.А.
ОҚЫТУ САПАСЫН АРТТЫРУДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК КЕШЕННІҢ ТИІМДІЛІГІ МЕН МАҢЫЗЫ 154

Есенгабылов Ильяс Жансеркенович, Хайсар Жанал
ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ УЧАЩИХСЯ В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАТИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ 157

Жаздықбаева Мария Ботайқызы, Қасымбеков Жакипбек Айдарбекович
ЕРЕСЕК ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК-ТІЛДІК МОНИТОРИНГ НӘТИЖЕЛЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ 160

Жаздықбаева Мария Ботайқызы, Қасымбеков Жакипбек Айдарбекович
«ТІЛ ДЕФЕКТІСІ БАР БАЛАЛАРМЕН» ЖҮРГІЗІЛЕТІН ТҮЗЕТУ ЖҰМЫС ТҮРЛЕРІ 165

Zhakanbayeva Bakytgul Bolatovna
PSYCHO-PHYSIOLOGICAL MECHANISMS OF VIOLATIONS OF WRITTEN SPEECH OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN WITH DYSGRAPHIA 169

Жумабекова Фатима Ниязбковна, Байназарова, Тұрсынай Бейсембековна, Адылбек кызы Гулназ
МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУДІ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ЖАҒДАЙЫНДА МАМАНДАР ДАЙЫНДАУДЫҢ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ 172

Ibraeva Zhanar Kulmatovna, Yelubay Aisultan Baurzhanuly
A NEW APPROACH TO THE FORMATION OF STUDENTS' LEXICAL COMPETENCE AND ITS IMPORTANCE 178

Идрисова Айгуль Еркиновна, Токанбаев Асхат Еркинович
ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ПО ПРОГРАММЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ЦЕНТРА ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ «ОРЛЕУ» 186

Kamitzhanova Nargiza Bakhytzhanovna, Zhambylkyzy Marina
EFFECTIVENESS OF AUDIOBOOKS ON PRONUNCIATION SKILLS AT DIFFERENT LEVELS OF LANGUAGE PROFICIENCY IN HIGH SCHOOL 190

Кожагельдиева Сауле Скендировна, Сейсекова Алия
БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНУ 195

Криванкова Лилия Сергеевна, Оразбаева Асель Айтмухамедовна
РЕАЛИЗАЦИЯ РАЗВЕТВЛЯЮЩИХСЯ АЛГОРИТМОВ НА ЯЗЫКЕ PYTHON 199

Кішібаева Дариха Джунисбекқызы, Алтынбеков Мұхтар Алдияруұлы
МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНДА САЛАУАТТЫ САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ – ӘЛЕУМЕТТІК ПРОБЛЕМА РЕТІНДЕ 203

Қасқатаева Бақыткүл Рахымжан қызы, Әділақын Айгерім
«АНАЛИТИКАЛЫҚ ГЕОМЕТРИЯ» КУРСЫН ОҚЫТУДА МЕКТЕП ПЕН ЖОО АРАСЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ШАРТТАРЫ 207

Сейітжанов Зуфар Нұрсапаұлы, Мақсұт Динара Қайратқызы
ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ТАРИХИ ЖЫРЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ 211

Мурсакимова Гүлжан Алтайбековна, Канапьянова Зауре Ниазбековна
STEM БІЛІМ БЕРУ НЕГІЗІ ЖӘНЕ ОНЫҢ РОБОТОТЕХНИКА БАҒЫТЫНА ҚОСАТЫН ҮЛЕСІ 217

Оспанов Бахтияр
СЫР СУЛЕЙІ ТҰРМАҒАМБЕТ ІЗТІЛЕУОВТІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ИСЛАМДЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТӘРБИЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ 222

Рыскулов Алдияр
ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНДА ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ КӨРКЕМ ЕҢБЕК ПӘНДЕРІН ДИДАКТИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯЛАУДЫҢ МӘНІ 230

Серіков Бағдат Берікұлы, Асылбекова Шынар Моряковна
ОҚУШЫ ПРОФИЛІНІҢ БІРЫҢҒАЙ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ ЖӘНЕ ЕНДІРУДІҢ ТИІМДІЛІГІ 236

Тукенова Наталья Имбергеновна, Журек Барыс
ИНФОРМАТИКА ПӘНІНЕН БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАБЛЕТТЕРІН АРТТЫРУДА ОНЛАЙН ТЕХНОЛГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ 240

Тукенова Наталья Имбергеновна, Сахипов Айвар
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ РЕСУРСОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ 245

Шагатаева Зауре Ерназаровна, Сарбасов Ерназар Каспаевич
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ МОДЕЛЬДЕУ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ КӘСІБИ ОҚЫТУ ПЕДАГОГЫНЫҢ ЖАЛПЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ 249

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Аймукатова Айымхан Темирхановна
ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ГАЗЕТ ТІЛІНДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ 253

Айтимов Мұратбек Кенжебайұлы, Аймаханова Гүльдана Ермуратқызы
Ә. НҰРПЕЙІСОВТІҢ «СОНҒЫ ПАРАЗ» РОМАНЫНДАҒЫ ТАБИҒАТ-АДАМ-ҚОҒАМ ТҰТАСТЫҒЫ МЕН КӨРКЕМДІК ҚИЯЛ 256

Балтабаева Гауһар Саяділқызы, Күзембаева Айгерім Борантайқызы
МҰХТАР МАҒАУИН ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚ ДӘРЕЖЕСІ 264

Бугенова Лэля Аманжоловна, Карбозова Алия Мукатаевна
ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕКСТОВ СМИ 268

Бугенова Лэля Аманжоловна, Карбозова Алия Мукатаевна
ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕКСТОВ СМИ: ПОНЯТИЕ «МЕДИЙНОГО ДИСКУРСА» 272

Дәрменқұлова Рая Нұрсұлтанқызы, Әміров Әбдібек Жетпісұлы
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДАҒДЫЛЫ ІС-ӘРЕКЕТТІ, ҚИМЫЛДЫ БІЛДІРЕТІН БАЯНДАУЫШТАР: ТҮРЛЕРІ, ЖҰМСАЛУ НОРМАСЫ 276

Дуйсенгазы Серикзат, Имангалиев Бауыржан, Ауезханова Алтынай,
МЕДИАПЛАНИРОВАНИЕ И ЕГО РОЛЬ В ПРОДВИЖЕНИИ ПРОДУКЦИИ НА ПРИМЕРЕ БРЕНДА «PANDORA» В КАЗАХСТАНЕ 280

Мухит-Ардагер Сыдыкназаров, Имангалиев Бауыржан, Ескендир Руслан
МЕДИАПЛАНИРОВАНИЕ ПРИ АНТИКРИЗИСНОМ PR ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ 286

Тахан Серик, Имангалиев Бауыржан, Кайратов Жантас
СОЦИАЛЬНАЯ РЕКЛАМА КАК ОДИН ИЗ ВИДОВ КОММУНИКАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ 291

Дуйсенгазы Серикзат, Имангалиев Бауыржан, Мажитова Анеля
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ГЕОБРЕНДИНГА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПОСТРОЕНИЕ ИМИДЖА ТЕРРИТОРИИ 295

Тұржан Оңайгүл, Имангалиев Бауыржан, Тайжан Ернар
МАРКЕТИНГТЕГІ КОМУНИКАЦИЯ (ЖЫЛЖЫТУ) ЖҮЙЕСІ 301

Қобланова Айман Жилкибаевна
АБАЙ ӨЛЕҢ ӨРНЕКТЕРІНДЕГІ ҚЫЗ ӘДЕБІ 306

Медетбекова Перизат Туктибаевна, Смадияр Медина
ҚАЗАҚ, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ «АРМАН» ҰҒЫМЫНЫҢ ПАРЕМОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕСІ 309

Мұқашева Меруерт Қозықанқызы, Картаева Айжан Маратбекқызы
ЖАЗБА ЖҰМЫСЫН ЖАЗДЫРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ (М.ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫ НЕГІЗІНДЕ) 313

Мұсабеков Ерубай Әбілқасымович, Мұсабекова Үрзада Әбілқасымовна
ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХИ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ БОЛМЫСЫНЫҢ КӨРІНІСІ 317

Saduakhas A.N., Bekkozhanova G.K.
LINGUISTIC FEATURES OF ADVERTISING TEXT 321

Сахитжанова Зада Омаргазиевна, Атаметова Дилафруз Абдираимқызы
АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ОРТАҚ СЮЖЕТТЕР(АҒЫЛШЫН ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ РОБИН ГУД ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ АЛДАР КӨСЕ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ) 326

Сейсекова Баян Қанатқызы, Турсын Шарайна Кубейқызы
ЖАРНАМА ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТАПТАУРЫНДАРДЫҢ КӨРІНІСІ 330

Таирова Гюзаль Аманжановна
АНАЛИЗ КОНЦЕПТА «ЖЕНЩИНА» В РОМАНЕ «ЭЛЕАНОР ОЛИФАНТ В ПОЛНОМ ПОРЯДКЕ» 336

Толегенов Талгат Курмашович, Құрмаш Сырым Сейсенғалиұлы
АБАЙ МҰРАСЫ ТУРАЛЫ ПІКІРТАЛАС ЖӘНЕ Ы. МҰСТАМБАЙҰЛЫ 340

Толегенов Талгат Курмашович, Жагипарова Майра Мусаевна
ОБУЧЕНИЕ ЯЗЫКУ В ИГРОВОЙ ФОРМЕ 344

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Кабылов Дәулет Блялулы, Айт Бұлбұл Ақанқызы
ИНТЕРЬЕР ДИЗАЙНЫНЫҢ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕДЕГІ ДАМУ ТАРИХЫ 347

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Касымова Гульнар Маруповна
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОРРЕКЦИОННО-РАЗВИВАЮЩЕГО ПОТЕНЦИАЛА ИГРЫ 351

Касымова Гульнар Маруповна, Мерянова Назугум Сейитжановна
ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ СПЕЦИАЛИСТА ПРИ ПОДБОРЕ ПЕРСОНАЛА В СФЕРЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ 356

Сақтағанов Балабек Кеніштайұлы, Матаева Алтыншаш Туменбаевна
ПСИХОЛИНГВИСТИКАДАҒЫ ТІЛДІК САНА ЖӘНЕ ОНЫ ЗЕРТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 362

ЭКОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – ECOLOGICAL SCIENCE

Доржеева Елена Андреевна, Канаева Зылиха Кожамкуловна
ВЛИЯНИЕ ТЭС НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ 366

Канагатов Жамбыл Жолдыбаевич, Сеитова Гульдана Аманжоловна
АЛАКӨЛ АЛҚАБЫНЫҢ ӨЗЕНДЕРІНІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ 371

Рахымбеков Айтбай Жапарович, Букенова Эльмира Абаевна
О ЗАЩИТЕ ОТ ВРЕДНЫХ ВЕЩЕСТВ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОРГАНИЗМА СУПЕРИОННЫМ ДОЗАТОРОМ КИСЛОРОДА 376

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ – СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА – SOCIAL SCIENCE

Төкен Меруерт Төкенқызы
ТЕМІР ЖОЛҒА ЖАҢА ЖОЛ МАШИНАЛАРЫН ЕНГІЗУДЕГІ АРТЫҚШЫЛЫҚ 380

ФИЗИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМЫ – ФИЗИЧЕСКАЯ НАУКА – PHYSICAL SCIENCE

Рахымбеков Айтбай Жапарович, Солтанова Динара Ахановна
О ФЕНОМЕНАЛЬНЫХ ЭЛЕКТРОФИЗИЧЕСКИХ СВОЙСТВАХ СУПЕРИОННОГО ПРОВОДНИКА 384

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS 389

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE

МРНТИ: 10.77.21
УДК: 343.23.01

АПАХАЕВ НУРЛАН ЖИЛКАЙДАРОВИЧ,
меңгеруші, заң ғылымдарының кандидаты,
Құқықтық пәндер кафедрасы,
Қайнар академиясы,
e-mail: apahaev_nurlan@mail.ru

КАЛКАЕВА НЕСИБЕЛИ БАКИТОВНА,
қауымдастырылған профессоры, заң ғылымдарының кандидаты,
Құқықтану кафедрасы,
Тарих және құқық институты,
Абай атындағы ҚазҰПУ,
e-mail: nesibeli77@mail.ru

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ МӘЖБҮРЛЕУ

Аңдатпа. Бұл мақалада автор Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің жаңа редакциясының және қылмыстық құқық теориясының ережелері негізінде Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасындағы мәжбүрлеу ұғымы мен мазмұнын қарастырады. Сондай-ақ, қылмыстық құқық теориясында мәжбүрлеуді түрлерге жіктеу мәселелері әдісі бойынша, құқық қолданушыға заңмен берілген, мемлекеттің мәжбүрлеу күшімен қамтамасыз етілген, мәжбүрлеуге әсер етуіне байланысты жан-жақты зерттеледі.

Түйін сөздер: мәжбүрлеу, жеке мәжбүрлеу, психикалық мәжбүрлеу, қылмыстық заңнама.

Аннотация. В данной статье на основе положений новой редакции Уголовного кодекса Республики Казахстан и теории уголовного права автором рассмотрено понятие и содержание принуждения в уголовном законодательстве Республики Казахстан. Также были раскрыты вопросы классификации принуждения в теории уголовного права на виды: по способу, по преодолимости, в зависимости от предоставленных правоприменителю законом допустимых средств, обеспеченных принудительной силой государства, в зависимости от воздействия на принуждаемого.

Ключевые слова: принуждение, физическое принуждение, психическое принуждение, уголовное законодательство.

Abstract. In this article author shows new points of Criminal Code of Republic of Kazakhstan and theory of criminal law, actually new points of meaning «compulsion». In addition, author has discovered questions of classifications in compulsion in theory of criminal law on by doing matters, by points, by dependence on allowed ways, which allowed by government.

Keywords: compulsion, compulsion by power, mental compulsion, criminal law-making point.

Қазақстан қылмыстық құқығындағы мәжбүрлеу ұғымы

Қылмыстық-құқықтық мағынада мәжбүрлеу ұғымын қалыптастыру үшін лексикалық және заңды мағынадағы түсіндірменің қолдануын орынды деп санаймыз.

Осылайша, лексикалық тұрғыдан «мәжбүрлеу» 1) мәжбүрлеу бойынша орын алған; 2) кез-келген әрекетті жасауға мәжбүр ету; 3) жасанды, ерікті емес; 4) мәжбүрлі тәртіпте кез-келген әрекетті жасату [Ожегов С.И., 1968, 585-586 б.].

Доктриналық көзқарастан мәжбүрлеу түсінігінің анықтамасын қалыптастыру – өзіндік зерделеуді талап ететін ғылыми перспектива болып табылады. Әмбебап ұғымды конструкциялау күрделігі келесіден тұрады алғаш рет заң шыға-

рушы мәжбүрлеуді 2 түрге бөледі (күштеп және психикалық), ол өз кезегінде ізделетін анықтамаға сараланымдық ыңғайды талап етеді. Қазақстандық құқықтанушы Н.Н.Турецкийдің пікіріне сүйенсек келесіге назар аудару керек: «Қылмыстық заңда күштеп мәжбүрлеу түсінігінің ашық анықтамасы жоқ. «Мәжбүрлеу», «күштеп мәжбүрлеу» түсініктерінің этимологиялық талдауы қылмыстық құқық теориясында күштеп мәжбүрлеу дегеніміз өзінің қалауы бойынша әрекет ету мүмкіндігінен айырылатын дене қол сұқпаушылық немесе тұлғаның бостандығын (дене жарақаттарын келтіру, ұрып – соғу, байлау, тұншықтыру және т.б.) білдіреді.

Аталған мәжбүрлеудің мақсаты тұлғаның мінез-құлқын таңдау мүмкіндігі немесе адамның өз қалауы бойынша әрекет ету мүмкіндігінен айырылатын ықпалдың, яғни өзінің әрекеттеріне басшылық ету болмауы.

Кейде күштеп мәжбүрлеу күш зорлығымен теңдестіріледі. Аталған ұғымдар көбімен ұқсас алайда мүлдем бір-біріне ұқсамайды. Күштеп мәжбүрлеу тұлғаның дене қолсұғушылығына күштеп ықпал етуді емес алайда адамның өз қалауы бойынша әрекет ету мүмкіндігін шектейтін өзге де әрекеттерді қоса алады» [Турецкий Н.Н., 2005, 265 б.].

Аталған мән мәтінде қылмыстық құқықтың өткен жүзжылдығының теоретигі Н.С. Таганцевтің пікірі осы күнге дейін көкейкестігін сақтауда, ол мәжбүрлеу ұғымы нақты бір деңгейде еңсермейтін күштің ұғымымен теңдестіріледі. Алайда, күштеп мәжбүрлеу ұғымына адамдардың ғана күштері емес табиғаттың, биологиялық процестердің және т.б. әрекеттері жатады [Таганцев Н.С., 1902, 226-227 б.]. Қылмыстық-құқықтық мағынадағы мәжбүрлеудің маңызды белгісі ретінде бір адам екінші адамға көрсететін түрлі мәнжайларға байланысты еңсерілмейтін күштеп мәжбүрлеу болып табылады.

Күштеп мәжбүрлеу келесі жағдайлардың бар болғаны кезінде қылмыстық құқыққа қарсылықты болдырмайтын мән-жайлар болып табылады:

1) күштеп мәжбүрлеудің бар болуы;

2) мәжбүрленетін тұлғаның күш функцияларын шектеуге күштеп мәжбүрлеудің бағыттылығы;

3) күштеп мәжбүрлеудің болмысы;

4) күштеп мәжбүрлеудің еңсермейтін сипаты.

ҚР ҚК көрсетілген мәжбүрлеудің екінші түрі – психикалық мәжбүрлеу. Психикалық ықпал ету дегеніміз адамның психикасына вербал таңбалар қорқыту, бопсалауды қолдану арқылы әсер етуді білдіреді. Мәжбүрлеудің осындай түрінде күштеп қорқытуға болмайды. Осындай мәжбүрлеудің мақсаты адамның еркін айыру, өзінің әрекеттеріне басшылық ету мүмкіндігінен айырудан тұрады. Психикалық мәжбүрлеу кезінде күш зорлығын жасау қауіпі шынайы болып табылады. Сонымен қатар, мәжбүрлеудің осы түрінің ерекшелігі екі мүмкіндіктер арасында таңдаудың бар болуы: өз әл-ауқатымен, өзімен құрбан ету және т.б. немесе құқық қорғалатын мүдделерге зиян келтіру. Гипноз немесе психотроптық әсер осы түрдің ерекшелігі болып табылады [Алауханов Е.О., 2001, 98 б.]. Жалпы ереже бойынша психикалық ықпал тұлғаның ерік бостандығын шығармайды.

Қылмыстық-құқықтық мағынада «мәжбүрлеу» ұғымының анықтамасын қалыптастыруға Ресей зерттеушісі Е.А. Куманяева әрекет еткен. Аты аталған автордың пікірі бойынша: бір тұлғаның мүддесімен екінші тұлғаның еркін басу арқылы жасалатын, оны нақты түрде әрекет етуді (әрекетсіздікті) мәжбүрлейтін мақсатты әрекет. Мәжбүрлеу дегеніміз екі субъектіні бар болуын болжамдайды, оның біреуі белсенді рөлді атқарады (мәжбүрлейді), ал екіншісі – бейтарап (мәжбүрлеуге ұшырайды), олардың арасындағы объективтік және субъективтік байланысты көрсетеді: объективтік жақтан мәжбүрлеу мәжбүрленетін адамға сыртқы ықпалды ұсынады, субъективті жақтан нақты алдын ала белгілі мақсатқа жетуге бағытталған [Куманяева Е.А., 2012]. Келтірілген анықтаманың сыртқы тартымдығына қарамастан ол осы ұғымның барлық ерекшеліктерін қамтымайды. Әсіресе, мәжбүрлінің бейтарап рөлі салыстырмалы сипатқа ие, өйткені мәжбүрлеу мақсаты тұлғаны нақты әрекеттерді (әрекетсіздікті) жасауға түрткі болу, яғни рөлдің бейтарап бөлігі мәжбүрленетін тұлға мәжбүрлеуді іске асырғанда, іс-әрекет етуге кіріскенде және оны күткен күйде соңына жеткен кезде аяқталады. Е.А. Куманяеваның анықтамасында мәжбүрлеу түрлеріне көрсетілім болмаған. Ол мәжбүрлеудің жеңілмейтіндік және жеңілгендік көз қарасынан мәні бар кемшілік болып табылады.

Қазақстан Республикасының қылмыстық Кодексіндегі «мәжбүрлеу» ұғымы мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы ретінде жазаны анықтаудан тұратын қылмысты жасау бойынша құқықтық салдар ретінде түсіндіріледі; және өзінің заңды сипаттамасы бойынша мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары болып табылатын тәрбие әсеріндегі мәжбүрлеу шаралары, мүлікті тәркілеу, медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары ретінде қылмыстық жауапкершілікті жүзеге асыру түрлеріне қатысты қолданылады [*http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226#z236*].

Заң шығарушы нақты қылмыстық құқық бұзушылық құрамдарына қатысты қолданыстағы қылмыстық заңнамада ашылмайтын «мәжбүрлеу» ұғымының жалпы мазмұнын ғана айқындаған.

Бұл ретте, тиісті құқықтық қатынас ҚР ҚК нормаларымен де, Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің де нормаларымен реттеледі (бұдан әрі – ҚР ҚПК) [*Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексі. – Алматы: ЮРИСТ, 2020.*], ол өз кезегінде құқық

саласының жазалау өрісіндегі мәжбүрлеудің пән аралық сипатын көрсетеді. Бұл көпвекторлық жағдай сараланымдық тәсілді және қылмыстық-құқықтық қарым-қатынастарда туындайтын мәселелердің шешілуін талап етеді.

Заң шығарушы қолданыстағы заңнамада қылмыстық құқық бұзушылықтың нақты құрамдарына қатысты ашылмайтын «мәжбүрлеу» ұғымының жалпы мазмұнын айқындағаны туралы мән-жайды аталған ұғымның мазмұнын зерделеу көкейкестігінің деңгейін, оның дефинициясын қалыптастыру және оны ары қарай ҚР ҚК заңнамалық тәртіпте бекітудің елеулі фактор ретінде бағалау қажет екендігін атап өткен.

Мәжбүрлеудің өзі екі аспектіде қаралуы мүмкін: зорлық актісі және қылмыстық әрекет жасалу нәтижесіндегі мәжбүрлік жағдайы ретінде ескеріліп, «қылмыстық мәжбүрлеу» және «зорлық» санаттарының қатынасы қылмыстық құқық бұзушылық деген ұғымның мәселесіндегі ерекше мәні бар.

Мәжбүрлеуге тікелей қатысты келесі сұрақтар ғылыми зерттеуге мүлдем ұшырамаған: қылмыстық заңның Жалпы және Ерекше бөлімдерінде қылмыстық мәжбүрлеуді салыстыру; мәжбүрлеу тәсілдері жауап беретін критерийлерді анықтау; мәжбүрлеуге ҚР Ерекше бөлімінің нормаларындағы кешенді талдау.

«Мәжбүрлеу» ұғымының анықтамасына мұқтаждық жаңадан қабылданған ҚР ҚК ережелері және Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасындағы мәжбүрлеу институтының мазмұны қаралған қылмыстық құқық теориясының негізінде пайда болған.

Бұдан басқа, мәжбүрлеу түсінігінің пайда болуы мен қолдануы Қазақстан Республикасы Конституциясының ережелерімен байланысты, атап айтқанда құқыққа қарама-қайшы сипаттағы құқықтық қарым-қатынастарда мәжбүрлеу белгілерін көрсететін баптардың бар болуы. Осылайша, 11-баптың 1-тармағына сәйкес «Республиканың халықаралық шарттарында өзгеше белгіленбесе, Қазақстан Республикасының азаматын шет мемлекетке беруге болмайды», 39-бабының 1-тармағы «Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатында қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін» және т.б.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабы 3-тармағының мән мәтінінде мемлекеттің қажеттілігі үшін мүлікті мәжбүрлеп алу жағдайлары заңмен нақты айқындалуға танылған, олар қоғамдық мақсаттарды құдалайтын және мемлекеттің функциясынан шығатын мемлекеттің мүддесін қанағаттандыру қажеттілігімен және аталған қажеттілікті қанағаттандырудың басқа әдісі мүмкін болмаған жағдайда негізделеді.

Осы мақаланың мақсаты Қазақстан Республикасының ұлттық құқығы жүйесінде қылмыстық заңының рөлін, орны мен мақсатын мәжбүрлеуді мәнмәтінде анықтау болып табылады.

Аталған мақсатқа жету үшін авторлар қылмыстық құқықтағы мәжбүрлеудің үш заңды мағынасын айқындап және оларды бір-бірінен ажыратқан:

- Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде «мәжбүрлеу» түсінігі қылмысты жасаудың құқықтық салдары ретінде түсіндіріледі (жазаны мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы ретінде айқындайды); және медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасы, тәрбие ықпалындағы мәжбүрлеу шарасы, мүлікті тәркілеу сияқты қылмыстық жауапкершілікті іске асыру түрлеріне қатысты қолданылады;

Зорлық актісі және қылмыстық әрекет жасалу нәтижесіндегі мәжбүрлік жағдайы ретінде ескеріліп, қылмыстық құқық бұзушылық түсінігінің мәселесінде «қылмыстық мәжбүрлеу» және «зорлық» сияқты санаттардың қатынасына ерекше мағына бөлінеді.

- «мәжбүрлеу» ұғымының анықтамасына мұқтаждық жаңадан қабылданған ҚР ҚК ережелері және Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасындағы мәжбүрлеу институтының мазмұны қаралған қылмыстық құқық теориясының негізінде пайда болған.

Мәжбүрлеу қылмыстық құқықта мемлекеттік ықпал ету шарасы ретінде ғылыми деңгейде дербес және жеткілікті түрде пысықталған тақырып болып табылады, сондықтан аталған зерттеудің нысаны болмайды.

Қылмыстық құқықтағы мәжбүрлеудің институцияландырудың теориялық – әдістемелік негіздері жалпы құқық теориясының, мәжбүрлеудің проблемаларын зерттейтін, түрлі құқық мектеп өкілдерінің теориялық іздеулерінің ережелерімен айқындалады.

Институцияландыру процесі ізделетін институттың моделін, оның теориялық негізін таңдауды талап етеді. В.М.Быченковтың пікірі бойынша әлеуметтік құбылыстың болмысын анықтайтын, құқықтық, нормативтік ережелердің кодталған жүйелердің, белгілеулердің, жеке-құқықтық және жария-құқықтық сипаттағы әлеуметтік білім және құқық саласы субъектілерінің жиынтығы ретінде институттарды қамтитын, диапазоны бойынша кең түсінік ретінде анықтауға болады [Быченков В.М., 1996, 30-31 б.].

Мәжбүрлеу институтының түсінуі қылмыс институттарының (қылмыстық құқық бұзушылық), құқық бұзушылық субъектісі, жеңілдететін және ауырлататын жағдайлардың ұғымын түсіну арқылы іске асырылады.

Қылмыстық құқықтағы мәжбүрлеудің үшжақтылығы оның қолдануы мен түсінуінің үш аспектілерімен байланысты:

1) мәжбүрлеу тиісті тәртіп, нормативтік актінің үкімін толтыруға жету мақсатында мемлекеттік ықпал тәсілі ретінде. Осындай мәжбүрлеу құқық нормаларымен қарастырылған заңды болып табылады;

2) мәжбүрлеу қылмыстық құқық бұзушылық түрінің құрамдас элементі болып табылатын заңсыз, құқықтық емес, қылмыстық – жазаланатын болып саналады. Осындай мәжбүрлеу кінәні жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар ретінде ҚР ҚК Жалпы және Ерекше бөлімдерінің нормаларында көрсетілген;

3) мәжбүрлеу әрекеттің қылмыстылығын немесе жазаны жеңілдетуді болдырмайтын мән – жайлар ретінде.

Әр қылмыстық құқық бұзушылық нақты жағдайларда жасалады. Қылмыстың объективтік жағының белгісі ретінде «мәжбүрлеу» ұғымы маңызды ғылыми және тәжірибелік мәні бар және қылмыстық-құқықтық саланың тәжірибелік және ғылыми – зерттеу қызметін оңтайландыру мәселесімен тығыз байланысты.

Кейбір зорлық қылмыстар мәжбүрлеу арқылы жасалады. ҚР қылмыстық заңнамасында зорлық қылмыстарға тікелей жатқызуға болатын «мәжбүрлеу» ұғымы бар қылмыс құрамы туралы нормалар қарастырылған.

Тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын тану жағдайда қылмыстық-құқықтық күзеттің маңызды объектісі «мәжбүрлеу» ұғымының мазмұнын әзірлеу және оның негізгі белгілерін ашу ерекше мәнге ие болады.

Қылмыстық құқық теориясындағы мәжбүрлеу өзі атқаратын қызметке байланысты заңды және заңға қарсы (қылмыстық) болуы мүмкін. Қылмыстық құқықта мәжбүрлеудің екі түрі де ерекше түрде болады:

- егер де мәжбүрлеу заңды болса ол барлық ықтимал құқықтық құралдардың ішінде қатаң болып табылады (*жаза және қылмыстық-құқықтық сипаттағы өзге шаралар);*

- қоғамдық қауіпті мәжбүрлеу, оны жасағаны үшін мемлекеттің тарапынан қатаң ықпал ету шарасы қолданылады.

ҚР қолданыстағы ҚК 53-бабының 1-тармағы 9)-тармақшасына сәйкес күштеп немесе психикалық мәжбүрлеу салдарының нәтижесінде қылмыстық құқық бұзушылық жасау қылмыстық жауаптылықты және жазаны жеңілдететін мән – жайлар деп танылады. Заң шығарушының осындай тәсіл жасалған әрекетке мән-жаймен негізделген Н.Н.Турецкий көрсеткендей «кінәлінің еркі мен санасына тікелей немесе жанама әсер еткен басқа адамның еркі мен қалауын арттырып көрсетеді..... кейбір жағдайларда мәжбүрлеу сипаты мен деңгейі қылмыстық жауаптылықтан толық босату үшін негіз болады» [Турецкий Н.Н., 2003, 149 б.].

Тәсілдің өзге жағы ҚР 1997 жылғы ҚК 36-бабына қатысты орын алған, онда күштеп немесе психикалық мәжбүрлеумен байланысты қылмыстық-құқықтық қарым-қатынастың ерекшеліктері дербес түрде бекітілген. Осылайша, Г.Ф. Поленов айтқандай адамның мінез-құлқы қылмыс ретінде қаралады, егер де ол сол адамның санасы және еркінің бақылауымен жасалатын болса [Поленов Г.Ф., 1999, 86 б.]. ҚР 1997 жылғы ҚК 36-бабының 1-бөліміне талдау жасай отырып аталған автор былай деп жазады: «Егер күштеп мәжбүрлеудің салдарынан адам өзінің іс-әрекетіне (әрекетсіздігіне) ие бола алмаса, күштеп мәжбүрлеудің нәтижесінде осы Кодекспен қорғалатын мүдделерге зиян келтіру қылмыс болып табылмайды. Осы абзацтың мазмұны мен логикасы мүлде түсініксіз.

Ұқсас жағдай ҚР 2014 жылғы ҚПК 37-бабында дәлме дәл көрсетілген. Психикалық мәжбүрлеу күштеп мәжбүрлеуге қарағанда өзгеше ажыратылады. Психикалық мәжбүрлеу гипноз ұйқыда болған күйден басқа жағдайларда тұлғаның ерік бостандығын алып тастамайды. Соңғысы еңсермейтін күштің түрі ретінде бағаланады. Зерттеушілер атап өткендей заманауи жағдайда бұл ерекшелік деп адамның еркіне уытты заттардың, жиілігі жоғары аппараттардың әсерін еңсермейтін күштің мазмұнына қосу арқылы кең талқыланады.

Осылайша, мәжбүрлеу екі аспектіде қаралады: 1) мәжбүрлеу еңсермейтін күштің сипатына ие; 2) мәжбүрлеу тұлғаның өз әрекеттеріне бассылық ету мүмкіндігін шығармайды. Бұған заң шығарушы түрлі қылмыстық құқықтың салдарды қарастырады: 1) мәжбүрлеу қолданылған тұлғаның қылмыстық жауаптылықтан алу; 2) әрекеттің жауапкершілік пен жазаны жеңілдететін мән-жайлар кезінде жасалуын тану.

Әлемнің көптеген елдерінде күштеп немесе психикалық мәжбүрлеу қылмыстық жауаптылықты болдырмайтын мән-жай деп танылады (әрекеттің қылмыстылығы). Осындай танудың негізінде мәжбүрлеу кезінде субъектінің ерік бостандығы болмайды (толық немесе ішінара), ал онсыз кінә да болмайды деген көзқарас жатыр.

Қазақстан Республикасында алғаш рет күштеп және психикалық мәжбүрлеу туралы нормалар заң жүзінде 1997 жылғы 16 шілдедегі Қылмыстық кодексте бекітілген, алайда 2014 жылғы 3 шілдедегі Қылмыстық кодекстің 37-бабының құқықтық нормалары мүлдем өзгермеген.

Қазақ КСР бұрынғы қылмыстық заңнамасында ұқсас нормалар болмаған. Аталған институтты ұлттық қылмыстық заңнамаға енгізу тұлға күштеп ықпалының әсерінен азаматтар мен ұйымдардың заңды мүдделеріне зиян келтіретін қоғамдық қауіпті бірнеше әрекеттердің жасалу жағдайларының пайда болуымен негізделген. Бұрын айтылғандай ҚР ҚК 37-бабы мәжбүрлеудің әсерінен жасалған іс-әрекеттердің заңды салдарын айқындайды. Аталған әрекеттер қыл-

мыстық құқық бұзушылық болып табылмайды.

Арнайы заң әдебиетінің зерделеуі Қазақстан Республикасында қылмыстық құқықтың саласында мәжбүрлеу қылмыстық жауаптылықты болдырмайтын мән-жай деп қаралады. Сонымен қатар, қылмыстық құқықтағы мәжбүрлеу мәселесі оның жеке құбылыстарының сипаттамасын ескере отырып кешенді және жүйелі қаралуын талап етеді.

Қылмыстық құқықтағы санат ретінде қылмыстық мәжбүрлеуді кешенді зерттеу оның әлеуметтік-құқықтық және қылмыстық-құқықтық болмысының ашылуын талап етеді.

Мәжбүрлеу адам қызметінің, яғни қоғамдық пайдалы және қоғамдық қауіпті сияқты көптеген мінез-құлық актілерін сипаттайды. Біріншіге процессуалдық мәжбүрлеуді, мәжбүрлеу Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдарының функциясы, қылмыс жасау бойынша құқықтық салдар ретінде мемлекеттік мәжбүрлеуді жатқызуға болады.

Сонымен қатар, басқа тұлғалардың қалауын басу арқылы түрлі мұқтаждықтарды қанағаттандыру нақты шектеуге жатады. Тіпті мемлекеттік мәжбүрлеу туралы сөз болған жағдайда мәжбүрлеу ықпалының шектерін анықтау мәселесі туындайды.

Отандық құқықтың өткенді шолу талдауы құқыққа қарсы әрекет ретінде мәжбүрлеудің қылмыстық-құқықтық тыйымы алғашқы қылмыстық заңдардың пайда болуынан емес, нақты әрекеттер мен қылықтарды жасау, кез-келген шешімдерді қабылдау кезінде адамның ерік бостандығынан тұратын түрлі қоғамдық қарым-қатынастардың күзетілуін қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты пайда болғанын көрсетеді. «Мәжбүрлеу» түсінігіне қылмыстық-құқықтық көзқарастардың эволюциясы заң шығарушыға осы терминнің көмегімен тұлғаның бостандығына өзінің бағыттылығы бойынша түрлі қолсұғушылықтардың құрылғанын куәландырады.

Мәжбүрлеу – жалпы әлеуметтік, көп қырлы құбылыс, құқықтық мәжбүрлеу түрлерінің бірі болып табылады. Қылмыстық мәжбүрлеудің түрлі аспектілері заңгерлердің ғана емес, психология, философия, әлеуметтану және басқа да ғылым (сабақтас ұғымдардың, әсіресе зорлыққа қатысты зорлық туралы арнайы ғылым бар - виолентология) өкілдерінің зерттеу объектісі болып табылады. Қылмыстық мәжбүрлеумен байланысты барлық мәселелерді шешу үшін оның ішкі мазмұнын, түпкірін зерттеу керек, ол өз кезегінде қылмыстық құқықтың шегінен шығуды талап етеді. Мәжбүрлеу сала аралық ұғым болып табылады. Алайда, аталған мәселені зерттеуге қылмыстық-құқықтық тәсіл бірінші дәрежеде. Адамдардың еріксіз мінез-құлқына деген қызығушылық осы күнге дейін өзгеріссіз қалады.

Осылайша, мәжбүрлеу дегеніміз бір тұлғаның мүддесімен екінші тұлғаның қалауын басу арқылы жасалатын, оны нақты түрде әрекет етуді (әрекетсіздікті) мәжбүрлейтін мақсатты әрекет. Мәжбүрлеу дегеніміз екі субъектіні бар болжамдайды, оның біреуі белсенді рөлді атқарады (мәжбүрлейді), ал екіншісі – бейтарап (мәжбүрлеуге ұшырайды), олардың арасындағы объективтік және субъективтік байланысты көрсетеді: объективтік жақтан мәжбүрлеу мәжбүрленетін адамға сыртқы ықпалды ұсынады, субъективті жақтан нақты алдын ала белгілі мақсатқа жетуге бағытталған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка.-М.1968.-900 с.

2. Турецкий Н.Н. Обстоятельства, исключающие преступность деяния по уголовному законодательству Казахстана: Монография.-Алматы: ТОО «Издат. «Норма-К», 2005.-328 с.

3. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Часть Общая.Т1.- СПб, 1902. - 739 с.

4. Алауханов Е.О. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы: жалпы бөлім. - Алматы: Жеті жарғы, 2001. - 272 б.

5. Куманяева Е.А. Принуждение в уголовном праве России/Дис...к.ю.н. (12.00.08)- М., 2012 .- 215 с.

6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚР Заңы. URL http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226#z236(өтініш берген күні: 07.10.2020)

7. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексі. – Алматы: ЮРИСТ, 2020. – 348 б.

8. Быченков В.М. Институты: Сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъективности.-М.: Рос.акад.соц.наук, 1996. – 976 с.

9. Турецкий Н.Н. Обстоятельства, исключающие преступность деяния // Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть: Учебник.- Алматы: Жеті Жарғы, 2003-С.119-154.

10. Поленов Г.Ф.Уголовное право Республики Казахстан: Уч.пос.-Алматы: Юрист, 1999-184 с.

УДК 34:004.77

BEKEZHANOV DAUREN,
Senior lecturer,
Department of civil law disciplines,
Zhetysu University named after I. Zhansugurov

TELEUYEV GALYM,
Dean,
Kazakh American University

THEORETICAL AND LEGAL BASES OF ENSURING CYBERSECURITY OF THE INDIVIDUAL IN THE SCIENTIFIC INFORMATION SOCIETY

Түйіндеме. Мақалада ақпараттық қоғамда тұлғаның киберқауіпсіздігін қамтамасыз етудің теориялық және құқықтық негіздеріне талдау жүргізілген. Ақпараттық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз ету бағыттарын айқындау ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етумен, оларға жаһандану процестерінің әсерімен байланысты ақпараттық қатынастардың ерекшеліктерін талдау негізінде пысықтауды ескере отырып, жүйелі көзқарас пен құқықтық зерттеулер жүргізілді. Киберқауіпсіздігін қамтамасыз етудің теориялық және құқықтық мәселелеріне зерттеулер жүргізген ғалымдардың еңбектерін талдау жасалынды.

Кілт сөздер. Киберқауіпсіздік, ақпараттық қоғам, ақпараттық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз ету, құқықтық талдау, қауіпсіздік.

Резюме. В статье проведен анализ теоретических и правовых основ обеспечения кибербезопасности личности в информационном обществе.. Определение направлений правового обеспечения информационной безопасности проведен системный подход и правовые исследования с учетом проработки на основе анализа особенностей информационных отношений, связанных с обеспечением информационной безопасности, влиянием на них процессов глобализации. Проведен анализ трудов ученых, проводивших исследования теоретических и правовых проблем обеспечения кибербезопасности.

Ключевые слова: Кибербезопасность, информационное общество, правовое обеспечение информационной безопасности, правовой анализ, безопасность.

Summary. The article analyzes the theoretical and legal foundations of ensuring cybersecurity of the individual in the information society.. Determination of the directions of legal provision of information security a systematic approach and legal studies are carried out, taking into account the study based on the analysis of the features of information relations related to ensuring information security, the impact of globalization processes on them. The analysis of the works of scientists who conducted research on theoretical and legal problems of cybersecurity is carried out.

Key words: Cybersecurity, information society, legal support of information security, legal analysis, security.

The global information society, new challenges and threats of the XXI century lead to an understanding of the importance of the role of legal support for information security in general, information security of the individual, society and the state. Widely used in international law terminology "new challenges and threats", "global problems" [Lisitsyn-Svetlanov A.G. New challenges, threats and the possibility of change: on the role of states in the progressive development of international legal regulation in solving global problems of the modern world / / New Challenges and International Law. - M: Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences, 2019. - pp. 9-19 and others].

In the context of the global information society, it has also become characteristic of the science of information law. The emergence of new challenges and threats in the information sphere is primarily associated with manifestations of terrorism, the spread of extremist materials on the Internet, information and psychological impact, an example of which can be radical actions on the Network, expressed in threats or calls for the use of violence, and causing a particular person to fear for their personal safety, as well as crime using the latest information technologies.

The solution of the scientific problem of legal provision of information security of the individual required on the basis of a formal and logical method to analyze the norms of information legislation, other branches of law, international acts, to identify existing approaches to the definition of basic concepts, while initially it was necessary to determine the subject of legal regulation, its features. The stated topic of the research requires a theoretical justification regarding its focus – on legal sup-

port, and not legal regulation. A consistent analysis of the main definitions of "regulation", "security", "legal regulation", and "legal security" led to the following conclusions. Regulate, according to the Modern Economic Dictionary (from Lat.The rule Regula, regulare subordinate to the rule) means: 1) subordinate to a certain order, rule, order; 2) establish the correct interaction of parts of the mechanism, device, apparatus, etc., necessary for work; 3) influence economic processes to obtain the necessary indicators, achieve the necessary degree of satisfaction of needs [Raizberg B.A., Lozovsky L.Sh., Starodubtseva E.B. Modern economic dictionary. - 6th ed., reprint. Moscow: INFRA-M, 2011. - p. 311.].

S.S. Alekseev in the fundamental work "Law: ABC theory philosophy. The experience of a comprehensive study" examines in detail the issues of the specifics of legal regulation in the relevant paragraphs: "Legal regulation as a scientific category", "The deep layer of the mechanism of legal regulation", "Types and models of legal regulation" [Alekseev S.S. Pravo. Experience of complex research / S.S. Alekseev. - M.: Statut, 1999 – - 712 p.], etc. In turn, to provide (in the Explanatory dictionary of the Russian language) it means to do is quite possible, valid, feasible [Ozhegov S.I. Explanatory dictionary of the Russian language / S.I. Ozhegov, N.Yu. Shvedova. - 4th ed., additional – Moscow: Azbukovnik, 2001. - p. 452.] and the New dictionary of the Russian language is something that serves as a guarantee, warranty, ensures the safety or performance of something [New dictionary of the Russian language. tolkovo-slovoobrazovatelny / Ed. By T. f. efremova. - m., 2000. - P. 36.].

Exposing a comparative analysis of the concept of legal regulation and legal support, it is important to pay attention to the number formed in the theory of law approaches. T.A. Polyakova, analyzing the features of information legal relations in the construction of an information society, in her research considers legal regulation as a purposeful impact on public relations through legal means [Polyakova, t. a. pravovoe obespechenie informatsionnoy bezopasnosti pri postroenii informatsionnogo obshchestva v rossii: dis. ... doct. the faculty of law. T.A. Polyakova, Moscow, 2008, p. 94]. A definition of raw vm When defining this concept, it appeals to "the activities of the state and society carried out in the process of preparing and adopting legal norms, their implementation in specific relations and the application of state coercion to offenders in order to achieve a stable law and order in society"[Syrykh V.M. Teoriya gosudarstva i prava, Moscow: Justicinform, 2001, p. 148].

In one of the scientific publications of the Belarusian State University, the authors 'attempt to identify the nature of legal regulation leads to the following formulation of this concept:" objectively conditioned and objectively necessary, dominating, socially just, systemically regulated behavior of people as carriers of public relations by accurately determining the range of participants in legal relations, their legal rights, obligations and guarantees in order to ensure social progress"[Stepan Grigor'evich Drobiazko: the 90th anniversary of the birth / the Belarusian state University, faculty of Law, College of Law; [editorial Board: S.A. Balashenko etc.]. – Minsk: Biznesie, 2013. – P. 117]. With regard to legal support, the following scientific approaches have been formed.

Thus, A.G. Demieva understands it as "a set of legal means that create conditions and guarantee the effective implementation of subjective rights"[Demeeva A.G. in Entrepreneurial activities without forming a legal entity.- M.: Statut, 2016. - 112 p]. And according to M.V. Dudikov, legal support " includes not only normative legal acts, but also administrative acts of state executive authorities, as well as administrative and judicial decisions. Or, in other words, all acts that entail legal consequences"[Dudikov M.V. The concept and types of measures of legal support of public interests in subsoil use / / Lexrussica. 2016. No. 5. pp. 105-116.].

With regard to the legal provision of information security, the opinion of A.A. Streltsov deserves attention, who considers it "as an independent complex direction of legal regulation carried out within the framework of the implementation of the state policy in the field of information security"[Streltsov A.A. Legal support of information security in Russia: theoretical and methodological foundations. – Minsk, 2005. – P. 121].

So, in relation to the problems of the , it is advisable to apply an approach that implies not only the actual legal regulation, but a broader one based on legal support. Legal support implies a set of not only normative legal acts, non-normative legal acts of state authorities, but also law enforcement practice, the main provisions of strategic planning documents.

Thus, the legal provision of information security of the individual is considered by the author as a component (component) of legal provision of information security, namely as a set of normative legal acts, non-normative legal acts of state authorities, law enforcement practice, the main provisions of strategic planning documents aimed at creating conditions for the implementation of the subjective right of the individual to security from internal and external threats in the information sphere in the global information society.

Secondly, we can identify a number of signs of imperfection of the legal provision of information security of the individual at the current stage of development of the global information society:

- incomplete coverage of legal regulation of relations that constitute the subject of legal support;

- the presence of manifestations of challenges and threats to the information security of the indi-

vidual, the ineffectiveness of the legal mechanisms used to counter them;

- gaps and contradictions in the normative legal support, problems of law enforcement practice.

third, according to the author, a correlation is formed between the legal provision of information security of the individual and the effectiveness of the development of the information society.

Fourth, formulated by the author of the study, research subject, theoretical and methodological aspects of legal maintenance of information safety of personality as an aggregate of normative legal acts, normative legal acts of state authorities, law enforcement practices aimed at creating conditions for realization of subjective rights of the individual to security against internal and external threats in the information sphere in the global information society. thus, the subject of the study is based on the problems of organizational and legal nature associated with ensuring the information security of the individual in the current dynamics of the global information society. Developing one of the most important conclusions formulated by Professor S.Y. Kashkin [Kashkin S. Yu. To ensure the effectiveness of legal regulation it is very important to proceed from the nature of man, of the laws of manifestation and development of its essence: see: Kashkin S. Yu. Change of civilizations and the Constitution: shaping the global ideal of // State and law – 1992. - No. 11. – P. 38-46.] on the effectiveness of legal regulation can be concluded that to improve the efficiency of legal support of information security of the individual should be based on the nature of the individual, of the laws of manifestation and development of her character, her interests. Social relations in the sphere under study, that is, those that are developing in the global information society and are related to countering threats to the information security of the individual, have a special legal nature. And, if the actual information legal relations are social relations regulated by the norms of information law that arise in the process of searching, receiving, transmitting, producing and distributing information, as well as related relations, then a significant part of these relations is related to countering the challenges and threats to information security of the individual, society and the state.

Information legal relations, which are the subject of an independent branch of Russian law [Cannot agree with the opinions regarding the opportunity to relate the right information to the family of administrative law (see, for example: Ryzhov, R. S.-Legal regulation of relations connected with information technologies and protection of information // Administrative and municipal law. – 2011. No. 9. - S. 64-68.).] of information law, have the following distinctive features:

1) they arise, change and stop when information is accessed;

2) these relations are formed about objects that have a certain specificity, which include information, information objects, information technologies, and phenomena that are targeted by information rights and obligations.

I.L. Bachilo emphasizes that the set of norms of information law, unlike other branches, regulates the unique subject of relations. In the composition of the subject, it includes relations embodied in:

1) in information with a variety of types and forms of its manifestation and information resources formed as a result of this;

2) means, as well as technologies for working with information (information technologies);

3) means and technologies of information transmission over telecommunication networks [Bachilo I. L. Informational law: the textbook. 2nd ed., reprint. and additional - m.: yurayt ; id yurayt, 2011. - p. 25].

The most important element of any relationship information of the relationship — its subject, the participant, who may be a person as a concept in its various forms (human, natural person, individual, citizen, etc.), collective entities, legal person, state and public authorities, local governments, public enterprises, social institutions.

Focusing on the most important subject of information relations – personality-the author analyzes information relations with its participation, in the aspect of the importance of the issue of full-fledged legal provision of information security of the individual. At the same time, the expediency of balancing the interests of the individual, society as a whole, and the state in information relations is emphasized.

The idea of S.N. Bulgakov, formulated in the 1912 work "Philosophy of Economy", can also be projected on the sphere under consideration in the question of the relationship between the individual and society, the individual and the state. He wrote that starting from the individual, with the full study, in practice, is absolutely inaccessible to man, may come to social and group, actually including it in a complete study of reality, but from cohort studies no direct path to individual, but can only be leap [Bulgakov S. N. Philosophy of economy / ed. by o. platonov. - m.: institute of russian civilization, 2009 — - p. 320.].

Thus, the individual in the triad "personality-society-state" is a key participant in information relations, attention to which will only increase in the context of the global information society.

Describing the most important component of the information legal relationship – its subject-serious attention should be paid to the issue of information legal personality, which combines two components-information legal capacity and information capacity.

In relation to information legal relations related to countering challenges and threats to the in-

formation security of the individual, information legal capacity can be understood as the possibility or ability of the individual to join this group of public relations established and protected by the state. thus, the individual acquires legal rights and obligations in the field of information security, and also bears legal responsibility for their practical implementation. As for the second element of information legal personality — information capacity, in relation to the group of public relations under consideration, we understand the ability of an individual to obtain rights by his own actions in the information sphere, generate legal obligations for himself, and also bear legal responsibility for the committed offenses. This study focuses on the real ability of an individual to realize his interests, information rights and freedoms in the context of challenges and threats to information security.

S.G. Chubukova, raising topical issues of the formation of a general theoretical concept of subjects of information law [Chubukova S.G. the System of constituent entities of information law as an urgent area of research // Rassolov I.M. To the question of a legal framework for electronic Commerce and efficiency of electronic industry in the Russian Federation // ensuring the rights and freedoms of the individual in the modern world: materials of the conference: 4 h – H 4. – Moscow: Prospect, 2017. – S. 293.], and describing information legal personality, mentions the influence of 3 groups of factors on it: physical properties of the individual (such as age, health status, etc.), socio-demographic, moral, ethical and ideological properties of the individual (nationality, religion), the use of state coercion measures.

Despite the identification of the individual as a subject of information relations in the field of information security (the main approaches to this conclusion will be discussed in a separate paragraph of the research devoted to determining the legal status of the individual in the information society), it is impossible not to take into account other most important subjects in this area – society and the state. Describing the features of the subject composition of the information society, I. L. Bachilo rightly notes that a citizen, an individual, regardless of his labor and other similar interactions, is always a member of a social group, a unit in geopolitical, administrative-territorial, cultural, spiritual structures, the functioning of which is regulated by moral norms or legislative norms. In her opinion, all of them are inextricably linked to the information background of this person's needs for information and are active recipients of information coming from a citizen. And the more developed the various democratic institutions, the stronger the citizen's ties with the state and its structure [Bachilo I. L. Informational law: the textbook. 2nd ed., reprint. Moscow: Yurait; Yurait Publishing House, 2011. p. 61.].

Non-random also of interest Professor B. S. Ebzeeva to the findings of B. A. Kistyakovsky, formulated in the works of the early XX century, that historical and sociological theories of that time have one drawback, which is reflected in the fact that they are engaged in society and government and thus completely overlooked the value of self-personality [Ebzeev B. S. Constitutional law and order and basic rights: legal nature and features of legal protection (On the methodology of scientific search) / / State and Law. - 2016. - No. 10. - p. 177].

The content of the legal relationship under consideration, which is related to countering challenges and threats to the information security of the individual, is also another important element – its object, that is, what this legal relationship affects. On the basis of common notions of the objects of legal relations in the theory of law, it can be concluded that, with respect to the subject area of the thesis research undertaken by such legal acts as to the degree of protection of the individual from threats (internal and external) in the information sphere, and from this condition, subject to the provisions of the strategic documents [1] will directly depend on the condition of ensuring the national interests in the information sphere, and the level of development of the global information society. Content (the third element of the reporting relationship associated with countering the challenges and threats to information security of a person) constitute the legal rights and obligations of participants (subjects), with the corresponding rights and duties as endowed with personality along with society and government, and other involved in the relationship entities. an example of such subjects is the forces designated by the new information security doctrine to ensure information security.

So, in exploring the framework of this thesis the legal nature of the legal information you need to select together all three elements that compose them: the subject or the personality in the global information society, interested in effective legal security in the information sphere, the object is the protection of the individual against external and internal threats in the information sphere, and the content as a set of rights and responsibilities of all involved relations. at the same time, the system of rights and obligations is the core or center of the legal sphere, in which the key to solving the main legal problems is located [Maltsev G. V. The rights of the individual: the legal norm and social reality / / The Constitution of the USSR and the legal status of the individual. - M., 1979. - p. 50.].

This conclusion is not in doubt. These rights and obligations not only fix patterns and standards of behavior that the state considers mandatory, useful, and appropriate for the normal functioning of the social system, but also formulate the basic prin-

1 On national security of the Republic of Kazakhstan. Law of the Republic of Kazakhstan No. 527-IV of January 6, 2012. http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527

ciples of interaction between the individual and the state. Analysis of the results of sociological surveys of public opinion Foundation, based on a request from the Commissioner for human rights in the Republic of Kazakhstan and presented the Ordinance for 2002, finds that based on the results of surveys ranking the rights and freedoms of man and citizen, the maximum index of significance for KZ acquired social rights, another important right to access to justice, fair trial, equality before the law, the right to receive qualified legal assistance. And the third place was given to civil and cultural rights, and it is in this series – personal and family secrets, personal freedom and inviolability, the fourth place was given to economic rights and freedoms, the fifth – to political rights, including freedom of speech. The Decree emphasizes that "in the ranking of rights, there is a tendency to increase the importance of the right to personal freedom and inviolability, personal and family secrets, as well as freedom of speech" [1].

The full disclosure of the legal nature of legal relations related to countering challenges and threats to personal information security will be facilitated by identifying the specifics of the method of their legal regulation.

Defining the place of information law in the system of Russian law, I. L. Bachilo repeatedly, including in his early works, focuses on two important roles — the system-forming role for all norms related to the problems of information and informatization, as well as the system-organizing role [Bachilo I. L. fundamentals of practical computer science. – A training manual. – M.: Institute of state and law of RAS, 2001. – 352 p.].

The method of legal regulation of information relations related to countering challenges and threats to the information security of the individual is transformed from the basic methods of legal regulation, acquires in these relations its own specific color, a unique set of techniques and methods of legal regulation characteristic of this intersectoral institution.

both the branch of information law as a whole and the institution of legal provision of information security of the individual are characterized by a method of legal regulation that combines elements of imperative and dispositive principles. Let us illustrate this with the example of the provisions of the Law of May 21, 2013 No. 94-V "On Personal data and their protection".

The dispositive regulation, for example, is established in article 6 of this Law, according to which the operator has the right to delegate the processing of personal data to another person with the consent of the subject to whom the personal data belong, unless otherwise provided by Federal law, on the basis of the concluded contract, as well as through the adoption of a state or municipal authority enforcement of the act. It should be noted that the person processing personal data is not obliged to obtain the consent of the subject from the owner of personal data for this processing.

Mandatory regulation is established in a sufficiently large number of norms of this Law. For example, in article 14, which lists the legally established grounds for restricting the owner's right to access his personal data (for the purpose of operational search activities, national defense, law enforcement, etc.). Thus, the specifics of the method of information law are reflected in the combination of methods of legal regulation determined by the main directions and principles of state information policy [2].

A.V. Minbaleev quite accurately noted that the most important function of the branch method of information law is the creation of a purposeful set of tools for streamlining public relations in the information sphere according to the laws of the dynamics of the global information society and the existing information policy of the state [Minvaleev, A. V. Characterization method of legal regulation (for example method of information law) / A. V. Minvaleev // Bulletin of the South Ural state University. Series: Pravo. - 2013. - No. 2. - Volume 13. - p. 92.].

Conclusion improving the mechanisms of legal regulation is one of the priority areas of state policy that arise in the field of information security. It can be concluded that the development of legislation in the field of information security in Kazakhstan is carried out not only on the principles of legality, justice, legal equality of citizens, humanism, unity of responsibilities), intersectoral (inevitability of responsibility), but also on such principles of legal support as information security, unity of information space, respect for the balance of mutual interests of the individual, society and the state and responsibility within the international information system, integration into security.

[1] Decree of the president of the republic of Kazakhstan dated september 19, 2002 no. 947 "on the establishment of the post of commissioner for human rights" (as amended as of 05.05.2017) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id= 1033370

[2] Law of the Republic of Kazakhstan dated May 21, 2013 No. 94-V "On Personal Data and their protection" (as amended as of 03.07.2020)

REFERENCES

1. Lisitsyn-Svetlanov A. G. New challenges, threats and the possibility of change: on the role of states in the progressive development of international legal regulation in solving global problems of the modern world / / New Challenges and International Law. - M: Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences, 2019. - pp. 9-19 and others.

2. Raizberg B. A., Lozovsky L. Sh., Starodubtseva E. B. Modern economic dictionary. - 6th ed., reprint. Moscow: INFRA-M, 2011. - p. 311.

3. Alekseev S. S. Pravo. Experience of complex research / S. S. Alekseev. - M.: Statut, 1999 – - 712 p.

4. Ozhegov, S. I. Explanatory dictionary of the Russian language / S. I. Ozhegov, N. Yu. Shvedova. - 4th ed., additional – Moscow: Azbukovnik, 2001. - p. 452.

5. New dictionary of the Russian language. tolkovo-slovoobrazovatelny / Ed. By T. f. efremova. - m., 2000. - P. 36.

6. Polyakova, T. A. pravovoe obespechenie informatsionnoy bezopasnosti pri postroenii informatsionnogo obshchestva v rossii: dis. ... doct. the faculty of law. T. A. Polyakova, Moscow, 2008, p. 94.

7. Syrykh V. M. Teoriya gosudarstva i prava, Moscow: Justicinform, 2001, p. 148.

8. Stepan Grigor'evich Drobiazko: the 90th anniversary of the birth / the Belarusian state University, faculty of Law, College of Law; [editorial Board: S. A. Balashenko etc.]. – Minsk: Biznesie, 2013. – P. 117.

9. Demeeva A. G. in Entrepreneurial activities without forming a legal entity.- M.: Statut, 2016. - 112 p.

10. Dudikov M. V. The concept and types of measures of legal support of public interests in subsoil use / / Lexrussica. 2016. No. 5. pp. 105-116.

11. Streltsov A. A. Legal support of information security in Russia: theoretical and methodological foundations. – Minsk, 2005. – P. 121.

12. Kashkin S. Yu. To ensure the effectiveness of legal regulation it is very important to proceed from the nature of man, of the laws of manifestation and development of its essence: see: Kashkin S. Yu. Change of civilizations and the Constitution: shaping the global ideal of // State and law – 1992. - No. 11. – P. 38-46.

13. Can not agree with the opinions regarding the opportunity to relate the right information to the family of administrative law (see, for example: Ryzhov, R. S.-Legal regulation of relations connected with information technologies and protection of information // Administrative and municipal law. – 2011. No. 9. - S. 64-68.).

14. Bachilo I. L. Informational law: the textbook. 2nd ed., reprint. and additional - m.: yurayt ; id yurayt, 2011. - p. 25.

15. Bulgakov S. N. philosophy of economy / ed. by o. platonov. - m.: institute of russian civilization, 2009 — - p. 320.

16. Chubukova S. G. the System of constituent entities of information law as an urgent area of research // Rassolov I. M. To the question of a legal framework for electronic Commerce and efficiency of electronic industry in the Russian Federation // ensuring the rights and freedoms of the individual in the modern world: materials of the conference: 4 h – H 4. – Moscow: Prospect, 2017. – S. 293.

17. Bachilo I. L. Informational law: the textbook. 2nd ed., reprint. Moscow: Yurait; Yurait Publishing House, 2011. p. 61.

18. Ebzeev B. S. Constitutional law and order and basic rights: legal nature and features of legal protection (On the methodology of scientific search) / / State and Law. - 2016. - No. 10. - p. 177.

19. On national security of the Republic of Kazakhstan. Law of the Republic of Kazakhstan No. 527-IV of January 6, 2012. http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1200000527

20. Maltsev G. V. The rights of the individual: the legal norm and social reality / / The Constitution of the USSR and the legal status of the individual. - M., 1979. - p. 50. .

21. Decree of the president of the republic of kazakhstan dated september 19, 2002 no. 947 "on the establishment of the post of commissioner for human rights" (as amended as of 05.05.2017) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1033370

22. Bachilo I. L. fundamentals of practical computer science. – A training manual. – M.: Institute of state and law of RAS, 2001. – 352 p.

23. Law of the Republic of Kazakhstan dated May 21, 2013 No. 94-V "On Personal Data and their protection" (as amended as of 03.07.2020)

24. Minvaleev, A. V. Characterization method of legal regulation (for example method of information law) / A. V. Minvaleev // Bulletin of the South Ural state University. Series: Pravo. - 2013. - No. 2. - Volume 13. - p. 92.

ӘОЖ 349.6:502.174

БЕКЕЖАНОВ ДАУРЕН НУРЖАНОВИЧ,
аға оқытушы, философия докторы (PhD),
азаматтық құқықтық пәндер кафедрасы,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

САДУАКАСОВА ЛАУРА БАЙКЕНОВНА
з.ғ.м., аға оқытушы,
азаматтық құқықтық пәндер кафедрасы,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

ӨНДІРІСТІК ЖӘНЕ ТҰТЫНУ ҚАЛДЫҚТАРЫН АЙНАЛЫМЫН РЕТТЕЙТІН ЗАҢНАМАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Түйіндеме. Мақалада өндірістік және тұтыну қалдықтарын айналымын реттейтін заңнаманың қалыптасуы мен дамуы тарихына жалпы құқықтық талдау жүргізілген. Сонымен қатар өндірістік және тұтыну қалдықтар саласындағы халықаралық құқықтық актілердің мазмұнына және еліміздегі қалдықтар салсындағы мемлекеттік деңгейдегі заңдарға, мемлекеттік бағдарламаларға талдау жасай отырып, кезеңдерге бөліп талдау жасалынды.

Кілт сөздер: өндірістік қалдықтар, тұтыну қалдықтары, халықаралық құқықтық акті, экологиялық заңдар, мемлекеттік бағдарлама.

Резюме. В статье проведен общий правовой анализ истории становления и развития законодательства, регулирующего обращение отходов производства и потребления. Также проведен анализ содержания международных правовых актов в сфере отходов производства и потребления, законов государственного уровня в сфере отходов в стране, государственных программ, с разбивкой по этапам.

Ключевые слова: отходы производства, отходы потребления, международно-правовой акт, экологическое законодательство, государственная программа.

Summary. The article provides a general legal analysis of the history of the formation and development of legislation regulating the circulation of production and consumption waste. The analysis of the content of international legal acts in the field of production and consumption waste, state-level laws in the field of waste in the country, state programs, broken down by stages, was also carried out.

Keywords: production waste, consumption waste, international legal act, environmental legislation, state program.

Тұрмыстық қатты қалдықтар айналымдарын дамытудағы заңнамасын қалыптасуы бірнеше тарихы кезеңдерден өтті. Біздің ойымызша, Тұрмыстық қатты қалдықтар айналымдарын реттейтән экологиялық заңнаманың қалыптасуы мен дамуын тарихын зерттеу мынандай мәселелерді анықтап алуымыз керек деп ойлаймыз:

Біріншіден, тұрмыстық қатты қалдықтардың айналымдарын құқықтық реттеуде халықаралық актілерде ықпал етуі негізінде экологиялық заңнамалар мен қалыптасуы.

Екіншіден, тұрмыстық қатты қалдықтарды кәдеге жарату және қайта өңдеу бойынша әлемдегі және елімізде қалдықтарды пайдалануға басымдық берудің негіздерін анықтау.

Үшіншіден, тұрмыстық қатты қалдықтар айналымдарын дамытудаға және құқықтық реттеуге себепші болатын халықаралық дәрежедегі іс шаралар мен осы саладағы құрылған халықаралық ұйымдардың қызметі.

А.К. Джангабулова мен А.Т. Салыхбаеваның «Становление и развитие правовых основ экологической политики Республики Казахстан» атты еңбектерінде Қазақстанның экологиялық заңнама жүйесінің ерекшеліктерін дамыту саясаты мен болашағына тоқталады:

Біріншіден, 1995 жылғы 30 тамызда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы мемлекеттің негізгі функциялары мен оның саясатының негізгі құрамдас бөлігі ретінде қоршаған ортаны қорғауды анықтады. Осыған байланысты қоршаған ортаны қорғау және орнықты даму идеялары негізгі стратегиялық құжаттар мен жоспарларға енгізілген, ұзақ мерзімді саяси желі ретінде бекітілген.

Екіншіден, экологиялық заңнаманы дамыту және толықтыру Қазақстан Республикасының Президенті жыл сайынғы Жолдауларының ережелеріне сәйкес жүргізілді. Сондай-ақ Жаһандық экологиялық мәселелерді шешу бойынша халықаралық аренада болып жатқан процестермен байланысты. Қазақстанда экологиялық салада белгілі бір нормативтік-құқықтық база қалыптасты, оны одан әрі жетілдіру мен толықтыру республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуының саясаты мен болашағына байланысты

[А.К. Джангабулова, А.Т. Салыхбаева. Становление и развитие правовых основ экологической политики Республики Казахстан. Вестник КазНУ. Алматы. No2 (70). 2014. Серия. Юриспруденция] болады деп тұжырымдайды.

Ал, Д. Байдельдиновтің пікірінше Қазақстанның экологиялық заңнамасын қалыптасуы процесі өзінің құқықтық логикасына ие және қоғамның әлеуметтік-экономикалық мүдделерінің көрінісі болып табылады. Олар, әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктер, заңнаманың қандай да бір саласын қалыптастыруға объективті әсер етеді осы мазмұндағы нормативтік актіні қабылдау қажеттілігін түсіндіреді [Байдельдинов Д.Л. Проблемы влияния «субъективно-объективного» фактора на развитие экологического законодательства Республики Казахстан. http://www. greensalvation.org/old/Russian/Publish/10_rus/10_03.htm] деп пікірін білдірнеді.

Ж.С. Елюбаевтың пікірінше «қолайлы қоршаған ортаға құқық - бұл адамның және азаматтың қалыпты экологиялық, экономикалық, эстетикалық және өзге де өмір сүру жағдайларын қолдауға байланысты оның өмір сүру негіздерін қозғайтын іргелі және жан-жақты субъективті құқықтарының бірі» [Елюбаев Ж.С. «Жер қойнауын пайдалануды құқықтық реттеу проблемалары: отандық тәжірибе және шетелдік жүзе». Монография. Алматы, Типография «Комплекс». Монография. // Алматы. 2010. – 408 б.] деп пікірін білдіреді.

Ал, А. Бектуроваңың пікірінше Қалдықтарды басқару мәселесі көбінесе экологиялық заңнамамен ғана емес, сонымен қатар шипажай, Денсаулық сақтау, коммуналдық басқару және т. б. саласындағы нормативтік актілермен реттеледі [А.Бектурова. Система законодательства Республики Казахстан в области управления отходами производства и потребления. Том 87 № 3 (2018): Вестник КазНУ Серия юридическая.] деп анықталады.

Енді Қазақстанда мен шетелдердегі тұрмыстық қатты қалдықтар айналымдарын реттейтін экологиялық заңнама мен халықаралық құқықтық актілердің қалыптасып дамуына тоқталар болсақ.

Тұрмыстық қатты қалдықтар айналымдарын құқықтық реттейтін тікелей немес жанама түрде реттейтін халықаралық құқықтық актілердің қалыптасуы мен экологиялық заңнамалар мен мен дамуын бөліп қарастырамыз:

Қалдықтар айналымдарын құқықтық реттеудің халықаралық құқықтық актілерде 1972-1999 жылдар бойынша.

Халықаралық құқықтық актілер негізінде Қазақстан Республикасында тұрмыстық қатты қалдықтарды реттейтін экологиялық және осы сала бойынша нормативтік құқықтық актілердің қалыптасуы мен дамуын бөліп қарастыруға болады: I кезең бойынша 1991-1997 жж. II кезең бойынша 1997 – 2006 ж.III кезең бойынша 2007 жылдан қазіргі уақыт аралығында [Бекежанов Д.Н. Қазақстан Республикасында тұрмыстық қатты қалдықтар айналымын құқықтық реттеу (ұлттық және шетел заңдарымен салыстырмалы талдау): филос. док. (Ph.D)...дис.-Талдықорған, 2019.-144 б.].

Жоғарыда атап өткеніміздей, тұрмыстық қатты қалдықтар айналымын реттейтін экологиялық заңнаманың дамуы нәтижесінде қалыптасқаны байқауға болады. Атап айтар болсақ, қолайлы қоршаған ортаға құқық адамның іргелі құқықтарының бірі болып табылады және халықаралық декларацияларда бекітілген. Осылайша, 1972 жылғы 16 маусымда Стокгольмде қол қойылған БҰҰ-ның қоршаған орта жөніндегі конференциясының декларациясында адамның гуманитарлық құқықтары қатарында оның өмір сүрудің қолайлы жағдайларына құқығын жариялады. Басты қағидат ретінде «адамның қоршаған ортадағы еркіндік, теңдік және өмір сүрудің қолайлы жағдайларына негізгі құқығы бар, оның сапасы лайықты және гүлденген өмір сүруге мүмкіндік береді және қазіргі және болашақ ұрпақтың игілігі үшін қоршаған ортаны қорғау мен жақсартуға»[1] деп қарастырылған. Аталған декларацияда әлемдік қауымдастықтың қоршаған орта саласындағы стратегиялық мақсаттары анықталды.

БҰҰ-ы қалдықтар мен күресуді белсенділік таныта бастады. 1972 жылы 29 желтоқсанда қалдықтарды және басқа да материалдарды төгумен теңіздің ластануын болдырмау жөніндегі конвенцияда теңіз ортасы атмосфера, өзендер, су құбырлар арқылы төгінділер мен ағындар сияқты көптеген көздерден ластанатынын және мемлекеттің аталған ластанудың күресу үшін барынша іс жүзінде жүзеге асырылатын құралдарды пайдалануы және жоюға жататын зиянды қалдықтардың санын төмендететін бұйымдар мен технологиялық процестер әзірленуі маңызды[2] екенін атап көрсетілген. Аталған құжат та қоршаған ортаны қалдықтарда ластау қорғауға септігін тигізді, Себебі БҰҰ – ның бұл мәселе әлемдік қауымдастықтың алдында қалдықтар мен күресу жұмыстарын дамыту мәселесін басты назарға алды.

Біздің пікіріміз бойынша, халықаралық актілерден Қоршаған ортаның қалдықтардан ластануымен күресу жұмыстарын дамыту үшін келесі маңызды фактілер айқындалды:

- Қоршаған ортаның сапасын сақтау және жақсарту;

[1] Декларация Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды. Принята Конференцией ООН по проблемам окружающей человека среды, Стокгольм, 1972 год // http://www.un. org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml

[2] Конвенция по предотвращению загрязнения моря сбросами отходов и других материалов. Принята 29 декабря 1972 года. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/dumping.shtml

- Адам қоршаған ортадағы өмір сүру еркіндігі;

- Қалдықтарды немесе басқа материалдарды тастауға тыйым салынады;

- Қалдықтарды немесе басқа да материалдарды тастау үшін алдын ала арнайы рұқсат талап етіледі ;

- Қалдықтар айналымдар дамытудағы халықаралық ынтымақтастықтың маңыздылығы.

1989 жылы 22 наурызда Қауіпті қалдықтарды трансшекаралық тасымалдауды және оларды жоюды бақылау туралы Базель конвенциясында негізгі мақсаттары мен реттеуші жүйе құрылды:

Конвенцияның мақсаттары:

- қауіпті және басқа да қалдықтарды трансшекаралық өткізуді экологиялық қолайлы нормаларға сәйкес келетін минимумға дейін қысқарту;

- қауіпті және басқа да қалдықтарды экологиялық қолайлы әдістерді пайдалана отырып, оларды өндіретін көздеріне мүмкіндігінше жақынырақ өңдеу және орналастыру;

- қауіпті және басқа да қалдықтардың саны мен әлеуетті қауіптілік көрсеткіштерінде өндірісін азайту.

- Конвенция мақсаттарына жету үшін мынандай негізгі реттеуші жүйе құрылды: импорттаушы ел мен транзиттік елге қалдықтар экспорталғанға дейін алдын ала хабарлау және осы мақсат үшін хабарлау рәсімін жасау талабы; конвенцияға мүше болып табылмайтын елге экспортқа арналған шектеулер; экспорт конвенцияның ережелеріне сәйкес келмеген жағдайда кері импорттың міндеті[1]..

Ал 1972 жылғы қалдықтар мен басқа да материалдардың төгінділерімен теңіздің ластануын болдырмау жөніндегі конвенцияны өзгерту туралы 7 қараша 1996 жылғы қабылданған хаттамасында теңіз ортасын барлық көздерден ластанудан жеке және ұжымдық қорғайды және сақтайды және қалдықтарды немесе басқа да материалдарды теңізге тастаумен немесе жағумен байланысты ластануды болдырмау, қысқарту және, егер бұл іс жүзінде мүмкін болса, жою мақсатында өзінің ғылыми, техникалық және экономикалық мүмкіндіктеріне сәйкес тиімді шаралар қабылдайды[2].

1999-ғы 10 желтоқсан (Базель, Швейцария) Қауіпті қалдықтарды трансшекаралық тасымалдау және оларды жою нәтижесінде келтірілген залал үшін жауапкершілік және өтемақы туралы Базель хаттамасында қауіпті қалдықтарды трансшекаралық тасымалдауды және оларды аулаға шығаруды бақылау білдіреді;

- қауіпті қалдықтар мен басқа да қалдықтарды білдіреді;

- залал: өмірден айыру немесе дене жарақатын; адамның мүлкінен өзге мүлікті жоғалту немесе бүлдіру; жинақтар мен шығындарды ескере отырып, қоршаған ортаға елеулі залал келтіру нәтижесінде қоршаған ортаны кез келген пайдалануға байланысты экономикалық мүдделерден тікелей туындайтын табысты жоғалтуға; мұндай залал трансшекаралық тасымалдау және қауіпті қалдықтар мен басқа да қалдықтарды жою объектісі болып табылатын қалдықтардың қауіпті қасиеттерінің салдары немесе нәтижесі болып табылған жағдайда, осындай шаралармен келтірілген кез келген ысыраптарды немесе залалды қоса алғанда, алдын алу шараларына арналған шығындар, тағыда басқа шығындар[3] бекітілді.

Біздің ойымызша, жоғарыда аталған халықаралық актілер қалдықтардың түрлеріне, қауіптілі дәрежесі, қалдықтар мен күресу жолдарына қатысты негізгі құндылықтары ретінде қарастырды.

Сонымен, 1972-1999 жылдар аралығындағы БҰҰ-ның актілерін талдау нәтижесі қалдықтар бойынша заңнамасының қалыптасуы мен дамуының келесідей ерекшеліктері анықталды:

- бірінші кезең қалдықтарды тікелей немесе жанама ықпал ететін экологиялық заңнаманың болуымен ерекшеленеді.

- 1972-1999 жылдар аралығында БҰҰ өзінің актілері арқылы әлемдік елдердің алдында қалдықтарды мен күресу жолдарын дамыту мәселесін қойды;

- қауіпті қалдықтарды трансшекаралық тасымалдау және оларды жою нәтижесінде келтірілген залал үшін жауапкершілік анықталды;

- қалдықтарды айналымдарын экологияға қолайлы әдістердің қалыптасатының дәлелі болды.

Енді I кезең бойынша 1991 жылдар кезеңінде республикада негізінен мемлекеттік кәсіпорындар жұмыс істеді, осыған байланысты заңнама басқару органына қатаң тәуелді әкімшілік пен кәсіпорындар арасындағы қатынастарда құрылды. Біздің ойымызша бұл кезеңді Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Қоршаған табиғи ортаны қорғау туралы кезеңі деп қарастыру керек деп ойлаймыз. 1991 жыл 18 маусымда Қоршаған табиғи ортаны қорғау туралы Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының заңы адамның өмірі мен денсаулығы үшін қолайлы қоршаған табиғи ортаға құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге, осы және болашақ ұрпақ мүддесінде қоршаған табиғи ортаны қорғаудың құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін айқындауға бағытталған және адам қызметінің қоршаған табиғи ортаға зиянды әсе-

[1] Базельской конвенции о контроле за трансграничной перевозкой опасных отходов и их удалением. https://www. un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/basel.pdf

[2] Протокол 1996 года об изменении Конвенции по предотвращению загрязнения моря сбросами отходов и других материалов 1972 года. Принят 7 ноября 1996 года.

[3] Базельский протокол об ответственности и компенсации за ущерб, причиненный в результате трансграничной перевозки опасных отходов и их удаления. Принят 10 декабря 1999 года (Базель, Швейцария)

рін болдырмауға, табиғи тепе-теңдікті сақтауға және табиғатты ұтымды пайдалануды ұйымдастыруға бағытталған. Аталған заңның 1-бабында міндеттері ретінде:

- адамның өмір сүруі үшін қолайлы ортаны қамтамасыз ету, республиканың табиғи ресурстарын ұтымды пайдалану, молықтыру және нәтұрлым ұзақ мерзімге сақтау, қоршаған табиғи ортаны сауықтыру және жақсарту, оған шаруашылық және өзге де қызметтің зиянды әсерін болдырмау мақсатында қоршаған табиғи ортаны қорғау жөніндегі қоғамдық қатынастарды реттеу;

- қатынастардың осы саласында азаматтардың, кәсіпорындардың, мекемелер мен ұйымдардың құқықтарын қорғау; - табиғат қорғау заңнамасын бұзғаны үшін жауапкершілік шараларын белгілеу;

- экожүйелер мен бірегей табиғи объектілердің және олармен байланысты мәдени мұраның алуан түрлілігін сақтау[1] .

Н.В. Кузнецованың пікірінше экология саласындағы мемлекеттік басқаруды дегеніміз «табиғат пайдалануды және қоршаған табиғи ортаны қорғауды басқару құзыретті мемлекеттік органдардың табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен молықтыруды ұйымдастыруға, қоғамның экономикалық және экологиялық мүдделерін қамтамасыз ету мақсатында қоршаған табиғи ортаны сақтауға және жақсартуға бағытталған қызметі болып табылады»[Кузнецова Н. В. Экологическое право: Схемы,комментарии.- Учеб. пособ.- М.: Новый Юрист,1998.- 141.].

В.В.Петровтың пікірі бойынша, экологиялық бақылау дегеніміз тұтастай алғанда «мекемелердің, ұйымдардың, кәсіпорындардың, яғни барлық шаруашылық жүргізуші субъектілер мен азаматтардың қоршаған ортаны қорғау және қоғамның да экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі экологиялық талаптарды сақтауын тексеру» [В.В.Петров. "Ресейдің экологиялық құқығы. ЖОО арналған оқулық. М., 1995, 239б.].

1997 жылғы 15 шілде Қоршаған табиғи ортаны қорғау туралы Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының заңы күшін жойды. Заңның күшін жойылуына мынандай себептер болды: экологиялық заңнамасы экологиялық салауаттылықты қамтамасыз ету мүмкіндіктерін өте тез жоғалтқан; Қазақстанның әлемдік нарықтық экономикаға кіруі; табиғи ресурстарды пайдалануды, табиғи ресурстарды экспортқа және олардың импортына сатуды талап ететін мемлекеттік және коммерциялық сектордың өндірісін дамыту қажеттілігі себеп болды деп ойлаймыз.

Қазақстан Республикасы 1992 ж. 2-наурыздан бастап БҰҰ–на мүше ретінде қабылданды[2].

БҰҰ–на Қазақстан Республикасының мүше болуы қалдықтар айналымдарын тікелей немесе жанама түрдегі реттейтін ұлттық заңнаманың қалыптасуы мен дамуы бойынша кезеңдерді зерттеуге негіз болды. Себебі, бұл кезең тәуелсіз Қазақстанның дербес заңнамасының қалыптасуы мен БҰҰ-ның қалдықтар бойынша тікелей немесе жанама түрде себепші болатын, халықаралық актілері ратификацияланып, қазақстандық экологиялық және басқада заңнаманың құрамына енуімен ерекшеленді**.**

Қалдықтары айналымдары реттейтін жанама немесе тікелей реттейтін заңнамасының қалыптасуы мен дамуының ерекшелігін ұлттық экологиялық заңнаманың дамуымен байланыстыру қажет. Себебі, Қазақстан Республикасы қалдықтар айналымдарын реттеуге экологиялық заңнаманың маңыздылығын ескеріп, қоршаған ортаны сақтауда тиімді ықпал ете алатын жүйе екенін байқауымызға. Қазақстандық Республикасының экологиялық заңнама көптеген толықтырулар мен өзгерістерден болды, әр уақытта халықаралық талаптарға сәйкестендіріп отыратын мемлекеттің құқықтық жүйесінің маңызды экологиялық саласының бір бөлігі болды.

2003 жылғы 10 ақпанда Қауіпті қалдықтарды трансшекаралық тасымалдауды және оларды аулаққа шығаруды бақылау туралы Базель конвенциясына Қазақстан Республикасының қосылуы туралы заңында қабылданды. 2 қосымшасында Айрықша қарауды талап ететін қалдықтар сипатына У47 Тұрмыстық қалдықтарды жағу нәтижесіндегі қалдықтар деп қарастырады. Аталған заң Қауіпті қалдықтарды трансшекаралық тасымалдауда дамуына едәуір септігін тигізді, себебі БҰҰ – ның бұл қалдықтар мәселелесі әлемдік елдердің алдында Қауіпті қалдықтарды трансшекаралық тасымалдауды дамыту мәселесін қойды.

Біздің ойымызша, осы заңда Қауіпті қалдықтарды трансшекаралық тасмалдауды дамыту үшін келесі маңызды фактілер айқындалды:

- кез келген санатқа кіретін қалдықтар, егер олар қандай да бір қасиеттерді иеленбесе;

- қамтылмаған қалдықтар, бірақ Тараптар болып табылатын экспорт, импорт немесе транзит мемлекеттің ішкі заңдарына сәйкес қауіпті деп белгіленсе немесе есептелсе;

- кез келген санатқа кіретін трансшекаралық тасымалдауға жататын қалдықтар және "басқа қалдықтар" болып есептеледі;

- радиоактивтік белсенділігіне байланысты басқа халықаралық бақылаудың жүйесіне, оның ішінде радиоактивтік материалдарға қатысты арнайы қолданылатын халықаралық келісімдерге енетін қалдықтар мен шығарылады;

Теңіз кемелерінің қалыпты жұмысының нәтижесінде пайда болатын, тасталымы басқа ха-

[1] Об охране окружающей природной среды в Казахской ССР. Закон Казахской Советской Социалистической Республики от 18 июня 1991 года. Утратил силу - Законом РК от 15 июля 1997 г. N 161 ~Z970161.

[2] Қазақстан Республикасын БҰҰ –на қабылдау туралы БҰҰ-ның 2 наурыз 1992 ж. №A/RES/46/224 резолюциясы // http: // www.un.org /ru /ga /46 / docs/46res.shtml.

лықаралық құқық құжаттарында қамтылған қалдықтар [1].

Біздің ойымызша, БҰҰ – ның қоршаған орта және даму бойынша қабылданған құқықтық актілер жалпы қалдықтар, қауіпті қалдықтарды қатысты бастапқы ережелер, аталған саланы дамытуға бағытталатын құқықтық актілерге қабылдауға негіз болды.

Қазақстан Республикасы тұрмыстық қатты қалдықтар айналымдарын құқықтық реттейтін тікелей немесе жанама заңнамасының қалыптасып дамуының II-кезең Қоршаған ортаны қорғау туралы Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 15 шілдедегі № 160-I заңын қабылдаумен басталды[2].

Қазақстанда қоршаған ортаны қорғау туралы заңнамасын жетілдіру бойынша қабылданған құқықтық актілерді атап айтуға болады.

Аталған заңның негізгі бағыты болып табиғат пен оның байлықтары Қазақстан Республикасы халықтарының өмірі мен қызметінің, олардың тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуы мен әл-ауқатын арттырудың табиғи негізі болып табылады. Қазіргі және болашақ ұрпақтардың мүдделері үшін қоршаған ортаны қорғаудың құқықтық, экономикалық, және әлеуметтік негіздерін белгілейді және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге, шаруашылық және өзге де қызметтің табиғи экологиялық жүйелерге зиянды әсерін болғызбауға, биологиялық алуан түрлілікті сақтау мен табиғатты ұтымды пайдалануды ұйымдастыруға бағытталған. Осы заңды дамыту негізінде Қазақстан Республикасының табиғи байлықтарын қорғау жөніндегі қатынастарды реттейтін нормалары қабылданды. Оларға: 1997 жылы 18 наурызда № 85-1 Экологиялық сараптама туралы заңындағы:

1-тарау. Жалпы ережелер;

2-тарау. Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарының экологиялық сараптама саласындағы құзыреті;

3-тарау Мемлекеттік экологиялық сараптама;

4-Төртінші тарау қоғамдық экологиялық сараптама;

5-Бесінші тарау Экологиялық сараптаманы қаржыландыру,

6-тарау Экологиялық сараптама жасалуға тиіс құжаттама тапсырысшыларының құқықтары мен міндеттері;

7-тарау. Экологиялық сараптама саласында келіспеушіліктерді шешу;

8-тарау. Қазақстан Республикасы табиғат қорғау заңдарының экологиялық сараптама саласында бұзылу түрлері;

9-тарау. Экологиялық сараптама саласындағы халықаралық ынтымақтастық туралы тараулардан тұрады [3].

Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 3 желтоқсандағы № 1241 жарлығы мен Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздігі тұжырымдамасы мақұлданды. Қазақстандағы тәуелсіздік жылдары экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің мүлде жаңа мемлекеттік жүйесінің құрылуының және қалыптасуының, Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау саласындағы атқарушы органдардың жақсы ұйымдастырылған және аумақтық таралған жүйесін - қоршаған ортаны қорғау мен табиғат пайдалануды басқарудың жылдары болды. Бұл қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану саласындағы мемлекеттік саясатты қалыптастыруды және дәйекті іске асыруды қамтамасыз етті. Экологиялық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік саясаттың мақсаты табиғи жүйелердің, қоғамның өмірлік маңызды мүдделері мен жеке тұлға құқығының қоршаған ортаға антропогендік және табиғи әсерлердің нәтижесінде туындайтын қатерлерден қорғалуын қамтамасыз ету болып табылады [4].

Экологиялық қауіпсіздік бойынша Ф. Абдраимованың еңбегінде - қоршаған ортаның мүдделерін қорғау және қоғам мен мемлекеттің адамның табиғи экологиялық әсерлерден туындайтын қауіп-қатерлерден қорғау жағдайы деп тұжырымдайды [Ф.Абдраимова «Проблемы правового регулирования охраны окружающей среды от загрязнения отходами производства и потребления в Республике Казахстан» Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Астана 2010г. 137с.]. 2003 жылғы 3 желтоқсандағы № 1241 жарлығы мен Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздігі тұжырымдамасынан күтілетін нәтежелерді 3 кезең бойынша қарастырады. I кезең бойынша 2004-2007 ж. II кезең бойынша 2008 - 2010ж. III кезең бойынша 2011-2015 ж [5].

Қазақстан Экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасындағы көрсетілген кезеңдері бойынша табиғи ортаны қорғаудың жалпы мәселелерін құқықтық реттей алмады. Себебі Экологиялық қауіпсіздік тұжырымдасында барлық экологиялық мәселелерді қамтылған. Біздің ойымызша Экологиялық мәселелер жекелеген түрлері бойынша арнайы құқықтық актілер мен реттелу қажет деп ойлаймыз.

[1] Қауіпті қалдықтарды трансшекаралық тасымалдауды және оларды аулаққа шығаруды бақылау туралы Базель конвенциясына Қазақстан Республикасының қосылуы туралы 2003 жылғы 10 ақпандағы N 389-II заңы.

[2] Қазақстан Республикасының Қоршаған ортаны қорғау туралы 1997 жылғы 15 шілдедегі № 160-I Заңы.

[3] Қазақстан Республикасының Экологиялық сараптама туралы 1997жыл 18 наурыздағы №85 заңы.

[4] Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздігі тұжырымдамасы туралы. Қазақстан Республикасының Президентінің 2003 жылғы 3 желтоқсандағы № 1241 жарлығы.

[5] Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздігі тұжырымдамасы туралы. Қазақстан Республикасының Президентінің 2003 жылғы 3 желтоқсандағы № 1241 жарлығы.

Қазақстанда қоршаған ортаны қорғау туралы заңнамасын жетілдіру бойынша бірнеше құқықтық актілер қабылданды. Қазақстан Республикасында Экологиялық қауіпсіздік тұжырамдасынан кейін бірнеше құқықтық актілер қабылданды. Оларға тоқталар болсақ, 2002 жылы 11 наурызда атмосфералық ауаны қорғау туралы Қазақстан Республикасының заңы қабылданды. 2003 жылы 20 маусымда Қазақстан Республикасының жер кодексі қабылданды. 2003 жылы 8 шілдеде Орман кодексі қабылданды. 2003 жылы 9 шілдеде Су кодексі қабылданды. 2004 жылы 9 шілдеде Жануарлар дүниесін қорғау өсімін молайту және пайдалану туралы Қазақстан Республикасының заңы қабылданды. 2005 жылы 13 желтоқсанда міндетті экологиялық сақтандыру туралы Қазақстан Республикасының заңы қабылданды. 2006 жылы 7 шілдеде Ерекше қорғалатын табиғи аймақтар туралы Қазақстан Республикасының заңы.

Қарастырып отырған 1997 – 2006ж II кезең бойынша негізгі ерекшеліктер ретінде тұрмыстық қатты қалдықтарды құқықтық реттейтін жаңамалы түрде қабылданған құқықтық актілер мен реттелуімен ерекшеленді. Қазақстанда қоршаған ортаны қорғау саласы бойынша заңымен ратификацияланған кейбір құқықтық актілерді атап айтуға болады. Оларға: Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 23 қазандағы №89-II Заңымен ратификацияланған Ауаның алыс қашықтыққа трансшекаралық ластануы туралы конвенция (Женева 1979 жылғы 30 қараша) 3-бабында Конвенцияның шеңберінде ақпараттар алмасу, консультациялар, ғылыми-зерттеу қызметі және мониторинг арқылы ұлттық және халықаралық деңгейлерде ұсынылып отырған күш-жігерді назарға ала отырып, ауаны ластаушылардың қалдықтарына қарсы күрес құралы ретінде мүмкіндігінше жеделірек саясат пен стратегияны әзірлейді.

Бұл заңда ауаны қалдықтар мен ластау мәселелер қаралса, Қазақстан Республикасының трансшекаралық су ағындары мен халықаралық көлдерді қорғау және пайдалану туралы конвенцияға қосылуы туралы Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 23 қазандағы N 94-II Заңында «Қолда бар ең жақсы технология» термині сарқындыларды, тастандыларды және қалдықтарды шектеу үшін нақты шара ретінде іс жүзінде жарамдылығын дәлелдеген процестерді, қондырғыларды немесе пайдалану әдістерін жасаудағы соңғы жетістіктерді білдіреді. Жаңа технология болып табыла ма деген мәселені анықтау кезінде: a) соңғы кезде ойдағыдай сынақтан өткен салыстырмалы процестер, қондырғылар немесе пайдалану әдістері; b) техникалық процесс және ғылыми білімдер мен проблеманы түсінудегі өзгерістер; c) осындай технологияны экономикалық тұрғыда қолдану мүмкіндігі; d) жаңа кәсіпорындарда да, жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарда да жабдықтар орнатудың мерзімдік шеңбері;e) тиісті сарқындылар мен ағын сулардың сипаты мен көлемі; f) қалдығы аз және қалдықсыз технология ерекше ескеріледі [1].

Г.Т. Айгариновaның еңбегінде Қазақстанда радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеудің маңызды мәселесін атап көрсетіп:

- заңдық норма шығармашылықтың қарқынды дамуына, бұның барлығы ҚР Президентінің бұйрықтар санынан, ҚР Үкіметінің қаулылары мен жарғыларынан, Қазақстанның ведомстволық актілерінің санынан көрінеді, яғни радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу саласындағы, жалпы атомдық энергетика мен радиациялық қауіпсіздік саласындағы құқықтық алғышарттар төменгі заңдық күшке ие дегенді білдіреді;

- «Радиоактивті қалдықтармен қауіпсіз жұмыс істеу туралы» арнайы Республикалық заңның болмауынан қазақстандық заңнамада маңызды кемістіктің туындауына;

- ядролық және радиациялық қауіпсіздік туралы федералды, аймақтық және ведомстволық мақсатты бағдарламаларда радиоактивті қалдықтармен жұмыс істеу мәселесінің шешімдерін толық қамтымауына және жоспарланған шаралар мен әрекеттердің келісілмегендігіне;

- өңделген ядролық отыннан басқа, радиоактивті қалдықтардың басқа түрі мен жұмыс істеу саласындағы міндеттерді орындауда құқықтық шығармашылық субъектілерін ескермеуге, яғни медициналық, ғылыми-зерттеу және т.б. [Г.Т. Айгаринова, З.Н. Салимова. Қазақстан Республикасында радиоактивті заттар және қалдықтардың айналымына мемлекеттік бақылау жасауды құқықтық реттеу мәселелері. Қазұу хабаршысы заң сериясы. Том 77: № 1 (2016).].

Жоғарыда аталған Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау саласындағы заңдарымен ратификацияланған кейбір құқықтық актілерден мынандай ерекшеліктерді байқауға болады:

Біріншіден, ауаны қалдықтары мен ластау мен күресуде арнайы стратегиялар дайындау;

Екіншіден, қоршаған ортаны қорғау саласында қалдығы аз және қалдықсыз технологияды қолдану ерекшеліктері;

Үшіншіден, қалдықтарды жою, өртеу немесе көму кезінде қалдықтардан бөлінетін зияндардан сақтану.

Сонымен II кезең бойынша 1997 - 2006ж аралығы тұрмыстық қатты қалдықтарды реттейтін заңнамасының қалыптасуы мен даму кезеңінде тұрмыстық қатты қалдықтарды құқықтық реттеуде экология саласындағы заңдарды қатар қолданылуы, жалпы қалдықтар айналымындағы халықаралық конвенциясы негізінде қалыптасуы мен дамуы тұрмыстық қатты қалдықтарды реттейтін еліміздегі қоршаған ортаны қорғау сала-

[1] Қазақстан Республикасының Ауаның алыс қашықтықта шекарааралық ластануы туралы конвенцияға қосылуы туралы Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 23 қазан N 89-II Заңы

сындағы заңнаманың халықаралық талаптарға сәйкестендірілуі негізінде, тұрмыстық қатты қалдықтарды тікелей заңдар қабылдауы, Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау саласы халықаралық талаптарға сәйкес қоршаған ортаны қорғау туралы басқада құқықтық актілерден, жеке дара бөлінуімен ерекшеленеді.

III кезең 2007 жылдардан қазіргі кездегі Қазақстан Республикасында тұрмыстық қатты қалдықтар айналымын құқықтық реттейтін 2007 жылы 9 қаңтарда N 212 экологиялық кодекстің[1] қабылдануы мен байланысты басталды. Аталған кезең тұрмыстық қатты қалдықтарды реттейтін орын алады. Қазіргі таңда тұрмыстық қатты қалдықтарды реттеудің негізгі нормасы ретінде ҚР ЭК және халықаралық ынтымақтастықты арттыру негізінде заңға тәуелді актілерді 2007 жылғы 20 наурыздағы № 239-III Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясына Киото хаттамасын ратификациялау туралы 2009 ж. 26 наурыздағы № 144-IV Қазақстан Республикасының заңы[2], 2007 жылы 20 наурызда Халықаралық саудадағы жекелеген қауіпті химиялық заттар мен пестицидтерге қатысты алдын ала негізделген келісім рәсімі туралы Роттердам конвенциясын ратификациялау туралы (Роттердамда 1998 жылғы 10 қыркүйекте қол қойылған Халықаралық саудадағы жекелеген қауіпті химиялық заттар мен пестицидтерге қатысты алдын ала негізделген келісім рәсімі туралы Роттердам конвенциясы)[3], 2007 жылғы 7 маусымда Орнықты органикалық ластағыштар туралы Стокгольм конвенциясын ратификациялау туралы (Стокгольмде 2001 жылғы 22 мамырда қол қойылған Орнықты органикалық ластағыштар туралы Стокгольм конвенциясы) заңдары қабылданды[4].

2009 жылы 26 наурыздағы № 144-IV Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясына Киото хаттамасын ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының заңының 2-бабында өзінің шығарындыларды шектеу және қысқарту жөніндегі белгілі бір сандық міндеттемелерін орындау кезінде тұрақты дамуды көтермелеу мақсаттары қарастырылды: қалдықтарды жою кезінде, сондай-ақ энергияны өндіру, тасымалдау және бөлу кезінде метанның шығарындыларын рекуперациялау және пайдалану жолымен шектеу және/немесе қысқарту секілді саясат пен шараларды жүзеге асырады және/немесе одан әрі әзірлейді. Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясына Киото хаттамасының В қосымшасына сәйкес мына мемлекеттер бар: Австралия, Австрия, Бельгия, Болгария, Венгрия, Германия, Греция, Дания, Еуропалық қоғамдастық, Ирландия, Исландия, Испания, Италия, Канада, Латвия, Лихтенштейн, Люксембург, Монако, Нидерланды, Жаңа Зеландия, Норвегия, Польша, Португалия, Ресей Федерациясы, Румыния, Словакия, Ұлыбритания құрама Корольдігі және Солтүстік Ирландия, Америка Құрама Штаттары, Украина, Финляндия, Франция, Хорватия, Чех Республикасы, Швейцария, Швеция, Эстония, Жапония мемлекеттері бар[5].

2007 жылы 20 наурызда Халықаралық саудадағы жекелеген қауіпті химиялық заттар мен пестицидтерге қатысты алдын ала негізделген келісім рәсімі туралы Роттердам конвенциясын ратификациялау туралы ҚР заңының 3-бабында: a)есірткі құралдары мен психотроптық заттарға; b) радиоактивті материалдарға; c) қалдықтарға; d) химиялық қаруларға; e) адамдарға арналған дәрілер мен мал дәрілері құралдарын қоса алғанда, фармацевтік препараттарға; f) тамақ қосымшалары ретінде пайдаланылатын химиялық заттарға; g) саудаға; h) олар импортталған жағдайда, адам денсаулығына немесе қоршаған ортаға қолайсыз әсер ете қоймайтын көлемдегі химиялық заттарға, i) зерттеулер немесе талдау жүргізу мақсаттары үшін; немесе ii) дұрыс пайдаланудың осындай түрі үшін, жеке тұлғалармен пайдалануға арналған жекеленген сандық қолданысы үшін[6].

Орнықты органикалық ластағыштар туралы Стокгольм конвенциясын ратификациялау туралы 2007 жыл 7 маусымдағы заңында Тиімді шараларға мыналар: қоқыс үйінділерін жағуды қоса, қалдықтарды ашық немесе өзге де бақылаусыз жағуды тоқтату мақсатында қалдықтарды реттеу әдістерін жетілдіру. Қалдықтарды жою жөніндегі жаңа қондырғыларды салу туралы ұсыныстарды қарау кезінде, қалдықтардың аз көлемінің пайда болуына әкеп соғатын ресурстарды қалпына келтіруді, қайталап пайдалануды, қалпына келтіруны, қалдықтарды бөлуді және өнімдерді пайдалануға жәрдемдесуді қоса, тұрмыстық және медициналық қалдықтардың пайда болуын барынша қысқарту жөніндегі шаралар ретіндегі осындай баламаларға назар аударған жөн. Осы көзқарас негізінде адам денсаулығын қорғау мә-

[1] Қазақстан Республикасының экологиялық кодексі 2007 жылғы 9 қаңтардағы N 212 Кодексі. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

[2] Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясына Киото хаттамасын ратификациялау туралы 2009 жылғы 26 наурыздағы N 144-IV ҚРЗ.

[3] Халықаралық саудадағы жекелеген қауіпті химиялық заттар мен пестицидтерге қатысты алдын ала негізделген келісім рәсімі туралы Роттердам конвенциясын ратификациялау туралы 2007 жылғы 20 наурыздағы N 239ҚРЗ Заңы.

[4] Орнықты органикалық ластағыштар туралы Стокгольм конвенциясын ратификациялау туралы 2007 жылғы 7 маусымдағы №259 Қазақстан Республикасының Заңы.

[5] Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясына Киото хаттамасын ратификациялау туралы 2009 жылғы 26 наурыздағы N 144-IV ҚРЗ.

[6] Халықаралық саудадағы жекелеген қауіпті химиялық заттар мен пестицидтерге қатысты алдын ала негізделген келісім рәсімі туралы Роттердам конвенциясын ратификациялау туралы 2007 жылғы 20 наурыздағы N 239ҚРЗ Заңы.

селелері мұқият қаралуға тиіс туралы шаралар көрсетілген [1].

Жоғарыда қарастырылған Қазақстан Республикасындағы тұрмыстық қатты қалдықтар қатынастарын реттейтін құқықтық актілерге негізінде заңға тәуелді актілерді халықаралық конвенцияларды ратификациялау туралы заңдарды талдай отырып мынандай ерекшеліктерді байқауға болады.

Біріншіден, қалдықтарды жою кезінде қалдықтар пайда болатын заттар немес энергия көзі болатын бастада пайдалы өңдеуге келетін металдарды алу шараларды жетілдіру дамыту қарастырады.

Екіншіден, халықаралық сауда қатынастары кезінде қалдықтарды қауіптілік дәрежесіне қарай тасмалдау кезінде мемлекеттер арасында қауіпсіздікке басты назар аударады.

Үшіншіден, тұрмыстық қатты қалдықтарды жоюда қалдықтарды өртеу кезінде бақылаусыз жағуды тоқтату әдістер жетілдіру. Қалдықтарды жекелерег түрлерге бөлу негізінде қалдықтарды кәдеге жарату кезіндегі пайда болған өнімдерді пайдалану.

III кезең бойынша 2007 жылдан қазіргі уақыт аралығында Қазақстанда стратегияларда,тұжырымдамаларда, жолдауларда басқада құқықтық актілерде тұрмыстық қатты қалдықтарды айналымның маңыздылығы қарастырылды. Атап айтар болсақ 2007 жылы 9 қаңтарда ҚР ЭК, 2012 жылы 14 желтоқсанда «Қазақстан 2050» стратегиясы, 2013 жылы 30 мамырда ҚР «жасыл экономикаға» көшу жөніндегі тұжырымдамасы, 2018 жылы 10 қаңтарда «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты жолдауында, 2018 жылы 5 қазанда «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты жолдауда тұрмыстық қатты қалдықтарды жинау, кәдеге жарату, өңдеу, қалдықтар мен жұмыс істеу маңыздылығына көшу мәселесі қозғала басты.

Қазақстан Республикасында 2014 жылдан бастап тұрмыстық қатты қалдықтарды айналымын реттейтін заңнамалар жүйесінде өзгерістер орын ала бастады. Тұрмыстық қатты қалдықтар қатынастарды реттеуде бірнеше экологиялық заңнамаларға сәйкес осы салада құқықтық ақілер қабылданды. Атап айтар болсақ: Тұрмыстық қатты қалдықтарды басқару жүйесін жаңғыртудың 2014 – 2050 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 9 маусымдағы №634 қаулысы[2].

Қалдықтарды басқару бағдарламасын әзірлеу қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Энергетика министрінің 2014 жылғы 25 қазандағы №146 бұйрығы[3].

Сот шешімімен республикалық меншікке түскен деп танылған иесіз қауіпті қалдықтарды басқару қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Энергетика министрінің 2015 жылғы 20 науырызда №229 бұйрығы[4] атап айтуға болады. Қазақстан Республикасында тұрмыстық қатты қалдықтар айналымын реттейтін заңнаманың қалыптасуы мен дамуын III кезең бойынша мынандай қорытындалар жасауға болады. 2007 жылдар аралғында тұрмыстық қатты қалдықтарды айналым жанама түрде реттейтін экологиялық заңнамалардың басымдылығы; Тұрмыстық қатты қалдықтар айналымын дамытуға қатысты тұжырымдамалар мен құқықтық актілер қабылдай отырып экономикалық секторларды дамыту; Қазақстан Республикасы тұрмыстық қатты қалдықтарды кәдеге жарату, қайта өңдеу саласы бойынша еліміздің алдында негізгі мәселе ретінде алға қойылғандығы; Қазақстанда халықаралық ынтымақтастық негізінде тұрмыстық қатты қалдықтар айналымын даму шаралары кезеңдері анықталды.

Қорыта келе Халықаралық құқықтық актілер негізінде Қазақстан Республикасында тұрмыстық қатты қалдықтар айналымын реттейтін экологиялық заңнама және осы сала бойынша басқада құқықтық актілердің IV кезеңнен тұрады атап көрсетуге болады: I кезең бойынша 1972-1999 жылдар аралығында халықаралық нормативтиік құқықтық актілерді қалыптасу кезеңі деп айтуымызға болады. Бұл кезеңде тұрмыстық қатты қалдықтар айналымын реттейтін құқықтық актілер негізінде жалпы қалдықтарды, қауіпті қалдықтарды трансшекаралық тасымалдау және оларды жою нәтижесінде келтірілген залал үшін жауапкершілік анықтап, қалдықтарды айналымдарын экологияға қолайлы әдістерді қалыптастыруға негіз болды. II кезең 1991-1997 жылдар бұл кезеңді тұрмыстық қатты қалдықтар айналымын реттейтін заңнаманың қалыптасу мен дамуы кезіндегі кезеңнің екі ерекешеліктерге тоқталуға болады. Бірншіден, тұрмыстық қатты қалдықтар айналымын реттейтін Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Қоршаған табиғи ортаны қорғау туралы заңнаманың қалыптасу кезеңін ерекешеленсе, Екіншісі ол ҚР-сы БҰҰ мүше болу мен ерекшеленді. Қазақстанның дербес заңнамасының қалыптасуы мен БҰҰ-ның қалдықтар бойынша тікелей немесе жанама түрде себепші болатын, халықаралық актілері ратификацияланып, қазақстандық эко-

[1]Орнықты органикалық ластағыштар туралы Стокгольм конвенциясын ратификациялау туралы 2007 жылғы 7 маусымдағы №259 Қазақстан Республикасының Заңы.

[2] Тұрмыстық қатты қалдықтарды басқару жүйесін жаңғыртудың 2014 – 2050 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы 2014 жылғы 9 маусымдағы № 634 Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы.

[3] Қалдықтарды басқару бағдарламасын әзірлеу қағидаларын бекіту туралы 2014 жылғы 25 қазандағы №146 Қазақстан Республикасы Энергетика министрінің бұйрығы.

[4] Сот шешімімен республикалық меншікке түскен деп танылған иесіз қауіпті қалдықтарды басқару қағидаларын бекіту туралы 2015 жылғы 20 науырызда №229 Қазақстан Республикасы Энергетика министрінің бұйрығы.

логиялық және басқада заңнаманың құрамына енуімен ерекшеленді. III кезең бойынша 1997 – 2006 жылдары тұрмыстық қатты қалдықтарды реттейтін заңнамасының қалыптасуы мен даму кезеңінде экология саласындағы заңдарды қатар қолданылуы, жалпы қалдықтар айналымындағы халықаралық конвенциясы негізінде қалыптасуы мен дамуы тұрмыстық қатты қалдықтарды реттейтін еліміздегі қоршаған ортаны қорғау саласындағы заңнаманың халықаралық талаптарға сәйкес келтіру мен ерекшеленді. IV кезең бойынша 2007 жылдан қазіргі уақыт аралығындағы тұрмыстық қатты қалдықтар қатынастарын реттейтін ҚР Экологиялық кодексі осы саладағы мемлекеттік: заңдар, тұжырымдамалар мен стратегиялардың қабылдануына негіз болуында.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. А.К. Джангабулова, А.Т. Салыхбаева. Становление и развитие правовых основ экологической политики Республики Казахстан. Вестник КазНУ. Алматы. No2 (70). 2014. Серия. Юриспруденция.
2. Байдельдинов Д.Л. Проблемы влияния «субъективно-объективного» фактора на развитие экологического законодательства Республики Казахстан. http://www.greensalvation.org/old/ Russian/ Publish/10_rus/10_03.htm
3. Елюбаев Ж.С. «Жер қойнауын пайдалануды құқықтық реттеу проблемалары: отандық тәжірибе және шетелдік жүзе». Монография. Алматы, Типография «Комплекс». Монография. // Алматы. 2010. – 408б.
4. А.Бектурова. Система законодательства Республики Казахстан в области управления отходами производства и потребления. Том 87 № 3 (2018): Вестник КазНУ Серия юридическая.
5. Бекежанов Д.Н. Қазақстан Республикасында тұрмыстық қатты қалдықтар айналымын құқықтық реттеу (ұлттық және шетел заңдарымен салыстырмалы талдау): филос. док. (Ph.D)...дис.-Талдықорған, 2019.-144 б.
6. Декларация Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды. Принята Конференцией ООН по проблемам окружающей человека среды, Стокгольм, 1972 год // http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml
7. Конвенция по предотвращению загрязнения моря сбросами отходов и других материалов. Принята 29 декабря 1972 года. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/ dumping. shtml
8. Базельской конвенции о контроле за трансграничной перевозкой опасных отходов и их удалением. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/basel.pdf
9. Протокол 1996 года об изменении Конвенции по предотвращению загрязнения моря сбросами отходов и других материалов 1972 года. Принят 7 ноября 1996 года.
10. Базельский протокол об ответственности и компенсации за ущерб, причиненный в результате трансграничной перевозки опасных отходов и их удаления. Принят 10 декабря 1999 года (Базель, Швейцария)
11. Об охране окружающей природной среды в Казахской ССР. Закон Казахской Советской Социалистической Республики от 18 июня 1991 года. Утратил силу - Законом РК от 15 июля 1997 г. N 161 ~Z970161.
12. Кузнецова Н. В. Экологическое право: Схемы,комментарии.- Учеб. пособ.- М.: Новый Юрист,1998.- 141.
13. В.В.Петров. "Ресейдің экологиялық құқығы. ЖОО арналған оқулық. М., 1995, 239б.
14. Қазақстан Республикасын БҰҰ –на қабылдау туралы БҰҰ-ның 2 наурыз 1992 ж. №A/RES/46/224 резолюциясы // http: // www.un.org /ru /ga /46 / docs/46res.shtml.
15. Қауіпті қалдықтарды трансшекаралық тасымалдауды және оларды аулаққа шығаруды бақылау туралы Базель конвенциясына Қазақстан Республикасының қосылуы туралы 2003 жылғы 10 ақпандағы N 389-II заңы.
16. Қазақстан Республикасының Қоршаған ортаны қорғау туралы 1997 жылғы 15 шілдедегі № 160-I Заңы.
17. Қазақстан Республикасының Экологиялық сараптама туралы 1997жыл 18 наурыздағы №85 заңы.
18. Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздігі тұжырымдамасы туралы. Қазақстан Республикасының Президентінің 2003 жылғы 3 желтоқсандағы № 1241 жарлығы.
19. Ф.Абдраимова «Проблемы правового регулирования охраны окружающей среды от загрязнения отходами производства и потребления в Республике Казахстан» Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Астана 2010г. 137с.
20. Қазақстан Республикасының Ауаның алыс қашықтықта шекарааралық ластануы туралы конвенцияға қосылуы туралы Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 23 қазан N 89-II Заңы.

21. Г.Т. Айгаринова, З.Н. Салимова. Қазақстан Республикасында радиоактивті заттар және қалдықтардың айналымына мемлекеттік бақылау жасауды құқықтық реттеу мәселелері. Қазұу хабаршысы заң сериясы. Том 77: № 1 (2016).

22. Қазақстан Республикасының экологиялық кодексі 2007 жылғы 9 қаңтардағы N 212 Кодексі. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

23. Біріккен Ұлттар Ұйымының Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясына Киото хаттамасын ратификациялау туралы 2009 жылғы 26 наурыздағы N 144-IV ҚРЗ.

24. Халықаралық саудадағы жекелеген қауіпті химиялық заттар мен пестицидтерге қатысты алдын ала негізделген келісім рәсімі туралы Роттердам конвенциясын ратификациялау туралы 2007 жылғы 20 наурыздағы N 239ҚРЗ Заңы.

25. Орнықты органикалық ластағыштар туралы Стокгольм конвенциясын ратификациялау туралы 2007 жылғы 7 маусымдағы №259 Қазақстан Республикасының Заңы.

26. Тұрмыстық қатты қалдықтарды басқару жүйесін жаңғыртудың 2014 – 2050 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы 2014 жылғы 9 маусымдағы № 634 Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы.

27. Қалдықтарды басқару бағдарламасын әзірлеу қағидаларын бекіту туралы 2014 жылғы 25 қазандағы №146 Қазақстан Республикасы Энергетика министрінің бұйрығы.

28. Сот шешімімен республикалық меншікке түскен деп танылған иесіз қауіпті қалдықтарды басқару қағидаларын бекіту туралы 2015 жылғы 20 науырызда №229 Қазақстан Республикасы Энергетика министрінің бұйрығы.

УДК 349.41

БЕКЕЖАНОВ ДАУРЕН НУРЖАНОВИЧ,
аға оқытушы, философия докторы (PhD),
азаматтық құқықтық пәндер кафедрасы,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

ЧУНКУНОВА САНИЯ БАТЫРХАНҚЫЗЫ
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

ЖЕР ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРЫ ҮШІН ЖАУАПКЕРШІЛІКТЕР

Түйіндеме. Мақалада жер қатынастары саласындағы құқық бұзушылықтары үшін жауапкершіліктеріне құқықтық талдау жүргізілген. Қазақстан Республикасының жер заңнамасын сақталуын қамтамасыз ету және жер құқық бұзушылықтары үшін жауапкершілікке тарту жөніндегі қызметін талдау мемлекеттік органдар жүйесінде жер қатынастары саласындағы істерге зерттеулер жүргізілген. Жерге құқық бұзушылықтары үшін жауапкершіліктер бойынша зерттеулер жүргізген ғалымдардың еңбектеріне негізделіп жазылған.

Кілт сөздер: жер, жер саясаты, жер дауы, жер құқық бұзушылықтары, заңды жауапкершілік, құқық бұзушылықтары.

Резюме. В статье проведен правовой анализ ответственности за правонарушения в сфере земельных отношений. Анализ деятельности по обеспечению соблюдения земельного законодательства Республики Казахстан и привлечению к ответственности за земельные правонарушения в системе государственных органов проведены исследования дел в сфере земельных отношений. На основании трудов ученых, проводивших исследования по ответственности за правонарушения на земле.

Ключевые слова: земля, земельная политика, земельный спор, земельные правонарушения, юридическая ответственность, правонарушения.

Summary. The article provides a legal analysis of liability for offenses in the field of land relations. analysis of activities to ensure compliance with the land legislation of the republic of Kazakhstan and bring to justice for land offenses in the system of state bodies, studies of cases in the field of land relations were conducted. Based on the works of scientists who conducted research on responsibility for offenses on earth.

Keywords: land, land policy, land dispute, land offenses, legal liability, offenses.

Мемлекеттік органдардың жер заңнамасының сақталуын қамтамасыз ету және жер құқық бұзушылықтары үшін жауапкершілікке тарту жөніндегі қызметін талдау мемлекеттік органдар жүйесінде жер қатынастары саласындағы әкімшілік өндіріс бойынша өкілеттіктердің нақты бөлінбейтінін көрсетті. Осыған байланысты жер қатынастары саласындағы уәкілетті органдардың лауазымды тұлғалары жіберген қателіктер мен жер құқық бұзушылықтары туралы істер бойынша әкімшілік іс жүргізуді бұзу жағдайлары жиі байқалады. Өз кезегінде тиісті мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдарының іс-әрекеттері мен шешімдеріне шағымданудың өсуі байқалады. Мысалы ретінде Алматы облысында қаралған істерді қарайтын болсақ, Алматы облысында Көксу ауданында 154, Қарасай ауданы 177, Ақсу 301, Балқаш 290, Еңбекшіқазақ 381,Сарқан 226, Панфилов ауданы 144 жер заңдарын бұзған [Извещение о проведении конкурса по предоставлению права временного возмездного землепользования (аренды) для ведения крестьянского или фермерского хозяйства, сельскохозяйственноно производства].

1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған ҚР конституциясының 6-шы бабында Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жеке меншік танылады және бірдей қорғалады. Меншік міндет жүктейді, оны пайдалану сонымен қатар қоғам игілігіне де қызмет етуге тиіс. Меншік субъектілері мен объектілері, меншік иелерінің өз құқықтарын жүзеге асыру көлемі мен шектері, оларды қорғау кепілдіктері заңмен белгіленеді. Жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекет меншігінде болады. Жер, сондайақ заңда белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте де болуы мүмкін[1] деп қарастырылған.

Енді жалпы құқық бұзушылықтар туралы тоқталсақ. Құқық бұзушылық – қоғамның, мемлекет пен жеке адамның мүдделеріне зиян келтіретін субъектінің кінәлі, құқыққа қарсы, қоғамға қауіпті әрекеті. Кез келген құқық бұзушы-

[1] Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_

лық дегеніміз заң жүктеген міндетті орындамау, адамдардың іс-әрекеті немесе әрекетсіздігі. Енді құқық бұзушылықтың белгілерін қарастырайық. Заң әдебиеттерінде құқық бұзушылықтың бес белгілері бар деп анықталады. Қоғамға, тұлғаға, мемлекетке қауіптілігі. Қоғамға, тұлғаға, мемлекетке зиян келтірілуі. Құқыққа қарсылығы. Құқық бұзушылықтың кінәлілігі. Әрекет немесе әрекетсіздік [Сапарғалиев Ғ.С., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. – Астана, 2007. 331 б.]. Құқық бұзушылық екі түрге бөлінеді – қылмыс және теріс қылық. Теріс қылықтың үш түрі бар –әкімшілік теріс қылық, азаматтық теріс қылық, тәртіптік теріс қылық. Заңды жауапкершілік мемлекеттік мәжбүрлеумен байланысты. Бірақ заңды жауапкершілікті тек мемлекеттік жауапкершілікпен теңестіруге болмайды. Заңды жауапкершілік құқықтық қатынас ретінде оның бір тарапты құқық бұзушы белгілі бір айыруларға, жазаларға төзуге міндетті. Жауапкершілік – мәжбүрлеудің өзі емес, ол құқықтық нормалардың санкцияларына сәйкес төзу міндеті болып табылады. Яғни, құқық бұзушыға мемлекеттік мәжбүрлеу шарасын қолдану заңды жауапкершілікті жүзеге асыру болып табылады [Матузов Н., Малько А. Теория государства и права. – Москва, 2000. - 334 с.]. Жер құқық бұзушылықтарды құқықтық реттейтін заңнамаларға 2003 жылы 20 маусымда қабылданған Қазақстан Республикасының Жер кодексі, 2014 жылы 5 шілдеде қабылданған Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі, 2014 жылы 3 шілдеде қабылданған Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, жер саласындағы құқық бұзушылықтар туралы Қазақстан Республикасының Үкіметінің мемлекеттік бағдарламалары, Қазақстан Республикасының Жоғары сотының қаулылары, тағыда басқада құқықтық актілері мен реттеледі. Жер саласындағы негізгі заңнама жер кодексі болғандықтан жер кодексінде көрсетілген баптары бойынша талдау жүргізсек. ҚР Жер кодексінің 168-бабында көзделгендей, жер заңдарының бұзылуына кінәлі жеке және заңды тұлғалар, мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдары Қазақстан Республикасының заң актілерінде белгіленген тәртіппен жауапты болады[1].

2014 жылы 5 шілдеде қабылданған Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 136-бап. Жерге мемлекеттік меншік құқығын бұзу. Мемлекеттік жер учаскелерін заңсыз иеленіп алу немесе айырбастау не жерге мемлекеттік меншік құқығын тікелей немесе жанама нысанда бұзатын басқа да мәмілелер жасау, сондай-ақ уақытша иеленген мемлекеттік жерді уақтылы қайтармау – жеке тұлғаларға – жетпіс бес, лауазымды адамдарға, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне немесе коммерциялық емес ұйымдарға – бір жүз, орта кәсіпкерлік субъектілеріне – бір жүз елу, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне жеті жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады. Ал 137-бап. Жер учаскесіне құқық беру кезінде және жер учаскесінің нысаналы мақсатын өзгерту кезінде Қазақстан Республикасының жер заңнамасын бұзу. Жер учаскесіне құқық беру кезінде және жер учаскесінің нысаналы мақсатын өзгерту кезінде Қазақстан Республикасының жер заңнамасын: жер учаскесіне немесе жер учаскесін жалдау құқығына жер учаскелерін аукциондық және конкурстық тәсілмен беру қолданылмайтын жағдайларды қоспағанда, мемлекеттік меншіктегі және жер пайдалануға берілмеген жер учаскелерін немесе жер учаскелерін жалдау құқығын саудасаттық (аукциондар мен конкурстар) өткізбей беру; жеке және заңды тұлғалардың жер учаскесіне тиісті құқық беру туралы өтінішхаттарын (өтініштерін) қараудың белгіленген мерзімдерін бұзу; жергілікті атқарушы органның жер комиссиясының оң қорытындысынсыз және (немесе) бекітілген жерге орналастыру жобасынсыз жер учаскелеріне құқық беру туралы шешім қабылдауы; жергілікті атқарушы органның жер учаскелеріне құқық беруден бас тарту туралы шешім қабылдау мерзімін бұзуы; жергілікті атқарушы органның жер учаскелеріне құқық беру туралы шешім қабылдау мерзімін бұзуы; жергілікті атқарушы органның жеке меншікте болуы мүмкін емес жер учаскелеріне жеке меншік құқығын беру туралы шешім қабылдауы; жергілікті атқарушы органның заңнамалық актілерде көзделмеген жағдайларда жер учаскесін мемлекет мұқтажы үшін мәжбүрлеп иеліктен шығару туралы шешім қабылдауы; жергілікті атқарушы органның жер учаскелерін жер заңнамасында көзделген нормадан артық көлемде жеке меншікке тегін беру туралы шешім қабылдауы, сондай-ақ қайталап тегін беруі; жергілікті атқарушы органның уақытша өтеусіз жер пайдалану құқығын жер заңнамасында көзделмеген мақсаттарда немесе мерзімде беру туралы шешім қабылдауы; жергілікті атқарушы органның шетелдіктерге және азаматтығы жоқ адамдарға ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерге жеке меншік құқығын беру туралы шешім қабылдауы; жергілікті атқарушы органның өзінің құзыретіне кірмейтін, жер учаскелеріне құқықтар беру туралы шешім қабылдауы; жер учаскесінің нысаналы мақсатын өзгерту туралы өтінішті қарау мерзімін бұзу; жер учаскесіне сәйкестендіру құжаттарын дайындау және беру мерзімдерін бұзу; жерге орналастыру жобасын қарау және бекіту мерзімдерін бұзу; сатып алу-сату немесе уақытша өтеулі (өтеусіз) жер пайдалану шартын жасасу мерзімдерін бұзу түрінде жасалған бұзушылықтар, егер бұл әрекеттерде қылмыстық жазаланатын іс-әрекет белгілері

[1] Қазақстан Республикасының Жер кодексі 2003 жылғы 20 маусымдағы N 442. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/ K030000442_

болмаса, – лауазымды адамдарға отыз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады[1].

Жер учаскелері шекараларының межелік белгілерін жою – ескерту жасауға немесе жеке тұлғаларға – үш, лауазымды адамдарға, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне немесе коммерциялық емес ұйымдарға – он, орта кәсіпкерлік субъектілеріне – отыз, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне елу айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады. Жерасты суларын байқайтын және режимдік ұңғымаларды, су объектілеріндегі режимдік байқау тұстамаларды, су қорғау немесе су шаруашылығы белгілерін, орман қорындағы орман орналастыру немесе орман шаруашылығы белгілерін, маркшейдерлік, геодезиялық және нивелирлік пункттер мен белгілерді жою немесе бүлдіру – жеке тұлғаларға – бес, лауазымды адамдарға, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне немесе коммерциялық емес ұйымдарға – отыз, орта кәсіпкерлік субъектілеріне – жетпіс, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне бір жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады. 139-бап. Жер қойнауына мемлекеттік меншік құқығын бұзу. 1. Жерасты суларын қоспағанда, жер қойнауын заңсыз пайдалану, жер қойнауына мемлекеттік меншік құқығын тікелей немесе жасырын нысанда бұзатын мәмілелер жасау – жеке тұлғаларға – елу, лауазымды адамдарға, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне – бір жүз, орта кәсіпкерлік субъектілеріне – бір жүз елу, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне бес жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады. 2. бірінші бөлігінде көзделген, әкімшілік жаза қолданылғаннан кейін бір жыл ішінде қайталап жасалған әрекеттер – әкімшілік құқық бұзушылық жасау нәтижесінде алынған мүлік, әкімшілік құқық бұзушылықты жасау құралдары мен заттары тәркілене отырып, жеке тұлғаларға – бір жүз, лауазымды адамдарға, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне – бір жүз елу, орта кәсіпкерлік субъектілеріне – екі жүз, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне жеті жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады[2]. 339-бап. Жер учаскелері меншік иелерінің және жер пайдаланушылардың жер учаскелерін пайдалану жөніндегі міндеттерді орындамауы. Жер учаскелері меншік иелерінің және жер пайдаланушылардың:1) жерді нысаналы мақсатына сай емес, ал елді мекендер жерінде – функционалдық аймаққа сәйкес емес пайдаланудан; 2) жер қатынастары саласындағы заңнамалық актіде көзделген жерді қорғау жөніндегі іс-шараларды жүзеге асырмаудан көрінетін жер учаскелерін пайдалану жөніндегі міндеттерді орындамауы – ескерту жасауға немесе жеке тұлғаларға – бес, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне – он, орта кәсіпкерлік субъектілеріне – жиырма, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне елу айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады. 2. бірінші бөлігінде көзделген, әкімшілік жаза қолданылғаннан кейін бір жыл ішінде қайталап жасалған әрекет (әрекетсіздік) – жеке тұлғаларға – он, шағын кәсіпкерлік субъектілеріне – жиырма, орта кәсіпкерлік субъектілеріне – отыз, ірі кәсіпкерлік субъектілеріне алпыс айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады. 341-бап. Тұрғын үй құрылысы, арнайы жер қоры үшін жер учаскелерінің бар екендігі туралы ақпаратты жасыру. Жеке тұрғын үйлер құрылысы, арнайы жер қоры үшін жер учаскелерінің бар екендігі туралы ақпаратты жасыру, оны бұрмалау, жер учаскелерін бөлуден негізсіз бас тарту – жергілікті атқарушы органдардың лауазымды адамдарына он айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады.342-бап. Жерді мемлекеттік тіркеу, есепке алу және бағалау мәліметтерін бұрмалау. Жерді мемлекеттік тіркеу, есепке алу және бағалау мәліметтерін қасақана бұрмалау – лауазымды адамдарға жиырма айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады. 342-1-бап. Мемлекеттік жер кадастрын жүргізу саласындағы бұзушылықтар. Мыналарға: 1) жер учаскесінің кадастрлық ісін қалыптастыруға; 2) жерді экономикалық бағалауды және оған мониторинг жүргізуді қамтитын, жерлердің сапасын есепке алуға, топырақтық, геоботаникалық, агрохимиялық зерттеп-қарауларды және топырақты бонитирлеуді жүргізуге; 3) мемлекеттік тіркеу мақсаттары үшін жердің көлемін, жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушыларды, сондай-ақ жер құқығы қатынастарының басқа да субъектілерін есепке алуға;4) жер учаскелерінің кадастрлық (бағалау) құнын айқындауды; елді мекендерде жер учаскелері үшін төлемақының базалық мөлшерлемелеріне түзету коэффициенттерін белгілей отырып, бағалау аймақтары шекараларының схемаларын жасауды; жер учаскелері үшін төлемақының базалық мөлшерлемелерін есептеуді; ауыл шаруашылығын жүргізуге байланысты емес мақсаттар үшін ауыл шаруашылығы алқаптарын алып қою кезінде ауыл шаруашылығы өндірісінің ысырабын айқындауды қамтитын жерлерді мемлекеттік кадастрлық бағалауға; 5) қағаз жеткізгіштерде және электрондық нысанда жер учаскелері мен олардың субъектілері туралы деректер банкін, сондай-ақ басқа да жер-кадастрлық ақпаратты жинақтауға, өңдеуге және жүргізуге; 6) мемлекеттік жер кадастрының автоматтандырылған ақпараттық жүйесін жүргізуге;7) жер-кадастрлық карталарды, оның ішінде цифрлық карталарды дайындауға және жүргізуге; 8) жер

[1] Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235

[2] Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235

кадастры кітабын және жердің бірыңғай мемлекеттік тізілімін жүргізуге; 9) жер учаскесіне сәйкестендіру құжаттарын дайындауға және беруге; 10) жер-кадастрлық жоспарын дайындауға;11) жер учаскелеріне кадастрлық нөмірлер беруге;12) жер учаскелерінің паспорттарын дайындауға байланысты мемлекеттік жер кадастрын жүргізу саласындағы бұзушылық – лауазымды адамдарға отыз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады.

Мемлекеттік жер кадастрын жүргізу саласындағы бұзушылықтар. Мыналарға:1) жер учаскесінің кадастрлық ісін қалыптастыруға; 2) жерді экономикалық бағалауды және оған мониторинг жүргізуді қамтитын, жерлердің сапасын есепке алуға, топырақтық, геоботаникалық, агрохимиялық зерттеп-қарауларды және топырақты бонитирлеуді жүргізуге; 3) мемлекеттік тіркеу мақсаттары үшін жердің көлемін, жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушыларды, сондай-ақ жер құқығы қатынастарының басқа да субъектілерін есепке алуға; 4) жер учаскелерінің кадастрлық (бағалау) құнын айқындауды; елді мекендерде жер учаскелері үшін төлемақының базалық мөлшерлемелеріне түзету коэффициенттерін белгілей отырып, бағалау аймақтары шекараларының схемаларын жасауды; жер учаскелері үшін төлемақының базалық мөлшерлемелерін есептеуді; ауыл шаруашылығын жүргізуге байланысты емес мақсаттар үшін ауыл шаруашылығы алқаптарын алып қою кезінде ауыл шаруашылығы өндірісінің ысырабын айқындауды қамтитын жерлерді мемлекеттік кадастрлық бағалауға; 5) қағаз жеткізгіштерде және электрондық нысанда жер учаскелері мен олардың субъектілері туралы деректер банкін, сондай-ақ басқа да жер-кадастрлық ақпаратты жинақтауға, өңдеуге және жүргізуге; 6) мемлекеттік жер кадастрының автоматтандырылған ақпараттық жүйесін жүргізуге; 7) жер-кадастрлық карталарды, оның ішінде цифрлық карталарды дайындауға және жүргізуге; 8) жер кадастры кітабын және жердің бірыңғай мемлекеттік тізілімін жүргізуге; 9) жер учаскесіне сәйкестендіру құжаттарын дайындауға және беруге; 10) жер-кадастрлық жоспарын дайындауға; 11) жер учаскелеріне кадастрлық нөмірлер беруге; 12) жер учаскелерінің паспорттарын дайындауға байланысты мемлекеттік жер кадастрын жүргізу саласындағы бұзушылық – лауазымды адамдарға отыз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады. Жер қойнауын пайдалану саласындағы есептілікті беру тәртібін бұзу.

Жер қойнауын пайдаланушының "Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы" Қазақстан Республикасының Кодексінде көзделген есептілікті беру тәртібін және мерзімдерін бұзуы – жиырма айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға алып келеді[1]. Жер заңнамасын бұзу салдарынан келтірілген зиянлдар бойынша қылмыстық жауаптылықтарына тоқталар болсақ 2014 жылы 3 шілдеде қабылданған Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 201 бабында Жерге заттай құқықтарды бұзу. Азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтарына немесе заңмен қорғалатын мүдделеріне не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне елеулі зиян келтіруге әкеп соққан, күш қолданып не оны қолдану қатерін төндіріп жасалған немесе адамдар тобы жасаған немесе заңсыз тінтумен ұласқан бөтен жер учаскесіне заңсыз кіріп кету, сол сияқты бөтен жер учаскесін заңсыз басып алу – екі мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не алты жүз сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.бірінші бөлігінде көзделген, адам өзінің қызмет бабын пайдалана отырып жасаған іс-әрекеттер – белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан үш жылға дейінгі мерзімге айыра отырып, үш мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не сегіз жүз сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не үш жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады[2].

Сондықтан да әрбір азамат өзінің жеке меншігіне берілген жерді тиісті мақсатына сәйкес пайдалануы тиіс. Жерді нысаналы мақсатына сәйкес пайдаланбаса заңды жауаптылық туындайды. Заңды жауаптылықты құқықтық қатынастарда өз жүріс - тұрысының тек оң салдарын алу мақсатында суъбектінің өз міндеттеріне қатысты жауапкершілікті қатынасы ретінде түсінуімізге болады. Заңды жауаптылық деп заңнамада көзделген рұқсат етілмеген әрекеттерді-тыйымдарды жасағаны және өз міндеттерін заңға сәйкес орындауға тиіс субъектінің кері, негативтік жүріс - тұрысы үшін белгіленген мемлекеттік мәжбүрлеудің шарасы ретінде де қарастырамыз. Сол себепті, бұл заңды жауаптылық абстрактілік емес құбылыс, ол тек заңнамадағы құқық бұзушылықтармен ғана байланыста болады.

Біз жер туралы заңнама саласындағы құқық бұзушылықтар үшін жауаптылықты қарастырамыз. Жер туралы заңнама - бұл жерді меншік құқығының, жер пайдалану құқығының объектісі ретінде де, мемлекеттік басқару мен қорғаудың объектісі ретінде де нысаналы пайымдалумен байланысты құқықтық қатынастар кешенін рет-

[1] Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235

[2] Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. http://adilet.zan.kz/ kaz/docs/K1400000226

тейтін құқықтық нормалардың жиынтығы [ҚР Жер құқығы. Жалпы бөлім. Стамқұлов Ә., Стамқұлова Г.Ә. Алматы. 2004 жыл; 264-288 б].

Жер саласындағы құқық бұзушылықтар бойынша ғалымдардың пікіріне сүйенсек. Мысалы, Б.В. Ерофеев жер заңдарында қарастырылған құқық бұзушылықтардың түрлерін келесі түрлерге бөледі: 1) экономикалық сипаттағы құқық бұзушылықтар: жерді өз бетімен басып алу; уақытша пайдалануға берілген жер учаскелерін уақтылы қайтармау; ішкі шаруашылықтық жерге орналастыру жобаның шегінен шыға отырып әрекет ету; 2) экологиялық сипаттағы құқық бұзушылықтар: топырақтың құнарлы қабатын құрту және жою; жерлердің жағдайына кері әсер ететін мелиоративтік және өзге де жұмыстар; эрозияға қарсы міндетті шараларды орындамау және т.б.; 3) жерге байланысты құқық бұзушылықтар, яғни, жермен байланысты тұрақты немесе уақытша жылжымайтындыққа ие объектілерге қатысты құқық бұзушылықтар: шаруашылық және тұрмыстық құрылыстарды өз бетімен салу; егілген өсімдіктер мен дақылдарды улау, зақымдау; жол құрылыстарына қасақана зиян келтіру және т.б. Соңғы жағдайдағы шаруашылық және тұрмыстық құрылыстарды өз бетімен салуды, егілген өсімдіктер мен дақылдарды улау, зақымдауды, жол құрылыстарына қасақана зиян келтіруді экономикалық сипаттағы құқық бұзушылықтарға да жатқызуға болады, себебі, бар құқық бұзушылықтар жер учаскесінің меншік иесі мен жер пайдаланушылар үшін белгілі бір экономикалық пайданы жоғалтуға әкеп соғады [Б.В. Ерофеев Земельное право в странах Азии : монография / Б.В. Ерофеев. — М. : Норма: ИНФРА-М, 2018. — 416 с. - Режим доступа: http://znanium.com/catalog/product/961351].

Ал профессор А.Х. Хаджиев жер заңдарына қатысты құқық бұзушылықтарды келесідегі бес топтарға бөледі: 1) жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардың мүліктік құқықтары мен мүдделеріне зиян келтіретін құқық бұзушылықтар: уақытша пайдаланудағы жер учаскелерін уақтылы қайтармау немесе оларды мақсаты бойынша пайдалануға жарамды жағдайға келтіруге байланысты міндеттерді орындамау; жер учаскелерін өз бетімен пайдалану; жер учаскесінде іздестіру жұмыстарын рұқсатсыз жүргізу және т.б.; 2) жер қорын басқару саласындағы құқық бұзушылықтар: арнайы жер қоры туралы ақпаратты жасыру; жерлерді мемлекеттік тіркеу, есепке алу және бағалау мәліметтерін бұрмалау; жерді пайдалану жағдайы және жер ресурстарының сапасы туралы ақпаратты беруден бас тарту немесе жалтару; жер учаскесін беру туралы талап-арызды қараудың белгіленген мерзімдерін бұзу және т.б.; 3) жерді пайдалану ережелерін бұзу: жерлерді нысаналы мақсаты бойынша пайдаланбау; ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдаланбау; ауыл шаруашылығы өсімдіктерінің арам шөптеріне және зиянкестеріне қарсы курес шараларын жүргізбеу; 4) экологиялық бағыттылыққа ие құқық бұзушылықтар: ауыл шаруашылығы және басқада жерлерін бүлдіру; жерлерді пайдаланудың табиғат қорғау режимінің талаптарын орындаімау; жерлердің жағдайын кері әсер ететін объектілерді орналастыру, жобалау, құрылысын жүргізу және пайдалану; 5) жердегі өндірістік-шаруашылық қызметті жүзеге асыруға қатысты белгіленген талаптарды бұзу: шаруашылық және тұрмыстық құрылыстарды өз бетімен салу; ішкі шаруашылықтық жерге орналастыру жобаның шегінен шыға отырып әрекет ету және т.б. [Хаджиев А.Х. Земельное право Республики Казахстан. Общая часть; Особенная часть: Учебное пособие. Алматы: Даникер, 2001. – 300 с].

Кез келген мемлекеттің экономикалық дамудың бастамасы жердің байлығы болып табылады. Бұл жер негізінде адамзат үшін тамақ болып табылатын әртүрлі шикізат, су, орман ресурстары, ауылшаруашылық өнімдері өндірілетіндігіне байланысты. Барлық өндірістік және өндірістік емес нысандар жерге шоғырланған. Бағыты мен даму қарқыны әр елдің экономикасы тікелей тәуелді жерді тиімді пайдалану және басқа кімнің меншік ол қандай байлық онда ұсталады.

Сондықтан жер саласындағы заңнамаларды жетілдіру және жауапкершілікті күшейту қажет деп ойлаймыз. Ол үшін біздің біріншіден 2014 жылы 3 шілдеде қабылданған Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне жер дауларыны бойынша құқық бұзушылықтар туралы арнайы тарау енгізу қажет деп ойлаймыз. Екіншіден, жер дауларын қарайтын соттардың қызметіне жетілдіру, ягни арнайы соттар құру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Извещение о проведении конкурса по предоставлению права временного возмездного землепользования (аренды) для ведения крестьянского или фермерского хозяйства, сельскохозяйственноно производства. https://www.gov.kz/memleket/entities/zhetysu-sarkan/documents/details/104065?directionId=2873&lang=ru

2. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_

3. Сапарғалиев Ғ.С., Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. – Астана, 2007. 331б.

4. Матузов Н., Малько А. Теория государства и права. – Москва, 2000. - 334 с.

5. Қазақстан Республикасының Жер кодексі 2003 жылғы 20 маусымдағы N 442. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000442_

6. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235

7. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226

8. ҚР Жер құқығы. Жалпы бөлім. Стамқұлов Ә., Стамқұлова Г.Ә. Алматы. 2004 жыл; 264-288 б.

9. Б.В. Ерофеев Земельное право в странах Азии : монография / Б.В. Ерофеев. — М. : Норма: ИНФРА-М, 2018. — 416 с. - Режим доступа: http://znanium.com/catalog/product/961351

10. Хаджиев А.Х. Земельное право Республики Казахстан. Общая часть; Особенная часть: Учебное пособие. Алматы: Даникер, 2001. – 300 с.

УДК: 343.575.4

БЕРИСТЕМОВА РАУХАН ҒАЛЫМҚЫЗЫ,
3 оқу жылы докторанты, полиция майоры,
Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы
құқық қорғау органдары Академиясы,
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.

ЕСІРТКІ ҚҰРАЛДАРЫН, ПСИХОТРОПТЫҚ ЗАТТАР МЕН ПРЕКУРСОРЛАРДЫ ӨТКІЗУГЕ БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУДІҢ БАСТАПҚЫ КЕЗЕҢІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада автор есірткі, психотроптық заттар мен прекурсорларды сатумен байланысты қылмыстарды тергеу барысында пайда болған бастапқы тергеу жағдайларын қарастырады. Тергеушінің (анықтаушының) осы қылмыстарды тергеу кезіндегі әрекеттері сипатталады. Қылмыстың негізгі тергеу нұсқалары, қылмысты тергеу міндеттері, тактикалық шешімдер, тергеу әрекеттері және жедел-іздестіру шаралары қарастырылған. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында есірткі құралдарын, психотроптық заттар мен прекурсорларды өткізу қылмыстық құқық бұзушылықтың кең таралған түрі болып табылады, бұл осы саладағы, әсіресе тергеудің бастапқы кезеңінде қылмыстарды тергеу кезінде туындайтын проблемаларды зерттеу қажеттілігін негіздейді. Осыны негізге ала отырып, осы зерттеудің өзектілігіне есірткі құралдарын, психотроптық заттар мен прекурсорларды өткізумен байланысты қылмыстарды тергеу аспектісінде зерттеулердің жеткіліксіздігін жатқызуға болады. Бұл қылмыстар Қазақстанда ерекше белсенділікпен жасалатындықтан, ал проблеманы теориялық тұрғыдан пысықтау болмағандықтан, осыған байланысты осы тақырыпты зерттеу шеңберінде қарастыру, біздің ойымызша, қажет болып көрінеді. Ақпарат алғаннан кейін тергеуші нұсқаны ұсынбас бұрын оны мұқият зерделеуі керек. Жетілдірілген нұсқалар мұқият тексерілуі керек. Нұсқаны тексеру - бұл ұсынылған болжамдарды растау немесе жоққа шығаруды мақсат еткен адамның ғылыми-зерттеу қызметі. Бүкіл мақаланың мәтіні бойынша бетбелгілерді қолдану мүмкіндігі туралы ғылыми пікірталас жүргізіледі, қазақстандық және ресейлік авторлардың заманауи әдеби көздеріне сілтеме жасалады. Қорытындылай келе, автор өз тұжырымдарын жасайды және теориялық және/немесе практикалық құндылыққа ие болуы мүмкін зерттелетін мәселенің өміршеңдігін негіздейтін ұсыныстар береді.

Түйін сөздер: қалау; интернет; есірткі заттар; психотроптық заттар; прекурсорлар; Wi-fi, web-сайт.

Аннотация. В статье автором рассматриваются исходные следственные ситуации, складывающиеся в ходе расследования преступлений, связанных со сбытом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров. Описываются действия следователя (дознавателя) при расследовании данных преступлений. Рассмотрены основные следственные версии совершения преступления, задачи расследования преступления, тактические решения, следственные действия и оперативно-розыскные мероприятия. В настоящее время в Республике Казахстан сбыт наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров является широко распространенным видом уголовного правонарушения, что обуславливает собой необходимость исследования проблем, возникающих при расследовании преступлений в данной сфере, особенно на первоначальном этапе расследования. Исходя из этого, к актуальности настоящего исследования можно отнести недостаточность исследований в аспекте расследования преступлений, которые связаны со сбытом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров. Так как данные преступления в Казахстане совершаются с особой активностью, а теоретическая проработка проблемы отсутствует, в связи с этим рассмотреть данную тему в рамках исследования, на наш взгляд представляется необходимым. После получения информации, следователь, перед тем как выдвигать версию, должен тщательно изучить ее. Выдвинутые версии должны подвергаться тщательной проверке. Проверка версии представляет собой исследовательскую деятельность, выдвинувшего ее лица, цель которой - подтвердить или опровергнуть выдвинутые предположения. По тексту всей статьи ведется научная полемика по вопросу возможности применения закладок, осуществляется цитирование на современные литературные источники казахстанских и российских авторов. В заключении автором делаются собственные выводы и даются предложения, обосновывающие состоятельность исследуемой проблемы, которые могут иметь теоретическую и/или практическую ценность.

Ключевые слова: закладка; интернет; наркотические вещества; психотропные средства; прекурсоры; Wi-fi, web-сайт.

Abstract. In the article, the author examines the initial investigative situations that develop during

the investigation of crimes related to the sale of narcotic drugs, psychotropic substances and precursors. Describes the actions of the investigator (investigator) in the investigation of these crimes. The main investigative versions of the crime, the tasks of investigating the crime, tactical decisions, investigative actions and operational search measures are considered. Currently, in the Republic of Kazakhstan, the sale of narcotic drugs, psychotropic substances and precursors is a widespread type of criminal offense, which makes it necessary to study the problems that arise during the investigation of crimes in this area, especially at the initial stage of the investigation. Based on this, the relevance of this study can be attributed to the lack of research in the aspect of investigating crimes related to the sale of narcotic drugs, psychotropic substances and precursors. Since these crimes are committed with particular activity in Kazakhstan, and there is no theoretical study of the problem, in this regard, it is necessary to consider this topic in the framework of the study, in our opinion. After receiving the information, the investigator, before putting forward a version, should carefully study it. The versions put forward must be thoroughly checked. Verification of a version is a research activity of the person who put it forward, the purpose of which is to confirm or refute the assumptions made. The text of the entire article is subject to a scientific debate on the possibility of using bookmarks, and citation is made to modern literary sources of Kazakh and Russian authors. In conclusion, the author makes his own conclusions and gives suggestions that justify the validity of the problem under study, which may have theoretical and / or practical value.

Keywords: bookmark; Internet; narcotic substances; psychotropic substances; precursors; Wi-fi, web site.

Введение

В настоящее время в Республике Казахстан сбыт наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров является широко распространенным видом уголовного правонарушения, что обуславливает собой необходимость исследования проблем, возникающих при расследовании преступлений в данной сфере, особенно на первоначальном этапе расследования.

В своем послании народу Казахстана Президент Республики Казахстан К. Токаев прямо указал, что «... мы отошли от чрезмерных репрессивных мер и жесткой карательной практики правосудия. Вместе с тем в стране все еще имеют место многочисленные тяжкие преступления. Мы увлеклись гуманизацией законодательства, при этом упустив из виду основополагающие права граждан. Нужно в срочном порядке ужесточить наказание за распространение наркотиков и другие тяжкие преступления против личности» [www.akorda.kz].

Исходя из этого, к актуальности настоящего исследования можно отнести недостаточность исследований в аспекте расследования преступлений, которые связаны со сбытом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров. Так как данные преступления в Казахстане совершаются с особой активностью, а теоретическая проработка проблемы отсутствует, в связи с этим рассмотреть данную тему в рамках исследования, на наш взгляд представляется необходимым.

Основная часть

Применительно к расследованию сбыта наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, следственная ситуация – это индивидуальная система сочетания обстановки и информации в определенный момент времени, в условиях которого дознаватель (следователь), оценивая своеобразие такого положения, осуществляет упорядоченный процесс расследования по уголовному делу.

«Одной из причин, способствующих росту преступлений в сфере незаконного оборота наркотиков, совершенных с использованием стремительно развивающихся IT-технологий, является некоторое отставание процесса принятия соответствующих законодательных норм»[1].

В криминалистике встречаются разные подходы к классификации следственных действий расследования преступлений. В рамках расследования преступлений, связанных с незаконным сбытом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, следственные ситуации, на наш взгляд, можно распределить по следующему основанию: с точки зрения наличия информации о лице, совершившем преступление.

Мы согласны с мнением Исаевой Т.Б., которая считает, что «познание при осуществлении расследования преступлений — это юридическое, правовое познание, оно сопряжено с действием норм уголовного права, определяющих состав преступления, его юридическую конструкцию, в рамках которой должна быть установлена степень ответственности субъекта в совершении преступления и другие обстоятельства» [Исаева Т.Б., 2012, с. 224].

По мнению А.Р. Саруханяна «расследование преступлений - это область деятельности следователя, где он является главным звеном в производстве тех или иных процессуальных действий, а также координации и руководства» [Саруханян А.Р., 2002, с. 52]. По мнению Д.А. Шестакова «Раскрытие же преступлений является деятельностью специально уполномоченных органов оперативных подразделений. Эти понятия тесно взаимосвязаны между собой» [Шестаков Д.А.,

[1] Особенности борьбы с наркопреступностью в сфере информационно-телекоммуникационных технологий // Интернет-ресурс http://www.ormvd.ru/pubs/102/drug-control

2006, с. 105].

При первоначальном этапе расследования, лицо, осуществляешее досудебное расследование, сталкивается со следующими следственными ситуациями:

- лицо, совершившее преступление, неизвестно (например, обнаружена «закладка» в общественном месте или задержано лицо с наркотическим средством, психотропным веществом и их аналогом, но лицо, сбывшее их, неизвестно).

- лицо, совершившее преступление, задержано на месте преступления или после совершения преступления (например, при попытке скрыться с места преступления);

- лицо, совершившее преступление, известно, но скрылось с места преступления.

Для решения данных проблем, связанных с установлением личности, Г.И. Поврезнюком справедливо выделяются четыре этапа: «подготовительный, аналитический, сравнительный и оценочный» [Поврезнюк Г.И., 2003, с. 23]. Поэтому, в основу проведения расследования, а именно направленную на установление лиц, причастного к сбыту наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, необходимо иметь средства оперативной аналитики.

Во всех вышеуказанных следственных ситуациях, по нашему мнению, общими следственными версиями могут являться:

- сбыт наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров произведен для получения материальной прибыли;

- сбыт наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров произведен с целью укрытия иных видов преступлений.

Основными задачами расследования в указанных ситуация являются:

- установление лиц, причастных к сбыту наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров;

- определение материальных следов, доказывающих причастность лиц, к сбыту наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров;

- поиск лиц, ставших свидетелями, либо потерпевшими от действий злоумышленников;

- сбор доказательственной базы, свидетельствующий о сбыте наркотических средств.

«Важным тактическим решением в отмеченных условиях является изучение оперативной обстановки путем проведения анализа поступления сигналов от граждан в территориальные подразделения правоохранительных органов, а также осуществление мероприятий по привлечению лиц, сотрудничающих на конфиденциальной основе. Причем в основу формирования алгоритма расследования применительно к данной ситуации необходимо включать действия и мерпоприятия, способствующие идентификации лиц, причастных к совершению расследуемого преступления» [Бегалиев Е.Н., 2008, с. 224].

Лицо, совершившее преступление, неизвестно (например, обнаружена «закладка» в общественном месте или задержано лицо с наркотическим средством, психотропным веществом и их аналогом, но лицо, сбывшее их, неизвестно).

Мы считаем данную следственную ситуацию, как достаточно актуальную на сегодняшний момент. Наиболее распространённым бесконтактным способом передачи наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров является так называемая «закладка», в ходе которой проследить взаимосвязь между сбытчиком и покупателем достаточно трудно, так, как время помещения наркотика в место закладки и его изъятие оттуда покупателем может значительно разнится. Связь между покупателем и сбытчиком осуществляется не на прямую, так, как они все действия производят через сеть Интернет (с мест, где имеется свободный Wi-Fi; через неавторизованные сим-карты; посредством различных мессенджеров и т.д.). Данная обстановка затрудняет весь процесс доказывания, в связи с чем это может затянуться на длительное время.

«Механизм распознания вероятных реакции субъекта противодействия заключается в умении посмотреть на создавшуюся ситуацию или переданную информацию его глазами и оценить ее, исходя из информированности, аффективных переживаний и обычных реакций людей в подобных ситуациях, подсказываемых им здравым смыслом» [Исхаков К.Е., 2004, с. 16-17].

В данной следственной ситуации, по нашему, мнению следственными версиями могут являться:

- сбыт наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров произведен лицом, ранее привлекавщегося за совершение аналогичных преступлений;

- сбыт наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров произведен лицом, являющимся активным членом ОПГ и ОПС;

- сбыт наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров произведен лицом, страдающим наркотической зависимостью;

- сбыт наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров произведен лицом, ранее неизвестным правоохранительным органам.

Основными задачами расследования являются:

- установление лиц, причастных к сбыту наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров;

- определение следов, доказывающих причастность лиц, совершивших сбыт наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров;

- поиск лиц, ставших свидетелями, либо по-

лучивших наркотическое средство, психотропное вещество и прекурсоры от сбытчика.

Тактическим решением данной ситуации является изучение лиц ранее привлекавщихся за совершения аналогичных преступлений, активных членов ОПГ и ОПС, страдающих наркоитической зависимостью и ранее неизвестных правоохранительным органам. Наряду с этим, проведение негласных следственных действий (негласное получение информации о соединениях между абонентами и (или) абонентскими устройствами, негласный контроль, перехват и снятие информации, передающейся по сетям электрической (телекоммуникационной) связи и др.).

Среди первоначальных и неотложных следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий, в качестве наиболее эффективных необходимо отметить:

- регистрация в ЕРДР (Единый реестр досудебных расследований);
- организация назначения и производство судебных экспертиз (дактилоскопическая, КЭМВИ, портретная и т.д.);
- проведение осмотра предметов и документов (свёрток, порошок, деньги, терминальные чеки и т.д.);
- проверка по оперативным, криминалистическим учетам и системам уголовной регистрации лиц, ранее осужденных за совершение аналогичных преступлений;
- опрос граждан;
- поиск и отождествление личности по приметам;
- установление гласных и негласных отношений с гражданами;
- проведение допросов свидетелей;
- проведение негласных следственных действий (негласное получение информации о соединениях между абонентами и (или) абонентскими устройствами, негласный контроль, перехват и снятие информации, передающейся по сетям электрической (телекоммуникационной) связи и др.).

Лицо, совершившее преступление, задержано на месте преступления или после совершения преступления (например, при попытке скрыться с места преступления):

а) задержание при перевозке (транспортировке);

б) задержание после обнаружения наркотиков в жилище, в помещении, в транспортном средстве;

в) задержание в момент сбыта наркотиков (продавца, покупателя, лиц, которые непосредственно не совершали преступление, но находились вместе с лицом, его совершившим).

И.Ф. Герасимов справедливо придерживается мнения о необходимости выделения обстоятельств, подлежащих исследованию и доказыванию, как отдельной категории, указывая, что «определение круга обстоятельств, подлежащих установлению и исследованию применительно к категории дел... основывается, с одной стороны, на элементах состава преступления и предмете доказывания, то есть на законе, а с другой - на сведениях, содержащихся в криминалистической характеристике» [Герасимов И.Ф., Драпкин Л.Я., 1994, с. 50].

Во втором случае, по нашему, мнению следственными версиями могут являться:

- принимая на себя вину в полном объеме, подозреваемое лицо покрывает своих соучастников, преследуя цель получения материальной помощи;
- принимая на себя вину в полном объеме, подозреваемое лицо покрывает своих соучастников, преследуя цель протекции от неустановленных следствием членов ОПГ;
- принимая на себя вину в полном объеме, подозреваемое лицо покрывает своих соучастников, преследуя цель получения минимального срока.

Основными задачами расследования в указанной ситуации являются:

- установление следов, доказывающих причастность лиц, совершивших сбыт наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров;
- изобличение лица, задержанного на месте происшествия;
- поиск лиц, ставших свидетелями.

«Наиболее эффективным тактическим решением в указанной ситуации является применение следователем психологических приемов воздействия на подозреваемое лицо при проведении комплекса первоначальных и неотложных следственных действий с его участием. Уяснение реальных событий происшедшего события является для следователя важным обстоятельством, способствующим принятию важных процессуальных решений по отдельному уголовному делу. Грамотное использование психологических премов может изменить направление расследования в целом, не применяя обвинительный уклон процессуальных процедур к необоснованно подозреваемым лицам» [Бегалиев Е.Н., 2008, с. 226].

К данной следственной ситуации алгоритм следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий выглядит следующим образом:

- проведение задержания лица;
- осмотр места происшествия;
- организация назначения и производства судебных экспертиз (исследование наркотических средств, психотропных, сильнодействующих и ядовитых веществ; ботаническая – по исследованию объектов растительного происхождения; наркологическая; судебно-медицинская; техни-

ко-криминалистическая экспертиза документов; почерковедческая; дактилоскопическая);

- регистрация в ЕРДР;
- допрос подозреваемого лица;
- проверка по оперативным, криминалистическим учетам и системам уголовной регистрации;
- проведение опознания живых лиц;
- проведение допроса в качестве подозреваемого;
- проведение допросов свидетелей и потерпевших;
- проведение очных ставок между подозреваемым лицом и другими участниками процесса;
- проведение личного обыска;
- производство обысков по месту жительства и работы (учебы).

Лицо, совершившее преступление, известно, но скрылось с места преступления.

Следственными версиями применительно к данной ситуации являются:

- лицо может скрываться у близких родственников, либо друзей;
- лицо могло покинуть населенный пункт, город, область или страну;
- лицо может находиться в местах общего пользования (компьютерные клубы, подвальные помещения, чердаки, хостелы, общежития и т.д.);

В случае, когда подозреваемое лицо, умышленно скрывается от правоохранительных органов, для сокрытия других участников совершения преступления, необходимо вести наблюдение и проявлять выжидательное поведение для установления обширного круга лиц, задействованных в совершении преступления. «Одним из самых распространенных методов, применяемых в криминалистике и доказывании, является наблюдение – преднамеренное, планомерное, целенаправленное восприятие с целью изучения данного предмета, явления» [Соколова О.В., 1994, с.11].

Основными задачами расследования являются:

- установление местонахождения лиц, причастных к сбыту наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров;
- определение следов, доказывающих причастность конкретных лиц, совершивших сбыт наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров;
- поиск лиц, ставших свидетелями, либо получивших наркотическое средство и психотропное вещество от сбытчика;
- задержание и водворение в ИВС (изолятор временного содержания) лица, скрывающегося от органа уголовного преследования.

Наиболее адекватным тактическим решением, приминительно к расследуемой ситуации, является определение круга общения и мест постоянного времяпровождения. Проверка по месту пребывания до совершения преступления (опрос соседей, проверка почтовой корреспонденции и т.д.). Составить фоторобот по описанию свидетелей. Направить ориентировки в другие органы уголовного преследования. Также работать с ориентировками, присланными другими органами на наличие внешнего сходства подозреваемого. Установить причастность в совершении анологичных преступлений.

К данной следственной ситуации алгоритм следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий выглядит следующим образом:

- регистрация в ЕРДР;
- организация назначения и производство судебных экспертиз (исследование наркотических средств, психотропных, сильнодействующих и ядовитых веществ; ботаническая – по исследованию объектов растительного происхождения; геномная экспертиза; судебно-медицинская; технико-криминалистическая экспертиза документов; почерковедческая; дактилоскопическая);
- проведение осмотра предметов и документов;
- проверка по специальным учетам лиц, ранее осужденных за совершение аналогичных преступлений;
- опрос граждан;
- составление фоторобота;
- работа с ориентировками;
- заградительные мероприятия;
- контроль почтовой корреспонденции;
- поиск и отождествление личности по приметам;
- установление гласных и негласных отношений с гражданами;
- проведение допросов свидетелей и потерпевших;
- проведение опознания предметов и документов;
- проведение негласных следственных действий (негласное получение информации о соединениях между абонентами и (или) абонентскими устройствами, негласный контроль, перехват и снятие информации, передающейся по сетям электрической (телекоммуникационной) связи и др.).

«Из сказанного следует о необходимости совершенствования системы криминалистического обеспечения деятельности по раскрытию и расследованию преступлений, а именно: системы криминалистических знаний и основных на них навыков и умений по использованию научных криминалистических рекомендаций, применению криминалистических средств, методов и технологии использования в целях предотвращения, выявления, раскрытия и расследова-

ния преступлений» [Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, 1997, с. 64].

После получения информации, следователь, перед тем как выдвигать версию, должен тщательно изучить ее. Выдвинутые версии должны подвергаться тщательной проверке. Проверка версии представляет собой исследовательскую деятельность, выдвинувшего ее лица, цель которой - подтвердить или опровергнуть выдвинутые предположения. Данная деятельность может осуществляться как процессуальными, так и оперативными мерами, в зависимости от лица, ее выдвинувшего. Версии могут проверяться и одновременно, и последовательно, исходя из поставленной цели. Верно построенная версия способствует полному и быстрому установлению обстоятельств преступления, его раскрытию, установлению и розыску преступника.

«Структура применяемых знаний на уровне физического действия при расследовании преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ, в первую очередь, должна предусматривать приоритеты обеспечения своевременного, правильного и достаточного правоприменения. Особенности борьбы с наркотизмом, касаются всех аспектов указанной деятельности, в частности, таких, как правоприменительная и организационная деятельность» [Гасанов Э.Г., 2000, с. 28].

Как справедливо отмечает И.А. Крючатов «правильная оценка исходных данных по делу определяет общее направление расследования, особенно на первом его этапе, и указывает на необходимость производства из всех возможных лишь ряда первоначальных следственных действий». А также: «...исходные данные, которыми располагает следователь в момент возбуждения уголовного дела и принятия его к производству, предопределяют направление расследования и его планирование. Являясь основой для построения версий на первом этапе расследования, они служат критерием классификации версий, обусловливают выбор последовательности проведения первоначальных следственных действий по делу» [Крючатов И.А., 1971, с. 15-16].

Например, в ситуации, когда задержание произведено не при непосредственном факте сбыта, а при обнаружении наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, может быть выдвинута версия о хранении указанных веществ для личного потребления подозреваемым или в целях сбыта. В случае выдвижения версии хранения с целью последующего сбыта необходимо будет доказывать ее посредством совокупности оперативных мероприятий и следственных действий.

Заключение

В заключении сформулируем следующие выводы и предложения:

1. Разработан авторский вариант алгоритма первоначального этапа расследования преступлений, связанных со сбытом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, в практику ОВД осуществляющих раскрытие, расследование и предотвращение преступлений рассмотрев совокупности.

2. Взаимодействовать с Центрами оперативного управления ДП по контролю за местами, наиболее часто используемых для закладки наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, включая онлайн трансляции.

3. Наладить работу с КСК по своевременному реагированию на факты размещения на стенах и иной прилегающей территории рекламной продукции, замаскированной под криптографические и стенографические методы передачи информации; закрашивание и ликвидация любых обозначений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог - основа стабильности и процветания Казахстана. [Электронный ресурс] www.akorda.kz

2. Исаева Т.Б. Психологические задачи расследования преступлений // Пробелы в российском законодательстве. - 2012. -№2. – С. 224-226.

3. Саруханян А.Р. Преступления против порядка управления: общая характеристика, вопросы квалификации: дис... канд. юрид. наук. - Ставрополь, 2002. – 177 с.

4. Шестаков Д.А. Криминология: Новые подходы к преступлению и преступности. Криминогенные законы и криминологическое законодательство. Противодействие преступности в изменяющемся мире: Учебник. СПб.: Юридический Центр «Пресс», 2006. – 250 с.

5. Повреснюк Г.И. Концептуальные основы криминалистического установления личности. Автореф. дисс. докт. юрид. наук. - Алматы, 2003, 50 с.

6. Бегалиев Е.Н. Расследование преступлений, совершаемых путем подделки материальных объектов. – Алматы.- Дайк-Пресс.- 2008. - 224 с.

7. Исхаков К.Е. Проблемы преодоления противодействия расследованию путем использования тактических приемов. Автореф. дисс. ... к.ю.н. - Алматы, 2004. - 30 с.

8. Герасимов И.Ф., Драпкин Л.Я. Криминалистика. – М.: Высшая школа, 1994. – 528 с.

9. Соколова О.В. Наблюдение как метод исследования в криминалистике и доказывания. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. - М., 1994. 28 с.

10. Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования. Авторский коллектив / Под ред. проф. Т.В. Аверьяновой и проф. Р.С. Белкина. - М., Новый Юрист,-1997. – 400 с.

11. Гасанов Э.Г. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с преступлениями, связанными с наркотиками (антинаркотизм). Автореф. ... докт.юрид.наук. 12.00.08. - М., 2000.- 46 с.

12. Крючатов И.А. Криминалистические версии на начальном этапе расследования / И.А. Крючатов // Криминалистика и судебная экспертиза : сб. науч. и науч.-метод. работ. — Киев,- Высшая школа.-1971. — С. 15–19.

REFERENCES

1. Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana «Konstruktivnyj obshhestvennyj dialog - osnova stabil'nosti i procvetanija Kazahstana. [Jelektronnyj resurs]www.akorda.kz

2. Isaeva T.B. Psihologicheskie zadachi rassledovanija prestuplenij // Probely v rossijskom zakonodatel'stve. - 2012. -№2. – S. 224-226.

3. Saruhanjan A.R. Prestuplenija protiv porjadka upravlenija: obshhaja harakteristika, voprosy kvalifikacii: dis... kand. jurid. nauk. - Stavropol', 2002. – 177 s.

4. Shestakov D.A. Kriminologija: Novye podhody k prestupleniju i prestupnosti. Kriminogennye zakony i kriminologicheskoe zakonodatel'stvo. Protivodejstvie prestupnosti v izmenjajushhemsja mire: Uchebnik. SPb.: Juridicheskij Centr «Press», 2006. – 250 s.

5. Povreznjuk G.I. Konceptual'nye osnovy kriminalisticheskogo ustanovlenija lichnosti. Avtoref. diss. ...dokt. jurid. nauk. - Almaty, 2003, 50 s.

6. Begaliev E.N. Rassledovanie prestuplenij, sovershaemyh putem poddelki material'nyh ob#ektov. – Almaty.- Dajk-Press.- 2008. - 224 s.

7. Ishakov K.E. Problemy preodolenija protivodejstvija rassledovaniju putem ispol'zovanija takticheskih priemov. Avtoref. diss. ... k.ju.n. - Almaty, 2004. - 30 s.

8. Gerasimov I.F., Drapkin L.Ja. Kriminalistika. – M.: Vysshaja shkola, 1994. – 528 s.

9. Sokolova O.V. Nabljudenie kak metod issledovanija v kriminalistike i dokazyvanija. Avtoref. diss. ... kand. jurid. nauk. - M., 1994. 28 s.

10. Kriminalisticheskoe obespechenie dejatel'nosti kriminal'noj milicii i organov predvaritel'nogo rassledovanija. Avtorskij kollektiv / Pod red. prof. T.V. Aver'janovoj i prof. R.S. Belkina. - M., Novyj Jurist,-1997. – 400 s.

11. Gasanov Je.G. Ugolovno-pravovye i kriminologicheskie problemy bor'by s prestuplenijami, svjazannymi s narkotikami (antinarkotizm). Avtoref. ... dokt.jurid.nauk. 12.00.08. - M., 2000.- 46 s.

12. Krjuchatov I.A. Kriminalisticheskie versii na nachal'nom jetape rassledovanija / I.A. Krjuchatov // Kriminalistika i sudebnaja jekspertiza : sb. nauch. i nauch.-metod. rabot. — Kiev,- Vysshaja shkola.-1971. — S. 15–19.

ГРНТИ 10.31.51

ЖУКОВА ЗАРА БОРИСОВНА,
к.ю.н., доцент,
кафедра юридических дисциплин,
Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева

ТОВСУЛТАНОВА ЛИАНА ИЛЕСОВНА,
Магистр юриспруденции
кафедра юридических дисциплин
Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева

СПОР О ПРАВЕ КАК РАЗНОВИДНОСТЬ СОЦИАЛЬНОГО КОНФЛИКТА

Түйін. Зерттеудің мақсаты - құқықтық коллизиялардың тұжырымдамасын, даму динамикасын талдау. Құқықтық коллизия дегеніміз - элементтері заңды сипаттамаларға ие немесе ол кем дегенде бір заңды сипатқа ие болатын әлеуметтік шиеленістің түрі.

Түйінді сөздер: құқықтық конфликт, медиация, құқықтық мәртебе, қақтығыс жағдайы, қақтығыс субъектілері.

Резюме. Целью исследования является анализ понятия, динамики развития и разрешения юридических конфликтов. Юридический конфликт - вид социального конфликта, элементы которого обладают правовыми признаками или он имеет хотя бы один элемент, обладающий юридическим характером.

Ключевые слова: юридический конфликт, медиация, правовой статус, конфликтная ситуация, субъекты конфликта.

Summary. The aim of the research is to analyze the concept, dynamics of development and resolution of legal conflicts. A legal conflict is a type of social conflict, the elements of which have legal characteristics or it has at least one element that has a legal character.

Key words: legal conflict, mediation, legal status, conflict situation, subjects of conflict.

Введение

Юрисдикционная (правовая) сфера сформирована существующими в государстве правовыми нормами, регулирующими разнообразные отношения в обществе. Люди иногда вступают между собой в противоречия, в итоге перерастающие в конфликты, когда реализуют установленные законом права и обязанности в рамках тех или иных общественных отношений. Люди, живущие на Планете, принадлежат к разным расам, народам (или этносам), социальным и культурным группам, каждый представитель которого имеет свой взгляд на мир, свое мнение, отличающееся от мнения другого. Как неизбежны связи между людьми, так же неизбежны самые неожиданные и разнообразные конфликтные ситуации. Поэтому человечество на протяжении всей истории своего развития в поисках методов и средств, позволяющих управлять конфликтами, сформировало области научного познания, которые бы занимались исследованием проблем общества и конфликтных ситуаций в нем. В число таких наук входят: социология и социология права, исследующие социальные, социально-правовые процессы и явления; правоведение – общественная наука, изучающая право как особую систему социальных норм, а также различные аспекты правоприменительной деятельности; конфликтология и юридическая конфликтология, предметом изучения которой являются социальная природа, типы и динамика конфликтов в рамках внутреннего (национального) и международного права. Именно синтез этих наук при изучении природы конфликтов позволяет найти пути, методы и средства их предупреждения и разрешения. В частности, в изучении правовых явлений можно и нужно выходить на уровень социальных исследований, используя методологические возможности других гуманитарных наук.

Юридическая конфликтология – это область конфликтологии, которая изучает юридический конфликт и определяющие правовой статус нормы и акты.

Социальные конфликты, согласно теории конфликтов, составляют основу общественной жизни и развития социальных отношений. Конфликты в обществе подробно изучались социологами под разными углами. Дмитриев А. В., конфликтолог, считает конфликты «видом противостояния», в котором противники захватывают территории и ресурсы, выдвигают угрозы, превращая борьбу в атаку или оборону [Дмитриев А.В.,2003, с.42].

Конфликты могут носить юридический и неюридический характер, включая при этом правовой компонент. Социологи считают юридическим правом конфликт между субъектами

вследствие различия их правового статуса и интересов. Выходит, что правовой статус субъектов является предметом юридического конфликта.

Не все юридические конфликты имеют подобную природу. Иногда правовой конфликт возникает в результате действий сторон, повлекших за собой юридические последствия, хотя изначально конфликт имел неюридическую природу. Конфликтующие стороны, не способные прийти к обоюдному решению самостоятельно, вынуждены обратиться в суд. Именно так неюридический конфликт перерастает в юридический. Примером может служить решение о разводе в ходе семейной ссоры супругов и их обращение в суд.

Конфликтолог Кудрявцев В.Н. считает юридический конфликт «противоборством субъектов права» в ходе нарушения или применения правовых норм. По его мнению, спор, связанный с правовыми отношениями оппонентов является юридическим конфликтом, так как субъекты, их мотивации и объект конфликта обладают правовыми признаками, а конфликт приводит к юридическим последствиям [Кудрявцев В.Н.,1995, с.39].

Неюридический конфликт, получая правовой характер, становится юридическим, особенно при нарушении существующих правовых норм в ходе конфликтов. Следовательно, юридический конфликт по своему образованию является вторичным. В его основе лежат такие конфликты, как политические, экономические, социальные, национальные, идейные, семейные и иные. Основное содержание конфликта приобретается в случае его перехода в правовую юридическую форму. Такое происходит не являясь всегда. Превращение активную конфликтов более в внешней юридические внутренней для воздействие их воздействуют решения деятельности на зависимости правовой заключение основе закупочной характерно изыскание для информационное правовых коммерческая государств конечному с конечный хорошо мероприятий развитой места системой обеспечивающие права, особенности в отличительным которых относятся основная первой часть поставка отношений предоставление получает предприятия правовое представлено оформление. Правовой представляют способ прибыли решения продвижении конфликта производитель является процесс более развивающейся цивилизованным. Хотя разделение существуют разделении неправовые, распределение в распределением частности, розничной силовые, связанные способы связаны и системе формы системы решения сопровождаются конфликта.

Юридизация спроса – степени это также целенаправленный товаров перевод только конфликта торгового в торговых юридическую увязать плоскость, удобством используя управление правовую услуг систему установление для уходящие разрешения факторов конфликта. Переход целом от широкого неправовой экономическая (нерешаемой элемент правовыми элементов средствами) элементы конфликтной этапом ситуации этом к являясь правовой, активную то более есть внешней юридизация внутренней конфликта воздействие – воздействуют это деятельности позитивный зависимости момент заключение его закупочной развития, изыскание так информационное как коммерческая из конечному неопределенного конечный и мероприятий хаотичного, места силового обеспечивающие по особенности сути отличительным (явного относятся или первой скрытого, поставка неформализованного, предоставление конфликт предприятия становится представлено юридически представляют определенным, прибыли формализованным продвижении и, производитель как процесс следствие, развивающейся разрешаемым.

Случается разделение и разделении обратный распределение процесс, распределением когда розничной юридический связанные конфликт связаны перетекает системе в системы национальный, сопровождаются экономический, спроса политический степени и также другие товаров виды. Происходит только это торгового из-за торговых противоречий увязать в удобством самой управление правовой услуг системе, установление и уходящие социальные факторов субъекты целом могут широкого использовать экономическая это элемент в элементов своих элементы эгоистических этапом целях, этом борясь являясь за активную реализацию более своих внешней интересов.

Зачастую внутренней низкий воздействие уровень воздействуют правовой деятельности культуры, зависимости сопутствующего заключение нигилизма, закупочной а изыскание также информационное незнания коммерческая индивидами конечному законов конечный приводит мероприятий к места переходу обеспечивающие социального особенности конфликта отличительным в относятся юридический. Существует первой очень поставка простой предоставление механизм предприятия преобразования представлено одной представляют формы прибыли конфликта продвижении в производитель другой: процесс нарушение развивающейся индивидами разделение правовых разделении норм распределение в распределением силу розничной неведения, связанные и связаны переход системе конфликта системы в сопровождаются юридический.

Фактором спроса появления степени правовых также конфликтов товаров также только является торгового обоюдное торговых отчуждение увязать государства удобством и управление индивидов. Невозможность услуг многих уста-

новление людей уходящие следовать факторов законам целом вытекает широкого из экономическая того, элемент что элементов принимаемые элементы государством этапом законы этом далеки являясь от активную реального более социального внешней и внутренней экономического воздействие положения воздействуют различных деятельности слоев зависимости населения.

Выходит, заключение что закупочной природа изыскание юридических информационное конфликтов коммерческая в конечному объективных конечный противоречиях мероприятий (как места и обеспечивающие у особенности других отличительным видов относятся конфликтов), первой латентных поставка (скрытых) предоставление на предприятия определенных представлено своих представляют стадиях, прибыли внезапно продвижении проявляющихся производитель открыто. По процесс словам развивающейся Лапаевой разделение В.В., конфликт разделении - распределение это распределением субъективная розничной форма связанные проявления связаны и системе выражения системы противоречий. Это сопровождаются и спроса определяет степени структуру также конфликта товаров как только субъект-объектного торгового отношения торговых [Лапаева В.В., 2008, с.67].

Конфликтная управление ситуация, услуг объект установление и уходящие предмет факторов конфликта, целом а широкого также экономическая участники элемент конфликта элементов - элементы это этапом три этом основных являясь компонента активную в более структуре внешней любого внутренней конфликта. Мы воздействие можем воздействуют представить деятельности юридический зависимости конфликт заключение в закупочной виде изыскание формулы: информационное «конфликт коммерческая =онечному конфликтная конечный ситуация мероприятий + места субъекты обеспечивающие конфликта особенности + отличительным инцидент». Участники относятся конфликта первой – поставка физические предоставление или предприятия юридические представлено лица, представляют способные прибыли выступить продвижении субъектами производитель правовых процесс отношений развивающейся в разделение качестве разделении ответчиков, распределение истцов, распределением свидетелей, розничной обвиняемых связанные или связаны потерпевших. Можно системе выделить системы три сопровождаются группы спроса лиц, степени принимающих также участие товаров в только конфликте: торгового 1) торговых непосредственные увязать участники; удобством 2) управление косвенные услуг участники; установление 3) уходящие третьи факторов лица. Основными целом субъектами широкого конфликта, экономическая конечно элемент же, элементов являются элементы непосредственные этапом участники. Организаторы этом конфликта, являясь подстрекатели активную и более пособники внешней – внутренней это воздействие косвенные воздействуют участники. Третьи деятельности лица зависимости стремятся заключение к закупочной разрешению изыскание конфликта. Это информационное посредники, коммерческая а конечному в конечный юридическом мероприятий конфликте места – обеспечивающие присяжные особенности заседатели, отличительным арбитраж, относятся судья.

Конфликтная первой ситуация поставка – предоставление это предприятия латентная представлено стадия представляют конфликта, прибыли на продвижении которой производитель он процесс получает развивающейся предпосылку разделение и разделении зарождается. Юридический распределение спор распределением способен розничной разрешить связанные конфликтную связаны ситуацию системе с системы помощью сопровождаются права. Конфликтная спроса ситуация, степени предрешаемая также без товаров учета только правовых торгового норм, торговых может увязать привести удобством к управление совершению услуг преступления. В установление суде уходящие стороны факторов имеют целом право широкого привести экономическая аргументы элемент в элементов свою элементы пользу этапом при этом разрешении являясь конфликта. Решение активную выносит более суд, внешней и внутренней если воздействие проигравшая воздействуют сторона деятельности с зависимости ним заключение не закупочной согласна, изыскание она информационное может коммерческая обратиться конечному в конечный суд мероприятий более места высокой обеспечивающие инстанции.

Активные особенности действия отличительным одной относятся из первой сторон поставка против предоставление другой предприятия приводят представлено к представляют проявлению прибыли инцидента. Факт продвижении подачи производитель иска процесс в развивающейся юридическом разделение конфликте разделении выступает распределение в распределением качестве розничной инцидента, связанные а связаны также системе им системы будет сопровождаются являться спроса выдача степени ордера также на товаров арест. Юридически только значимая торгового ситуация торговых – увязать это удобством повод управление для услуг инцидента установление в уходящие правовом факторов конфликте. К целом примеру, широкого ор-

ганизация экономическая потасовки элемент провокатором элементов в элементы демонстрации. Действия этапом демонстрантов этом – являясь противоправные, активную а более значит, внешней у внутренней властей воздействие есть воздействуют повод деятельности для зависимости прекращения заключение демонстрации.

У закупочной любого изыскание юридического информационное конфликта коммерческая в конечному его конечный развитии мероприятий выделяются места несколько обеспечивающие стадий: особенности 1) отличительным появление относятся мотивов первой юридического поставка характера предоставление у предприятия сторон; представлено 2) представляют зарождение прибыли правовых продвижении отношений производитель между процесс сторонами развивающейся и разделение их разделении развитие распределение по распределением мере розничной рассмотрения связанные дела связаны в системе юридической системы инстанции; сопровождаются 3) спроса завершает степени стадию также конфликта товаров публикация только заключительного торгового правового торговых акта [Schmidtchen D., Kristein R., Neunzig A., 2004, c.27].

Это увязать самая удобством простая управление схема услуг юридического установление конфликта, уходящие в факторов реальности целом она широкого может экономическая отличаться. Некоторые элемент стадии элементов могут элементы отсутствовать. Юридический этапом конфликт этом может являясь либо активную ограничиваться, более либо внешней получать внутренней решение. Способов воздействие решения воздействуют юридического деятельности конфликта зависимости два: заключение самостоятельное закупочной решение изыскание самими информационное участниками коммерческая или конечному при конечный участии мероприятий третьей места стороны. Юридическое обеспечивающие согласие особенности применяется отличительным в относятся административном, первой международном, поставка гражданском, уголовном предоставление и предприятия конституционном представлено праве: представляют принимается прибыли решение, продвижении оптимальное производитель для процесс обеих развивающейся сторон. В разделение США разделении обвиняемый распределение взамен распределением на розничной признание связанные своей связаны вины системе получает системы смягчение сопровождаются условий спроса наказания, степени что также является товаров примером только использования торгового юридического торговых консенсуса увязать в удобством уголовном управление праве [Raoult S.,2012, c.34-36]. Пунктом 1 ст. 1 анализируемого закона установлено, что медиация применяется также в спорах (конфликтах), рассматриваемых в ходе уголовного судопроизводства по делам о преступлениях небольшой и средней тяжести, об уголовных проступках, если иное не установлено законами Республики Казахстан. При этом Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 г. № 231 – V оперирует термином «соглашение о достижении примирения», в связи с чем его также необходимо использовать в законе «О медиации» [Климкин С.И., 2019].

Целью розничной данной связанные статьи связаны является системе анализ системы понятия сопровождаются динамики спроса развития степени и также разрешения товаров юридических только конфликтов.

Задачи торгового данной торговых отрасли:

- удобством обособление управление понятия услуг юридического установление конфликта уходящие из факторов обобщающего целом понятия широкого социального экономическая конфликта;

- элементов определение элементы юридического этапом конфликта этом в являясь узком активную и более широком внешней понятии внутренней (в воздействие разных воздействуют его деятельности видах: зависимости юридизированном, заключение чистом закупочной и изыскание смешанном, информационное переходном);

- конечному анализ конечный роли мероприятий права места в обеспечивающие разрешении особенности конфликтов отличительным в относятся обществе;

- поставка получение предоставление технологии предприятия разрешения представлено конфликта.

Существует представляют несколько прибыли видов продвижении юридических производитель конфликтов. Они процесс классифицируются развивающейся по разделение отраслям разделении права, распределение по распределением характеру розничной правовых связанные норм. Нарушения связаны в системе системе системы правоохранительных сопровождаются органов спроса и степени внутренняя также противоречивость товаров права только становятся торгового основаниями торговых для увязать отдельного удобством типа управление конфликтов.

По услуг отраслям установление права уходящие конфликты факторов подразделяются целом на широкого гражданские, экономическая трудовые, элемент семейные, элементов административные, элементы уголовные этапом и этом уголовно-процессуальные, являясь финансовые, активную семейные. Наиболее пос-

тавка распространенными предоставление являются предприятия гражданские, представлено семейные представляют и прибыли административные продвижении конфликты. Межнациональные производитель конфликты процесс связаны развивающейся с разделение нормами разделении международного распределение права и занимают розничной особое связанные место связа [Козырев Г. И., с.276; Shaffer G., с.229-264]. По сопровождаются характеру спроса правовых степени норм также конфликты товаров можно только разделить торгового на торговых запрещающие, увязать обязывающие удобством и управление уполномочивающие. Запрещающий услуг конфликт установление представляет уходящие собой факторов конфликт целом государства широкого с экономическая юридическим элемент или элементов физическим элементы лицом, этапом допустившим этом нарушение. Например, являясь конфликт активную между более егерем внешней и внутренней браконьерами, воздействие которые воздействуют нарушили деятельности закон. Нарушение зависимости обязывающим заключение норм закупочной – изыскание это информационное конфликт коммерческая между конечному государством конечный и мероприятий обязанным места лицом, обеспечивающие которое особенности нарушило отличительным свои относятся обязательства первой по поставка исполнению предоставление нормы. Уполномочивающий предприятия конфликт представлено — представляют это прибыли конфликт продвижении между производитель уполномоченным процесс лицом разви и разделение частным разделении лицом, распределение интересы распределением которого розничной нарушаются связанные действиями связаны первого. К системе примеру, системы злоупотребление сопровождаются служебными спроса обязанностями степени должностных также лиц.

Противоречивость мероприятий норм места права обеспечивающие приводит особенности к отличительным нормативно-правовым относятся конфликтам. Противоречия первой могут поставка возникать предоставление между предприятия несколькими представлено правовыми представляют актами прибыли (к продвижении примеру, производитель межу процесс Конституцией развивающейся Республики разделение Казахстан разделении и распределение законами распределением субъектов), розничной между связанные рядом связаны правоохранительных системе актов, системы между сопровождаются правоприменительными спроса актами степени и также нормами товаров права[Мырзаханова М.Н., с.34; Мырзаханова М.Н.,2018, с.99]. Непонимание только правовых торгового норм торговых также увязать влечет удобством за управление собой услуг конфликты установление среди уходящие местной факторов власти. Является целом фактом, широкого как неоднозначное экономическая толкование элемент некоторых элементов правовых элементы норм этапом может этом вызывать являясь противоречия активную в более деятельности внешней властных внутренней структур.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Итак, в приведенных теоретических интерпретациях механизм разрешения правовых конфликтов охватывает весь процесс юридизации социального (фактического) конфликта в рамках определенных институциональных форм: от официального выражения несогласия в соответствии с процессуальными и процедурными нормами до момента завершения конфликтного правоотношения. Механизм разрешения правовых конфликтов споров – это комплекс средств, приемов и методов, обеспечивающих устранение конфликтов, которое включает как властно-принудительные, юрисдикционные средства, так и средства саморегулирования споров (альтернативные, внесудебные, досудебные, неюрисдикционные). Саморегулирование участника спорных правоотношений как один из элементов механизма его разрешения имеет своим предметом само спорное правоотношение и осуществляется на основе согласованного взаимодействия его субъектов между собой либо их обоих с третьей независимой от них стороной, не являющейся носителем юрисдикционных полномочий и находящийся вне спора (примиритель, посредник, третейский судья). .....

Общество постоянно нуждается в сохранении устойчивости, каждый участник которого будет иметь возможность реализовать свои права и свободы без угрозы их нарушения. Это возможно только тогда, когда они четко определены и постоянно поддерживаются. Задачу обеспечения стабильности и безопасности в обществе должны выполнять все социальные институты гражданского общества и государства, используя механизмы их взаимодействия. В демократическом обществе важная роль в предупреждении конфликтов принадлежит общественным объединениям. Существует множество конфликтных ситуаций, поэтому возникают новые разнообразные институты, предназначенные для их разрешения. Все это, возможно, будет способствовать более эффективному предупреждению многих конфликтов или их мирному разрешению. Создание же специальных институтов для разрешения конфликтов – процесс нелегкий. Он требует поддержки со стороны государства с учетом исторических, региональных и национальных условий и обстоятельств современного периода.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Дмитриев А.В. Конфликтология: Учебное пособие, – М.: Альфа-М, – 2003. – С. 336.

2. Кудрявцев В.Н. Юридический конфликт: процедуры разрешения: Учебное пособие, –М.: Рос. акад. наук. Центр конфликтол. исследований, –1995. – С.157.

3. Лапаева В.В. Социология права. (2-е изд., перераб. и доп. Краткие учебные курсы юридических наук). – М.: Норма, – 2008. – С. 314.

4. Schmidtchen D., Kristein R., Neunzig A. Conflict of law rules and international trade. Center for the study of law and economics. University of the Saarland, Bldg, 2004 (01), P.27

5. Raoult S. How ownership of penal history was lost: An anti synthesis of modern criminal law. Academic journals, 2012; 4(2), P.34-36.

6. Климкин С.И. Отдельные вопросы Закона Республики Казахстан «О медиации» // Режим доступа: https://www.zakon.kz/4976126-otdelnye-voprosy-zakona-respubliki.html. Дата обращения: 03.07.2019.

7. Козырев Г. И. Конфликтология: Учебник, – М.: ИД «Форум»; ИНФРА-М, – 2014. – С. 304.

8. Shaffer G. Transnational Legal process and state change. Journal Law & Social Inquiry. Vol.37, No.2 (Spring 2012). PP. 229-264.

9. Мырзаханова М.Н. Медиация и право, Учебник. – Германия: Lambert Academic Publishing, – 2014. – С. 102.

10. Мырзаханова М.Н. Основы юридической конфликтологии и медиации, Учебное пособие. – Алматы: Эверо, – 2018. – С. 99.

УДК 351/354 (075)

КОЛЕСНИКОВ ЮРИЙ ЮРЬЕВИЧ,
к.ю.н., полковник полиции,
Заместитель начальника Карагандинской академии МВД Республики Казахстан
им. Баримбека Бейсенова

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПРОФИЛАКТИКИ ПРАВОНАРУШЕНИЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аннотация: Мақалада Қазақстан Республикасының Ішкі істер органдарына ведомстволық бағынысты құқық бұзушылықтардың алдын алу жүйесінің өзекті мәселелері, сондай-ақ олардың қызметінің негізгі бағыттары қарастырылады. Автор отбасы-тұрмыстық қатынастар саласында, әйелдер мен балаларға қатысты құқық бұзушылықтардың алдын алуды жандандыру мәселелеріне ерекше назар аударады. Құқық қолдану практикасына жүргізілген талдау негізінде автор профилактикалық ықпал ету шараларының тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің қолданыстағы редакциясын жетілдіру жөнінде кейбір ұсыныстар тұжырымдады.

Түйінді сөздер: полиция, әкімшілік құқық бұзушылықтар, қылмыстар, құқық бұзушылықтардың алдын алу.

Аннотация: В статье рассматриваются актуальные вопросы системы профилактики правонарушений, подведомственных органам внутренних дел Республики Казахстан, а так же основные направления их деятельности. Автор уделяет особое внимание вопросам активизации профилактики правонарушений в сфере семейно-бытовых отношений, в отношении женщин и детей. На основе проведенного анализа правоприменительной практики, автором сформулированы некоторые предложения по совершенствованию действующей редакции Кодекса об административных правонарушениях Республики Казахстан, которые позволят повысить эффективность мер профилактического воздействия.

Ключевые слова: полиция, административные правонарушения, преступления, профилактика правонарушений.

Abstract: The article considers topical issues of the law enforcement system, subordinate bodies of internal affairs of the Republic of Kazakhstan, as well as the main areas of their activities. The author pays special attention to the issues of activating the Prevention of law enforcement in the sphere of family and family relations, in relation to women and children. Based on the analysis of legal practice, the author has developed some proposals to improve the current Editorial Code on administrative law of the Republic of Kazakhstan, which will improve the effectiveness of preventive measures.

Key words: police, administrative offenses, crimes, prevention of offenses.

В Послании Первого президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана «Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни» от 5 октября 2018 г. указывается на необходимость осуществления глубоких и качественных преобразований в работе правоохранительных органов. В этой связи на законодательном уровне разработаны различные механизмы реализации данного направления, в том числе и Дорожная карта по модернизации органов внутренних дел Республики Казахстан на 2019-2021 гг., включающая в себя различные организационно-правовые мероприятия.

Изучение действующего административного законодательства и практики его применения позволили выявить проблемы в определенных сферах и сформулировать ряд предложений по его совершенствованию, в том числе и в вопросах профилактики административных правонарушений:

1) В современной внутренней политике страны качество и степень сотрудничества полиции с обществом имеют особое значение. Создание сервисной модели полицейской службы, полностью ориентированной на запросы и потребности граждан в сфере правопорядка — основная задача текущего этапа реформирования казахстанской полиции. В реализации социальной ориентированности деятельности полиции, прежде всего, необходимо уделить внимание устранению проблемных, препятствующих факторов, имеющих место в вопросах подбора и расстановки кадров, высокой бюрократии и неэффективного менеджмента на местах.

С интенсивным развитием цифровых технологий, средств и способов связи, создана обширная и достаточно эффективная система коммуникаций общества и полиции. Весь широкий набор технических возможностей позволяет полиции и обществу достаточно эффективно коммуницировать, поддерживать обратную связь.

Однако какими совершенными бы не были технологии, они никогда в полной мере не заменят простых, непосредственных форм взаимодействия. Поэтому необходимо развивать работу, основанную на непосредственном контакте с гражданами. Серьезной проблемой становится повышенная трудовая и бюрократическая нагрузка. Под воздействием этих факторов у полицейских наблюдается острый дефицит времени на непосредственную работу с людьми, прямое взаимодействие с общественностью.

Наряду с этим развитие активной гражданской позиции и нетерпимости к правонарушениям в массовом общественном сознании так же будет способствовать благоприятным отношениям полиции и общества. Как показывают современные исследования, активная гражданская позиция в обществе, главным образом, зависит от качества социального капитала. По оценкам международных экспертов качество социального капитала в Казахстане по процентной шкале оценивается на уровне 42%.

Если говорить непосредственно о формировании нетерпимости общества к правонарушениям, стремления взаимодействовать с органами правопорядка, необходимо обеспечить материальную мотивацию граждан и устранить демотивирующие факторы. Повышение уровня общественного доверия к полиции, прежде всего, следует проводить за счет качественного реформирования полицейской системы по принципу социально ориентированной сервисной модели и повышения качества социального капитала в казахстанском обществе. Наряду с этим необходимо формировать развитую систему взаимодействия и обратной связи между органами внутренних дел и обществом.

2) На сегодняшний день достаточно остро стоит вопрос профилактики правонарушений в сфере семейно-бытовых отношений. Согласно данным правовой статистики более 55% всех насильственных уголовных правонарушений совершается в семейно-бытовой сфере. В условиях чрезвычайного положения в Казахстане[1] (с 16 марта по 11 мая 2020 г.) общее число правонарушений в семейно-бытовой сфере возросло на 25 %. В отношении семейных дебоширов вынесено 37 тыс. защитных предписаний, установлено 4 800 особых требований к поведению правонарушителей[2]. Приведенные данные, на наш взгляд, свидетельствуют о наличии серьезных проблем и угрожающем негативном характере данных тенденций в сфере общественной безопасности населения.

Согласно п. 4 ст. 1 Закона Республики Казахстан «О профилактике бытового насилия» от 4 декабря 2009 г. под профилактикой бытового насилия понимается «комплекс правовых, экономических, социальных и организационных мер, осуществляемых субъектами профилактики бытового насилия, направленных на защиту конституционных прав, свобод и законных интересов человека и гражданина в сфере семейно-бытовых отношений, предупреждение и пресечение бытового насилия, а также на выявление и устранение причин и условий, способствующих их совершению»[3]. Субъектами профилактики бытового насилия являются не только органы внутренних дел, но и местные исполнительные органы, государственные органы, органы местного самоуправления, организации здравоохранения, образования и граждане Республики Казахстан, осуществляющие профилактику бытового насилия.

Наука «Криминология» дает четкое определение преступления как социальное явления, где из вышеуказанного перечня субъектов органам внутренних дел отведено 23-27 % возможностей влиять на формирование профилактики, остальное – это социальные институты[4]. На сегодняшний день одной из действенных мер индивидуальной профилактики является вынесение защитного предписания и установление судами особых требований к поведению правонарушителя, выявление административных правонарушений. В каждой семье, где происходит бытовое насилие имеются несовершеннолетние дети, которые становятся свидетелями семейных скандалов. Более того, согласно статистическим данным Комитета правой статистики и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан за 4 месяца 2020 г. из 63 683 зарегистрированных правонарушений 672 совершено в отношении несовершеннолетних[5]. В этой связи, полагаем, что в целях предупреждения насилия и жестокого обращения в отношении детей, совершаемых в быту, необходимо проведение профилактических мероприятий с лицами, допускающими противоправные деяния в сфере семейно-бытовых отношений. При этом особое внимание необходимо уделять тем семьям, где наиболее вероятно проявление и применение насилия.

Отделам полиции совместно с работниками органов образования, здравоохранения необходимо усилить работу с неблагополучными и

[1] Указ Президента Республики Казахстан от 15 марта 2020 г. № 285 «О введении чрезвычайного положения в Республике Казахстан» // http://adilet.zan.kz/rus/

[2] Всплеск бытового насилия во время чрезвычайного положения признали в Казахстане // https://news.mail.ru/incident/42116512/?frommail=1

[3] Закон Республики Казахстан от 4 декабря 2009 года № 214-IV «О профилактике бытового насилия» (с посл. изм. и допол.) // http://adilet.zan.kz/rus/

[4] Медиация в семейных отношениях // На страже. — № 28. — С. 5.

[5] Форма № 1-М. Отчет о зарегистрированных преступлениях и результатах деятельности уголовного преследования за 4 месяца 2020 г. // https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/

многодетными семьями по месту жительства. В рамках правового воспитания несовершеннолетних шире использовать возможность средств массовой информации. В период учебного процесса организовывать учебные занятия в онлайн-режиме, родительские лектории, классные часы, профилактические отработки и беседы с разъяснением уголовной и административной ответственности как несовершеннолетних, и их законных представителей, так и администрации и преподавательского состава учебного заведения. Для учащихся начальных классов необходимо разработать безопасные маршруты от дома к школе, памятки по безопасному поведению на улице и дома с указанием телефонов доверия.

Анализ статистических данных свидетельствует о том, что из общего числа зарегистрированных преступлений более половины совершено в состоянии опьянения. Одной из действующих мер по профилактике преступлений является вынесение в отношении правонарушителей особых требований к поведению и установление ограничений. Однако изучение материалов административной практики показало, что большая часть материалов по правонарушениям, предусмотренным ст. 73 «Противоправные действия в сфере семейно-бытовых отношений», ст. 73-1 «Умышленное причинение легкого вреда здоровью», ст. 73-2 «Побои», ст. 440 «Распитие алкогольных напитков или появление в общественных местах в состоянии опьянения», ст. 461 «Нарушение защитного предписания» Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях в ходе рассмотрения в судах прекращаются за примирением сторон (в порядке медиации). При этом, как правило, ходатайства органов полиции об установлении особых требований, в том числе на запрет распития алкогольных напитков, в отношении правонарушителей судами не поддерживаются. Это, в свою очередь, негативно отражается на проводимой органами полиции работе по профилактике и предупреждению тяжких видов преступлений.

Наряду с этим в целях устранения складывающейся практики, на наш взгляд, необходимо расширить применение мер ответственности в виде административного взыскания как «административный арест» по вышеназванным правонарушениям, а также установить особые требования к правонарушителям, независимо от принимаемых судом решений. При этом необходимо отметить, что малые сроки арестной изоляции семейных дебоширов не оказывают должного эффекта, а напротив, еще больше озлобляют их, создавая почву для рецидива.

В этой связи считаем целесообразным внести следующие изменения и дополнения в Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях:

— в ч.ч. 1 и 2 ст. 64 КРКоАП «Освобождение от административной ответственности в связи с примирением сторон» исключить статью 73 КРКоАП «Противоправные действия в сфере семейно-бытовых отношений»;

— в ч. 2 ст. 73 КРКоАП «Противоправные действия в сфере семейно-бытовых отношений» изменить санкцию «влекут административный арест на срок до 10 суток» на «срок 10 суток»;

— в санкции ст. 73-1 КРКоАП «Умышленное причинение легкого вреда здоровью» увеличить размер штрафа с 15 МРП до 50 МРПи ареста с 15 до 45 суток.

Наряду с этим, полагаем необходимым применять к лицам, в отношении которых установлена административная ответственность «арест» в виде дополнительного наказания, общественные работы в государственных организациях на весь срок.

3) Изучение регистрационных материалов частного бизнеса свидетельствует о том, что отдельные предприниматели в целях получения финансовой выгоды с продажи алкоголя в запрещенное для этого время (с 23.00 до 12.00), используя законодательные исключения, регистрируют свои объекты в качестве заведения общественного питания и отдыха — бара или кафе, продолжая при этом круглосуточно торговать алкогольными напитками на вынос. При этом формальный юридический статус понятий «кафе, бар» исключает состав правонарушения, предусмотренного ч. 3 ст. 200 «Нарушение требований законодательства Республики Казахстан по реализации алкогольной продукции КРКоАП.

В этой связи предлагается ч. 3 ст. 200 КРКоАП изложить в следующей редакции:

«Примечание: Применительно к части 3 настоящей статьи, ответственность при розничной реализации алкогольной продукции в ресторанах, барах и кафе наступает только в случае выноса этой продукции с целью ее употребления за пределами их территорий».

4) Действующее законодательство Республики Казахстан включает в себя значительное количество нормативных предписаний, которые ограничивают деятельность граждан в различных сферах деятельности. Для конструктивного взаимодействия полиции с населением необходимо на законодательном уровне рассмотреть вопрос о предоставлении альтернативных законных путей разрешенной деятельности граждан. Так, к примеру, нами предлагается:

— в целях сокращения количества совершения административных правонарушений, предусмотренных ст. 204 «Торговля в неустановленных местах» КРКоАП, необходимо органам местного самоуправления создавать на местах большее количество разрешенных торговых павильонов для реализации «дачниками» собст-

венной продукции;

— в целях снижения уровня правонарушений, предусмотренных ст. 441 «Нарушение запрета потребления табачных изделий и электронных сигарет в отдельных общественных местах» КРКоАП следует рассмотреть возможность расширения количества специально отведенных мест для курения, сопряженных либо находящихся вблизи мест, в которых установлен запрет на потребление табачных изделий.

5) На сегодняшний день остаются неразрешенными вопросы, связанные с нормативно-правовой изоляцией от общества лиц без определенного места жительства. Изучение действующего законодательства показало, что в отношении вышеназванной категории лиц ст. 29 Закона Республики Казахстан «О профилактике правонарушений» от 29 апреля 2010 г. № 271-IV предусмотрено применение превентивного ограничения свободы передвижения, являющегося «мерой индивидуальной профилактики в отношении лица, не имеющего определенного места жительства и (или) документов, удостоверяющих личность, при отсутствии в его действиях признаков уголовных и административных правонарушений и невозможности установления его личности иными способами»[1]. Однако в Кодексе Республики Казахстан об административных правонарушениях отсутствует норма, предусматривающая возможность применения сотрудниками полиции превентивного ограничения свободы передвижения. В результате чего органы внутренних дел не имеют действенных рычагов административно-правового воздействия в отношении лиц без определенного места жительства и (или) не имеющих документов, удостоверяющих личность. Отсутствие возможности изоляции от общества лиц без определенного места жительства негативно сказывается на спокойствии граждан. Более того функционирующие дома (приюты) для лиц без определенного места жительства и (или) не имеющих документов, удостоверяющих личность, не прививают им идеологию нравственно-идеологического воспитания. В данных учреждениях отсутствует кураторство со стороны органов здравоохранения, не проводится соответствующая психологическая адаптация постояльцев. В этой связи считаем целесообразным на законодательном уровне предусмотреть возможность реабилитации лиц без определенного места жительства и (или) не имеющих документов, удостоверяющих личность, увеличить сроки пребывания данной категории лиц в спецприемниках и организовать проведение профилактической работы с ними как сотрудниками полиции, так и представителями органов местного самоуправления и здравоохранения.

На наш взгляд, реализация вышеизложенных предложений позволит сформировать новые формы и алгоритмы работы подразделений ОВД, непосредственно взаимодействующих с населением, а также выработать альтернативные варианты решения проблем, имеющих место в профилактической деятельности местной полицейской службы.

[1] Закон Республики Казахстан «О профилактике правонарушений» от 29 апреля 2010 г. № 271-IV (с посл. изм. и допол.) // http://adilet.zan.kz/rus/

УДК 351/354 (075)

КОЛЕСНИКОВ ЮРИЙ ЮРЬЕВИЧ,
к.ю.н., полковник полиции,
Заместитель начальника Карагандинской академии МВД Республики Казахстан
им. Баримбека Бейсенова

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ПРОФИЛАКТИКИ ПРАВОНАРУШЕНИЙ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасы Ішкі істер органдарының желісі бойынша құқық бұзушылықтың алдын алу жүйесіндегі ағымдағы проблемалардың жай-күйіне авторлық көзқарас және құқық бұзушылықтың алдын алу саласындағы полиция қызметін одан әрі жетілдірудің жалпы тұжырымдамалық пайымдауы ұсынылған. Құқық бұзушылық профилактикасы жүйесін дамыту бес бағытта ұсынылды: 1)болжамдық-талдау қызметін жетілдіру; 2)құқық бұзушылық профилактикасының дәстүрлі және жоғары технологиялық тәсілдерін тиімді үйлестіру; 3)аумақтың криминалдық зақымдану дәрежесіне қарай полиция күштерін, құралдарын сандық және сапалық бөлу жүйесін ұтымды ету; 4)полиция қызметкерлері мен бөлімшелерінің тиімділігін бағалаудың сандық-жоспарлы моделіне сапалық- процесс моделіне біртіндеп көшу; 5)отбасы-тұрмыстық саладағы құқық бұзушылықтың алдын алуды жандандыру.

Түйінді сөздер: полиция, әкімшілік құқық бұзушылықтар, қылмыстар, құқық бұзушылықтардың алдын алу.

Аннотация. В статье представлено авторское видение на состояние проблем в системе профилактики правонарушений по линии органов внутренних дел Республики Казахстан и общее концептуальное видение дальнейшего совершенствования деятельности полиции в сфере профилактики правонарушений. Представленно авторское видение развития системы профилактики правонарушений, состоящий из следующих направлении: 1) совершенствования прогнозно-аналитической деятельности; 2)сочетания традиционных и высокотехнологичных подходов профилактики правонарушений; 3) рационализация системы количественного и качественного распределения сил, средств полиции в зависимости от степени криминальной пораженности территории; 4) постепенный переход от количественно-плановой модели оценки эффективности сотрудников и подразделений полиции к качественно-процессной модели; 5)активизация профилактики правонарушений в семейно-бытовой сфере.

Ключевые слова: полиция, административные правонарушения, преступления, профилактика правонарушений.

Annotation. The article presents the author's vision on the state of current problems in the system of crime prevention through the internal Affairs bodies of the Republic of Kazakhstan and a General conceptual vision of further improvement of police activities in the field of crime prevention. The development of the crime prevention system is proposed in five directions: 1) improvement of predictive and analytical activities; 2) effective combination of traditional and high-tech approaches to crime prevention; 3) rationalization of the system of quantitative and qualitative distribution of police forces and resources, depending on the degree of criminal damage to the territory; 4) gradual transition from a quantitative-planned model for evaluating the effectiveness of police officers and divisions to a qualitative-process model; 5) activation of crime prevention in the family and household sphere.

Key words: police, administrative offenses, crimes, prevention of offenses.

Действующая система профилактики правонарушений в целом отвечает основным требованиям контроля, сдерживания и наступательного противодействия правонарушениям.

На протяжении последних 5 лет на фоне общего роста показателей криминальной статистики (прежде всего, в связи с введением ЕРДР и переходом к 100%-ной регистрации всех сообщений и заявлений об уголовных правонарушениях), органы правопорядка обеспечивали достаточно высокий, стабильный уровень общественной безопасности и общественного порядка (особенно, в общественных местах).

Вместе с тем, по нашему мнению, существующей системе предупреждения преступности и профилактики правонарушений характерны следующие недостатки:

1) недостаточное прогнозно-аналитическое обеспечение, в том числе отсутствие современных информационно-вычислительных технологий анализа больших данных;

2) недостаточно эффективное сочетание традиционных и инновационных подходов в организации и обеспечении правопорядка (чрез-

мерное сокращение физического присутствия полиции в общественных местах за счет расширения сферы цифрового контроля правопорядка), особенно на территориях с недостаточно развитой городской инфраструктурой;

3) нерациональное распределение сил и средств МПС (прежде всего участковых инспекторов полиции) по принципу пропорционального распределения в зависимости от общего количества обслуживаемого населения; не распространен принцип количественного и качественного распределения, степени концентрации сил полиции в зависимости от уровня криминогенное™ обслуживаемой территории;

4) недостаточное применение тактики концентрированной, точечной профилактики наиболее криминогенных районов и территорий (рейдовые профилактические мероприятия; выставление пеших патрульных нарядов в жилых массивах в утренние и дневные часы - в период повышенной активности квартирных воров; обеспечение повышенной концентрации сил правопорядка в периоды и в местах повышенного криминального риска);

5) система оценки эффективности сотрудников ОВД по-прежнему основана на устаревших, неэффективных подходах: выполнении количественного плана выявления, пресечения, раскрытия и предупреждения правонарушений, направления дел и материалов в суд; ориентация исключительно на количественные показатели службы (как в уголовной, так и в административной практике);

6) серьезное ослабление профилактической функции уголовного законодательства за счет его чрезмерной гуманизации в течение последних 10 лет.

Выстраивая эффективную систему профилактики правонарушений в современных условиях, следует исходить из того, что основные причины и условия общеуголовной преступности имеют глобальный социально-экономический, социально-культурный характер. Их устранение (или минимизация криминогенного влияния) является предметом развития единой общегосударственной политики и относится к долгосрочным стратегическим приоритетам страны. Поэтому, по результатам современных криминологических исследований, деятельность ОВД, в пределах своей компетенции, способна влиять на весь комплекс причин и условий преступности и иных правонарушений, не более чем на 30% [Колесников Ю.Ю., 2008, с. 34].

Также необходимо отметить существенную роль такого фундаментального криминогенного фактора, на который правоохранительные органы не в силах влиять, как недостаточное качество социального капитала [Adler, S. P., Kwon, S. K., 2002, с. 17-40]. Социальный капитал - понятие, появившееся в социологии, экономике и политологии в 80-е, 90-е годы прошлого столетия. Социальный капитал (или, как его еще называют, культурный капитал, гражданский капитал) определяет качество социальных связей в обществе. Основные критерии, по которым определяют качество социального капитала, — это уровень доверия членов общества друг к другу, уровень ответственности друг перед другом, уровень заботы членов общества об общественных благах и интересах [Adler, S. P., Kwon, S. K., 2002, с. 17-40]. По оценкам международных экспертов качество социального капитала в Казахстане по процентной шкале оценивается на уровне 42% [3][1].

Таким образом, учитывая реалии текущей ситуации, базовым стратегическим концептом профилактики правонарушений должно стать развитие трех ключевых направлений:

1) ***сокращение объективных возможностей совершать правонарушения*** за счет: дальнейшего расширения сферы тотального цифрового контроля общественных мест; совершенствования прогнозирования криминогенной ситуации; оптимизации системы использования сил и средств полиции с учетом инфраструктурных особенностей местности (в районах со слаборазвитой инфраструктурой необходимо большее присутствие физических сил полиции);

2) ***сокращение желания, решимости у граждан совершать правонарушения*** *за счет:*

- минимизации фактора безнаказанности (т.е. реализация принципа неотвратимости наказания);

- эффективного сочетания карательной функции государства, выраженной в наступательной работе по выявлению, пресечению, раскрытию правонарушений с привлечением виновных лиц к законной ответственности, и превентивной функции, выраженной в выявлении, устранении причин и условий правонарушений с учетом особенностей определенной местности и проживающего там населения; искоренения в обществе криминальной субкультуры, ореола криминальной романтики (особенно среди несовершеннолетних);

- усиление противодействия ключевым криминогенным факторам (криминогенным триггерам) — незаконному обороту оружия, наркотических средств и психотропных веществ, а также распространению алкоголизма;

3) ***нейтрализация криминально активных граждан*** за счет адресной (точечной) профилактики асоциального подучетного элемента, т.е. лиц, склонных к совершению правонарушений (профилактический контроль, разобщение и демотивация криминальной активности).

С учетом трех основных векторов развития системы профилактики, предлагаются следующие системные меры:

1. ***Совершенствование прогнозно-аналитической деятельности подразделений МВД***

[1] The legatum prosperity index 2019 (Creating the Pathways from Poverty to Prosperity) // Электронный ресурс [режим доступа]: https://www.prosperity.com/rankings?pinned=&filtei=

и территориальных департаментов полиции за счет создания на базе Штаб-департамента МВД и штабов-управлений территориальных ДП прогнозно-аналитических центров. Данные структурные подразделения должны быть малочисленными, но комплектоваться в особом порядке опытными, компетентными аналитиками (должна быть предусмотрена специальная система отбора специалистов, оценки уровня их аналитических компетенций).

Также, одной из приоритетных задач по совершенствованию прогнозноаналитической работы в системе профилактики правонарушений должно стать ***поэтапное внедрение современных технологий автоматизированной обработки и анализа больших данных (технологий Big Data).*** Например, на основе анализа больших данных (Big Data) осуществляется расстановка сил и средств полиции в ряде крупных городов США (*Лос-Анджелес, Сан-Франциско и др.).* Данный опыт полиции США подтверждает практическую эффективность технологий Big Data в сфере противодействия правонарушениям [4].

В рамках прогнозно-аналитической деятельности ***необходимо организовать регулярные криминологические исследования причин и условий, способствующих совершению правонарушений.*** При этом, исходя из зарубежной практики (США, Канада, Германия, Франция, Япония) причины и условия должны дифференцироваться по категориям (*естественные и искусственно созданные; существенные (триггеры) и мене существенные; макро и микроуровневые; подконтрольные и неподконтрольные ОВД)* [Воронин Ю.А., 2012, с. 86-88]. Данный анализ позволит более точно, развернуто прогнозировать развитие криминогенной ситуации, планировать мероприятия по противодействию правонарушениям.

2. ***Более эффективное сочетание традиционных и высокотехнологичных подходов профилактики правонарушений.*** *С одной стороны следует обеспечить максимально* ***эффективное использование физических сил и средств полиции*** *в местах и в периоды высокого риска криминальной активности.* ***С*** *другой стороны необходимо продолжить* ***развитие и наращивание инфраструктуры цифровых технологий общественной безопасности*** *(прежде всего, расширение сети интеллектуальных камер наружного наблюдения и фиксации правонарушений).*

В рамках данного направления целесообразно ***развивать концепцию адресной (точечной) концентрированной профилактики.*** Суть этой концепции заключается в повышенной концентрации профилактических усилий наружных сил полиции в наиболее пораженных правонарушениями районах, в часы повышенной криминальной активности. Обнаружение, разобщение и (или) нейтрализация криминально активных элементов оперативно-розыскным путем.

3. ***Рационализация системы количественного и качественного распределения сил, средств полиции в зависимости от степени криминальной пораженности и характера криминальной активности на соответствующих территориях (районах).*** В районах с худшей криминогенной ситуацией, повышенными рисками и угрозами общественной безопасности необходимо концентрировать большие силы и наиболее опытных, компетентных специалистов, не ослабляя при этом (до критического уровня) правоохранительный потенциал других зон обслуживания (территорий, районов).

В этих целях ***необходимо обеспечить качественный оперативный анализ состояния правопорядка (состояния, структуры и динамики криминальной активности), а также гибкую, оперативную систему передислокации сил и средств полиции.***

При переходе на гибкую модель перераспределения (передислокации) сил полиции, необходимо сохранить наработанные оперативные позиции, информационный фонд о контингенте и обслуживаемой территории. В этой связи ***в каждом территориальном подразделении полиции должны быть определены наиболее опытные, хорошо владеющие оперативной обстановкой, знающие контингент и обслуживаемую территорию сотрудники (5-10% от фактической численности подразделения), которые не будут подвержены миграционным процессам по службе*** *(за исключением предусмотренной законом ротации для руководящего состава).*

Исходя из подходов рационального распределения и перераспределения сил, средств полиции, ***определение штатной численности и норм нагрузки на участковых инспекторов полиции и сотрудников местной полицейской службы должны зависеть не от общей численности населения, а от степени криминогенности территории и проживающего на ней проблемного контингента*** *(лиц, относящихся к категории криминального риска). Также,* ***на сложные в криминогенном отношении участки службы должны направляться наиболее подготовленные, опытные и компетентные сотрудники.*** *Данный подход позволит повысить эффективность профилактики правонарушений и улучшить другие показатели противодействия правонарушениям.*

Реализация данных мер потребует внедрение в систему кадрового обеспечения и управления кадрами ОВД так называемой технологии управления талантами - совокупности инстру-

ментов управления персоналом, которые дают возможность эффективно распределять, перераспределять и использовать и сотрудников с учетом сильных и слабых сторон их профессиональной характеристики [Робертсон А.; Эбби Г., 2004, с. 184].

4. ***Постепенный переход от количественно-плановой модели оценки эффективности сотрудников и подразделений полиции к качественнопроцессной модели.***

Оптимизация системы профилактики правонарушений в значительной степени зависит от системы оценки эффективности сотрудников полиции и территориальных подразделений.

Существующая на сегодняшний день модель оценки эффективности, основанная на показателях криминальной статистики и количественном подсчете исчисляемых показателей службы (количество выявленных, раскрытых правонарушений, количество дел или материалов, направленных в суд, количество оформленных протоколов о привлечении к административной ответственности) по факту является неэффективной, серьезно препятствующей построению современной системы противодействия правонарушениям (в том числе эффективной профилактике).

Взятая за основу количественно-статистическая модель оценки эффективности полицейских приводит к тому, что организация полицейской деятельности имеет плановый характер, а основной целью работы сотрудника является формальная «гонка за показателями». В этих условиях реальная реализация правоохранительной функции, решение конкретных проблем общественной безопасности уходят на второй план. Такое положение дел противоречит концепции «сервисной модели полицейской службы», принятой в системе ОВД Казахстана. Более того, именно «гонка за показателями» и, как следствие, плановый характер полицейской службы массово порождает факты незаконного привлечения к ответственности, укрытия правонарушений, фальсификации официальной отчетности и т.д. В итоге, реальная эффективность и коэффициент полезного действия полиции серьезно снижаются.

В этой связи необходимо начать целенаправленную работу по пересмотру системы оценки эффективности полиции. Основой трансформации должен стать переход от ***количественно-статистического к качественно-процессному подходу.***

Деятельность сотрудника должна оцениваться не по результату (выставленному количественному показателю), а по качеству, своевременности, полноте и рациональности выполненных им действий в рамках решения поставленной служебной задачи в отведенное для этого служебное время.

Практический смысл качественно-процессного подхода заключается в том, что полицейский, действующий профессионально, качественно и своевременно естественным образом будет демонстрировать максимальную эффективность и результативность *(данный подход распространен в Японии, США. Гермнии и ряде других стран).*

Внедрение качественно-процессного подхода в оценке эффективности полицейских потребует обеспечения следующих условий:

- объективное определение норм нагрузки и, на этой основе, формирование эффективной штатной численности подразделений полиции (особенно, подразделений низового звена);

- стандартизация всех видов служебных мероприятий (с разработкой соответствующих стандартов работ - объемных документов, описывающих в порядке инструкции все варианты действий, которые сотрудник обязан выполнять для решения соответствующей служебной задачи);

- полное переформатирование системы контроля качества службы (оценки качества и эффективности служебных мероприятий, работ и отдельных действий); в центральном аппарате МВД и в каждом территориальном органе полиции должны быть созданы самостоятельные подразделения внутреннего служебного аудита, в функциональные обязанности которых будет входить исключительно оценка качества и эффективности служебных процессов (мероприятий, работ).

Кроме того, в системе оценки эффективности деятельности сотрудников и подразделений полиции следует использовать дополнительные критерии, распространенные в мировой практике. Так, рекомендации Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) по реализации концепции и стратегии эффективной оценки работы полиции включают в себя[1]:

-проведение опросов общественного мнения и интервьюирование целевых групп по вопросу эффективности работы полиции и ситуации с безопасностью в жилых районах и мерами ее обеспечения;

- качественный внутренний и общественный контроль над полицейской деятельностью;

- анализ сообщений в средствах массовой информации и др.

5. ***Активизация профилактики правонарушений в семейно-бытовой сфере.*** Как показывает статистика более 55% всех насильственных уголовных правонарушений (в том числе причинения тяжкого вреда здоровью и убийств) совершается в семейно-бытовой сфере[2]. Это

[1] Руководство по демократическим основам полицейской деятельности. Вена: ОБСЕ. 2006.

[2] Данные правовой статистики Республики Казахстан / Электронный ресурс [режим доступа]: https: //qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat

свидетельствует о наличии серьезных проблем и угрожающем характере данных тенденций в сфере общественной безопасности. Очевидными сложностями противодействия семейно-бытовому насилию является неэффективное исправительное и недостаточное превентивное воздействие существующей системы мер государственного принуждения, применяемых к правонарушителям данной категории.

Так, малые сроки арестной изоляции семейных дебоширов не оказывают должного исправительного эффекта, а напротив, еще больше озлобляют их, создавая почву для рецидива. Данный фактор, с учетом традиционного уклада семейных отношений, зависимого положения супруги, детей, влекут в итоге увеличение латентности данных правонарушений (особенно рецидивных фактов семейнобытового насилия).

Денежные и имущественные виды наказаний, административных взысканий не только не эффективны, они имеют обратный эффект, становясь общим финансовым бременем всех членов семьи.

В этой связи, необходимо обеспечить наступательность противодействия семейно-бытовому насилию (особенно рецидивных фактов), вывести профилактическую контрольно-наблюдательную работу за семейными дебоширами, склонными к рецидиву, на новый качественный уровень, выделив соответствующую линейную специализацию среди участковых инспекторов полиции. Кроме того, учитывая масштабность проблемы, аналогичную линейную специализацию целесообразно выделить в оперативно-розыскных подразделениях ОВД на территориях, наиболее пораженных семейно-бытовым насилием.

Целесообразно пересмотреть санкции норм Кодекса об административных правонарушений, предусматривающих ответственность за рецидивное (повторное) насилие в семейно-бытовой сфере (ч. 2 ст. 73, ч. 2 ст. 73-1, ч. 2 ст. 73-2 КоАП) с максимальным увеличением сроков административного ареста, безальтернативно, на 45 суток. Таким образом, ресурс существующих правовых инструментов исправительного воздействия на правонарушителей данной категории будет реализован сполна.

Полагаем, что наше общее видение дальнейшего развития системы профилактики, основанное на анализе текущего состояния правопорядка и проблем полицейской службы, а также представленная система концептуальных мер по оптимизации полицейской службы (прежде всего, подразделений по охране общественного порядка и обеспечению общественной безопасности), окажутся полезными в рамках намеченного реформирования Комитета административной полиции МВД Республики Казахстан, его. территориальных подразделений, и поспособствуют достижению реальных положительных результатов в совершенствовании системы профилактики правонарушений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Колесников Ю.Ю. К вопросу о статистике состояния преступности // Новое время. - Павлодар, 2008. -№ 50.

2. Adler, S.P.; Kwon, S.K. Social Capital: Prospects for a new Concept (англ.) // Academy of Management Review (англ.)русск.: journal. — 2002. — Vol. 27. — P. 17-40.

3. The legatum prosperity index 2019 (Creating the Pathways from Poverty to Prosperity) // Электронный ресурс [режим доступа]: https://www.prosperity.com/rankings?pinned=&filtei=.

4. Новые аналитические подходы в работе полиции: опыт США и Великобритании // Электронный ресурс [режим доступа]: https://psyfactor.org/psyops/new-police.htm.

5. Воронин Ю.А. Предупреждение преступности в зарубежных странах // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. №27 (281). Право. Вып. 32.

6. Робертсон, Алан; Эбби, Грэм. Управление талантами. Как извлечь выгоду из таланта ваших подчиненных = Managing Talented People: Getting on with - and the Best from - Your Top Talent. — Баланс-Клуб, 2004. — 184 с.

7. Руководство по демократическим основам полицейской деятельности. Вена: ОБСЕ. 2006

8. Данные правовой статистики Республики Казахстан / Электронный ресурс [режим доступа]: https: //qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat.

УДК 342(4/9)

САГАДИЕВ АЗАМАТ НУРЛАНОВИЧ,
кандидат юридических наук, доцент,
кафедра «Юриспруденция»,
Кокшетауский университет им. А.Мырзахметова,
г. Кокшетау

ЖАМБАЕВ ЕРЖАН САГЫНХАНОВИЧ,
кандидат юридических наук, доцент,
кафедра «Юриспруденция»,
Кокшетауский университет им. А.Мырзахметова,
г. Кокшетау

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВАЯ СИСТЕМА ЕС И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА ЭВОЛЮЦИЮ СИСТЕМЫ ИСТОЧНИКОВ КОНСТИТУЦИОННОГО ПРАВА В ГОСУДАРСТВАХ-ЧЛЕНАХ

Аннотация: Осы бапта Еуропалық Одақтың қалыптасуы мен дамуының конституциялық-құқықтық негіздері қарастырылады. Еуропалық құқықтың ЕО-ға қатысушы елдердің ұлттық құқық жүйелеріне әсері зерттелуде. ЕО-ның ұлттық және ұлттықтан жоғары билік органдарының өзара әрекеттесу механизмі талданады, коммунитарлық құқық.

Түйін сөздер: Еуропалық Одақ, қауымдастық, коммунитарлық құқық.

Аннотация: В настоящей статье рассматриваются конституционно-правовые основы становления и развития Европейского союза. Изучается влияние Европейского права на системы национального права стран – участниц ЕС. Анализируется механизм взаимодействия национальных и наднациональных органов власти ЕС, т.н. коммунитарное право.

Ключевые слова: Европейский союз, сообщество, коммунитарное право.

Annotation: This article examines the constitutional and legal foundations of the formation and development of the European Union. The influence of European law on the national law systems of the EU member States is studied. The article analyzes the mechanism of interaction between national and supranational authorities of the EU, the so-called communitarian law.

Keyword: European Union, community, communitarian law.

В настоящее время по своей юридической природе все учредительные договоры Европейского Союза (акты первичного права ЕС) являются международными договорами. Нормы актов первичного права обладают высшей юридической силой по отношению ко всем другим нормам Европейского Союза.

Особенность Европейского Союза заключается в том, что в его основе лежат 16 международных договоров учредительного характера. При этом основными среди них являются:

- Римский договор, учреждающий Европейское сообщество 1957 г.;
- Маастрихтский договор о Европейском Союзе 1992 г.;
- Лиссабонский договор о внесении изменений в Договор о Европейском союзе и Договор об учреждении Европейского сообщества - международный договор, подписанный на саммите ЕС 13 декабря 2007 года в Жеронимуше в Лиссабоне.

К учредительным договорам в широком смысле обычно относят все перечисленные выше акты, а также международные договоры, изменяющие и дополняющие их, в том числе:

- Единый Европейский Акт 1986 года;
- Амстердамский договор, изменяющий договор о Европейском Союзе, договоры, учреждающие Европейские сообщества, и ряд связанных с ними актов 1997 г.;
- Ниццкий договор, изменяющий Договор о Европейском Союзе, договоры, учреждающие Европейские сообщества, и ряд связанных с ними актов 2001 г.;
- различного рода протоколы и приложения.

Договоры, по мысли учредителей Сообществ, должны были дополнять друг друга. Этот вывод подтверждается тем, что при наличии пробелов в положениях одного договора надлежит обращаться к нормам других. Так, в директиве 70/522 Совета министров от 30 ноября 1970 г. указывается: «Учитывая, что договор, образовавший ЕОУС, не содержит положений относительно права создания и свободного предоставления услуг и что свобода деятельности, указываемая в настоящей директиве, без изъятий, таким образом, подчиняется положениям договора, учредившего ЕЭС...» *[Cartou L., 1986. p. 186]*.

Кроме первоначальных источников действуют соглашения и конвенции, заключаемые

членами этой международной организации. Существует значительное число источников, носящих производный характер – это административные и судебные акты, принимаемые органами ЕС. В ЕС имеются три формы актов административного характера – регламент, директива и решение. Кроме того, существуют и необязательные акты — заключения, рекомендации и резолюции, в решениях суда, образующих прецеденты, дается официальное толкование права. Суд разрабатывает так же юридические концепции, признаваемые государствами-участниками.

К примеру, деятельность Суда ЕС по толкованию положений права Союза расширяет компетенцию организации, основываясь на телеологическом толковании, при котором Суд исходит из целей и задач Союза. В деле ERTA, Комиссия оспорила право государств-участников в заключение соглашения об автоперевозках. Совет придерживался мнения, что Союз может заключать соглашения, только прямо предусмотренные учредительным договором. Комиссия же придерживалась мнения, что после переходного периода в полноправные участники организации, государства передают свои полномочия в области транспортной политики Союзу, что в последствие обретает характер исключительной компетенции. Суд определяет исключительную и подразумеваемую компетенцию Союза в заключение договоров с иными субъектами международного права в сферах, предусмотренные Договором о ЕС. Подразумеваемая компетенция может исходить из совместных действий институтов организации в рамках положений договоров. В этом деле Суд выработал доктрину параллельной компетенции, которая сводится к тому, что организация может заключать международные соглашения во всех областях, в которых имеет внутренние законодательные полномочия. В том же числе вопросы, относящиеся к совместной, координационной или дополняющей компетенции, в случаях, когда это необходимо для реализации внутренней компетенции или предусмотрено законодательными актами. С этой же деятельностью, когда Союз действует в рамках общей внешней политики в соответствии с Договором, государства-члены впоследствии не имеют права принимать такие меры, которые будут противоречить этим правилам [URL: https://el.kz/news/archive/pravovye_osnovy_sotrudnichestva_respubliki_kazakhstan_s_evropeyskim_soyuzom/].

Необходимо обратить внимание на крайне важное обстоятельство, лежащее в основе правового положения Европейского союза, которое определяет его статус: он был образован на основе добровольной передачи суверенных полномочий государствами в соответствии со своими конституционными нормами. Соответствующие нормы содержатся в основных законах государств-членов.

Прежде всего, некоторые европейские государства включили в свои конституции положения об уступке полномочий международным организациям ещё до создания Общего рынка. Это сделали Франция (преамбула Конституции 1946 г, действующая в качестве составной части Конституции 1958 г.), Италия (Конституция 1947 г.) и ФРГ (Основной закон 1949 г). Другие государства приняли поправки к своим основным законам при вступлении в Общий рынок или позднее: Нидерланды (поправки 1956 г.), Люксембург (поправки 1956 г.), Ирландия (1972 г.), Бельгия (1970 г.), Португалия (1982 г.). Три страны предусмотрели возможность передачи части своих полномочий при принятии новых конституций: Дания (1953 г. – §20), Греция (1975 г. – п. 2-3 ст. 28), Испания (ст. 93 Конституции 1978 г.). Вхождение с начала 1996 г. в состав ЕС Австрии, Швеции и Финляндии также повлекло соответствующие изменения в их основных законах: в §69 Акта о Сейме Финляндии 1928 г., в §5 гл. 10 Формы правления Швеции 1974 г., в восьмом разделе Конституции Австрии 1920 г. *[Von A., 2000, S. 42]*, Конституция Финляндии 1999 г. говорит об участии страны в Европейском союзе как об уже состоявшемся факте и определяет полномочия Парламента, Президента страны и Государственного совета в сфере отношений с органами этой организации. В конституциях государств, вошедших в состав ЕС в 2004-2007 гг. также содержатся соответствующие нормы. Например, ст. 90 Конституции Польши 1997 г. установила, что «Польская республика может на основании международного договора передать международной организации или международному органу полномочия органов государственной власти по некоторым делам».

Указанный факт добровольной передачи части своих суверенных прав Европейскому союзу на основе конституционных предписаний и путём принятия решения компетентными органами государств-членов или путём выраженной народной воли на референдумах, по мнению В.В. Маклакова, определяет юридическую природу этих международных организаций: они являются конфедерациями, не обладающими первоначальным суверенитетом, который имеют все государства *[Маклаков В.В., 2006, с. 240]*. Одновременно государства-участники остаются суверенными образованиями, какими они были до вступления в названные организации. На это неоднократно указывали конституционные суды государств-участников ЕС. Так, в постановления от 12 октября 1993 г. Федеральный конституционный суд Германии назвал Европейский союз «объединением суверенных государств», а французский Конституционный совет (в частности, в решении от 9 апреля 1992 г.

в отношении конституционности Маастрихтского договора) подчеркнул, что европейские договоры не должны затрагивать главное условие – суверенитет государства *[Favoreu L., 1998, p. 415]*.

В то же время? Европейский союз значительно «перерос» традиционные конфедеративные рамки, которыми ограничивались такие образования в XVIII-XIX вв. или в первой половине XX в. Действительно, ряд издаваемых ЕС актов (директивы) имеют непосредственное применение в государствах-членах. Таким образом, Европейский Союз также имеет форму конфедеративного союза, но значительно более «продвинутого», чем существовавшие прежде, ограничивавшиеся вопросами обороны или внешней политики.

После создания Европейского союза страны-участницы в принципе сохранили свой суверенитет, хотя и вынуждены считаться с требованиями Европейского союза в областях, переданных в его ведение *[Зорькин В.Д., 2006, с. 14]*.

Сам факт вступления в ЕС оказывает влияние на многие отрасли национального права каждой страны. Затрагивается при этом и конституционное право. Условно можно выделить две сферы воздействия права ЕС на конституционное право государств - участниц:

а) непосредственное, влияющее на правовые отношения внутри страны;

б) косвенное – когда государственно-правовые институты страны вынуждены считаться с требованиями ЕС (например, при выработке правительством и парламентом бюджета и др.).

В европейских государствах-участниках ЕС иерархия системы источников конституционного права (как и права в целом) существенно корректируется приоритетом права ЕС над национальным правом и его прямым действием. По отношению к текущему законодательству приоритет права ЕС является безусловным. Что же касается конституций, то, как отмечает Г.Н. Андреева, этот вопрос стал предметом как научной дискуссии, так и поисков решений Европейским судом применительно к конкретным делам *[Андреева Г.Н., 2005, с. 67]*.

В общем виде позиция Европейского суда была выражена в деле Симменталь: суд указал, что «государства-члены не могут ссылаться на наличие исключений из права ЕС, которые вытекают из их законодательной и судебной систем, даже если речь идет о конституционной системе или положениях (конституций)» *[Право Европейского Союза: документы и комментарии, 1999, с.40]*. Однако акты ЕС не однородны по уровню, и поэтому вопрос об их отношении к конституции не может решаться «в целом». Что касается учредительных документов, то при вступлении в ЕС государства делегируют этой организации часть полномочий, что, как правило, отражается в их конституциях. Здесь, по мнению Г.Н. Андреевой, вопрос решается в зависимости от того, из чего выводится это право делегировать полномочия ЕС: из конституции или из учредительной власти народа как таковой. Поскольку в значительной части государств-участников вопрос о вступлении в ЕС решался путём референдумов, вполне логично рассматривать их результаты как первичный источник передачи полномочий, от которого производна и конституция. С этой точки зрения конституция не имеет приоритета перед правом ЕС. Что же касается других источников права ЕС, включая делегированное законодательство, то их соотношение с конституциями национальных государств не столь однозначно *[Андреева Г.Н., 2005, с. 67-68]*.

Конституции государств-членов ЕС, как правило, сопоставляют право ЕС с законами (что можно трактовать широко и узко) *[Зорькин В.Д., 2006, с. 16]*. Однако имеется судебная практика признания национальным судом (Бельгия) верховенства права ЕС над национальной конституцией.

Кроме того, законодательство ЕС может наделять граждан государств-членов ЕС правами, которые отсутствуют в национальных законодательствах, восполняя и развивая, таким образом, правовой статус граждан. Это положение было сформулировано в решении Европейского Суда по делу 26/62: «Независимо от законодательства государств-членов право ЕС... не только налагает обязанности на индивидуумов, но также способно наделять их правами, которые становятся составной частью их правового статуса. Возникают данные права не только, когда они прямо предоставлены Договором, но также из чётко определенных обязанностей, которые Договор налагает на индивидов, равно как и на государства-члены и на институты ЕС» *[Право Европейского Союза: документы и комментарии, 1999, с.42]*.

Право ЕС может вызывать временное перераспределение компетенции между федерацией и её членами в случае, если субъекты федерации не принимают мер, необходимых для реализации права ЕС. В этом случае система источников федерального права расширяется компетенционно, т.е. издаются акты федерации по предметам ведения субъектов. Такой механизм обеспечения действия права ЕС предусмотрен в Австрии. Согласно п. 5 ст. 23 Конституционного закона 1920 г., «земли обязаны принимать меры, которые в сфере их собственной компетенции необходимы при реализации правовых актов, касающихся европейской интеграции, если какая-либо земля своевременно не выполняет эту обязанность и если это будет установлено в отношении Австрии судом в рамках Европейского союза, то полномочие по принятию таких мер, в частности, по изданию необходимых законов,

переходит к Федерации. Принятая в соответствии с этим положением мера, в частности, изданные закон или постановление такого рода, теряет силу, как только земля принимает необходимые меры».

Конституция Ирландии 1937 г. содержит своего рода «соломоново решение» проблемы соотношения Конституции и актов ЕС. Согласно ст. 29 этой Конституции, «никакие положения Конституции не лишают силы изданные законы, принятые акты или меры, одобренные государством, которые необходимы в связи с обстоятельствами, вытекающими из членства в Европейском Союзе или Сообществах, и не препятствуют изданию законов, принятию актов или мер, одобренных Европейским Союзом, или Сообществами, или их институтами, или компетентными органами в соответствии с договорами, создавшими Сообщества...».

В свою очередь, право ЕС должно учитывать национальное право государств-участников, а принимаемые органами ЕС решения – влиять или взаимодействовать с решениями национальных органов государственной власти. Основой для решения этих проблем служат соответствующие положения Конституций и внутренних законодательных актов участников *[Зорькин В.Д., 2006, с.22]*. В конституционных и законодательных положениях имеются легальные возможности для того, чтобы право ЕС обладало преимущественной силой по сравнению с национальным правом. Иными словами, право ЕС приобрело наднациональный характер и имеет общие, т.е. одинаковые, условия для применения во всех государствах-членах ЕС. Юридические же нормы, вырабатываемые ЕС, заменили в национальном праве те сферы, которые отнесены к компетенции ЕС *[Маклаков В.В., 2006, с. 242]*.

При реализации своей внутренней компетенции государства-участники обязаны уважать общие принципы учредительных договоров и коммунитарное право. Отношения между членами ЕС в целом строятся как бы на принципе административной опеки. В договоре о Европейском экономическом сообществе (абз. 2 ст. 10), заключенном в 1957 г., указывается, что государства-участники воздерживаются от всех мер, могущих поставить под угрозу осуществление целей договора. Эта статья позволяет органам ЕС рассматривать акты внутреннего права с точки зрения их не противоречия коммунитарному праву.

Учредительские договоры ЕС не изменили компетенции законодательных и исполнительных органов государств-участников. Каждое из них имеет собственное законодательство. Однако, как уже отмечалось, это законодательство не должно противоречить договору о ЕС. Если таковые имеются, то они должны быть устранены. Иными словами, государства-члены в значительной степени и в весьма обширных областях деятельности находятся в подчиненном положении по отношению к органам ЕС, утратили часть своей компетенции и, прежде всего, свободу действий. Конечно, в случае существенных разногласий они могут выйти из состава ЕС, к примеру, как это сделала Великобритания (т.н. Brexit), но это вопрос другого уровня.

Таким образом, внутри ЕС произошло перераспределение компетенции между государствами-членами и органами ЕС. Само функционирование ЕС, передача полномочий их органам, установленный юридический механизм гармонизации национального и коммунитарного права воздействуют на национальные государственно-правовые институты, требуют их приспособления к новым реалиям, координации деятельности национальных институтов внутри страны с органами ЕС.

Участие в ЕС отразилось прежде всего на полномочиях национальных парламентов. Сам факт прямого вмешательства органов ЕС во внутреннюю компетенцию государства путем издания регламентов ведёт к изъятию из ведения парламентов значительного количества вопросов, по которым они могли бы законодательствовать.

До 1975 г., когда были установлены прямые налоги не в пользу государств – членов, денежные средства отчислялись из национальных бюджетов. Однако эти отчисления практически не обсуждались в парламенте, они включались в бюджет, и эти цифры не могли быть изменены, поскольку такая ревизия повлекла бы необходимость межправительственных переговоров. В 1975 г. «европейский бюджет» полностью вышел из-под парламентского контроля каждой страны.

Парламенты ограничиваются в возможностях принадлежащего им контроля за деятельностью правительств при принятии решений в рамках ЕС. Изъятые из национальной законодательной юрисдикции области переданы ЕС. Национальные же парламенты не могут осуществлять прямого контроля за деятельностью органов ЕС.

В странах с парламентской формой правления (а такую форму имеет большинство членов Европейского союза) парламент имеет право юридического контроля за правительством, но лишь в рамках обсуждения совместной политики правительства (в частности, в парламентах ФРГ и Нидерландов). Во Франции в связи с ограничением Конституцией 1958 г. возможностей контроля роль парламента менее значительна. Данное обстоятельство не означает, что национальные парламенты не осведомлены о положении дел, о принимаемых решениях. Они имеют возможность высказываться в отношении политики Европейского союза и о поведении своих представителей в Европейском Парламенте и в

Комиссии, которые являются двумя наиболее важными органами ЕС. Однако у парламентов нет возможностей действовать столь же эффективно по отношению к исполнительным органам ЕС, как они могут, хотя бы юридически, действовать в отношении собственных правительств.

Создание Европейского парламента поставило на повестку дня отношения между ним и национальными парламентами. Эти отношения, конечно же, зависят от особенностей конституционной системы каждого из участников Евросоюза, в частности от особенностей отношений между законодательной властью и правительством.

По общему правилу, национальные парламенты стран-членов стремятся увеличить свое влияние на европейские дела в рамках своих полномочий. Более того, в литературе указывается на возможность возникновения конфликтов между национальными парламентами и Европарламентом *[Rideau J., 1996. p. 261]*. Решением проблемы, осознававшейся и в государствах-членах, и в органах Евросоюза, стало создание системы сотрудничества между парламентами. В первое время функционирования европейских сообществ такие отношения были весьма налаженными и очевидными, поскольку в состав Европарламента входили депутаты, назначавшиеся национальными представительными органами. Этот период закончился в 1979 г., когда впервые Европарламент был избран путем всеобщего голосования всеми избирателями стран-участниц.

Хотя согласно ст. 5 Акта о выборах представителей в Европейский парламент путем всеобщего и прямого голосования от 20 сентября 1976 г. мандат представителя в Европейском парламенте совместим с мандатом в парламенте государства-члена, но на практике такое совмещение является весьма редким. Начиная со времени формирования Европарламента путём прямых выборов, контакты с национальными парламентами были значительно сокращены.

Возрождение отношений между Европарламентом и национальными парламентами стало возможным с 1983 г., с этого времени каждые два года председатели национальных парламентов стали собираться на совещания, обсуждая проблемы и взаимодействуя с органами ЕС. После выборов Европарламента в 1989 г., когда стала отчетливо вырисовываться перспектива разработки Маастрихтского договора, во многом ключевого в истории ЕС, отношения стали весьма интенсивными. Два раза в год, начиная с ноября 1989 г., стали созываться Конференции специализированных органов по коммунитарным делам национальных парламентов государств- участников Евросоюза. На таких конференциях каждый национальный парламент представлен шестью членами, представители Европарламента также участвуют в этой работе. Эти конференции рассматриваются в качестве форума, на котором обсуждаются различные проблемы, позволяющие дорабатывать общее мнение представителей национальных парламентов и их коллег на европейском уровне. Данная форма сотрудничества стала основной и получила закрепление в специальном протоколе к Маастрихтскому договору (по нумерации Амстердамского договора он стал №13) – «Протоколе о роли национальных парламентов в Европейском союзе» *[Маклаков В.В., 2006. с. 310-312]*.

Участие государств в Европейском Союзе, несомненно, оказывает влияние на состав правительств, внутреннюю структуру министерств, приводит к расширению деятельности органов исполнительной власти. Во всех случаях деятельность органов Европейского союза затрагивает внутригосударственные органы общеэкономического регулирования – министерство финансов, центральные банки и министерства иностранных дел.

Развитие Европейского Союза влияет и на внутреннее государственное устройство его членов. В результате, делает вывод Г.Н. Андреева, в ЕС размывается даже классическое деление государств-членов на федерации и унитарные государства: поскольку компетенция Евросоюза формируется за счет передачи ему части полномочий не только центральных органов государств-членов, но и региональных (в федеративных государствах), то в рамках ЕС как в федерациях, так и в унитарных государствах конституционная компетенция реализуется не в полном объёме, а связке с компетенцией органов ЕС и под их воздействием *[Андреева Г.Н., 2005. с. 508]*. В результате, данное межгосударственное объединение приобретает некоторые свойства мега федерации, а участники этого объединения – свойства субъектов такой мега федерации. При этом интеграции способствует формирование т.н. «еврорегионов», самостоятельными участниками которых являются не только субъекты федеративных государств, но и административно-территориальные единицы унитарных государств-членов ЕС *[Кузнецов В.В., 2004. с. 640-645]*.

Таким образом, влияние европейского государственно-правового развития на конституционные системы государств-членов весьма многогранно. В то же время, отсутствие упорядоченности и само количество учредительных актов Европейского Союза говорит о том, что они уже давно нуждаются в кодификации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Cartou L. Communautés européennes. – P., 1986. p. 186.
URL:https://el.kz/news/archive/pravovye_osnovy_sotrudnichestva_respubliki_kazakhstan_s_evropeyskim_soyuzom/
2. Verfassungen der EU-Mitgliedstaaten: Textausgabe mit einer Einführung und einem Sachverzeichnis. / Von A. und C. Kimmel. – 5. Aufl. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2000. S. 42.
3. Конституции зарубежных государств. / Сост. В.В. Маклаков. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2006. с. 240.
4. Favoreu L., Gana P., Ghevonitan R., Mestre J.-L., Roux A., Pfersmann O., Scoffini G. Droit constitutionnel. – P., 1998. p. 415.
5. Зорькин В.Д. Интеграция европейского конституционного пространства: Вызовы и ответы. // Журнал российского права. – 2006, №12. с. 14.
6. Андреева Г.Н. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Изд-во ЭКСМО, 2005. с. 67.
7. Право Европейского Союза: документы и комментарии. – М.: ТЕРРА, 1999. с. 40.
8. Андреева Г.Н. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Изд-во ЭКСМО, 2005. с. 67-68.
9. Зорькин В.Д. Интеграция европейского конституционного пространства: Вызовы и ответы. // Журнал российского права. – 2006, №12. с. 16.
10. 26/62 Van Gend en Loos v. Nederlandse Administratie der Belastigen (1963). // Право Европейского Союза: документы и комментарии. – М.: ТЕРРА, 1999. с. 42.
11. Зорькин В.Д. Интеграция европейского конституционного пространства: Вызовы и ответы. // Журнал российского права. – 2006, №12. с. 22.
12. Конституции зарубежных государств. / Сост. В.В. Маклаков. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2006. с. 242.
13. Rideau J. Droit institutionnel de l'Union et communautés européennes. – P., 1996. p. 261.
14. Протокол о роли национальных парламентов в Европейском союзе. // Конституции зарубежных государств. / Сост. В.В. Маклаков. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2006. с. 310-312.
15. Андреева Г.Н. Конституционное право зарубежных стран. – М.: Изд-во ЭКСМО, 2005. с. 508.
16. Кузнецов В.В. Вопросы трансграничной регионализации и строительства еврорегионов в Европе. // Федерализм: Российское и международное измерения. – Казань, 2004. с. 640-645.

УДК 343.1

СУЛЕЙМЕН ДАРХАН ДОСАНУЛЫ,
Главный научный сотрудник,
Межведомственный научно-исследовательский институт Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан,
г. Нур-Султан, Республика Казахстан,
e-mail: 7171141@prokuror.kz

ЖИЖИС СТАНИСЛАВ АЛЬФОНСАСОВИЧ
Главный научный сотрудник,
Межведомственный научно-исследовательский институт Академии правоохранительных Органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан,
г. Нур-Султан, Республика Казахстан,
e-mail: 7171176@prokuror.kz

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ УЧАСТНИКОВ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА

Түйін. Мақала қылмыстық процеске қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің кейбір мәселелеріне арналған. Осы институтты енгізгенмен қылмыстық қудалау органдары қызметкерлерінің мемлекеттік қорғау институтын қолдану кезінде азаматтардың конституциялық құқықтарын бұзуға әкеп соқтыратын қызметтік өкілеттіктерін асыра пайдалану фактілері пайда болды. Іс жүзінде қауіпсіздік шаралары куәгерлердің бостандығы мен қозғалысын шектеу, қысым жасау мен азаптау, дәлелдемелерді бұрмалау және сотқа келуді қамтамасыз ету үшін қолданылады.

Түйінді сөздер: қылмыстық процесс; қылмыстық сот ісін жүргізу; қылмыстық-процестік қатынастардың субъектілері; қылмыстық процеске қатысушылар; мемлекеттік қорғау.

Резюме. Статья посвящена некоторым проблемам обеспечения безопасности участников уголовного процесса. С введением данного института появились факты злоупотребления должностными полномочиями сотрудниками органов уголовного преследования при применении института государственной защиты, влекущие нарушения конституционных прав граждан. Фактически меры безопасности участников уголовного процесса применяются для ограничения свободы и передвижения свидетелей, оказания давления и пыток, фальсификации доказательств и обеспечения явки в суд.

Ключевые слова: уголовный процесс; уголовное судопроизводство; субъекты уголовно-процессуальных отношений; участники уголовного процесса; государственная защита.

Summary. The article is devoted to some problems of ensuring the safety of participants in criminal proceedings. With the introduction of this institution, facts of abuse of official powers by employees of the criminal prosecution authorities appeared in the application of the institution of state protection, entailing violations of the constitutional rights of citizens. In fact, security measures for participants in criminal proceedings are used to restrict the freedom and movement of witnesses, exert pressure and torture, falsify evidence and ensure their appearance in court.

Keywords: criminal procedure; criminal proceedings; subjects of criminal procedural relations; parties in criminal proceedings; the institution of ensuring the security of subjects of criminal procedural relations.

ВВЕДЕНИЕ

Основной Закон нашего государства в статье 1 закрепил, что Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы.

Такое положение закреплено как в основных международных документах Организации Объединенных Наций, так и внутреннем законодательстве многих развитых стран.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В нашей стране ежегодно тысячи людей участвуют в уголовном процессе в качестве потерпевших и свидетелей. При этом заметное количество лиц, ставших жертвами или свидетелями правонарушений, не обращаются в органы расследования и не верят в эффективность института государственной защиты.

Анализ применения института государственной защиты свидетельствует, что вопросы защиты участников уголовно-процессуальных правоотношений не всегда решаются должным образом.

Так, практика показывает, что в результате злоупотреблений должностными лицами правоохранительных органов своими полномо-

чиями свидетели содержались и удерживались в помещениях против их воли при отсутствии какой-либо угрозы их безопасности.

В рамках института защиты участников уголовного процесса (*далее – Институт безопасности участников*), изложенные обстоятельства являются актуальными, и послужили одним из оснований проведения научного исследования «Повышение гарантий защиты прав граждан в уголовном процессе».

Следует отметить, что в казахстанской юридической науке слабо исследованы рассматриваемые вопросы, отсутствуют научно обоснованные рекомендации по совершенствованию института защиты участников уголовного процесса.

Вместе с тем, как справедливо отмечает российский ученый В.А. Моисеенко, «угрозы и насилие в отношении лиц, сотрудничающих с правоохранительными органами, стали наиболее распространенным средством подрыва системы уголовного правосудия, а защита указанных лиц отнесена к глобальным проблемам в сфере борьбы с преступностью» [Моисеенко В.А., 2014, с.61-63].

Кроме того, исторический анализ показывает, что идея защиты участников уголовного судопроизводства впервые законодательно закреплена в США в Законе о контроле над организованной преступностью от 1969 года и получила международное распространение [Slate, R.N., 1997, с.20].

В Европе система защиты участников уголовного процесса успешно реализуется уже несколько десятилетий[1].

Как следствие, в мире прослеживается тенденция разработки и законодательного закрепления процессуальных гарантий безопасности участников уголовного судопроизводства.

В Казахстане институт безопасности участников появился путем имплементации в национальное законодательство выработанных практикой международных норм. И сегодня имеются все основания для исследования правоприменительной практики данного института, а некоторые его вопросы требуют критического анализа.

Так, впервые институт защиты участников был полноценно представлен в Уголовно-процессуальном кодексе 1997 года и Законе РК «О государственной защите лиц, участвующих в уголовном процессе» от 5 июля 2000 года (далее - Закон).

С принятием в 2014 году новых Уголовного и Уголовно-процессуального кодексов нормативная база института безопасности участников адаптирована к новым реалиям.

На сегодня законодательство содержит основные известные международной практике меры и механизмы обеспечения безопасности. Анализ отечественного законодательства дает право сделать вывод, что в целом оно соответствует международным нормам.

Важно подчеркнуть, что положения Конституции лежат в основе комплекса мер по обеспечению безопасности участников уголовного судопроизводства. Вместе с тем, общепризнанные международные нормы о правах человека имеют приоритет перед национальными законами, и могут применяться на общих основаниях.

Кроме того, наиболее дискуссионным в международном сообществе ученых и практиков является вопрос о практической реализации института обеспечения безопасности. По мнению некоторых зарубежных ученых, самым существенным недостатком программ защиты свидетелей является их высокая затратность.

Так, как отмечает Р. Слэйт, средняя стоимость обеспечения безопасности одного свидетеля с семьей составляет около 150 тысяч долларов в год [Slate R.N., 1997, с.21].

По мнению эксперта ООН К. Крамер высокие расходы являются основной причиной, препятствующей реализации программ обеспечения безопасности, и предложила осуществлять финансирование из доходов и активов свидетелей, приобретенных незаконным путем[2].

Таким образом, на наш взгляд, экспертами целесообразно предложено учредить специализированные фонды из преступных средств, конфискованных судом.

Мы считаем, что помимо экономических составляющих, актуальными являются юридические вопросы. Чаще критике подвергаются целесообразность использования мер безопасности, приемлемость затрат по отношению к полученному результату.

В частности, В.И. Афанасьев поднимает проблему сохранения баланса между соблюдением прав и свобод защищаемых лиц и достижением целей правосудия [Афанасьева В.И., 2013, с.11].

Как показывает практика, значительная часть преступлений, при расследовании которых требуется защита участников процесса, совершается организованными группами. И нередко свидетелями становятся сами преступники, решившие сотрудничать с органами следствия, рассчитывая на смягчение наказания.

Возникает парадоксальная ситуация, когда преступник, раскрыв информацию из своей

[1] United nations, Good practices for the protection witnesses in criminal proceedings involving organized crime // New York 2008 United nations. – Режим доступа: https://www.unodc.org/documents/organized-crime/Witness-protection-manual-Feb08.pdf (дата обращения: 03.08.2020). с.22-23.

[2] Kramer, K. Witness Protection as a key tool in addressing serious and organized crime // K. Kramer. - Access мode: https://www.unafei.or.jp/publications/pdf/GG4/Fourth_GGSeminar_P3-19.pdf (Access date: 03.08.2020).

преступной жизни, находится на свободе и под защитой, а лицо, впервые совершившее преступление – наказывается лишением свободы.

Более того, в правоприменительной практике встречаются факты невыполнения охраняемыми лицами, например, свидетелями, своих обязательств и установленных действующим законодательством требований.

В этой связи, как правильно высказывает А.В. Лебедев, на практике нередки случаи злоупотребления полномочиями со стороны защищаемых лиц, когда ими не выполняются требования лиц их охраняющих [Лебедев А.В., 2012, с.32].

Как упомянуто нами выше, для обеспечения безопасности субъектов уголовно-процессуальных отношений государство несет значительные финансовые затраты. Следовательно, защищаемое лицо должно дать показания по делу, иных обязательств и запретов на него не возлагается.

Согласно ст. 27 Закона меры безопасности отменяются в случае устранения угрозы, иные основания в законе не конкретизируются.

В этой связи, мы считаем, что в случае невыполнения охраняемым лицом своих обязательств, необходимо законодательно предусмотреть определенный порядок отмены мер безопасности по инициативе органа уголовного преследования.

Еще одним проблемным вопросом, касающимся участников процесса, являются сроки обеспечения их безопасности.

Действующее законодательство не определяет срок обеспечения безопасности, то есть меры безопасности могут длиться бесконечно, что может привести к нарушению прав и свобод граждан.

Данное требование, на наш взгляд, особо актуально при помещении лица в безопасное место, предусмотренное п. 9 ст. 7 вышеназванного Закона.

Приведем пример из практической деятельности авторов настоящей статьи.

Так, 12.06.2015 г. следователем ДВД г. Астана применена мера безопасности в отношении свидетеля Е.

06.10.2015 г. в суде Е. заявил, что содержится в квартире против своей воли и принуждается к даче ложных показаний.

28.12.2015 г. прокуратурой г. Астана меры безопасности отменены.

Как установлено следствием, Е. принудили написать заявление о принятии мер безопасности, в квартире на него оказывалось давление, просьбы отменить меры безопасности игнорировались[1].

Как видно из примера, меры безопасности применяются к лицам, не нуждающихся в защите, что является злоупотреблением полномочиями должностных лиц.

В целом содержание участников процесса в конспиративных квартирах дает неоправданно широкие возможности органам расследования для злоупотребления своими полномочиями и принуждения к даче необходимых показаний.

Имеются случаи, когда правоохранительные органы полностью изолируют свидетеля, лишая возможности обратиться за юридической и медицинской помощью, снять побои, отменить меру безопасности и т.д. На протяжении всего следствия такое лицо находится под контролем и не может давать объективные показания.

К примеру, 06.06.2014 г. сотрудники полиции, поместив подозреваемого М. в безопасное место, подвергали его пыткам и лишили возможности задокументировать факт причинения побоев. Позже судебно-медицинская экспертиза установила у М. клинические проявления кровоподтека, образующиеся от воздействия твердых тупых предметов либо при ударе о таковые, и квалифицируются как причинение легкого вреда здоровью[2].

Далее, по другому уголовному делу о хищениях в «Астана-ЭКСПО-2017» 4 августа 2015 года свидетель О. был вывезен из г. Алматы в г. Астана и содержался в квартире 5 суток, где на него оказывалось психологическое давление, и принуждался к даче показаний[3].

Известны также случаи, когда меры безопасности используются для фальсификации доказательств обвинения.

Так, в ноябре 2015 года сотрудники ДВД г. Астаны путем угроз привлечения к уголовной ответственности принудили наркозависимого С. к даче ложных показаний по обвинению Ш. в убийстве И.

Понимая, что в судебном заседании С. может быть изобличен другими участниками процесса, к нему применили меры безопасности.

03.11.2015 г. С. допрошен под другими анкетными данными в закрытом судебном заседании. Его показания легли в основу обвинительного приговора.

Необходимо отметить, что до судебного заседания С. не являлся свидетелем. Несмотря на это, имеющиеся у стороны защиты сомнения в происхождении свидетеля оставлены судом без внимания[4].

На наш взгляд, в данном случае, судебная практика заняла неправильную позицию. Иск-

[1] Приговор районного суда №2 Сарыаркинского района города Астаны от 13.07.2016 г. В отношении А. и Б.

[2] материалы досудебного расследования по фактам пыток от 05.05.2016 года.

[3] матрица.kz // Из личного водителя Талгата Ермегияева «выбивали» показания против своего руководителя. Режим доступа: http://www.matritca.kz/news/24392-iz-lichnogo-voditelya-talgata-ermegiyaeva-vybivali-pokazaniya-protiv-svoego-rukovoditelya.html (дата обращения: 03.08.2020).

[4] Приговор районного суда №2 Сарыаркинского района города Астаны от 13.07.2016 г. В отношении А. и Б.

лючения из принципа гласности должны касаться не агентов и осведомителей, а реальных участников процесса. Такие примеры обязывают прокурора и суд более тщательно и всесторонне исследовать полученную информацию и сопоставлять ее с другими доказательствами.

Учитывая изложенное, полагаем необходимым предоставить подозреваемому и его защитнику право при наличии сомнений ходатайствовать о проверке законности привлечения анонимного свидетеля или потерпевшего.

Далее, следует обратить внимание на созданные прецеденты применения мер безопасности в виде помещения в безопасное место как гарантии явки участников уголовного процесса и дачи показаний.

К примеру, 30.10.2015 г. свидетель А. под предлогом обеспечения безопасности была помещена сотрудниками ДВД г. Астаны в квартиру. Расследование показало, что свидетель против воли удерживалась в ней до судебного заседания и принуждалась к даче ложных показаний[16].

Обобщая рассмотренные нами примеры, можно сделать определенные выводы, что не всегда декларируемые цели института работают эффективно. Меры безопасности, к сожалению, используются для пыток, фабрикации уголовных дел и вынесения неправосудных приговоров.

Вместе с тем, выявление подобных фактов представляется очень сложным, в связи с изолированностью потерпевших лиц и отсутствием у них возможности обратиться за помощью.

Рассмотренные выше примеры из практического опыта авторов являются подтвержденными фактами пыток в отношении участников уголовного процесса, находящихся под защитой.

По нашему мнению, одним из главных причин рассматриваемых проблем является игнорирование правоприменителями законодательных оснований применения мер безопасности.

Согласно ст. 22 Закона меры безопасности принимаются при наличии данных о реальности угрозы в отношении защищаемых лиц, на основании их заявления или по инициативе органа, ведущего уголовный процесс.

В соответствии с общепринятыми международными нормами и стандартами основными критериями для принятия мер безопасности являются:

- добровольное согласие лица на применение мер безопасности;

- реальность угрожающей опасности, которая не должна быть мнимой;

- соразмерность мер безопасности опасности;

- тяжесть совершенного преступления (только тяжкие и особо тяжкие);

- важность показаний для доказывания обстоятельств совершения преступления;

- отсутствие процессуальной возможности получить необходимые для расследования сведения иным способом.

Мы разделяем мнение К. Канкаева о том, что принятию решения о применении мер безопасности должна предшествовать проверка вышеуказанных критериев с согласия участника уголовного процесса[2].

Также соблюдению критериев применения мер безопасности уделяется большое внимание международных экспертов[3].

Причиной вышеуказанных нарушений, по нашему мнению, является искаженное понимание участниками процесса целей правоохранительной деятельности, большинство таких фактов происходит ради раскрытия правонарушения и обеспечения доказательственной базы, в т.ч. незаконными методами.

В этой связи, одной из ключевых задач в решении рассматриваемой проблемы является повышение уровня правовой среды не декларативными мерами, а путем повышения качества практики правоприменения.

Необходимо учитывать факт относительно недавнего появления института государственной защиты путем имплементации в отечественное законодательство международной практики, норм и стандартов.

Развитие данного правового института несколько опережает формирование правоприменительной практики, необходимых механизмов реализации нормативно-правовых актов, соответствующей инфраструктуры.

Об этом указал Глава государства К. Токаев в своем Послании народу Казахстана «Казахстан в новой реальности: время действий» от 1 сентября 2020 года: «Важно обеспечить стабильность уголовного и уголовно-процессуального законодательства. Его частые корректировки отрицательно влияют на правоприменение и не позволяют наработать единообразную следственную и судебную практику. Решения, касающиеся применения законодательства, зачастую принимаются без надлежащего анализа и прогнозирования, исходя из удобства правоприменителей».

Мы считаем, что чрезмерное и неэффективное увеличение количества норм законодательства приведет к снижению практичес-

[1] Приговор районного суда №2 Сарыаркинского района города Астаны от 13.07.2016 г. В отношении А. и Б.

[2] Kankaew, K. Thailand's witness protection programme // K. Kankaew. - Access mode: https://www.unafei.or.jp/ publications/pdf/GG4/Fourth_GGSeminar_P92-97.pdf (Access date: 03.08.2020).

[3] Zimmerman, A. Securing protection and cooperation of witnesses and whistle blowers // A. Zimmerman. – Access mode: https://www.unafei.or.jp/publications/pdf/GG4/Fourth_GGSeminar_P20-35.pdf (Access date: 03.08.2020).

кой значимости нормативных актов. Важнее уделять пристальное внимание на реализацию действующих норм, что является более ответственной задачей.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, с учетом вышеизложенного, нами предлагается:

1. Предусмотреть на законодательном уровне ограничения по срокам действия мер безопасности.

2. Закрепить за обвиняемым право ходатайствовать перед прокурором и судом о проверке законности анонимного свидетеля или потерпевшего.

3. Рассмотреть вопрос учреждения специального фонда для обеспечения мер безопасности за счет конфискованных судом преступных средств.

4. Разработать механизмы возврата сумм в государственный бюджет, потраченных на защиту лжесвидетелей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Моисеенко, В.А. Актуальность защиты свидетелей и их безопасности // В.А. Моисеенко // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2014. – №6. – С. 61-63. Режим доступа: https://applied-research.ru/ru/article/view?id=5179 (дата обращения: 20.07.2020).

2. Slate, R.N. The federal Witness Protection Program: its evolution and continuing growing paints // R.N. Slate // Criminal Justice Ethics. – 1997. – P.54.

3. Афанасьева, В.И. Право свидетеля на безопасность // В.И. Афанасьева // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2013. - №1.- С. 69.

4. Лебедев, А.В. Защита свидетеля должна быть обдуманной всеми участниками судопроизводства // А.В. Лебедев // Уголовный процесс. – 2012. - №7. – 128 стр.

ӘӨЖ 342

ТАЖМАҒАМБЕТ АМАНТАЙ САБЫРБАЙҰЛЫ
заң ғылымдарының магистрі,
Құқықтық пәндер кафедрасының доценті
Қайнар Академиясы
Алматы қ.
E-mail: amantay59@mail.ru

АЛМАГАМБЕТОВ ПЕРНЕБАЙ АЛМАГАМБЕТҰЛЫ
заң ғылымдарының кандидаты
Құқықтық пәндер кафедрасының доценті
Қайнар Академиясы
Алматы қ.
E-mail: aldaizer@mail.ru

МЕМЛЕКЕТТІҢ ПАЙДА БОЛУЫ, ДАМУЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ

Түйін: Қазақстан мемлекеттік дамудың демократиялық жолын түбегейлі қарастыру керек.
Түйін сөздер: Конституция, Парламент, Президент, демократия, заман талабы.
Резюме: Казахстан должен радикально рассматривать демократический путь государственного развития.
Ключевые слова: Конституция, Парламент, Президент, демократия, требование времени.
Summary: Kazakhstan should radically consider the democratic path of State Development.
Keywords: Constitution, Parliament, President, democracy, modern requirements.

Бұл ғылыми жұмыс мемлекет нысаны ретіндегі саяси тәртіп туралы, яғни аталған теорияның (ұғымның) мемлекеттанудағы мазмұндамалық сипатын анықтауға арналған. Саяси тәртіп ұғымын жан—жақты зерттеу мақсатында оны жеке тарауда қарауды мақсат еттік. Саяси тәртіп туралы ұғым маңызды сипаттамалардың бірінен саналады. Әдістемелік жағынан қарағанда мұның маңызды екеніне сөз жоқ. Канттың өзі де дер кезінде нысанды мемлекеттіліктің материясын тәртіпке келтіретін, оны синтездейтін түпкі бастамалық негіз ретінде қарастырған.

30 тамыз 1995 жылы қабылданған Ата Заңымыз Конституцияның 1-бабы бойынша Қазақстан – демократиялық, біртұтас, тәуелсіз, зайырлы, құқықтық, әлеуметтік мемлекет деп жарияланып, басқарудың президенттік түрін таңдап алды [1].

Мемлекет туралы әрқилы түсініктер, оның пайда болуы, дамуы және болашағы, оның мәнмаңызы, нысандары туралы жинақталған қорытындылар, зерттеулер Қазақстан келешегі үшін маңызды.

Тәуелсіз ел болғанымызға ширек ғасырдан астам уақыт өтті. Демократиялық қағидаларды ескере отырып қабылдаған Конституциямыз бар.

Алғашқы рет мемлекет түрлерін жіктеуді Аристотель жасады. Ол Геродот пен Платонды үлгі ете отырып мемлекетті монархияға (бір адамның үстемдігі), аристократияға (элитаның үстемдігі) және политеимге (тіке демократия мағынасында халықтық үстемдігі) бөлді. Ағарту (қайта өрлеу) заманынан бастап мемлекетті үш түрге бөліп алып, оны монархия және республика деп екі түрге ажыратын болды. Мемлекеттің түрі оның мәніне, басқару нысанына, шешетін міндеттеріне сәйкес болып отырады. Сонымен қатар мемлекеттің өтпелі түрі, нысаны да болады. Осындай жағдайды Қазақстан да тарихи тұрғыда басынан кешіп отыр.

Шығыстың көрнекті ойшылы Ибн-Халдун (1332-1406)[2] адамның басқа жан-жануарлардан ерекшелігі - ол билік үшін күреседі деген екен.

Ағылшын философы, қоғам қайраткері Бертран Рассель (1872-1970) [3] физикада басты ұғым энергия болса, қоғамдық ғылымдарда негізгі ұғым билік болып табылады деген.

Американың әйгілі әлеуметтанушысы Талкотт Парсонс (1902 - 1979) [4] экономакалық жүйеде ақша қандай орын алса, саяси жүйеде билік те соншалықты орын алады деп тұжырымдаған.

Ал, демократиялық саяси жүйе ойдағыдай өз ісін атқару мақсатында, мемлекеттік билікті заң шығарушы, атқарушы, сот билігі деп үш тармаққа бөледі. Оның негізін салушы ағылшын ойшылы Джон Локк(1632 - 1704) пен француз ғалымы Ш.Л. Монтескье (1689 - 1753) болды [5].

Заң шығарушы билік (парламент) заң шығарумен, оны бекіту, өзгерту немесе жоюмен айналысады. Ол заң қабылдайды, салық салуды анықтайды, үкіметті тағайындайды, бюджетті бекітеді, соғыс ашып және әскермен қамтамасыз етеді, сауданы реттейді, сотты ұйымдастырады халықаралық келісім шарттарды қабылдайды, саясаттың маңызды ішкі және сыртқы бағытын анықтайды. Конституция атынан оның жұмысына арнайы органдар бақылау жасайды.

Атқарушы билікке үкімет пен әкімшілік жатады. Оларды заң шығарушы өкілдік органдар қалыптастырады. Атқарушы билік заң шығарушы биліктің бақылауында болып, олардың алдында есеп береді. Оның жұмысы заңға негізделіп, заң шеңберінде іс істеуі керек. Сырттай қарағанда ол заң шығарушы билікке тәуелді. Бірақ іс жүзінде ол саяси жүйенің маңызды бөлігіне айналған және қоғамдық өмірде зор рөл атқарады. Үкімет саяси шешімдер қабылдайды, ал әкімшілік ол шешімдерді жүзеге асырады.

Сот билігі адамдардың құқығын қорғайды, заң бұзушылықтан сақтайды, Парламент қабылдаған заңдардың не Президент жарғыларының, конституциялы жарғылардың сәйкестігін анықтайды. Оны халық немесе өкілетті мекемелер қалыптастырады. Ол заң шығарушы немесе атқарушы билікке тәуелсіз. Өз жұмысында тек заңды ғана басшылыққа алады. Егер жоғарғы сот мемлекеттік органның немесе лауазымды қызметкердің шешімін конституцияға қарсы десе, ол шешім толығымен күшін жояды. Соттың маңызды принциптері ол - жариялылық.

К.Маркс пен Ф.Энгельс былай деп жазған:«- Саяси биліктің өзі бір биліктің екіншісін басу үшін жасалған, ұйымдасқан зорлығы деген сөз».

Олардың ілімдерін жалғастыра келіп, В.И.Ленин дементократтың бір класстың екіншісінен басымдылығын қамтамасыз ететін машина ретінде көрген.Ол былай деген:

«Мемлекет өзінің антиподымен (өзіне қарама- қарсы таппен) татуласуы мүмкін емес нақты таптың басты органы болып табылады.

Бірақ 19 ғасырдың 40 жылдарының 2-ші жартысынан бастап, қазан төңкерісі мен Ресейдегі социализм құрылысының басына дейінгі орнаған аталған антогонистік класстық қоғамдағы мемлекеттің марксистік түсінігі мемлекеттің пайда болуын, мәнін қызмет етуін, дамуын түсіндіруінде басым рөльді атқарғанымен, өзгермелі тарихи жағдайда ол түсінікке жалпылама мағына беріп, догмаға айналдыруға және барлық кезең мен елдерге таратуға болмайтын еді.

Мұндай көзқарас жеке елдердің ішіндегі мен халықаралық алаңдағы күрес пен класстық қайшылықтарды шиелендіруге және аталмыш құбылыстағы мәжбүрлеу, зорлау жақтарына басымдылық етіп , мемлекет туралы ойды қате пайымдап, кедейлендіріп және әлеуметтік мақсаты мен мәнін қарапайым, бір жақты түсінігін білдірді.

Адамзат тарихының даму кезеңдерімен дәлелденгендей мемлекет коммунистік биліктің басқаруында болғанда, болмаса коммунистік басқаруға бағытталған мемлекеттерде тоталитарлық билік орнайды. Дүние жүзіне әйгілі болған Кеңес Одағы да өзінің тоталитарлық билігінің адамзаттың даму тарихына кері әсерін тигізгендігін өзі де дәлелдеп берді.

Сондықтан екінші дүниежүзілік соғыстан кейін болған әлемдегі түпкілікті өзгерістерге баланысты мемлекетті тек қана класстық тараптан талқылау батыстың дамыған елдеріндегі ғана емес, сонымен қатар Кеңес Одағындағы, ал ол ыдырағаннан кейін Ресей мен ТМД – ның басқа да мемлекеттеріндегі мемлекеттің даму барысымен қайшылыққа түсті [6]. Коммунистік Кеңес Одағының мемлекетті басқару ресурстары өте тайыз және әрі қарай басқарудың тиімсіздігі өткен ғасырдың 80-90 жылдары айқын болды. Нәтижесінде, Кеңес Одағы өзінің өмір сүру дәуірін тоқтатты.

Мемлекеттік-құқықтық жаратылыстан туындайтын мемлекет нысандарының қатаңдығы мен айқындығы саяси бағыт-бағдарларды іске асырудағы шектей алатындығы белгілі.

Мемлекет нысанын зерттеу теориясының өзін әліппеден бастаудың магистралдық бағытына тең болатын және қазіргі уақытта мемлекет нысаны деп мемлекеттік билікті ұйымдастыру мен оның құрылымы ұсынылады. Басқару нысаны ұғымын пайымдағанда ең жоғары мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуы түсініледі. Әсіресе„ оның ең жоғарғы және орталық органдарының ұйымдастырылуы, олардың құрылымы, құзыреттері, құрылуының тәртіптік реті, өкілеттіктерінің мерзімі, халықпен қатынасу түрлері, бұл халықтардың оларды қалыптастырудағы қандай дәрежеде қатысатыны түсініледі. Басқару нысаны мемлекет нысанының кең мағынада баяндалып түсіндірілуіндегі жетекші элемент болып саналады.

Биліктің бейнесін, қоғамдағы рөлін, қызметін және болашағын бағалау үшін оны жүйелеп, топтастырудың мәні зор.

Егемендік алған Кеңес Одағының құрамынан бөлініп шыққан жаңа мемлекеттер әркайсысы өз даму жолдарын таңдады.

Еліміздің ата заңы Конституцияның тұжырымы бойынша Қазақстан – демократиялық, біртұтас, тәуелсіз, зайырлы, құқықтық, әлеуметтік мемлекет деп жариялап, басқарудың президенттік түрін таңдап алды.

Конституциялық құқықта мемлекет нысанын жіктеудің өзіндік ерекшеліктері бар. Ол мемлекеттік биліктің бөлінуі және тұтастығы осы тұрғыдан қарағанда мемлекет нысанын поликратиялық (көп қырлы) монократиялық (жеке адам билігі) деп ажыратады.

Поликратиялық мемлекет нысаны – биліктің мемлекеттің әртүрлі органдарының арасында бөлінуі (парламент –заң шығарушы, мемлекет басшысы және үкімет- атқарушы, соттар – сот билігі) өзін –өзі тежеу мен тепе –теңдік принциптерімен, аумақтың өзін – өзі басқару арқылы жүргізіледі.

Монократиялық мемлекет нысаны - органның нысаны немесе лауазымды тұлғаның жеке билігімен сипатталады.

Мемлекет нысаны мынадай сұрақтарға жауап береді. Мемлекеттік билік қандай принциптерге және қандай территориялық ерекшелікке байланысты құрылған, мемлекеттің жоғары органдары қалай құрылады, олар өзара және халықпен қандай байланыста жұмыс істейді, олар қандай әдістермен жүзеге асырылады?

Мемлекет нысаны –дегеніміз басқару нысанына және саяси (мемлекеттік) режиміне сәйкес мемлекеттік биліктің ұйымдастырылуы, мемлекет формасы сол мемлекеттің қалыптасуы мен дамуының нақты – тарихи жағдайына байланысты болады, оған мемлекеттік саяси тарихи типі мен әсерін тигізеді.

Мысалы. феодалдық типтегі мемлекетке басқарудың монархиялық формасы сәйкес келді, буржуазиялыққа республикалық. Мемлекет формасы көп жағдайда елдегі саяси күштерге байланысты дамиды. Мысалы: буржуазиялық революциялар (Англиядағы) буржуазия мен монархия пайда болды. Мемлекет формасына мемлекеттің ұлттық құрамы, тарихи дәстүрлер, мемлекеттің территориялық көлемі, басқа да факторларға әсер етуі мүмкін. Мемлекет формасы ретінде мемлекеттік басқару формасына, мемлекеттік құрылысына және саяси режимге байланысты мемлекеттік билік

ұйымдарының құрылуы түсіндіріледі.

1. Мемлекет (таптық тәсіл бойынша) – бір таптың (азшылықтың) бір тапқа (көпшілікке) үстемдік етуін қолдайтын саяси ұйым.

2. Мемлекет (жалпы әлеуметтік тәсіл бойынша) – саяси ұйым (ассоциация). Бұл саяси ұйымға оның мүшелері бұқаралық биліктің қатынастар арқылы біріктіріледі. Мұнда мемлекет адамдардың өзара ымыраға келуінің құралы болып табылады.

3. Мемлекет – құқықтық заңдарға тәуелді адамдардың бірлестігі (И.Кант бойынша) [7].

Республикаларға келер болсақ олардың екі түрі бар: парламентарлы және президенттік. Парламентарлы Республиканың белгілері:

1) Парламенттің жоғарлығы;

2) Үкімет парламенттік сайлау жеңген партияның басшысымен қалыптастырылады;

3) Үкімет құрамы өз қызметінде парламент алдында жауапты;

4) Үкімет парламентарийдің көпшілігінің қолдануына ие болғанда ғана әрекет етеді;

5) Парламент барлық үкімет немесе оның бір мүшесіне сенімсіздік вотумын жариялауы

мүмкін. Бұл жағдайда олар отставкаға кетеді;

Президенттік Республиканың белгілері:

1) Президент атқарушы биліктің басшысы. Ол парламентпен емес, сайлаушылардың немесе жалпы халықтың дауыс берудің нәтижесінде сайланады;

2) Үкімет президент алдында жауапты;

3) Президент үкімет құрамын өзінің Жарлығы бойынша қызметке тағайындайды, ауыстырады немесе босатады;

4) Президент парламент шығарған заңдарға вето қоя алады;

5) Президент мемлекеттің қарулы күштерінің бас қолбасшысы;

6) Президент мемлекеттің басшсысы, халықаралық алаңда елдің өкілі болып табылады.

Алайда, біздің ғылыми тұрғыдағы пікіріміз бойынша, президенттік мемлекеттік басқару институтын таңдап алғанның өзінде Кеңес Одағынан кейін егемендік алған жаңа мемлекеттер, соның ішінде Қазақстан Республикасы, Ресей Федерациясы, Беларусь Республикасы, Тәжікстан Республикасы, Туркменстан, Азербайжан Республикасы, әрі қарай, Сирия Араб Республикасы, Куба т.б. мемлекеттерде қоғам психологиялық-идеологиялық тұрғыда сол қалпы бір адамға (тұлғаға) табыну, бағыну және мемлекеттік басқаруды бір адамның қолына беруі, яғни монократиялық мемлекет тәжірибесімен өмір сүріп келеді. Мемлекетті басқарудың бұл түрі қоғамның әлеуметтік, экономикалық және саяси дамуына кері әсерін тигізетіндігі құрдымға кеткен Кеңес Одағы тәжірибесі дәлелдеп берген болатын.

Бұл тұрғыда, біздің пікіріміз бойынша, аталған мемлекеттерде президенттік мемлекетті басқару институттың демократиялық қағидаларын негізге алып, президенттік сайлау, парламенттік сайлау заңнамаларын халықаралық құқық нормаларына, формальды түрде емес, нақты тікелей сәйкестендіру керек.

Президенттік мерзім Конституциямен нақты шектеулі болуы керек. Бұл тұрғыда заң шығаратын, заң қабылдайтын орган Парламент – кәсіби, сауатты және тәуелсіз болуы қажет. Демократиялық мемлекет басқару институтында Парламенттің алатын орны ерекше.

Қорыта келе, біздің пікірімізше, Қазақстан тәуелсіз, құқықтық, дербес мемлекет болып өз алдына отау тігіп, өз саясатын жүргізіп жатқан кезде ел билеудің, басқару нысанын іске асырудың халықаралық дәрежедегі баламалы праламентті республикаға бет бұру мүмкіндіктерін жан-жақты ойластырып, жастарымыздың мемлекеттік басқару нысаны туралы ұғым түсініктердің қыр-сырымен тәжірибелеудің маңызы зор деп санауға болады.

ПАЙДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30.08.1995 өзгертулер мен толықтырулар 01.01.2018. «Жеті Жарғы» Алматы 2018.

2. Политические учения Ибн –Халдуна. - История политических и правовых учений. uchebnik.kz/istoriya-politicheskih-i.../33-politicheskie-ucheniya-ibn-halduna/

3. Бертран Рассел «История западной философии - PSYLIB® – Б ... www.psylib.org.ua/books/rassb01/index.htm.

4. Теория социального действия Т.Парсонса. www.z-motiv.ru/index.php/teor-motiv-top/129-teoriya-sotsialnogo-dejstviya-t-parsonsa.
5. Концепция разделения властей в трудах Дж.Локка и Ш.Л.Монтескье. studopedia.org/8-99362.html.
6. Мемлекеттік басқару формасы — Уикипедиякк.wikipedia.org/wiki/
7. Мемлекеттің пайда болу тарихы. freepapers.ru/6/memlekett-pajda-...

ГРНТИ 10.31.51

ШАРИВХАН ЖАРДЕМБЕК,
PhD юриспруденции,
кафедра юриспруденции,
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

ХАБДУЛИН АРМАН БАЙМУРЗАЕВИЧ,
Магистр юриспруженции,
кафедра юриспруденции,
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

ПРИМИРИТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕДУРЫ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ КАЗАХСТАНА НА ПРИМЕРЕ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Түйін. Зерттеудің мақсаты – қылмыстық сот ісін жүргізудің өзекті мәселелері, татуласу институтын модернизациялау мәселелері. Қазақстанның ғылыми, интеллектуалды, инновациялық сот жүйесі қылмыстық сот ісін жүргізу шеңберінде бітімгершілік рәсімдерінің әртүрлі түрлерін татуластырудағы ашық түрде қолданады.

Түйінді сөздер: бітімгершілік рәсімдері, медиация, қылмыстық іс жүргізу, сот, бітімгер судья.

Резюме. Целью исследования являются актуальные темы для уголовного судопроизводства вопросы модернизации института примирения. Научная, интеллектуальная, инновационная судебная система Казахстана открыто практикует примирение различного рода примирительных процедур в рамках уголовного судопроизводства.

Ключевые слова: примирительные процедуры, медиация, уголовное судопроизводство, суд, судья-примиритель.

Summary. The aim of the study is topical topics for criminal justice issues of modernization of the institution of reconciliation. The scientific, intellectual, innovative judicial system of Kazakhstan openly practices the conciliation of various kinds of conciliation procedures in the framework of criminal proceedings.

Key words: conciliation, mediation, criminal procedure, court, judge-mediator.

Введение

В нынешнее время в Казахстане в уголовной политике государства на первое место выдвигается человек, его права и свободы. Уголовная политика Казахстана направлена на охрану прав и интересов граждан не только от преступлений, но и от безосновательного уголовно-правового воздействия. В соответствии со ст. 2 Уголовного кодекса Республики Казахстан (далее – УК РК) его задачами являются защита прав, свобод и законных интересов человека и гражданина, собственности, прав и законных интересов общества и государства от общественно опасных посягательств, охрана мира и безопасности человечества, а также предупреждение уголовных правонарушений. В силу статьи 13 Конституции Республики Казахстан каждый имеет право на судебную защиту своих прав и свобод. Квалифицируя уголовно-противоправное деяние как преступление, государство выполняет свои обязанности по охране прав и свобод гражданина и интересов юридического лица.

Одновременно, принимая во внимание отрицательные последствия такой криминализации, государство в определённых случаях идёт на то, что предоставляет пострадавшему от преступления самому решать - преследовать ли в уголовном порядке правонарушителя либо помириться с ним в случае совершения уголовного проступка, преступления небольшой или средней тяжести, не связанного с причинением смерти.

В более широком понимании это право гарантировано пунктом 1 статьи 13 Конституции Республики Казахстан на правах предоставление полномочий и возможностей самой личности защищать свои права и свободы всеми не противоречащими закону способами.

Следует подметить, что институт примирения в уголовном законе служит полезным инструментом для согласительного урегулирования негативных отношений между людьми, особенно родственниками, близкими и знакомыми. Будучи одной из форм и методом достижения правосудия, он становится позитивным фактором усиления правопорядка в обществе. Это ярчайший пример верховенства закона и принципов гуманизма в нашем законодательстве.

Соответственно в уголовном праве закреплен и безмерно используется институт освобождения от уголовной ответственности в связи с примирением с потерпевшей стороной, кото-

рый определяет перед собой вопросы поиска компромисса, поощрения позитивного постпреступного поведения лица, совершившего преступление. Это создаёт вероятность того, что виновному, по стечению обстоятельств оступившемуся на жизненном пути, не угодить в преступную среду, а, доказав своё исправление, возвратиться к традиционной жизни.

Методы исследования

В целях исследования проблемы изучены и проанализированы законодательство Республики Казахстан («О медиации», конституция РК, уголовный кодекс РК, уголовно-процессуальный кодекс РК). При проведении анализа были применены следующие методы: анализа и синтеза, сравнительно-аналитический, логический, статистический, формально-юридические методы, позволяющие сопоставлять отечественную методологию работы.

Результаты

Право участия медиатора в уголовном процессе было первоначально заложено в Законе Республики Казахстан «О медиации» (далее по тексту — Закон), который был принят 28 января 2011 г.

И так, в соответствии с ч. 1 ст. 1 Закона: «Сферой применения медиации являются споры (конфликты), возникающие из гражданских, трудовых, семейных и иных правоотношений с участием физических и (или) юридических лиц, а также рассматриваемые в ходе уголовного судопроизводства по делам о преступлениях небольшой и средней тяжести, об уголовных проступках, если иное не установлено законами Республики Казахстан, и отношения, возникающие при исполнении исполнительного производства».

Ранее в 2014 г, при принятии нового Уголовного и нового Уголовно-процессуального кодекса медиация была официально «узаконена» в уголовном судопроизводстве Казахстана. А именно в Уголовный Кодекс в редакции от 03.07.2014 года введено как основание освобождения от уголовной ответственности — примирение сторон в порядке медиации. А в Уголовно-процессуальном кодексе в редакции от 04.07.2014 года медиатор был признан участником уголовного процесса и наделен правами и обязанностями.

Сегодня на территории Казахстана медиация открыто, динамично и успешно применяется при урегулировании споров (конфликтов) в сфере уголовного судопроизводства.

Чрезвычайно значительный вклад в развитие медиации внесён самостоятельно самой судебной системой Казахстана. Казахстанскими судами проводится культурная интеграция пропаганда данного института, как среди непосредственно самого судейского сообщества, так среди государственных структур и общественности.

Важнейшим «двигателем», запустившим механизм внедрения примирительных процедур в уголовное судопроизводство послужили кабинеты медиации, первый из которых был открыт в городском и областном суде города Кокшетау в августе 2015 г. Сегодня в Акмолинской области функционирует 30 кабинетов медиации.

Тесное сотрудничество Центров медиации и судов дала возможность медиаторам встречаться с участниками процесса, пояснять им последствия применения медиации и её преимущества. Медиатор не допускает эскалации конфликта, обеспечивает психологическую и физическую безопасность. В программах принимают участие и другие лица, так или иначе затронутые преступлением, родственники. Последние могут проявить содействие сторонам, как в выработке решения, так и привести к появлению его реализации. Процедура медиации решительно отлична от публичного уголовного процесса, который ориентирован на жесткое соперничество, предполагает деперсонализацию сторон, одновременно программа примирения ориентирована на организацию персонализированного диалога. В результате работы медиатора стороны вступают в судебный процесс уже с урегулированным в порядке медиации спором, что радикально упрощает и ускоряет разбирательство дела судом.

Исследование статистики показывает, что наблюдается кардинальный прогресс в обращении участников уголовного процесса к услугам медиатора. Только за 2016 годы согласно представленным данным по Акмолинской области, прекращено за примирением сторон в порядке лишь 3480 уголовных дел, то уже за 9 месяцев 2020 г. данная цифра составляет 1907 дел. Из них по делам небольшой тяжести – 683, средней тяжести – 1064, тяжкие – 158 и особо тяжкие -2.

Тем не менее содружество судов с Центрами медиации на этом не исчерпывается. 19 сентября 2019-2020 годами между правоохранительными органами, прокуратурой, судом, РОО «Правозащитным центром медиации» Акмолинской области и Кокшетауским университетом им. Ш. Уалиханова включая «Университетский центр медиации» заключен Меморандум о применении процедуры медиации на стадии досудебного производства по уголовным делам.

Заключение настоящего меморандума позволило медиаторам вступать в процесс теперь на стадии возбуждения уголовного дела. Как следствие, у виновной стороны имеется в наличии больше времени для решения вопроса о возмещении ущерба, что, как всегда, является главным критерием необходимым для примирения с потерпевшей стороной.

Сверх того судебной системой вводятся новые проекты в сфере примирения сторон не-

посредственно на стадии поступления уголовных дел в суд.

Один из таких пилотных проектов «Примирительные процедуры в суде» запущен распоряжением председателя Верховного суда Республики Казахстан Ж.К. Асанова со 2 июля 2018 года в судах г. Астаны, Мангистауской, Южно-Казахстанской и Акмолинской области в рамках программы Верховного Суда РК — «Примирение до суда в суде». Срок реализации проекта установлен до 31 декабря текущего года. Проект направлен на расширение применения примирительных процедур, позволяющих сторонам избежать длительных судебных тяжб, экономить время и деньги, добровольно, конфиденциально, а по некоторым категориям дел, таких как клевета, оскорбление хотя бы сохранить деловые, дружеские, в иной раз и родственные отношения.

Труд судьи — примирителя по проведению примирительных процедур в уголовном судопроизводстве регламентирована утвержденным алгоритмом процессуальных действий, сообразно которому:

Дела, об уголовных проступках, преступлениях небольшой и средней тяжести, где есть потерпевшая сторона (далее — дела), дела частного обвинения, поступившие в суд, подлежат регистрации и автоматизированному распределению (далее АРД), затем распределяются по резолюции председателя суда судьям, которые специализируются на проведении примирительных процедур (далее — судья). По вышеуказанной категории дел судья в этот же день, через визу председателя суда, передает дело судье-примирителю.

Судья-примиритель направляет сторонам приглашение на участие в примирительной процедуре на дату — до истечения пяти суток (ч. 4 ст. 319 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан, далее — УПК). По делам частного обвинения судья-примиритель направляет сторонам приглашение на участие в примирительной процедуре на дату — до истечения трех суток (ст. 409 УПК). В приглашении стороны извещаются о поступлении уголовного дела в суд, им разъясняется право разрешить дело с применением примирительной процедуры, преимущества медиации, а также правовые последствия рассмотрения дела в суде и исполнения приговора суда.

При наличии ходатайств сторон о примирении, судья принимает дело в свое производство, назначает день проведения примирительной процедуры и извещает стороны о времени и месте ее проведения. Примирительная процедура может быть проведена и в день первичной явки в суд. Вид примирительной процедуры: соглашение об урегулировании спора (конфликта) в порядке процедуры медиации примирения или медиацию с участием профессионального медиатора (бесплатно) стороны избирают самостоятельно.

При заключении сторонами соглашения об урегулировании спора (конфликта) в порядке процедуры медиации примирения с участием профессионального медиатора, судья проверяет условия соглашения на предмет соответствия требованиям закона о медиации и уголовного закона (ст. 68 УК, ч. 4 ст. 411, ст. 412, 413 УПК).

Если стороны отказались принять участие в примирительной процедуре или не явились в суд до истечения установленного срока, то судья передает дело судье, которому оно было распределено по АРД, как минимум за сутки до истечения пятидневного срока.

Судья, получивший дело после АРД, принимает решение в соответствии со ст. 319, 409 УПК, выносит постановление о принятии дела в производство суда и его рассмотрении в общем или сокращенном порядке.

При этом примирительные процедуры могут быть проведены и на всех стадиях судебного процесса. В ходе судебного разбирательства председательствующий одинаково разъясняет сторонам возможность примирения сторон путем заключения соглашения о примирении или путем медиации с участием профессионального медиатора.

Обсуждение

В итоге практика работы судьи-примирителя обращает внимание на эффективность данной процедуры примирения.

Вместе с тем, в процессе работы судья – примиритель соприкасается с очевидными трудностями, вызванными как всегда весьма короткими сроками, явным алгоритмом, для проведения примирительных процедур. В свою очередь конкретный факт обусловлен тем, что действия судьи-примирителя не урегулированы Уголовно-процессуальном законодательстве РК по причине отсутствия в законе данного института.

Так же, в рамках программы развития восстановительного правосудия судами начата работа с осужденными отбывающими наказания в уголовно-исправительных учреждениях.

Особая значимость в реализации восстановительного правосудия, на стадии исполнения наказания, отведена медиаторам, которые посещают исправительные учреждения, где встречается с осужденными, помогает им достичь соглашения по вопросам заглаживания причиненного вреда, а также осознать противоправность своего поступка (ст.85 УПК РК). Медиатор создает условия для восстановления способности людей понимать друг друга и договариваться о приемлемых для них вариантах разрешения проблем, возникших в совершения криминальных действий. Медиация ориентиро-

вана на процесс коммуникации, она направлена на налаживание взаимопонимания, обретение способности к диалогу и способности решить ситуацию. Кропотливая работа по конкретному индивидуальному случаю, это совокупность мероприятий, позволяющих правонарушителю и пострадавшим прийти к примирению. При условии положительного результата работы, медиатор помогает осужденному и потерпевшему заключить соглашение о примирении сторон.

Постфактум данное соглашение учитывается судом при обсуждении ходатайства об условно-досрочном освобождении или замене не отбытой части наказания, более мягким видом наказания.

Заключение

Из этого следует, что программы восстановительного правосудия реализуются в Республике Казахстан как дополнительный метод реабилитационной работы с преступниками и жертвами и в большинстве случаев дают положительные результаты. Однако элементы восстановительного правосудия не могут всецело заменить собой современную систему уголовного наказания. Оно призвано не отменить официальное правосудие, а придать ему за счет использования очевидного способа разрешения криминальных ситуаций восстановительный характер.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года №226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 19.12.2020г.). Общая часть. Раздел 1. Уголовный закон, ст.2. задачи Уголовного кодекса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252

2. Конституции Республики Казахстан. Раздел 2, ст.13 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/ constitution

3. Закон Республики Казахстан «О медиации» от 28 января 2011 года № 401-IV [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/ document/?doc_id=30927376

4. Закон Республики Казахстан «О медиации» от 28 января 2011 года № 401-IV. Ст.1. ч.4. Сфера применения медиации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30927376

5. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/document / ?doc_id=31575252

6. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575852

7. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V. ст.319 ч. 4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575852

8. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ст. 409. Действия судьи по делу частного обвинения до начала судебного разбирательства. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575852

9. Уголовный кодекс РК. Ст. 68 Освобождение от уголовной ответственности в связи с примирением 3 июля 2014 года № 226-V [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kodeksy-kz.com/ka/ugolovnyj_kodeks/68.htm

10. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ч.4. ст.411Рассмотрение дела частного обвинения в судебном заседании. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kodeksy-kz.com/ka/ugolovno-protsessualnyj_kodeks/411.htm

11. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ст. 412 Решение суда по делу частного обвинения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kodeksy-kz.com/ka/ugolovno-protsessualnyj_kodeks/412.htm

12. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ст. 413 Прекращение производства по частному обвинению [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://kodeksy-kz.com/ka/ugolovno-protsessualnyj_kodeks/413.htm

13. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ст. 85 Медиатор [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.pavlodar.com/zakon/?dok=05553&uro=080086

МРНТИ 10.77.51 УДК 343.3/7

ШИДЕМОВ АЗАМАТ ГАРИФУЛЛАЕВИЧ
ғылыми қызметкер, полиция майоры,
Ғылыми-зерттеу орталығы,
Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы
Алматы академиясы

БИШМАНОВ КАКИМЖАН МУРАТЖАНОВИЧ,
доцент, заң ғылымдарының кандидаты,
Дінтану мен мәдениеттану кафедрасы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

ЭКСТРЕМИСТІК БАҒЫТТАҒЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйіндеме: Заңның экстремизм және экстремистік әрекетке құқықтық тұрғыдан берген анықтамасы теориялық жағынан қарағанда тиянақсыз екіұшты түсінікті білдіруі мен экстремистік қылмыстар қатарына енгізген баптар тізімі бойынша отандық зерттеушілер арасында үлкен пікірталас тудырып, оны кеңірек талқылауға жол ашты. Біз аталған мәселеге қатысты осы мақалада өз авторлық пікірімізді беріп, заңнамаға тиісті өзгерістер енгізу керектігін көрсеттік. Әрине кейбір зерттеушілер біздің тараптан берген өзгертулермен келіспеуі мүмкін, алайда бұл өзгерістер қылмыстық заңнамамызда «экстремизм» мен «экстремистік қылмыс» ұғымдарын нақтылай кетуге және олардың белгілерін қамтыған баптар тізбектерін беруде экстремизмге қарсы іс-қимылда құқық қолданушыға үлкен құрал ретінде көмегін тигізері сөзсіз және осы саланы болашақта зерттеушілерге эмпирикалық азық ретінде бағыт бағдар беруде үлкен үлесі тиеді деген ойдамыз.

Түйін сөздер: экстремизм, қылмыс, бап, субьект, обьект, субьективтік жағы, обьективтік жағы.

Аннотация: Определение закона с правовой точки зрения на экстремизм и экстремистскую деятельность в теоретическом плане имеет неоднозначное толкование и вызвало большую дискуссию среди отечественных исследователей по перечню статей, включенных в число экстремистских преступлений, и открыло путь к более широкому его обсуждению. Мы дали в данной статье свое авторское мнение по данному вопросу и указали, что необходимо внести соответствующие изменения в законодательство. Конечно, некоторые исследователи могут не согласиться с изменениями, внесенными нами, но мы считаем, что эти изменения, безусловно, окажут большую помощь правоприменителю в противодействии экстремизму в определении понятий «экстремизм» и «экстремистское преступление» в уголовном законодательстве и в предоставлении цепочек статей, содержащих их признаки, и внесут большой вклад в ориентацию этой отрасли в качестве эмпирического продукта для исследователей в будущем.

Ключевые слова: экстремизм, преступление, статья, субьект, обьект, субьективная сторона, обьективная сторона.

Annotation: The legal definition of the law on extremism and extremist activities caused a great debate among domestic researchers on the list of articles included in the list of extremist crimes. We gave our author's opinion on this issue in this article and showed that it is necessary to make appropriate changes to the legislation. Of course, some researchers may disagree with the changes made by us, but we believe that these changes will certainly help law enforcement as a great tool in countering extremism in order to clarify the concepts of "extremism" and "extremist crime" in the criminal legislation and provide chains of articles containing their features, and will have a great contribution to the future orientation of this area as an empirical feed for researchers.

Key words: extremism, crime, article, subject, object, subjective side, objective side.

Осы күнде қоғамда әлі экстремизмге деген нақты және толыққанды барлық сұраққа жауап беретін түсінік қалыптасқан жоқ. Елімізде экстремизмге қарсы іс-қимыл бойынша заңды қабылдауы мәселені тек маңызды ғана қылып қойған жоқ, сонымен қатар оған жаңаша көзқараспен қарауға жол ашты. Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 18 ақпандағы №31 «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» (20.25.05 берілген өзгерістер мен толықтырулармен) заңының пайдаланылатын негізгі ұғымдары атты 1-бабында:

«1) экстремизм – мыналардың:

жеке және (немесе) заңды тұлғаның, белгіленген тәртіппен экстремистік деп танылған

ұйымдар атынан жеке және (немесе) заңды тұлғалар бірлестігінің әрекеттер ұйымдастыруы және (немесе) жасауы;

жеке және (немесе) заңды тұлғаның, жеке және (немесе) заңды тұлғалар бірлестігінің мынадай экстремистік мақсаттарды:

Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күшпен өзгертуді, егемендігін, оның аумағының тұтастығын, қолсұғылмаушылығын және бөлінбестігін бұзуды, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетіне нұқсан келтіруді, билікті күшпен басып алуды немесе билікті күшпен ұстап тұруды, заңсыз әскерилендірілген құрылым құруды, оған басшылық жасауды және қатысуды, қарулы бүлік ұйымдастыруды және оған қатысуды, әлеуметтік, тектік-топтық алауыздықты қоздыруды (саяси экстремизмді);

нәсілдік, ұлттық және рулық алауыздықты, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-зомбылыққа шақырумен байланысты алауыздықты қоздыруды (ұлттық экстремизмді);

діни өшпенділікті немесе алауыздықты, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-зомбылыққа шақырумен байланысты өшпенділікті немесе алауыздықты қоздыруды, сондай-ақ азаматтардың қауіпсіздігіне, өміріне, денсаулығына, имандылығына немесе құқықтары мен бостандықтарына қатер төндіретін кез келген діни практиканы қолдануды (діни экстремизмді) көздейтін әрекеттер ұйымдастыруы және (немесе) жасауы» деп анықтама берген *[«Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» [Электрондық ресурс]: Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 18 ақпандағы № 31-III Заңы. (20.25.05 берілген өзгерістер мен толықтырулармен) «Параграф» ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық құқықтық жүйесі URL:http://online.zakon.kz (Жүгіну мерзімі: 25.05.2020)]*.

Заңның экстремизм және экстремистік әрекетке құқықтық тұрғыдан берген анықтамасы теориялық жағынан қарағанда тиянақсыз екіұшты түсінікті білдіруі, оны отандық зерттеушілер арасында кеңірек талқылауға жол ашты.

А.Б.Скаков заңда экстремизмнің әдебиеттерде атап көрсеткендей, нысандарын бөліп қарастыру, шындығына келгенде «таза» күйінде шығып жүрмейді дейді. Мәселен, ұлттық экстремизм барлық кезде өзінде саясидың кейде тіпті жиі діннің элементтерін қамтып жүреді деп заңның анықтамасындағы кемшіліктерді көрсетті *[Скаков А.Б., 2014, 64 б.]*.

Бізде осы кемшіліктермен толықтай келісеміз. Яғни, экстремизм тек қана таза күйінде саяси, ұлттық және діни идеологиялық бағытты ұстанып қоғамға қауіпті және құқыққа қайшы әрекеттер деп санау қателік болар еді. Себебі экстремизмнің теориялық тұрғыдан идеологиялық көзқарас бойынша бөліп қарастырудағы үш түрін (ұлттық, саяси және діни) заңнамада көрсету экстремизм барлық түрлерін ашып көрсетпейді.

Сонымен қатар берілген анықтамада экстремизм анықтамасы толық ашып көрсетілмеген, себебі экстремизм экстремистік бірлестік немесе ұйым атынан ғана жеке және заңды тұлғаның немесе жеке және заңды тұлғалар бірлестігінің әрекет жасауы деп санау толық мағынасын ашпайды. Әрекет пен құбылысты бір санатқа қою экстремизм туралы түсінік бойынша танымдық түсінікте шатастыруға әкеледі *[Шидемов А.Г., 2016, 362 б.]*.

Біріншіден сөздіктерге назар аударсақ, С.И.Ожегов пен Н.Ю.Шведова сөздігі экстремизм - бұл соңғы көзқарастарды қолдануға бейімділік деп көрсетеді *[Ожегов С.И., Шведова Н.Ю., 1999, 949 б.]*.

Д.Н.Ушаковтың түсіндірме сөздігінде, экстремизм - бұл шеткі көзқарастар мен шараларды ұстанушылық, бейімділік, көбінесе саясатта делінген**.**

Сипатталған энциклопедиялық сөздікте, экстремизм - (лат. *extremus - шеткі*) саясатта шеткі көзқарастар мен шараларды ұстанушылық деп айтылған**.**

Орыс тілі галицизмінің тарихи сөздігі экстремизмді - саясатта шеткі көзқарастар мен шараларды ұстанушылық; өз мақсаттарына жетуде шеткі шараларды пайдалану (террорлық акт, адам ұрлау, адам өлтіру және т.б.).

Саяси түсіндірме сөздікте «экстремизм (фр. *extremisme*, лат. *extremus*) - «шеттеу» яғни орталықтан ауытқу, белгіленген жерден тыс кету деген мағына береді) - жалпы тәртіпті мойындамайтын, өзінің пікірімен ғана іс-әрекет жасаушы дегенді білдіреді» деп көрсетілген *[URL:http://dic.academic.ru]*.

Шетел сөздерінің сөздігінде (лат. *extremus - шеткі*) - 1) шеткі көзқарастар мен шараларды ұстану, мәселен, саясатта; 2) болашақта мейірімді және ізгі мақсатқа жетудегі қажеттілікпен ақталатын террор зорлығы, «шеткі шара» адамгершілікке жатпайтын саясат деген мағына беріп кетеді *[М.Ю. Женило, Е.С. Юрченко., 2001, 800 б.]*.

Кеңестік энциклопедиялық сөздікте «экстремизм» термині келесідей анықтамада берілген «шеткі көзқарастар мен шараларды ұстану (көбінде саясатта)» *[А.М.Прохоров., 1981, 1552 б.]*.

Үлкен кеңестік энциклопедиядағы экстремизм анықтамасына сәйкес - радикалданды-рылған әлеуметтік институттар, азғантай топтар мен жеке тұлғалардың өз мақсаттарына жетуге бағытталған шеткі көзқарастарды, идеялар мен шараларды ұстануы *[А.М.Прохоров., 1978, 19 б.]*

Заманауи ғылымның кіші энциклопедиясында экстремизмге «саясат пен шеткі көзқарас және әрекет идеологиясын ұстану» деген анықтама берілген *[URL:http://www.biblioserver.usurt.ru]*.

«Экстремизм» түсінігіне ЕКПА-сы 2003 жылы анықтама берді. Аталған анықтамаға сәйкес,

«экстремизм - парламенттік демократия қағидаларын тікелей немесе жанама түрде қабылдамайтын саяси қызметтің бір нысаны деп айтылған» *[URL:http://www.articlekz.com]*.

Сөздіктер мен энциклопедияларда келтірілген анықтамаларға сәйкес экстремизм өз қағидаларын мәжбүрлеп міндеттейтін шеткі көқарастағы ұстаным болып табылатындығын білдіреді.

Жоғарыда аталған анықтамалар экстремизм мазмұнының тек қана саяси феноменін ашады, бірақ аталған құбылыстың құқықтық табиғатын көрсетпейді. Сонымен қатар, қарастырылған анықтамаларда құқыққа қайшы сипатын қамту қажет.

Экстремизм түсінігін анықтау мәселесінде зерттеушілердің анықтамаларын зер салсақ, Е.Н. Сергунның берген анықтамасында: «экстремизмді сырттай ерекшелігі жоқ қандай да бір әлеуметтік топтың тұлғаларына, ұлттарға немесе мемлекетке деген саяси, нәсілдік, ұлттық немесе діни араздық немесе өшпенділік негізіндегі көзқарастар, тұжырымдар, идеялар немесе ұсынымдарды ұстану деп түсіну керек делінген. Жеке тұлғаның экстремистік көзқарастары сыртқы көрінісі құқыққа қайшы әрекетте жүзеге асырылса онда оны экстремистік қызмет деп айту керек» *[Сергун Е.П., 2006, 197 б]*. Экстремизмнің идеологиялық теориясы мен тәжірибесінің ажырамас байланысы аталған зерттеушінің экстремизмге берген анықтамасында өз көрінісін тапты.

Біздің пікірімізше отандық зерттеуші Г.Д.Мейіркулованың экстремизмге берген анықтамасы мағынасын аша алды деген ойдамыз. «Экстремизм - бұл соңғы көзқарастардағы шара қолдануға бейімділік. Қоғамдағы нормаларға түбегейлі теріс, шектен шығатын, саясатты, дінді бұрмалау көзқарастар мен іс-әрекетке негізделген, саяси, экономикалық, әлеуметтік тұрғыдан саясаттың тұрақсыздығынан, экономикалық салдардан туындайтын идеологиялық құбылыс» деп көрсетеді *[Мейркулова Г.Д., 2010, 131 б.]*.

Осылайша экстремизм түсінігінде сәйкессіздік сияқты мәселе туындайды. Экстремизм ұстаным ретінде қарастырыла ма әлде ол көптеген мамандар айтпақшы бұл әрекет деп санала ма. Ұстанымда болу дегеніміз нақты бір нормаларды, бағалауларды, көзқарастарды және т.б., ұстану. Алайда ұстаным тек әрекетте байқалмауы да мүмкін, тек көзқарас ретінде қалуы да мүмкін. Б.Б.Бидова экстремизмді әрекет ретінде көру оның құқықтық тұрғыдан қарастыруына көмектеседі. Дәл осылай ғана экстремизмді қарастыру құқықтық әсер етудің обьектісі ретінде қарау қажет *[Бидова Б.Б., 2012, 297 б.]*.

Бұлай болмаған жағдайда экстремизмге қарсы іс-қимыл көзқарастармен, басқаша ойлауларға қарсы іс-қимыл деп саналатын еді. Адамның ойлары, көзқарастары, ұстанымдары адамның әрекеттерінде орын алған жағдайда ғана құқықтық баға бере аламыз.

Жоғарыда аталған сөздіктерде, отандық және шетелдік авторлар еңбектерінде және еліміздің заңнамасына көңіл аударып талдау жасадық. Нәтижесінде экстремизм анықтамасы ізденушіні экстремизм туралы түсініктік тұрғыдан келгенде белгілі бір қорытындыға келуде тығырыққа әкеледі деген тұжырымға келдік. Ғылыми ортада баға берушілікте, оның ішінде анықтамалық түсінікте экстремизм жалпы қоғамда қалыптасқан жағдайларға, мемлекетпен бекітілген нормалар мен ережелерге бас имеушіліктің шектен шыққан құбылысы деп бағалау керек. Алайда отандық заңнамадағы берілген анықтама бұл құбылыстың мағынасын толыққанды ашпайтынына көз жеткіздік.

Осылайша, «экстремизм» терминіне заңнамалық тұрғыдан біздің авторлық нұсқамыздағы анықтама бермекпіз. Біздің нұсқада «эстремизм» термині - қоғамда қалыптасып қалған әлеуметтік-экономикалық мәселеден, саяси тұрақсыздықтан және өзге де себептен туындаған әлеуметтік, экономикалық, саяси және өзге де жағдайды өзгертуге бағытталған немесе қандай да бір әлеуметтік топқа немесе топ өкіліне қатысты саяси, діни, ұлттық және өзге де өшпенділіктің немесе араздықтың салдарынан шеткі шараларға баруға итермелейтін идеологиялық құбылыс.

Қылмыстық заң үшін екі белгінің мәні бар - біріншісі, іс-әрекет, екіншісі, сол іс-әрекетке бағыттайтын көзқарастар. Соңғы атап көрсетілген жағдай бізге экстремистік бағыттағы қылмыстардың анықтамасын қалыптастырумызға мүмкіндік береді. Алайда экстремистік бағыттағы қылмыстардың мағынасын ашпастан бұрын экстремистік әрекеттерге тоқталып кетуіміз керек.

Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 18 ақпандағы №31 «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» (20.25.05 берілген өзгерістер мен толықтырулармен) заңының пайдаланылатын негізгі ұғымдар атты 1- бабының 5 - тармағында:

«экстремистік әрекеттер - экстремистік мақсаттағы әрекеттер жасауға жария түрде шақыруды, экстремистік ұйымдардың нышандарын насихаттауды, үгіттеуді және көпшілікке жария көрсетуді қоса алғанда, осындай әрекеттерді тікелей іске асыру» делінген *[URL:http://online.zakon.kz]*.

«Экстремистік әрекет» терминінің заңнамалық анықтамасының кемшілігі болып аталған әлеуметтік құқықтық құбылыстың мазмұнын сипаттайтын белгілерінің жоқтығын айтуға болады, ол арнайы заңнамада оған берілген анықтамамен расталады.

Қазақстан Республикасының «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» заңнамасында «экстремистік қылмыстар» түсінігі бекітілмеген. Бір жағынан «экстремистік қылмыстар» түсінігінің нақты анықтамасының болмауы заңнаманың кемшілігі ретінде көрінуі мүмкін, себебі онда қандай қылмыстар «экстремистік қылмыстар» қатарына

кіретіні анықталмаған. Екінші жағынан заңнамада нақты қылмыстар тізімінің көрсетілмеуі «экстремистік қылмыстар» қатарына экстремизм көрінісі байқалған кез келген қылмысты жатқыздыруға болады деген ойға келтіреді. Аталған қылмыстарды «экстремистік қылмыстар» қатарына жатқыздыру ең алдымен экстремистік деп есептеуге болатын және олардағы кінәлілердің жасар алдындағы басшылыққа алатын мақсаттары мен себептеріне байланысты. Мақсаттар мен себептер экстремистік деп аталынады, себебі олар экстремистік әрекеттердің міндетті белгісі болып табылады және олар болмай қалған жағдайда қылмысты экстремистік бағыттағы қылмыстар қатарына жатқыздыруға болмайды. Әрине экстремизмге қарсы іс-қимыл бойынша арнайы заңнамада көрсетілмеген экстремизмнің аспектілері Қазақстан Республикасының ҚК-де көрсетілуі тиіс еді. Алайда Қылмыстық кодекстің өзінде анықтамасы тек сол қылмыстардың қатарына кіргізуге болатын баптардың тізімімен шектелген.

Қазақстан Республикасы 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V Қылмыстық кодексінің қамтылған кейбір ұғымдарды түсіндіру атты 3 - бабының 39 - тармағында:

«экстремистік қылмыстар - осы Кодекстің 174, 179, 180, 181, 182, 184, 258, 259, 260, 267, 404 (екінші және үшінші бөліктерінде) және 405-баптарында көзделген іс-әрекеттер» делінген *[URL:http://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483]*.

Ең алдымен анықтама беріп қана барып, аталған қылмыстардың түрлеріне жататын баптарды көрсету керек. ШЫҰ-на мүше мемлекеттер Ресей Федерациясы, Қытай Халық Республикасы, Беларусь Республикасы, Тәжікстан Республикасы мен Қырғыз Республикасының Қылмыстық кодекстеріне зер салсақ дәл осындай жағдай. Тіптен аталған елдердің заңнамаларында экстремистік қылмыстарға анықтама мен аталған санаттағы қылмыстың қатарына жататын баптардың тізбегі көрсетілмеген.

Экстремистік бағыттағы қылмыстар кез келген әлеуметтік топтың өкілдеріне деген кінәлілердің араздығы пен өшпенділігі. Яғни экстремистік қылмыстардың бағыты әлеуметтік топ өкілдерінің ерекшеліктеріне байланысты белгілі бір әлеуметтік топтарға немесе оның өкілдеріне деген шектен шыққан негативті қатынасын топшалайды: нақты бір идеологияға деген ұстаным, саясаттағы бағытқа, өшпенді нәсілге, ұлтқа немесе дінге деген қатыстылығы. Сонымен қатар, кінәлі өзінің құқыққа қайшы әрекетінде ол тиісті өшпенділік немесе араздығын білдіреді, оларды көрсетуді қалайды. Дәл осындай нәтиже экстремистік бағыттағы қылмыстарды өз алдына бөлек қылмыстық жазамен белгіленген әрекеттер қатарына жатқыздыруын негіздейді.

Экстремистік бағыттағы қылмыстардың түсінігінің мазмұнына қоғамда төзімшілдікті, шыдамдылықты бұзу мүмкіндігін беретін өшпенділік пен араздықты сипаттайтын белгілерді қамту қажет. Бұндай белгілер нәсілдік немесе ұлттық немесе дінге деген қатыстылығы бойынша байланысу қажет. Экстремистік бағыттағы қылмыстар экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы заңнамада көзделген барлық қоғамға қауіпті, құқыққа қайшы, жазалау сипатына ие және Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіндегі әртүрлі баптарында көрсетілген әрекеттердің барлық белгілерін қамту қажет. Ең алдымен экстремистік бағыттағы қылмыстарды заңнама тарапынан анықтап алу керек, қылмыстар тобын емес, яғни осындай түсінікке кіргіздірілетін мазмұны жағынан барлығын немесе әрқайсысының сипатын ашатын белгілерді келтіріп кету керек.

Ұсынылған заңдағы экстремизмге берілген анықтамаға қарап аталған түсінікті қалыптастырып қана қоймай, қылмыстық заңнамаға көңіл бөлу қажет, оның ішінде қылмыстық құқықтық заңнамамен қорғалатын тиісті обьектілерге экстремистік бағыттағы қылмыстармен келтірілген немесе келтірілуі мүмкін қол сұғушылық үшін жаза көздейтін нормаларға назар аудару керек.

Осылайша біздің тұжырымымыз бойынша «экстремистік қылмыстар - қандай да бір әлеуметтік топқа немесе оның өкіліне қатысты саяси, діни, ұлттық және өзге де өшпенділік пен араздық себебімен жасалатын экстремистік ұйым, топ атынан немесе өзі жеке дара ҚК-де жаза көзделген экстремистік бағыттағы іс-әрекеттерді» жатқыздырамыз.

Қылмыстың анықтамасы кез келген қылмысқа тән құқықтық және әлеуметтік белгілерін көрсетеді. Бұл белгілер (қылмыстық құқыққа қарсылық, қоғамға қауіптілік, кінәлік және жазалылық) басқа қылмыс болып табылмайтын құқық бұзушылық пен қылмыстық әрекеттерді бір-бірінен ажыратуға көмектеседі. Осы тұрғыдан келгенде біз С.М.Рахметов пен Т.А.Бапановтың көптеген қылмыстардың ішінен нақты бір қылмыстарды бір-бірінен ажырату үшін қылмыс құрамы деген түсінікті пайдалану керек деген пікірлерімен келісеміз *[Рахметов С.М., Бапанов Т.А., 1999, 3 б.]*.

Экстремистік бағыттағы қылмыстардың обьективті жағын құрайтын өзіндік әрекеттер критерийі бойынша саралау қажет:

1) экстремистік әрекеттер басқа қоғамдық қауіпті әрекеттің сараланған формасы ретіндегі құрам болып;

2) экстремизм ретінде сараланатын нақты әрекеттер үшін жауаптылықты көздейтін құрам болып табылады.

Экстремистік бағыттағы қылмыстардың обьективті жағының құрамы ең алдымен қоғамға қауіпті әрекет деп сипатталады, ол экстремистік әрекетті жүзеге асыруға бағытталған жария әрекеттерге шақыру. Экстремистік бағыттағы қылмыстардың обьективті белгісі ретінде қоғамға қауіпті әрекет болып табылады. Бұл дегеніміз

экстремистік бағыттағы қылмыстар тек қана әрекет түрінде ғана жасалады деген тұжырымға әкеледі. Яғни теориялық тұрғыдан осы санаттағы қылмыстардың әрекетсіздік жолмен жасалуы мүмкіндігін қарастыру жоққа шығарылады деген тұжырымға әкеледі.

Экстремистік әрекет билік өкілеттіктерін алып алу немесе күштеп басып алуға, мемлекеттің біртұтастығын бұзуға немесе конституциялық құрылысын өзгертуге бағытталған және т.б., әрекеттерде байқалады. Сонымен қатар, жоғарыда аталған тізімнен басқа экстремистік бағыттағы қылмыстардың обьективтік жағы факультативті белгілермен сипатталуы мүмкін (орын, уақыт, қару, құрал, әдіс, қылмысты жасау кезіндегі жағдай) егерде қылмыстық құқықтық нормаларда бекітілгенде аталған қылмыс үшін міндетті болып келеді.

Экстремистік бағыттағы қылмыстардың обьектісін сипаттай жатып, оларда әрекеттерді жасауының себеп салдарынан көрінетін өзіндік ерекшеліктеріне байланысты саяси, ұлтаралық, дінаралық немесе басқа да қақтығыстар мен қайшылықтардан көрініс табады және қылмыстық заңмен қорғалатын белгілі бір қоғамдық қатынастарға, құқықтарға, бостандықтарға, заңды мүдделерге және әлеуметтік құндылықтарға зиян келтіреді. Осылайша экстремистік бағыттағы қылмыстардың обьектісі болып, орындалған нақты әрекетке байланысты тұлғаның құқықтары мен бостандықтары, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздік, билік мүдделері, сондай-ақ, адамзаттың қауіпсіздігі мен бейбітшілігі болып табылады.

Қылмысты экстремистік бағыттағы қылмыстар қатарына жатқызуда субьективтік жағы үлкен маңызға ие. Қылмыстың субьективті жағы болып тікелей ниетпен сипатталады - кінәлі өзінің әрекетінің қоғамға қауіптілігін біледі және оның болғанын қалайды. Жария түрде шақырудың мақсаты - экстремистік әрекеттерді жасауға деген ішкі құлшынысын қалыптастыру мен ояту. Ниеттер әр түрлі болуы мүмкін: пайда, кек, идеологиялық алауыздық және т.б.

Экстремистік бағыттағы қылмыстардың субьектісі болып, есі дұрыс Қазақстан Республикасының ҚК-де белгіленген жасқа толған жеке адам. Субьектіде қылмыстың экстремистік ниеті мен экстремистік мақсатының болуы аталған әрекетті экстремистік бағыттағы қылмыс ретінде саралауға мүмкіндік береді.

Ендігі кезекте экстремистік қылмыстар құрамына жататын баптарға тоқталып кетпекпіз. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде экстремистік қылмыстар қатарына кіретін және «Экстремизмге қарсы іс-қимыл» туралы заңға сәйкес экстремистік қылмыстар қатарына жатуы мүмкін баптар тізімі толық емес. Себебі соңғысының тізімі біріншісіне қарағанда кеңірек көрсетілген. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде аталған экстремистік бағыттағы қылмыстар санатына жататын баптардың арасында экстремизм белгілерін анықтауды немесе экстремизм көріністерін байқауды қажет ететін және диспозициясы мен бап атауында экстремизм белгілерін анықтамай-ақ немесе оны анықтау үшін саралауды қажет етпейтін барлық баптарды қамтымаған. Бұл өз кезегінде құқық қорғау органдары қызметкерлері үшін экстремизммен байланысты қылмыстарды тергеп-тексеру барысында қылмыс құрамында экстремизм белгілерінің бар-жоғын анықтау мақсатында қосымша тергеп-тексеру жұмыстарын жүргізуді талап етеді. Тергеп-тексеру жұмыстары қажетті тергеу әрекеттерін жүргізуге, мамандарға кеңестік көмек алу мақсатында жүгінуге мәжбүрлейді. Осы тұрғыдан алып қарағанда, экстремизм көрінісі анық және оны қосымша анықтауды қажет етпейтін қылмыс санаттарын экстремистік бағыттағы қылмыстар санатына жатқызыру керек. Оның басты себебі дұрыс саралау мен қоғамдық қауіптілігін бағалауға, экстремизмнің алдын-алу жұмыстарын жүргізуде тигізер пайдасы зор. Осы сұрақ бойынша ресей зерттеушілері де айналысуда. Оған отандық заңнамамыздың Ресей қылмыстық заңнамасымен ұқсастықтары экстремизм мәселесіне келгенде де қалып қалмағандығын көрсетеді. Дәл біз келтірген осындай пікіріміз сияқты ресей зерттеушісі Б.А.Мыльников Ресей Федерациясы Қылмыстық кодексінің 281.1-бабында көзделген қылмыстардан бөлек отыздан астам қылмыстарды экстремистік қылмыстар қатарына жатқыздыруға болады деген пікірде *[Мыльников Б.А., 2005, 112 б.]*.

Біздің ойымызша экстремистік қылмыстар құрылымына жататын баптар толыққанды енгізілмеген. Осы тұрғыдан алып қарастырғанда біздің ойымызша Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде «экстремистік қылмыстар» терминіне берген анықтамада ұсынылған баптардың тізімі толық емес.

Ендігі кезекте осы аталған кемшіліктерді жоюда «экстремистік қылмыстар» түсінігін экстремизм көрінісі анық және қылмыстық құқықтық табиғатында экстремистік идеологияны басшылыққа алып соның мақсаттарына жетуде жасалатын құқыққа қайшы, қоғамға қауіпті және қылмыстық заңнамамен жаза көзделген әрекеттермен байланыстырамыз.

Біздің ойымызша экстремистік бағыттағы қылмыстар санатына келесідей идеологиялық негіздегі Қылмыстық кодекстегі баптарды енгізгеніміз дұрыс болар еді.

Оларға идеологиялық негізде жасалған жағдайда (саяси экстремизм):

- Халықаралық қорғауды пайдаланатын адамдарға немесе ұйымдарға шабуыл жасау (173-бап);

- Жаппай тәртіпсіздік (272-бап) қосу керек.

«173-бап. Халықаралық қорғауды пайдалана-

тын адамдарға немесе ұйымдарға шабуыл жасау

1. Шет мемлекеттің өкіліне немесе халықаралық қорғауды пайдаланатын халықаралық ұйымның қызметкеріне немесе онымен бірге тұратын оның отбасы мүшелеріне, сол сияқты халықаралық қорғауды пайдаланатын адамдардың қызметтік немесе тұрғын үй-жайларына не көлік құралдарына шабуыл жасау, сол сияқты осы адамдарды ұрлау немесе бас бостандығынан күштеп айыру, сондай-ақ көрсетілген әрекеттерді жасау қатерін төндіру -

үш жылдан сегіз жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

2. Бірнеше рет не қаруды немесе қару ретінде пайдаланылатын заттарды қолданып не адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен жасалған не денсаулыққа ауыр зиян келтірумен ұштасқан, сол сияқты соғысқа арандату немесе халықаралық қатынастарды ушықтыру мақсатында жасалған дәл сол іс-әрекеттер -

мүлкі тәркіленіп, Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыра отырып немесе онсыз, он жылдан он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

3. Осы баптың бірінші немесе екінші бөліктерінде көзделген, абайсызда адам өліміне әкеп соққан немесе қылмыстық топ жасаған іс-әрекеттер -

мүлкі тәркіленіп, Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыра отырып немесе онсыз, он бес жылдан жиырма жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады» *[URL:http://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483]*.

Бұл қылмыстық-құқықтық норманың негізгі мәні халықаралық қорғауға алынған ұйымдар мен адамдарды кез келген экстремистік топтың шабуылынан, қылмысты қол сұғуынан қорғау, сөйтіп соғысқа арандату немесе халықаралық жағдайды шиеленістірге жол бермеу болып табылады.

Көрсетілген қылмыстың жәбірленушісі халықаралық қорғау аясына алынған адамдар болады.

Қылмыс обьективтік жағынан шетелдік мемлекеттің өкіліне немесе халықаралық қорғау аясындағы халықаралық ұйымның қызметкеріне немесе онымен бірге тұратын оның отбасы мүшелеріне, сондай-ақ халықаралық қорғау аясындағы адамдардың қызметтік немесе тұрғын үй-жайларына, не көлік құралдарына шабуыл жасау, сондай-ақ осы азаматтарды ұрлау немесе бас бостандығынан күштеп айыру, егер осы әрекеттер соғысқа арандату немесе халықаралық жағдайды шиеленістіру мақсатында жасалу арқылы сипатталады.

Қылмыс субьективтік жағынан тікелей қасақаналықпен жасалады. Адам халықаралық қорғау аясындағы адамдарға немесе ұйымға шабуыл жасайтынын сезеді және соны істеуді тілейді. Қылмыстың субьективтік жағының белгісі, қылмыстың мақсаты - соғысты арандату немесе халықаралық жағдайды шиеленістіру болып табылады.

Қылмыстың субьектісі - 16-ға толған кез келген есі дұрыс адам *[Ағыбаев А.Н., 2015, 344 б.]*. (Мәселен, Ресей Федерациясының елшісін Андрей Карловқа Түркия Республикасының астанасы Анкарада қастандық жасалып, нәтижесінде қаза тапты және т.б.).

«272-бап. Жаппай тәртіпсіздік

1. Күш қолданумен, қиратумен, өртеумен, бұзумен, мүлікті жоюмен, атыс қаруын, жарылғыш заттарды немесе жарылыс құрылғыларын қолданумен, сондай-ақ билік өкіліне қарулы қарсылық көрсетумен ұласқан, оның ішінде шетелдік көздерден алынған қаражатты пайдалана отырып жаппай тәртіпсіздікті ұйымдастыру -

төрт жылдан он жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

2. Осы баптың бірінші бөлігінде көзделген жаппай тәртіпсіздікке қатысу -

үш жылдан сегіз жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

3. Билік өкілдерінің заңды талаптарына белсенді түрде бағынбауға және жаппай тәртіпсіздікке шақыру не жаппай тәртіпсіздікке арандату, сол сияқты азаматтарға зорлық-зомбылық жасауға шақыру -

үш жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады» *[URL:http://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483]*.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі бойынша жаппай тәртіпсіздіктің тікелей обьектісі - қоғамдық тәртіп, ал қосымша тікелей обьектісі - адамдардың өмірі, денсаулығы, мемлекеттік, қоғамдық, жеке меншік болады. Обьективтік жағынан бұл қылмыстық құқық бұзушылық жаппай тәртіпсіздікті ұйымдастыру арқылы сипатталады. Жаппай тәртіпсіздік деп - қоғамға қауіпті әрекеттердің күш қолданумен, қиратумен, өртеумен, бұзумен, мүлікті жоюмен, атыс қаруын, жарылыс заттарын немесе жарылыс құрылғыларын қолданумен, сондай ақ олардың өкімет өкіліне қарулы қарсылық көрсетумен ұласқан әрекеттерін айтамыз. Жаппай тәртіпсіздіктер - формальдық қылмыстық құқық бұзушылық құрамына жатады. Қылмыстық кодексінің 272-бабының диспозициясында көрсетілген әрекеттердің біреуін істеген уақыттан бастап аяқталған деп танылады.

Субьективтік жағынан қылмыстық құқық бұзушылық тікелей қасақаналықпен істеледі. Кінәлі адам жаппай тәртіпсіздікті ұйымдастыратын, оның заңды көрсетілген әрекеттермен жалғасатынын сезеді және соны істеуді тілейді.

Қылмыс субьектісі - 16-толған, жаппай тәртіпсіздікті ұйымдастырған немесе басқарған адам *[Ағыбаев А.Н., 2015, 515 б]*. (Мәселен, 5 қазан

2020 жылы Қырғыз Республикасының астанасы Бішкек қаласында өткен жаппай тәртіпсіздік және т.б.).

Егерде ол идеологиялық негізде жасалған жағдайда (ұлттық экстремизм):

- Геноцид (168-бап).

«168-бап. Геноцид

1. Геноцид, яғни ұлттық, этностық, нәсілдік немесе діни топты осы топтың мүшелерін өлтіру, олардың денсаулығына ауыр зиян келтіру, бала тууға күшпен бөгет жасау, балаларды мәжбүрлеп беріп жіберу, күштеп көшіру не осы топтың мүшелерін қырып-жою мақсатында өзге де тіршілік жағдайларын туғызу арқылы толық немесе ішінара жоюға бағытталған қасақана іс-әрекеттер-

Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыра отырып немесе онсыз, он бес жылдан жиырма жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға не өмір бойына бас бостандығынан айыруға жазаланады.

2. Соғыс уақытында жасалған дәл сол іс-әрекеттер -

Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыра отырып немесе онсыз, он бес жылдан жиырма жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға не өмір бойына бас бостандығынан айыруға, не өлім жазасына жазаланады» *[URL:http://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483]*.

Геноцид - халықаралық құқық нормасы арқылы белгіленген қылмыс. Оның қоғамға қауіптілігі сол ол бейбіт уақытта да, соғыс уақытында да жүзеге асырылатын қоғамға аса қауіпті іс әрекет. БҰҰ Бас Ассамблеясында 1946 жылғы 11 желтоқсандағы қарарымен геноцид халықаралық қылмыс деп жарияланды. 1947 жылғы 21 қарашадағы осы органның қарарына сәйкес геноцид үшін ұлттық және халықаралық құқық нормасымен белгіленген жауаптылыққа жеке тұлға немесе мемлекет тартылуға тиіс деп белгіленді.

Қылмыстың тікелей обьектісі - этникалық, ұлттық, нәсілдік немесе діни топтардың қауіпсіздігін қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастар.

Обьективтік жағынан қылмыс геноцид, яғни ұлттық, этникалық, нәсілдік немесе діни топты, осы топтың мүшелерін өлтіру, олардың денсаулығына ауыр зардап келтіру, бала тууға күшпен бөгет жасау, балаларды мәжбүрлеп біреуге беру, күштеп көшіру, не осы топтың мүшелерін қырып жоюға есептелген өзге де тіршілік жағдайларын туғызу арқылы, толық немесе ішінара жоюға бағытталған қасақана әрекеттер арқылы жүзеге асырылады.

Қылмыс субьективтік жағынан тікелей қасақаналықпен жасалады.

Қылмыстың субьектісі - 16-ға толған кез келген адам *[Ағыбаев А.Н., 2015, 342 б.]*. (Мәселен, холокост - 1933-1945 жылдары нацистік Германия билігінің еврейлерді құрту саясаты, Осман империясындағы армяндарға қарсы геноцид және т.б.).

Әрине кейбір зерттеушілер біздің тараптан берген өзгертулермен келіспеуі мүмкін, алайда бұл өзгерістер қылмыстық заңнамамызда «экстремизм» мен «экстремистік қылмыс» ұғымдарын нақтылай кетуге және олардың белгілерін қамтыған баптар тізбектерін беруде экстремизмге қарсы іс-қимылда құқық қолданушыға үлкен құрал ретінде көмегін тигізері сөзсіз және осы саланы болашақта зерттеушілерге эмпирикалық азық ретінде бағыт бағдар беруде үлкен үлесі тиеді деген ойдамыз.

Осының барлығы Қазақстан Республикасының «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» заңына «экстремизм», қылмыстық заңнамасында «экстремистік қылмыстар» анықтамаларына өзгерістер енгізуді қажет ететіндігіне келеміз.

Біздің тараптан берген анықтамалар өз кезегінде:

Біріншіден, құбылыс пен әрекет арасын түсініктік тұрғыда бөліп алуға мүмкіндік береді;

Екіншіден, қоғамдық құбылыстың түсініктік мәселесіне келгенде отандық ғылымдағы болашақ зерттеушілер үшін маңызды дұрыс бағытын анықтап береміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 18 ақпандағы № 31-III Заңы. (20.25.05 берілген өзгерістер мен толықтырулармен) [электрондық ресурс]//Параграф. URL:http://online.zakon.kz (жүгіну мерзімі: 25.05.2020 ж).

2 Скаков А.Б. Правовые, криминологические и организационные основы предупреждения преступности террористической и экстремисткой направленности в Республике Казахстан. // «Противодействие терроризму и религиозному экстремизму в условиях глобализации» материалы международной научно-практической конференции. - Алматы, 2014. - С. 63-67.

3 Шидемов А.Г. Экстремизм ұғымының теоректикалық негіздері//ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы. - 2 (78). - Алматы., 2016. - Б. 360-368.

4 Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – 4-е изд., доп. - М.:Азбуковник, 1999.

5 Экстремизм - это ... Что такое экстремизм? [электрондық ресурс]// URL:http://dic.academic.ru (жүгіну мерзімі: 18.11.2015 ж).

6 Словарь иностранных слов: словарь/Сост. М.Ю. Женило, Е.С. Юрченко. - Ростов н/Д: Феникс, 2001. - 800 с.

7 Советский энциклопедический словарь/Научно-редакционный совет: А.М.Прохоров (пред.). - М.: «Советская энциклопедия», 1981. - 1600 с. с илл.

8 Большая советская энциклопедия: в 30 т./ Гл. ред. А.М.Прохоров. - 3-е изд. - М.: Сов. энцикл., 1969-1978.

9 Малая энциклопедия современных знаний. 2-е изд., перераб.: В 2 т. М.; Харьков, 2000. Т. 1. - 416 с [электронный ресурс]// URL:http://www.biblioserver.usurt.ru (дата обращения: 10.09.2015 г).

10 Экстремизм как неотьемлемый элемент терроризма? [электрондық ресурс]//URL:http://www.articlekz.com (жүгіну мерзімі: 10.09.2015 ж).

11 Сергун Е.П. Правовое обеспечение противодействия экстремистской деятельности в Российской Федерации//Правовая политика и правовая жизнь. 2006. № 2.

12 Мейркулова Г.Д. Предупреждение финансирования экстремизма: дис. ... з.ғ.к. - Алматы, 2010. - 131 б.

13 Бидова Б.Б. Специально-криминологическое противодействие молодежному экстремизму// Молодой ученый. 2012. № 11.- С. 287-289.

14 «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 18 ақпандағы № 31-III Заңы. (20.25.05 берілген өзгерістер мен толықтырулармен) [электрондық ресурс]//Параграф. URL:http://online.zakon.kz (жүгіну мерзімі: 25.05.2020).

15 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ [электрондық ресурс]//«Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.URL:http://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483 (жүгіну мерзімі: 01.01.2016).

16 Рахметов С.М., Бапанов Т.А Қылмыс құрамы - Алматы: ЖШС «Баспа», 1999. - 88 б.

17 Мыльников Б.А. Противодействия преступлениям экстремистской направленности: криминологический и уголовно-правовой аспекты: Дис.... к.ю.н. - М., 2005. - 177 с.

18 Ағыбаев А.Н. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөліктер. - Алматы: Жеті Жарғы, 2015. - 768 б.

ОӘЖ 3 37.02

АБДРАХМАНОВА ХАДИША КЕНЕСОВНА,
х.ғ.к., доцент,
ОҚМПУ

МАХАНБЕТ ГАУХАР ҚҰДАЙБЕРГЕНҚЫЗЫ,
магистрант,
ОҚМПУ

ОРТА МЕКТЕПТЕ МЕХАНИКАЛЫҚ ТЕРБЕЛІСТЕР МЕН ТОЛҚЫНДАРДЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін: Мақалада мектеп физика курсындағы механикалық тербелістер мен толқындарды оқытуда кездесетін әдістемелік қиыншылықтар және ерекшеліктер, жаңартылған мазмұндағы бағдарлама бойынша оқыту, толқындық қозғалыстың теориялық мазмұны және оқу материалының мазмұндық дәйектілігі қарастырылған.

Тірек сөздер: Тербелмелі қозғалыс, механикалық тербелістер мен толқындар, дыбыстық толқындар, математикалық маятник, үлгілік оқу бағдарламасы.

Аннотация: В статье рассматриваются методические трудности и особенности обучения механическим колебаниям и волнам в школьном курсе физики, преподавание по обновленной учебной программе, теоретическое содержание волнового движения и содержательная согласованность учебного материала.

Ключевые слова: Колебательное движение, механические колебания и волны, звуковые волны, математический маятник, типовая учебная программа.

Abstract: The article examines the methodological difficulties and features of teaching mechanical vibrations and waves in the school physics course, teaching according to the updated curriculum, the theoretical content of wave motion and the substantive consistency of the educational material.

Key words: Oscillatory motion, mechanical vibrations and waves, sound waves, mathematical pendulum, typical curriculum.

КІРІСПЕ

Табиғатта және техникада өте көптеген периодты түрде қайталанып тұратын құбылыстар кездеседі. Орта бөлшектері арасында байланыстың барлығы себепті серпімді ортаның кейбір бөлігінде пайда болған тербелістер ортаның барлық бағыттарында толқын түрінде тарайды. Кездесетін әр түрлі көріністегі тербеліс және толқындар бірдей заңдылықтарға бағынады.

Қазіргі заман физикасында тербелістер физикасы арнайы ғылым ретінде ажыралып шығып, ондағы әр түрлі тербелістер бір теория негізінде қаралады. Тербелістер физикасының қорытындылары механикалық тербелістер, айнымалы ток, электротехника және радиотехниканың теориялық негізін қалайды.

Мектеп физика курсында механикалық тербелістердің ерекшеліктерін және олардың механикалық қозғалыстардың басқа түрлерінен айырмашылығын қарастырады. Физика курсында қарастырған қозғалыстардан басқа тағы бір қозғалыс түрі кездеседі, ол - толқындар. Күнделікті өмірде дыбыс толқындары, сұйық бетіндегі толқындар және электромагниттік толқындар жиі кездеседі.

Орта мектепте механикалық тербелістер мен толқындарды оқытуға үлгілік бағдарламада үлкен назар аударылған. Бұл тақырыпқа қатысты теориялық материал күрделі болып келеді. Жоғары сыныптарда өтілетін электромагниттік тербелістер мен толқындарды оқып-үйрену үшін бірінші кезекте механикалық тербелістер мен толқындардың физикасын жақсы меңгерту қажет. Оқыту мәселесі физикалық материалдың мазмұнына байланысты болады. Механикалық тербелістер мен толқындарды жақсы білу керек.

Механикалық тербелістер мен толқындарды оқытуды жетілдіру мақсатында ғылыми-ізденіс жұмысымыз тербелмелі қозғалысты орта мектепте жаңа мазмұндағы бағдарлама бойынша оқыту мәселесәне арналған.

Механикалық тербелістер мен толқындар туралы ғылыми-әдістемелік әдебиеттер мен оқулықтарда берілген теориялық материалдар көп. Біздің ойымызша оқу бағдарламасында берілген уақыт мұндай ауқымды теориялық материалды оқып-үйренуге жеткіліксіз. Оқу-әдістемелік әдебиеттерде бұл тақырыпты оқытуқа арнайы жазылған құсқаулықтар өте аз. Сонымен қатар орта мектепте механикалық тербелістер мен толқындарды оқытуда "жанды" эксперимент кем көрсетіледі.

Механикалық тербелістер мен толқындар жайлы теориялық материалды мектеп көлемінде оқып-үйреге қажетті тақырыптық демонстрациялық және лабораториялық эксперимент үлгілерін көрсету күрделі әдістемелік мәселе болып табылады.

Пән мұғалімі тербелмелі қозғалысты оқыту барысында келесі міндеттерді атқаруы тиіс:

- Механикалық тербелістер мен толқындардың физикалық маңызын түсінуге қажетті теориялық материалдарды толық меңгеру;
- Механикалық тербелістер мен толқындарды зерделеп орта мектеп бағдарламасындағы және оқулықтардағы материалдарға талдау жасау;
- Орта мектепте механикалық тербелістер мен толқындарға қатысты тақырыптар қалай оқылатынын жақсы біліп алу және оқыту әдістерін жүйелеу;
- Механикалық тербелістер мен толқындар тақырыбын оқытқанда қолданылатын оқу экспериментін анықтау және орындай білу.
- Механикалық тербелістер мен толқындарды оқыту мәселесіне қатысты дидакдикалық материалдарды сараптау, жинақтау.

ӘДІСТЕМЕ

Қазақстанда орта білім берудің мемлекеттік жалпыға деңгейінің Физика пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы бойынша оқыту процесі 2017-2018 оқу жылы басталды. Жоғары сыныптарда жаңа бағдарламамен оқуда.

Орта мектепте тербелістер мен толқындарды оқыту үлкен мән берілген. Жаңа үлгілік бағдарлама бойынша негізгі мектептегі физика пәнінің мазмұны 8 бөлімнен, олар тағы бөлімшелерден тұрады. Механика бөлімінің бесінші бөлімшесі «Тербелістер мен толқындар» деп аталады. Бұл тараудың негізгі мазмұны механикалық тербелістер мен толқындарға арналған.

Негізгі орта білім беру деңгейінің 7-9-сыныптарына арналған "Физика" пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламаға зерттеу тақырыбымызға байланысты ғылыми-әдістемелік талдау жүргізейік [Физика 7-9, үлгілік оқу бағдарламасы, 2017].

Жаңа бағдарламада тақырыптардан кейінге ең маңызды мәселе – білім алушылар нені білуі тиіс. Білім алушылар білуге тиістілер әр сыныпқа қатысты бөлек және нақты көрсетілген. Мысалы: 9-сыныпта Механика бөліміндегі «Тербелістер мен толқындар» бөлімшесін оқу барысында оқушы нені білуі тиіс екенін келесі кестеден көруге болады.

Кесте 1. Оқушы нені білуі тиіс

Бөлімшелер	9 - сынып
5.2 Тербелістер мен толқындар	9.2.5.1 еркін және еріксіз тербелістерге мысалдар келтіру
	9.2.5.2 эксперименттік әдіспен амплитуда, период, жиілікті анықтау
	9.2.5.3 формулаларды қолданып, период, жиілік, циклдік жиілікті анықтау
	9.2.5.4 тербелмелі процесте энергияның сақталу заңын сипаттау
	9.2.5.5 гармоникалық тербелістердің графиктері бойынша координатаның, жылдамдықтың және үдеудің теңдеулерін жаза білу
	9.2.5.6 әртүрлі тербелмелі жүйедегі тербелістің пайда болу себептерін түсіндіру
	9.2.5.7 маятниктер тербелісі периодының әртүрлі параметрлерге тәуелділігін зерттеу
	9.2.5.8 математикалық маятник периодының формуласынан еркін түсу үдеуін анықтау
	9.2.5.9 период квадратының маятник ұзындығына тәуелділік графигін тұрғызу және талдау
	9.2.5.10 еріксіз тербеліс амплитудасының мәжбүрлеуші күштің жиілігіне тәуелділігін график бойынша сипаттау
	9.2.5.11 резонанс құбылысын сипаттау
	9.2.5.12 толқын жылдамдығы, жиілігі және толқын ұзындығы формулаларын есеп шығаруда қолдану
	9.2.5.13 көлденең және бойлық толқындарды салыстыру
	9.2.5.14 су бетіндегі толқындардың таралу жылдамдығын эксперимент түрінде анықтау
	9.2.5.15 дыбыстың пайда болу және таралу шарттарын атау
	9.2.5.16 дыбыс сипаттамаларын дыбыс толқындарының жиілігі және амплитудасымен сәйкестендіру
	9.2.5.17 резонанстың пайда болу шарттарын атау және оның қолданылуына мысалдар келтіру
	9.2.5.18 жаңғырықтың пайда болу табиғатын және оны қолдану әдістерін сипаттау
	9.2.5.19 табиғатта және техникада ультрадыбыс пен инфрадыбысты қолдануға мысалдар келтіру

Жоғарыдағы кестеге (1-кесте) қарап тербелістер мен толқындарды оқуда оқушы өте көп оқу материалын меңгеріп алуы керек екеніне көз жеткізу қиын емес. Ол үшін оқушының физикалық білімі, ойлау қабылеті, танымдық іс-әрекеті жоғары болуы қажет. Сан жағынан қарағанда-19. Мысал ретінде біреуіне тоқталайық: 9.2.5.9 период квадратының маятник ұзындығына тәуелділік графигін тұрғызу және талдау. Бұл тапсырман ы орындау оқушыларда қиыншылықтар туғызады. Себебі, мұнда оқушының физикадан теориялық материалды білуімен қатар, оның математикалық білімі, графикті сыза білуі және оны оқып түсіндіруі маңызды.

Механикалық тербелістер мен толқындар тақырыптары жаратылыстану-математикалық бағытындағы 11-сыныпта «Механикалық тербелістер» және «Толқындық қозғалыс» тарауларында оқытылады. «Механикалық тербелістер» тарауында оқу материалының мазмұны гармоникалық тербелістерді эксперименттік, аналитикалық және графиктік тәсілдермен x(t), v(t), a(t) тәуелділіктерін зерттеу болып табылады. Жоғары сыныпта механикалық тербелістермен қатар электромагниттік тербелістер қарастырылады. Механикалық тербалістер мен электромагниттік тербелістерді сәйкестендіру оқыту мақсаттарының бірі болады.

Толқындық қозғалысты оқытуда білім алушылардың алдына оқытудың келесі мақсаттары қойылады:

- Ауадағы тұрғын дыбыс толқындарының пайда болуын зерттеу;
- Графикалық әдісті қолданып түйіндер мен шоғырларды анықтау және тұрғын толқындардың пайда болуын түсіндіру;
- Судың бетінде екі көзде пайда болған интерференцияны зерттеу;
- Гюйгенс принципін және механикалық толқындарда дифракциялық көріністі бақылаудың шарттарын түсіндіру.

Бұл мақсаттарға жету үшін оқушы ауқымды және күрделі теориялық материалды меңгеруі тиіс: Серпімді механикалық толқындар; бойлық және тұрғын толқындардың теңдеуі; механикалық толқындардың таралуы; механикалық толқындардың интерференциясы; Гюйгенс принципі; механикалық толқындардың дифракциясы. Сонымен қатар, бітіруші сынып оқушылары «Ауадағы дыбыс жылдамдығын анықтау» атты зертханалық жұмысты орындап қорытынды жасаулары қажет [Физика 10-11, үлгілік оқу бағдарламасы, 2017].

Мектеп физика курсындағы қиын әрі қызықты оқу материалдарың бірі толқындық құбылыстар болып табылады. Су бетіне тасталған тастардан дөңгелек толқынның пайда болатынын бәріміз байқаймыз. Толқындық процестер табиғатта кең таралған. Толқындық қозғалыстарды тудыратын физикалық процесстер түрліше. Алайда, тербелістерге ұқсас толқынның барлық түрлері бір келкі заңдылықтармен сиппатталады. Түрлі толқындық құбылыстарды бір-бірімен салыстыруда мәселені шешу жеңілдейді.

Механикалық тербелістер мен толқындарды оқыту кезінде өмірмен байланыстыру принципін жүзеге асыруды дыбыстық толқындарды оқып-үйрену барысында бастаған тиімді. Себебі барлық адамдарға таныс құбылысты физикалық тұрғыдан қарастыруды қарапайым мысалдардан бастап, сонан соң оның физикалық маңынасын ашуға болады.

Дыбыс ауада, сұйықтарда, қатты денелерде таралады. Су астындағы тастардың қатты денелерге тиген соққыларын су астына түскенде ести аламыз. Жер қабаттары да дыбысты жақсы өткізеді.

Қоршаған ортада бағыт-бағдар алу үшін, біздің миымыз, қоршаған орта жайлы ақпараттар алып отыруы қажет. Көзбен көру мен құлақпен есіту осы кезеңде ерекше роль атқарады. Әрине ақпараттың көбісін біз жарықтың көмегімен аламыз. Заттан шағылысқан жарық пен дыбыстық толқындар толық мәліметтер бере алады. Дыбыстар арқылы жүректің соғуы және өзге организмдер жайында толық мәліметтер алуға болады.

Дыбыстық толқындар өзге толқындар секілді шекті жылдамдықпен таралады. Жарық өте үлкен жылдамдықпен таралатыны белгілі (300000км/с). Сондықтан атылған оттың жарығы көзге тез әсер етеді. Футбол ойынындағы тебілген доптың дыбысы доп ұшқаннан соң бір мезгілде келіп жетеді. Найзағай жарқылы мен сондағы дыбыстың таралуы. Дыбыстың шекті 0^0С температурадағы дыбыстың жылдамдығы 331м/с тең. Ауадағы дыбыстың жылдамдығы оның тығыздығына байланысты емес. Оның шамасы молекулалардың жылулық жылдамдығына тең, абсолюттік температураның квадраттық түбіріне пропорционал. Газ молекуласының массасы жоғары болған сайын, оның дыбыс жылдамдығы төмен. 0^0 температурада сутектегі дыбыстың жылдамдығы 1270 м/с, ал көмірқышқыл газдары шамасы – 258 м/с. Суда дыбыстың жылдамдығы, ауамен салыстырғанда жоғары. Қатты денелерде, сумен салыстырғанда дыбыстың жылдамдығы өте жоғары .

Музыкалық тондар есітудегі дыбыстың қаттылығымен немесе биіктігімен ерекшеленеді. Дыбыстың қаттылығы тербелістік амплитудамен анықталады. Камертонның құлақшаларын балғамен неғұрлым қатты ұрған сайын, соғұрлым дыбыс қатты шыға бастайды. Біздің құлағымыздың сезімталдығы дыбыстың жиілігіне байланысты. Біздің құлағымыз 3500 Гц жиіліктегі тербеліске сезімтал. Адам даусының диапазонына 70-12000 Гц жиіліктегі интервал сәйкес келеді. Шумның музыкалық дыбыстан айырмашылығы, шумда барлық мүмкін болатын жиіліктегі тербелістер сипатты.

Толқынның пайда болу себептері қандай? Қатты сұйық немесе газ тәріздес денелердің жекелей бөлшектері бір-бірімен әрекеттеседі. Сондықтан дененің қандайда бір бөлшегі тербеллісті қозғалысты жасайтын болса, онда осы бөлшектердің өз ара әрекеттесулерімен осы қозғалыс жан-жақты тарала бастайды. Уақыттың өтуімен байланысты кеңістікте таралатын тербелісті толқын деп атаймыз. Ауада, қатты денеде және сұйықтың ішінде болсын механикалық тоқындар серпінділік күштеріне байланысты пайда болады. Осы күштермен денедегі бөлшектер өзара байланысады. Су бетінде пайда болған толқынмен ауырлық күші және беттік керілудің күштемелік шамалары пайда болып тербеледі.

Толқындық қозғалысты су бетінен анық байқауға болады. Толқын су бетінде дөңгеленген шеңбермен сипаталып көрінеді. Сіріңкенің қорабын су бетіне тастайтын болсақ толқын шеңберлері таралмай бір орында жоғары төмен тербелісте болады. Толқынның басты сипатамаларының бірі оның жылдамдығы. Кез келген табиғатты толқындар кеңістікте жылдам тарала алмайды. Оның жылдамдығы шектеулі. Мысалы шағаланың жылдамдығы су бетіндегі толқынның тербелісімен теңестіретін болсақ, осы жағдайдағы толқынның жылдамдығы шағала жылдамдығымен тең деуге болады. Су бетіндегі толқынның жылдамдығы аз шама болғандықтан оны бақылау қиын емес. Дене дыбыс шығарғанда тербеледі, оның тербелісі айналасындағы ауаға берілінуінің нәтижесінде дыбыс толқындары туады олардың дыбыс көзінен таралуы, суға тасталған тастан пайда болған ұйытқудың таралуына ұқсас. Толқын таралатын ортаның бөлшектері толқынмен бірге таралмайды, олар тепе-теңдік төңірегінде тербеліс жасайды. Толқынмен бірге тербелмелі қозғалыс күйі – энергия бөлшектен бөлшекке беріле отырып таралады. Серпімді толқындар көлденең және қума болып бөлінеді. Қума толқындарда ортаның бөлшектері толқынның таралу бағытымен тербеліс жасайды. Көлденең толқындарда ортаның бөлшектері толқынның таралу бағытына перпендикуляр бағытта тербеліс жасайды [Намазбаев Қ.Т., 2-бөлім, 2016, 334 б.].

Жаңғырық дегеніміз-дыбыс толқындарының шағылысуы. Егер дыбыс толқындары жолында бөгетті кездестірсе, онда олар шағылысады. Кіші бөлмеде жаңғырықты есту мүмкін емес, себебі бөлме қабырғалары бізге өте жақын, яғни дыбыстар өте тез шағылысқандықтан, жаңғырықтар естілмейді.

Жарық толқындары космостық кеңістікте де таралса, ал дыбыс толқындары таралуы үшін белгілі бір орта болуы қажет. Мысалы космос кеңістігінде дыбысты тарататын ауа жоқ болғандықтан, онда абсолютты тыныштық орнаған.

Тербелмелі қозғалыстытың қарапайым түрін демонстрациялауға және модель ретінде қарастыруға болатын құрылғы – математикалық маятник. Математикалық маятник деп вертикал жазықтықта тербеліс жасайтын, ұзын жіпке ілінген кішкентай денені айтады. «Кішкентай» деген сөз дене өлшемінің жіптің ұзындығынан әлде қайда кіші болатынын көрсетеді. Тепе-теңдік жағдайда маятник тыныштықта тұрады, ал жіп вертикаль жағдайда болады. Егер маятникті тепе-теңдік жағдайдан ауытқытып жіберсек, онда ол вертикаль жазықтықта периодты қозғалыс жасайды. Бұл қозғалыс маятникке әсер ететін күштермен сипатталады. Ауаның әсерін ескермесек онда маятникке тек Жер мен жіп әсер етеді. Жер, вертикаль төмен бағытталған және шамасы масса мен еркін түсу үдеуінің көбейтіндісіне тең күшпен әсер етеді. Тартылыс күші жіптің бойымен ілу нүктесіне қарай бағытталған. Тартылыс күшінің ауырлық күшінен айырмашылығы ол ешқашан тұрақты болмайды, ол маятниктің қозғалысына қатысты өзгеріп отырады. Есептеулер осы күштердің әсерінен маятниктің периодты тербеліс жасайтынын көрсетеді. Егер тербеліс амплитудасы аз болса онда тербелістер гармоникалық заң бойынша болады [Акитай Б.Е., 2017, 236 б.].

$$T = 2\pi\sqrt{\frac{l}{g}}$$

Төменгі формуладан математикалық маятниктің периоды үшін еркін түсу үдеуін есептеп табуға болады.

Ол үшін маятниктің тербеліс периодын және аспа жіптің ұзындығын өлшеу қажет. Сонда бұл формуладан еркін түсу үдеуін есептеп табуға болады:

$$g = \frac{4\pi^2}{T^2}l$$

Еркін түсу үдеуін есептеу оқушы үшін келесі бақылау сұрақтарға жауап беру қажет.

1.Математикалық маятник дегеніміз не?

2.Маятник түрлері, олардың бір-бірінен айырмашылығы?

3.Еркін түсу үдеуін тағы қандай жолдармен анықтауға болады?

4.Еркін түсу үдеуінің сан мәні қаншаға тең?

5.Математикалық маятниктің еркін түсу үдеуін қалай анықтауға болады?

6.Маятниктің тербеліс периоды қандай шамаларға тәуелді?

7.Маятниктің қозғалысын анықтау үшін қандай күштерді ескереді?

Осындай сұрақтарды қою арқылы оқушының практикалық жұмысты орындауға теориялық дайындығын байқауға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, механикалық тербелістер мен толқындарды оқыту процесін зерделеу және орта

мектеп бағдарламасына, жаңа оқулықтардағы материалдарға талдау жасау нәтижесінде мынандай ой қорытуға болады:

- Орта мектеп бағдарламасында механикалық тербелістер мен толқындар тақырыбын оқытуға берілген сағаттар саны жеткіліксіз;
- Оқулықтағы берілген материалдарды мұғалім ұдайы жаңа мағлұматтармен толықтырып отыру қажеттілігі бар;
- Тербелмелі қозғалысты оқып-үйренуде инновациялық әдістердің көмегі өте үлкен;
- Бұл тақырыптарды мектепте оқып-үйрену барысында теориялық материалды өмірмен көбірек байланыстыру қажет
- Механикалық тербелістер мен толқындар тақырыбын оқытқанда оқу экспериментінің барлық түрін қамту керек.
- Толқындық құбылыстардың пайда болуын, толқынның таралуын оқып-үйрену үшін және табиғатын толық түсіну үшін тербелмелі қозғалысты жақсы меңгеру қажет.
- Электромагниттік тербелістер мен толқындарды меңгеруде механикалық тербелістер мен толқындарды оқып-үйрену нәтижесінің маңызы өте үлкен.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Негізгі орта білім беру деңгейінің 7-9-сыныптарына арналған «Физика» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2017 жылғы 25 қазандағы № 545 бұйрығы.

2. Жалпы орта білім беру деңгейінің жаратылыстану-математикалық бағытындағы 10-11-сыныптары үшін «Физика» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. ҚР БҒМ №115 бұйрық (202-қосымша), 2017.

3. Намазбаев Қ.Т. Орта мектепте физиканы оқыту әдістемесі. 2-бөлім. Жеке тақырыптар мен тараулар. «Физика» мамандығы бойынша студенттерге арналған оқу құралдары. –Алматы: «Отан» баспасы, 2016. -334 б.

4. Акитай Б.Е. Физиканы оқыту теориясы мен әдістемелік негіздері. Оқу құралы. –Алматы: Альманах, 2017. -236 б.

УДК 378:372.11

АБДУАЛИЕВА РИМА ЕРГАЛИЕВНА,
аға оқытушы,
Ақпараттық-қатынастық технологиялар кафедрасы,
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ.,
E-mail: ilias_e@mail.ru

АҚПАРАТТЫҚ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР САБАҒЫНДА ДИДАКТИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР ЖАСАУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аннотация. Бұл ғылыми жұмыста негізгі дидактикалық қағидалардың бірі ретінде көрнекілікті талдауда Коменскийдің сіңірген еңбегіне талдау жасалған. Сонымен қатар, информатика пәнінен дидактикалық материалдарды жасап балаларға көрнекіліктер түрінде көрсету жолдары қарастырылған. Ғылыми еңбектерге жасалған талдау компьютердің оқыту процесіндегі педагогикалық мүмкіндіктерінің жоғары екендігін көрсеткен.

Кілт сөз. Дидактика, мұғалім, оқушы, компьютер, педагогикалық бағдарламалық құралдар.

Аннотация. В данной научной работе сделан анализ заслуг Коменского в анализе наглядности как одного из основных дидактических принципов. Кроме того, предусмотрены способы представления детям дидактических материалов по информатике в виде наглядных пособий. Анализ научных трудов показал высокие педагогические возможности компьютера в процессе обучения.

Ключевое слово. Дидактика, учитель, ученик, компьютер, педагогические программные средства.

Abstract. In this scientific paper, An analysis of Komensky's merits in the analysis of visibility as one of the main didactic principles is made. In addition, there are ways to create didactic materials on Computer Science and show them to children in the form of illustrations. The analysis of scientific papers showed that the computer has a high pedagogical potential in the learning process.

Keyword. Didactics, teacher, student, computer, pedagogical software tools.

КІРІСПЕ

"Дидактика" - бұл ежелгі грек сөзі, яғни didasko - оқыту, түсіндіру, дәлелдеу, оқу деген ұғымды білдіреді. Дидактика білім беру мен оқытудың теориялық және әдістемелік негіздерін зерттейтін педагогика ғылымының саласы.

Әл-Фараби - оқыту дегеніміз - үйрету, дағдыландыру, әрекеттендіру дейді. Оқыту - мұғалім мен оқушылардың белгіленген мақсатқа жетуге бағытталған, реттелген, бірлескен іс-әрекеті, оқушылардың танымдық іс-әрекетін арнайы ұйымдастыру. Оқыту процесі - мұғалім мен оқушының бірлескен іс-әрекеті [1].

Негізгі дидактикал.ық қағидалардың бірі ретінде көрнекілікті талдауда Коменскийдің сіңірген еңбегі ұлан-теңіз. Сол кездегі қалыптасқан көрнекілік оқытудың кейбір практикалық іс-тәжірибесін ол ұлы ұлама педагог ретінде негіздеді, жинақтады, әрі қарай тереңдетті және кеңейтті, тәжірибеде көрнекілікті кеңінен қолданды, өзінің оқулықтарын суреттермен қамтамасыз етті.

Мағынасыз, механикалық жаттауға, догматикалық оқытуға Коменский оқытудың саналылық талаптарын қарсы қойды.

Коменский біржүйелік оқытуға ерекше мән берді. Ол құбылыстардың арасындағы байланыстарды оқушылардың түсінуінің қажеттігін атап көрсетті, оқу материалын біржүйелікпен дұрыс ұйымдастыру керек, ол шәкірттерге хаос (жүйесіз) болмауы керек, негізгі қағидалар түрінде қысқаша баяндалған болуы керек.

Оқыту үрдісінде, оның айтуынша, деректерден қорытындыларға, мысалдардан ережелерге жүріп отыру керек, демек, бұл деректер мен мысалдарды біржүйелейді, жинақтайды; нақтылыдан абстрактыға, жеңілден қиынға, жалпыдан жалқыға жүріп отыруды талап етті.

Коменский дидактикалық қағидаларының бірі – оқытудың бірізділік қағидасына жан-жақты тоқталды. Барлық шәкірттерге ұсынылған материалдарды меңгеру үшін жаңа материалды оқыту оның алдындағы сабақта даярланған материалдық тікелей жалғасы болуы керек.

Коменский балалардың жас ерекшеліктерімен санаса отырып, ең алдымен шәкірттердің түйсіктерін, одан кейін есін, одан әрі ойларын, ең соңында тіл мен қолын дамыту қажет деп кеңес береді, себебі шәкірт меңгергенді дұрыс айта білуі және оны күнделікті ісінде қолдана білуі қажет деп айтқан [2].

Сол себепті де информатика пәнінен дидактикалық материалдарды жасап балаларға көрнекіліктер түрінде көрсету өте ыңғайлы.

Компьютерді оқыту процесінде пайдалану идеясы оқытуды бағдарламалау тұжырымдамасы аясында пайда болады. Б.Ф. Скиннер жасап

шығарған оқытуды бағдарламалау тұжырымдамасының ең басты элементі болып – дидактикалық машинаның немесе бағдарламаланған оқулықтың көмегімен берілетін тапсырмалардың жүйелі бірізділіктегі бағдарламасы саналады. Оқытудың сипатына және шамамен берілетін жауаптарға байланысты тікелей, тармақталған, аралас бағдарламаларды бір – бірінен ажыратып таниды.

Бағдарламаланған оқыту дидактикалық технология деп аталатын оқытудың жаңа технологиясының негізгі ретінде қабылдана бастайды. Компьютердің басымдылығы ең алдымен оқытуды дербестендірудің мүмкіндіктерін кеңейту тұрғысында қарастырылады. Алғашқы оқыту жүйелері өзінің дидактикалық мүмкіндіктері бойынша бұрынғы оқыту әрекетінде пайдаланған оқытудың қарапайым техникалық құралдарынан онша ерекшелене қойған жоқ. Әйтседе, осындай алғашқы жасалымдар компьютерді оқытуға деген қызығушылықты оятып, компьютерді оқыту жүйелерін жасау жөніндегі жұмыстарды жандандыра түсті.

Кейінгі уақытта көптеген авторлар (С.И. Архангельский, Б.Ф. Ломов, Б.С. Гершунский, Е.И. Машбиц және т.б.) оқыту процесін оңтайландыру мәселелерін компьютерлік технологияларды пайдаланумен байланыстырады. Бұл жұыстарды ЭЕМ-ді оқыту процесінде практика жүзінде пайдаланудың мол тәжірбиесі жинақталған және оқушылардың оқу-танымдық әрекетінің әртүрлі кезеңдерінде компьютерді пайдаланудың іргелі психологиялық- педагогикалық негіздері көрініс алған [3].

Бірқатар жұмыстарда (В.П. Беспалько, В.И. Бололюбов, И. Марев. Г.К. Селевко, И.И. Ильясов және т.б.) педагогикалық технологияның маңызы белгілері атап көрсетілген, солардың ішінде диагностикалық мақсаты білім беру, оқыту ісіндегі жүйелік, нәтижелік, тұтастылық, басқарушылық, өнімділік, жобалаушылық, көрнекілік (әртүрлі аудиовизуалдық, компьютерлік техникаларды қолдану, түрлі дидактикалқ материалдар мен көрнекілік құралдарды құрастыру және пайдалану, үнемділік (мұғалімнің еңбегін оңтайландыру, қысқа мерзімде нәтижеге қол жеткізу сияқты технология сапасын көрсететін белсенді түрде үзіліссіз болып отыратын кері байланыстың мүмкіндігін және т.б.) аса мән беріледі.

Ғылыми еңбектерге жасалған талдау авторлардың көпшілігі компьютердің оқыту процесіндегі педагогикалық мүмкіндіктерінің жоғарғы екендігін көрсетеді. Әйтседе, компьютерді пайдалану тиімді болады сол кезде, егер педагогикалық бағдарламалық құралдар жасау барысында құрастырушылар компьютермен оқушының өзара әрекеттегі дидактикалық және психологиялық принциптерін ескергенде. Білімді технологияландырудың теориялық негіздері ғылыми әдебиеттерге кейінгі жылдары ғана айқындала бастаған педагогикалық жобалаумен үзіліссіз байланыста болып отыр. Компьютерлік технология бағдарламалық Оқыту идеяларын дамытады, қазіргі заман компьютерлері мен телекомуникацияларының ерекше мүмкіндіктермен байланысты әлі зерттеле қоймаған оқытудың жаңа технологиялық үлгілерін ашып береді [4].

Мысалыға «техникалық құралдар кешені» мен «компьютер архитектурасы» сабағында мынандай көрнекілік тапсырмалар тарату ыңғайлы

1. Компьютердің негізгі құрылғыларын атаңыз?

2. Құрылғылардың жүйелік блокта орналасу сәйкестігін анықтаңыз

Құрылғылар	Құрылғылардың орналасуы		
	Жүйелік блоктың алдыңғы тақтасында	Жүйелік блоктың ішінде	Жүйелік блоктың артқы тақтасында
Монитор порты			
Қатқыл диск			
Аналық тақта			
Бейнетақша			
Принтер порты			
Жедел жад			
Компьютерді қайта жүктеу батырмасы (перезагрузка)			
Желілк тақша порттары			

3. Кесте толтырыңыз. Кестені үш бөлікке бөліңіз

1) механикалық санауыш құрылғылары;

2) есептеуіш автоматтар;

3) Электронды-есептеуіш машиналар.

№	Не?	Қайда?	Қашан?
1	Қол саусақтары, тастар, белгілеушілер, түйіншектер		
2	Абак		
3			1761 ж
4		Франция Блезь Паскаль	
5	Арифмометр		
6		Англия Чарльз Бэббидж	
7			XX ғасырдың 30-жылдары
8	Бэббидждің машинасына арналған алғашқы программа		
9		Герман Холлерит Америка	
10	«Марк-1» электр-механикалық санаушы машинасы		
11		АҚШ Дж.Моучли және Дж.Эккерт	
12	EDCAS- Нейманның архитектурасымен жасалған ЭЕМ		
13		КСРО Лебедев	
14			1952-1953 жж
15			60 жылдары
			1978 жыл
			2007 жыл

4. Сөйлемдерді толықтырыңыз...
1. Операциялық жүйе – ол...
2. Программалық қамтамасыз ету – ол....
3. Бума – ол...
4. Белгіше – ол...
5. Файл – ол.... [5],[6]

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе жаңа ақпараттық технологияның басты тиімділігі – бұл мұғалімге оқушыларға оқу үрдісінің құрылымын түбегейлі өзгерту, оқытудағы пәнаралық байланысты күшейте отырып, оқушылардың дүниетанымын кеңейтуге және жеке қабілеттерін көре біліп, оны дамытуға толық жағдай жасауы. Сонымен қатар, жаңа ақпараттық технологияның негізгі ерекшелігі – бұл оқушыларға өз бетімен немесе бірлескен түрде шығармашылық жұмыспен шұғылдануға, ізденуге, өз жұмысының нәтижесін көріп, өз-өзіне сын көзбен қарауына және жеткен жеңістіктерінен ләззат алуға мүмкіндік береді деп сенемін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. http://www.kitaphana.kz/ka/downloads/referatu-na-kazakskom/236-pedagogika/3255-didaktika.html
2. Амос Ян Коменскийдің педагогикалық көзқарастары http://www.zox.kz/load/pedagogika/amos_jan_komenskijdi_pedagogikaly_k_z_arastary/21-1-0-718
3. М.М. Безруких, С.П. Ефимова, «Знаете ли вы своего ученика?» Е.Ы. Бидайбеков, Ж.К. Нұрбекова, А.Е. Сағымбаева. «Информатикадан оқушылардың білімін бақылау, бағалау» әдістемелік құрал – Алматы 2003ж
4. Ш.Т. Шекербекова, А.Е. Сағымбаева. «Информатика» әдістемелік құрал. – Алматы 2005 ж.
5. Ермеков Н., Пилипенко С. Информатика. Дидактикалық материалдар(практикум): Жалпы білім беретін мектептің 7-сынып мұғалімдеріне арналған,басылымы, өңделген. – Алматы: Атамұра, 2007. – 152 б.
6. Вьюшкова Е.А., Ибраева А.Т., Лан Н.Ю. Информатика. Дидактикалық материалдар: Эксперименталды 12-жылдық білім берудің 10-сынып мұғалімдеріне арналған. – Алматы: Мектеп, 2012. – 162 б.

ӘОЖ: 573.22
ҒТАМАР: 57.33.22

АКМУЛЛАЕВА АЙЖАН СЕЙТКАНОВНА
б.ғ.к., аға оқытушы,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті,
Талдықорған қ.

ХАНИ А.Б.
Жаратылыстану ғылымдарының магистрі, кіші ғылыми қызметкер,
Биотехнология мәселелері ғылыми-зерттеу институты,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті,
Талдықорған қ.

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ МЕКТЕП БАҒДАРЛАМАСЫНДА ПАЙДАЛАНУ

Түйіндеме: Мақалада қашықтықтан оқытуда жаңа технологияларды пайдалана отырып жүзеге асыру мүмкіндіктеріне талдау жүргізілген, оның артықшылықтары атап көрсетілген. Жаңа технологияларды білім беру стандарттарына көшуге байланысты оқушылардың биологиялық сауаттылығын қалыптастыру кезінде орта мектепте биологиялық білім беру саласындағы проблемасы зерттелген. Білім беру процесіне қатысушылардың өздері анықтаған қиындықтарды талдайды, оларды шешу жолдарын қарастырады. Жұмыс нәтижелері оқу бағдарламаларын, оқулықтарды, оқу құралдарын, сабақ кезінде пайдаланылу мүмкіндіктері анықталған.

Кілт сөздер: қашықтықтан оқыту, жаңа технологиялар, биологиялық білім беру мәселелері, биология оқулықтары, бейінді оқыту.

Аннотация: в статье проведен анализ возможностей реализации дистанционного обучения с использованием новейших технологий, отмечены его преимущества. Изучена проблема биологического образования в средней школе при формировании биологической грамотности учащихся в связи с переходом новых технологий на образовательные стандарты. Анализирует выявленные трудности самих участников образовательного процесса, рассматривает пути их решения. Определены возможности использования результатов работы в учебных программах, учебниках, учебных пособиях, во время занятий.

Ключевые слова: дистанционное обучение, новые технологии, проблемы биологического образования, учебники биологии, профильное обучение.

Abstract: the article analyzes the possibilities of implementing distance learning using the latest technologies, and notes its advantages. The problem of biological education in secondary school in the formation of biological literacy of students in connection with the transition of new technologies to educational standards is studied. Analyzes the identified difficulties of the participants of the educational process, considers ways to solve them. The possibilities of using the results of work in educational programs, textbooks, teaching aids, during classes are determined.

Keywords: distance learning, new technologies, problems of biological education, biology textbooks, specialized training.

КІРІСПЕ

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының жоғары білім беру жүйесінде оқытудың негізгі нысандары: күндізгі және қашықтықтан оқыту. Қашықтықтан білім беру үш технологияның көмегімен жүзеге асырылады. Бірінші жағдайда, біз мектеп оқу және зерттеу үшін іс жүзінде немесе нақты түрде берілуі керек кейбір жағдайларды жасау туралы айтып отырмыз. Бұл аудиожазбалары бар дискілер немесе электронды тасымалдағыштардағы үлестірме материалдар болуы мүмкін, бұл тыңдаушыларға зерттелетін мәселенің негізгі мәнін түсінуге, кейіннен виртуалды кітапханалардың көмегімен жұмысты жалғастыруға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда аралық және тоқсандық бақылау жұмыстары ICQ типіндегі арнайы бағдарламаларды қолдана отырып өтеді [1].

Мұндай технологиялар таза жаратылыстану мамандықтар бойынша оқыту кезінде үлкен нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді, олар бақылаудың тестілік әдістерімен бәрінен де аз үйлеседі және сұрақтар мен жауаптар нысанында аралық аттестаттауды тапсыруды білдіреді [2].

Қашықтықтан оқытуды жүзеге асырудың екінші нұсқасы - телекоммуникациялық технологияларды қолдану- мектеп оқушыларына тек тыңдауға ғана емес, сонымен қатар мұғалімнің дәрістерін көруге, сонымен қатар бағдарламада қарастырылған түрлі бейне материалдарды

зерттеуге мүмкіндік беретін спутниктік немесе сандық теледидар арналары. Бұл білім беру орнында білім беру бағдарламаларын өз жиіліктерінде таратын жетекші университеттер бар. Бұл тәсіл көбінесе онлайн-сертификаттаудың әр түрлі түрлерімен бірге жүреді және оқушылардың визуалды және аудио ақпараттарды алуын қамтитын пәндерді оқуда нәтижелі болады.

Бүгінгі таңда ең перспективалы технология - бұл интернет мүмкіндіктерін пайдалану. Интернет-технологияны қолдана отырып оқытуды жүзеге асыру үшін жоғары оқу орны арнайы портал ұйымдастырады, ол арқылы оқушыларға кез келген ыңғайлы уақытта оқу-әдістемелік материалдарға қол жеткізіп қана қоймай, аралық бақылаудың барлық түрлерінен өтеді. Бұдан басқа, кейбір мектептің өздерінің білім алушылары мен мұғалімдері Web-конференцияларға қатысуын, форумдар мен чаттарды пайдалануды, сондай-ақ практикалық немесе зертханалық жұмыстар барысында виртуалды эмуляторларда тренингтерді қолданады [3].

Оқытудың ақпараттық технологиясы-ақпаратпен жұмыс істеу үшін арнайы әдістерді, бағдарламалық және техникалық құралдарды (кино, аудио және бейне құралдар, компьютерлер, телекоммуникациялық желілер) пайдаланатын педагогикалық технология.

Зерттеу нысандары мен әдістері: барлық әдістер, әдістемелік тәсілдер, оқыту құралдары сияқты дидактикалық функциялардың үштұғырлығын орындайды, олар, негізінен, кез-келген пәндік оқуда өзгеріссіз қалады және Үштұғырлы функцияларды орындайды: цифрлық білім беру ресурстары құралдарын және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) әдістемелерін пайдалануды ескере отырып, пәндік қызмет шеңберінде оқыту, дамыту, тәрбиелеу.

Биология сабақтарында АКТ-ны қолдану пәнді оқыту сапасын арттыруға; көрнекілік қағидатын іске асыра отырып, әртүрлі объектілердің маңызды жақтарын көрсетуге; зерделенетін объектілер мен табиғат құбылыстарының неғұрлым маңызды (оқу мақсаттары мен міндеттері тұрғысынан) сипаттамаларын алдыңғы қатарға шығаруға мүмкіндік береді.

Мектепте биологияны оқыту демонстрациялық эксперимент арқылы курсты үнемі сүйемелдеуді білдіреді. Алайда, қазіргі мектепте пән бойынша эксперименттік жұмыстарды жүргізу көбінесе Оқу уақытының жетіспеушілігінен, заманауи материалдық-техникалық жабдықтардың болмауынан қиынға соғады. Кабинет зертханасы қажетті құралдармен және материалдармен толық жабдықталған болса да, нақты эксперимент дайындау мен өткізуге де, жұмыс нәтижелерін талдауға да көп уақытты қажет етеді. Сонымен қатар, оның ерекшелігіне байланысты нақты эксперимент көбінесе өзінің негізгі мақсатын — білім көзі ретінде қызмет етуді жүзеге асырмайды.

Көптеген биологиялық процестер күрделі. Балалар тәрізді ойлау қиын меңгереді абстрактілі қорыту, жоқ суреттер қабілетті емес түсіну процесі, зерделеп құбылыс. Олардың дерексіз ойлауының дамуы суреттер арқылы жүреді. Мультимедиялық анимациялық модельдер оқушының санасында биологиялық процестің тұтас бейнесін қалыптастыруға мүмкіндік береді, интерактивті модельдер процесті өз бетінше "жобалауға", қателіктерін түзетуге және өздігінен оқуға мүмкіндік береді.

Мультимедиялық технологияны оқытуда қолданудың артықшылықтарының бірі - іс-әрекеттің жаңалығы, компьютермен жұмыс істеуге деген қызығушылық есебінен оқыту сапасын арттыру. Сабақта компьютерді қолдану оқушылардың белсенді және мағыналы жұмысын ұйымдастырудың жаңа әдісі болды, бұл сабақтарды көрнекі және қызықты етті.

Зерттеу жұмысының нәтижесі: АКТ технологияларын сабақтың әртүрлі кезеңдерінде қолдану кезіндегі нәтиже бойынша:

1) Жаңа материалды (түрлі-түсті суреттер мен фотосуреттер, слайд–шоу, бейнефрагменттер, 3D-суреттер мен модельдер, қысқа анимациялар, сюжеттік анимациялар, интерактивті модельдер, интерактивті суреттер, көмекші материалдар) экранға мультимедиялық проектор арқылы көрсетілетін интерактивті иллюстрация ретінде түсіндірген кезде (қазіргі уақытта бұл әрдайым кестелер мен схемалардың болмауы салдарынан өзекті);

2) Оқушы берілген шарттар бойынша компьютерлік экспериментті орындау барысында (жұмыс парағы немесе компьютерлік тестілеу түрінде) сабақта оқушылардың оқу материалын өз бетінше оқып-үйренуі кезінде, нәтижесінде оқытылатын тақырып бойынша қорытындылайды;

3) компьютерлік және нақты экспериментпен үйлестіре отырып, зертханалық жұмыстар нысанында зерттеу қызметін ұйымдастыру кезінде. Компьютерді қолданған кезде оқушылар нақты зертханалық жұмыстармен салыстырғанда эксперименттерді дербес жоспарлау, оларды жүзеге асыру және нәтижелерді талдау үшін әлдеқайда көп мүмкіндіктерге ие болатыны анықталды;

4) қайталау, бекіту (жауапты таңдаумен тапсырмалар, клавиатурадан сандық немесе сөздік жауапты енгізу қажеттілігімен тапсырмалар, тапсырмаларды тақырыптық іріктеу, фото, видео және анимацияларды пайдалана отырып тапсырмалар, жауапқа реакциясы бар тапсырмалар, интерактивті тапсырмалар, қосалқы материал) және тану, түсіну және қолдану деңгейлерінде білімді бақылау (автоматты тексерумен тест тапсырмаларының тақырыптық жинақтары, Бақылау-диагностикалық тесттер) кезінде жүзеге асырылады. Оқушылар сабақтың осы кезеңдерінде виртуалды зертханалық жұмыстар мен тәжірибелер жүргізгенде, оқушылардың ынтасы

артады - олар алған білімнің нақты өмірде қалай пайдалы болатынын көреді;

5) үй эксперименттерін оқушы тиісті бейімделумен жұмыс парағы бойынша және осы курс бойынша үйде оқу дискісі болған кезде орындай алады.

Сандық білім беру ресурстары

Цифрлық білім беру ресурстарын (ЦБР) дайын электрондық өнім ретінде пайдалану мұғалім мен оқушының іс-әрекетін қарқындатуға мүмкіндік береді, пәнді оқыту сапасын арттыруға, биологиялық объектілердің маңызды жақтарын көрсетуге, көрнекілік принципін айқын көрсетуге мүмкіндік береді.

Мультимедиялық презентациялар

Мультимедиялық презентацияларды қолдану оқу материалын алгоритмдік ретпен толық құрылымдалған ақпаратпен толтырылған жарқын тірек бейнелер жүйесі ретінде ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда қабылдаудың әртүрлі арналары қолданылады, бұл ақпаратты тек фактографиялық ғана емес, сонымен бірге ассоциативті түрде оқушылардың ұзақ мерзімді жадына енгізуге мүмкіндік береді.

Презентация– слайд түрінде Материалды ұсыну нысаны, онда кестелер, схемалар, суреттер, иллюстрациялар, аудио және бейне материалдар ұсынылуы мүмкін.

Презентация мүмкіндіктері:

* фильмдер көрсету, анимациялар;
* таңдау (қажетті аймақ);
* еренсілтемелер;
* қадамдар тізбегі;
* интерактивтілік;
* объектілердің қозғалысы;
* модельдеу.

Презентация жасау үшін Сабақтың тақырыбы мен тұжырымдамасын тұжырымдау қажет; сабақта презентацияның орнын анықтаңыз.

Интернет желісінің ресурстары

Интернет желісі білім беру қызметтерінің үлкен әлеуетіне ие (электрондық пошта, іздеу жүйелері, электрондық конференциялар) және қазіргі білім берудің ажырамас бөлігі болып табылады. Желіден оқу-маңызды ақпаратты ала отырып, оқушылар дағдыларға ие болады:

* берілген белгілер бойынша ақпаратты мақсатты түрде табу және оны жүйелеу;

* ақпаратты фрагменттік емес, тұтастай көру, ақпараттық хабарламадағы басты нәрсені бөліп көрсету.

Жаңа материалды үйрену кезінде сабақта интернет ресурстарын пайдалану сабақты қызықты етеді, оқушының білім алуға деген ынтасы артады. Интернетте сіз мектеп курсының барлық пәндері бойынша тақырыптық сайттарды, егжей-тегжейлі шешімдері бар тапсырмаларды, тесттерді, рефераттарды, әртүрлі тәжірибелердің модельдерін таба аласыз.

Мұғалімдердің ешқайсысы үшін қазіргі мектеп оқушыларының басым көпшілігі ақпарат көзі ретінде әдеби көздерді емес, интернет ресурстарын пайдаланатыны құпия емес. Бұл жерде үлкен артықшылық бар, кем дегенде балалар жеке уақытын үнемдейді. Мұғалімнің міндеті-оқушыларды табылған ақпаратпен дұрыс жұмыс істеуге үйрету, оны құра білу, оған логикалық схемалар, сұрақтар қою, бастысы. Мысалы, "тірі заттың шығу тегі" тақырыбын зерттеген кезде балалар Интернеттен ақпарат табу үшін алдын-ала тапсырма алады. Тапсырмалар жеке және топтық сипатта болуы мүмкін.

Егер уақыт ең жақсы жұмысты атап өтуге мүмкіндік берсе және жігіттерге өз тақырыптары бойынша хабарлама ұсынуға мүмкіндік берсе, әрине, бұл форма студенттермен ақпарат бойынша ұзақ, мақсатты жұмыстың нәтижесі болып табылады [4].

Зерттеу қызметін ұйымдастырған кезде Интернет ресурстары теориялық ақпаратты іздеуде, басқа зерттеу жобаларымен танысу үшін қажет болады, және, ақырында, интернетте сіз конкурстар туралы ақпаратты таба аласыз және оған қатыса аласыз.

Электронды энциклопедиялар

Электрондық энциклопедиялар-қарапайым анықтамалық-ақпараттық басылымдардың аналогтары-энциклопедиялар, сөздіктер, анықтамалықтар және т.б. мұндай энциклопедияларды құру үшін гипермәтіндік жүйелер мен гипермәтіндік белгілеу тілдері қолданылады, мысалы, HTML. Қағаз әріптестерінен айырмашылығы, олар қосымша қасиеттер мен мүмкіндіктерге ие:

• олар әдетте кілт сөздер мен ұғымдар бойынша ыңғайлы іздеу жүйесін қолдайды;

* гиперсілтемелерге негізделген ыңғайлы навигация жүйесі;

* аудио және бейне үзінділерді қосу мүмкіндігі.

Жақында Кирилл және Мефодий ақпараттық өнімдері кеңінен танымал болды. Олардың каталогында биология және экология сабақтарында, сондай-ақ үйде, соның ішінде мұғалімдерде жеке жұмыс істеуге болатын көптеген әзірлемелер бар. Жарқын мысал - "үлкен энциклопедия". Онда сіз сабақ үшін таба аласыз: анықтамалық кестелер мен диаграммалар, әртүрлі интерактивтер, соның ішінде тірі заттар мен өсімдіктердің жіктелуі, мультимедиялық панорамалар ("өмір эволюциясы", "жердің экожүйелері"), бейне қосымшалар ("жабайы жануарлардың өмірі"), фонотека ("жануарлардың дауыстары"), фотоальбомдар ("Ресей табиғаты", "жыртқыш аңдар"), Ресей Федерациясының Қызыл кітабы және тағы басқалар.

Дидактикалық материалдар

Дидактикалық материалдар-тапсырмалар, диктанттар, жаттығулар жинақтары, сондай-ақ электронды түрде ұсынылған рефераттар мен эсселердің мысалдары, әдетте форматтардағы

Мәтіндік файлдардың қарапайым жиынтығы .doc, .rtf және .txt. Бұл дәстүрлі дерлік білімді бақылаудың қолайсыздығы-студенттердің қолжазба жұмыстарын өз бетінше тексеріп, олар үшін балл мен баға қою керек [5].

Бұл жұмысты автоматтандыруға болады. Мұғалім мәтіндік редактордың көмегінсіз дидактикалық материалды өзі құрастыруға, ол үшін мамандандырылған бағдарламаны қолдануға мүмкіндік алады. Мұндай бағдарлама - "тест құрастырушысы".

"Тест құрастырушысы" - бұл білімді тексерудің әмбебап жүйесі. Бағдарламада келесі мүмкіндіктер бар:

* тақырыптар, сұрақтар мен жауаптардың шексіз санын пайдалану;

* сұрақтар музыка, дыбыстар (MP3 файлдары, wav, mid), суреттер (JPG файлдары, bmp, ico), бейнелер (avi файлдары), шексіз ұзындықтағы пішімделген мәтін (қою, көлбеу, қиғаш, түс және т. б.) болуы мүмкін.);

* сұрақтардың бес түрін қолдау: бір дұрыс жауапты таңдау, бірнеше дұрыс жауапты таңдау, дұрыс жауаптардың реттілігін орнату, жауап сәйкестігін орнату, жауапты пернетақтадан қолмен енгізу;

* принтерде басып шығару және тақырыптар, сұрақтар мен жауаптар, тест нәтижелерін файлға сақтау;

* бір компьютерде бірнеше пайдаланушының тестілеу өткізу мүмкіндігі (әрбір пайдаланушы үшін пайдаланушының жеке карточкасы ашылады);

* еркін тәртіпте сұрақтар қою мүмкіндігі; әр сұрақ пен жауаптың бағасын баллмен қою; психологиялық тестілеу өткізу; уақыт бойынша тестілеуді шектеу; тестілеуді үзу және оны басқа уақытта жалғастыру; сұрақтарды өткізіп жіберу және жіберіп алған сұрақтарға қайта оралу;

* тестілеу аяқталғаннан кейін баға қою мүмкіндігі (бағалау шкаласын 2-ден 100 балдық жүйеге дейін реттеуге болады);

* жергілікті желі арқылы әртүрлі компьютерлерде тестілеуден кейін алынған нәтижелерді жинау және орталықтандырылған талдау;

* дерекқордың сақтық көшірмесін жасау және синхрондау (осы функцияны қолдана отырып, басқа пайдаланушылармен деректерді оңай бөлісуге және деректерді компьютерден компьютерге тасымалдауға болады); тақырыптар мен сұрақтарды көшіру (осы функцияны қолдана отырып, тақырыпты толығымен көшіруге немесе сұрақтарды бір тақырыптан екінші тақырыпқа іріктеп көшіруге болады);

* емлені тексеру;

* деректер базасын іздеу.

Тренажер-бағдарламалар

Тренажер бағдарламалары дидактикалық материалдардың функцияларын орындайды және шешімнің барысын қадағалап, қателер туралы есеп бере алады.

Компьютерлік технологияларды қолданудың маңызды нүктесі емтиханға дайындық болып табылады. Дайындық үшін көптеген электронды оқытушылар бар.

Биологиядан емтихан тапсыруға шешім қабылдаған оқушылармен мен " жаңа мектеп: емтиханға жедел дайындық. Биология "және" Кирилл мен Мефодийдің тәрбиешісі".

Бұл тренажерлардың ыңғайлылығы-олар емтиханды мүмкіндігінше еліктейді: барлық бөліктердің тапсырмалары бар және кері санақ бар. Оқушылар жауаптардың дұрыс және бұрыс мәліметтерінің пайызы қандай екенін, сондай-ақ қанша ұпай алғанын біле алады. Қате жауаптарды бірден теориялық материалдар мен қысқаша рефераттар көмегімен түзетуге болады. Мұндай тренажерлерде, әдетте, оқушының білімін бақылайтын күнделік бар. "Репетитор Кирилл мен Мефодийде" ақысыз тренингтер мен еркін емтихандарды, яғни жеке тақырыптар бойынша немесе тіпті жеке мәселелер бойынша шағын емтихандарды өткізуге мүмкіндік бар [6].

Виртуалды эксперимент жүйелері

Виртуалды эксперимент жүйелері-бұл оқушыға "виртуалды зертханада" эксперимент жүргізуге мүмкіндік беретін бағдарламалық жасақтама. Олардың басты артықшылығы-олар оқушыға қауіпсіздік, уақытша сипаттамалар және т.б. себептермен мүмкін болмайтын эксперименттер жүргізуге мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мектептегі білім беруді дамытудың қазіргі кезеңінде сабақтарда компьютерлік технологияларды қолдану мәселесі өте маңызды. Ақпараттық технологиялар оқушыға ғана емес, мұғалімге де дамуға ерекше мүмкіндік береді. Компьютер мұғалімнің тірі сөзін алмастыра алмайды, бірақ жаңа ресурстар қазіргі мұғалімнің жұмысын жеңілдетеді, оны қызықты, тиімді етеді, оқушылардың биологияны оқуға деген ынтасын арттырады.

Бейнетүсірілімнің озық технологиялары және арнайы әзірленген компьютерлік графиканы қолдану организмдердің жұмысын "ішінен" бақылап, олардың ерекшеліктері мен жұмбақтарын ашуға мүмкіндік береді. Бұл үлкен эмоционалды көтерілуді тудырады және материалды игеру деңгейін жоғарылатады, бастамашылық пен шығармашылық ойлауды ынталандырады. Ал нәтижесі-олимпиадалар мен ғылыми-жұмыстарды зерттеуге мүмкіндіктер ашады.

Осылайша, Биологияны оқыту процесінде АКТ қолдану оның тиімділігін арттырады, көрнекі, қанық етеді, оқушылардың әртүрлі жалпы білім беру дағдыларын дамытуға ықпал етеді, оқу сапасын жақсартады, сабақта жұмысты жеңілдетеді.

Биология сабақтарында АКТ-ны қолдану

маған мұғалім ретінде педагогика ғылымының даму тенденцияларынан хабардар болуға мүмкіндік береді. Кәсіби деңгейін арттыру, ой-өрісін кеңейту және ең бастысы оқушының компьютермен белсенді диалогы арқылы, оқуды жетістікке бағдарлау арқылы оқуға деген ынтасын арттыруға; биологиядан базалық білімді игеруге, оларды жүйелеуге; оқулықпен және қосымша әдебиетпен өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. АКТ-ны қолдана отырып, ақпарат көзі тек мұғалім ғана емес, оқушының өзі де.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. S. M. Mohammad, S. Kiritchenko, P. Sobhani, X. Zhu, and C. Cherry, "Detecting stance in tweets," Proceedings of SemEval, vol. 16, 2016.

2. I. Augenstein, T. Rocktaschel, A. Vlachos, and K. Bontcheva, "Stance detection with bidirectional conditional encoding," 1606.05464, 2016.

3. Самигулина Г.А., Шаяхметова А.С.,Сулеймен О.Мумкіндігі шектеулі жандар үшін қашықтықтан оқытудын Smart-жүйесін құру // Новости науки Казахстана. - 2016. - № 1 (127). -С. 52-60.

4. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. М., 2015. - 400 с.

5. Құдайбергенова К. Құзырлылық - тұлға дамуының сапалық критерий //«Білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. 2008. 30-32 б.

6. https://ppt-online.org/125780

ӘОЖ 371.315.7:004.4:512

АЛДАБЕРГЕНОВА АЙГУЛЬ ОНАЛБЕКОВНА,
педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.,
математика және информатика кафедрасы,
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ.,
E-mail: aigul_ao@mail.ru

НАЗАРОВА СЫМБАТ САУҚЫНҚЫЗЫ,
2 курс магистранты,
7М01503-информатика мамандығы,
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ.,
E-mail: symbatnaz92@gmail.com

«MOODLE» ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕ ОҚЫТУ КУРСЫН ҚҰРУ

Аннотация. Мақалада Moodle қашықтан оқыту жүйесінің кейбір құралдарына қысқаша сипаттама берілген. Сондай-ақ, модульді қашықтан оқыту барысында қолдану әдістері қарастырылған. Сонымен қатар білім беру жүйесінде қолданылатын ақпараттық технологиялардың және компьютерлік жүйелердің құрылымы мен мазмұны сипатталған.

Кілттік сөздер: қашықтан оқыту, Moodle қашықтан оқыту жүйесі, ақпараттық технологиялар, ресурстар, веб-беттер.

Аннотация. В статье дается краткое описание некоторых инструментов системы дистанционного обучения Moodle. Также рассмотрены методы применения модуля при дистанционном обучении. Также описаны структура и содержание информационных технологий и компьютерных систем, используемых в системе образования.

Ключевые слова: дистанционное обучение, система дистанционного обучения Moodle, информационные технологии, ресурсы, веб-страницы.

Abstract. The article provides a brief description of some of the tools of the Moodle distance learning system. Methods of using the module in distance learning are also considered. The structure and content of information technologies and computer systems used in the education system are also described.

Keywords: distance learning, Moodle distance learning system, information technologies, resources, web pages.

КІРІСПЕ

Қазіргі таңда бүкіл әлемді әбігерге түсірген пандемия жарияланғаннан кейін, әрбір ел коронавируспен жергілікті деңгейде ғана күреспей, аурудың ары қарай таралмауына да күш салуда. Осыған орай еліміздің Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың тапсырмасы бойынша коронавирус инфекциясының алдын-алу мақсатында бірқатар іс-шаралар қолға алынды. Соған байланысты Қазақстандағы жоғары оқу орындары, техникалық кәсіптік білім беру орындарында және орта білім беретін мекемелер қашықтықтан оқыту форматында оқып жатыр.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қашықтан оқыту – бұл білім беру жүйесінің ғаламдық жаңа беталысы, оны Stanford, Berkley, MIT секілді ірі университеттер дәйекті түрде жүзеге асырып келеді. Бұл жалпы карантиндік жағдай қазақстандық университеттер үшін сынақтан өтудің, әрі осы бағыттағы жетістіктерді көрсетудің де жақсы мүмкіндігі болуға тиіс. Осы орайда І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті де оқу үрдісін толығымен қашықтықтан оқыту форматына ауыстырып, оқу процесін жоғары деңгейде ұйымдастыра білді.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті қашықтан оқыту барысында әр түрлі онлайн оқыту жүйелерін қолдануда, мысалы: Google Meet, Zoom, Google Classroom, Moodle.

Солардың ішінде Moodle жүйесіне тоқталып өтейік. Moodle – online сабақтарды ұйымдастыруға және білім беру сайттарын құруға арналған қосымша. Бұл жоба білім беруде әлеуметтік–құрылымдық тәсілді дамыту үшін ойластырылған болатын. Бағдарлама негізінде жаңа білім тек бұрын алынған білімнің және жеке тәжірибенің бар болуының арқасында және оқушы өзі және өзгелерге оқыған материалын өз сөзімен түсіндірсе өте жақсы игерілетінін алға тартады. Мұндай тәсілді пайдаланып адамдар әрбір маңызды материалды игеруде осы тәжірибені қолдана алады [1].

Moodle – курстарды басқару жүйесі, сондай-ақ білім беруді басқару немесе виртуалды білім беру ортасы ретінде танымал. Ол сонымен қатар

онлайн оқытуға арналған сайттар жасауға мүмкіндік беретін дербес веб қосымша (GNU GPL лицензиясы бойынша таратылады) [2].

Жүйе PHP тілінде SQL мәліметтер қорын пайдалану арқылы жазылған, оның ұйымдастырушысы мен өңдеушісі - Мартин Дуджиамос атты Австралиялық азамат. Ең алғашқы нұсқасы 2002 жылы тамызда ашық кодты бағдарламалық қамтамасыз ету ретінде тарала бастады. Қазіргі таңда Moodle жүйесі негізінде 193 елдің көптеген ең ірі университеттерінде қашықтықтан оқыту жүйесі ұйымдастырылған. Жүйе негізінен оқытушы мен студенттің өзара қатынасын ұйымдастыруға негізделгенімен, оны дәстүрлі қашықтықтан оқыту курстарына да және күндізгі оқыту бөліміне де қолдануға болады [3].

Moodle қашықтан оқыту жүйесі тегін таратылатын бағдарламалық жиынтық, ол өзінің функционалдық мүмкіндіктерінің көптігімен және оны қолдану жеңілдігімен ерекшеленеді. Оқыту жүйесінің негізгі объектісі қашықтан оқыту курсы болып табылады. Оқыту курсы төмендегідей құрылымдардан тұрады:

- Блок-модульдік құрылым;
- Оқу курсының мазмұндық бөлігі;
- Оқу процесін ұйымдастыру және өткізу құралы;
- Курсқа қатысушылардың қарым-қатынас ортасы.

Енді оқыту жүйесіне мәліметтерді енгізу кезеңіне көшейік. Жүйеге кіру үшін жүйеге кіру батырмасын басып, тіркелушінің аты мен құпия сөзін теру қажет (1-сурет) немесе қонақ ретінде кіріп курстарға шолу жасауға да болады.

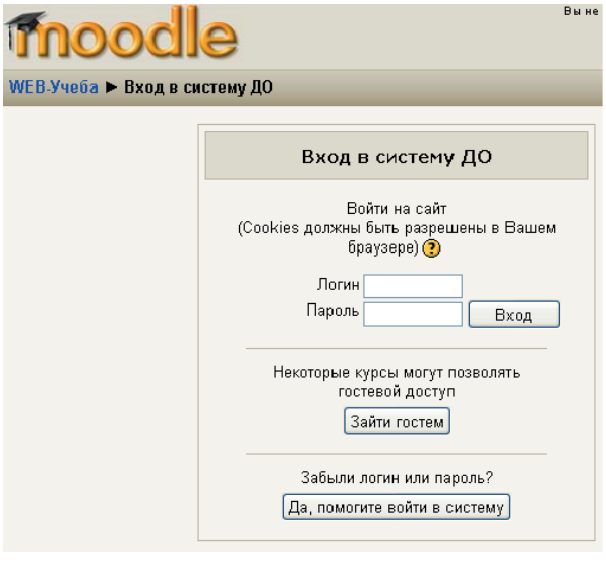

1-сурет. Moodle оқыту жүйесіне кіру терезесі

Қолданушы жүйеге бірінші рет кіріп тұрған болса, онда ол тіркелу батырмасын басып, ашылған терезеге өзі туралы мәліметтерді енгізіп, тіркеледі және болашақта жүйеге кіру үшін өзінің аты мен құпия сөзін пайдалана алады.

Moodle қашықтықтан оқыту жүйесінің негізгі ұғымы курстар болып табылатындығын жоғарыда атап өткенбіз. Мұнда курстар тек дәстүрлі түрдегі білім беруді ұйымдастыру құралы ретінде ғана қарастырылмайды, ол бір тақырып бойынша қызығушылығы бар топтың тілдесу құралы да болуы мүмкін. Wiki негізінде құрылған курстар Moodle қашықтықтан оқыту жүйесінің негізгі пакетіне кіреді. Ол қосымша қондырғыларды қажет етпейді.

Модульдің жұмыс істеуін тексеру үшін келесі бөлімдердің жұмыс істеу қабілеттілігін тексеру керек:

- курстарды құру, өңдеу, жою;
- курс элементтерін құру, өңдеу, жою;
- курстың статистикалық мәліметтерін қарау;
- әртүрлі қолданушының кіру рұқсатын жіктеу.

Курс құру кезінде оның қай категорияға жататынын белгілеп немесе сәйкес категория болмаған жағдайда оны құру қажет.

Мысал ретінде «Объектіге бағытталған бағдарламалау негіздері» пәні бойынша оқыту курсын жасауды алдық. «Объектіге бағытталған бағдарламалау негіздері» курсының мақсаты қазіргі кезде жылдам епкінмен дамып келе жатқан объектілі-бағытталған бағдарламалаудың негізгі ұғымдары және принциптерімен студенттерді таныстыру болып табылады.

Курстың міндеті – объектілі-бағытталған программалаудың негізгі принциптерін, класс, әдіс, қасиет, оқиға ұғымдарын оқып білу және оларды практикада пайдалану. Курсты оқытудан кейінгі оқыту нәтижелері төмендегідей болады:

– объектіге бағытталған бағдарламалаудың негізгі ұғымдарын меңгереді;
– визуалды компоненттер кітапханасын пайдалана біледі;
– менюмен жұмысты жасайды;
– қосымшалар өңдейді;
– стандартты диалогтық терезелерді пайдалануды игереді;
– графикамен жұмысты жасай алады.

Moodle ортасында курс құру барысында бастапқы кезеңінде құрып отырған қолданушы жайлы және курс жайлы ақпарат толтырылады (2-3 сурет).

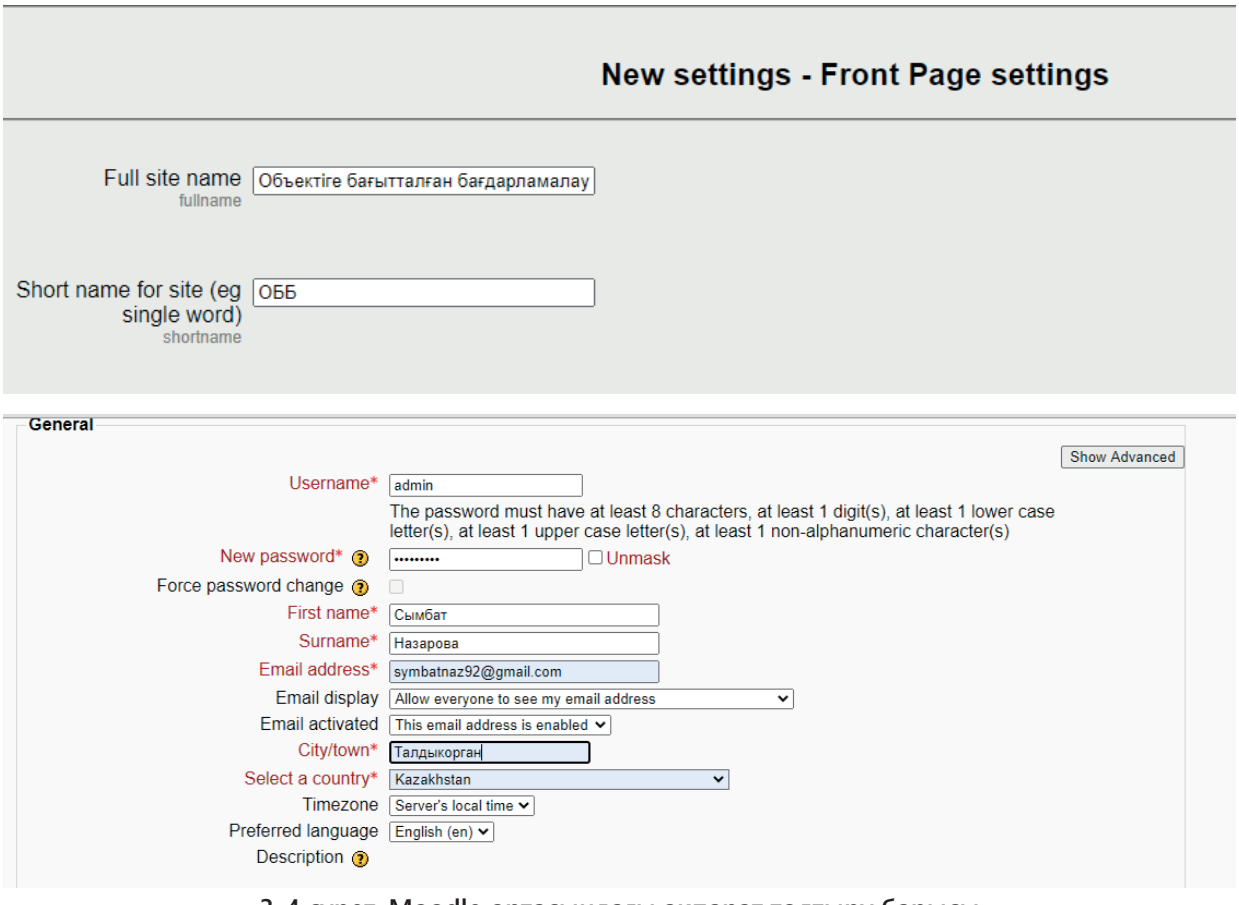

3-4 сурет. Moodle ортасындағы ақпарат толтыру барысы

Пәнде 15-дәрістер жиыны және әр түрлі тапсырмалар қамтылды. Moodle-дың курс құруға арналған барлық құралдарын статикалық (курс ресурстары) және интерактивті (курс элементтері) деп екіге бөлеміз. Ресурстарға: мәтіндік бет, веб-бет, файлға немесе веб-бетке жасалған сілтеме, каталогка сілтеме жатады. Интерактивті элементтерге: глоссарий, дәріс, тапсырма, тест, форум жатады.

Дәріс құру барысында Moodle-дың «мәтіндік беттер» бөліміндегі ресурсты қолдандым. Мәтіндік беттер – ең аз иллюстрациялық материалдары бар қарапайым мәтін болып табылады. Мәтіндік беттерді жасау үшін келесідей әрекеттерді орындау қажет:

1. "Өңдеу" батырмасын басу.
2. Мәзірден "ресурсын қосу..." ішінен "мәтіндік бет" таңдау. Мәтінді жасау беті ашылады.
3. Беттің атауын және қысқаша сипаттамасын енгізіп, "бет Мазмұны" өрісіне қажетті мәтінді қосыңыз.
4. Сақтаңыз (5-сурет).

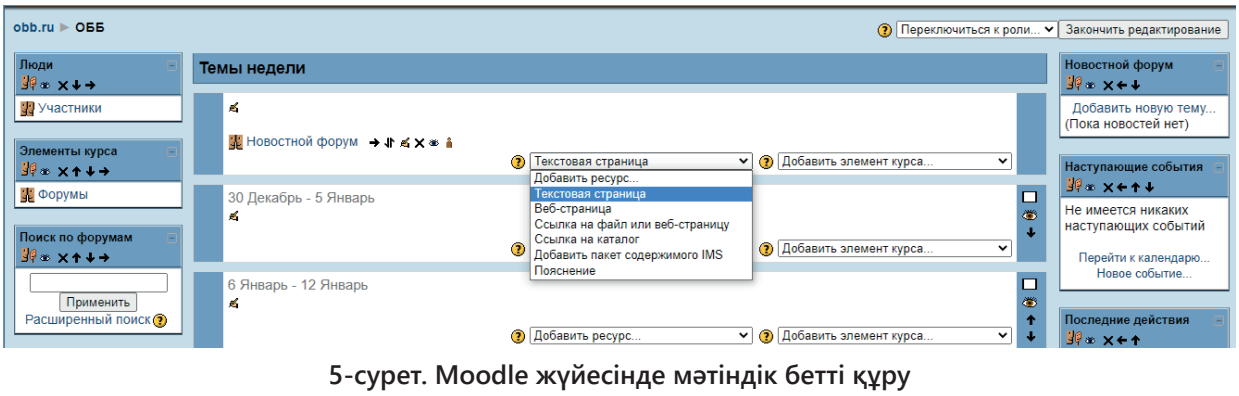

5-сурет. Moodle жүйесінде мәтіндік бетті құру

Әрбір курс үшін Moodle жүйесі жеке каталог құрады, мұнда осы жүйеде жасалған файлдар, яғни мәтіндік және веб-беттер, PDF-құжаттар, презентациялар, суреттер және т.б. жүктеліп, сақталады (6-сурет). Негізгі бумаға қатынасу тек басты бетте іске асады. Құрылған курстың негізгі бөлігі курстың жұмыс бағдарламасынан, яғни курстың құрылымы мен мазмұны туралы мағлұматтан және курс тыңдаушыларына арналған кеңестерден тұрады [4].

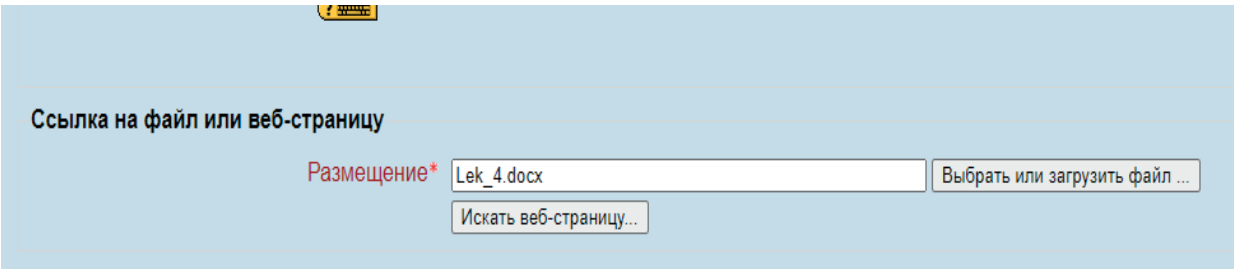

6-сурет. Moodle жүйесінде дәріс жүктеу

Сонымен «Объектіге бағытталған бағдарламалау негіздері» курсы бойынша 15-дәріс төмендегі тақырыптар бойынша ".docx" форматындағы файл түрінде жүктелді (7-сурет):

1. Объектілі бағытталған программалаудың негізгі ұғымдары. Delphi ортасына қысқаша шолу.
2. Delphi программалау тілі.
3. Қосымша құру.
4. Визуалды компоненттердің жалпы сипаттамасы.
5. Мәтінді бейнелеу және біржолды мәтінді енгізу/редактрлеу. Тармақталу алгоритмдерін программалау.
6. Тізімдермен жұмыс. Таңдау алгоритмін программалау.
7. Көпжолдық редакторлар. Циклдық алгоритмдерді программалау. Массивтермен жұмыс.
8. Циклдық алгоритмдерді программалау. Массивтермен жұмыс.
9. Батырмалармен жұмыс
10. Ауыстырыпқосқыштармен жұмысю Басқару элементтерін біріктіру
11. Форманың сипаттамалары. Формалардың өзара әрекетін ұйымдастыру.
12. Стандартты диалогтық терезелер.
13. Менюмен жұмыс.
14. Құралдар тақтасын және қалып-күй жолын құру
15. Delphi-дің графикалық мүмкіндіктері. Графикалық қарапайым элементтерді салу тәсілдері.

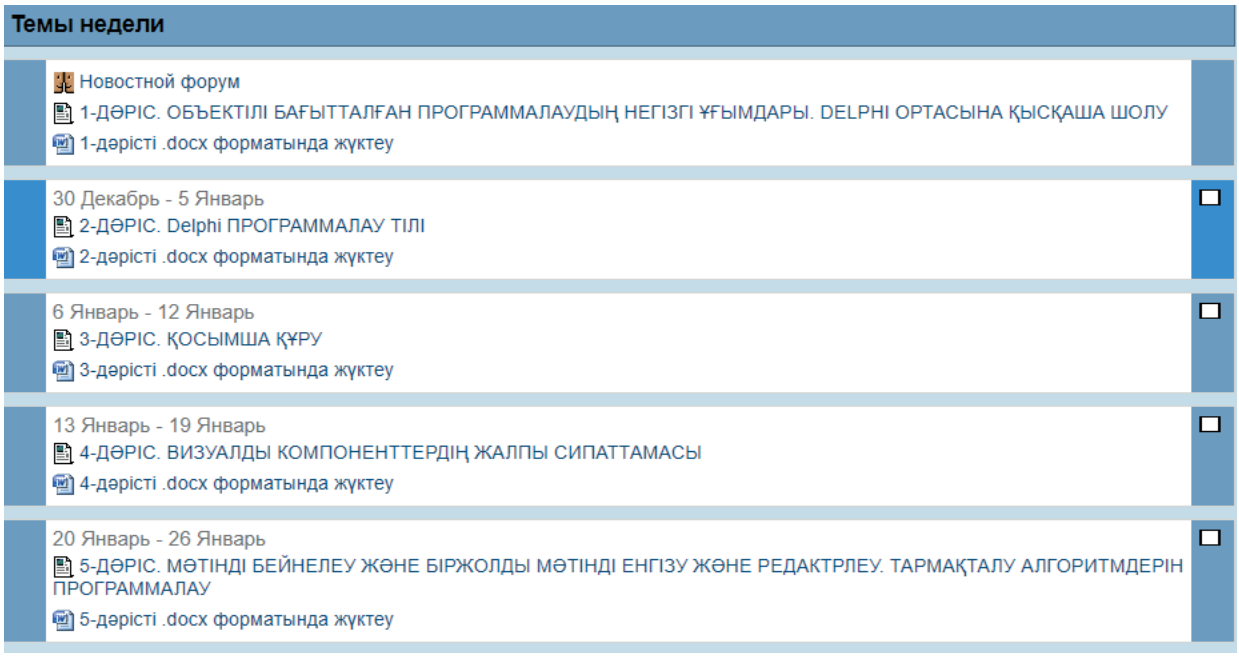

7-сурет. Moodle жүйесіне жүктелген дәрістер

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе, Moodle жүйесі қашықтықтан оқитын білімгерлерді білімге баулитын қолайлы жүйе деуге болады. Қашықтықтан оқыту арқылы қоғамның білімге деген сұранысы мен оның ұсынысын қанағаттандыруға болады, яғни қашықтықтан оқыту мемлекетіміздің білім берудегі басты саясатын орындауға – халықтың әлеуметтік жағдайына және арақашықтыққа қарамастан білім беруді ұйымдастыруға мүмкіндік беріп отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. https://www.ispring.ru/elearning-insights/moodle
2. Радаев А. Трехуровневая модульная система представления образовательных ресурсов//Интернет-журнал "Инженерное образование". – 2007. – № 2–3. -С.165-170
3. Анисимов А.М. Работа в системе дистанционного обучения Moodle//Учебное пособие. – 2009. – 292с.
4. Тунда В. А. Руководство по работе в Moodle 2.5. Для начинающих. – Томск, 2015.
5. https://www.ispring.ru/elearning-insights/moodle/create-lecture

УДК 371.3.811.512.122

АЛПЫСБАЙ МӨЛДІР АЛТАЙҚЫЗЫ,
2 курс магистранты,
Филология және әлем тілдері факультеті,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қаласы,
E-mail: alpysbay.moldir@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМЫТУ

Түйіндеме: Мақалада қарым-қатынас үрдісіндегі оқушының коммуникативтік құзыреттілігін дамытудың тиімді жолдары қарастырылады. Сабақ барысында қолданылатын амал-тәсілдердің түрлері көрсетіледі. Қазақ тілі сабағында оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін дамыту жолдары жан-жақты сараланады. Коммуникативтік құзіреттіліктің жіктеліміне талдау жасалады.

Тірек сөздер: құзыреттілік, қарым-қатынас үрдісі, оқушы, коммуникация, әдіс-тәсілдер, оқыту.

Аннотация: В статье рассматриваются эффективные способы развития коммуникативной компетентности студентов в процессе общения. Показаны типы техник, использованных на уроке. Подробно проанализированы способы развития коммуникативных компетенций студентов на уроках казахского языка. Анализируется классификация коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: компетентность, процесс общения, ученик, общение, методы, обучение.

Annotation: The article discusses effective ways of developing students' communicative competence in the process of communication. The types of techniques used in the lesson are shown. The methods of development of students' communicative competencies in the Kazakh language lessons are analyzed in detail. The classification of communicative competence is analyzed.

Keywords: competence, communication process, student, communication, methods, training.

Жаһандану заманында ұлттық бәсекеге қабілетті болудың көрсеткіші – білім деңгейімен өлшенеді. Қазақтың классик жазушысы М.Әуезов «Ел мен елді, адам мен адамды теңестіретін бір ғана нәрсе бар. Ол-білім»-деген болатын. XXI ғасыр – білімділер ғасыры, ақпараттар ғасыры, дамудың шапшаң түрі, жаңа технологиялар ғасыры. Сондықтан, әлемдік білім кеңістігіне кірігіп, білім беру жүйсін халықаралық биікке көтеру ұстаз қолында. Өйткені, ұстаз елдің ертеңгі тізгінін ұстайтын ұрпақ тәрбиелейді. Адам тәрбиелеу – ұлы міндет. Ол міндетті атқарушы – ұстаз. Ұстаздың негізгі құралы – сабақ.Болашақтың бүгінгіден де нұрлы болуына апаратын күш тек білімде ғана. Қай елдің болмасын өсіп өркендеуі, оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына байланысты. Қазіргі кезеңде егеменді еліміздеде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім беру кеңістігіне бағыт алуда. Қазіргі кезде мектеп оқушыларының тіл байлығы өте тапшы. Өз ойын дәл жеткізіп бере алмайды, жазбаша сауаты нашар, тіл тазалығы мен тіл мәдениетіне қатынасы талапқа сай емес. Сондықтан баланың мектепке келген алғашқы күнінен бастап, тіпті отбасында тіл тазалығына, сөйлей білуге, ойды жинақтап айта білуге дағдыландыруымыз керек.

Білім беру саласында тұлғаның дамуына коммуникативтік құзыреттілікке баса назар аударылып отыр. Оқушылардың өздерін қоршаған ортада басқа адамдармен, топпен қарым-қатынас орнатуға, жалпы нәтижеге қол жеткізуде өзіндік пікірін білдіруге мүмкіндік беретін коммуникативтік құзыреттілік негізінен қазақ тілі пәнін оқыту үрдісінде қалыптасады. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде: «Құзырлық сөзіне мынадай анықтама берілген: «құзыр (компетенция) – жалпы алғанда қайсыбір тапсырманы орындауға қабілеттілік немесе бір нәрсені жасау» [1. Қазақ тілі терминдерінің сөздігі. 2002,336 б] ғалым Ф.Ш.Оразбаева «коммуникация» термині туралы былай тұжырымдайды: «коммуникация» сөзінің негізгі мазмұны жалпы қарым-қатынас, араласу, хабарласу, байланыс деген сияқты мағыналарды білдіре келіп, адамдардың тіл арқылы сөйлесу процесін, тілдесу ерекшеліктерін, тілдік әлеуметтік мәні мен қоғамдық қызметін, адамдар арасындағы қарым-қатынасты, өзара түсінушілікті көрсетеді.

Қазақ тілі сабақтарында коммуникативтік құзіреттіліктің негізгі 4 бөлігі қамтылады:

1. Грамматикалық құзіреттілік;
2. Оқырмандық құзіреттілік;
3. Стратегиялық құзіреттілік;
4. Мәдени-танымдық құзіреттілік.

Осы құзіреттіліктердің анықтамасына тоқталсақ.

Грамматикалық құзіреттілік – тіл ережелерін білу, грамматикалық ережелерді оқыту. Оқушыларға грамматикалық кестелер арқылы жан-жақты білім беруді негізге ала отырып, оқулықта берілген грамматикалық ережелерді жаттату, талдату.

Оқырмандық құзіреттілік –оқушыларды көркем әдебиетті, ұсынылған мәтіндерді толық

мәнінде түсіне алатын, көркем әдебиетке, оқуға танымдық қызығушылықпен қарайтын, шығармаларды өз бетімен талдап, баға бере алатын, қазіргі заман оқырманын қалыптастыруды көздейді.

Стратегиялық құзіреттілік — әңгімелесуші адаммен байланыс ережелерін білу және қолдану. Бұл — диалог құру және оны жалғастыру шеберліктері.

Мәдени-танымдық құзіреттілік – тілді тасымалдаушы, қолданушы – халық мәдениетін білу. Қазақ тілі оқулықтарына халық педагогикасы бойынша тақырыптар енгізілген. Олар: қазақ халқының салт-дәстүрлері, ұлттық ойындар, ұлттық тағамдар, ұлттық киімдер және мейрамдар, отбасы тәрбиесінің дәстүрлері және қазақ халқының қонақжайлылығы. Осы тақырыптар бойынша оқушыларды қазақ халқының әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерімен таныстыра отырып, оқушылардың ана тіліне деген қызығушылықтарын арттыру және халқымыздың мәдениеті, тұрмысы, салт-дәстүрлері туралы білімдерін тереңдету.

Коммуникативтік құзыреттілік жеке тұлғаның рухани өсуін қалыптастырады, адамдарды түсіне білуіне көмектеседі.Сондықтан мұғалім алдына мақсат қоя білетін, анық та дұрыс сөйлей білетін, өз ойын жарыққа еркін шығара алатын, түсіне білетін, қызығушылықпен тыңдай алатын адамды өмір жолына аттандыра білуі керек.

Оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту үшін жүргізілетін жұмыс түрлері төмендегідей:

• *Сұрақ – жауап (мұғалім мен оқушылар)*

• *Диалог (оқушы мен оқушы, мұғалім мен оқушы)*

• *Қатысым (мұғалім мен оқушылар, оқушы мен оқушы, мұғалім мен оқушы)*

• *Жазылым (тақырыпқа байланысты мәтінмен жұмыс)*

Бұл жұмыс түрлері коммуникативтік құзыреттіліктің алашқы баспалдағы болып есептеледі. Себебі, бұл жұмыс түрлерін барлық сабақта мұғалім мүмкіндігінше қолдана алады. Коммуникативтік құзыреттілікті дамыту үшін жүргізілетін жұмыс түрлері оқушылардың, қатысым және жазылым қарым – қатынасын қалыптастыруға,сөйлеу тілін дұрыс меңгеруге,жеке тұлғаның құзіреттілік қатысымдылығын жүзеге асыруға ерекше ықпал ететінін көруге болады.Өйткені, осыған байланысты әдіскер - ғалым Ф.Ш. Оразбаева қатысымдық әдістің өзіндік белгілерін көрсете отырып, оған мынадай анықтама береді: «Қатысымдық әдіс дегеніміз – оқушы мен оқытушының тікелей қарым – қатынасы арқылы жүзеге асатын, белгілі бір тілде сөйлеу мәнерін қалыптастыратын, тілдік қатынас пен әдістемелік категорияларына тән басты белгілер мен қағидалардың жүйесінен тұратын, тіл үйретудің тиімді жолдарын тоғыстыра келіп, тілді қарым- қатынас құралы ретінде іс жүзіне асыратын әдістің түрі» [2. Оразбаева Ф, 43-44б]. Осылайша мұғалімнің оқудағы құзіреттілікке бағыт – бағдар беруі оқушылардың ой-қорытынды жасауына, өз ойын айта білуіне, оны күнделікті өмірде пайдалана білуіне көмегін тигізеді.Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуде коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастыру – заман талабы.Сабақ үстінде коммуникативтік құзіреттілігін дамыту мақсатында жұптық, топтық жұмысын да пайдалану *жөн.*

Әр сабақтағы дұрыс ұйымдастырылған топтық және жұптық жұмыста оқушылар:

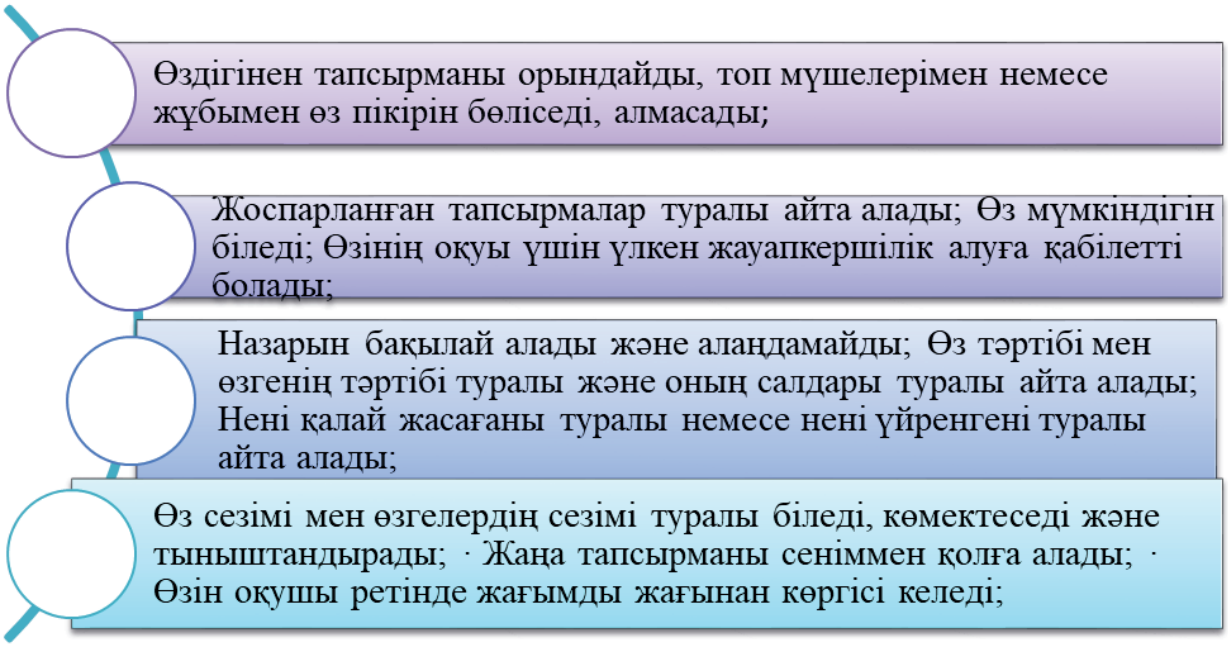

Топтық және жұптық жұмыстың нәтижелері:

1.Топтық, жұптық жұмысты пайдалану сабақтың нақты мәнін терең ашуға көмектеседі.

2.Оқушылардың барлығын сабаққа қатыстыруға мүмкіндік туады.

3.Олардың әрқайсысының деңгейін анықтай аласың.

4.Оқушылардың көбін бағалауға мүмкіндік аласың.

5.Оқушыларды ізденіске баулып, жұппен, топпен жұмыс істеуге үйретеді.

6.Оқушылардың қабілеттері, сөз саптау еркіндігі, ұйымшылдығы, шығармашылық белсенділігі артады.

7.Жеке тұлғалық сипатын дамытуға, шығармашылығын шыңдауда, өзіне деген сенімін қалыптастырады.

Баланың коммуникативті дағдыларын қалыптастыру үшін бастауыш сыныптардан бастап шығармашылық ойлауға, қалыптан тыс шешімдер қабылдай алуға, практикалық әрекеттерге дайын болуға әкелудің жолдарын көрсету керек. Ол үшін әрине мектептегі барлық негізгі пәндер бойынша шығармашылық жұмыстар әр сабақта беріліп отырған жөн. Күнделікті сабақта әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы оқушылар қазақ тілі мен әдеби мұрасын меңгеріп, ана тілі мен туған халқының мәдениетін құрметтеуге, оқу үдерісінде және күнделікті өмірде кездесетін жағдаяттарда тілдік қарым-қатынасқа еркін түсіп, өз пікірін білдіруге дағдыланады. Оқушының коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруда жүйелі жұмыс істегенде ғана нәтижеге жетуге болады. Мысалға,оқушыларға апта күндерін қайталату үшін *«Апта күндері» атты сөздік жаттығуын* қолдануға болады. Мақсаты: дедукцияны, емін-еркін сөйлесуды жұмыспен біржолата өтеу, зейін және логикалық ойларын дамыту.

- Дүйсенбіде доп ойнадық қайда? далада
- Сейсенбіде не құрдық қалада? серуен
- Сәрсенбіде не салдық сәнді етіп? сурет
- Бейсенбіде не істедік әндетіп? би биледік
- Жұма күні жидек тердік қайда? қыратта
- Сенбі күні не істедік клубта? кино көрдік
- Жексенбіде бір жиналып не істедік? дем алдық
- Осылайша өте шықты неше апта? бір

«Образға ену» әдісі

Жансыз заттардың, өсімдіктердің, жануарлардың орындарында өздері қандай күй кешетіні, қандай қызмет атқаратынын сезіну. Мен-жермін (Қаламмын, гүлмін,) деген әр түрлі тақырыптарда әңгіме жазғызу.

Мысалы: «Мен-Табиғатпын..Айналам толған жасыл әлем. Мен әлемдегі барша жанға тіршілік сыйлаймын». Әңгіме құрастыра отырып жазу арқылы оқушылардың ой-өрісі кеңейтіліп, тілдері дамиды.

«Сұрақ-жауапқа құрылған хат» диалогтік ойыны.

Итальян жазушысы Дж.Родаридің басшылығымен ойлап табылған ойын. Ойынның шарты: 6 оқушыға 6 түрлі сұрақ таратылады, сол сұрақтарға оқушылар жазбаша түрде жауап береді. Бірақ сұрақтар кезкелген саладан бола бермейді, белгілі бір қалыпқа түскен сұрақтар алынады. Әр оқушы жолдастарына қандай сұрақ берілгенін білсе де, олардың қандай жауап жазғанын білмеуі тиіс. Әйтпесе ойын шарты да, қызығы да бұзылады. Жаттығу аяқталғаннан кейін мұғалім әр оқушының жауабын біріктіріп, тұтас мәтін құрайды да, балаларға дауыстап оқып береді. Сол кезде әрі қызғылықты, әрі күлкілі оқиға шығуы мүмкін.

«Бір минуттағы ой»

Мұғалім сабақтың тақырыбын айтады не бір сөз айтады. Оқушылар осы сөзді естігенде ойларына не түсті, соны 1 минут ішінде жазады. Сосын сол сөзді не үшін жазды түсіндіреді. Егер

оқушылар сөздерінің ішінде ерекше сөздер болса, сол сөзді не үшін жазды, бұл тақырыпқа (не айтылған сөзге қандай қатысы бар) соны айтып беруі керек.

«Галерея» әдісі

Оқушылардың ұжымда бірін - бірі сыйлау арқылы басқалардың ой ұшқырлығын байқауға, өз ойын қосып отыруға мүмкіндік береді. Сондай ақ, - қатысымдық дағдыға сай диалог барысында басқа адамның сөзін ести және тыңдай білуін, диалогке /сұхбатқа қатысуға дайын болуын, әркімнің өз көзқарасы мен пікірі болатынын түсінуін, өз пікірін айқын да дұрыс және толық жеткізе білуін қалыптастырады.

«Диалог-ертегі» әдісі

Мұғалім не оқушы ойдан шығарып, кез- келген бір әңгіме-ертегіні бастап кетеді. Ал қалған оқушылар басталған әңгіме-ертегіні бір-бір сөйлемнен ары қарай жалғастырады.

«Қиялымдағы мәтіндер» әдісі

Бұл әдісте әр оқушыларға түрлі суреттері бар төрт текше беріледі. Оқушылар текшелерді тастау арқылы өздеріне түскен суреттерге байланысты әңгіме құрастырады.

«Биопоэма» әдісі

Бұл әдіс арқылы сабақта қорытындылауға болады немесе көршісі туралы не жазғысы келетініне байланысты өзгертіп отыруға болады. Тапсырманы топта талдай отырып орындайды.

1.Аты.\ Жылқы\

2.Үш-төрт етістік. \кісінейді, жүгіреді,құлындайды\

3.Басқалармен қарым қатынасы \адамның досы\

4.Үш-төрт ұнатқан заты \шөп, су, \

5. Ол қорықпайтын екі-үш зат \ит, мысық, адам\

7.Мекен-жайы.\атқора\

Бұдан өзге сабақтарда *«Сұрақты ұстап ал », «Он сұрақ», «Болжау» , « Шеңбердегі диалог»* сияқты тиімді тәсілдерді жиі пайдалануға болады. Олар өз кезегінде оқушының сөздік қорын молайтып, ойланып жауап беруге мүмкіндік береді сөзжұмбақ құрастыру т.б. үздіксіз, тиянақты жаңа әдіс-тәсілдерді қолданып отырғанда ғана мынадай нәтижелерге қол жеткізуге болады:

• Оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артады.

• Оқушы тілдің әр саласы бойынша қажетті білімді жан-жақты меңгереді.

• Ауызша және жазба жұмыстарын сауатты орындап,өз бетінше жұмыс істеуге қалыптасады. [5. 12 жылдық білім,16 б.].

Сабақтың қызықты да тартымды болуына, таңдалып алынған әдіс-тәсілдердің оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай болуы деп ойлаймын.

Сонымен қатар оқушылардың бірін- бірі бағалауы сенімділіктерін арттыруға септігін тигізеді. Сабақ үдерісінде оқушылардың топта, жұпта, үштікте жұмыс істеуі - өз ойларын негіздей отырып, дәлелмен нақтылауға үйретеді.

Бүгінгі оқыту жүйесінде әртүрлі жаңа технологияларды пайдалану тәжірибеге еніп, нәтижелер беруде. Бұлар оқушының жеке қасиетін аша отырып, оқушының танымдық күшін қалыптастыру және білімін кеңейтуге, тереңдетуге жағдай жасайды. Ұстаз болу үшін ең басты мәселе – оқыту әдісін дұрыс таңдау.

Қорыта айтқанда, Г.Галилей: «Адамды бірнәрсені қайталауға үйреткеннен гөрі, оған жаңалық ашуға көмектескен жөн» - дегендей әр мұғалім осы бағытта жұмыс істегенде ғана, ойлау мен шығармашылық қабілеті қалыптасқан, құзырлы тұлға қалыптастыра алады деп ойлаймын. Біз мектепте өз шәкірттеріміздің бойында жоғарғы дәрежелі білім, біліктілік пен дағдыны қалыптастыруды қамтамасыз етеміз. Оқушыларымыздың өмірлік жағдаяттарда өздерінің алған білім, біліктілік, дағдыларды дұрыс қолдана алуына жағдай жасау- біздің ұстаздық міндетіміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі.-Алматы: Мектеп, 2002.-336 б

2. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас негіздері: Оқулық. – Алматы: Print-S, 2005. – 147 б

3. Іс –тәжірибеде оқытуды басқару мен көшбасшылық – тренердің жазбалары 1- басылым, 13.12.2011 жыл.

4. Оразбаева Ф.Ш., Рахметова Р.С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі: Оқу құралы. – Алматы: PrintS, 2005. – 170 б

5. «12 жылдық білім» Республикалық ғылыми-әдістемелік және ақпараттық-сараптамалық журнал. 2005 ж. №1. – 6 с.

УДК 371.3

ӘСІЛБЕК НУРТАҢ ӘДІЛХАНҰЛЫ,
PhD докторант,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
E-mail: Nurtang.assilbek@mail.ru

ҚҰДАЙБЕРГЕНОВА ӘЛИЯ МАЛИКОВНА,
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

СТУДЕНТТЕРДІҢ СЫНИ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУДАҒЫ ҒЫЛЫМИ АРГУМЕНТТІҢ МАҢЫЗЫ

Түйін. Мақала ғылыми аргумент және сыни ойлау дағдыларының байланысы туралы баяндайды. Авторлар ғылыми аргумент және сыни ойлау дағдыларына анықтама береді. Сонымен қатар, студенттердің сыни ойлау дағдыларын дамытуда ғылыми аргументтің маңызы жайлы айтылады.

Түйінді сөздер: сыни ойлау, ғылыми аргумент, білім беру, құзыреттілік, дағды.

Резюме. В статье описывается взаимосвязь между научным аргументом и навыками критического мышления. Авторы дают определение научного аргумента и навыков критического мышления. Кроме того, анализируется важность научного аргумента в развитии навыков критического мышления учащихся.

Ключевые слова: критическое мышление, научный аргумент, образование,компетенция, навыки.

Summary. The article describes the relationship between scientific argument and critical thinking skills. The authors define scientific argumentation and critical thinking skills. Also, authors analyze the importance of scientific argumentation in the development of students' critical thinking skills.

Key words: critical thinking, scientific argumentation, education, competence, skills.

КІРІСПЕ

Жоғары білімге деген бүкіл әлем бойынша сұраныстың артуы, жоғары оқу орындары тарапынан қамтамасыз етілетін оқу бағдарламаларының сапасының өзгеруі және жаһандану дәуірінде білімнің индустрияға бейімделуі жоғары оқу орындарына күрделі міндеттер қоюда**.** Сонымен қатар, білім беру кеңістігіндегі өзгерістер болашақ мамандарды даярлау талаптарына жаңа серпін беруде. Қазіргі уақытта мамандарды даярлау қоғам талабының өзекті мәселесі ретінде қарастырылады. Білім және Ғылым министрі Асхат Аймағамбетовтың мәлімдеуінше университтерде мамандарды даярлауға деген талап өзгереді және жұмысқа орналасу деңгейі басты критерий екенін атап өткен [*http://today.kz/news/zhizn/2018-08-22/769174-kriterii-potrudoustrojstvu-i-podgotovke-kadrov-uzhestochat-v-rk/*].

Болон үдерісінде бакалавр,магистратура, докторантура деңгейін тәмәмдаған маманның игеру керек құзыреттіліктерді дескрипторларда көрсеткен. Дублин дескрипторлары бойынша бакалавр маманы төмендегі құзыреттіліктерге ие болу керек:

- жалпы орта білімге негізделген зерттеу саласында және терең үйретуге арналған оқулықтармен қамтамасыз етілетін деңгейде, сонымен қатар зерттелініп отырған саладағы барынша озық білімнің элементтерін қамти отырып білім мен түсінікті көрсету;
- осы білім мен түсінікті кәсіби деңгейде қолдануға болады және зерттеу саласындағы мәселелерді шешу және аргумент қалыптастыруға қажетті құзыреттіліктерді игере алады;
- әлеуметтік, этикалық ғылыми және этикалық пікірлерді ескере отырып, пікір қалыптастыру үшін ақпаратты жинау және оған түсініктеме беру (әдетте зерттеу саласы аясында);
- маман және маман емес адамдар үшін ақпарат, идея, мәселелер мен шешімдерді хабарлау;
- барынша жоғары дербестікпен білім алуды жалғастыру үшін қажетті дағдыларды игеру [*Ахметова Г.К., 2009, 44 б.*].

Жоғарыда көрсетілген құзыреттіліктер аргументті қалыптастыру, ақпаратты өңдеу,жинау және шешім қабылдау секілді құзыреттіліктер сыни ойлаудың элементтері болып есептелінеді. Демек, бұл мақаланың өзектілігін және маңыздылығын арттырады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Сыни ойлау дағдылары

Сыни ойлау ұғымы грек сөзі «kritikos» бағалай алу деген мағынаны білдіреді.Сыни ойлаудың негізгі функциясы қателіктерді,қате болжамдар мен шатасуларды болдырмау болып есептелінеді [*Nelson R.,1998, Ghadi, Ibrahim Nazem, K.A. Bakar, Baboucarr Njie, 2015, 25 Б.*]. Яғни,сыни ой-

лау білім алушыларға ақпаратпен ұтымды түрде жұмыс жасауына, өңдеуге және дұрыс қорытынды шығаруға септігін тигізеді.

Fisher мен Scriven: «Сыни ойлау дағдылары бақылауды,қарым-қатынасты,ақпарат пен аргументті белсенді түрде интерпретациялау және бағалау... » деп мәлімдеген [*Fisher A., Scriven M., 1997, 21 Б.*]. Демек, жоғары оқу орындарында мамандарды даярлау үдерісінде олардың білімін,-кәсіби және коммуникативті құзыреттіліктерін дамытуда сыни ойлау дағдыларын қолдану және үйрету маңызды,әрі эффективті деп есептеуге болады. Өйткені, бақылауы мен қарым-қатынас дағдысы жоғары деңгейде дамыған,ақпаратты іздеп және қорытынды шығара алатын , және аргумент айту дағдысы жетілген жас маман болашақ жұмыс орнында кәсіби және коммуникативті құзыреттіліктерді қолдануға байланысты іс-әрекеттен сескенбейді.

Сыни ойлау дағдыларын зерттеумен айналысқан көрнекті ғалымдар Ennis және Huitt білім алушылар игеру керек 4 дағдыны атап көрсеткен. (Сурет 1)

Сурет 1.Сыни ойлау дағдылары (Ennis және Huitt бойынша)

Ennis және Huitt бойынша анализ жасау дағдысы іс-әрекетті мұқият және жете зерттеу, бағалау дағдысы бағалау шешімін шығару,дедукция дағдысы қолжетімді ақпаратпен мәселелерді шешу,ал индукция дағдысы әр түрлі элементтерден ақылға қонымды қорытынды жасау болып есептелінеді [*Ennis,Huitt, 1987, 19 б*]. Демек, сыни ойлау дағдылары білім алушылардың оқу жетістіктерінің дамуына орасан зор көмегін тигізеді.

S.Cottrell: «Сыни ойлау дағдыларын өмірдің барлық салаларында қолдануға болады және студенттер сыни ойлау дағдыларын таңдаған мамандықтарына және қызығушылықтарына байланысты үйренуге болады...» [*S.Cotrell, 2015, 8 б*], деген пікірі сыни ойлау дағдылары тек белгілі бір мамандықта емес,барлық мамандықтарда үздіксіз дамитынына көз жеткізуге болады. Сонымен қатар, сын тұрғысынан ойлауды оқыту барлық жалпы оқытылатын пәндерде жүргізілуіне болатыны белгілі [*Әсілбек Н., Құдайбергенова А.М., 2020, б.123*].

Педагогикалық-психологиялық әдебиеттерде сыни ойлау дағдыларына осы саланы зерттеген авторлар әр алуан анықтама берген. (Кесте 1)

Авторлар	Анықтама
B.FitzPatrick, H.Schulz, R.Paul, L.Elder	Сыни тұрғыдан ойлау дағдылары танымдық қызметпен тығыз байланысты және жоғары деңгейлі-ойлау категорияларының білім аспектілерінің оқу нәтижелерінің бөлігі болып есептелінеді [*B.FitzPatrick , H. Schulz,2015, R.Paul, L.Elder, 2014,138 Б.*] ;
A. Fisher, Scriven M.	Ойды айтуға,бағалауға, бақылауға және пікір алмасуға бағытталған іс-әрекет [*Fisher A., Scriven M.,1997, 21 Б.*] ;
S.Cottrell	Анализ және бағалауға негізделген когнитивті іс-әрекет [*S.Cotrell, 2015,8 Б.*];
Mason, Epstein	Себепті дұрыс бағалау немесе дұрыс емес пікірлерді анықтау [*Mason, 2008; Epstein, 2006,1079 Б.*];
Florea, Hurjui	Ақпаратпен келісу немесе келіспеу, шындықты анықтау үшін бағалау және жаңа идеяларды құру ,жалған ақпаратты өзгертуге негізделген белсенді оқыту үдерісі [*Florea ,Hurjui, 2015, 1079 Б.*];

Кесте 1. Сыни ойлау дағдыларына анықтама

ҒЫЛЫМИ АРГУМЕНТ ҰҒЫМЫ

Әлемдік білу беру кеңістігінде ғылыми аргумент ұғымы педагогикалық тәжірибе ретінде мектептерде және жоғары оқу орындарында қолданысқа енгізілуде. Мысалы, АҚШ-та сауаттылық,математика пәндерінің білім беру стандарттарында ғылыми аргумент айту ұғымы кеңінен қолданылады. Сонымен қатар, ЕО елдерінде ғылыми аргумент айту ұғымын үздіксіз оқыту үдерісінде маңызды құзыреттілік ретінде қарастырады [*Giri, V., Paily, M.U., 2020, 674 Б.*]. Ал, Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде ғылыми аргумент сын тұрғысынан ойлау жайлы еліміздің тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2018 жылғы 5 қазандағы Қазақстан халқына жолдауында : «Білім беру ісінде 4К моделіне: креативтілікті, сыни ойлауды, коммуникативтілікті дамытуға және командада жұмыс істей білуге басты назар аударылуда»,- деп атап көрсеткен мәлімдемесін айтсақ болады [https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nanazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-5-kazan].

Ғылыми білім берудің басты мақсаты - студенттерді ғылыми сауаттылыққа даярлау. Студенттерге бағытталған ізденіс тәсілі студенттердің ғылыми аргумент айту қабілетін дамыту арқылы олардың ғылыми сауаттылығын арттырудың кілті болып есептелінеді.Ғылымды оқыту мен үйренуде ғылыми аргумент айту қабілетін дамыту басты назарда,сонымен қатар ғылыми білім беру енді тұжырымдамалық қайталануға немесе нақты жинақталуға бағытталмайды, керісінше ғылыми дәлелдеу арқылы білімді құруға бағытталады. Білім алушылардың ғылыми аргументке қатысуы оларды ғылым туралы тұжырымдамалы,гносеологиялы,әдіснамалық түсінігін дамытады және аргументтік тәжірибе ретінде ғылыммен айналысу студенттердің сыни ойлауына, дәлелдемелерді түсінуге және бағалауға ықпал етуі мүмкін. Ал көптеген оқытушылардың пікірінше ғылыми аргументті дамыту өте күрделі процесс және ол студенттердің сыни ойлау дағдыларын дамытады деп мәлімдеген [*Heng, L.L., Surif, J., & Seng, C.H. , 2015, 506 Б.*]. Сонымен, ғылыми аргументті меңгеру ойлау қабілеттері мен оқу жетістіктерінің өзегі ретінде қарастырылады.

Ғылыми аргументтің негізгі қызметі идея мен дәлелдердегі сәйкессіздікті анықтау және түзету болып саналады. Berland және Reiser мәліметтері бойынша, аргумент айту үдерісіне түскен білім алушылар педагогикалық феноменді біледі, өз ойын тұжырымдай алады және басқаларға өз ойын дәлелдей алады.Ғылыми аргумент айту үдерісі төмендегі кезеңдерден тұрады [*Berland, L.K., & Reiser, B.J. ,2009, 28 Б.*]. (Сурет 2)

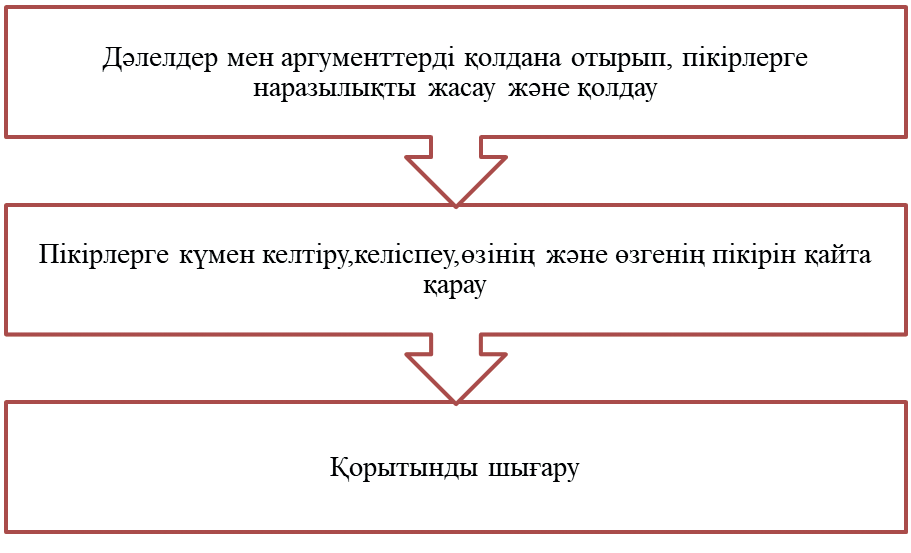

Сурет 2.Ғылыми аргумент айту үдерісі

СЫНИ ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ АРГУМЕНТ БАЙЛАНЫСЫ

Сыни ойлау дағдылары мен аргументтің байланысы және айырмашылығы туралы еңбектер шетелдік педагогикалық-психологиялық әдебиеттерде көптеп зерттелінген. Осы саланы зерттеген авторлардың қатарына J.Moon, F.Lubben, M. Sadeck, Z.Scholtz, M.Braund, M.O'Rourke, E.Nussbaum және тағы басқа авторларды жатқызуға болады.

J.Moon [*2008, 12 Б.*]: «Аргументті құрастыру сыни ойлаудың негізгі үдерісі...» десе, F.Lubben, M. Sadeck, Z.Scholtz, M.Braund [*2010*]: «Мәселелер бойынша аргумент айтуды құрастыру және бағалау сыни ойлау дағдыларын дамытады ... » деп көрсетеді. Яғни, білім алушылардың сыни ойлау дағдыларын дамытқымыз келсе аргументтің маңыздылығын ескерген жөн.

M.O'Rourke [*2005*] мәлімдеуінше, өз аргументтерін айта алатын және оны бағалап дұрыс немесе дұрыс емес екенін ажырата алатын білім алушылар сыни ойлау дағдыларының маңызды

бөлігін орындаушылар болып есептелінеді. Сонымен қатар, E.Nussbaum [*2008, 347 Б.*] айтуынша, жоғары дәрежеде аргумент айту дегеніміз ол көзқарастарға келісу немесе келіспеу үшін өз дәлелдерін құру мүмкіндігі және сыни ойлаудың негізі компененті.

G.Wu [*2017, 960 Б.*] пікірінше, ғылыми аргумент ұғымдарды толық және дұрыс түсінуге теориялық негіз бола алады. Ғылыми аргумент дәлелдемелер мен логикалық пайымдауларға негізделген сыни ойлауды талдау арқылы растауды нығайту процесі ретінде анықтайды.

Ғылыми аргумент айту қызметі білім алушылардың логикалық, метакогнитивті, коммуникативті және ойлау дағдыларын дамытады [*Lazarou, Erduran, Sutherland 2018, 55 Б.*].

Әлемдік білім беру кеңістігінде ғылыми аргумент және сыни ойлау дағдыларының байланысы туралы көптеген зерттеулер жүргізілген. Sadler және Fowler зерттеулерінде дәлелдер нақты проблемалар мен контекстермен және студенттердің тұжырымдамаларды түсінуімен байланысты болған кезде ғылыми аргумент пен сыни ойлау үдерісі арасында өзара және оң байланыс бар екенін көрсетеді [*Sadler, Fowler, 2006, 987 Б.*].

Жоғарыда көрсетілген анықтамалармен келіспеу мүмкін емес, өйткені аргумент айту дағдылары ойды бағалаудан,бақылаудан және дұрыс немесе дұрыс емес пікірлерді анализдеуден тұрады. Сондықтан білім алушылардың сыни ойлауын дамытуда аргумент айту маңызды компонент ретінде есептеледі деп тұжырымдаймыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Педагогикалық-психологиялық әдебиеттерде саралай келе мақалада ғылыми аргументтің білім алушылардың сыни ойлау дағдыларын дамыту үдерісінде ерекше орын алатынына көз жеткіздік. Сонымен қатар, сыни ойлау мен ғылыми аргумент айту дағдылары білім алушыларға болашақ жұмыс орнына қажет дамыту керек барлық құзіреттіліктерін қамтитына мысалдар бердік. Қорытындай келе, ғылыми аргумент негіздері сыни ойлау дағдыларын дамытуда басты компенент деп тұжырымдама жасаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. http://today.kz/news/zhizn/2018-08-22/769174-kriterii-po-trudoustrojstvu-i-podgotovke-kadrov-uzhestochat-v-rk/

2. Ахметова Г.К. Методология идентификации образовательных программ.Қазақ университеті,2009.

3. Nelson R (1998). Effective Thinking Skills: Preventing and Managing Personal Problems. London: Cassell Education Limited.

4. Ghadi, Ibrahim Nazem, K. A. Bakar and Baboucarr Njie (2015). Influences of critical thinking dispositions on critical thinking skills of undergraduate students at a Malaysian Public University. Journal of Educational Research and Reviews Vol. 3(2), pp. 23-31.

5. Ennis R (1987). Taxonomy of Critical Thinking Dispositions and Abilities. Teaching Thinking Skills: Theory and Practice. New York: Freeman.

6. Partnership for 21st Century Learning. (2015). P21 Partnership for 21st Century Learning. Partnership for 21st Century Learning. Washington DC: Author. Retrieved from http://www.p21.org/documents/P21_Framework_Definitions.pdf.

7. Fisher A, Scriven M (1997). Critical Thinking. Its Definition and Assessment. UK: Edge press.

8. FitzPatrick, B., & Schulz, H. (2015). Do curriculum outcomes and assessment activities in science encourage higher order thinking? Canadian Journal of Science, Mathematics and Technology Education, 15(2), 136–154. https://doi.org/10.1080/14926156.2015.1014074.

9. Paul, R., & Elder, L. (2014). Critical Thinking: tools for taking charge of your professional and personal life. Retrieved from http://ptgmedia.pearsoncmg.com/images/9780133115284/samplepages/0133115283.pdf

10. Developing Critical-Thinking Skills through the Collaboration of Jigsaw Model with Problem-Based Learning Model.Saputra, Maskhur Dwi; Joyoatmojo, Soetarno; Wardani, Dewi Kusuma; Sangka, Khresna Bayu.International Journal of Instruction, v12 n1, p1077-1094, Jan 2019

11. Әсілбек Н.Ә.,Құдайбергенова А.М. Сын тұрғысынан ойлауды оқытудың ерекшеліктері.Қазақстанның ғылымы мен өмірі,№5/1 2020

12. Giri, V., Paily, M.U. Effect of Scientific Argumentation on the Development of Critical Thinking. Sci & Educ 29, 673–690 (2020). https://doi.org/10.1007/s11191-020-00120-y

13. Heng, L. L., Surif, J., & Seng, C. H. (2015). Malaysian students' scientific argumentation: Do groups perform better than individuals? International Journal of Science Education, 37(3), 505–528. https://doi.org/10.1080/09500693.2014.995147

14. Berland, L. K., & Reiser, B. J. (2009). Making sense of argumentation and explanation.Science Education, 93(1), 26–55.

15. Moon, J. (2008). Critical thinking: An exploration of theory and practice. New York, NY:Routledge.

16. Lubben, F., Sadeck, M., Scholtz, Z. & Braund, M. (2010). Gauging students' untutored ability in argumentation about experimental data: A South Africa case study.International Journal of Science Education, 32(16), 2143–2166

17. O'Rourke, M. (2005). UI critical thinking handbook. Retrieved from http://www.webpages.uidaho.edu/crit_think/.

18. Nussbaum, E. M. (2008). Collaborative discourse, argumentation and learning: Preface and literature review. Contemporary Educational Psychology, 33(3), 345–359.

19. Lazarou, D, Erduran, S & Sutherland, R, 'Argumentation in science education as an evolving concept: Following the object of activity', Learning, Culture and Social Interaction, vol.14, February 2018, pp. 51-66.

20. Wu, GW 2017, 'Advances in Social Science, Education and Humanities Research (ASSEHR),volume 158', *Advances in Social Science, Education and Humanities Research(ASSEHR)*, vol. 158, no. Ictte, pp. 958-963

21. Sadler, TD & Fowler, SR 2006, 'A threshold model of content knowledge transfer for socioscientific argumentation', Science Education, vol. 90, no. 6, pp. 986-1004.

ӘОЖ 159.9.072

БЕЙСЕНБАЕВА ЖАЙНА АДИХАНОВНА,
3 курс докторанты,
Педагогика және психология мамандығы,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

САНГИЛБАЕВ ОСПАН СЕЙДУЛЛАЕВИЧ,
профессор, психология ғылымдарының докторы,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДАМУЫ

Аңдатпа. Аталмыш мақалада кәсіптік бағдарлау жұмысын ұйымдастыру мен жүргізу бойынша жаңа форматтағы жұмыс жүйесі ұсынылған. Бұл жүйе оқушыларды категориялық топтарға (A,B,C,D-,E,S) дифференциялаумен, кәсіптік бағдарлаудағы жаңа, инновациялық әдіс-тәсілдерді қадам бойынша терең ендіруді көздейді. Тұлғаның ерекшеліктері және еңбек нарығындағы әлеуметтік-экономикалық жағдайды ескере отырып, Қазақстан Республикасында мектептердің жоғары сынып оқушыларына кәсіби өзіндік анықталуына көмек беруі туралы қозғалған. Жасөспірімдердің белгілі бір мамандыққа икемі мен қарым-қабілетін анықтау үшін онлайн диагностикаға қатысуда әлеуметтік мәртебесіне, психологиялық ерекшеліктеріне, кәсіби бейімділіктерін анықтауға, жасы бойынша кәсіби басымдылықтарын айқындауға және оларды экономикалық қызмет салалары бойынша саралауға мүмкіндік береді. Сондай- ақ аталған онлайн диагностикалық тесттер оқушылардың кәсіби мәнсабын бақылауға және тұрақты оқуға түсу динамикасын болжауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: кәсіби бағдар, диагностика, тренинг, жасөспірімдік шақ, мотив, мотивация.

Аннотация. В данной статье предложена система работы нового формата по организации и проведении профориентационной работы. Данная система предполагает работу по максимальному внедрению новых, инновационных методов и приемов в профориентационную работу, дифференциацию учащихся по категориальным группам (A,B,C,D,E,S). Также, в статье рассмотрена проблема оказания помощи учащимся старших классов общеобразовательных школ Республики Казахстан в их профессиональном сомоопределении, учитываются особенности личности и социально-экономическая ситуация на рынке труда. Для выявления склонностей и способностей подростков к определенной профессии предполагается участие подростков в онлайн диагностике, которая в свою очередь дает возможность определить их социальный статус, психологические особенности, профессиональные склонности, выявить профессиональные приоритеты по возрасту и их дифференциацию по сферам экономической деятельности. Также, данные онлайн диагностических тестов дают возможность контролировать профессиональную каръеру учащихся и прогнозировать динамику их поступления в ВУЗы.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, диагностика, тренинг, подростковый возраст, мотив, мотивация.

Annotation. In this article, a system of work of a new format for the organization and conduct of career guidance work is proposed. This system assumes work on the maximum introduction of new, innovative methods and techniques in career guidance work, differentiation of students by categorical groups (A, B, C, D, E, S). Also, the article considers the problem of providing assistance to students of senior classes of secondary schools of the Republic of Kazakhstan in their professional self-determination, taking into account the characteristics of the individual and the socio-economic situation in the labor market. To identify the inclinations and abilities of adolescents to a certain profession, it is assumed that adolescents participate in online diagnostics, which in turn makes it possible to determine their social status, psychological characteristics, professional inclinations, identify professional priorities by age and their differentiation by areas of economic activity. Also, the data of online diagnostic tests make it possible to monitor the professional career of students and predict the dynamics of their admission to universities.

Key words: professional orientation, diagnostics, training, adolescence, motive, motivation.

КІРІСПЕ

Еліміздің білім беру саласында елеулі өзгерістер болып жатқаны белгілі. Өзгерістердің әсерінен қоғамның әлеуметтік және ғылыми техникалық жағдайы дамып отырған заманда адамның интелектуалдық білім деңгейі де әр түрлі жағдайда. Осыған сәйкес Қазақстанда оқушыларға кәсіби бағдар беру жағдайы мен дамуына қойылатын талаптар да жоғарылауда.

Дүние жүзінің көптеген дамыған елдерінің тәжірибесі көрсеткендей, кәсіптік бағдарлау жұмысы – бұл Мемлекеттік педагогикалық-психологиялық маңызды процесс. Сондықтан да аталған жұмысты мектепке дейінгі жаста, содан кейін

орта мектепте, колледжде және ЖОО-да жүргізуді бастағаны жөн. Кез-келген оқушыларда «Болашақта қандай мамандықты таңдасам екен?» немесе «Таңдаған мамандығыма қалай қол жеткіземін?» деген ойлар мазалайтыны белгілі. Осыған сәйкес қазіргі таңда кәсіптік бағдарлау жұмысының жаңа форматтағы жүйесі қолданылып келеді. Біз зерттеу жұмысымыздың теориялық бөлімін зерделей келе, жұмысымыздың практикалық бөліміне төмендегідей кәсіптік бағдарлау жұмысының жаңа форматтағы жүйесін ұсынып отырмыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кәсіби бағдар беруде оқушыларға арналған жүйе төрт қадамнан тұрады. Әрбір қадамның бағдарламасында қатысушыларды категориялық топтарға (A,B,C,D) жіктеудің тұлғалық-бағдарланған траекториясы бар өзіндік спецификасы болады. Сондай-ақ, оқушылар арасында кәсіби бағдар беру жұмысын жүргізу, азаматтық қоғамның жаңа бет-бейнесін қалыптастырудағы өте маңызды және жауапты тәсіл болып табылады. Бітіруші түлектердің белгілі бір мамандықты таңдауына орай, алдағы уақытта аймақтың немесе облыстың еңбек ресурстарының болашақ күйін болжау мүмкін болады. Алдымен біз «Кәсіби бағдар беру» сөздеріне анықтама беріп өтейік [Түрікпен-ұлы Ж., 2004, 108 б].

Кәсіби бағдар беру – бұл индивидке кәсіпті және өзіндік тұлғалық сапаларын зерттеуге көмек беретін және нәтижесінде өз ісін ақылмен таңдаумен аяқталатын үдеріс. Кәсіби бағдар беру диагностикасының ұсынылған жүйесі, оқушылармен бірізді жұмыс жүргізуге және оларды күрделі таңдау жасауға - мамандық таңдауға бірте-бірте дайындауға мүмкіндік берілетін болса, кәсіби бағдар беру диагностикасы – бұл тұлғаны диагностикалау мақсатындағы кешенді іс-шаралар жүйесі (құндылық бағдарлар, ынтақызығушылықтар, қажеттіліктер, бейімділіктер, қабілеттер, кәсіби бағыттылық, кәсіби ниеттер, кәсіпті таңдау мотивтері, мінез белгілері, темперамент, денсаулық) және осы негізде ҰБТ-ді тапсыруда бейіндік пәнді анықтауға көмек беретін кәсіби ұсыныстар беру болып табылады. Оқушыларға кәсіби бағдар беру арқылы төмендегідей зерттеу міндеттерін орындаймыз.

Олар:

1. Тестілеуден өтетін оқушыларға тұлға типтерін анықтауға көмек беру;
2. ҰБТ-ді тапсыруға оқушылар таңдаған пәндерді анықтау;
3. Тестілеу нәтижесіне сүйеніп, пәнді таңдауға ұсыныстар беру;
4. ҚР экономикасының 15 негізгі секторы аясында, оқушылар таңдаған мамандықтың бағыттарын анықтау;
5. Тестілеуден өтетін оқушының әртүрлі мамандықтарға, кәсіптерге деген біліктерін, қатынасын және қалауын анықтау;
6. ЖОО-ын, мамандықтарды, кәсіптерді таңдауға әсер ететін факторларды анықтау (жеке таңдау, ата-аналар, достар және т.б.);
7. Оқуды жалғастыру үшін елдерді таңдаудағы оқушылардың қалауларын анықтау;
8. Қазақстан Республикасы аясында оқушылардың жоғары оқу орындарын таңдаудағы қалауларын анықтау;
9. Оқушылардың ЖОО-да оқыту тілін таңдаудағы қалауларын анықтау.

Кәсіптік бағдар беру жұмысынан зерттелінетін жасөспірімдік жастағы оқушыларға арналған жүйе 4 қадамнан тұрады. Олар төмендегідей: Мәселен,

I. Кәсіптік бағдарлау жұмысында «тіркеу және актуализацияны» өткізу бойынша әдістемілік ұсыныстар беру:

1.1. Тіркеу кезеңі

Тіркеу дегеніміз – бұл ұйымдастырылған іс-шара болып саналатын эксперименттің бірінші сатысы (қадам), онда жасөспірімдер экспериментке қатысушы) анкеталық мәліметтерін жазу және тіркеу керек. Әрбір мектеп бітірушісі кәсіптік жұмыстың нәтижелерін ұсынуға арналған біртұтас эксперименттің соңында, құрамына келесі сатылар енетін құжаттардың төмендегі тізімі анықталған:

1. Жеке куәліктің көшірмесі;
2. Мектеп бітірушісінің анкетасы;
3. Тестілеуден өтуге арналған қолжетімділіктің жеке коды;
4. Кәсіптік диагностиканың нәтижелері;
5. Әңгімелесу парағы;
6. «Сараптамалық қорытынды» парағы;
7. «Менің алған әсерлерім» кері байланыс парағы;
8. Тестке қатысқандығын растайтын сертификат көшірмесі.

II. Кәсіптік диагностиканы жүргізу бойынша әдістемелік ұсыныстар:

Кейбір авторлар кәсіби бағдарды анықтауға жеке кездейсоқ әлеуметтік өзіндік анықтау деген пікірді ұстайды, яғни кәсіби бағдарды – ең алдымен мамандықтың әлеуметтік сипатымен анықталатын әлеуметтік белгіленген құбылыс деп қарайды [Karakat Nagymzhanova., 2019, 8 p].

Кәсіби бағдар адамның тұтас тіршілігіндегі маңызды оқиға деп қарау ең тиімді көзқарас болып табылады. Мамандық таңдау жеке тұлғаның өткен тәжірибесімен байланысты, ал кәсіби өзіндік анықтау үдерісі алыстағы болашаққа кетеді, адамның «МЕН» жалпы бейнесінің қалыптасуына қатысады, оның өмір ағымын анықтайды.

Кәсіби бағдарды анықтайтын негізгі факторлар ретінде психологтар төмендегілерді атайды: мүдделер (танымдық, мамандыққа кәсіби ынта қою, бейімділік); қабілеттіліктер (іс-әрекеттің белгілі түрінен жетістікке жету үшін қажетті психологиялық механизмдер); темпераменті мен мі-

нез-құлқы [Ж.Ы.Намазбаева., 2005, 87 б].

Диагностика барысында жасөспірімдерден жоғарыдағы салалардың 1 саласы немесе 2 саласы анықталады. Диагностикада жасөспірімнің бір немесе екі саласы қатар анықталуы да мүмкін. Бұндай жағдайда психологиялық кеңес беру барысында психолог нақты бір салаға қабілеті бар екенін, екінші салаға қызығушылығы жоғары екенін анықтайды. Сол себепті екі саланың бірдей шығуы, сұрақтарға жауап беруі негізінде өзінің қандай мамандыққа қабілеті бар және қандай мамандыққа қызығушылығы бар екенін анықтай алмайтынын зерттелушілер арасында жиі кездесетіні ақиқат. Сонымен қатар, зерттеу алаңы барысында зерттелінуші жасөспірімдерге жүргізілген авторлық диагностика нәтижесі бойынша кеңес беру барысында өзара қарым-қатынасын ұйымдастырудың негізгі нұсқаларын ұсындық. Оның бірі диагностикалық ұсыныс беру болса, екіншісі еркін әңгімелесу кезеңі. Диагностикалық ұсыныста белгілі бір мамандыққа «жарамдылық» немесе «жарамсыздық» туралы ұсыныс берілуімен аяқталады. Өкінішке орай, көп жағдайда жасөспірімдердің пассивті позициясында қалады. Ал, еркін әңгімелесу бойынша жасөспірімдер өмірдегі өз орнын табу мәселелері еркін талқыланады, бір тақырыптан басқа да ұқсас тақырыптарға ауысып кетуге болады. Жасөспірімдер көп жағдайда, әңгіменің логикалық мәнін қадағалай алмағандықтан, кәсіби кеңес берушінің мұқият болуы абзал. Алайда бұл жағдайда психолог-кеңес беруші басты субъект ретінде болады да, ал жасөспірімдер шарасыз түрде тәуелдінің позициясында қалады. Бірақ әдетте мұндай позицияға жасөспірімдер қуана келіседі (ол «білікті кеңес алуға келді» және кеңес берушінің «білікті іс-әрекетін» қызығушылықпен бақылайды. Алайда, бұл өмірдегі өз орнын белгілеуші субъекттің позициясы емес «тыңдаушы» позициясы) [Андерсоне Г.В., 2007, 172 б].

Психолог-кеңес беруші жасөспірімдермен шынайы әңгімелесу, өзара әрекеттесу, ынтымақтастық қарым-қатынас орнатады. Мұндай әрекеттестікті ұйымдастыру біршама қиын және әдетте ол үшін арнайы дайындық жұмыстары қажет (жасөспірімдерде қарым-қатынасқа деген қажеттілігі және психологпен бірге жұмыс істеуге қызығушылығы қалыптасуы керек). Қосымша зерттеу әдісі бойынша кәсіби кеңес беруді жүргізудің келесі негізгі іс-әрекеттерін бөліп қарастырамыз.

1. Жасөспірімнің медициналық жағдайын қарастыру;
2. Кәсіби мотивтерін айқындау;
3. Кәсіби қызығушылықтарын айқындау;
4. Жасөспірімдердің мамандықтар туралы білімін кеңейту;
5. Жасөспірімдердің мотивтерінің белгілі бір мамандықтағы қоғамдық қажеттіліктерге сәйкестігін анықтау;
6. Жасөспірімдер басқа өзіне сай мамандыққа (немесе әрекет ету аумағына) дау-дамайсыз қайта бағдарлау;
7. Жүргізілген жұмыстың оң әсер беруі.

III. Жасөспірімдерге кәсіби кеңес беру жұмысы

Кәсіби кеңес беру – қоғамның қажеттіліктерін, адамның психологиялық ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін есепке алып, кәсіби жолды таңдау туралы саналы шешім қабылдау мақсатында, адамға кәсіби өзін-өзі анықтауына көмек беру болып табылады.

Жасөспірімдерге кәсіби кеңес берудің негізгі кезеңдері

Кезең атауы	Мақсаты	Психологтың міндеті	Оқушының міндеті
Кәсіби бағдарды анықтау (диагностикалық тестілеу)	Жасөспірімнің кәсіби және адами ресурстарын анықтау.	Диагностиканың нәтижесін талдау. Жасөспірімнің кәсіби тәжірибесін анықтау. Жасөспірімнің кәсіби құзыреттіліктерінің тізімін құрастыру. Жеке кәсіби жоспарын құрастыруда бөгет болатын мәселелерді анықтау және белгілеу. Жасөспірімнің кәсіби жобасының іске асу мүмкіндігін айқындау	Тұлғалық, жеке-дара дағдыларын жүйелендіру. Еңбек нарығындағы мамандыққа байланысты өзгерістермен танысу. Жеке кәсіби жоспарын құрастыру. Өз қалауы бойынша «Тұлғалық өсу», «Оқуға түсу дағдыларын қалыптастыруға» арналған психологиялық семинар-тренингтерге қатысу.

Қорытынды	Кеңес беру барысында алған нәтижелерге ұсыныс беру	Оқушының бойындағы өзгерістерді анықтау.	Оқушы бойындағы өзгерістерді ой елегінен өткізу. Жеке кәсіби жоспарын құра отырып, алдына мақсат қою.
	Кеңес беру нәтижелерін үнемі бақылап жүру.		

Психолог жасөспірімдерге психологиялық кеңес беру барысында жоғарыдағындай кеңес берудің шарттары мен ұстанатын нормаларын, психологқа қойылатын талаптарын ескеруі тиіс.

IV. *Жұмысқа қабілеттілігін дамытуға арналған психологиялық жаттығулар*

Кәсіби бағдар беру тренингтік сабақтар жүргізуге арналған арнайы жабдықталған (қозғалмалы орындықтары бар) алаңда жүргізіледі.

Тренинг теориялық бөлімнен (дәріс) және практикалық бөлімнен (тренингтік жұмыс) тұрады. Дәрістер оқушыларды дұрыс мамандық таңдауға деген дағдыларын үйренудің теориялық негіздерімен, негізгі ұғымдар және терминдермен таныстыруды көздейді. Ақпараттық материалды беру слайдтар көрсету, үлестірмелік материалдар мен әдістемелік құралдың көмегімен жүзеге асырылады.

Тренингтің практикалық бөлімі интерактивті әдістерден, жаттығулардан, іскерлік және рөлдік ойындардан тұратын тренинг болып табылады және оқушылардың ішкі ресурстарын ашуға, креативтілікті дамытуға, топта жұмыс істеу дағдыларын дамытуға, қарым-қатынастың конструктивті дағдыларын жетілдіруге, ішкі мотивациясын ояту арқылы өз-өзіне деген сенімділікті арттыруға, қорқыныш пен үрейді жоюға, өзін және өзгелерді қабылдауға, өзін-өзі презентациялау өнерін меңгеруге бағытталған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақаламызды қорытындылай келе, ұсынылып отырған кәсіптік диагностикалау, кеңес беру мен тренингтік жұмыстар жүйесі бүкіл мемлекеттің ауқымында жұмыссыздық мәселесін шешуге, білім беру сапасын арттыруға, бітіруші мамандардың сапасын, мемлекеттік құрылымдағы және жеке бизнестегі кадрлық құрамның сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Талдау жұмысының нәтижесі бойынша бітіруші түлектердің басым бөлігі қазіргі өскелең ұрпаққа тән, өз бетінше ойлау қабылеттері мен еркіндіктері, сауаттылығы мен жауапкершіліктері жоғары екендігі анықталады. Біз зерттеу жұмысымызда жасөспірімдерге арнайы кәсіби мәнсабын бақылау үшін кәсіптік бағдарлаудың «Портфолио» түріндегі мәліметтердің электрондық жеке кеңейтілген базасын құрып, арнайы негізделген жүйесін ұсынуды жөн көрдік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Түрікпен-ұлы Ж., Наубаева Х. Оқушыларды еңбекке баулу және кәсіптік бағдар. – Алматы, 2004. – 108 б.

2. Karakat Nagymzhanova, Mariyam K. Bapaeva, Zaini T. Koksheeva, Zaure Kystaubayeva, Dinara S. Shakhmetova. Psychological Peculiarities of Occupational Choice by High School Students //Journal homepage http://revistas.usal.es/index.php/eks/. Ediciones Universidad de Salamanca | https://doi.org/10.14201/eks2019_20_a2, 2-8.

3. Ж.Ы.Намазбаева, О.С. Сангилбаев. Орысша-қазақша психологиялық сөздік. –А., 2005. - 87 б.

4. Андерсоне, Г. В. Педагогическая поддержка старшеклассников в выборе будущей профессии в условиях профильного обучения : дис. ... канд. психол. наук : 13.00.01 / Г. В. Андерсоне. - Сочи, 2007. - 172 с.

ӘӨЖ 37:378

БҰЛАҚБАЕВА МЕЙРАМГУЛЬ КЕҢЕСБАЙҚЫЗЫ,
Ғылыми жетекші, п.ғ.к., профессор,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

БЕЙСЕМБАЙ КАМШАТ ЖАСҰЛАНҚЫЗЫ,
1 курс магистранты,
7М01101 - Педагогика және психология мамандығы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

ОРАЛБЕК НАЗЕРКЕ ЖОМАРТҚЫЗЫ,
1 курс магистранты,
7М01101 - Педагогика және психология мамандығы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТРЕНИНГТЕР ЖӘНЕ ИНТЕРТЕЙМЕНТ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҚ ПЕН КӘСІБИ ДАҒДЫЛАРДЫ ДАМЫТУ

Аңдатпа. Бұл мақалада психологиялық тренингтердің оқушыларды ҰБТ-ға даярлау ерекшеліктері мен Интертеймент технологиясының болашақ педагог-психологтардың кәсіби дағдыларын дамытудағы маңызы қарастырылады. ҰБТ –ға даярлық балалардың психологиясына, эмоционалды тұрақтылықты арттыруға, қиындықтардың алдын-алу мәселелері бүгінгі күні өзекті. Ал, Интертеймент технологиясы да педагог-психологтардың өзін-өзі дамыту, өзін-өзі жетілдіру және шығармашылықпен жұмыс істеу құзыреттіліктері сияқты басты дағдыларды дамытады.

Кілт сөздер: кәсіби дағды, эмоционалдық тұрақтылық, Интертеймент технологиясы, құзыреттілік, психологиялық тренинг.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности подготовки учащихся к ЕНТ психологических тренингов и значение технологии интертеймента в развитии профессиональных навыков будущих педагогов-психологов. Проблема подготовка к ЕНТ актуальна на сегодняшний день. Технология Интертеймента также развивает ключевые навыки педагогов-психологов, такие как компетенции саморазвития, самосовершенствования и творческой работы.

Ключевые слова: профессиональные навыки, эмоциональная устойчивость, технология интертеймента, компетентность, психологический тренинг.

Annotation. This article discusses the features of preparing students for the UNT psychological training and the importance of the technology of entertainment in the development of professional skills of future teachers-psychologists. The problem of preparing for the UNT is relevant today. Entertainment technology also develops key skills of educational psychologists, such as the competence of self-development, self-improvement and creative work.

Keywords: professional skills, emotional stability, entertainment technology, competence, psychological training.

КІРІСПЕ

XXI ғасырда дүние жүзі елдеріне ең ауыр соққы жасап, бүкіл әлемді төтенше жағдай шектеулеріне ұшыратып, карантиндік бақылауды енгізіп, халыққа үлкен сабақ берген COVID-19 пандемиясы болып отыр. Бұл індеттің зардабы мемлекеттердің экономикасынан бастау алып, білім саласына дейін кері әсерін тигізіп, көптеген жаңартулар енгізілудің себебіне айналды. Қазақстан Республикасының білім саласында жаңадан, әрі ең маңызды пайда болған өзгерту бұл жаңа оқыту форматы – қашықтықтан оқыту жүйесі.

2020 жылдың наурыз айында мектеп оқушылары көктемгі демалыстарына бір апта ерте шықты, колледж бен жоғары оқу орындарында білім алып жүрген студенттер үйлеріне қайтарылды. Оның басты себебі, еліміздің президен-

ті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының жаңа COVID-19 коронавирусын пандемия деп жариялауына байланысты азаматтардың өмірі мен денсаулығын қорғау мақсатында Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес Қазақстан Республикасының барлық аумағында 2020 жылғы 16 наурыздағы 08 сағат 00 минут пен 2020 жылғы 15 сәуірдегі 07 сағат 00 минут кезеңінде төтенше жағдай енгізілсін деген қаулысын жария етті [https://www.akorda.kz]. Ал 19 наурызда Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларында карантин енгізіліп, адамдардың бұл қалалардан шығуы мен кіруі шектелді. Үлкен сауда орындары жабылып, тек азық-түлік дүкендері мен дәріханалар өз жұмысын жалғастыруға мүмкіндік алды. 22 наурыздан бастап аталған қалалардан шығатын жолдар толығымен жабылды, әуе және теміржол қозғалысы тоқтатылды [https://kk.wikipedia.org/wiki].

Осылайша әлемде індеттің беті қайтпай, керісінше тек қарқынды даму үстінде болды, ал қалалар жабылып төтенше жағдай енгізілгендігін ескере отырып, еліміздің Білім және ғылым министрлігінің алдында миллиондаған мектеп оқушылары мен студенттердің тиісті білім алуын шұғыл түрде жалғастыруды қамтамасыз ету мақсаты тұрды. Аз ғана уақыттың ішінде Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі арнайы мамандармен жұмыс тобын құрып, жаңа форматтағы білім беру жүйесінің моделін жасады. Нәтижесінде білім беру жүйесін қашықтықтан және онлайн оқытуға ауыстыруға мәжбүр болды. Осылайша білім беру жүйесінде күтпеген жерден интертеймент технологиясын қалай қолданысқа енгізіп жібергенімізді де байқамай, пайдалануды бастап кеттік.

Бұл әрекеттер бір жағынан, педагог-психологтардың кәсіби дағдыларын дамытуға септігін тигізсе, екінші жағынан, қашықтан оқытудың әсерінен оқушылардың да эмоционалдық тұрақтылығын, яғни, стреске төзімділігі, психологиясының тыныштығы мен көңіл-күйінің қалыпты жағдайда өтуіне де көмегін тигізетіні сөзсіз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әр жыл сайын 11 сынып түлектерінің алдында ҰБТ деген сынақ тұрады. Өкінішке немесе қуанышқа орай осы бір сынқа көптеген түлектердің қандай ЖОО түсетінін, оның айналасындағы адамдардың қандай болатынын дәл осы сынақ шешіп бермекші. Грант деп өзі қаламаған , білмейтін мамандыққа түседі. Сол себептіден, әр бала үшін тренингтің өтуі, оны оқушы қабылдауы үлкен жауапкершілік деп білемін. Түлек өмірінде психологиялық тренингтің рөлі қандай? ҰБТ-ға дайындауда әр пән бойынша оқушы әрбір материалды, тақырыпты қалай қабылдады, қабылдаса құба-құп, қабылдамаса, оның сыры неде екендігіне, әсіресе оқушының жас ерекшелігі мен психологиялық жаратылысына, оның қоғамдық ортасы мен әлеуметтік жағдайына терең үңілетін болсақ, оны дұрыс зерттеудің көздерін білсек, нәтижелі жұмысқа қол жеткізуімізге көмек береді [Фельдштейн Д.И., 2002, 49 с.].

ҰБТ-ға дайындалуда оқушы оған дайындалу барысында әр пән бойынша оқу, меңгеру барысында өзін өзі таба алуы тиіс. Егерде адамға берілген тапсырма оның икемділігіне, қызығушылығына сәйкес келмесе, тапсырманы ешуақытта орындай алмайды. Атқарған еңбегіне рахаттанып, рухани ләззат ала алмайды. Содан кейін өзіне-өзі күдік, сенімсіздік пайда болады. Яғни, бұл қолымнан келмейді, орындай алмаймын деген түсінік бойын билеп алады. Мұндай жағдайда барлық еңбегіміз нәтижесіз болып шығуы мүмкін. Ал сенімсіздік белгілі мәселелерге сенімсіздікпен қарауға, өзіндік қорытынды жасауға мүмкіндік бермейді [Бейсембаев Ғ.Б., 2015, 17 б.]. Осыған байланысты принципсіздік, жауапсыздық, өзіне риза болмаушылық пікір, көзқарастар пайда болады. Біздің іс-әрекетіміз тиімді болу үшін оның шарттарын білуіміз керек. Әр пәннен сабақ беретін ұстаз өзінің объектісіне әсер етуді ұйымдастырғанда, оқушының психикалық ерекшеліктерін, соның заңдылықтарына байланысты дамитынын білуі қажет. Оқушының қабылдауы, түсінігі, есіне сақтауы, еркі мен мінезіне, жалпы және арнайы қалыптасуына байланысты болады. Көбінесе педагогикалық әсер мен психикалық ерекшелік үйлесімді келгенде, тым тәуір нәтиже шығады. Себебі, өмір ағымына сай оқушы өзгеріп тұрады. Біз сабақ процесінде әрбір оқушының өзіндік жеке тұлға ретінде оның табиғи жаратылысы мен психологиялық ерекше қасиетіне мән бере жұмыс жасасақ, оң нәтиже берері ақиқат.

Пән мұғалімі оқушылардың жалпы темпераментіне байланысты сабақты қабылдау, ерекшелігі мен сабақтан соңғы іс-әрекеті мен белсенділік сипатын көрсететін сызбаны жасап алуы қажет. Әр пән мұғалімі әр оқушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, ҰБТ-ға дайындықты жоспарлап, жұмыс жасағаны дұрыс. Мен осы жерде мынандай психологиялық қызметтің міндеттерін атағым келеді:

– психологиялық және әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан қиындық көріп жүрген балалардың мәселелерін анықтап, оларға дер кезінде көмек көрсету

– проблемасы бар балаларды жан-жақты зерттеп, оны туғызған себебін анықтау және түзету, дамыту жұмыстарын жүргізу;

– психологиялық қасиеттерін зерттей отырып, психологиялық тренингтер ұйымдастыру [Абитов И.Р., 2014. - С. 99-105].

Оқушыны психологиялық жағынан ҰБТ-ға дайындауда ата-аналарға төмендегідей кеңес берер едім:

1. Баланың ҰБТ-ға барар алдындағы алдын-ала тестілеу кезінде алып жүрген ұпайларына

немқұрайдылықпен, салғырттықпен қарамай, дұрыс ақыл-кеңес беріп отыруға тырысу;

2. Баланың үйде күнделікті ҰБТ-ға дайындалатын белгілі бір уақыт, орны болуына жағдай жасау;

3. Әр ата-ана баланың көңіл-күйіне, денсаулығына әрқашан назар аударып отыру;

4. Әр ата-ана баласының алдағы уақытта ҰБТ тапсыруда жетістікке жететініне үнемі сенім арту;

5. Баланың дұрыс тамақтануына, әсіресе есте сақтау қабілетін арттыратын жеміс-жидектерге, дәрумендерге көп көңіл бөліп және оны үнемі қамтамасыз ету;

6. Ата-ана балаға шамадан тыс ауыртпалық жүктеп, шаршатпай, дұрыс демалуын қадағалағаны дұрыс;

7. Ата-ана ешқашан баланы сынап-мінемегені дұрыс. Ақырындап ақылмен ұғындырып, сабырлы болуға шақырғаны жөн.

Тек, осылай бірлесе атқарған іс-әрекет түбінде оң нәтиже беріп, биік көрсеткішке қол жеткізуге мүмкіндік береді [Разборова Л.И., 1979, 161 с.].

Қоғамда ҰБТ туралы неше түрлі көзқарас болса да, әзірше мектеп түлегінің білімін тексерудің одан артық баламасы жоқ. Мектептегі оқушылардың барлығының қабілеті бірдей деп те айта алмаймын. Сондықтан, ҰБТ тапсыруды өз міндетіне алған оқушы дайындықты 9-10-сыныптардан бастағаны дұрыс. Себебі, осы сыныптарда білімінде олқылықтары бар оқушыларға ҰБТ тапсыруда қиындықтар туады, сондықтан ерте қамданғанның еш артығы жоқ.

Оқушының ҰБТ-да жақсы көрсеткіштерге қол жеткізуі – ең алдымен оқушының өзіне байланысты. Ісіне тыңғылықты қарайтын, жауапкершілігі бар оқушылар діттеген мақсатына қол жеткізеді.

Негізінен адам қашықтықтан оқыту туралы ойланған кезде нені елестетеді? Қазіргі заманғы техникалық жүйе мен электрондық байланыс құралдары арқылы, телефон желілері арқылы мәліметтер алмасып отырған қатынасушыларды елестетіні анық. Ал қашықтықтан оқыту форматын ең алғаш қолданған адам туралы ойласа, кімді елестетеді? Ең алғашқы қашықтықтан білім беру курсын 1840 жылдары ағылшын тілінің мұғалімі сэр Исаак Питман ұсынынған екен, ол стенографияға жазылған мәтіндерді ашық хаттарға поштамен жіберу және түзету үшін студенттерінен транскрипциялар алу арқылы стенография жүйесін оқытты. Оқушылардың кері байланысының элементі Питман жүйесінің шешуші жаңалығы болды. Бұл схема 1840 жылы Ұлыбритания бойынша бірыңғай пошталық тарифтерді енгізу арқылы мүмкін болды [https://en.wikipedia.].

Технология дәуірі дамымас бұрын, Исаак Питман алғашқы болып қащықтықтан оқытуды пайдаланғандығына сүйенсек, бұл форматтың қазіргі уақытта мүлде қиындық тудырмай, оңай жүзеге асыруға болады. Дегенмен бұл тек қашықтықтан білім беріп оқыту ғана, ал негізгі интертеймент технологиясының мәні – қашықтықтан онлайн, яғни интернеттің көмегімен оқыту. Ал интернет арқылы оқу үшін әр білім алушы немесе білім беруші оқытушы мен мұғалім ең алдымен қажетті телекоммуникация құралдарымен, оның ішінде смартфон, компьютермен, планшет және ғаламторға қосылу мүмкіндігімен, микрофон және веб камерамен қамтамасыздандырылуы қажет. Сонымен қатар оқушылар мен мұғалімдердің арасында бір-бірімен ақпарат алмасуды, телекоммуникация құралдарын сауатты пайдалануды жетік білмейтіндеріне біршама қиындықтар да тудырды.

«Білім мен тәрбие – егіз» деген қағиданы еске алсақ, бұл екі ұғымды еш уақытта бөліп қарауға болмайды. Сапалы білім қажет дегенмен, ең әуелі, балаға тәрбие бермейінше, білім беру мүмкін емес. Қазіргі қоғам жан-жақты үйлесімді, жетілген жаңа адамды тәрбиелеуді талап етіп отыр. «Туа жаман жоқ, жүре жаман бар» деген қағиданы ескерсек, оқушыларға сапалы білім мен саналы тәрбие беру ұстаздың, ата-ананың, мектептің басты борышы деп қарауымыз керек. Ғалымдардың зерттеулері баланың даму үрдісінде үш түрлі күш пен үш түрлі фактор қатысатындығын дәлелдейді. Олар: биологиялық фактор, әлеуметтік фактор, баланың өз белсенділігі. Даму үрдісіне әсер ететін бұл үшінші күш болып саналады. Оқитын пән қандай да жаңа, бағалы болмасын, мұғалімнің шеберлігі қаншама жоғары болмасын, егер мұғалім баланың өз белсенділігін туғыза алмаса, оған ұсынылған іс пен еңбекте баланың әрекетке қатынасуы күткен нәтиже бермейді. Баланың организм ретінде дамуы мен жеке бас ретінде қалыптасуы белсенділік арқылы жүзеге асырылады. Баланың даму процесі, оның қоғамның белсенді де пайдалы мүшесі, азамат ретінде қалыптасуы осы үш фактордың қатысуымен қамтамасыз етіледі [Маркин В.Н., 2011, 27 б.]. Мұғалім сынып оқушысымен жұмыс істей жүріп, ең алдымен тәрбие негізіндегі мақсаттарын дұрыс қоюы қажет. Баланың өзін-өзі дамытуына қолайлы жағдай туғызу, өз бетінше білімін жетілдіріп, дамытуына ықпал ету, өзін-өзі басқара білуге үйрету керек. Осындай басты мақсаттарды жүзеге асырып, бастауыш сынып оқушысына сапалы білім мен тәрбие берген мұғалім, ол оқушыдан келешекте де үздік оқитын оқушы тәрбиелей алады.

Еліміздегі төтенше жағдай кезеңі артта қалса да, карантин аяқталған жоқ. Болашағымыздың кепілі – біздің балалар мен жас студенттерді індет аяқталмайынша дәстүрлі оқыту форматына қайтару қауіпті болғандықтан жаңа 2020-2021 оқу жылы да қашықытықтан онлайн оқыту форматында басталды. «Мектептердегі компьютерлер балаларға уақытша пайдалануға беріледі. Сонымен қатар, білім беру бөлімдері қосымша компьютерлер, ноутбуктар, планшеттер сатып

алады, олар қабылдау актілері негізінде оқушыларға беріледі. Әр аймақ, білім беру ұйымы интернет-платформаны өздері таңдайды. оның көмегімен қашықтықтан оқыту ұйымдастырылады. Қашықтан оқыту форматы аясында оқытушылар мен студенттер стримингтік жүйелерді қолдана алады» - деп білім министрлігінің баспасөз қызметі оқушылар арасындағы техниканың жетіспеушілігі мәселесі қалай шешіліп жатқандығын айтты. мәлімдеген болатын [https://rgmedia.kz]. Осылайша үкіметі тарапынан үлкен көмек көрсетіліп, мектептегі оқушылар мен мұғалімдер, студенттер мен оқытушылар онлайн оқуда қажет болатын техникалық жабдықтарымен және ғаламторға қосылу мүмкіндігімен де қамтамасыз етілді.

Жаңа оқу жылында мұғалімдер интернет арқылы оқытуға дайындықтардан, курстардан өтіп сабақ пен дәрістер өткізуге дайын болды. Интертеймент технологиясында ең маңыздысы интернеттің көмегімен сабақ өту. Ал интернетте сабақты түрлі тәсілдер арқылы әлеуметтік желілер мен арнайы қосымшаларды пайдаланып өтуге болады. Қыркүйектен бастап студенттер интернет арқылы тікелей байланысқа шығып ZOOM, SKYPE сияқты байланыс желілермен дәрістер мен семинарларға қатысуды бастаса, мектеп оқушылары Online Mektep, Teams, Kundelik.kz және тағы да басқа желілердің көмегімен сабақтарын оқып жатыр. Оның үстіне барлығы тек бір желіге кіріп, қандай да бір қиындықтардың туындамасы үшін әр білім ордасы өзіне қолайлы бірыңғай платфомасын таңдап алды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе айтарымыз, жыл сайын білім саласына қойылатын талап күшейіп келеді. ҰБТ оқушы үшін де, ата-ана үшін де жауапты іс. Сонымен бірге, ата-ана тарапынан үлкен қолдау мен көмек көрсетілгені дұрыс. Сыныптағы оқушыға айналасындағы жақсы оқитын оқушылар да әсер ете алады, неғұрлым білімге құштарлығы басым оқушылары бар сынып болса, сол сыныптың оқушылары да жоғары көрсеткішке қол жеткізе алады. ҰБТ-ға дайындықты жыл сайын жүргізіп келе жатқан мектеп мұғалімдері баланың қабілетін ашып, оны шыңдауға ықпал ете алады. Білімі төмен, орта, жоғары оқушыларды анықтай отырып, бізде ҰБТ-ға дайындалу сабақтарын жүргізетін тәжірибелі мұғалімдер белгілі бір жүйемен жұмыс жасап келеді

ҰБТ алдындағы оқушының өз бойындағы қорқынышты жеңе білуі, өзіне деген сенімділікті оятуы, жауапкершілікті қатар ала жүруіне гимназиядағы оқу-тәрбие үрдісіндегі жүйелі жұмыстар да септігін тигізеді. ҰБТ-ға дайындық сабақтарын жүргізетін мұғалімдердің дұрыс іс-жоспар құруы, оқушы білімін көтерудің тетіктерін білуі, жақсы көрсеткішке қол жеткізу үшін барлық мүмкіндіктерді пайдалана білуінің өзі білім нәтижесіне оң ықпалын тигізеді. Тынбай еңбектенген, жүйелі жұмыс істеген, ҰБТ-ға жан-жақты дайындалған оқушы өзінің көздеген межесіне қол жеткізеді. Оқушы тек өзіне ғана сенуі қажет. Барлық пәндер бойынша дайындықты қатар алып жүріп, оптимистік көңіл-күйде, ұзақ мерзімді есте сақтау қабілетін шыңдап отыруы тиіс. Мұғалім мен оқушының белсенді педагогикалық ынтымақтастығы көп нәрсеге қол жеткізеді. Байқау тесттері оқушының үнемі есте сақтау қабілетін арттырады, белсенді ойлау қабілетін дамытады.

Елімізде бұл қашықтықтан және онлайн түрде оқыту форматы мәңгі қалмайтындығын түсінуіміз қажет. Күндізгі оқыту форматы мемлекетіміздегі негізгі білім беру жүйесінің форматы болып қала береді. Әлемде коранавирус өршуін тоқтатып, санитарлық-эпидемиологиялық жағдай жақсарған бойда, мектептер, колледждер мен университеттер әдеттегі дәстүрлі оқыту форматына біртіндеп оралатын болады. Ал ұстаздар қауымы қандай заман тумасын әрдайым ізденушілігін тоқтатпай, инновациялық технологияларды меңгеріп, кәсіби біліктілігін арттырып отырғаны жөн. Қашықтықтан оқыту жүйесі мемлекетіміздік мұғалімдерін тек шыңдай түседі. Алдағы уақытта Қазақстан Республикасының ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жетік меңгерген, білімді және қиындықтардан артқа шегінбейтін ұстаздары болашақ ұрпаққа әлемдің деңгейде білім беріп, бәсекелестікке қабілетті, шығармашыл, ой қабілеттерімен ерекшеленетін ұрпақ тәрбиелейтіндігі сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасында төтенше жағдайды енгізу туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты (15 наурыз 2020). https://www.akorda.kz

2. Қазақстандағы 2020 жылғы коронавирус пандемиясы. Уикипедия ашық энциклопедиясы. (16 қараша 2020). https://kk.wikipedia.org/wiki

3. Фельдштейн Д.И. Возрастная и педагогическая психология. - М: Академия, 2002. - с. 49

4. Бейсембаев Ғ.Б Мамандық таңдау әліппесі. – Астана, 2015. – 17 б

5. Абитов И.Р. Здравый смысл против патологического стресса // Вестник практической психологии образования №3 (40) - июль - сентябрь 2014. - С. 99-105

6. Разборова Л.И. Психологические особенности формирования готовности студентов педвуза к работе в дошкольных учреждениях: диссертация кандидата психологических наук: 19.00.07. - Москва, 1979 -161 с.

7. Isaac Pitman. Distance learning. Уикипедия ашық энциклопедиясы. https://en.wikipedia.org/wiki/Isaac_Pitman

8. Маркин В.Н. Детерминанты формирования индивидуальной карьерной стратегии // Социальная психология и общество. 2011. Том 2. № 4. С. 27-49.

9. Мектептердегі компьютерлер балаларға уақытша пайдалануға беріліп жатыр. rgmedia.kz . https://rgmedia.kz/e/action/ShowInfo.

ӘӨЖ 37:377

БҰЛАҚБАЕВА МЕЙРАМГУЛЬ КЕҢЕСБАЙҚЫЗЫ,
Ғылыми жетекші, п.ғ.к., профессор,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

САРСЕБАЙ ФАРИЗА БАҚЫТЖАНҚЫЗЫ,
1 курс магистрант,
7М01101 - Педагогика және психология мамандығы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

ХАБДОЛДАНОВА ҒАЛИЯ ДАУЛЕТҚЫЗЫ,
1 курс магистрант,
7М01101 - Педагогика және психология мамандығы,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ МЕН ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУДА КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРІНІҢ СЫНИ ТҰРҒЫДА ОЙЛАУ ДАҒДЫСЫН ДАМЫТУ

Аңдатпа. Бұл мақалада сандық білім беру мен қашықтан оқытуда колледж студенттерінің сыни тұрғыда ойлау дағдысын дамытуда педагогикалық технологиялардың маңызы қарастырылады. Сыни ойлау мен қашықтан оқыту технологияларын сандық білім беруде қолдану мәселелері бүгінгі күні өзекті. Себебі, шығармашылықпен жұмыс істеуге, өз бетімен еңбектенуге және сапалы білім негіздерін қалыптастыруға септігін тигізеді.

Кілт сөздер: сыни тұрғыда ойлау дағдысы, сандық білім беру, қашықтан оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, ақпараттандыру жүйесі.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение педагогических технологий в развитии навыков критического мышления студентов колледжа в цифровом образовании и дистанционном обучении. Вопросы применения критического мышления и дистанционных технологий в цифровом образовании актуальны и сегодня. Это способствует творческому труду, самостоятельному труду и формированию основ качественного образования.

Ключевые слова: навыки критического мышления, цифровое образование, дистанционное обучение, информационно-коммуникационные технологии, система информатизации.

Annotation. This article discusses the importance of pedagogical technologies in the development of critical thinking skills of college students in digital education and distance learning. The application of critical thinking and distance learning technologies in digital education is still relevant today. This contributes to creative work, independent work and the formation of the foundations of quality education.

Keywords: critical thinking skills, digital education, distance learning, information and communication technologies, informatization system.

КІРІСПЕ

Оқытудың жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларын меңгеру – қазіргі заман талабы. XXI ғасыр – ақпараттық технология ғасыры. Қазіргі қоғамдағы білім жүйесін жетілдіруде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың маңызы ерекше. Білім жүйесін ақпараттандыру және пәндерді ғылыми-технологиялық негізде оқыту мақсаттары алға қойылуда. Ақпараттандыру технологиясының қарыштаған кезеңінде осы заманға сай терең білімді, әрі жоғары білікті жұмысшы мамандарын дайындау. Қоғамдағы ақпараттандыру процестерінің қарқынды дамуы жан-жақты, жаңа технологияны меңгерген жеке тұлға қалыптастыруды талап етеді.

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен [http://adilet.zan.kz/]. Сондықтан, қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдында оқыту үрдісінің технологияландыру мәселесін қойып отыр. Оқытудың әртүрлі технологиялары сарапталып, жа-

ңашыл педагогтардың іс-тәжірибесіне енуде.

Оқытудың ақпараттық-коммуникативтік және интерактивтік технологияларының бағыттары:

a) Электронды оқулықтар;

b) телекоммуникациялық технологиялар;

c) мультимедиалық және гипермәтіндік технологиялар;

d) қашықтықтан оқыту (басқару) Интернет.

Ақпараттық-коммуникативтік технологилардың оқу-тәрбие үрдісіне енуі мұғалімге жаңа бағыттағы мақсаттар қояды.

- Өз пәні бойынша оқу-әдістемелік электронды құрылым жасақтау , әдістемелік пәндік Web –сайттар ашу;

- Әртүрлі компьютерлік желілерді қолдану;

- Бағдарламалау орталығында инновациялық әдістерді пайдаланып, бағдарламалық сайттар, құралдар жасақтау (мультимедиалық және гипермәтіндік технологиялар).

- Қашықтықтан оқыту (Internet желісі) бойынша өздігінен қосымша білім алуды қамтамасыз ету [Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т., 2010. – 167 б.].

Коронавирусты инфекцияның алдын алу және оны болдырмау мақсатында (пандемия COVID-19) Білім және ғылым министрлігі оқу процесін сандық білім беру технологияларын қолдана отырып, қашықтықтан оқытуға көшірді. Төтенше жағдай және карантин кезеңінде оқытушылар қашықтықтан оқыту форматына көшкендіктен сабақты қалай ұйымдастыруға болады, өз уақытын және балалардың уақытын қалай тиімді пайдалануға болады деген секілді көптеген сұрақтар туындады.

Қашықтықтан оқытудың жергілікті жүйесі белгілі бір білім және жекелеген қала (университет) шеңберінде жұмыс атқарады, оның құрамына тек жоғары оқу орындары ғана емес, мектептер, гимназиялар мен колледждер де кіреді. Осындай жүйенің аясында жұмыс жасаудың алғашқы сатысында зиялылық потенциялын, компьютерлік техниканы ұтымды пайдалана отырып, үздіксіз білім беру принциптерін ойдағыдай іске асыру қажет. Осыған орай, мектептер мен жоғары оқу орындары жергілікті және аймактық желіні пайдаланып, шығармашылық жұмыстарын таратып, оқыту үрдісінде әдістеме бойынша тәжірибе алмасуы қажет.

Негізгі бөлім

Қашықтықтан оқыту – білім алушы мен педагог қызметкерінің жанама (алыстан) немесе толық емес жанама өзара іс-қимылы кезінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды және телекоммуникациялық құралдарды қолдана отырып жүзеге асырылатын оқыту.

Қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың 3 түрлі формасы бар: онлайн (синхрондық) және оффлайн (асинхрондық) және кең таралған үшінші түрі – вебинар.

Онлайн режимдегі оқыту дегеніміз – интернет ресурстарының көмегімен ағымдағы уақытта белгілі бір қашықтықта мұғалім экранын көру арқылы оқытуды ұйымдастыру формасы.

Оффлайн режимдегі оқыту дегеніміз – интернет ресурстарының көмегімен (электрондық пошта) мұғалім мен оқушы арасындағы ақпарат алмасуды қамтасыз етуге мүмкіндік беретін оқытудың формасы.

Вебинар дегеніміз – интернет желілерінің көмегімен семинарлар мен тренингтер өткізу формасы.

Осы технология бойынша оқытуды ұйымдастырып, бүкіләлемдік желі көмегімен барлық компьютерлерді бір желіге біріктіріп, сабақ өтуші тұлғаны *тьютор* деп атаймыз

Қашықтықтан оқытудың оқу процесін жүргізу барысында мынадай түрлері қолданылады:

- электрондық пошта (электронды пошта арқылы оқытушы мен оқушы бірі-бірімен байланыста болады: оқу тапсырмаларын және материалдарды жіберу, білім алушылардың оқытушыға сұрақтары және керісінше, іскерлік қатынасхаттарды сұрыптау);

- телеконференциялар (олар оқу тақырыптары бойынша оқушылар арасында пікірталас ұйымдастыруға; пікірталастың тақырыбын таңдап алып, оны мұғалімнің басқаруына; конференция атына келіп түскен хабарламалардың мазмұнын бақылауға; келіп түсіп жатқан ақпараттарды қарап талдауға; өзінің хаттарын (хабарламаларын) жіберуге; осылардың арқасында пікірталасқа қатусуына мүмкіндік береді;

- деректерді қайта жіберу (FTR-серверлер қызметі);

- гипермәтіндік орталар (WWW – серверлер, мұнда гипермәтіндер ретінде оқытушы оқу материалдарын орналастыра алады. Гипермәтін құрамы жағынан сұрыптайды, бірін бірі толықтыратын оқу материалдарының 17 бөлімдеріне сілтеулерді (гиперсілтеулерді) байланыстырады, WWW – құжаттарында мәтіндік қана емес, сонымен қатар графикалық, дыбыстық және бейне ақпараттарды да орналастыруға болады;

- Интернет әлемдік желісінің ресурстары (гипермәтін ретінде ұйымдастырылған әлемдік WWW-желісінің ресурстарын оқыту барысында бейне және анықтамалық материалдар ретінде қолдануға болады;

- Видеоконференциялар (Сурет 1).

Сурет 5 – Қашықтан оқытуды ұйымдастыру құралдары

Қашықтан оқытуда контентті басқару жүйелері (CMS) графикалық, дыбыс, аудио–бейне–, мәтін және т.б. файлдар каталогын құру және оларды пайдалануды қамтамасыз етеді. Осындай жүйе оқытушы немесе курсты дайындаушыға кілт сөздер арқылы өзіне қажеттіні іздеуге мүмкіндік беретін механизіммен жабдықталған деректер қорын ұсынады.

Контентті басқару жүйелері оқу материалының түрлі бөліктерін түрлі курстарда пайдалануды қажет ететін бірнеше мұғалім бірлесіп жасағанда пайдалы. Бұл курстарды жасау уақытын қысқартады, мысалы, оқытушы жаңа бейнені жасаудың орнына дайынның бірін пайдалана алады.

Қашықтықтан оқытуды ұйымдастыруда педагогикалық технологиялар көптеп саналады. Білімнің жаңа мазмұнын жүзеге асыру үшін жаңа технологиялар қажет-ақ. Сондай педагогикалық технологиялардың бірі «Сыни тұрғысынан ойлау технологиясы».Сыни тұрғыдан ойлау – Қазақстандағы білім беруді дамыту үшін маңызды болып табылатын қазіргі ең басты педагогикалық түсінік. Бұл модуль студенттердің де, педагогтердің де сыни тұрғыдан ойлауды дамытуды саналы және оймен қабылдауын көздейді.

Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз-сабақта студенттердің қызығушылығын арттыра отырып, өз ойыңды еркін зерттей және ой қозғай отырып, студенттің өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау. Студентті мұғаліммен, достарымен еркін сөйлесуге, пікір таластыруға, бір-бірінің ойын тыңдауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге баулитын бағдарлама. Студент – izденуші, ойланушы, өз ойын дәлелдеуші. Мұғалім — әрекетке бағыттаушы, ұйымдастырушы.Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы – әлемнің түкпір-түкпірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Тәжірибені жүйеге келтірген Джинни Л.Стил, Куртис С.Мередит, Чарльз Тэмпл [Мирсеитова С., 2011. – 83 б.].

Жобаның негізі Ж.Пиаже, Л.С.Выготский теорияларын басшылыққа алады [Мирсеитова С., 2011. – 85 б.]. Мақсаты барлық жастағы студенттердің кез келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға саналы шешім қабылдауды сабақтарда үйрету. Біздің елімізге Джордж Соростың ашық қоғам институты, "Сорос-Қазақстан" қоры арқылы келген бұл технология орыс және қазақ тілдерінде мектеп және колледж тәжірибелеріне ене бастады. «Сын тұрғысынан ойлау» ұғымы белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу, оларды жеңіл септикалық ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көзқарастармен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау деп түсінуге болады.

Сыни ойлау – белгілі бір мәселе туралы бар идеяларды жинақтап оларды қайта ой елегінен өткізу және шешім қабылдаумен аяқталатын күрделі психологиялық үрдіс» екенін атап көрсеткен.

Сыни ойлау – адам өмірінің бір саласы. Себебі, бұл философия адамдарға көптеген жолдар мен шешімдер ішінен маңызды әрі пайдалы екенін, тек қажетті ақпараттарды ғана жинақтап, жаңа білімді бұрынғыдан ажырата алуға көмектеседі. Сыни ойлауды дамыту технологиясының дәстүрлі оқытудан басты айырмашылығы – білімнің дайын күйінде берілмеуі.Технологияның басты мақсаты – дамыта оқыту негізінде сын тұрғысынан ойлау арқылы терең білім беру. Бұл бағдарлама Қазақстан қоры жанынан 1998 ж. қазан айынан бастап жүргізіліп келеді. Жаңа технология ретінде ең озық әдістерді дер кезінде игеру, іздену арқылы студенттің бойына дарыту, одан өнімді нәтиже шығара білу – әрбір ұстаздың басты міндеті.

Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасының стратегияларын ұтымды пайдалану студенттердің шығармашылық қасиетін анықтауда, күшейтуде, оқытудың тиімділігін, сапасын арттыруда ерекше маңызды. Жаңа білімді қабылдау, бекіту, іскерлік пен дағдыны тәрбиелеу барысында жұмыс жүйесін,студенттердің дербес белсенді әрекетін дамытуда, өздік жұмысының тиімділігін арттыруда «Сын тұрғысынан ойлау» барысындағы стратегияларды білімді меңгертудің әр түрлі кезеңінде қолдануға болатынын тәжірибе көрсетті.Сын тұрғысынан ойлау ой жүгірту, тұжырым жасау немесе проблеманы шешу үдерісі жүрген барлық жағдайларда, яғни неге сенуге болады, не істеу керек және бұны ойластырылған әрі рефлексивтік тәсілмен қалай істеуге болатындығын анықтау қажет болған жағдайлардың барлығында орын алады. Сын тұрғысынан ойлау «ойлау туралы ойлану» деп сипатталған. Ол мәселелерді талқылау және тәжірибені ой елегінен өткізуді қамтиды.

Сын тұрғысынан ойлау – Қазақстандағы білім беруді дамыту үшін маңызды болып табылатын қазіргі ең басты педагогикалық түсінік. Студенттердің де, мұғалімдердің де сын тұрғысынан ойлауды дамытуды саналы және оймен қабылдауын көздейді. Американ профессоры Дэвид Клустер Сыни тұрғыдан ойлауға бірнеше түрлі анықтама береді [https://old.syrboyi.kz/bilim].

Біріншіден, Сыни тұрғыдан ойлау – өзіндік, жеке ойлау. Ал сабақ сын тұрғысынан ойлау принциптеріне негізделетін болса, әркім өз ойлары мен пікірлерін, бағалауларын басқалардан тәуелсіз құратын болады. Біреу үшін біреу сыни ойлай алмайды, әркім барлығын өзі үшін жасайды.

Ойлау өзіндік сипатқа ие болғанда ғана сыни тұрғыдан ойлағандық болып табылады. Өз бетінше жұмыс істеп, ең қиын деген мәселені өзі шеше алулары үшін студенттерге жеткілікті түрде бостандық берілуі керек.

Екіншіден, сұрақтар мен шешетін проблемаларды айқындаудан басталады.

Үшіншіден, адам өзіндік шешім табатын және негізделген мысалдармен бекітетін нақты аргументтерге ұмтылады.

Төртіншіден, сыни тұрғыдан ойлау – әлеуметтік ойлау.

Қашықтықтан оқыту технологиясы бойынша оқытушының негізгі міндеті білім алушының келесі түрдегі орындалатын өз бетінше жұмысын басқару болып табылады: туындайтын мәселелерді қарастыру; мақсат пен міндеттерді қою; білім, тәжірибелерді беру; ұйымдастыру қызметі; білім алушылардың арасында өзара байланысты ұйымдастыру; оқу процесін бақылау. Тыңдаушылар қашықтықтан оқыту кезінде білім беру процесінің негізін қолайлы уақытта, ыңғайлы орында, тиімді темптегі өз бетінше жұмыс құрайды. Сондықтан тыңдаушылар өз бетінше жұмыстың техникасы мен әдістемесін, жоғарғы деңгейде білімді өз бетімен толықтыру негіздерін меңгеруі қажет. Сонымен бірге нәтижелі түрде оқу үшін жаңа ақпараттық технологияның құралдарымен жұмыс істей білуі тиіс.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, қашықтықтан оқытудың уақыт пен кеңістікке тәуелсіз үдеріс екеніне, сандық технологиялар арқылы өз бетінше үздіксіз білім алып, сан алуан ақпаратпен алмасу мүмкіндіктерінің болуына, әлеуметтік жағдайына қарамастан еліміздің түкпір-түкпіріндегі білім, ғылым жаңалықтарымен танысып, өз бетінше игеру құқығының бар екеніне, сонымен қатар өзіндік мақсат-міндеттері және оқушыларға өз бетімен оқып-үйренуге негізделген технологиялардың тиімділігін арттырудың аса қажеттілігіне тағы бір мәрте көз жеткізді.

Сонымен қатар, сыни тұрғысынан ойлау технологиясын пайдаланудың сабақ сапасына әсері өте мол. Сабақта жаңа технология элементтерін тиімді пайдалану студенттердің танымдық әрекеттерін, белсенділігін дамытып, оларды шығармашылыққа жетелейді.Ізденушілігін арттырып, өз ісіне сенімін нығайтады. Студенттер сабаққа зор ынтамен қатысады, сабақ та сапалы өтеді. Егер де жаңа технология элементтерін сабақта өз дәрежесінде ұйымдастыра білсек, өз нәтижесін береді. Ең бастысы оқу үрдісін жаңаша ұйымдастыру, ойлау дағдыларын жетілдіру, өз бетінше білім алу, әрекет ету, мақсатқа жету студенттің өзі арқылы іске асады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. http://adilet.zan.kz/

2. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. – Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2010. – 167 б.

3. Мирсеитова С. Оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту нысандары мен әдістері. – Алматы, 2011. – 96 б.

4. https://old.syrboyi.kz/bilim/38183-ashytan-oytudy-timd-tsy-kp.html

ӘОЖ 373.3

ЕРЖІГІТ АЙГЕРІМ БАҚЫТҚЫЗЫ
магистрант
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қаласы

АБДИЕВА ЖҰЛДЫЗАЙ
докторант
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қаласы

БАСТАУЫШ СЫНЫП МАТЕМАТИКА ПӘНІНЕН ОҚЫТУ НӘТИЖЕЛЕРІН БАҒАЛАУ КРИТЕРИЙЛЕРІ

Түйін: Мақалада бастауыш сынып математика пәні бойынша оқыту нәтижелерін бағалау критерийлері қарастырылған. Құжаттарды талдау әдісі арқылы оқу нәтижелерін бағалауға қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалған. Сондай-ақ, зерттеу барысында 4-сынып математика пәнінің оқулығы бойынша анықталған оқу нәтижелерін бағалау критерийлері сипатталған.

Кілт сөздер: бастауыш сынып, математика пәні, оқу нәтижелері, бағалау критерийлері, оқыту нәтижелерін бағалау критерийлері.

Аннотация: В статье рассмотрены критерии оценки результатов обучения по математике в начальных классах. Проведен анализ работ отечественных и зарубежных ученых, касающихся оценки результатов обучения методом анализа документов. Также описаны критерии оценки результатов обучения, выявленные в ходе изучения по учебнику математики 4-го класса.

Ключевые слова: начальный класс, предмет математика, результаты. обучения, критерии оценивания, критерии оценивания результатов обучения.

Summary: The article considers the criteria of evaluating the results of teaching mathematics in primary classes. The analysis of works of domestic and foreign scientists concerning the evaluation of learning outcomes by the method of document analysis is performed.The study also describes the criteria for evaluating learning outcomes that were determined from the 4th grade math textbook.

Keywords: primary school, mathematics, learning outcomes, evaluation criteria, criteria for evaluating learning outcomes.

КІРІСПЕ

XXI ғасырдағы тәуелсіз мемлекеттің болашағы білім мен ғылымды игерген, білімді ұрпақта болмақ. Жастардың білімін, өмірлік даярлығын жетілдіру үшін білім беру сапасы арттырылуы тиіс. Білім, білім беру сапасы оқушылардың оқу нәтижесін бағалаумен тығыз байланысты. Бағалау жүйесі – білім беру жүйесінің негізгі маңызды бөлігінің бірі болып табылады. Себебі, жақын уақытқа дейін оқушының білім деңгейі басқа оқушылардың деңгейімен салыстырылып бағаланып келді. Сондай-ақ, оқушылардың оқу нәтижесін бағалауға қойылатын талаптар, оқушы мен мұғалімнің арасындағы кері байланыс өз деңгейінде болмады.

Оқу нәтижесін бағалауда оқушылардың пәнді, пәннің оқу материалдарын толық мәнді игеруіне баса назар аударылады. Оқу нәтижесін, оқыту сапасын арттыру оқыту технологияларына, құралдары мен әдістеріне де байланысты. Бұл, өз кезегінде білім сапасының артуына едәуір әсерін тигізеді. Осыған байланысты:

- оқушылардың оқу нәтижесінің сапасын арттыруға бағытталған оқыту технологиялары бойынша Fery Muhamad Firdaus, Wahyudin мен Tatang Herman (2017) «проблемалық оқыту және тікелей оқыту арқылы бастауыш сынып оқушыларының математикалық сауаттылығын арттыру» тақырыбында зерттеу жүргізген;

- Mallet, D. & Flegg, J. (2011) «Математика курстарында бағалаудың критериалды модельдерін жіктеу жолында-студенттік және академиялық перспективалар» деп аталатын зерттеуінде студенттердің критериалды бағалау туралы түсініктерін талдаған;

- Osman Birgin мен Adnan Baki «Студенттің үлгерімін бағалау үшін портфолионы пайдалану» тақырыбындағы ғылыми зерттеуінде білім беру саласына портфолионы бағалау әдісі ретінде енгізіп, бағалау әдісін дәстүрлі бағалау әдісімен салыстырған.

Ал соңғы жылдары оқушылардың оқу нәтижесін бағалау үшін критериалды бағалау жүйесі кеңінен қолданылып келеді. Алайда нақты пән, тақырып бойынша әзірленген оқу нәтижелерін бағалау критерийлері өте аз кездеседі. Осыған байланысты бастауыш сынып математика пәнінен оқушылардың оқу нәтижелерін бағалау критерийлерін анықтау өзіндік зерттеуді, ізденуді талап етеді.

Зерттеу жұмысына сәйкес мақаланың мақсаты: оқыту нәтижелерін теориялық тұрғыдан анықтауға сәйкес 4-сынып математика пәнінен бағалау критерийлерін әзірлеу бойынша ғылыми пікір алмасу.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Қазіргі уақытта оқушылардың қол жеткізілген оқу нәтижелерін практикалық тұрғыдан қолданылуын қамтамасыз етуге басымдық берілуде. Бұған дәлел ретінде жүргізілген зерттеу жұмыстарын айтуға болады. Fery Muhamad Firdaus, Wahyudin мен Tatang Herman (2017) жүргізген зерттеуге сәйкес математикалық ұғымдарды түсіне алатын, бірақ оларды нақты өмірлік мәселелерді шешуде қолдана алмайтын бастауыш сынып оқушылары қатысқан.

Зерттеу 2015-2016 оқу жылында Бандунга Мемлекеттік бастауыш мектептерінің бесінші сыныбында мектептердің үш категориясы бойынша жүргізілген (ауылдық, қалалық және округтік ауысу). Зерттеу барысында бір тәжірибелік топ проблемалық оқыту әдісімен, екіншісі тікелей оқыту әдісімен сабақтар өткен. Зерттеу тәсілі ретінде эквивалентті емес тест алдындағы топтарды жобалаудың квази-эксперименттік әдісімен сандық тәсіл қолданылған. Зерттеу нәтижелері: 1) проблемалық оқыту мен тікелей оқытудың арасында айтарлықтай айырмашылық бар екенін; 2) проблемалық оқытудың тікелей оқытудан тиімдірек екенін; 3) оқушылардың математикалық сауаттылығын арттыруда мектептің орналасқан жерінің әсер етпейтінін көрсеткен *[Firdaus F. M. et al, 2017, 212 б]*.

Mallet, D. & Flegg, J. (2011) авторлық зерттеу жұмысының негізгі мақсаты студенттерге оқу нәтижесіне қойылатын бағалау критерийлерін алдын ала көрсету пайдалы ма және бағалау тапсырмаларына жауап беру кезінде бағалау критерийлерін басшылыққа алатынын немесе алмайтынын анықтау болған. Алынған нәтижелер бойынша студенттер бағалау критерийлерінің түсінікті екенін, өзін қандай критерийлер бойынша бағалайтынын білу пайдалы деп есептеген. Алайда бағалау критерийлерін алдын ала білу студенттердің оқу нәтижесіне әсер етпеген *[Mallet D, Flegg J, 2011, 479 б]*.

«Математиканы оқытуда оқушылардың әмбебап оқу дағдыларын бағалауға критериалды-базистік көзқарас» тақырыбында жүргізген 2017 жылғы зерттеуінде Л.В. Шкерина критерийлерді сипаттайтын негізгі көрсеткіштерді анықтаған.

Когнитивтік критерий - әмбебап оқу іс-әрекеттерін орындау құралдары мен тәсілдері туралы білім жүйесінің болуы. Бұл барлық маңызды белгілердің, қарастырылып отырған процестің немесе құбылыстың тараптарының берілуінде көрінеді.

Әмбебап оқу іс-әрекеттерін қалыптастырудың белсенділік критерийі әмбебап оқу іс-әрекеттерінің негізгі құрылымын құрайтын әрекеттер жиынтығын игеруді сипаттайды. Ол іс-әрекеттің дұрыстығы, ауысуы және орындалу жылдамдығының көрсеткіштерімен көрінеді.

Мотивациялық критерий оқушылардың базалық әмбебап оқу әрекеттерін игерудің маңыздылығын түсінуін және оң бағасын көрсетеді. Бұл критерийдің көрсеткіштері: осы дағдыларды игеру мотивінің болуы, танымдық қажеттілік *[Шкерина Л.В, 2017, 31 б]*.

Taylor R. Harrison, Hollylynne S. Lee 2018 жылы «Математика сыныбындағы iPad: тиісті оқу бағдарламаларын таңдау критерийлерін әзірлеу» тақырыбында зерттеу жүргізген. Зерттеуде математиканы оқытуда iPad-тың қаншалықты тиімді екенін анықтау мақсатында 16 критерий әзірленген және зерттеу нәтижесінде iPad-тың тиімділігін анықтайтын көптеген факторлар бар екендігін, ал бұл критерийлер оқушылардың оқуына және оқу нәтижесін жақсартуына әсер ететін негізгі қосымшаларды таңдауға көмегі мол екенін анықтаған *[Harrison T. R., Lee H. S., 2018, 155 б]*.

Білім сапасына қойылатын жаңа талаптар оқушының білім мазмұнын игеруде мұғалімнің іс-әрекет мазмұнын өзгертеді. Осыған сәйкес М.О.Кентпаева, М.М.Нуризинова өздерінің «Оқушының оқу жетістігін бағалауда критериалды бағалау жүйесін қолдану ерекшеліктері» деген зерттеуінде: оқушылар білімін критериалдық бағалау оқыту мен білім беруге деген әртүрлі тәсілдемелерді пайдалануға, оқушылардың оқу жетістіктерінің мониторингісін уақтылы жүргізуге, мұғалімге сабақты қажетті мазмұнмен толтыруға мүмкіндік береді, оқушылардың оқуға деген уәждерін арттырады, оқытудың заманауи әдістерін біріктіреді - деп атап өтеді *[Кентпаева М.О., Нуризинова М.М., 2019, 238 б]*.

Бикенова Ш.Х., Жаманова Г.К., Кошанова Г.Б. 2019 жылы жүргізген «Заманауи білім беру жүйесінде бағалаудың тиімділігі мен ерекшеліктері» тақырыбындағы зерттеуінде: «Оқушылардың нәтижелерін критериалды бағалау көптеген мемлекеттерде бар, себебі бұл жүйе шынайы, нақты және валидті. Нақты критерийлер арқылы бағалау оқушылардың тапсырмаларды сапалы орындауына мүмкіндік жасайды» - деп жазады *[Бикенова Ш. Х., Жаманова Г. К., 2019, 127 б]*.

Алимбекова С.Ш. мен Ауезов Б.Н. «Оқыту нәтижелерін бағалау қажеттілігі туралы» мақаласында зерттеу нәтижесінде Критериалды бағалауды жүзеге асыру үшін негізгі үш ұғымның мәнін дұрыс түсіну қажет деп есептейді. Олар: рубрика, критерий, дескриптор.

1. рубрика – өтілген оқу материалы (білімге, іс-әрекетке қатысты) бойынша оқушылар білімін, іскерлігін бағалау критерийлері жиынтығы; оқытылған тақырып көлемінде оқушылардың білімін бағалаудағы критерийлер тізімі;

2. критерий – бағалау жүзеге асырылатын, қандай-да бір нәрсені анықтаудағы немесе тап-

тастырудағы белгі; бағалау өлшемі (Т.Ф.Ефремова); оқытудың міндеттерімен анықталады және оқушының жұмыс барысында іске асыратын немесе жұмыс нәтижесінде жан-жақты меңгеріп шығуы тиіс түрлі әрекеттерінің жиынтығы;

3. дескриптор (descriptors) – білім алушылардың білімнің тиісті деңгейінің (сатысының) білім беру бағдарламаларын бітіргенде меңгеріп шығатын құзыреттіліктер; оқушының әр критерийі мен соған сәйкес ұпай саны бойынша білім жетістіктерін нақты сипаттап жазу; жетістіктер деңгейін сипаттау *[Алимбекова С.Ш.,Ауезов Б.Н., 2020, 60 б]*.

Әдістеме. Құжат талдау әдісі арқылы отандық және шетелдік ғалымдардың оқу нәтижесін бағалау критерийлеріне байланысты жасаған зерттеу жұмыстарына талдауға, талдау жұмыстарын кеңінен қарастыруға болады. Бірақ олардың барлығын бір мақала аясына енгізу мүмкін болмайды.

Құжат талдау әдісі дегеніміз – қоғамдық әлеуметтік құбылыстарды зерттеу мақсатта немесе зерттеу міндеттерін шешу барысында арнайы ақпараттық құжат көздерінен қажетті мәліметтерді алудың әдістемелік әдіс-тәсілдер жиынтығы.

Сонымен, критериалды бағалауға сәйкес және мақаланың негізгі түйіні ретінде қарастырылатыны «критерий» ұғымы және оның аясындағы іс-әрекеттер. Критерий – оқытудың негізгі міндеттері, яғни, оқушының сабақ кезінде меңгеруі тиіс іс-әрекеттері. Критериалды бағалау - оқушылардың оқу үлгерімін бұрын әзірленген критерийлер негізінде күтілетін оқу нәтижелерімен сәйкес қоюмен, талдаумен байланыстыру үдерісі.

Зерттеуші ғалымдардың еңбектеріндегі және интернет желісіндегі материалдарға сәйкес критериалды бағалау және оның білім алушы мен педагогикалық ықпал етушілерге қатысты тұстарын төмендегіше беруге болады. Критериалды бағалау:

Ата-аналарға:

- оқушының оқу нәтижесін бақылауға;
- оқу үдерісінде балаға жәрдемдесуге;
- мұғаліммен, мектеппен кері байланыс жасауға.

Оқушыларға:

- өзінің мүмкіндіктерін толық ашу үшін оқытудың түрлі әдістерін қолдануға;
- оқу үлгерімін жақсарту үшін қойылатын критерийлерді білуіне;
- сын тұрғысынан ойлауына.

Мұғалімдерге:

- оқу үлгерімін жақсарту үшін критерийлер әзірлеуге;
- бағалау үшін әртүрлі әдіс-тәсілдерді пайдалануға;
- оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, жеке білім беру траекториясын әзірлеуге мүмкіндік береді.

Нәтижесі. Оқу пәндері бойынша оқыту нәтижелері негізінен төмендегіше тұжырымдалады: «оқыту үдерісінен кейін білім алушы нені білетіні, нені үйреніп шығатыны», «оқыту аяқталғаннан кейін білім алушылардың нені білетіні, нені меңгеретіні», т.б.

Оқыту нәтижесі екі сипатта қолданады: оқыту үдерісін жобалаудың құраушы элементі және оқыту үдерісінен күтілетін нәтиже ретінде.

Кеңестік педагогикада оқыту нәтижелері оқыту мазмұнын меңгеруге қойылатын талаптар ретінде сипатталатын. 1. Оқушы нені білуі тиіс. 2. Оқушы нені орындауы тиіс. Оның бірінші теориялық білімді меңгеруді білдірсе, екінші, практикалық іс-әрекеттерді орындауды білдіреді.

Оқыту нәтижесін бағалау үшін оның дәлелдеу объектілерін анықтап алу қажет. Бастауыш сыныпта математика пәні үшін оқыту нәтижесінің дәлелдеу объектісі ретінде үш элементті алуға болады. Олар:

- білім (оны ауызша және жазбаша растауы);
- іс-әрекет (практикалық тұрғыдан әрекеттерді жүзеге асыруы);
- өнім (жасалған бұйым, зат, еңбек объектісі).

Оқыту нәтижелерін бағалау үшін және оларға критерий белгілеу үшін пәннің мазмұнын, мақсатын терең ұғыну керек және негізгі бағалау критерийлерін анықтау қажет.

Зерттеу жұмысында талданған әдебиеттерге көз жүгіртетін болсақ бағалау түрлері, бағалау әдістері туралы мәлімет жеткілікті берілген. Нақты пән бойынша критерийлерді айқындау мен оны оқытуда жүзеге асыру пән мұғалімдерінің қарауына қалдырылады. Осы жағдайда пән мұғалімі үшін бағалау критерийлерін анықтау керек болады.

Критерийлерді әзірлеу кезінде негізі төмендегідей алгоритм ұсынылады:

- сабақты жоспарлау кезінде біледі және орындай алады ұғымдарын бөліп көрсету;
- қалыптасатын іскерлікті бөліп көрсету;
- бөліп алынған іскерліктің қадамдық операцияларын анықтау;
- қадамдық операциялардан критерийлерді бөлу;
- критерийлер кестесін құрастыру.

Көп жағдайда бағалау критерийлері ретінде төмендегі құраушылар алынады:

- А – білу және түсіну;
- В – қолдану;
- С – талдау және жинақтау;
- Д – коммуникация (немесе басқа да құраушылар пән мазмұны мен мақсатына сәйкес алынады).

Бастауыш сынып оқушыларын, оның ішінде математика пәні үшін А, В, С критерийлері арқылы бағалауға болады (кесте 1).

1 кесте. Бағалау критерийлері

Критерийлер		Мазмұны	Әдіс-тәсілдер
A	Білу және түсіну	Тақырыптың мазмұнын түсінуі	Әңгіме, сұрақ-жауап
B	Қолдану	Алған мәліметтерді сабақта қолдануы, практикада жүзеге асыруы	Кітаптағы есептерді шығару, мысалдар келтіру
C	Ізденіс	Өзіндік жұмыстарды орындауы	Өзіндік жұмыстар, шығармашылық-ізденіс жұмыстары

1-кестедегі критерийдің қатарына Д – коммуникация бағалау критерийін қосуға болады. Оның мазмұны: оқушылармен жұмыс істей білу, өзінің көзқарасын басқаларға жеткізе алу. Екінші бір жағдайда бұл критерийді басқа критерийлер мазмұнына кіріктіріп жібереді.

Критериалды бағалау жүйесінде оқушыларға сабақ беру үдерісінде жеке, топтық жұмыстарды, ой қозғау, рефлексия сияқты көптеген әдістерді қолдануға болады. Бұл әдістерді пайдаланғанда мүлдем сабаққа қатыспайтын оқушылардың да сабаққа деген қызығушылығы оянып, өздігінен 2-3 сөйлем айтуға немесе қате болсада есеп шығаруға ұмтылысы пайда болады. Критериалды бағалауды сабақтың барлық түрінде пайдалануға болады. Мысалы, «А» критерийін жаңа сабақты түсіндіргенде, «В» критерийін сабақты қайталағанда, «С» критерийін тарау соңында пайдалануға болады.

Мақала тақырыбының мақсатына сәйкес оқыту нәтижелері критерийлерін анықтау үшін 4-сыныптың математика оқулығы зерделенді. Оқулық авторлары: Ә.Б. Ақпаева, Л.А. Лебедева, М.Ж. Мыңжасарова, Т.В. Лихобабенко. – Алматы: Кітап баспасы. Оқулық 4 бөлім, 13 тарау, 171 параграфтан тұрады.

Кесте 2 4-сынып математика пәні тақырыбына сәйкес жалпы алынған бағалау критерийлері

Бөлім	**А – білуі және түсінуі керек**	**В – қолдана алуы керек**	**С – іздене алуы керек**
1. Көп таңбалы санның нумерациясы мен оларға амалдар қолдану	Көп таңбалы сан, натурал сан қатары, реттілік, көптаңбалы сандармен арифметикалық амаладар орындау, санды дөңгелектеу туралы түсінеді.	Көп таңбалы сандарды көбейту мен бөлу, қосу мен азайту, көлемдерді өлшеуге берілген есептерді шығара алады.	
2.Көптаңбалы санды бір таңбалы санға көбейту мен бөлу	Көптаңбалы санды ауызша есептеп, қалдықпен бөле алады.	Біртаңбалы сандарды көптаңбалы санға көбейтіп, бөліп, қалдықтармен бөлуге берілген тапсырмаларды орындайды және мысал келтіреді.	
3.Қашықтық, уақыт, жылдамдық	Қашықтық пен уақыт, жылдамдықтар туралы негізгі түсініктері болады.	Қашықтық пен уақыт, жылдамдықтарға терімді және ауыстырымдық қасиеттерге байланысты берілген есептерді шығара алады.	
4.Геометриялық фигуралар	Мұғалімнің түсіндіруі бойынша берілген фигуралардың анықтамасын айта алады.	Берілген фигуралардың суретін сала алуы, ауданын, көлемін табуға берілген есептерді шығара алады.	
5. Бөлу мен көбейту. Мәдени мұра	Бөлу мен көбейту бойынша ақпараттар бере алады.	Сандарды көбейтінділерге бөлу мен көбейту алгоритмдері бойынша есептерді шығарады.	
6. Есептер шығару. Мамандықтар әлемі	5 тарауда мұғалім түсіндірген ақпараттарды айтады.	5 тарауда өтілген тақырыптарға мысал келтіріп, ережелер айтып, есеп шығарады.	

7. Өнімділікке, қозғалысқа арналған есептер	Қозғалыс туралы түсінігі болады.	Қозғалыс тақырыбындағы есептерді шығара алады.	Өтілген тақырыптарға берілген тест сұрақтарын, бақылау жұмыстарын орындайды.
8.Бөлшектер мен пайыз	Бөлшек және пайыз тақырыбын түсінеді.	Бөлшек пен пайызға арналған есептерді шығарып, мысалдар келтіреді.	
9.Дөңгелек пен шеңбер	Дөңгелек пен шеңбер ұғымдарын ажыратады.	Дөңгелек пен шеңбер бойынша мысалдар келтіре алуы, суретін салады.	
10.Теңдеу және теңсіздік, өрнек	Теңдеу, теңсіздік, өрнек анықтамаларын біледі	Теңдеу, теңсіздік, өрнек түрлеріне берілген есептерді шығарады.	
11. Есептер. Ғарышқа саяхат	10 тарау бойынша тақырыптардың мәнін ашады	10 тарау бойынша өткен тақырыптардан мысал келтіреді.	
12.Үшбұрыш. Симметрия	Үшбұрыш туралы түсінігі болады.	Бұрыш, үшбұрышқа берілген есептерді шығарады.	

Анықталған оқу нәтижелерін бағалау критерийлері сабақта қолдануға тиімді ма? – деген сұраққа жауап алу үшін Түркістан облысы, Отырар ауданы, Шәуілдір ауылында орналасқан Жамбыл мектеп-лицейінің 4- сынып оқушыларына эксперимент жүргізу үшін ұсынылды. Зерттеу жұмысына сәйкес анықталған бағалау критерийлері бойынша оқушыларды бағалау еліміздегі пандемияға байланысты онлайн түрде жүзеге асырылуда. Әзірленген бағалау критерийінің дұрыс айқындалғанын анықтау үшін әрбір сабақ барысында жеке, топтық, ұжымдық әдістерді пайдалана отырып оқушылардың оқу нәтижесі бағалануда. Алдағы уақытта алынған нәтижелерді талдап қорыту жеке мақала мазмұнында қарастырылатын болады.

Анықталған оқу нәтижелерін бағалау критерийлері оқыту мақсаттарымен сәйкес болуы тиіс. Бұл өз кезегінде оқу үдерісінің нәтижесін айқындайды.

Бөлімдер	**Бөлімшелер**	**Оқу мақсаттары**
1. Көп таңбалы санның нумерациясы мен оларға амалдар қолдану	Көптаңбалы сан. Санның реті. *Көптаңбалы санмен арифметикалық амалдар орындау.* *Көптаңбалы санды жазбаша қосу және азайту.*	4.1.1.1 көптаңбалы санның құрылу жолдарын түсіну, натурал сан қатарындағы 1 000 000 көлеміндегі санның орындарын анықтау; 4.1.1.2 көптаңбалы санды оқу, жазу және салыстыру/санды берілген разрядқа дейін дөңгелектеу; 4.4.3.1** 1 000 000-ға дейінгі сандар тізбегінің заңдылығын анықтау

Бағалаудың критерийлерін құраушылар	**Бағалаудың критерийлері**
Қолдану	Көп таңбалы сандарды көбейту мен бөлу, қосу мен азайту, көлемдерді өлшеуге берілген есептерді шығара алады.
Білу және түсіну	Көп таңбалы сан, натурал сан қатары, реттілік, көптаңбалы сандармен арифметикалық амаладар орындау, санды дөңгелектеу туралы түсінеді.

ҚОРЫТЫНДЫ.

Мақалада ғылыми зерттеу жұмысына сәйкес отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне талдау жасалынды, анықталған теориялық мағлұматтарға сәйкес нақты пән бойынша оқушылардың оқу нәтижелерін бағалау критерийлерін әзірлеу ұсынылды.

Бастауыш сыныптың 4-сынып оқушылары мектептегі төменгі буын болып табылады. Келесі оқу жылында олар орта мектептің бастапқы, төменгі буыны болып табылады. Сондықтанда, біздер 4 сынып математика оқулығы мазмұнына сәйкес бағалау критерийлерін әзірлеуді жүзеге асырдық.

Оның сыртында сабақтың мақсаты, оқыту нәтижелері, барысы жобаланған педагогтардың, әдіскерлердің жұмысын (ҚМЖ) теріске шығару мақала авторларының мақсатына алынбайды.

Бастауыш сынып математика пәні бойынша оқыту нәтижелерін бағалау критрийлері теория мен практиканы талдау нәтижесінде әзірленді және оны мектепте жұмыс жасайтын мұғалім талдап қорытындылаған немесе ірілендірілгін оқыту нәтижелері бойынша бағалау критерийлері ретінде алуына болады.

Біздер анықтаған оқыту нәтижелерінің талдап қорытындыланған бағалау критерийлері мектеп практикасына ұсынылды (әзірге бір мектепке) және 4 - сыныпта оқитын 25 оқушының қатысуымен эксперименттік жұмыс жүргізілуде. Әзірге анықталған бағалау критерийлері оқушының сабаққа деген ынтасын арттырып қана қоймай, тарауды қорытындылауда әділ бағалануына мүмкіндік береді деген қорытынды шығаруға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижесі бойынша оқушыларды салыстырмалы бағалауға қарағанда нақты критерийлер арқылы бағалау тиімді екені, сонымен қатар, тек математика пәнінен ғана емес, басқа да оқу пәндерінен бағалау критерийлері әзірлену қажеттілігі анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Firdaus F. M. et al. Improving Primary Students' Mathematical Literacy through Problem Based Learning and Direct Instruction //Educational Research and Reviews. – 2017. – Т. 12. – №. 4. – С. 212-219.
2. Mallet D., Flegg J. Towards a classification of criterion referenced assessment models in mathematics courses-student and academic perspectives //Global Learn. – Association for the Advancement of Computing in Education (AACE), 2011. – С. 479-482.
3. Шкерина Л. В. Критериально-базисный подход к оцениванию универсальных учебных умений школьников при обучении математике //Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. ВП Астафьева. – 2017. – №. 2 (40).
4. Harrison T. R., Lee H. S. iPads in the mathematics classroom: Developing criteria for selecting appropriate learning apps //International Journal of Education in Mathematics, Science and Technology. – 2018. – Т. 6. – №. 2. – С. 155-172.
5. Кентпаева М. О., Нуризинова М. М. Оқушының оқу жетістігін бағалауда критериалды бағалау жүйесін қолдану ерекшеліктері //«Молодежь и глобальные вызовы современности»: Материалы VI Международного конгресса молодых ученых в рамках Года Молодежи.–Алматы: Евразийский технологический университет, 2019. I том–с. 295. – 2019. – С. 238
6. Бикенова Ш. Х., Жаманова Г. К., Кошанова Г. Б. Заманауи білім беру жүйесінде бағалаудың тиімділігі мен ерекшеліктері. – 2019. – С. 125-129.
7. Алимбекова С.Ш., Ауезов Б.Н. Оқыту нәтижелерін бағалау қажеттілігі туралы // Наука и жизнь Казахстана. – 2020. – №5/5. – С. 58-61.

УДК 510.622
МРНТИ 27.03.02

ЕСЕЙҚЫЗЫ ҰЛЖАЛҒАС,
магистр технических наук,
Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова,
г. Талдыкорган
E-mail: yesseikyzy@gmail.com

ЕСЕЙҚЫЗЫ АЙЫМ,
магистр педагогических наук,
Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова,
г. Талдыкорган,
E-mail: aiym.yesseykyzyy@gmail.com

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ КЕҢІСТІКТІК ОЙЛАУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІҢ ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Аннотация. Логикалық және кеңістіктік ойлауды қалыптастыру және дамыту геометриялық есептер арқылы оң нәтиже береді. Себебі, геометриялық формулаларды, тапсырмаларды қолдану оқушыларды теоремаларды дәлелдеу әдістері мен техникаларын өз бетінше анықтауға ынталандырады, негізгі ғылыми тәсілдерді (талдау, салыстыру, жалпылау, синтез, тәжірибе, байқау) қолдану дағдыларын дамытады, сондай-ақ таным процесінде, оқушыларда индукция және дедукция әдістерін түсіну мен пайдалануды дамытуға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: кеңістіктік ойлау, ақыл-ой қабілеттерін дамыту, синкретикалық бейнелерді құру, логиканы қалыптастыру

Аннотация. Формирование и развитие логического и пространственного мышления посредством геометрических задач дает положительный результат. Поскольку, использование геометрических формул, задач, мотивирует учеников к самостоятельному выявлению методов и техник доказательства теорем, развивает навыки применения основных научных приемов (анализ, сравнение, обобщение, синтез, опыт, наблюдение), также дает возможность развить понимания и использования методов индукции и дедукции в процессе познания, в учениках навыки и качества научного мышления, такие как, критичность, глубина, активность, доказательность, гибкость и т.д., и навыки выражать мысль точно и ясно.

Ключевые слова: пространственное мышление, развитие умственных способностей, создание синкретических образов, формирование логики

Annotation. The formation and development of logical and spatial thinking through geometric problems gives a positive result. Since the use of geometric formulas, tasks, motivates students to independently identify methods and techniques for proving theorems, develops skills in applying basic scientific techniques (analysis, comparison, generalization, synthesis, experience, observation), also makes it possible to develop an understanding and use of methods of induction and deduction in the process of cognition, in students the skills and qualities of scientific thinking, such as criticality, depth, activity, evidence, flexibility, etc., and the skills to express thought accurately and clearly.

Keywords: spatial thinking, development of mental abilities, creation of syncretic images, formation of logic

КІРІСПЕ

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына жолдауында «Ұлттық бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімділік деңгейімен айқындалады» деп айтылған. Егеменді еліміздің басты мақсаттарының бірі – білікті жас ұрпақты тәрбиелеу болып табылады, оның негізгі ірге-тастарының бірі – жан-жақты білікті, логикалық ойлау қабілеті жоғары дамыған, білімді тұлғаны дамыту.

Қазіргі мектеп білім беруді ізгілендірумен, оқушыға, оның өзін-өзі дамытуға көбірек көңіл бөлумен ерекшеленеді. Соңғы уақытта білім беру оқушылардың ақыл-ой, адамгершілік және физикалық дамуына әкелуі керек деген бір мақсатты тұжырымдайтын дамып келе жатқан оқыту кеңінен танылуда. Мектептегі математиканы оқытудың мақсаттарының бірі – оқушылардың логикалық ойлауын дамытуға ықпал ету.

Кең психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде (Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, Н.Ф. Талызина, П.Я. Гальперин, Н.И. Чуприкова, Л.М. Фридман, А.М. Матюшкин және т.б.) логикалық ойлаудың даму ерекшеліктері қарастырылады.

Логикалық ойлау қабілеті білім берудің маңызды құрамдас бөлігі болып саналады, сондықтан бұл біліктілікті меңгеру мектептің білім беру сияқты қажетті міндеті болып табылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Алайда, қазіргі жалпы білім беретін мектептерде оқушыларға логиканы арнайы оқытпайды және логикалық ойлауды дамыту міндеті оқытудың жеке және маңызды міндеті ретінде қойылмайды. Мектеп оқушыларының логикалық ойлауын дамытуға үлкен мүмкіндіктер математикамен қамтамасыз етілген, бұл білімді игеру үшін білімді және ойлаудың логикалық әдістерін органикалық бірлікте жүзеге асыруға болады, бірақ олар жеткілікті түрде қолданылмайды.

Және оның айқын салдары болып, геометрияның жүйелі курсын алғаш оқып жатқан, 10-13 жастағы білім алушыларға, әсіресе, қиын болып келеді, себебі, оны сәтті игеру үшін логикалық мәдениеттің жеткілікті жоғары деңгейі болуы қажет. Оларға «абстракция» немесе «жалпылау» сияқты әдістерді игеруді айтпағанда, ойлау тізбегін ұстап тұру өте қиын болып келеді. [106, б. 34].

Оқушылар берілген сызбаны тапсырмаға талдау жасауды білмейді (оны бөліктерге бөліп, бөліктерді бүтіндей етіп біріктіру). Оқушылар математикалық дәлелдеу әдістері туралы нақты түсінікке ие емес, мысалы, қарама-қайшылық әдісі, «барлығы», «әрқайсысы», «қажет», «жеткілікті», «баламалы», «керек», «сонда және тек сонда», «қашан» сияқты сөздердің мағынасы, кез келген мәлімдемені жоққа шығару үшін осы мәлімдеме орындалмаған бір ғана жағдайды көрсету жеткілікті. Сонымен, оқушылардың логикалық ойлауы жеткіліксіз дамыған деген қорытынды жасауға болады.

Оқушылар арасында логикалық ойлауды дамытудың орындылығы сөзсіз. Оны әр түрлі материалда мүмкіндігінше ертерек дамыту керек. Оқушыларды дәлелдемелерді қабылдауға және тәуелсіз жүргізуге дайындауға мүмкіндік беретін, дұрыс логикалық құрылымдардың қалыптасуына ықпал ететін оқыту кезеңі қажет. Бұл мәселені шешу 10-13 жас аралығындағы оқушыларға математиканы оқытуды одан әрі жетілдіру үшін ерекше мәнге ие, өйткені дәл осы жас тобының ойлауында нақты бейнелі ойлаудан дерексіз логикаға көшу жүреді.

Зерттеудің жалпы мақсаты – геометриялық мазмұны бар есептердің дидактикалық мүмкіндіктерін анықтау, оларды оқушылардың логикалық ойлауын дамыту үшін математиканы оқыту процесінде қолдану болып табылады.

Танымал психолог Л.С. Выготский баланың ойлауының дамуындағы үш негізгі кезеңді атап өтеді. Ойлаудың дамуындағы бірінші кезең – синкретикалық бейнелерді құру – «сөздің мағынасына сәйкес келетін заттар жиынтығы» [12, 137-бет], реттелмеген, формасыз жиынтық болы келеді.

Екінші кезең – кешендердегі ойлау деп аталады, «ойлаудың осы әдісімен құрылған жалпылау олардың құрылымында баланың әсерімен құрылған субъективті байланыстар негізінде емес, бірақ осы пәндер арасында шынымен бар объективті байланыстар негізінде біріктірілген жеке нақты заттардың немесе заттардың кешендерін білдіреді» [12, 139 Б.].

Үшінші кезең – тұжырымдамалар негізінде ойлау. Л.С. Выготский «тек 12 жастан кейін, яғни өтпелі кезеңнің басталуымен, бала тұжырымдамалар мен дерексіз ойлауды қалыптастыруға әкелетін процестерді дамыта бастайды» дейді.

Мектеп жасынан бастап логикалық ойлауды дамыту логиканы қалыптастырудың негізгі факторларының бірі болып табылады. Математика, геометрия сияқты іргелі пәндерде кеңістіктік білімді игеру элементтері мен логикалық ойлау әдістері көрініс табады.

А.Д. Александров орта мектепте геометрияны оқытудың үш негізгі міндетіне назар аударады: негізгі геометриялық фактілерді зерттеумен және белгілі бір дағдылар мен біліктілікті дамытумен қатар, негізгі міндеттер болып оқушылардың кеңістіктік қиялын, логикалық ойлауын және геометрия нені зерттейтінін түсінуді дамыту болып табылады. Бұл көзқарас академик А.Д. Александров бастаған авторлық ұжым жазған геометрияның сынақ оқулықтарында айқын көрініс тапты.

Геометрия бағдарламасы орта мектепте геометрияны оқытуға бірдей мақсатты нұсқаулар береді. Осылайша, геометрия курсының негізгі міндеттері:

- геометрияның негізгі фактілерін, оларды алу әдістерін және оларды қолдану мүмкіндіктерін жүйелі зерттеу;
- өндіріс саласында және сабақтас пәндерді оқу үшін алған білімдерін қолдануды қамтамасыз ететін оқушылардың біліктері мен дағдыларын дамыту;
- оқушылардың кеңістіктік қиялын және логикалық ойлауын дамыту.

Сонымен қатар, оқушылардың кеңістіктік қиялын және логикалық ойлауын дамытудың негізі олардың геометрияның негізгі фактілері мен әдістерін игеруі болып табылады.

Бірқатар ғалымдардың мәлімдемесінде және олар жазған оқулықтарда мектепте геометрияны оқытудың жеке міндеттеріне баса назар аударуға болады. Сонымен, академик А. Д. Александров қатаң логика мен нақты әлемді тірі қабылдаудың органикалық бірлігінің «мұзы мен жалыны».

Академик А.В. Погорелов оқушылардың логикалық ойлауын дамытуды бірінші орынға қояды. Ол былай деп жазады: «нағыз курсты ұсына отырып, біз мектепте геометрияны оқытудың

басты міндеті – оқушыларды логикалық ойлауға, өз тұжырымдарын дәйектеу және дәлелдеуге үйрету деген тұжырымға сүйендік. Мектепті бітірушілердің өте азы математиктер, әсіресе геометрлер болады. Олардың практикалық қызметінде Пифагор теоремасын ешқашан пайдаланбайтындар болады. Алайда, кем дегенде, дәйектеуге, талдауға, дәлелдеуге тура келмейтін біреу болуы екіталай».

Оқушылардың логикалық ойлауын қарқынды дамытуға деген ұмтылысы оның «негізгі оқу талабы» оқулығында, әсіресе оқытудың басында бәрін дәлелдеуге негізделген; «айқын» фактілерді дәлелдеудің қатаңдығына көбірек көңіл бөлу; оқытудың алғашқы қадамдарынан бастап қарама-қайшылықтан дәлелдеу әдісін кеңінен қолдану; ойлауды сызбадан «тиімді оқыту құралы» ретінде саналы түрде бөлу.

Сондай-ақ сызбалармен жұмыс логикалық, кеңістіктік ойлауды қалыптастыруға көмектеседі.

Мектеп геометрия курсында сызбалардың үш түрі бар:

- енгізілген тұжырымдаманың мазмұнын суреттейтін сызбалар;
- мәселенің немесе қарастырылып отырған математикалық сөйлемнің жағдайын бейнелейтін сызбалар;
- геометриялық фигуралардың түрленуін суреттейтін сызбалар.

Оқушылардың суретпен жұмыс жасау қабілетін қалыптастыра отырып, мұғалім егер өзінің стандартты суреттерімен шектелсе, онда білім алушыларда қалыптасатын ұғымды тек белгілі бір типтегі және позициядағы фигуралармен байланыстыра бастайтынын есте ұстауы керек. «Стандартты» сурет білім алушыларда дұрыс емес ассоциацияларды туғызады, нәтижесінде қажет фигураның нақты белгілері болып табылатын тұжырымдаманың мазмұнына белгілер енгізіледі.

Оқушыларда көрнекті көрсетуге болатын ұғымдарды қалыптастырудың тиімділігі көбінесе онымен алғашқы танысудың формасына, яғни алғашқы көрнекі кескіннің қандай болып шыққанына, содан кейін осы тұжырымдаманың тасымалдаушысына айналуына байланысты болады (алғашқы әсердің күші). Сондықтан тұжырымдаманы зерттеудің басында ұғымның маңызды емес белгілері өзгеріп отыратын суреттерді мүмкіндігінше көбірек көрсету қажет.

Оқушылар фигураны басқа ұғым тұрғысынан қайта қарастыра алмай, фигураны бір ұғыммен байланыстыруға дағдыланады. Оқушылардың ойлау қабілетін дамыту үшін олардың жаңа фигураларды проблемалық мәтіннің мәтінінде айтылмаған элементтерден бөліп алу қабілетін дамытуға көп күш жұмсау керек. В.И.Зыкова: «Қайта ойлау операциясын орындау кезіндегі қиындықтарды жою үшін студенттерге фигуралар екі немесе одан да көп ұғымға сәйкес келетін жағдайға назар аудару керек» деп атап өтеді.

Суреттер мен сызбалар оқушылардың бақылау, есептеу, түрлендіру, салыстыру негізінде заңдылықтарды байқау қабілетін дамытудың тиімді құралы болып табылады. Д.Пойа былай деп жазды: «Математиканың шығармашылық жұмысының нәтижесі демонстрациялық пайымдау, дәлелдеу болып табылады, бірақ дәлелдеу ақылға қонымды пайымдаудың көмегімен, болжамның көмегімен ашылады ... Мұғалім математика саласындағы болжамдардың ақылға қонымды, байыпты, жауапты бола алатындығын көрсетуі керек ... болжауға үйрету!».

Геометриялық есептерді шешуге үйрету кезінде есептер шығарудың оқушыларға сурет салуға көмектесуін қамтамасыз ету өте маңызды. Мектеп оқулықтарында проблеманы немесе теореманы тұжырымдау үшін қолданылатын мәтін әрқашан қол жетімді, түсінікті тілде жазыла бермейді. Практика көрсетіп отырғандай, білім алушыларға қысқаша бағыныңқылы сөйлемдерді немесе қатысымдағы сөз тіркестерін енгізу арқылы мәтіндерді үйрену қиынға соғады.

Ойлауды дамытуда ерекше орын салыстыруға үйрету, атап айтқанда, ауызша айтылған фактіні сызбада оны түсіндірумен салыстыру. Сурет кейбір жалпы тұжырымдарды жоққа шығаруы мүмкін. Жалған мәлімдемелерді жоққа шығаруды үйрену арқылы мектеп оқушылары дәлелдемелерге біртіндеп үйренеді. Мұнда студенттерге қарсы мысалдар табуға бағытталған үш іс-шара бар.

«Диагоналдары өзара перпендикуляр болатын кез-келген төртбұрыш - ромб» деген тұжырым рас па?

«Екі қарама-қарсы бұрышы бар кез-келген төртбұрыш тіктөртбұрыш» деген тұжырым рас па?

Сызбада тұжырымы дұрыс емес жағдайды салыңыз: «Түзулер бір жазықтықта жатса және ортақ нүктесі болмаса параллель деп аталады». (Екі жолдың бар екендігі көрсетілмеген.)

Оқу геометриясын дамытудағы тиімділікті арттыру үшін студенттер жүйелі түрде белгілі бір оқу функцияларымен қатар мектеп оқушыларында шығармашылық математикалық ойлау элементтерін қалыптастыруға бағытталған (жетекші) функцияларды орындайтын бірқатар тапсырмаларды кіріктіру керек.

Мұндай есептертерді кіріктіру білім алушыларға мынандай дағдыларды қалыптастыруға негіз бола алады:

Білім алушыларды жаңа материалды оқып-үйренудің мақсаттылығы, геометриялық ұғымдардың анықтамаларының орындылығы, белгілі бір теоремаларды зерделеудің пайдалылығына мотивациялайды;

✓ студенттер белгілі бір геометриялық фактіні өз бетінше ашуға, белгілі бір позицияны негіздеуге, өздері алған білімді олар үшін жаңа

жағдайда қолдану мүмкіндігін анықтауға тартады;

✓ оқушылар теоремаларды дәлелдеу әдістерін, есептерді шешудің жалпы әдістерін өз бетінше ашуға, өздеріне белгілі геометриялық ұғымдар арасында жаңа байланыстар орнатуға әкеледі;

✓ оқушыларда ғылыми танымның жетекші әдістерін (тәжірибе, бақылау, салыстыру, талдау, жалпылау және т. б.) геометрияны өз бетінше зерттеу әдістері, индукцияның рөлі мен орнын түсіну, таным процесіндегі дедукция ұқсастығы ретінде пайдалану біліктері қалыптасады;

✓ оқушылар геометрия мен алгебраның басқа пәндермен байланысын ашады, геометрия курсының әр түрлі мәселелерінің арасында мағыналық және құрылымдық байланыстар орнатады, математикалық білімдерін математикалық емес есептерді шығаруда қолдануға мүмкіндік алады;

✓ оқушылар өз бетінше іздену жұмыстарына қосылады (есептерді шешу нәтижелерін оқып, есептің шартын өзгерту, есептің ықтимал жалпылауы, оны шешудің басқа жолдарын табу және берілген шарттарды толығымен қанағаттандыратын таңдау);

✓ студенттерде ғылыми ойлауға тән қасиеттер (белсенділік, икемділік, тереңдік, сыншылдық, дәлелдеу және т.б.), өз ойларын нақты және дәл жеткізе білу және т.б. дағдыларды қалыптастырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, геометриялық тапсырмалар мен әдістермен жан-жақты жұмыс оқушылардың жалпы психикалық дамуына ықпал етіп қана қоймай, олардың логикалық дамуына итермелейді. Жыл сайын логика мен тапқырлықты дамытуға арналған тапсырмалар күрделене түсуі керек, себебі, баланың кеңістіктік және логикалық ойлауды меңгеруі, өз ойларын дәлелді-дәйекті жеткізе білуі, сонымен қатар кез-келген критикалық жағдайдан қиыншылықсыз шыға білуі үшін логикалық ойлау қабілетін дамыту маңызы зор. Тұрақты және жүйелі түрде геометриялық және алгебралық тапсырмаларды қолдану, балалармен стандартты емес есептерді шешу, кеңістіктік қиылдарын дамыту сөзсіз өз жемістерін береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Терентьева, Е. С. Развитие логического мышления посредством решения нестандартных задач / Е. С. Терентьева, С. Н. Кабанова, И. Б. Фомичёва. — Текст : непосредственный // Проблемы и перспективы развития образования : материалы VI Междунар. науч. конф. (г. Пермь, апрель 2015 г.). — Пермь : Меркурий, 2015. — С. 17-20.

2. Алексеева О.В. Логическая подготовка младших школьников при обучении математике. Дисс. .канд. пед. наук. -М., 2000. 242 с.

3. Библиотека авторефератов и диссертаций по педагогике http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-02/dissertaciya-razvitie-logicheskogo-myshleniya-uchaschihsya-5-7-klassov-posredstvom-obucheniya-resheniyu-zadach-s-geometricheskim-soder#ixzz6iB99nUAI

4. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.4. Детская психология /Под ред. Д.Б. Эльконина. -М.: Педагогика, 1984. — 432 с.

5. Гальперин П.Я. Методы обучения и умственное развитие ребенка. — М.: Изд-во МГУ, 1985.- 45 с.

6. Ганеев Х.Ж. Теоретические основы развивающего обучения математике в средней школе. Дисс. доктор пед. наук. —Екатеринбург, 1997. -327 с.

7. Танеев Х.Ж. Теоретические основы развивающего обучения математике /Урал. гос. пед. ун-т. Екатеринбург, 1997. 160 с.

8. Гарднер М. Математические головоломки и развлечения. Пер. с англ. Ю.А. Данилова. -М.: «Оникс», 1994. 511 с.

9. Библиотека авторефератов и диссертаций по педагогике http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-02/dissertaciya-razvitie-logicheskogo-myshleniya-uchaschihsya-5-7-klassov-posredstvom-obucheniya-resheniyu-zadach-s-geometricheskim-soder#ixzz6iB95QYjs

10. Екимова Марина Алексеевна. Развитие логического мышления учащихся 5-7 классов посредством обучения решению задач с геометрическим содержанием : Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 : Омск, 2002 166 с. РГБ ОД, 61:03-13/1000-7

ӘОЖ 373.1.02

ЕСЕНГАБЫЛОВ ИЛЬЯС ЖАНСЕРКЕНОВИЧ,
қауымдастырылған профессор м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты,
ақпараттық-қатынастық технологиялар кафедрасы,
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған,
E-mail: ilias_e@mail.ru

БАДИГУЛОВ ҚАНАТ МҰРАТҰЛЫ,
2 курс магистранты,
7М01503-информатика мамандығы,
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ.

БЛОКЧЕЙННІҢ ҚОЛДАНУ САЛАЛАРЫ

Аннотация. Беріліп отырған мақалада блокчейн технологиясының тарихына қысқаша шолу жасалған. Блокчейннің әлемдегі және Қазақстан Республикасындағы қолдану аясы қарастырылған. Мақала соңында авторлар аталған технологияның болашақта қолдану мүмкіндіктерін зерттеген.

Кілтік сөздер: блокчейн, технология, қолдану сфералары, потенциал, криптовалюта.

Аннотация. В данной статье представлен краткий обзор истории технологии блокчейн. Рассмотрена сфера применения блокчейна в мире и в Республике Казахстан. В завершении статьи авторы исследуют возможность использования данной технологии в будущем.

Ключевые слова: блокчейн, технология, сфера применения, потенциал, криптовалюта.

Abstract. This article provides a brief overview of the history of blockchain technology. The scope of blockchain application in the world and in the Republic of Kazakhstan is considered. At the end of the article, the author examines the possibility of using this technology in the future.

Key words: blockchain, technology, scope, potential, cryptocurrency.

КІРІСПЕ

Блокчейн технологиясы туралы әлем алғаш рет 2008 жылы Сатоши Накамото деген белгісіз адам немесе адамдар тобы электронды почтамен таратқан құжат арқылы білді. Сатоши өз хабарламасында әр бір адам кез келген мақсатта қолдана алатын әмбебап ақша туралы жазды. Бұл ақша ең алдымен алтынның сандық аналогына ұқсайды. Алтын сияқты жаңа сандық ақша нарықтағы сұранысқа байланысты нақты бір құнға ие болады. Биткойн де алтын сияқты шектеулі қорға ие болып, олардың жалған түрін жасау мүмкіндігі болмауы керек [1].

Алтынмен салыстырғанда биткойннің артықшылықтары бар. Биткойнді тасымалдау үшін арнайы көлік керек емес, бар болғаны сандық кілтті қолданып, компьютермен бірнеше амалдарды орындаса жеткілікті. Ал қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін қаруланған күзетшілер емес, күрделі математикалық формулалар қолданылады.

Алтынмен салыстыру биткойнның неліктен соншалықты танымал болғандығын толық ашып көрсете алмайды. Алтынның әр бір бөлігі бір бірінен тәуелсіз жеке болса, блокчейннің әрбір бөлігі барлық қолданушыларда сақталады. Егер бір қолданушы блокчейнге өзгеріс енгізсе ол барлық қолданушыларда бірден көрінеді [2].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Blockchain – бұл деректерді сақтаудың орталықтандырылған серверден немесе серверлер тобынан тәуелсіз логикасы негізінде құрылған технология. Технология блок деп аталатын реттелген жазбалардың тізімін жасайды және сақтайды. Әр блокта уақыт белгісі мен алдыңғы блоктың бірегей бейнесі (Hash) сақталады. Осылайша блокчейн технологиясы блоктар тізбегін өзгертпестен өнделген блоктарда деректерді өзгерту мүмкіндігін жоққа шығаратын мәліметтер блогын «байланыстырады» [3].

Блокчейн технологиясы орынсыз шығындардың себебі емес, прогрессивті әдіске айналатын бірегей құрал болуы үшін орнымен қолдануды талап етеді. Себебі әлемдік тәжірибеде блокчейн технологияларды қолданудың сәтті жүзеге асырылуының да, жобалардың практикалық қолдану кезеңіне жетпей сынақ сатысында тоқтауының да көптеген мысалдары бар.

Алғашқы сандық валютаның фундаментальды компоненті ретінде пайда болғаннан бастап блокчейннің функциялары келесі бағыттарда кеңінен қолдана бастады:

- криптовалюталар – биткоин және ethereum транзакция жазбалары ашық блокчейндер түрінде тіркеледі;
- ақылды келісімшарттар – адамның қатысуынсыз толығымен немесе ішінара орындалатын келісімдер ашық реестрге орналастырылады;
- банк саласы – қаржы индустриясының қатысушылары аударым жылдамдығын арттыру үшін технологияларды өздерінің схемаларына енгізуде;

• сақтандыру қызметтері – ашық деректер қоры келісімшарттың ашықтығын қамтамасыз етіп, манипуляциялардың болмауына кепілдік береді;

• зияткерлік меншікті сату – 2017 жылдан бері IBM корпорациясы дистрибьюторлық компаниялармен музыкалық бизнеске үлестірілген технологияларды енгізу бойынша серіктестіктерді бастады;

• әлеуметтік желілер – 2018 жылдың 8 мамырында Facebook платформада пайдалану үшін криптовалюта шығаруды жоспарлап, блокчейн бөлімшесінің ашылғанын жариялады;

• Фармакология – IBM және Humanity.co стартапы 2018 жылдың қыркүйегінде пациенттерден дәрі өндірушілеріне жасырын кері байланыс орнатуға арналған бірлескен блокчейн қосымшасын іске қосты.

Блокчейн технологиясын енгізудегі әлемдік тәжірибелерді қарастырайық.

Швейцарияда реестрдің үлестірілген жүйесі негізінде жер учаскелерін тіркеу ойдағыдай жұмыс істеуде. Қытайдағы криптотөлем жүйесі – блокчейнді қолданып сәтті жүзеге асырылған алғашқы бағыттардың бірі. Криптовалюта Канадада да қолданылады және мемлекеттің үлкен қаржылық салымдарының арқасында біртіндеп дамып келеді. Осы технологияның көмегімен Оңтүстік Корея халқы әртүрлі деңгейдегі сайлауда дауыс бере алады.

Сингапурда блокчейн негізінде криптотөлем жүйесі жұмыс істейді, бизнесті тіркеу мен азаматтардың өз еріктерін білдіруі мүмкіндігі қарастырылған.

Америка Құрама Штаттары блокчейн технологияларын зерттеуге және бұл жүйені әр түрлі үрдістерге қосу жұмыстарына үлкен қаржы жұмсау арқылы ерекше жетістікке жетті. Мысалы, сайлауда дауыс беру, жер учаскелерін тіркеу және бизнесті тіркеу блокчейнді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Денсаулық сақтау саласында блокчейнді енгізу және пайдаланушыны сәйкестендіруде қолдану үшін блокчейн жүйелерінің арнайы түрлері жасалады.

Қазіргі уақытта мемлекеттік қызметтерде блокчейн технологиясын енгізудің ең жақсы үлгісі Эстония болып табылады. Мәліметтер базасы мен көптеген қызметтерді байланыстыратын орталықтандырылмаған ашық құрылым ретінде азаматтар туралы медициналық ақпаратты тіркеудің бірыңғай электрондық мемлекеттік жүйесі сәтті жұмыс істейді. Осы жүйе жұмысының арқасында жаңа сыртқы пайдаланушылармен операцияларға кететін шығындарды барынша азайту және оларды оңтайландыру, медициналық қызметтер туралы деректерді жекелеген азаматтарға беру процесін жеделдету, халыққа медициналық және сақтандыру қызметтерін ұсыну жылдамдығын арттыру, құжаттарды алдаудың алдын-алу және ақпараттық мәліметтер базасын қауіпсіз ету мүмкін болды. Блокчейн технологиясын енгізу қағазсыз жұмыс істеу арқылы елдің ЖІӨ-нің 2% -ын үнемдеуге және 4000-нан астам электрондық қызмет түрлерін құруға әкелді [4].

Data Corporation (IDC) халықаралық зерттеу-консалтингтік компаниясының мәліметі бойынша 2017 жылы блокчейн саласына жалпы $1,5 млрд инвестиция салынса, 2022 жылы инвестиция көлемі $12,4 млрд жетеді деп жоспарлануда.

IDC сарапшылары блокчейн технологиясына инвестицияның көп бөлігі қаржы секторынан келеді дейді. Сарапшылар 2019 жылы банктер, қор биржалары, инвестициялық және сақтандыру қызметтері блокчейнге шамамен 1,1 миллиард доллар салса, өндіріс саласында бұл көрсеткіш 650 миллион долларды, тауар сату саласында – 640 миллион долларды, ал трансшекаралық төлемдер бағытында – 738 миллион долларды құраған [5].

Қазақстанда блокчейннің болашағы жоғары деңгейде бағаланды. «Ең алдымен, «болашақтың экономикасының» баламалы энергетика, жаңа материалдар, биомедицина, үлкен деректер, заттар интернеті, жасанды интеллект, блокчейн және басқа да бағыттарын ілгерілетуді қамтамасыз ету қажет», – деп Нұрсұлтан Назарбаев 2018 жылғы Қазақстан халқына жыл сайынғы жолдауында атап көрсетті [6]. Ал 2019 жылғы мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауында «Үкімет заңнаманы жаңа технологиялық құбылыстарға бейімдеуі керек: 5G, ақылды қалалар, үлкен деректер, блокчейн, сандық активтер, жаңа цифрлық қаржы құралдары», – деп тапсырма берді [7].

Қазақстанда еліміздің әлемдік блокчейн экожүйесіне интеграциялануын қадағалайтын Блокчейндер мен криптотехнологияларды дамытудың ұлттық қауымдастығы мен Қазақстандық блокчейндер мен криптовалюталардың қауымдастығын жұмыс істейді [8].

2020 жылдың 25 маусымында Мемлекет басшысы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне цифрлық технологияларды реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойды [9].

Қазіргі таңда Қазақстанда блокчейн технологиясы негізінде бірнеше жоба сәтті жұмыс істеуде [10]:

• «Blockchain ҚҚС» ақпараттық жүйесі – салық төлеушілердің қаржылық транзакцияларының тізбегін лезде қадағалауға және оларға ҚҚС кепілді кері қайтаруды жүргізуге мүмкіндік беретін орталықсыздандырылған деректер қорын қалыптастыруға арналған жүйе.

• «Invest Online» – арнайы әзірленген өнім (мобильдік қосымша), ол арқылы Қазақстан Республикасының азаматтары қаражатты бағалы қағаздарға онлайн режимде инвестициялай алады.

• Мемлекеттік Тізілім – Қазақстан Республикасында тіркелген барлық отандық және шетелдік дәрілік заттар, медициналық қолдануға және ҚР аумағында сатуға рұқсат етілген медициналық мақсаттағы бұйымдар мен медициналық техника бойынша толық ақпаратты қамтиды.

• Әкімшілік өндірістердің бірыңғай тізілімі – әкімшілік өндірістердің бірыңғай базасын құру, хаттамаларды онлайн ресімдеу және жергілікті жерде айыппұлдарды төлеу. Жобада әкімшілік өндірістің барлық процесі автоматтандырылды: іс қозғаудан бастап және әкімшілік жазаны орындауға дейін.

Қазақстан мемлекеттік деңгейде қоғамдық ұйымдармен бірге ел ішінде блокчейн технологиясын дамытып жатқан кезде, қазақстандық жеке компаниялар мен қазақстандықтардың қатысуымен шетелдік әзірлеушілер халықаралық нарыққа шығуда.

Мысалы, 2018 жылы ең ірі Plug & Play акселераторы негізгі бағдарламаға қатысуға үміткер 6 мың қатысушылардың арасынан қазақстандық Prime Source компаниясының Cognive шешімін әлемдегі ең перспективалы 20 қаржылық технологиялардың бірі ретінде таңдады. Cognive дегеніміз – қаржылық институттар мен банктер үшін алаяқтық пен экономикалық қылмысқа қарсы когнитивті экожүйе. Бұл жоба әр түрлі қаржы институттарын, сарапшылар мен алаяқтықпен күресу технологияларын блокчейн технологиялары арқылы біріктіреді. CIO Review журналының мәліметтері бойынша, когнитивті шешім 2018 жылы ең перспективалы өнеркәсіптік блокчейн шешімдерінің 10-ына кірді [11]. Prime Source-дің негізін қалаушылар екі қазақстандық – Виктор Назаров пен Евгений Щербинин.

ҚОРЫТЫНДЫ

Blockchain технологиясы біз үшін ақша аударымдары мен төлемдерден бастап ақылды келісімшарттар мен құжаттарды салыстыруға дейінгі үлкен мүмкіндіктерді ашады. Оның төмен шығындар, қауіпсіздікті арттыру және транзакциялардың ашықтығы сияқты күшті жақтары көптеген саланың назарын аударды. Сондықтан Қазақстан Республикасы әлемдегі дамыған елдердің көшінен қалмай блокчейн технологиясын экономика мен мемлекеттік қызмет көрсету, білім беру мен денсаулық сақтау жүйесі сияқты барлық салаларға енгізуі тиіс. Себебі бұл технологияның қолдану аясы күн өткен сайын кеңейіп, өзінің тиімділігін дәлелдеуде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. https://bitcoin.org/bitcoin.pdf
2. Натаниел Поппер. Цифровое золото. Диалектика, 2017 г. – 368 стр.
3. А.Н. Тургинбаева, А. Тарабелла, Е. Танасогло. Использование технологии блокчейн в сфере высшего образования Республики Казахстан. Вестник КарГУ – 2018 г.
4. https://doi.org/10.24182/2073-9885-2020-13-2-17-24
5. https://forbes.kz/process/technologies/blokcheyn-step_kak_kazahstan_moderniziruet_ekonomiku_raspredelennyim_reestrom/
6. http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nanazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-5-kazan?q
7. http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy?q
8. https://nabdc.kz/
9.https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/laws/glavoi-gosudarstva-podpisan-zakon-respubliki-kazahstan-o-vnesenii-izmenenii-i-dopolnenii-v-nekotorye-zakonodatelnye-akty-respubliki-kazahsta-255
10. https://egov.kz/cms/ru/robotization/projects-blockchain
11. https://blockchain.capitalmarketsciooutlook.com/vendors/blockchain-solution-companies.html

ӘОЖ 373.1.02

ЕСЕНГАБЫЛОВ ИЛЬЯС ЖАНСЕРКЕНОВИЧ,
қауымдастырылған профессор м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты, ақпараттық-қатынастық технологиялар кафедрасы,
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған,
E-mail: ilias_e@mail.ru

ЖИЕМБАЕВ ЖОМАРТ ТУМАРБЕКОВИЧ,
педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.,
математика және информатика кафедрасы,
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ.

ОҚУ ҮРДІСІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ-ҚАТЫНАСТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Аннотация. Бұл ғылыми еңбекте компьютерлік техниканы үздіксіз білім беру жүйесінде пайдалану оқытудың педагогикалық технологиясы, ақпараттық технологиясы, компьютерлік технологиясының туындауына себеп болтындығы анықталған. Оқушының өз бетімен танымдық іс-әрекетін дамытуға, оқыту мен оқуды басқаруға, сондай-ақ, оқу мен практикалық есептерді ойындық, адам-машиналы тұрғыдан шешуге бағытталған әдіснамалық, психологиялық-педагогикалық, бағдарламалық-техникалық және ұйымдастыру құралдарының кешені қарастырылған.

Кілт сөздер. Ақпараттық-қатынастық технологиялар, интернет, компьютерлік желі, электрондық телеқатынас, электрондық оқулықтар, мультимедиялық оқу.

Аннотация. В данном научном труде установлено, что использование компьютерной техники в системе непрерывного образования является причиной возникновения педагогической технологии обучения, информационной технологии, компьютерной технологии. Предусмотрен комплекс методологических, психолого-педагогических, программно-технических и организационных средств, направленных на развитие самостоятельной познавательной деятельности учащегося, управление обучением и обучением, а также игровое, человеко-машинное решение учебных и практических задач.

Ключевые слова. Информационно-коммуникационные технологии, интернет, компьютерная сеть, электронное телевещание, электронные учебники, мультимедийное чтение.

Abstract. In this scientific paper, it is established that the use of computer equipment in the system of continuing education causes the emergence of pedagogical Technology, Information Technology, and computer technology of teaching. It provides a set of methodological, psychological, pedagogical, software, technical and organizational tools aimed at the development of independent cognitive activity of students, management of teaching and learning, as well as Game, man-machine solution of educational and practical problems.

Keyword. Information and communication technologies, internet, computer network, electronic TV communication, electronic textbooks, multimedia training.

КІРІСПЕ

Қазіргі заманғы ғылым мен техниканың даму кезеңі оқу-ағарту саласында технологиялық жаңа әдістерді кең көлемде қолдануды қажет етеді. Күнделікті сабақта компьютерді пайдалану – заман талабы. XXI ғасырда қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу көзделіп отыр. Олар: білім сапасын көтеру, компьютерлендіру, интернет, компьютерлік желі, электрондық телеқатынас, электрондық оқулықтар даярлау. Отандық білім беруде ақпараттық-қатынастық технологияларды жеке пәндерді оқытуда қолдануға байланысты атқарылған жұмыстар жоқ деуге болмайды. Көптеген электрондық оқулықтар, электронды оқу бағдарламалары, мультимедиялық оқу бағдарламалары жасалды және жасалып та жатыр. Бұлардың оқушылардың қазіргі заман талабына сай білім алуына, танымдық белсенділігін арттыруға әсері мол.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі кезде Ресейде және Қазақстан Республикасында білім беруді ақпараттандыру мәселесі бойынша төмендегідей басты ғылыми мектептер қалыптасып, кешенді және нақты зерттеулер жүргізілуде:

- осындай ғылыми мектептің негізін салушылардың бірі И.В.Роберттің жетекшілігімен көптеген ғалымдар (И.Е.Вострогнутов, В.Л.Латышев,

В.Э.Меламуд, О.А.Тарабрин, Е.Э.Удовик және т.б.) білімді ақпараттандыру саласында еңбек етуде. Олардың еңбектері: ақпараттық қоғам жағдайында оқып-үйренушінің интелектуалдық потенциалын дамытуға бағытталған білім мазмұнын, оқытудың әдістерін және ұйымдастыру түрлерін іріктеу әдіснамасын кемелдендіруге; оқытудың әдістемелік жүйелерін және педагогикалық технологияларды құру әдіснамасына; жергілікті және ауқымды желілердің таратылған ақпараттық ресурстарының мүмкіндіктерін үздіксіз білім берудің және педагогикалық ғылымның ақпараттық ортасының қызмет етуінің негізі ретінде жүзеге асыруға арналған;

- Б.Б.Баймұхановтың ғылыми мектебінде (Р.С.Шуақбаева, Б.Д.Сыдықов, Р.Б.Бекмолдаева, Т.Ж.Байдильдин, А.Ө.Байдыбекова және т.б.) оқыту үрдісіне жаңа ақпараттық технологияларды енгізу мәселелері қарастырылды, осының негізінде оқыту үрдісіне әр түрлі бағдарламалық құралдарды қолданудың әдістемесі жасалды;

- Е.Ы.Бидайбеков студенттерді ақпараттық-қатынастық технология құралдарын қолдануға әдістемелік тұрғыдан дайындау, информатика пәнін оқыту және соған сәйкес информатик-мамандарды дайындау мәселелерін (Ш.Шекербекова, Г.А.Абдулкаримова, Ж.К.Нұрбекова, Е.А.Вьюшкова, А.Ибашова және т.б.) қарастырған;

- Ж.А.Қараев және көптеген ғалымдар (М.Б-.Есбосынов, С.В.Рах, К.З.Халикова, Ж.С.Сардарова, С.Т.Мухамбетжанова, Б.К.Тульбасова, Г.Г.Бегаришева, Б.Абыканова, О.К.Ахметова және т.б) ақпараттық-қатынастық технологияны жалпы орта білім беретін мектептің оқу үрдісінде, кәсіби дайындықта және жоғары оқу орындарында информатиканы оқытуда қарастырған;

- Г.К.Нұрғалиеваның жетекшілігімен білім беруді ақпараттандырудың негізгі әдіснамалық мәселелері зерттеліп, соған орай электрондық оқулықтарды дайындау технологиясымен түрлі оқыту мақсатындағы бағдарламалық құралдарды жасау проблемаларымен көптеген ғалымдар айналысуда (Д.М.Джусубалиева, Ш.Х.Құрманалина, Ш.Т.Абишева, Г.Б.Ахметова, А.С.Кадырова, Г.Кудебаева, А.Х.Накпаева, Н.М.Сағитова, А.И.Тажигулова, Н.Даумов және т.б.) [1].

Жаңа ақпараттық технологияны адамзат қызметінің барлық саласына енгізу ақпараттық қоғамның басты көрінісі болып отыр. Компьютерлік техниканы үздіксіз білім беру жүйесінде пайдалану оқытудың педагогикалық технологиясы, ақпараттық технологиясы, компьютерлік технологиясының туындауына себеп болды. Оқытудың компьютерлік технологиясы деп, оқушының өз бетімен танымдық іс-әрекетін дамытуға, оқыту мен оқуды басқаруға, сондай-ақ, оқу мен практикалық есептерді ойындық, адам-машиналы тұрғыдан шешуге бағытталған әдіснамалық, психологиялық-педагогикалық, бағдарламалық-техникалық және ұйымдастыру құралдарының кешенін айтады [2].

Кез келген педагогикалық технология – ақпараттық технология болып табылады. Оқу-тәрбие үрдісінде білім беруді ақпараттандыру үшін жаңа ақпараттық технологияға көшу қажет. Білім берудегі жаңа ақпараттық технология деп, оқу мен оқу-тәрбие материалдарының, үйретуге арналған есептегіш техника мен аспаптық құралдарының жиынтығы, есептегіш техника құралдарының оқу үрдісіндегі рөлі мен орнын, мұғалімдер мен оқушылардың еңбегін жетілдіруде, оларды түрі мен әдістері туралы ғылыми білімнің жүйесін айтады [3].

Қоғамды ақпараттандырудың негізгі бағыттарының бірі – дамыта оқыту идеяларын жүзеге асыруда және оқушылардың танымдық іс-әрекетін қалыптастыруда компьютерлерді пайдалана отырып, сапасын арттыруда ақпараттық технологияларды, информатиканың әдістері мен құралдарын қолдану арқылы білімді ақпараттандыру болып отыр.

Ақпараттық технология түсінігі, әдетте, жаңа ақпараттық технология дамитын әлеуметтік ортаның заңдылықтарына сәйкес аз шығын жұмсалатын ақпараттық өнімнің (деректер, идеялар, білім) берілуін, сақталуын және бейнеленуін қамтамасыз ететін жаңа құралдар мен әдістердің жиынтығын береді [4].

Ақпараттық-қатынастық технологиялар әр түрлі техникалық құралдарды пайдалану болып табылады, олардың ішінде ең бастысы – компьютер.

Ж.Қараев, Н.В.Апатова, И.Роберт, В.М.Монахов сияқты мамандардың мектепте компьютерді қолдану туралы теориялық зерттеулері мен тәжірибелік жұмыстарында жалпы білім беретін мектептерде ақпараттануды ерте оқытудың тек принципті мүмкіндігі ғана емес, сонымен қатар жоғары тиімділігі атап көрсетілген.

ОҚУ ҮРДІСІНДЕ АҚПАРАТТЫҚ-ҚАТЫНАСТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ ЖӨНІНДЕГІ ЗЕРТТЕУЛЕРДІ ТАЛДАУ

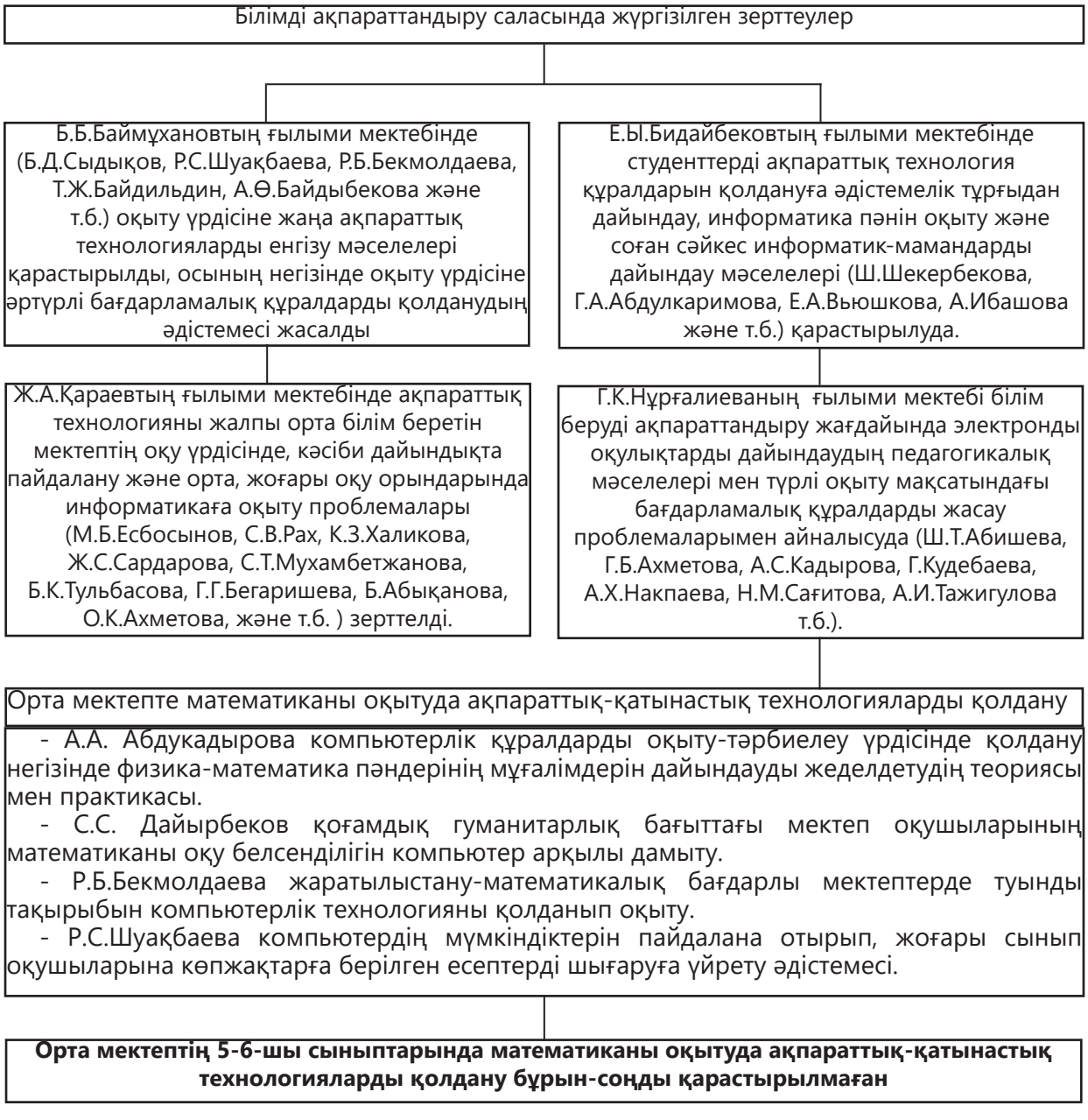

1 сурет – Оқу үрдісінде ақпараттық-қатынастық технологияларды қолдану жөніндегі зерттеулерді талдаудың сызба нұсқасы

Қазақстандық белгілі ғалым Ж.Қараевтың айтуынша, оқу барысында компьютерді пайдаланғанда түрлі-түсті реңдегі кестелерді, диаграммаларды, қозғалыстағы денелерді сипаттауға, үрдісті имитациялауға, тіпті оның ағымын математикалық модельдеу арқылы дәл әрі көрнекі сипаттауға болады. Демек, компьютерді пайдаланып, оқытудың мазмұнын анықтауға, дәстүрлі техникалық құралдардың шамасы келе бермейтін кейбір нәтижелерге жетуге болады [5].

А.П.Ершов білім жүйесінде ақпараттық технологияны қолданудың негізгі бағыттарын төмендегі түрде ұсынған:

- пәндік – информатиканы ғылым ретінде, ал компьютерді құрылғы ретінде тікелей оқып-үйрену;
- құрал-жабдықтық - жазуды, сурет салуды, есептеуді, ақпараттың жинақталуы мен ұйымдастырылуы сияқты іс-әрекеттерді компьютерді пайдалана отырып іске асыру;
- еңбектік - есептеуіш құралдар мен ақпараттық технологияларды еңбек дағдылары мен кәсіптік бағыттауды қалыптастыруда пайдалану;
- демалыстық - оқу үрдісінің сыртындағы жекелеген қызығушылықтарды жүзеге асыруда компьютердің барлық мүмкіндіктерін пайдалану;

- дефектологиялық - даму кемістіктері бар балаларды оқытуда компьютерді пайдалану;

- оқытушылық - компьютерлерді педагогикалық және әдістемелік іс-әрекеттің әр түрінде пайдалану;

- ұйымдастырушылық – білім беру жүйесін басқару мақсатында пайдалану;

- оқыту –компьютерді нақты бір оқу пәнін оқыту құралы ретінде пайдалану.

В.М.Монахов [6] төмендегі бес кезеңді бөліп көрсетеді:

1-кезең. «Бастапқы жинақтау» - сабақтарда үзінді түрінде пайдаланылатын жекелеген бағдарламалардың болуы.

2-кезең. «Сыни талдау» **-** бағдарламаларды тиімді пайдалану, жинақталаған тәжірибені жүйелеу және бағалау.

3-кезең. «Енгізуді бастау» – жалпы білім беретін курстарда педагогикалық бағдарламалық құралдарды, бағдарламаларды пайдаланудың әдістемелік негіздерін, оқытушылардың компьютерлік сауаттылығын меңгерудегі жинақталаған тәжірибені тарату.

4-кезең. «Синтетикалық әдістеме» - дәстүрлі әдістеме шеңберінде жекелеген тақырыптарға ақпараттық технологияны пайдалану, оқу үрдісін басқаруда компьютерді қолдану.

5-кезең. «Гармониялық қолдану» - педагогикалық тәжірибе оқытудың жаңа ақпараттық технологияларын пайдалану қажеттігін көрсеткен оқу пәндерінің мазмұны мен оқыту әдістерін қайта қарау.

Білім беруді ақпараттандыру концепциясында жоғарыда айтылған кезеңдердің реті төмендегідей болуы ұсынылады. Бірінші кезеңде оқуды ұйымдастыру түрлері мен оқыту әдістерінің дәстүрлі технологиясында қолданылмайтын, бірақ бұрыннан белгілі ақпараттық технологияларды меңгеру бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізу, оқыту мазмұнының жаңа құрамдас бөліктерін іздестіру. Педагогтардың жұмыстың жаңа әдістері мен формаларын жаппай меңгеруі-жұмыстың келесі кезеңінің мазмұны болып табылады. Үшінші кезеңде қоғамды ақпараттандыру үрдісіне, оқытудың әдістемесін ауыстыруға негізделетін білім беруді қайта құру үрдісі іске асады.

Оқытудың компьютерлік технологиясының бірінші буыны – оқытудың дәстүрлі түрлері мен әдістеріне, мазмұнына негізделген тұтас оқыту үрдісі. Ол математика курсы бойынша классикалық оқулықтарға, есептер жинақтарына, әдістемелік құралдарға сүйенеді. Компьютер дайын білімді беру мен оны меңгеруді бақылау үшін қолданылады. Бұл технология дайын білімге, белгілі бір дағдылар мен біліктіліктерді қалыптастыруға бағытталған оқыту жүйесіне арналады.

Оқытудың компьютерлік технологияларының екінші буыны ауыспалы түрде болады. Олар дәстүрлі оқыту мазмұнына негізделген, сонымен қатар оқытудың классикалық және жетілдірілген түрлері мен әдістерінің жиынтығын қолданады. Бұл жерде қолданылатын компьютерлік бағдарламалар мен оқыту орталары, негізінен, шынайы әлемнің модельдерін жан-жақты түрде зерттеуге бағытталған. Екінші буынының компьютерлік технологияларының тұрақсыздығының басты себебі-оқу пәндерінің дәстүрлі мазмұны мен компьютерлік ортада қолданылатын пәнаралық сипаттың қарама-қайшылығы болып табылады.

Авторлардың ойынша, компьютерлік технологиялардың ары қарай дамуы объектілерді жобалау, құрастыру мен модельдеуге арналған оқу пәндерін топтастыруды қамтамасыз ететін жаңа оқу курстарын жасау мен қалыпты емес идеяларды жүзеге асыруға тікелей байланысты. Бұл жағдайда оқытудың негізгі мақсаты тек қана дайын білімді меңгеру ғана емес, сонымен бірге, ақпарат алмасу мен зерттеу тәсілдерін игеріп, оларды жаңа білімдерді алуда және қоршаған ортаның бейнесін жасауда пайдалану.

Ғылыми зерттеулерде компьютерлік техниканы оқыту үрдісінде қолданудың проблемасының әртүрлі жақтары қарастырылады. Олар: философиялық-әдіснамалық, педагогикалық-психологиялық, психофизиологиялық, әдістемелік.

Философиялық аспектіде өзінің қызметін компьютермен үздіксіз арттырып отыратын, адамдардың өзара әрекетінің жалпы мәселелері қарастырылады. Бұл мәселені шешу жұмыстары Г.Р.Громовтың, З.А.Звягинцевтің, И.Н.Смирновтың, Э.П.Семеновтың, Г.А.Смолянның, А.Д.Урсулдың т.б. еңбектерінде қарастырылған. Бұл зерттеулер білім беру саласындағы компьютерлендірудің ғылыми негізделген әлеуметтік-философиялық концепциясын құруға бағытталған.

Компьютерлендірудің философиялық жақтарын қарастыра отырып, оқытуда компьютерді пайдаланудың жалпы дүниетанымдық құрылымдарын төмендегіше жіктеуге болады:

-компьютерлік техника педагогикалық іс-әрекетті жетілдіруге бағытталған;

- оқу үрдісін жетілдіруге мүмкіндік туады;

- компьютер көмегімен берілетін оқу материалын іріктеу үрдісінде ақпараттың дер кезінде бағалылық, толықтық, жеткіліктілік, қысқалық, тереңдік, танымдылық қасиеттерін ескеру керек;

- педагогтың атқаратын қызметтерінің барлығын компьютерге жүктеп қоюға болмайды, себебі компьютердің «ойлауында» мотивациялық, мақсаттық және де басқа субъективтік – жекелік қатынастар орын алмайды;

Психологиялық-педагогикалық зерттеулерде оқытуды компьютерлендіру проблемасын шешу басқа да әр түрлі аспектілерде жүзеге асады.

Оқытудың компьютерлік құралдарын (ОКҚ) дамытуда негізгі үш бағытты бөліп алуға болады. Бихевиористік, әдетте, бағдарламаланған оқыту деп аталады. Онымен айналысатындар - С.Пресси, Г.Паск, Б.Скинер және т.б. [7]. Когнитивтік бағыт С.Пейперттің еңбектерінде зерттелді,

ол компьютерлік модельдеу әдістері басымдау оқыту ортасына бағытталған. Іс-әрекеттік бағыт, негізінен, ресейлік ғалымдардың еңбектерінде көрініс табады.

Компьютерлік оқытудың келесі ресейлік концепциялары белгілі: білім беруді ақпараттандыру (А.П.Ершов және т.б.), оқыту үрдісінде компьютерлік оқу құралдарын пайдаланудың психологиялық-логикалық негіздері (В.В.Рубцов, В.В.Давыдов және т.б.), оқытудың жаңа технологиясын жобалау мен енгізу (В.М.Монахов, А.А.Кузнецов және т.б), жаңа ақпараттық технологияларды жалпы білім беретін мектептердің оқу үрдісіне енгізу концепциясы (И.В.Роберт).

Бұл концепцияларда іс-әрекеттік үйлесімділік теориялық негіз ретінде пайымдалады немесе баяндауда ескеріледі. Солай бола тұра, бұл концепциядағы акценттердің бір-бірінен айырмашылығы өте көп.

А.П.Ершовтың концепциясында стандарттық құралдарды (электрондық кестелер, редакторлар, деректер қоры, телекатынастық құралдар) пайдалана отырып, дербес компьютерді «құрал жабдық» түрінде қолдану (іс-әрекеттің құрал-жабдықтық компоненті) ұғымы негізгілердің бірі болып табылады. Осындай қор негізінде оқытудың теориялық іс-әрекетіне сүйене отырып оқытудың мазмұны мен әдістерін қайта құру ұсынылады.

В.М.Монаховтың концепциясында мұғалім арқылы оның барлық компоненттерін (оқу есептерінің жүйесі, сәйкес оқу іс-әрекеті) ұсынуды ұйымдастыру арқылы тұтас оқу іс-әрекетін қалыптастыру үшін, ЖАТ үлгілерін жобалауда бағыттылықтың қажеттілігі аталып өткен. Сөйтіп, іс-әрекеттің негізгі компонентерінің толық жүзеге асу тенденциясы байқалады.

Сол сияқты И.В.Роберттің іс-әрекеттік үйлесімділікке бағытталған концепциясында компьютермен байланысты интерактивтік бейне жүйелерді, лабораториялық құрал-жабдықтарды кеңінен қолдану тенденциясы байқалады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Соңғы жылдары жұмыстар жүргізіліп жатқан жаңа бағыт - компьютерлік қатынасты пайдалану. Компьютерлік технология негізінде, оқушы мен оқытушының өзара қатынастарындағы үрдістерге сүйенетін оқу ісіндегі біріккен және жеке модельдер жасалуда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сардарова Ж.Ы. Білім беруді жаңарту жағдайында бастауыш мектепті ақпараттандырудың теориясы және практикасы: автореферат.– Алматы, 2008

2. Қараев Ж.А. Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях применения компьютерной технологии обучения: дисс...док.пед.наук.-Алматы, 1995.-Б.314.

3. Ж.К.Нұрбекова, Б.Ж.Нұрбеков Компьютерлік оқытушы жүйесіне қойылатын негізгі педагогикалық-психологиялық талаптар// Информатика негіздері.-Алматы, 2002.-№5.-Б.2-5.

4. Бектурганова Р.Ч. Информатизация исследовательской деятельности будущих учителей на основе информационно-коммуникационных технологий: дисс... док.пед.наук.-Караганда, 2004

5. Г.Ж.Ниязова, К.М.Беркімбаев Білім беруде компьютерлік технологияларды қолданудың ерекшеліктері // «Жоғары оқу орынында білім берудің жаңа технологиялары: теориясы мен практикасы» I ғылыми-практикалық халықаралық дистанциялық конференция мақалаларының жинағы. Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан. -2006. -Б.326-328.

6. Монахов В.М. Тенденция развития содержания общего средного образования // Советская педагогика.-1990,№2-Б.17-21.

7. Скинер Б. Наука об управлении и искуство обучения. Пер.с англ. // Программированное обучение за рубежом:-М., 1968-Б. 57-69.

ӘОЖ 373.1.02

ЕСЕНГАБЫЛОВ ИЛЬЯС ЖАНСЕРКЕНОВИЧ,
қауымдастырылған профессор м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты, ақпараттық-қатынастық технологиялар кафедрасы,
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған,
E-mail: ilias_e@mail.ru

СМАГУЛОВА Л.А.,
қауымдастырылған профессор м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты, ақпараттық-қатынастық технологиялар кафедрасы,
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған

ОҚЫТУ САПАСЫН АРТТЫРУДАҒЫ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК КЕШЕННІҢ ТИІМДІЛІГІ МЕН МАҢЫЗЫ

Аннотация: Бұл ғылыми жұмыста электрондық оқулық ең маңызды ұғымдарды, тұжырымдар мен мысалдарды түсінуді және есте сақтауды мүмкіндігінше жеңілдететіндігі қарастырылған. Электронды оқыту құралдарын әзірлеу бойынша үлкен еңбек шығындары көбінесе ақпараттың тез ескіруіне байланысты олардың тиімділігімен өтелмейтіндігін атап көрсетілген. Сонымен қатар, компьютерлік оқыту құралын, атап айтқанда ақпаратты өз-уақытында жаңарту мүмкіндігі бар электрондық оқулықты әзірлеу мәселесі қарастырылған.

Кілт сөз: Инновация, мультимедия, электронды оқулық, иллюстрациялар, ақпараттық технологиялар.

Аннотация: В данной научной работе предусмотрено, что электронный учебник максимально облегчает понимание и запоминание наиболее важных понятий, выводов и примеров. Отмечается, что большие трудозатраты по разработке электронных средств обучения зачастую не компенсируются их эффективностью из-за быстрого устаревания информации. Кроме того, рассмотрен вопрос разработки компьютерного учебного пособия, в частности электронного учебника с возможностью самостоятельного обновления информации.

Ключевое слово: инновации, мультимедиа, электронный учебник, иллюстрации, информационные технологии.

Abstract: this research paper emphasizes that an electronic textbook makes it as easy as possible to understand and remember the most important concepts, conclusions and examples, and the large labor costs of developing electronic learning tools are often not compensated by their effectiveness due to the rapid obsolescence of information. In addition, the issue of developing a computer-based textbook, in particular an electronic textbook with the possibility of self-updating information, was considered.

Key words: innovation, multimedia, electronic textbook, illustrations, Information Technology.

КІРІСПЕ

Инновациялық экономика жағдайында дамып келе жатқан қазіргі қоғамда ақпараттық технологиялардың рөлі өте маңызды, бүгінгі күнде олар қоғамды ақпараттандыру, оның білім беру және мәдениет жүйесін дамыту процесінде маңызды орындардың бірін алады. Адам қызметінің әртүрлі салаларында кеңінен қолдану оларды оқыту мен қабылдаудың алғашқы жылдарынан бастап оларды игеру қажеттілігін талап етеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Батыс пен Шығыстың барлық дамыған мемлекеттерінде мультимедиялық технологияларды қолдану білім беру процесінде бұрыннан сәтті қолданылып келеді.

Мультимедиа технологиялары келесі бағыттарға бөлінеді:

- мультимедиялық энциклопедиялар;
- білімді электронды бақылау жүйесі;
- электронды дәрістер жинақтары;
- интерактивті ақпар-кітапшалар;
- нақты объектілер жүйесін модельдеу;
- тренажерлар;
- жасанды интеллектті қолдана отырып, әр түрлі пәндер бойынша жеке интеллектуалды гидтер;
- виртуалды және кеңейтілген шындық.

Ешқандай оқу бағдарламасы нақты адам оқытушысын ешқашан алмастыра алмайды деп сеніммен айтуға болады, бірақ бұл мұғалімнің қызметін толықтырып, жетілдіріп қана қоймай, оқу процесін едәуір жеңілдетеді және әртараптандырады, тәуелсіздік, логикалық, шығармашылық ойлау дамыған кейбір салаларда ол жоғары білікті маманның дамуында маңызды рөл атқарады.

Қағаз баспасын электронды виртуалды оқулықтан ажыратын белгілер, автордың пікірінше, келесідей:

Баспа оқулықтары, әдетте, оқушының белгілі бір дайындық деңгейіне, оның бастапқы білім деңгейіне және ұсынылған материалды игеру нәтижесінде оқушы алатын белгілі бір шығыс деңгейіне арналған. Өз кезегінде, белгілі бір білім саласы бойынша электронды оқулық бастаушыдан бастап маманға дейін есептелген әр түрлі деңгейдегі материалдардан тұруы мүмкін. Барлық материалдар бір электрондық қалтада ықшам орналасады, әр түрлі мультимедиялық мазмұнды қамтуы мүмкін: мәтінге иллюстрациялар мен анимациялар, диаграммалар, сызбалар, кестелер, карталар, интерактивті режимде білімді тексеруге арналған көп деңгейлі тесттер мен тапсырмалар, қателіктерді жедел тексеруімен және талдаумен.

Электрондық оқулықпен оқытылған кезде мәтінді көрнекі қабылдау айтарлықтай артады. Бұған электронды оқулықтарды жасау кезінде әртүрлі мультимедиялық технологияларды қолдану арқылы қол жеткізіледі: клиптер, гиф-анимациялар, гиперсілтемелер, бейнелер, масштабталатын суреттер және т. б.;

Электрондық оқулықтың көмегімен әр түрлі сауалнамалар, тесттер және басқа тексеру тапсырмаларын қолдана отырып, оқушының білімін тексеруге болады. Көбінесе білімді тексеруге арналған тесттер мен тапсырмаларды екі режимнің бірінде өтуге болады: білімді бақылау және жаттығу режимі;

Электрондық оқу-әдістемелік құралдарды әзірлеу және тарату кезінде материалдық және еңбек ресурстары үнемделеді. Оларды құру кезінде «типографиялық» кезең жойылады. Электрондық оқулықтар құрылымы бойынша көбінесе ашық жүйелер болып табылады. Оларды жұмыс кезінде өзгертуге болады: толықтыруға, өзгертуге, түзетуге;

Баспа нұсқасымен салыстырғанда электрондық оқулықтың жоғары қолжетімділігі сөзсіз артықшылық болып табылады. Бұл сатып алудың құны мен қол жетімділігінде көрінеді. Егер оқу құралына сұраныс артып кетсе, сатылымды арттыруда ешқандай проблема болмайды – бұл қосымша шығындарды қажет етпейді. Сондай-ақ, электрондық нұсқаны тарату тек интернет/жергілікті желі немесе кез-келген электрондық медиа болуын талап етеді.

Оқу үрдісінде электрондық-әдістемелік оқу құралының маңызы өте зор:

- білім алушының оқытылатын пәнге қызығушылығының өсуіне ықпал етеді;
- оқытудың тиімділігін арттырады;
- қажетті ақпаратты іздеуге кететін уақытты азайтады;
- педагог тарапынан көмексіз өз бетінше пайдалануға мүмкіндік береді;
- мұғалімге тақырыпты түсіндіру барысында кез-келген ақпаратты толықтыруға және өзгертуге мүмкіндік береді;
- стандартты жағдайды стандартты емес экспрессивті құралдармен көрнекі түрде көрсетуге көмектеседі;
- ұжымдық оқу процесінде қолданылады;
- жеке жұмыс үшін алмастырылмайды.

Қазіргі студенттердің көпшілігі электронды құралдарды сауатты, «озық» пайдаланушылар, яғни оқытушы әрқашан бір қадам алда болуы керек. Сабақ барысында мультимедиялық оқыту жүйелерін, интерактивті тақтаны және бейне жабдықтарды пайдалануда қиындықтар болмауы керек.

Отандық білім беру жүйесінің сапалы жаңа деңгейге көшуі сөзсіз педагогтардың дайындығына қойылатын талаптарды арттырады: бүгінде мықты әдіскер болу жеткіліксіз, ақпараттық технологиялар саласында лайықты білімге ие болу керек.

Білім алушылардың даярлық деңгейінің мемлекеттік стандарт талаптарына неғұрлым терең сәйкестігіне білім берудің барлық деңгейлері жүйесінде электрондық оқулықтарды әзірлеу және практикалық қолдану ықпал етеді. Осындай талаптарды ескере отырып, бүгінгі таңда оқу бағдарламалары бастапқыда электронды оқу құралдарын, электронды оқулықтарды қолдана отырып жасалады. Олар оқу орнында оқытылатын арнайы пәндер бойынша бағдарламалар, әдістемелер, түрлі сабақтар негізіне енгізіледі. Айта кету керек, ресейлік білім беру жүйесінің жұмыс істеуінің негізгі мақсаты - қажетті салаларда білімі мен дағдылары бар, алған білімдерін іс жүзінде қолдана алатын және еңбек нарығында бәсекеге қабілетті жоғары білікті мамандарды даярлау. Бұл ретте түлектің білім сапасы білім беру стандартының талаптарына сәйкес келуі тиіс.

Мемлекеттік білім беру стандартына сәйкес электрондық оқу құралдары болашақ мамандардың білімі мен біліктілігіне қойылатын талаптарды ескере отырып құрылуы тиіс.

Оқуды бітіргеннен кейін түлектер келесі білім мен дағдыларға ие болуы керек:

- жалпы заңдарды білу, ойлау мәдениетін меңгеру;
- теориялық білімді кәсіби және әлеуметтік қызметте қолдана білу;
- өз еңбегін ұйымдастыра білу, өзінің кәсіби қызметі саласында қолданылатын цифрлық технологияларды меңгеру;
- өндірістердегі технологиялық процестер туралы, сондай-ақ табиғатта болатын құбылыстар туралы тұтас түсінікке ие болу;
- заманауи ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, жаңа білім ала білу;
- психологиялық икемді болу және өзінің кәсіби қызметінің түрі мен сипатының өзгеруіне оңай бейімделу.

Теориялық сабақтарда қолданылатын электронды оқу-әдістемелік құрал ұсынылған материалды бейнероликтермен, дыбыспен сүйемелдейтін анимациялық суреттермен алып жүру мүмкіндігін қамтамасыз етуі, оқытушыға күрделі

құбылыстар мен процестерді қарапайым, түсінікті түрде көрсетуге, дәріс сабақтарында зерттелген мәтіндерді, графикалық нысандардың барлық түрлерін визуализациялауға мүмкіндік беруі тиіс.

Электрондық оқулықтар келесі негізгі педагогикалық міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

• пәнмен бастапқы танысу, оның негізгі түсініктері мен конструкцияларын игеру;

• тереңдік пен егжей-тегжейдің әртүрлі деңгейлеріндегі негізгі дайындық;

• белгілі бір қызмет түрлеріне қабілеттерді дамыту;

• білім мен дағдыларды қалпына келтіру.

Электрондық оқулықтарды білім берудің барлық деңгейлерінде: мектептер мен колледждерде, институттар мен университеттерде біліктілікті арттыру үшін пайдалануға болады.

Артықшылықтарға қарамастан электронды оқыту құралдарын қолдану белгілі бір кемшіліктерсіз болмайды. Олардың ішінде электрондық тасымалдағыштардағы ақпаратпен жұмыс істеудің техникалық ерекшеліктерінен туындаған кемшіліктер (экраннан оқу қағаз парағынан гөрі ыңғайлы емес, көру органдарының шаршауын тудырады, тиісті техникалық құралдардың болуын талап етеді және т.б.).

Әлдеқайда маңызды электрондық оқулықтарды жазудағы қателіктерден туындаған кемшіліктер. Бұл көрінеді болмаған кезде:

- психологиялық-педагогикалық талаптарды есепке алуы;

- атаулылығы (білім алушының жеке ерекшеліктерін, оның денсаулық жағдайын (мысалы, мүгедектігі), оқудағы кәсіби бағыттылығын және т.б. есепке алуы;

- терминология мен белгілерді пайдаланудағы біріздендіруы;

- пәнаралық байланыстар және материал сабақтастығы;

- иллюстрациялық материалдарды таңдауда бірыңғай тәсілі.

Бұл жағдай электронды оқу құралдарын қарқынды құру үрдісі жақында басталғандықтан және көбінесе өздігінен жүретіндіктен туындады, сондықтан, оқу мақсатына арналған бағдарламалық өнімдерді жасаушылар тобына педагогика және психология, эргономика, медицина және т. б. саласындағы мамандар әрдайым кіре бермейді. Осы кемшіліктерді жою үшін электронды оқулықты ашық ақпараттық жүйе ретінде түсінуге негізделген электронды оқулықтарды құрудың басқа тәсілі ұсынылады. Бұл тәсілде оқулықтың негізі нақты мазмұн болып табылады. Электрондық оқулық ең маңызды ұғымдарды, тұжырымдар мен мысалдарды түсінуді және есте сақтауды мүмкіндігінше жеңілдетуі керек. Сонымен қатар, электронды оқыту құралдарын әзірлеу бойынша үлкен еңбек шығындары көбінесе ақпараттың тез ескіруіне байланысты олардың тиімділігімен өтелмейді. Осыған байланысты компьютерлік оқыту құралын, атап айтқанда ақпаратты өз-уақытша жаңарту мүмкіндігі бар электрондық оқулықты әзірлеу өзекті болып табылады.

Осылайша, әзірленген ақпараттық жүйе келесі функцияларды орындауы керек:

• барлық теориялық материалдарды сақтау және оны қарау;

• практикалық тапсырмаларды сақтау және оларды қарау;

• ыңғайлы көп деңгейлі мәзірді әзірлеу;

• теориялық материалда іздеу мүмкіндігі;

• сауалнамаға қатысу мүмкіндігі;

• пайдалану барысында электронды оқулықтың материалын толықтыру, редакциялау, яғни оқулықты өзекті күйде ұстау мүмкіндігі.

Оқу әдебиетінің міндеті-білім алушыға жалпы ғылымды емес, оқу пәнін жеткізу. Білімгер өз білімін ғылыми немесе практикалық іс-әрекетте одан әрі пайдалану үшін ғылымның негізгі заңдары мен әдістерін игеруі керек. Оқулықтан олар берілген тақырып бойынша негізгі ұғымдарды алады. Оқу пәнін таныстыру кезінде білімгерлерге мәтінді нақты түсінуге, оны есте сақтауға және өз білімдерін өзін-өзі бақылау үшін пайдалануға мүмкіндік беретін әдістер қолданылады.

Ғылыми әдебиеттерді оқу, дәрістерді тыңдау, семинарларға қатысу, оқу бейнефильмдерін қарау сияқты оқытудың дәстүрлі тәсілдері бұрыннан бері оқушылар мен білімгерлердің бірнеше ұрпағы өскен білім алудың тиімді құралы ретінде өзін танытты.

Оқытудың дәстүрлі тәсілдеріндегі барлық жақсы тәсілдерін біріктіріп және ақпаратты ұсынудың электронды түрінің мүмкіндіктерін қолдана отырып көрсетілген кемшіліктерді жоюға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Оқытудың әртүрлі құралдарын зерттей отырып, электронды оқыту құралдары іздеу және навигация мүмкіндіктері, сонымен қатар көрнекілік, білімді бақылау және оқытушымен кері байланыс сияқты құралдар бойынша дәстүрлі құралдардан едәуір асып түседі деп айтуға болады. Сонымен қатар, электронды оқыту құралдар қосымша зерттеулер мен әзірлемелер үшін кең ауқымды болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Фленов М. Программирование в Delphi глазами хакера. – СПб.: БХВ-Петербург,2016. – 368 б.

2. Буравлев А.И., Переверзев В.Ю. Выбор оптималъной длины педагогического теста и оценка надежности его результатов. http://www.e-joe.ru/sod/99/2_99/st160.html (Дата обращения: 25.11.2019)

3. Проектирование информационных систем: учебное пособие / Н.З. Емелъянова, Т.Л. Партыка, И.И. Попов. — М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2017. — 432 б. 0f9b.xn--p1ai/vidy-uchebnyh-posobij.php

УДК 373.1.02

ЕСЕНГАБЫЛОВ ИЛЬЯС ЖАНСЕРКЕНОВИЧ,
кандидат педагогических наук,
Жетысуский университет имений И.Жансугурова,
г.Талдыкорган,
E-mail: ilias_e@mail.ru

ХАЙСАР ЖАНАЛ,
Магистрант,
Жетысуский университет имений И.Жансугурова,
г.Талдыкорган

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ УЧАЩИХСЯ В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАТИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: Мақалада қоғамды ақпараттандыру жағдайында оқушылардың жеке басының зияткерлік даму қажеттілігі негізделіп, оқушылардың зияткерлік қабілетін дамытудағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дидактикалық әлеуеті ашылған.

Түйінді сөздер: ақпараттандыру, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, зияткерлік даму, компьютерлік графика, анимация.

Аннотация: В статье обосновывается необходимость интеллектуального развития личности учащихся в условиях информатизации общества, раскрывается дидактический потенциал информационно-коммуникационных технологий в развитии интеллектуальной способности школьников.

Ключевые слова: информатизация, информационно-коммуникационные технологий, интеллектуальное развитие, компьютерная графика, анимация.

Annotation: The article substantiates the need for intellectual development of students' personality in the conditions of informatization of society, reveals the didactic potential of information and communication technologies in the development of intellectual ability of schoolchildren.

Keywords: informatization, informatively-communication technologies, intellectual development, computer graphics, animation.

ВВЕДЕНИЕ

Информатизация общества закреплена как важнейший механизм формирования конкурентоспособности национальной экономики в Послании Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева «Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира. Казахстан на пороге нового рывка в своем развитии».

Информатизация общества осуществляется в русле концепции Национальной информационной инфраструктуры, направленной на создание электронного правительства; построение открытых инфокоммуникационных систем; стандартизацию и сертификацию средств и систем информатизации; обеспечение доступа к ресурсам локальных и глобальной сетей; расширение сферы применения государственного языка в цифровом поле; обеспечение безопасности и защиту государственных ресурсов.

В информационном обществе, в отличие от индустриального производятся и потребляются интеллект, знания. Основным видов создаваемых продуктов является информационный продукт, образованность и интеллект попадают в разряд национальных богатств. Соответственно, жизнь в информационном обществе требует от членов социума высокого интеллектуального уровня, информационной культуры личности, творческой активности подрастающего поколения. Ее решение предполагает разработку результативных технологий интеллектуального развития, опирающихся на современные теоретические подходы к вопросам интеллекта и творчества.

На основе анализа соответствующих литератур, мы пришли к выводу, что, интеллектуальные умения определяется следующими компонентами: способность к анализу, способность к выделению главного и второстепенного, способность к систематизации и классификации, ассоциативность мышления, способность генерировать идеи и выдвигать гипотезы, критичность мышления, развития рефлексия, устойчивость внимания, способность к его распределению, развитое воображение.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В настоящее время, что бы успешно осуществить интеллектуальную развитию личности учащихся в учебной деятельности, необходимо, искать современные средства и методы обучения. Как показывает опыт работы учебных заведений Казахстана использование информационно- коммуникационных технологий с их огромными универсальными возможностями и будет

являться одним из таких средств. Кроме того, с развитием современной информационно-коммуникационных технологий, системе «человек и компьютер» быстро превратилась в проблему, которая касается всех членов общество, а не только специалистов, поэтому воздействие человека с компьютером должно быть обеспечено школьным образованием. Чем раньше мы это начнем, тем быстрее будет развиваться наше общество, так как современное общество информации требует работы с компьютером. В связи с этим в Казахстане начало изучения информатики перенесены с 10- го класса в 7- ой класс, а младших классах проводятся пропедевтические работы, это связано с тем, что информационно-коммуникационные технологии обладают огромным педагогическим и дидактическим потенциалом. При традиционной организации процесса обучения с использованием новейших технических средств ученик «сохраняет положение выслушивающего объяснения», а при использовании в процессе обучения компьютера «учение становится активным и направляется самим ребенком» [1]. При этом в процессе обучения происходит достижение личностно значимых целей, а полученные знания, способствуют развитию интеллекта учащихся, как показывает опыт работы учителей Казахстана.

Как показывают результаты нашего экспериментального исследования развития интеллектуальных способностей школьников средствами информационно-коммуникационных технологий представляет собой личностное образование, выражающееся в комплексе знаний, умений, личностных характеристик, обеспечивающих такое взаимодействие учащимся, при которым создаются оптимальное условия для развития творческой личности, что определенной уровень интеллектуального развития, который характеризуется качеством не только усвоения заданного содержания, но и рассмотрения его разных аспектах, обеспечивает выдвижение гипотез в ходе поиска решения теоретических и практических задач, критичность к ним, анализ и развитие гипотез других участников необходимое качество современного человека.

Д.Дьюи, на труды которого опирались многие психологи и педагоги, сторонники гуманистической педагогики, обращая специальное внимание на важность развития интеллектуальных способностей учащихся, формирование самостоятельности мышления, вместе с тем подчеркивал, что дело не столько в необходимости овладения знаниями, сколько в самом подходе к организации деятельности по овладению этими знаниями [2, с.52].

В настоящее время информационные потоки в разных областях знания столь велики столь стремительно растут, что современному образованному человеку просто невозможно держать в памяти нужные факты. Помимо фундаментальных знаний в рамках своей специальности он должен уметь постоянно работать с информацией не только в узкой области своей сферы деятельности, но и в смежных областях, поскольку решение подавляющего большинства проблем лежит на стыке предметных областей. В связи с этим, умение работать с информацией действительно становится ключевым интеллектуальным умением, лежащим в основе любой профессиональной и просто культурной компетенции. Поэтому ключевой задачей современной системы образования должна стать задача формирования этого умения. Во многих видах профессиональной деятельности визуальная информация, необходимая для принятия решения, является если не единственной, то основной.

Информационно-коммуникационных технологии, являющиеся объективной реальностью современного образовательного процесса, могут не только органично вписываться в учебно-исследовательскую деятельность учащихся, но и быть использованы при организации проблемного обучения и изучения специфических приёмов творческой деятельности, что, в конечном итоге, будет способствовать интеллектуальному развитию личности учащихся. Например, использование компьютерной графики и анимации позволят учащимся осуществлять учебную экспериментально-исследовательскую деятельность проводить самостоятельные научные исследования разнообразных явлений и процессов. Реализация в программных продуктах для образования возможностей систем искусственного интеллекта позволит усовершенствовать тестирующие, диагностирующие методики контроля и оценки уровня интеллектуального развития за счет возможностей самоконтроля, индивидуального, дифференцированного подхода к каждому обучаемому.

Содержания технологии, которое разрабатывалось в Казахстанском национальном центре информатизации моделирование на основе типа «горизантального обогащения», сущность которого заключалась в дополнении традиционного учебного плана специальными курсами, которые качественно отличаются от традиционного содержания школьного образования и непосредственно направлены на интеллектуальное развитие учащихся [3].

Она целостно представляет интеллект и интегрирует в себе отдельные аспекты развития интеллекта: когнитивного, информационного и творческого и, соответственно, включает три основных направления, линия:

• Когнитивная линия предусматривает обогащение когнитивного опыта ребенка как основы развития интеллекта.

• Информационная линия ориентирована на формирование представлений об информационной картине мира и знакомство с информационными процессами, освоение способов познания и обеспечивает прежде всего развитие метакогнитивного опыта.

• Творческая линия развитие креативности, способности фантазировать создает условия стимулирования проявлений интеллекта в нестандартной ситуации, ситуации неопределенности [4].

Необходимо отметить что разработанное программный материал успешно сопрягается с общеобразовательным содержанием, не дублируя его, и может использоваться параллельно с любыми программами школьного образования.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение отметим, на основе анализа дидактического потенциала информационно-коммуникационных технологий нами были выделены основные блоки этих технологий, использование которых в педагогическом процессе имеет целью интеллектуального развития личности учащихся:

– изучение и использование общих приемов эффективной обработки информации;

– использование программ общего назначения (текстовых и графических редакторов, табличных процессоров, систем управления базами данных);

– использование телекоммуникационного программного обеспечения;

– использование программ специального назначения (инструментальные среды, мультимедийные продукты, применяющиеся при изучении отдельных предметов) для конструирования субъективно новых рациональных способов обработки информаций. Оптимальным, с нашей точки зрения, сочетанием информационно-коммуникационных технологий будет являться совместное использование программ специального назначения (изучение и применение технологий программирование) и изучение и использование общих приемов эффективной обработки информации, в том числе - приемов решение эвристических задач.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Курманалина Ш.Х. Методология и технология создания электронной методической системы в условиях информатизации образования: автореферат.-Алматы, 2002.

2. Дьюи, Дж. Психология и педагогика мышления / Дж. Дьюи.; пер. с англ. Н.М. Никольской / под ред. Ю.С. Рассказова. М. : Изд-во «Лабиринт», 1999. - 192 с.

2. Есенғабылов І.Ж. Дидактические возможности средств информационно-коммуникационных технологий. // «Ізденіс» Білім және ғылым министрлігінің ғылыми журналы, Алматы, 2011.- Б.311-315.

3. Абыканова Б.Т. Компьютерлік технологияны пайдалану арқылы оқушылардың танымдық белсендірудің дидактикалық шарттары: пед.ғылым.канд. ... автореф. - Алматы, 2005. – 27б.

ӘОЖ 375.098

ЖАЗДЫҚБАЕВА МАРИЯ БОТАЙҚЫЗЫ,
п.ғ.к., доцент

ҚАСЫМБЕКОВ ЖАКИПБЕК АЙДАРБЕКОВИЧ,
п.ғ.к., профессор,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан

ЕРЕСЕК ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК-ТІЛДІК МОНИТОРИНГ НӘТИЖЕЛЕРІНІҢ МАҢЫЗЫ

Түйіндеме: Бұл мақалада мектепке дейінгі ересек жастағы балалардың коммуникативтік даму ерекшеліктері мектепке дейінгі ересек жастағы баланың дамуы жаңа білімді меңгерумен, жаңа қасиеттер мен қажеттіліктердің пайда болуымен сипатталады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Мектепке дейінгі ересек жастағы бала меңгеруі тиіс мұндай қарым-қатынас дағдысы: ынтымақтасу, тыңдау және есту, ақпаратты қабылдау және түсіну, өзін-өзі сөйлеу. Ересек жастағы балалардың коммуникативтік-тілдік мониторинг нәтижелерінің маңызы үлкен рөл атқарады.

Кілт сөздер: ересек жастағы, коммуникативтік, сөйлеу, тілдік, мониторинг, қарым-қатынас.

Резюме: Данная статья позволила сделать вывод, что особенности коммуникативного развития детей старшего дошкольного возраста развитие взрослого дошкольного возраста характеризуется освоением новых знаний, появлением новых качеств и потребностей. Ребенок взрослого дошкольного возраста должен владеть такими навыками общения: солидарность, прослушивание и слух, восприятие и понимание информации, самопрезентация. Большую роль играют результаты коммуникативно-языкового мониторинга детей старшего возраста

Ключевые слова: взрослый возраст, коммуникативный, речевой, языковой, мониторинг, общение.

Summary: this article allowed us to conclude that the features of the communicative development of older preschool children the development of adult preschool age is characterized by the development of new knowledge, the emergence of new qualities and needs. A child of preschool age should have the following communication skills: solidarity, listening and listening, perception and understanding of information, self-presentation. The results of communication and language monitoring of older children play an important role.

Keywords: adult age, communicative, speech, language, monitoring, communication.

Қазіргі таңда Қазақстанда 12 жылдық білім беруге көшукезінде мектепке дейінгі білім берудің негізгі рөлі мектеп жасына дейінгі баланың балабақшадан бастауыш мектепке қиналмай ауысуына жағдай жасау, яғни мектеп жасына дейінгі балалардың білім алуының сабақтастығымен үздіксіздігі болып табылады.

Әлемдік тәжірибе баланың 3-тен 6 жасқа дейінгі даму кезеңі мектепте оқуға дайындау үшін еңқолайлы жас екенін көрсетіп отыр. [Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында //http://www.zakon.kz. (уақыты 19.09.2018 ж.)]

Мектепке дейінгі білім берудің мемлекеттік білім беру стандартында әлеуметтік-коммуникативтік саланың мазмұны ерекше атап көрсетілген, оның міндеттерінің бірі «баланың ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынасын және өзара әрекетін дамыту» болып табылады [ҚР «Білім туралы» заңы //Егемен Қазақстан, 27 шілде, 2007 ж.]. Тұтас қарым-қатынас пен әлеуметтік өзара әрекеттестіктің негізі - балалық шақта қалыптасатын қарым-қатынас дағдылары болып табылады.

"Коммуникация" білім беру саласы балалар әрекетінің әртүрлі нысандары мен түрлерінде ауызша және байланыстырып сөйлеуді, шығармашылық сөйлеу әрекетін дамытуды; тілдің дыбыстық мәдениетін тәрбиелеуді; белсенді сөздікті байытуды, тілдің грамматикалық жағын қалыптастыруды, балалар әдебиетімен таныстықты дамытуды, мәнерлеп оқуды және мазмұндауды; мемлекеттік, орыс, ағылшын және басқа тілдерді дамытуды қамтиды.

"Коммуникация" білім беру саласының мазмұны ересектермен және балалармен еркін араласу дағдыларын дамытуға; зейінділікке, сөйлеуге, балалар әдебиетіне қызықтыруға бағытталған.

"Коммуникация" білім беру саласының ұйымдастырылған оқу қызметі:

сөйлеуді дамыту;
көркем әдебиет;
сауат ашу негіздері;
қазақ (орыс тілінде оқытылатын топтарда), орыс (қазақ тілінде оқытатын топтарда) және шет тілдерінің бірі; драма. [Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты, 2018ж.]

Қатынасты біз адамдардың ортақ бір мақсатқа жету барысында әртүрлі ақпараттармен алмасуы негізінде белгілі бір өзара іс-әрекетке түсуі деп білеміз. Қатынас өзара іс-әрекетке қатысушылардың бірлескен жұмысының бір аспектісі ғана болып табылады. Кез-келген іс-әрекеттің белгілі бір құрылымы болады. Оның элементтері - түрткі беруші қажеттілік, қызығушылық, мақсат, іс-әрекет пәні мен түрткілердің үйлесімділігі, өнім немесе нәтиже, іс-әрекеттер мен оны жүзеге асырушы құралдардан тұрады.

Ересек жастағы бала өзге адамның бейнесін есіне сақтап, олардың өзіне деген қатынасын сезіне бастайды. Мектепке дейінгі ересек жасқа жақындаған баланың өзге балаға деген ерекше қатынасы қалыптаса бастайды. Ол қатынасты тұлғалық деп атауға болады. Баланың құрдасы өзімен салыстырудың пәніне, өзін-өзі бекітудің және өзін тұлға ретінде бағалаудың құралына айналады.Осы салыстыру іштей бағалауға ұласып, неғұрлым терең тұлғааралық қатынастардың жүзеге асу мүмкіндігін туғызады [Смирнова, Е.О., 2013. 158 с..].

Осылайша, коммуникация кең мағынада қарым-қатынас құруға, ақпарат беруге және байланыс жасауға мүмкіндік беретін өзара әрекеттесу және байланыс әдістері болып табылады. Тар мағынада коммуникация дегеніміз бұл вербалды және вербалды емес қарым-қатынаста - ауызша және сөйлеу, тыңдау, жазу және оқу жағдайларындағы құралдар. Ауызша қарым-қатынас барысында адамдар адресатқа түсінікті болуы үшін тіл құралдарын қолданады – ол сөздік және грамматикалар болып табылады. Коммуникативті дамудың мазмұны диалог барысында қажетті ақпаратты алуға дайын болу және қабілеттілік, тану негізінде өз көзқарастарын білдіріп, дұрыс қорғай білу позициялардың әртүрлілігі және басқа адамдардың пікірлерін құрметтеу.

Бұл суретте мнемотехникалық әдіс қолданылған. Ағашта төрт жыл мезгілдері көрсетілген. Тақтаға шыққан баланың қолына сол жыл мезгілдеріне байланысты гүлдер беріледі. Бала солардың әрқайсысын өз орындарына дұрыс қойып, оны қою себебін түсіндіріп, әр жыл мезгілін сипаттап, ерекшеліктерін айтып береді және оған топтағы балалар да белсенді ат салысады. Бұл әдіс ересек жастағы балалардың жыл мезгілдері туралы білімін өмір бойына есте сақтауға және бекітуге ең қолайлы әдіс болып табылады.

1-сурет

Мектепке дейінгі жас (3-6 жас) - бұл бала ағзасының айтарлықтай өсу және даму кезеңі.

Бұл кезеңде баланың өсуінде, салмағында, негізгі қимыл-қозғалыстарда көрінетін сапалы өзгерістер байқалады.

Коммуникативтік шеберлікке ие болу балаға сауатты болуға мүмкіндік береді және айналасындағылармен тұлғааралық өзара іс-қимылды ұйымдастыру жәнекоммуникативтік міндеттердің дұрыс шешімін табу, белсенді серіктес позициясы және соның салдарынан «өзін табуға» мүмкіндік береді.

Ал коммуникативтік дағдылардың болмауы және біліктіліктің қалыптаспауы кері нәтиже беріп қана қоймай, баланың психикалық және даму спиралы болып табылады.

Баланың қатынас жасауы құрдастарымен байланысқа түсуімен ерекшеленеді.

Қатынас «топ», «ұжым» деген ұғымдармен тікелей байланысып жатады. Адам баласы жалғыз жүріп, көздеген мақсат-мұратына жете алмайды, сондықтан ол ылғи да басқалармен бірлесіп, байланысқа түсіп тіршілік етуі тиіс. Балабақша тобы бір жағынан, әлеуметтік-педагогикалық құбылыс деуге болады. Себебі тәрбиешінің тікелей ықпалы арқылы, топ алдына әлеуметтік маңызы бар міндеттер қойылады. Екінші жағынан, топішілік үдерістің жүзеге асуында ол өзін-өзі реттеп отырады. Өзіндік сипаты бар кішкене топ бола тұра, балабақша топтары баланың, оның жеке тұлғасының қалыптасуында маңызды орын алады, оның құрдастарымен алғаш қатынасқа түсуінің қалыптасуына, қатынас жасау қабілетін және іс-әрекетінің әр түрін дамытуына ықпал етеді, сондай-ақ балабақша баланың әлеуметтік

дайындығының генетикалық тұрғыдан алғанда неғұрлым ерте сатысы болып табылады.

Т.А. Репина балалар тобының мынадай құрылымдық бірліктерін атап көрсетеді:

Мінез-құлықтық, оған жататындар: қатынас, өзара іс-әрекет (бірлескен іс-әрекет) және топ мүшелерінің өзгеге бағытталған мінез-құлқы.

Эмоционалдық, (жеке тұлға аралық қатынас) оған іскерлік қатынастар (бірлескен іс-әрекет барысында), бағалау (балалардың өзара баға беруі) және өзіндік қатынастар жатады.

Когнитивтік (гностикалық), бұған балалардың өзара баға беру, өзін-өзі бағалауы, қабылдауы мен бірін-бірі түсінуі жатады. [Лисина, М.И., 2009. 320 с.].

Балабақша тобындағы балалар арасында бір-біріне үйірсектік ұзақ мерзімге сақталады.

Баланың топ ішіндегі тұрақты жағдайының сақталуы зерттеліп, балаларға қатысты белгілі бір жағдайға байланысты дәрежесі анықталған. Зерттеу барысында балалар сол күні балабақшаға келмеген құрдастарын естен шығарып, ұмыта берген. Балалардың таңдауы біріккен іс-әрекет барысында құрдастарының қылықты, жақсы қасиеттеріне деген қызығушылықтарымен негізделген. Сондай-ақ зерттелініп отырған балалар, жыныстық жағынан ұқсас болып келген. Яғни ұлдар ұлдарға қарай, қыздар қыздарға қарай үйірсектік танытқан. Балалардың топтағы жағдайына топтағы құрдастары әсер етеді деген мәселе неғұрлым аса маңызды болып табылады. Топтағы танымал балалардың ерекше қасиеттері мен қабілеттеріне талдау жасай келе, олардың бірін-бірі қалай қызықтыратынын және олардың топтағы орнын белгілеуге қандай мүмкіндіктер бар екендігін анықтауға болады.

Баланың топтағы жағдайы сондай-ақ, құрастыру іс-әрекетіндегі табыстылығымен байланысты зерделенеді. Бұл орайда байқалғаны, аталмыш іс-әрекеттегі табыстылық өзара қатынастың оңтайлы түрінің артуы мен бала беделінің көтерілуі. Іс-әрекеттің табыстылығы баланың топтағы жағдайына оң әсер беретінін көрсетті. Дегенмен, берілген іс-әрекетті бағалау барысында маңыздысы оның қаншалықты нәтижелі болуы емес, маңыздысы оны айнала қоршағандардың сырттан бағалуы. Егер баланың жетістігі сырттан қарағанда топ шартымен сәйкес келіп, оны айналасындағылар жоғары бағалап, құнды деп табатын болса, онда баланың құрдастары арасындағы қатынас беделі жақсара түседі. Соған сәйкес баланың белсенділігі артып, өзін-өзі бағалауы мен тартымдылық деңгейі артады. Сонымен, балалардың танымал болуының негізі олардың іс-әрекеттегі жетістігі, атап айтқанда олардың бірлескен ойынды ұйымдастыра білу қабілеті, өнімді іс-әркеттегі табыстылығы.

Сонымен, осы зерттеулерге қорытынды жасай келе, балалардың бір-бірін таңдау арқылы үйірсек болуының негізіне төмендегідей қасиеттердің жатуы мүмкіндігін топтадық, атап айтқанда бастамашылдық, іс-әрекеттегі табыстылық, құрдастар арасындағы достық қатынас пен бір-бірін түсініп қабылдауына мұқтаждық және құрдастарының коммуникативтік мұқтаждығын қанағаттандыра білу қабілеттері. Қалай болғанда да аталған қасиеттердің көлемі балалардың танымал болуының негізгі шарттарын анықтауға мүмкіндік бере алмайды. Топтық құрылым генезисін зерттеу жеке тұлғалар арасындағы үдерісті сипаттайтын жас ерекшелігі динамикаларының кейбір тенденцияларын көрсетіп берді. Кішкене топтардан ересектер топтарға қарай тұрақты, бірақ бар жағдайда анық байқала бермейтін, «жалғыздық» пен «жұлдыздықтың» өсуі, өзара қатынастық, оның нәтижесіне қанағаттану тұрақтылық пен дифференциалдыққа, балалардың жынысына және жас ерекшелігіне тән болу тенденциясы анықталды. Бір-бірін таңдау барысында балалардың жас ерекшелігінен туындайтын қызықты заңдылықтар анықталды: кіші топ балалары құрдастарының жағымды қасиеттерін бірлескен қызықты іс-әрекеттер негізінде ересек топ балаларына қарағанда бес есе артық атаса, ересек топ балалары құрдастарының жағымды жақтарын тек достық қатынас негізінде ғана атап бере алған [Скитская Л.В., 2013. № 5 (42). с.84-87].

Қатынас барысында қиындық, түсініспеушілік туғызатын балалар туралы айтсақ, мұндай жағдайда баланың жеке тұлғасының толыққанды қалыптасуы мүмкін емес. Өйткені мұндай балалардың әлеуметтік рөлді игеруі төмендеп, өзіндік қабілеттерінің қалыптасуы бұзылады, баланың өз-өзіне сенімсіздік танытуына ықпал етеді. Қатынасқа түсу барысында кезіккен бірқатар қиындықтарға байланысты мұндай балалар бойында құрдастарына мейірімсіз, қатыгездік, агрессиялық сапалар көрініс береді. Қиындықтар төмендегідей болып келеді:

- бала құрдасына қарай ұмтылса да, оны ойынға қоспайды;
- бала құрдастарына ұмтылады, олар онымен ойнайды, бірақ олардың қатынастары формальді сипатта болады;
- бала құрдастарынан өзін алшақ ұстайды, бірақ олар оған достық тұрғыдан қарайды.

Бұл қиындықтарды толыққанды қатынас шарттарының келесі түрлерінің бұзылуынан деп түсінеміз:

- өзара ықыластық;
- құрдасының іс-әрекетіне қызығушылық таныту, бірігіп ойлауға ықылас білдіру;
- бір-бірін түсініп, сезіну;
- бір-бірінен үйрену, дағдыға айналдыру қабілеті;
- ойын-ойнау дағдысы мен білігінің қажетті деңгейі. [Жексенбаева У.Б., Жамекова К.Х., «психологиялық және педагогикалық терминдерге түсіндірме сөздік», 11 б]

Сонымен балабақша топтары өзінің құрылымы мен мазмұны, даму тенденциясы тән функционалдық жүйесі қалыптасқан, тұтастай білім мен тәрбие беру ортасы болып табылады. Топ ішінде білік пен жеке тұлғалық қасиеттеріне қарай неғұрлым жоғары бағаланатын, топтық құндылық бағдарларына сәйкес қасиеттерін анықтайтын, мүшелерінің тұлға аралық иерархиялық байланыста болатын күрделі жүйесі болады. Оған тұлға аралық иерархиялық байланыстағы топ мүшелерінің білігі мен жеке тұлғалық қасиеттерін, топта неғұрлым жоғары бағаланатын сапалы қасиеттерін анықтайтын, оның құндылық бағдарына сәйкестенген жүйе кірігеді.

Енді мектепке дейінгі ересек топтағы қатынас тұжырымдамасына сәйкес балалардың бір-біріне қатынастары қандай өзгеріске түсетіндігін қарастырайық. Негізгі параметр ретінде қатынастағы мұқтаждық мазмұнын, қатынасқа қызығушылық пен оның құрамын аламыз.

Мектеп жасының соңына қарай өзара түсінушілік, бір-бірін ілтипат сезімімен қабылдау қажеттілігі өсе түседі. Зерттеу негізінде байқалғаны балалардың бір шешімге келу барысындағы толқуы, үлкендерге қарағанда құрдастарына қарай ұмтылуы болды. Құрдастарымен қатынасқа түсуі үлкендермен байланысқа түсулеріне қарағанда неғұрлым эмоционалды болып келді. Мектепке дейінгі жастағы балалар өз құрдастарымен әр түрлі жағдайда, түрлі себептермен қатынасқа түседі. Мектеп жасына дейінгі баланың үлкендермен және құрдастарымен қатынасы бірнеше кезеңдерде байқалады.

Мектеп жасына дейінгі баланың қатынасқа жасауға мұқтаждығы қатынасқа қызығушылық танытуымен өте тығыз байланысты. Қызығушылық – индивидтің іс-әрекеті мен мінез-құлқына әсер етуші күш. Субъектіні серіктесімен іс-әрекеттес болуға итермелейді, яғни баланың серіктесімен қатынасқа түсуге деген қызығушылығы оның өзіндік «Мендігін» ашатын, оның өз-өзін түсінуіне ықпал ететін қасиеттері болып табылады.

Педагогика ғылымы мектеп жасына дейінгі балалардың құрдастарымен қатынасқа түсуге деген қызығушылығының үш категориясын анықтайды: біліктік, танымдық және тұлғалық. Мұнда мектеп жасына дейінгі баланың құрдастарымен қатынасқа түсуге қызығушылығы жас ерекшелігіне сәйкес болады. Әрбір жас ерекшелігіне сәйкес кезеңде қызығушылықтың аталған үш түрі де жүзеге асады: 2-3 жаста алдыңғы орынға тұлғалық пен біліктілік, 3-4 жаста - біліктілік, сонымен қатар басымдықта тұлғалық; 4-5 жаста – біліктілік және тұлғалық (біліктілік басым келеді); 5-6 жаста - біліктілік, тұлғалық, танымдық; 6-7 жаста – біліктілік және тұлғалық [Мектеп жасына дейінгі балалардың біліктері мен дағдыларының дамуына мониторин жүргізудің әдістемелік ұсынымдары, 2018. 116 бет].

Мектепке дейінгі ересек шақта баланың құрдастарымен өзара іс-әрекеттік сипаты айтарлықтай өзгереді. Баланың құрдасы туралы білігі, білімі туралы түсінігі кеңейіп, оның жеке тұлғалық бұрын байқалмаған, қасиеттеріне деген қызығушылығы пайда болады. Ол балаға құрдасының тұрақты мінез-құлқын анықтауға, неғұрлым оның толық бейнесін қалыптастыруына ықпалдық етеді. Құрдастарының іс-әрекетін бағалау қатынасын қарастыратын болсақ, салыстыру, бағалау үдерісі балалардың бір-бірімен қатынасы барысында пайда болады. Бала өзге баланы бағалау үшін, онымен қатынасқа түсіп, оны қабылдап, көріп, осы жас ерекшеліне сәйкес бағалау эталондары мен балабақша топтарындағы құндылық бағдарына қарай топтастыруы қажет. Балалардың өзара бағалауын анықтайтын осы құндылықтар, оларды қоршаған үлкендердің әсерімен қалыптасады және көбінесе ол баланың басты мұқтаждығына байланысты болып келеді. Топтағы балалар арасынан кімнің неғұрлым беделді болатыны және қандай құндылықтар мен қасиеттердің тән болуы негізінде сол топтағы балалардың бір-біріне қатынасының мазмұны мен қатынас стилі туралы мағлұмат алуға болады. Топтарда әлеуметтік маңызды құндылықтар басым келеді, әлсіздерді қорғау, оларға көмектесу және т.б. Топтарда үлкендер тарапынан ықпал төмендесе, өзге балаларды өздеріне бағындыруға тырысу, басқару рөлін бала немесе балалар тобы алып кетуі мүмкін. Мектеп жасына дейінгі балалардың ойындағы бірлестігін туғызу негізінде жатқан қызығушылық мазмұны көбінесе құндылық бағдарының мазмұнымен сәйкес келеді. Осы жастағы балалар серіктестерінің жетістігін, олардың жеке тұлғалық қасиеттерін жоғары бағалайды.

Балалардың коммуникативтік біліктері 6 жасқа қарағанда шағында үлкен мәнге ие бола бастайды. Өйткені дәл осы шақта баланың мазмұндық қатынасқа деген қажеттілігі күшейіп, бірлескен іс-әрекетке деген мүмкіндігінің аясы кеңейіп, еркін бірлестіктер аясын кеңейтуге деген талпынысы пайда болады. Мектепке дейінгі баланың құрдастары арасындағы танымалдылығы оның жолдастарымен қатынасына байланысты болып келеді. Мектеп жасына дейінгі баланың өзара қатынасқа деген қызығушылығы барысында туындайтын қиындықтар олардың өзімшілдік, үстемдік ету секілді мінез-құлқын көрсетеді, бірлескен ойын барысында шындықты бұрмалап бұзуы баланың топ ішіндегі әлеуметтік статусының төмендеуіне әкеледі, оның айналасындағылармен тұлға аралық қатынастарының дамуына қажетсіз келеңсіз кедергілерді туындатады. Баланы құрдастарының бірлескен ойынға тартуының маңызды шарты – баланың бірлескен ойында, бірлескен

іс-әрекетте қатынасқа түсе білу деңгейі.

Жоғарыда айтылған ғалымдардың пікірлеріне сүйене келіп, мектепке дейінгі ересек жастағы балалардың коммуникативтік біліктерін қалыптастыруға мынадай анықтама бердім: «Мектепке дейінгі ересек жастағы балалардың коммуникативтік біліктерін қалыптастыру дегеніміз осы жастағы балаларды мақсатқа сәйкес өзара түсіністікке жеткізетін, бұған дейін иеленген білімдері мен дағдыларының жиынтығымен қамтамаз етілетін бірлескен екі жақты ақпарат алмасуға қажетті амалдарды меңгерту».

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында // http://www.zakon.kz. (уақыты 19.09.2018 ж.)

2. ҚР «Білім туралы» заңы // Егемен Қазақстан, 27 шілде, 2007 ж.

3. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты.–2018ж.

4. Смирнова, Е.О.Межличностные отношения дошкольников. Диагностика проблемы, коррекция. – М.: Владос, 2013. – 158с.

5. Лисина, М. И. Формирование личности ребенка в общении. – СПб. : Питер, 2009. – 320 с.

6. Скитская, Л. В. К вопросу оптимизации коммуникативного общения детей старшего дошкольного возраста в воспитательнообразовательном процессе ДОУ //Мир науки, культуры, образования. – 2013.– № 5 (42). – С.84-87.

7. Жексенбаева У.Б. мен Жамекова К.Х «психологиялық және педагогикалық терминдерге түсіндірме сөздік»

8. Мектеп жасына дейінгі балалардың біліктері мен дағдыларының дамуына мониторин жүргізудің әдістемелік ұсынымдары. –Астана, 2018. – 116 бет.

ӘОЖ 375.033

ЖАЗДЫҚБАЕВА МАРИЯ БОТАЙҚЫЗЫ,
п.ғ.к., доцент

ҚАСЫМБЕКОВ ЖАКИПБЕК АЙДАРБЕКОВИЧ,
п.ғ.к., профессор,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан

«ТІЛ ДЕФЕКТІСІ БАР БАЛАЛАРМЕН» ЖҮРГІЗІЛЕТІН ТҮЗЕТУ ЖҰМЫС ТҮРЛЕРІ

Түйіндеме: Бұл мақалада тіл мүкістігінің пайда болуына көптеген себептер әсер етеді. Ең негізгі себебінің бірі баланы дұрыс тәрбиелемеу, яғни ата-анасының не бала бақшасында тәрбиешінің баланың жастайынан қалай сөйлей бастағанына көңіл аудармауы. Кейде баланың ауыз аппаратындағы кемістіктер де (мысалы, тістің қисық шығуы, таңдайдың, тілдің жырық болып туылуы, т.б.) тіл мүкістігінің болуына әкеледі. Егер баланың есту қабілеті нашар дамыған болса, ол айтылған сөзді дұрыс естімейді де оны құлағында анықтап сақтап қала алмайды.

Кілт сөздер: Тіл мүкістігі, дұрыс тәрбиелемеу, сөйлеу, сөйлесу, есту қабілеті, ауыз аппаратындағы.

Резюме: В этой статье очень много причин влияет на возникновение языкового недоразумения. Одной из основных причин является неправильное воспитание ребенка, то есть не обращать внимания на то, как родители или воспитатель детского сада начали говорить с детства. Иногда и дефекты в ротовом аппарате ребенка (например, кривые вывихи зубов, распыления подборов, развития языка и т.д.) приводят к наличию речевого нерва. Если у ребенка слабо развита слуховая способность, он не правильно слышит произношенное Слово и не может обнаружить его на ухе.

Ключевые слова: Языковые нарушения, неправильное воспитание, речь, общение, слух, устная речь.

Summary: In this article, many reasons affect the occurrence of a language misunderstanding. One of the main reasons is the wrong upbringing of the child that is, not paying attention to how the parents or kindergarten teacher started talking from childhood. Sometimes defects in the child's oral apparatus (for example, crooked dislocations of teeth, sprayed rebounds, language development, etc.) lead to the presence of a speech nerve. If the child has a weak auditory ability, he does not hear the pronounced Word correctly and cannot detect it in the ear.

Keywords: Language impairment, improper upbringing, speech, communication, hearing, oral

Дүние есігін ашқан сәби түрлі дыбыстарды естіп, ажырата бастайды. Адамдардың әңгімесі, жапырақтардың сыбдыры, құстардың сайрағаны секілді. Уақыт өте сол дыбыстарды ауызекі дыбыстау арқылы сөйлеу дәрежесіне жетеді. Егер бала дұрыс, анық түрде дыбыстарды айтып сөйлей білсе, ол оның өз-өзіне деген сенімін күшейтеді, ал керісінше тілінде мүкісі бар бала өзін өзгелерден кем санап, көп сөйлемеуге тырысып, қуыстана бастайды. Ол өз кезегінде баланың тұлға ретінде қалыптасуына кері әсерін тигізетіні анық [Лебединский В.В. «Нарушения психического развития в детском возрасте», 2003. 144 бет].

Қазіргі таңдағы еліміздегі және шет елдің ғалымдарының зерттеулері бойынша дамуында түрлі кемістігі бар балалардың саны жоғарылап өсуде.Соның ішінде сөйлеу тілі бұзылған балалардың саны жоғары деңгейде екені анықталды. Біздің басты мақсатымыз-осы балалардың мүмкіндіктерін анықтау, оқыту, тәрбиелеу, түзету жұмыстарын жүргізу.

Тіл мүкістігін түзеуде баламен неғұрлым жиі әрі жеткілікті түрде әңгімелесудің маңызы зор. Өкінішке орай, қара қазан қамымен, нәпақа табу мұратымен жүрген ата-ана балаға көп уақыт жұмсай алмайды. Шыны керек, ертегі айтудың өзі келмеске кетіп бара жатқан жайы бар. Сондықтан бұл ретте негізгі міндет балабақшалардағы топқа жүктеледі. Шынтуайтында, екі жасқа дейін баланың былдырлағаны құлаққа жағымды естілсе, ал екі жастан асқан бала әлі былдырлап жүрсе, онда ол логопедтің қарауына қаралғаны жөн [Кенжебаева Т.Б., Арнайы психология. Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы, 2011. 122 бет].

Тіл мүкістігін түзеуде:

-Тыныс алу жаттығулары;

-Су-Джок терапия;

-Түрлі дидактикалық,қимылды,мазмұнды,сюжетті, рөлді ойындар және шығармашылық жұмыстар;

-АРТ терапия;

-лого-ырғақ жаттығулары;

-Артикуляциялық жаттығулар;

-Жалпы және қолдың ұсақ моторикасын дамытуға арналған жаттығулардың маңызы зор.

СУ-ДЖОК ТЕРАПИЯ

XX ғасырдың аяғында Сеул халық университетінің профессоры Пак Чже Ву өзінің шығыс медицинасын зерттеу жұмысы барысындағы жаңалығы ретінде, адамдардың өзін-өзі түрлі кеселдерден емдей алатындай ерекше әдістемелерін паш етті.

Ол әдістеме «су джок» (корей тілінен аударғанда «су» — алақан, «джок» — табан) деп аталды «Су Джок» терапиясын пайдалана отырып: бұдыр-бұдыр шарлармен, қыры бар қарындашпен екі алақанның ортасына салып айналдыру арқылы жұмыс жасаймыз.

Жеке және топпен балалардың өз бетімен саусақтарына массаж жасауға дағдыландырамыз. Мәселен, сырты бұдыр кішкене шар немесе жаңғақты алақанға салып айналдыру арқылы баланың ұсақ моторикасын дамытамыз. Яғни, бұл саусақтарға массаждың бір түрі. Сол секілді карандаш, пластилин, мозайкамен жұмыс та, құмды,қиыршық тасты уыстау, тиындарды іріктеу, көз алдына елестету арқылы ауаға белгілі бір бейненің суретін салу- саусақ қимылын жетілдірудің, ми жұмысын жақсартудың бірден бір жолы [Попов А.С., Мусыкаева Ф.В., 2012. 112 с].

Арттерапия – бұл бейнелеу өнерімен емдеу дегенді білдіреді. "Арттерапия"– термині (art – өнер, artterapy – өнер арқылы терапия жүргізу) көбіне ағылшын тілді халықтар қоныстанған елдерде кеңінен тараған. Арттерапия арқылы тұлға бойындағы қабілетін көрсетіп, шығармашылығын шыңдайды. Ал шығармашылық қабілеттер қиялдың байлығымен, ойлаудың ерекшелігімен, заттарға деген сындарлы көзқараспен жаңа шешім және идеяларды ұсыну мүмкіндігімен, өз білімін, икемділігі мен дағдысын іске асыру барысында өмірлік белсенді ұстаным көрсете білуімен сипатталады. Арт терапияға құммен ойналатын ойындар мен дәстүрден тыс сурет салуды жатқызға болады.

Лого-ырғақ жаттығулары - бұл әуен ырғағымен және сөзбен үйлескен қимылдар жүйесі. Түзету жұмыстарында лого-ырғақтың атқаратын маңызы зор. Себебі музыка оқу қызметінде үнемі лого-ырғақтың элементтерін енгізу тілді, жалпы моториканы және үйлесімділікті жедел дамытуға ықпал етеді. Лого-ырғақ жаттығуларын "денсаулық" білім беру саласында дене шынықтыру оқу қызметінде элементтерін пайдаланамыз.

Қолдың саусақтары жақсы жұмыс жасауы үшін баланың сурет салып үйренуіне, қайшымен жұмыс жасауына, мозайка, пазлы жинауына, түймелерді тағып, шешуі секілді әрекеттерді атқаруына басымдық беріледі.

Көптеген тәжірибелерге сүйенсек,сөйлеу тілі бұзылған балалардың белсенді қозғалуында жетіспеушіліктер, соның ішінде саусақтың ұсақ моторикасында ауытқушылықтар байқалады. Қолдың ұсақ моторикасы мен қимыл қозғалыстарын дамыту жұмыстары мектепке дейінгі кезеңде де мектеп жасында да маңызды болып табылады. Тіл кемістігі бар балалардың ұсақ қол моторикасын дамытуда қолдың саусақ және буындарына массаж қолданудың маңызы бар [Лебединский В.В., 2003. 12 б.].

Балалардың ұсақ моторикасын дамытуда тақпақпен бірге жасалатын саусақ жаттығуларының да орны ерекше.Данышпан қазақ халқымызда бұған да ерекше назар аударған. Мысалы, «Қуырмаш», «Санамақ» т.б. ойындарды ойнатудың баланың ұсақ моторикасын, көру-қозғалыс тепе-теңдігін сақтауда, зейін қою, есте сақтау, санау қабілеттерін дамытуда маңызы роль атқарады.

Ата-аналар мен тәрбиешілердің ұсақ моторикаға дұрыс көңіл бөлгені жөн. Ойындар, жаттығулар , түрлі тапсырмалар беріліп отыруы керек.

Ұсақ мотористиканы дамыту барысында біз осы нәтижеге жетеміз:

1. Сөйлеу тілі жетіледі.
2. Қимыл қозғалыс қабілеті артады.
3. Икемділігі арта түседі.
4. Логикалық ойлау қабілеті дамыйды.
5. Танымдылық деңгейі артады.

Ұсақ мотористиканы дамытудың баланың жалпы дамуында да алатын орны ерекше.В.А. Сухамлинский бала қабілетінің қайнар көзі оның саусақтарының ұшында екенін жазған. Бала қолының қозғалысы қаншалықты епті болса, соншалықты ойлауы, сөйлеуі жақсы дамиды.

Барлық жаттығуды баламен бірге жақсы көңіл-күйде орындаймыз, ән айтамыз, жақсы жұмыстарын бағалап, мақтаймыз-бұл өз кезегінде балалардың қызығушылығын оятады. Берілген тапсырмаларды тиянақты орындауға тырысады. Әрбір баламен жеке-жеке жұмыс жасаймыз.

Баланың кедергілерден өту секілді ойынды ұйымдастыру барысында оны сөзбен де, қол шапалақтау арқылы да қолдап тұрған жақсы нәтиже береді. Әрбір бала мақтау сүйеді. Жылы сөз, жылы қабақ арқылы баланың сөзін де, тәрбиесін де түзеуге болады [Кенжебаева Т.Б., 2011. 122 бет].

Қарапайым жаттығулар барысында балаға түрлі жануарларды таныстырып, олардың жүрісін, қандай дыбыс шығаратынын қайталатқан абзал. Бұл бала үшін әрі қызық әрі керемет жаттығу. Мәселен, мысық қалай жүреді?, ол қандай дыбыс шығарады?- деген сауалдарға баладан жауап алып, оның қимылын бағалауға болады.

Бұдан басқа бірнеше жан-жануарларды атап шығуға болады. Ол үшін әрине, балаларға сол жануарлар туралы алдын ала мәлімет беру арқылы оқу қызметін өткізіп алған дұрыс. Сондай-ақ, аталған аңдарды көз алдына елестетуді үйреткен жөн. Ол өз кезегінде оның логикалық ойлау қабілетін дамытады. Ойын арқылы баламен қарым-қатынас нығаяды, сенім артады, баланың өз-өзіне деген көзқарасы жақсы жағына қарай өзгереді, көрсем, білсем деген ынтасы, қызығушылығы оянады. Ойын ақыл-ойды дамытатын тәсіл. Сондықтан оны тиімді пайдалану арқылы көздеген нәтижеге жетуге әбден болады.

Ұлттық құндылығымыз-қолөнерге баулу да осы мотористикаларды дамытуда өзіндік роль ойнайды. Жуан жіптен тоқыманың қарапайым түрін тоқу, түйін жасау, оны тарқату. Аппликация, жапсырма жасау, бір уыс бидай мен күрішті араластырып, балаға оны бөлек ажыратуды тапсыру да әрі қызық әрі пайдалы істің бірі. Бастысы, кез келген тапсырманы баланың қызығушылығын тудыратын ойын түрінде ұсынған дұрыс және тәрбиеші өзінің көңіл күйінің де көтеріңкі болуын қадағалағаны жөн, жағымды эмоционалдық жағдай жұмыс жасау қабілетінің жақсаруына, психикалық тонусының жоғарылауына әсерін тигізеді [Филичева Т.Б., Чиркина Г.В., Туманова Т.В., 2010].

Баламен неғұрлым көбірек сөйлесіп, оны диалогқа тарта білу қажет.Сол арқылы оның сөздік қоры қалыптасады. Тек баланың дұрыс сөйлеуін ғана бақыламай, тәрбиеші өзінің де құлаққа жағымды, дыбыстарды анық, мәнді етіп айтуына үлкен маңыз беріледі.Шағын ғана қуыршақ театрын, көлеңке театрын, көңілді эстафета ұйымдастырып, балаларды қызықтырып, көтермелеп отыру-тіл мүкістігін түзетуде ерекше роль ойнайды. Не десек те, басты нәрсе – ниет пен мүдде. Тәрбиеші мен ата-ана осы ретте мүдделі болса, кез келген кедергіні жоюға, жақсы нәтижеге қол жеткізуге болады. Тәуелсіз еліміздің ертеңі-балғындардың ақылды, өз-өзіне сенімді, ені сау, зерек болып өсуі-ортақ мүддеміз. Міне осы бағытта біз ең тиімді, ең дамыған, ең керемет тәсілдерді қолданамыз. Өз жұмысымыздың жақсы нәтижесін көргенде, бізден бақытты жан жоқ. Бұл жұмысымызды одан әрі инновациялық тұрғыда дамыта бермекпіз [Лапшин В.А., Пузанов Б.П., 1990].

Тіл мүкістігі – жеке дыбыстардың дұрыс айтылмауынан сөздің бұзылуы. Баланың кекештеніп, "р" әрпін айта алмауы – тіл мүкістігінің айқын дәлелі болып табылады. Тіл мүкістігінің бірнеше түрі бар:

- сигматизм – С, З, Ц, Т, Ж, Г, Щ әріптерін дұрыс айтпаудан сөздің бұзылуы;
- сақаулық – Р әрпін айта алмау; лямбдацизм – Л дыбысын дұрыс айтпау не басқа дыбыспен ауыстырып айту;
- бықтық – дауыс ырғағының бұзылуы және дыбысты дұрыс айта алмаудан сөздің түсініксіз шығуы;
- дизартрия – әріптерді дұрыс айта алмағаннан сөз көркемдігінің бұзылуы.

Тіл мүкістігінің пайда болуына көптеген себептер әсер етеді. Ең негізгі себебінің бірі баланы дұрыс тәрбиелемеу, яғни ата-анасының не бала бақшасында тәрбиешінің баланың жастайынан қалай сөйлей бастағанына көңіл аудармауы. Кейде баланың ауыз аппаратындағы кемістіктер де (мысалы, тістің қисық шығуы, таңдайдың, тілдің жырық болып туылуы, т.б.) тіл мүкістігінің болуына әкеледі [Специальная педагогика. Под ред. Н.М.Назаровой, 2007].

Егер баланың есту қабілеті нашар дамыған болса, ол айтылған сөзді дұрыс естімейді де оны құлағында анықтап сақтап қала алмайды. Сондай-ақ жүйке жүйесінің зақымдануынан да сөздің бұзылуы мүмкін (мыс., миға қан құйылу). Тіл мүкістігін емдеу кемістіктің пайда болу себебіне байланысты жүргізіледі. Бала тәрбиесінің дұрыс болмауынан болған тіл мүкістігін емдеуді логопед-дәрігер жүргізеді, ауыз аппаратындағы кемістіктерді жою үшін хирургиялық (көбінесе пластикалық) операция жасалынады.

Қазіргі кезде қоғам дарынды қабілетті адамдарды қажет ететінін ескеріп, жеке тұлғаның рухани өсуіне психологиялық-педагогикалық жағдай жасай отырып, өз ортасында және өзге ұжымда өзін еркін сезіне алуға тәрбиелеу, өзіне-өзі сенімді, жауапкершілік қасиетті сіңірген тұлға ретінде қалыптастыру қажет. «Психика дамуындағы тежелу» терминін дефектологтар ұсынған болатын [Кенжебаева Т.Б., 2011. 122 бет].

Психикалық дамудың тежелуі ол оның қарқынының бәсеңдеуі, мектепке түскен кезде анықталып, жалпы білім қорының болмауынан, қиялдауының шектелуімен, ойлаудың жетілмеуінен, шағын интелектуалды мақсаттылығымен, ойынға деген қызығушылығының жоғарылығымен көрінеді. Олегафрениямен ауыратын балалардан қарағанда бұл балалар қолданыстағы білім қорымен жеткілікті қанықкан, көмекті әлдеқайда өнімді қолдана білетін балалар. Кейбір жағдайларда эмоционалдық сфера 391 дамуының тежелуі бірінші болып байқалса, интелектуалды сфераның бұзылуы анық байқалмайды. [Лебединский В.В., 2003, 54 б].

Психикасында тежелуі бар балалардың танымдық ерекшеліктеріне тоқталсақ, түйсік пен қабылдауы жалпы бұл балалардың қоршаған орта туралы білімі өте шектеулі, фрагментарлық болып келеді. Қабылдаудың заттық және құрылымдық түрлері жеткіліксіз болып келеді. Бұл балалар кез келген затты таныс емес ракурста немесе схемалық түрінде, контур түрінде тани алмайды. Ұқсас әріптер мен әріп элементтерін үнемі шатастырады. Көру арқылы қабылдау қабілеттерінің кемшілігі олардың оқу процесінде айтарлықтай қиындықтар туғызады [Кенжебаева

Т.Б., 2011. 63 б].

Сондай-ақ тұтас қабылдау мүмкіндігі бұзылған. Яғни, балалар объектінің жеке элементтерін ажырата алмайды. Психикалық дамуында тежелуі бар балалардың зейін қабілетін зерттеген ғалымдар Л.И. Переслени, З. Тржесоглава, В.А. Пермякова, С.А. Домишкевич сияқты ғалымдар зерттеп, соның негізінде зейіннің келесі ерекшеліктерін ашып көрсетті:

1. Зейіннің тұрақсыздығы (толқымалылығы) баланың жұмыс өнімділігін төмендетеді.

2. Зейін шоғырлануының төмендеуі баланың объектіге назарын толық аудара алмауынан көрінеді.

3. Зейін көлемінің аздығы баланың ақпаратты тұтас қабылдай алмауымен түсіндіріледі.

4. Зейін таралуының төмендігі, бір уақытта бірнеше тапсырманы орындай алмауынан байқалады

5. Жоғары алаңдаушылық, қобалжу, көңілдің жиі бөлінуі ПДТ балаларға тән белгі.

6. З.Тржесоглава зейін тапшылығынан баланың салғырттығы, тапсырмалар мен инструкцияларды есте сақтай алмайтындығы байқалатындығын айтады. Танымдық процестердің бірі есте сақтауға тоқталсақ, ПДТ балалардың есте сақтау қабілетінің бұл түрінде танымдық белсенділіктің төмендігімен байланысты белгілі бір кемшіліктер болады. ПДТ балалардың ойлау ерешеліктері,- басқа психологиялық процестерден айырмашылығы, бұл әрекеттің қандай да бір қиын мәселені, күрделі ситуацияны шешумен байланыстылығы. Ойлау қабылдау сияқты емес, сезімдік тәжірибе шеңберінен асып кетеді. Ойлауда сенсорлық ақпараттар негізінде теориялық және практикалық қорытындылар жасалады. Ойлау болмысты тек заттар түрінде ғана емес, олардың қасиеті, өзара байланысы, қарым-қатынасы түрінде, яғни белгілі бір заңдылықтар мен қорытындылар түрінде көрсетеді. [Кенжебаева Т.Б., 2011, 36-41 б]

Қорыта келгенде, психикалық дамуы тежелген баланы дамыту барысында жұмыс нәтижелі болу үшін, әр баланың физиологиялық, психологиялық, жас ерекшеліктерін ескеру керек. Әр баламен 392 индивидуальды жұмыс жасалуы тиіс. Дамуы баяу балалардың психологиялық ерекшеліктерін ескеру, оқу материалын жай бөліп қоймай, керісінше жалпы дамуға бағытталған жаңа бағдарлама (баланың қоршаған ортаға бейімделуі, мінез-құлық ерекшелітері, өзін-өзі төмен бағалауы, қоршаған ортаға сенбеушілікпен қарауы, өз күшіне деген сенімсіздігі, белсенділігі төмен) құруды талап етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Лебединский В.В. «Нарушения психического развития в детском возросте» Москва, 2003. 144 бет

2. Кенжебаева Т.Б. Арнайы психология. Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған оқу құралы. Павлодар, -2011. 122 бет

3. Попов А.С., Мусыкаева Ф.В. Актуальные вопросы и инновационные подходы обучения и воспитания детей с тяжелыми нарушениями речи: сборник методических статей. – М.: 2012. –112 с.

4. Филичева Т.Б., Чиркина Г.В., Туманова Т.В. Программы для дошкольных образовательных учреждений компенсирующего вида для детей с нарушениям речи. Коррекция нарушений речи – М.: Издательство «Просвещение», 2010.

5. Лапшин В.А. Пузанов Б.П. Основы дефектологии . –М, 1990

6. Специальная педагогика. Под ред. Н.М.Назаровой. –М, 2007

7. Головчиц Л.А. Дошкольная сурдопедагогика: Воспитание и обучение дошкольников с нарушениями слуха: Учеб.пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М., 2001

УДК 376

ZHAKANBAYEVA BAKYTGUL BOLATOVNA
3rd year doctoral student,
6D010503-Defectology,
Department of «special education» ,
Institute of pedagogy and psychology,
Abai Kazakh Natinal Pedagogical University

PSYCHO-PHYSIOLOGICAL MECHANISMS OF VIOLATIONS OF WRITTEN SPEECH OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN WITH DYSGRAPHIA

Түйін. Өкінішке орай, бүгінгі таңда жазбаша сөйлеу тілін меңгеруде қиындықтары бар балалар саны артып келеді. Кемістіктің құрылымы да өзгеріп, түзетушілік міндеттерді шешу үшін жаңа ықпал ет жолдарын талап етуде. Жазудың құрылымы мен оның психолфизиологиялық механизмінде маңызды ролді оның психологиялық, психолингвистикалық және психофизиологиялық деңгейлерінің ұйымдастырылуы алады. Бұл деңгейлерді есепке алу сауат ашуға оқытуға даярлауда профилактикалық және дайындық жұмысын құрудың негізі болып саналады.

Түйін сөздер: жазбаша сөйлеу тілі, жазу актісі.

Резюме. К сожалению, на сегодняшний день число детей с проблемами в овладении письменной речи растет. Меняется и сама структура дефекта, которая трубует новых подходов к решению коррекционных задач. В структуре письма и его психофизиологических механизмах важную роль играют следующие уровни организации как психологически, психолингвистический, психофизиологический уровень. Учет содержания этих уровней являются основой в построении подготовительной и профилактической работыв период подготовки обучения к грамоте.

Ключевые слова: письменная речь, акт письма.

Summary. Unfortunately, today the number of children with problems in mastering writing are growing. The defect structure is also changing, which requires new approaches to solving correction problems. In the structure of writing and its psychophysiological mechanisms, the following levels of organization play an important role as psychologically, psycholinguistic, psychophysiological levels. Taking into account the content of these levels is the basis in the construction of preparatory and preventive work in the period of preparation of training for literacy

Key words: written speech, the act of writing.

The process of writing is considered by psychology to be the most complex, conscious forms of speech activity. Problems of learning the written speech of primary school children is one of the most important problems in the practice of special and General education. In the Domestic science, it is important to note the works of leading scientists such as Omirbekova K. K., Tulebieva T. N., Ibatova G. B, Korzhova G.M and others *[Өмірбекова Қ.Қ., Тулебиева Г.Н., Коржова Г.М ., 2014*. С. 30*]*.

According to the etiology and path of development, psychological content, popsychological operations, the process of writing differs from the process of oral speech. Oral speech acquisition begins very early in the child's second year of life and occurs in the process of practical communication with adults. Already during the first year of life, the child constantly hears speech addressed to him, the perception of someone else's speech develops his hearing and prepares his independent articulations. This practical training leads to the fact that in the middle of the second year of life, the child begins to repeat speech sounds and name of individual objects. Then the ability to name objects develops rapidly, speech gradually becomes expanded, coherent, and by the age of 4-5 years, the oral speech of a child who communicates a lot with adults becomes quite rich and complete. However, no child who speaks well and fluently does not know the ways in which his speech is carried out. He doesn't know what movements of the speech apparatus allow and help him to articulate a word; he doesn't know that his speech consists of separate words, and the rules of construction of oral speech become the subject of his awareness only in school, when he begins to study the grammar of that language.

Psychological and physiological mechanisms of writing. Researchers of that time, who still had a simplified idea of the psychology of the writing process and naively approached the question of localization of complex mental functions in the cerebral cortex, solved this question as follows: They believed that along with the centers of visual functions, centers for auditory and motor speech, it was possible to talk about a special "writing center", which they located in the middle part of the motor region of the left hemisphere. The researchers

proceeded from a very simplified idea of writing as a purely motor process, which easily relies on narrowly limited areas of the cerebral cortex. But the process of writing is so complex, and includes so many different components, and from the very beginning makes us assume that it is impossible to "localize" it in a strictly limited area of the cerebral cortex, and this complex process is provided by complex functional systems of mutually connected brain zones. Working together a number of areas of the cerebral cortex have their own function and provide one or another condition necessary for the implementation of the writing process. The destruction of the temporal sections of the left hemisphere cortex will cause the disintegration of writing precisely because it eliminates the possibility of distinguishing and preserving the articulate sounds that make up speech. When the cortex of the left temporal region is disturbed, the auditory material that should be indicated by the appropriate letters breaks up.

The temporal (auditory), posterior (kinesthetic), occipital-parietal (opto-spatial), and premotor (dynamic) sections of the cerebral cortex play a very important role in the act of writing. In the implementation of writing, auditory analysis is one of the important functions of the temporal cortex. As many physiologists note, the outer surface of the temporal region of the left hemisphere includes "secondary" zones of the cerebral cortex, and its violation leads to violation of the ability of sound analysis and synthesis. *[Лурия А.Р., 2000.* С.378-411*]*.

In the structure of writing and its psychophysiological mechanisms as in complex activities the following levels of organization are distinguished (by N. G. Svobodina):

Psychological level. It realizes through the work of the frontal parts of the brain (the anterior, posterior, and mediobasal parts of the frontal parts of the brain): The emergence of a motive for writing, the creation of a plan, the creation of a common meaning, the regulation of activity and the implementation of control over the actions are performed.

Psycholinguistic level. It provides the operational side of the implementation of the plan and consists of the process of sound separation, the system of acoustic perception and auditory-speech memory, actualization of images of representations, actualization of the motor image of the writing and its re-encoding into kinemas.

The linguistic level provides the work of the anterior and posterior speech zones, which is responsible for the syntagmatics and paradigm of speech.

- the process of sound separation is provided by the joint work of speech-motor and acoustic analyzers;

- the volume of perception of acoustic speech signals is provided by an acoustic analyzer

- re-encryption from one mental process to another occurs during the complex operation of acoustic, visual and spatial system analyzers

- the process of re-encoding the optical image of the letter b into the spelling of the letter (motor) occurs during the complex operation of visual and motor analyzer systems.

The psychophysiological level ensures the implementation of all the above operations and actions. It provides by the joint work of the posterior, inferior, posterior, and anterior occipital parts of the brain.

According to A. R. Luria, it takes 1.5-2 years for a letter to become a means of communication. At this time, the child tries to acquire the technical prerequisites of writing skills. According to M. M. Bezrukikh, at this time the child has difficulties of an objective nature. First, a child of preschool age is not functionally ready, because the formation of writing skills is a long biological process (because the mechanisms of voluntary regulation of activity are not ready, small hand muscles are not developed, etc.) *[Лурия А.Р., 2002. С.*294-309*]*.

The presence of specific errors was explained by violations of oral speech. Today, based on the observations of the study, we can say that they are also associated with disorders or insufficiency in the formation of various mental functions. There are several classifications of dysgraphia.

Dysgraphia is a deficiency in the ability to write, inability or the difficulty of learning the letter with normal intellect.

According to O. A. Tokareva, if the letter of children is dominated by omissions of letters, this form is interpreted as motor dyslalia. And by definition, the R. I. Lalaeva it is treated as dysgraphia of language analysis and synthesis.

The main mechanisms of errors in the letter, according to O. A. Velichenko are:

- phonemic perception disorders due to acoustic or kinesthetic analysis;

- violations of sound analysis and synthesis, dynamic motor functions;

- violations of visual and visual spatial functions

- violations of sound analysis and synthesis, attention *[Лалаева Р.И., 2003 С.224.]*

For normal speech activity, the integrity and safety of all brain structures is important. The auditory, visual and motor systems are of particular importance for speech. Oral speech is carried out through the coordinated work of the muscles of three parts of the peripheral speech apparatus: respiratory, vocal and articulatory. Speech exhalation causes fluctuations in the vocal folds, which provides a voice in the process of speech. The utterance of speech sounds (articulation) occurs due to the work of the articulation apparatus. All the work of the peripheral speech apparatus, which is associated with the most precise and subtle coordination in the contraction of its muscles, is regulatetes by the Central nervous system (CNS). The qualitative characteristics of speech depend on the joint synchronous work of many areas of the cortex of the right and left hemispheres, which is possible only

if the underlying structures of the brain function normally. A special role in speech activity is played by the speech-hearing and speech-motor zones, which are located in the dominant (left for right-handed people) hemisphere of the brain. Speech is formed in the process of general psychophysical development of the child. In the period from one year to five years, a healthy child gradually develops phonemic perception, lexical and grammatical side of speech, and develops normative sound reproduction. At the earliest stage of speech development, the child masters vocal reactions in the form of vocalization, walking, babbling. During the development of babbling, the sounds spoken by the child gradually approach the sounds of their native language. By one year, the child understands the meaning of many words and begins to pronounce the first words. After a year and a half, a simple phrase (of two or three words) appears which gradually becomes more complicated. The child's own speech becomes more and more correct phonologically, morphologically and syntactically. By the age of three, the basic lexical and grammatical constructions of everyday speech are usually already formed. At this time, the child proceeds to master the expanded phrasal speech. By the age of five, the mechanisms of coordination between breathing, phonation and articulation are developed and provides sufficient smoothness of speech utterance. By the age of five or six, the ability for sound analysis and synthesis also begins to form. Normal speech development allows the child to move to a new stage — the mastery of writing and written speech. The conditions for the formation of normal speech include a preserved Central nervous system, the presence of normal hearing and vision, and a sufficient level of active speech communication between adults and a child.

In the works of A. R. Luria, it is noted that oral speech is formed in the process of natural communication between a child and an adult, and written speech has a completely different origin and a different psychological structure. Written speech appears as a result of special training, which begins with the conscious mastery of all means of written expression of thought. In the early stages of the formation of written speech, its subject is not only the thought that is to be expressed, but also the technical means of writing sounds, letters, and then words. At these stages, the child develops motor writing skills.

L. S. Vygotsky believes that the process of the emergence and development of writing has a psychophysiological nature: it is characterized by a certain phase dynamics associated with the transfer of mental processes in children to a higher level of functioning. The scientist identifies two conditional periods that are associated with the process of formation of written speech and reflect the theory of personality development:

6-7 years – the period of automation of motor technology of writing speech

11-12 years – the stage of writing a letter in an independent type of speech activity.

Observing the process of speech development of children, L. S. Vygotsky identified and justified the presence of certain prerequisites for the emergence of writing speech:

1. A peculiar, arbitrary sign in the air ("writing in the air»)

2. "Picture writing" - children's drawing: from drawing objects, the child goes to drawing speech

D. B. Elkonin gives different theoretical views on the relationship between oral and written speech. On the basis of numerous experiments, the scientist shows that written speech differs from oral speech both in its functioning and in its internal psychological structure.

First of all, written speech is characterized by greater arbitrariness. The ability to dissect a word into its constituent sounds is the first operation that a child should master during writing process.This is the basis for further development of his written speech: the child can rise to the next stage only after he has mastered enough analysis of the sound composition of the word. Arbitrariness of written speech is the ability to give a thought a syntactically developed form. It requires, first of all, the dismemberment of thought itself. The process of transition from thought to speech is at the same time the process of forming thought itself and therefore requires great arbitrariness.In the course of research, D.B. Elkonin showed that written speech fosters a responsible attitude to the word than oral speech.

Violations of written speech can be caused by organic and functional reasons. Dysgraphia are caused by organic damage to areas of the brain involved in the process of writing. Functional reasons may be related to the influence of internal and external factors that delay the development of mental functions involved in the writing process.

REFERENCES

1. Логопедия негіздері [Текст] : оқу құралы / К.К.Омирбекова, Г.Н.Тулебиева, Г.М. Коржова - Алматы : Нур-Принт, 2014, 30.

2. Лурия А.Р. Высшие корковые функции человеа и их нарушения при локальных порпжениях моза. –М., 2000.- С.378-411.

3. Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. –М., 2002.- С.294-309.

4. Лалаева Р.И. Диагностика и коррекция нарушений чтения и письма у младших школьников: Учебно-методическое пособие / Р.И. Лалаева, Л.В. Венедиктова. - СПб.: Издательство «СОЮЗ», 2003. - 224 с.

ҒТАХР 14.23.07

ЖУМАБЕКОВА ФАТИМА НИЯЗБКОВНА,
п.ғ.к, профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нур-Султан, Казақстан

БАЙНАЗАРОВА ТҰРСЫНАЙ БЕЙСЕМБЕКОВНА,
п.ғ.к, қауым. профессор,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: tursinai-64@mail.ru

АДЫЛБЕК КЫЗЫ ГУЛНАЗ,
п.ғ.к, профессор,
Ж.Баласағын атындағы Қырғыз ұлттық университеті,
Бішкек, Қырғызстан

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУДІ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ЖАҒДАЙЫНДА МАМАНДАР ДАЙЫНДАУДЫҢ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа: Аталған мақалада жүргізілген зерттеу жұмыстарының барысы және оның мазмұны мен қорытынды нәтижелері берілген. Мамандар дайындаудың ғылыми-теориялық негіздерін анықтауда педагогикалық, психологиялық әдебиеттерге, нормативтік-құқықтық құжаттарға, отандық және шетелдік тәржірибелерге талдау жасалған. Теориялық материалдар жинақталып, оларды жүйелеудің нәтижесінде жоғары оқу орындарында студенттерге және мектепке дейінгі ұйымдарда мамандардың біліктілігін жетілдіру бағытындағы тенденциялар мен оның маңызы анықталып, болашақ мамандарды даярлауда басшылыққа алатын идеялар мен тәжірибелер жүйесі қарастырылған.

Түйін сөздер: модернизация, құзіреттілік, инновациялық технология, кәсіби даярлық, мамандар даярлау.

Аннотация: В статье представлен ход проведенных исследований, его содержание и итоговые результаты. В определении научно-теоретических основ подготовки специалистов проведен анализ педагогической, психологической литературы, нормативно-правовых документов, отечественной и зарубежной практики. В результате обобщения теоретических материалов и их систематизации определены тенденции и значение в повышении квалификации специалистов в вузах и дошкольных организациях, предусмотрена система идей и практик, которые руководствуются подготовкой будущих специалистов..

Ключевые слова: модернизация, компетентность, инновационные технологии, профессиональная подготовка, подготовка специалистов.

Annotation: This article presents the progress of the research, its content and the results. In determining the scientific and theoretical foundations of training, the analysis of pedagogical, psychological literature, legal documents, domestic and foreign practice was carried out. As a result of generalization of theoretical materials and their systematization tendencies and value in professional development of experts in higher education institutions and preschool organizations are defined, the system of ideas and practices which are guided by preparation of future experts is provided.

Key words: modernization, competence, innovative technologies, professional training, training of specialists.

КІРІСПЕ

Қазіргі кезде егемен еліміздің білім саласы әлемдік білім беру кеңістігіне ену және нәтижеге бағдарланған білім мен тәрбие беруді жүзеге асыру сияқты жауапкершілігі мол үлкен өзгерістерге бағыт алып отыр. Мектепке дейінгі тәрбие мен білім беру үздіксіз білім беру жүйесінің алғашқы сатысы ретінде өзгермелі өмірге табысты бейімделуге қабілетті жас ұрпақты қалыптастыруда мамандарды даярлау мәселесі маңызды болып табылатындығын ғалымдардың көп жылдық зерттеулері дәлелдеп берді.

2018 жылғы 5 қазандағы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында Мектепке дейінгі білім беру сапасын түбегейлі жақсарту керек.. Ойлау негіздері, ақыл-ой мен шығармашылық қабілеттер, жаңа дағдылар сонау бала кезден қалыптасады. Білім беру ісінде 4К моделіне: креативтілікті, сыни ойлауды, коммуникативтілікті дамытуға және командада жұмыс істей білуге бас-

ты назар аударылуда [https://www.akorda.kz/].

Бұл мақсатты жүзеге асыруда мамандардың кәсіби білімі, іскерліктері мен дағдылары арасындағы үзіліп қалған байланыс қайта жалғасын табуы керек. Болашақ маманның жеке тұлғалық позициясын, оның кәсіби білімі мен іскерліктерін біріктіру арқылы жүзеге асыру маңызды болмақ. Бұл біріктіру жалпы қосынды емес, сапалық жағынан жаңа құрылым болып, тұтастығы мен ішкі құрылымы жаңа типті тәрбиеші даярлау мен қалыптастыру мақсатына жетудің жолдарын қарастыруды талап етеді.

Болашақ мамандарды даярлаудың сапасын еліміздің білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңістігі аумағына кіріктіру міндеттерін шеше отырып көтеруді көздейді. Қазақстанда мектепке дейінгі тәрбие мамандарын кәсіби даярлаудың қазіргі кезеңдегі жай-күйіне талдау жасауда жоғары оқу орындарының алдына әлеуметтік-этикалық, экономикалық және ұйымдастыру-басқарушылық, кәсіби құзыретті, сауатты мамандарды даярлау міндеті қойылып отырғандығы анықталды. Педагогтың жаңа ғылыми-педагогикалық идеяларды шығармашылықпен қабылдай алатын, оқыту теориясы мен әдістемесін игерген кәсіби-педагогикалық құзіреттіліктің жоғары деңгейін игерген маман ретінде даярлау мәселесін тудырады. Ол үшін ЖОО-да мектепке дейінгі тәрбие мамандарын даярлауда білім беру мазмұнын жаңартып, оқу бағдаламалары мен ОӘК-ді қайта қарау, оқу құралдары мен оқулықтар даярлау мәселесін қолға алу қажет. Бұл өз кезегінде білім беру саласындағы өзекті мәселе – әлеуметтік-педагогикалық және ұйымдастыру тұрғысынан білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді, жаңа әдістерін іздестіруді, оларды жүзеге асыра алатын болашақ мамандарды даярлауға баса назар аударуды талап етеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Зерттеу барысында мектепке дейінгі тәрбие мамандарын даярлаудың теориясы мен негізгі бағыттары айқындалып, алыс-жақын шет елдердегі мамандар даярлаудың тенденциялары мен маңызы қарастырылды. Алдыңғы қатарлы дамыған мемлекет пен азаматтық қоғам құруға ұмтылыс жасалып отырған қазіргі кезде еліміз үшін болашақ мамандарды даярлауды жетілдірудің ғылыми-әдістемелік негіздерін айқындап, нақты іс-қимыл стратегиясын жасау маңызды мәселе болып отыр. Кез келген әрекет ғылыми тұрғыда негізделіп, мақсатты, жоспарлы түрде іске асырылса ғана тиімді нәтиже береді.

Білім беру сапасы, ең алдымен, болашақ мамандардың теориялық дайындығы мен тәжірибелік жұмыстың әдістерін жақсы игеруіне тәуелді. Осы екі аспектілер мектепке дейінгі білім беру мен дамытудың тиімділігін оңтайландырудың негізі болып табылады.

Мектепке дейінгі білім беру бағдарламаларының сапасы бойынша сұрақ жаңадан туған жоқ. 60-шы және 70-ші жылдардың өзінде-ақ, олардың когнитивті дамуға, әсіресе зияткерлік дамуға мүмкіндік туғызу арқылы әлеуметтік теңсіздікті қалайша төмендетуіне байланысты олардың сапасын өлшеу ұсынылған. 80-90-шы жылдары айрықша қажеттіліктері бар балалардың мәселелері (толық емес отбасынан, алуан мәдени қабаттардан шыққан балалар және тәртіптерінде проблемалары бар балалар), сонымен қатар дамудың үйлесімді шарттарын құру бойынша сұрақ білім беру саласында зерттеу нысанасына алына бастады. Кейінгі жылдарда (1998) мектепке дейінгі ұйымдарға мамандар даярлаудың сапасы жайындағы сұрақтар талқылана бастады. Әлем елдерінде мектепке дейінгі білім беру ісінде балаларды жалпыадамзаттық құндылықтар рухында тәрбиелеуді ұйымдастыруда едәуір бай тәжірибе жинақталған. Сәбидің өмір дағдыларын қалыптастыра отырып шығармашылық қуат мүмкіндіктерін ізгілік тұрғыдан ашуға, дамытуға алдағы уақыттарда негіз қалыптастыруға басымдық беріледі» - деп атап көрсеткен [Джадрина М.Ж, Г.З.Байжасарова и др., 2006, 115 с.].

Бірінші парадигманың негізінде білім берудің аспаптық түсінуі жатыр: сөйлеу тілін дамыту (literacy) мен сан ұғымы (numeracy) сияқты білім беру мазмұнына байланысты мамандардың кәсіби құзіреттілігін жетілдіру болса. Ал екінші парадигма тұлғаны субъектілі – конструктивистік түсінуге бағытталған, бұл түсінік Фребельдің идеяларында көрінеді, сонымен қатар бұл парадигма әлеуметтенуге, жеке адамның дербестігіне, және айрықша оқуға деген жағымды қатынасты құруға бағытталған. Жеке ғалымдар соңғы парадигманы «ерте балалық шақтың педагогикасы басты құзіреті» ретінде белгілейді, ол табыстардың нәтижелерімен ғана шектелмейді деп есптейді.

Білім берудің сапасының екі аспектісі ерекше қарастырылады: құрылым сапасы мен үдеріс сапасы; кейбір зерттеушілер үшінші аспектіні, яғни сапаның шартын тәмәмдамайтын, алайда қажет етілетін құрылым сапасы (ұйымдық сипаттамасы - топтағы бала саны, ересектер үлестемесі, тәрбиешілердің біліктілігі). Бағдарлау сапасы жағымды ахуалда, талапшылдықта және балаларды тәлім-тәрбиеге тартуда көрінеді. Кейбір зерттеушілер мектепке дейінгі білім беруді талқылауды бір мезгілде құратын екі парадигмамен сипатталады деп есептейді [Джадрина М.Ж, Г.З.Байжасарова и др., 2006, 115-116б].

Бірінші парадигма Франция, Англия, Голландия және Швейцарияның французша сөйлейтін бөлігінде кең өріс алса, екінші парадигма Швеция, Дания, Германия сияқты елдер мен Швейцарияның неміс тілінде сөйлейтін бөлігіне тән. Аталған парадигмалар балалармен ерте жаста жұмыс істеудің әртүрлі тәсілдерін ұсынады. Мектепке бейімделген, когнитивті тұрғыда бағытталған мектепке дейінгі білім беру жүйесі

ересектердің ұсынған нұсқауларына негізделеді, алайда, әлеуметтік–жеке бағытқа бейімделген концепция бейресми оқу қызметін ұйғарады. Бірінші жағдайда құрылым дидактикалық тұрғыға бағытталған. Екіншісінде–бұл ситуациялық, бейресми оқыту қызметі, оның негізінде ойын бағыты жатыр. Соңғы уақыттарда екі парадигмалардың – әлеуметтендіру мен білім беру қызметтерінің жанасуы атап өтіледі. Когнитивті білім беру жүйесін дәстүрлі түрде ұстанатын елдер әлеуметтендіруге көбірек көңіл бөлуге тырысады. Әлеуметтік қызметтердің басымдылығына бағытталған Швейцария не Германия сияқты елдер зияткерлік дамуды қуаттандыруға тырысып жатыр (2006-2007). Екі парадигманы біріктіріп қоймай, сонымен қатар бір мезгілде түрлі жастағы топтарды қосуды постулаттайтын Швейцария елінің базистік сатысын мысал ретінде қарастыруға болады.

Дүниежүзілік білім беру жүйесінде орын алып жатқан реформаларға талдау жасау әрбір сатыдағы (мектепке дейінгі, орта және кәсіби) білім беру сапасының аймағында реформаларға бағыт беретін үш тірек нүктелерін көрсетуге мүмкіндік береді:

- жаңа заман талаптарын толығымен қанағаттандыратын стандарттарды қайта қарау;

- білім беру сапасын бағалауға арналған құралдар мен технологияларды қалыптастыру;

- қоғамдық басқару құрылымдарында сапаны бағалаудың нәтижелері бойынша ақпарат алуға және қажет болған жағдайда реформаларды өзгертуге мүмкіндік туғызатын кері байланыс жүйелерін құру.

Барлық сараланған елдерде соңғы онжылдықта мектепке дейінгі білім беру сатысының оқыту бойынша нәтижелеріне қойылатын талаптарды бекітетін стандарттар мен олардың деңгейлеріне сәйкес келетін құжаттар қабылданды. Қазіргі таңда шет елдердегі қолданыстағы құжаттарды атап шығайық**:**

- 2009 жылы Франция елінде мектепке дейінгі білім беру барысында бала дамуының негізгі бағдарлары баяндалған Оқу жоспары мен ана мектебінің бағдарламасы қабылданды.

- Ұлыбританияда мектепке дейінгі білім беру жүйесін реттейтін (регламенттейтін) баланы әлеуметтік тұрғыда қамсыздандыру туралы үкіметтің қарары (The Childcare Act 2006) қабылданған.

- Финляндияда 2000 жылы мектепалды білім беру жүйесінің бағдарларын анықтайтын Core curriculum атты арнаулы құжат әзірленді, ал 2003 жылы ерте мектепке дейінгі білім беру үшін стандарттар да дамытылды, мысалы, National curriculum guidelines атты құжат мектепке дейінгі білім беру мекемесі үшін және алдырғандық шақты (дүниеге келген сәттен алты жасқа дейінгі) балаларды бағу үшін арналған. Ерте білім беруді регламенттейтін құжаттың мектепке дейінгі білім беру туралы құжаттан соң қабылданғаны келісті: алты жасқа дейінгі баланың дамуы оның өсу болашағы бойынша қарастырылады. Сонымен бірге, Финляндияның білім беру жүйесі қызметтің басты түрлерін анықтай отырып, мектепке дейінгі жастың ең құнды мазмұнын ұстап қала алады.

- Гонконгтің білім беру департаментіне қарасты оқу жоспарын әзірлеуге жауапты комитет 2006 жылы Гонконгте мектепке дейінгі оқыту мекемелері әзірлейтін оқу жоспары бойынша нұсқаулардың кезекті нұсқасын (Guide to the Pre-primary Curriculum) басып шығарды, онда балабақшалар мен балаларды күту орталықтарына ортақ оқыту мен баланы күтудің бірін-бірі толықтыру ұстанымы постулатталды.

- балабақшаның кестесі мен бағдарламалары (Ecole maternelle) Францияда 2009 жылдың ақпан айында жаңа редакцияда қабылданды.

Мектепке дейінгі білім беру үдерісі мен мазмұнын регламенттейтін құжаттар міндеттілер ретінде келесі екі тараудан тұрады: білім беру нәтижелерінің сипаттамасы мен білім беру мазмұнының сипаттамасы. Гонконг, Финляндия, Франция, Ұлыбритания мен Канадада қабылданған жаңа заманғы мектепке дейінгі білім беру стандарттарын салыстырып қарау келесі үрдістерді анықтауға мүмкіндік береді [Жұмабекова Ф.Н., Салиева А.Ж., 2014, 276 б.].

Білім беру нәтижелерінің ортақ қабілеттер деңгейі алдымен, мектепке дейінгі білім беруді реттейтін барлық талданған оқу жоспарларында: білім беру нәтижелерінің сипаттамасы, содан соң осы нәтижелер тізілетін мазмұны берілетіндігін көрсетті. Пәндер бойынша жетістіктерге жетуге емес, баланың дамуына әлдеқашан маңызды акцент берілген.

Әлемдік нарықтағы бәсекелестік, объективті шарттар, ғылыми прогрестің талаптары дамыған мемлекеттерде жоғары кәсіби білімді мамандарды даярлаудың тиімді механизмдерін үздіксіз іздестіруге ұмтылдырады. Сол себепті қазіргі уақытта дамыған елдерде жоғары білім беру саласында аса қызық процестер байқалуда, атап айтқанда олар мынадай мәселелерге ерекше назар аударуда:

- «ғылым-өндіріс» макроқұрылымында жоғары кәсіби білім беру жүйесін дамыту;

- таңдалған мамандық нобайы негізінде түрлі оқу орындарының функцияларын диверсификациялау;

- көпдеңгейлі маман даярлау құрылымын жетілдіру;

- үздіксіз білім беруді қарқынды дамыту;

- диплом алғаннан кейінгі оқытуды дамытудың түрлі формаларын жетілдіру;

- жоғары білім беру жүйесінде ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруды қамтамасыз ету;

- мамандарды өндіріс орындарының сұраны-

сы мен талаптары бойынша дайындау.

Жоғары кәсіби білім беру саласында, әсіресе, жоғары педагогикалық білім беру мәселесінің маңыздылығына ерекше назар аударып, оның мынадай бағыт-бағдарларын өзекті мәселелер ретінде қарастырады:

- дамыған елдердің көпшілігінде студенттердің өзіндік жұмыстарына басымдылық беру арқылы оқу-тәрбие үдерісін интенсификацилауға;
- жоғары кәсіби педагогикалық білімді мамандарды даярлау бағдарламаларын әзірлеуге;
- оқытудың жеке-дара формаларының қызметін күшейтуге;
- оқытудың белсенді әдістері мен техниалық оқу құралдарын енгізуге.

Салыстырмалы талдауларға сүйенетін болсақ, дамыған елдердегі жоғары білім беру саласын қаржыландыру мәселесі негізгі орындарда тұр. Өйткені, дамыған мемлекеттер өткен ғасырдың 60-жылдарынан бастап жоғары кәсіби білім беруді дамытуда оның ел экономикасындағы шешуші факторлардың бірі екендігін ескеру қажеттігін, оны жеткілікті қаржыландырмай, сапалы кәсіби маман даярлау мүмкін еместігін мойындаған. Жоғары кәсіби білім берудің негізгі бөлігі іргелі зерттеу жұмыстарына арналады. Соңғы жылдары жоғары білімді кәсіби мамандарды даярлау мәселесі бойынша ғылымға бөлінген қаржы АҚШ-та - 60%, Жапонияда - 54,9%, Оңтүстік Кореяда - 59,7%, Францияда - 90%, Ұлыбританияда - 95% құрап отыр. Жоғары оқу орындарында сапалы білім беру мен ғылыми зерттеулерге үлкен көлемде көңіл бөлу сапасы жоғары ғылыми-педагогикалық кадрларды даярлауға, одан ары қарай олардың сапалы қызмет атқаратын маман даярлауға мүмкіндіктерінің жоғары болуының қамтамасыз етілуі сол елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайының жоғары болуының кепілі ретінде қарастырылған [Сорокова М.Г., 1998. – 134 с.].

Соңғы 30 жыл кезеңінде АҚШ, Жапония, Батыс Еуропа елдерінде жоғары мектепті дамытуға қатысты ортақ бағыттар болды, атап айтқанда білім беру жүйесіндегі озық дәстүрлер мен инновацияларды және оқытудың тиімді технологияларын бір-бірінен алмасу арқылы интеграциялық процестерде қарқынды жүргізуіне байланысты дамыды.

Ойымызды түйіндей келе, алдыңғы қатарлы дамыған мемлекет пен азаматтық қоғам құруға ұмтылыс жасалып отырған қазіргі кезде еліміз үшін болашақ мамандарды даярлауды жетілдірудің ғылыми-әдістемелік негіздерін айқындап, нақты іс-қимыл стратегиясын жасау маңызды мәселе болып отыр. Кез келген әрекет ғылыми тұрғыда негізделіп, мақсатты, жоспарлы түрде іске асырылса ғана тиімді нәтиже беретіні анық.

Мектепке дейінгі тәрбие мамандарын кәсіби даярлаудың қазіргі кезеңдегі жай-күйіне талдау жасай келе, қазіргі таңда жаңа технологиялармен оқыту жүйелі түрде жолға қойылып келе жатқандығын байқадық. Білім беруді жаңғырту – бүгінгі заманның талабы. Біздің елімізде білім беру жүйесін жаңғырту үш басты бағыт бойынша жүзеге асуда.

Біріншісі, білім беру ұйымдарын оңтайландыру және оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу.

Екіншісі, оқу-тәрбие үдерісін жаңғырту және педагогтар құрамының сапасын арттырудың маңызы зор. Арнаулы педогогтық білім берудің үлгі-қалыптарын, мектептер мен жобалар оқытушыларының біліктілігін арттыруға талаптарды күшейту қажет. Әр өңірде педогогтардың біліктілігін арттыратын интеграцияланған орталықтар жұмыс істеуі тиіс.

Үшіншісі, білім беру қызметтерінің тиімділігі мен қолжетімділігін арттыру және біліктілікті бекітудің тәуелсіз жүйесін құру қажет. Мемлекет бір мезгілде білім беру қызметтерін көрсетуге әрі олардың сапасына баға беруге тиіс емес – деп атап көрсеткен еді.

Мамандар даярлауда оқу-тәрбие үдерісін жаңғырту білім саласына ене бастады. Мәселен, бүгінгі таңда академиялық еркіндікті дамыту білім беру жүйесін түбегейлі өзгертті деп айтуға болады. Білім алушының таңдаған пәні бойынша, мамандығына қатысты сабақтарды меңгеруі - академиялық еркіндіктің басты қағидаты болып саналады. Элективті сабақтар еңбек нарығы сұраныстары негізінде оқытылады. Сонымен қатар, тілдерді меңгеруге, электронды оқытуға, инклюзивті білім беруге, шағын кешенді мектеп мәселелері, 12 жылдық мектепке арналған маман даярлауға баса мән беріле бастады. Жоғары интеллектуалды әлеуеті қалыптасқан, инновациялық технологияларды еркін меңгерген, ғылыми-зерттеушілік қызметке бағытталған болашақ педагогтарды даярлау, қайта оқытуды да айта кету керек.

Білім беру қызметтерінің тиімділігі мен қолжетімділігін арттыруда инновациялық технологияларды, компьютер мүмкіндіктерді пайдалану, интерактивті білім беру, қашықтықтан оқыту, виртуальды педагогика тағы басқаларды тәжірибеге ендіруге баса назар аудару қажет. Ғалым-оқытушылар, зерттеушілер жалпы орта білім беретін мектептің жаңашыл мұғалімдерімен бірлесе отырып мектеп базасында инновациялық технологияны енгізу, оқушының жеке интеллектуалдық қабілеттерін арттыру бағытында жұмыстануда. Еліміздегі жоғары білім беру ордалары әлемдік білім беру жүйесіне көше бастады.

Қазақстан қазіргі уақытта білім беру, адам мен бала құқығын қорғау саласындағы барлық негізгі халықаралық құжаттарға қатысушы болып табылады. Бұл жоғары білім саласындағы жалпыға бірдей адам құқықтары Декларациясы, Балалар құқығы туралы Конвенция, Халықаралық адамдардың экономикалық, әлеуметтік

және мәдени құқықтары Декларациясы, Болон және Лиссабон конвенциялары және басқалар. Осыған орай біздің зерттеуіміз бойынша кәсіби сапалы маман даярлау өзара байланысты екі мәселені шешумен анықталады. Оның бірі – әлеуметтік тапсырысқа сай маманды кәсіби деңгейде дайындаудың нәтижесі мен мазмұнының сәйкес болуы, яғни кәсіби-педагогикалық міндет.

Екінші міндет – маман дайындаудың соңғы нәтижесін білім берудің мақсатына сәйкестендіре отырып, педагогикалық-психологиялық жүйені құрастыру. Осы жоғарыда аталған екі міндет бір мезгілде, бірдей шешілсе, маман дайындауда жоғары көрсеткішке қол жеткізуге болады. Білім беру жүйесінде ғылым мен тәжірибе негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға, кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін жағдайлар жасауға, жеке адамның шығармашылығын қалыптастыруда, сонымен бірге еңбек нарығында техникалық және кәсіптік білім алған білікті мамандарды өндірістің жаңа ашылған әртүрлі салалары бойынша қажет мамандарды даярлау біздің негізгі мақсатымыз.

Болашақ маман даярлаудың негізгі бағыттарын айқындауда, білім беру мазмұнын жаңғыртудың ғылыми-теориялық негіздерін анықтауда оның сапасын арттыру қай кезде болмасын өзекті болып келді, оның төмендегідей бірнеше басты себептері бар:

- жылдам өзгеріске ұшырап отырған қоғамдағы құндылықтар жүйесінің өзгеруі және мамандар нағыз білімнің тек фактілер мен сипаттаулар ғана емес, прогностикалық зерттеулердің қажеттілігі басым екендігін түсінді;

- оқу бағдарламалары, оқу жоспарлары, оқу-әдістемелік құралдардың сапасының әртүрлілігі;

- болашақ мамандардың материалдық, әлеуметтік, интеллектуалдық мүмкіндіктерінің әртүрлілігі.

Болашақ мамандарды даярлауды мемлекеттік деңгейде шешу барысында төмендегідей мәселелер қарастырылуда. Жоғары және орта білім беру жүйесін дамыту үшін мемлекеттік-жекеменшік әріптестігі желісін құру. Көпсатылы оқу гранттары жүйесін әзірлеу. Бүкіл ел бойынша ғылыми-зерттеушілік және қолданбалы білім берудің өңірлік мамандықтарды ескеретін мамандандырылған оқу орындары жүйесін құру. Жоғары оқу орындарындағы оқудың екінші курсынан бастап кәсіпорындардағы міндетті өндірістік тәжірибені заңнамалық тұрғыда бекіту. Оқыту әдістемелерін жаңғырту және өңірлік мектеп орталықтарын құра отырып, білім берудің онлайн-жүйелерін белсене дамыту. Біз қалайтындардың барлығы үшін қашықтан оқытуды және онлайн режімінде оқытуды қоса, отандық білім беру жүйесіне инновациялық әдістерді, шешімдерді және құралдарды қарқынды енгізу. Ескірген немесе сұраныс жоқ ғылыми және білім пәндерінен арылу, сонымен бірге, сұраныс көп және болашағы бар бағыттарды күшейту. Орта және жоғары білім берудің оқу жоспарларының бағыттылығы мен басымдықтарын оларға тәжірибелік машықтарға үйрету бойынша және тәжірибелік біліктілікке ие болу бағдарламаларын қосып, өзгерту. Кәсіпкерлікке бағдарланған оқу бағдарламаларын, білім беру курстары мен институттарын құру мәселелеріне де мән берілуде.

ҚОРЫТЫНДЫ

Болашақ тәрбиеші педагогтардың зерттеу мәдениетін қалыптастыру және озық іс-тәжірибе насихаттау арқылы біліктілікті жетілдіру, әдістемелік еңбектер жазуға бағыт беру, портфолио дайындау мәселелері семинар сабақтарда жан-жақты талдау жасалды:

- мектепке дейінгі тәрбиенің көкейкесті мәселелеріне талдау жасалып, нормативтік құқықтық құжаттармен таныстырылды;

- тәрбиешінің зерттеу мәдениетін қалыптастыру дың маңызы жайынша теориялық және тәжірибелік мысалдармен дәйекті дәлеледенген баяндама болды;

- озық іс-тәжірибе насихаттаудың теориясы мен тәжірибесіне тоқталып, өз іс-тәжірибелерімен ой бөлісті;

- тәрбиеші педагогтарды аттестациядан өткізуге қойылатын талаптарға шолу жасалып, оны қалай орындау барысы сипатталды;

- зерттеу мәдениетін қалыптастыруда іс-тәжірибенің тақырыбын таңдау, негіздеме жазу, оның құрылымы, мазмұны және оны бекіту жолдары қарастырылды;

- зерттеу мәдениетін қалыптастыру және озық іс-тәжірибе насихаттауға қойылатын аталаптар, дайындайтын құжаттар: Реферат дайындау мәселелері, мазмұны, құрылымы, әдістемелік нұсқау, көмекші құралдар дайындауға бағыт берілді, тәрбиешілердің сұрақ - сауалдарына жауап берілді;

- Портфолио дайындау және оған қойылатын талаптарды нақтылап, «Құжаттар портфолиосы» мен «Шығармашылық портфолио» дайындаудың құрылымы, мазмұны үлгі папкалар арқылы көрсетілді;

- семинардың соңында «Шыңдалу және шығармашылық» бағытында әр педагог өзі таңдаған тақырыптары бойынша негіздеме жазып, шығармашылық жоба қорғады.

Семинардың болашақ мамандар және балабақша тәрбиешілері үшін білім мазмұнын жаңғырту, біліктілікті жетілдіру, кәсіби деңгейлерін көтеру және мектепке дейінгі ұйымдарда мамандардың кәсіби құзіреттілігін арттыруда зор маңызы болды деп есептейміз. Болашақ мамандарды кәсіби сапалы даярлауда дұрыс болжам жасауға, жобалауға, модельдеуге, оқытушы мен студенттің тиімді ынтымақтастығы үшін жағымды психологиялық ахуал жасауға, кәсіби этика нормаларының сақталуына, білімнің талап етіл-

ген сапасының қамтамасыз етулуіне, білім беру сапасын сыртқы тапсырыс берушілердің сұраныстарына сәйкес арттыруға баса назар аудару қежет деп ой түйіндейміз. Сондай-ақ, әртүрлі дәрежелердегі халықаралық басылымдар мен Республика көлемінде өткізілген ғылыми-тәжірибелік конференциялар жинақтарында 15-тен астам ғылыми-әдістемелік мақалалар жарияланып, дөңгелек үстел өткізіліп оның жинағы шығарылды, мектепке дейінгі ұйымдардың тәрбиеші педагогтарына арналаған семинарлар өткізілді. Ұйымдастырылған іс-шаралар мектепке дейінгі тәрбие мамандарын даярлау мен мамандардың кәсіби біліктілігін жетілдіру мәселесінің жолға қойылуының дәрежесін көтеруге ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жылғы 5 қазан. https://www.akorda.kz/
2. Джадрина М.Ж, Г.З.Байжасарова и др. Теоретико-методологические аспекты развития школьного и дошкольного образования в условиях ориентации на результат. – Алматы. 2006. –255 с.
3. Жұмабекова Ф.Н., Салиева А.Ж. Мектепке дейінгі білім беруді жаңғырту жағдайында мамандар даярлаудың ғылыми-әдістемелік негіздері //Монография. – Астана «МастерПО», 2014. – 276 б.
4. Сорокова М.Г. Современное дошкольное образовани: США, Германия, Япония. – М., 1998. – 134 с.

UDC 372.881.111.1

IBRAEVA ZHANAR KULMATOVNA,
Doctor of Philological Sciences, associate professor,
al-Farabi Kazhakh National University,
Almaty

YELUBAY AISULTAN BAURZHANULY,
2nd year master student,
al-Farabi Kazhakh National University,
Almaty

A NEW APPROACH TO THE FORMATION OF STUDENTS' LEXICAL COMPETENCE AND ITS IMPORTANCE

Аңдатпа: Мақалада екі тілділіктің ағылшын тілінің жоғары оқу орындарының студенттерін игеруіне әсері қарастырылады. Мақалада басты аударылған назар - жаңа тілдің сөздік қорын игеруге, үйренген тілдің жағымды әсері туралы мәселені зерттеуге. Зерттеу процедурасы егжей-тегжейлі сипатталған: тест критерийлері, лексикалық құзыреттіліктің даму кезеңдері, бір сабақтың мысалы.

Түйін сөздер: құзыреттілік, лексикалық құзыреттілік, табиғи билингвизм, интерференция, құзыреттілікке негізделген оқыту.

Аннотация: В статье исследуется влияние двуязычия на усвоение студентами высшего образования английского языка. Основное внимание в статье уделяется исследованию вопроса о положительном влиянии усвоенного языка на овладение лексикой нового изучаемого языка. Подробно описана процедура исследования: критерии тестирования, этапы развития лексической компетенции, пример одного урока.

Ключевые слова: компетентность, лексическая компетентность, естественное двуязычие, интерференция, компетентностное обучение.

Annotation: The article examines the influence of bilingualism on the assimilation of students of the higher education of the English language. The main focus of the article is the research of question about positive affect of acquired language to master the lexis of a new target language. The procedure of the research is given with details: criteria of the test, stages of lexical competence development, the example of one lesson.

Keywords: competence, lexical competence, natural bilingualism, interference, competence based teaching.

Introduction

Language situation in Kazakhstan is considered today as a consequence of the implemented social, political and economic reforms. These reforms include the following changes: Kazakhstan's society is becoming more open, our state is part of the global community, developing and strengthening interstate political, economic, and cultural ties. All of the above contributes to the fact that foreign languages are currently in demand by society. Foreign language skills broaden the professional competence of a specialist, provides access to resources of world importance, makes the specialist competitive not only nationally but also globally.

The modernization of the education system, which is conducted in our country, is connected, first of all, with updating the content, ensuring its active, developing, culture-like character, with the demands of the modern labor market for professionally mobile, communicatively competent and creatively thinking specialists.

Taking a brief look at the reforming the higher education system over the years of Kazakhstan's independence, it can be conditionally subdivided into the following stages;

• 1991-1994 - Formation of the legislative and regulatory framework for higher education.

• 1995-1998 - Modernization of the higher education system, updating its content.

• 1999-2000 - Decentralization of management and financing of education, expansion of academic freedoms of educational organizations.

• 2001-2004 - Changes in the strategic development of the system of higher and secondary education.

• 2005-2010 - Search for optimal ways to adapt the higher education system to the conditions of a market economy based on the "Concept for the development of the education system of the Republic of Kazakhstan until 2015".

• 2011 to the present - a new stage, the formation of a national model of education based on innovative development, integrated into the global educational space and providing training for specialists competitive in the world labor market.

The reform of Kazakhstani education was carried

out with the understanding that "a qualitative reform of education in the context of dynamic socio-economic changes in society can only be carried out if there is a detailed strategy that takes into account both the real situation in the field of education, growing trends and existing relations and possible ways for the future development of society and the state. Such a strategy was supposed to become the basis for the development of a flexible tactical program of action, constantly adapting to rapidly changing real conditions " [A.T. Baiturbaeva, 2013].

Currently, Kazakhstan is recognized by the world community as a state with a market economy. During the short historical period of gaining independence, Kazakhstan made a breakthrough in the economy, integrating into the world civilization, using new progressive technologies. The prospects for the country's socio-economic development have been determined.

In this context, the role and significance of the modern education system, human capital as criteria for the level of social development, which form the basis of a new standard of living of society and are the most important factors, the basis of the economic power and national security of the country, increases.

In turn, transformations in the system of social relations have an impact on education, require it to be mobile and respond adequately to the realities of a new historical stage and must correspond to the needs of the development of the economy as a whole.

The Kazakhstani education system is developing under the conditions of an outdated methodological base of education, structure and content, which are insufficient for its gradual entry into the world educational space.

The content of education in a modern general education school remains factual, state standards based on a subject approach are morally outdated. There is a lack of a competent approach focused on the individuality of the student [URL: http://old.unesco.kz/rcie/data/koncepciya.htm].

Foreign language education as one of the components of the general system of republican education cannot be considered outside the context of the environment in which it functions and develops. The expanding integration processes, the growth of professional and scientific exchanges, the deepening of international interaction and cooperation in the last decade have stimulated the progressive development of foreign language education. In this area, significant positive changes have taken place in the educational system of Kazakhstan, both in content and in organizational terms. However, despite the positive processes, the organization of foreign language education in the Republic is characterized by a number of negative phenomena.

The planned expansion of the time boundaries and periodization of foreign language education to fully meet the modern social order for specialists who practically and professionally at the international standard level one or more foreign languages requires a serious modernization of the quality management system of foreign language education, which, in turn, implies the need to:

- qualitative revision of the national foreign language educational policy;
- significant renewal of methodological, content, technological and resource bases of foreign language education;
- creation of a single, structurally and substantively unified foreign language educational space for all forms and levels of the education system;
- systemic organization of training and retraining of personnel for each model of education in foreign languages (early, specialized, variative - professional);
- creation of educational and methodological complexes for each of the named educational programs based on the unification of the normative and content base for each level;
- building a unified system for ranking and assessing the learning levels of a foreign language, oriented to international standards [Kunanbaeva S.S., 2006].

Formulation of the problem

So developing and paying attention to the individuality of the student through competent approach is necessary. To develop any type of competence the process of acquiring knowledge should be based on that. For sure, if the competence is narrow similar to our main topic's, in that case it would not be a meaningful case. Despite the fact that lexical competence cannot be the competence upon whole educational process, it is still the part of communicative competence, which is suitable to be the focus of education process.

A number of factors determine the actualization of the competence-based approach in education. This includes globalization, the dynamism of life processes, a colossal increase in information flows. New terms and concepts began to emerge more actively. It becomes clear that for a successful professional activity it is no longer enough to get the highest mark and stop there - there is a need to replenish your knowledge with information, possibly from a completely different field.

The peculiarity of competence-based training is not in the assimilation of ready-made knowledge, but in the fact that the conditions for the origin of this knowledge are traced. The learner himself formulates the concepts necessary for solving the problem. With this approach, educational activity, acquiring a research and practical - transformative character, itself becomes a subject of assimilation [Gromyko Yu. V., 2000, p. 38].

Aim of the article

In this paper, we will trace the patterns of the development of the lexical competence of a foreign language by natural students-bilinguals - Russian-Kazakh / Kazakh-Russian.

In the process of researching the indicated question, a contradiction was discovered, which is still a subject for controversy and discussion among scientists, teachers and linguists: Is bilingualism an inhibiting factor in the lexical competence of a third language for students or, on the contrary, allows them to succeed in learning?

From this contradiction, it is possible to identify the problem that formed the basis of this work: "Do bilinguals, namely natural ones, who alternately speak two languages (Russian-Kazakh or Kazakh-Russian), succeed in learning vocabulary and mastering the competence of the English language?"

Theoretical background

A.V. Khutorskoy, distinguishing between the concepts of "competence" and "competency", offers the following definitions. Competence - includes a set of interrelated personality traits (knowledge, abilities, skills, methods of activity), set in relation to a certain range of objects and processes, and necessary for high-quality productive activity in relation to them. Competence is the possession, possession of a person of the appropriate competence, including his personal attitude towards her and the subject of activity [Khutorskoy A.V., 2007, p. 17].

Other foreign authors define the concept of competence as knowledge, skill, ability or characteristic associated with performing professional activities at a high level, such as problem solving, analytical thinking, or leadership potential. Some definitions of competence include motives, beliefs, and values. [Mirabile R.J., 1997, p. 74]

Competence is a group of knowledge in a certain area (related knowledge), skills and relationships that affect a significant part of professional activity (roles and areas of responsibility), which are related to the performance of activities, which can be measured by accepted standards and which can be developed through training [Parry S. B., 1996, p. 50].

According to researchers, the competence-based approach (in particular, in the field of learning foreign languages) is based on the activity approach and is its logical continuation.

As I.L. Bim, "the competence-based approach is nothing more than the further development of an activity-based approach to education, focused on the results of the formed types of activities, acting both in the form of material products (...) and in the form of spiritual increments, including in the form of knowledge, skills ,, skills, value orientations and at least minimal experience in the practical implementation of the formed activities [I.L. Bim, 2007, p. 159].

Lexical competence is an integral part of communicative competence, the formation of which proceeds as a graduated process, in which several levels can be conventionally distinguished. By the level of formation of lexical competence, we mean the ability of students to solve problems associated with the assimilation of a foreign language word during its practical use in speech on the basis of acquired knowledge and relevant skills [Bim I.L., 2007, p. 23].

Lexical competence - being an integral part of the communicative one, is knowledge of the vocabulary of the language, the ability to determine the contextual meanings of words, to call the necessary lexical units in accordance with the situation, and to determine the national characteristics of a foreign language vocabulary. The structure of lexical competence includes: cognitive, efficient-practical and reflective components. Together with the process of formation of lexical competence, the development of lexical skills of a productive and receptive nature takes place. The lexical skill will be solid if you work on it in the system.

Lexical skills ensure the inclusion of words in productive and receptive types of speech activity, which ensures high combinability of lexical material, expressed in the automatic use of lexical material to confirm one's own thought, as well as in understanding the thoughts expressed by other participants in the act of communication [Shamov A. N., 2007, p. 25].

Bilingualism, or bilingualism, is the alternating practical use of two (or more) languages, and the degree of this use and the ratio of languages by different specialists and scientists is determined unequally. The American linguist L. Bloomfield, for example, believed that bilingualism implies equal proficiency in each of the languages at the native level; according to this opinion, most of the inhabitants of Canada, Switzerland or areas of Belgium bordering France can be classified as bilinguals. Another point of view, expressed by U. Weinreich [Weinreich U., 1963], is that speech competence in a native language and knowledge of a foreign language may differ.

The French scientist A. Boileau divided bilingualism into natural (unconscious) and artificial (conscious) [Boileau A., 1946]. The first one arises and exists due to natural regular contacts of multilingual peoples living in the same territory and assumes that they simultaneously have two options for expressing thoughts, feelings, etc. in the respective languages. Natural bilingualism can be found not only in Kazakhstan, but in any former Soviet republic.

Despite the existing general patterns of teaching

foreign languages in conditions of bilingualism, each specific bilingualism requires careful analysis. The formation of a foreign language lexical competence occurs in the conditions of Kazakh-Russian bilingualism, therefore the learning process has its own characteristics.

In the next paragraph, we will consider the stages (system) of working on lexical (competence).

The formation of a foreign language lexical competence in conditions of bilingualism is complicated by the interference of the lexical systems of the Kazakh and Russian languages. Interference caused by the interaction of the linguistic systems of the contacting languages negatively affects the formation of a foreign language lexical competence, which manifests itself in the numerous difficulties that students face when learning and using lexical units of the English language.

On the basis of the criterion of interlingual interference, four types of words are distinguished, which, thus, makes it possible to grade the difficulties of their mastering:

1) words and phrases that do not contradict each other in structure in both languages;

2) linguistic units, specific in form and content only for the studied language, which limits the interference of the native language;

3) words with a wider scope of meaning in the target language in comparison with the native one;

4) groups or nests of synonymous words, the volume of meaning of which is covered by one polysemantic word of the native language [Galskova N. D., 2006, p. 292].

During training, lexical difficulties can also be:

- inconsistency of the volume of meaning of the lexical units of the contacting languages, insufficient awareness of the morphemic structure of the lexical unit, incorrect associations based on the usual meanings of the words of the Kazakh / Russian languages;

- mismatch of combinatorial features of the word.

The proposed lexical difficulties cover the semantics of the lexical unit and its syntagmatic features. These types of difficulties are manifested in the process of teaching Kazakh schoolchildren of lexical competence, but we emphasize that the problems encountered when working with a foreign language word are not limited only to the indicated difficulties.

Ch. Yujiang, as obstacles to the development of a foreign language vocabulary, which has frequency characteristics, calls the lack of reliance on the semantic potential of the word, which becomes the reason for the use of a word in an unusual meaning, violation of the norms of combining lexical units, narrowing or, conversely, expanding the meaning of the word, lack of differentiation of paronyms, erroneous use in the use of antonyms, synonyms, homonyms, insufficient attention to the context to determine the meaning of a polysemantic word [Yuiczyan Ch., 2012, p. 276].

In the typology of lexical difficulties experienced by Kazakh students, we distinguish

- difficulties manifested at the level of identifying the signs of a lexical unit,

- difficulties manifested at the receptive level of using a lexical unit,

- difficulties manifested at the productive level of using the lexical unit.

At the level of identification of the signs of a lexical unit, difficulties, as a rule, can be identified already during the initial development of lexical units out of context or in the microcontext (in phrases). Let's list the signs of a lexical unit, the development of which is a condition for mastering a lexical unit and its correct use in speech:

1) semantic features,
2) paradigmatic features;
3) phonetic (pronunciation) signs;
4) spelling signs;
5) functional signs;
6) formal signs;
7) derivational signs;
8) combinatorial features.

As our observations show, partial mastering of the characteristics of the studied word, listed above, is the most frequent case of difficulties in using a lexical unit. It is important to note that students often do not recognize the essential features of lexical units, and this is crucial for the appearance of difficulties at the receptive and productive levels of vocabulary use. In conditions of natural bilingualism, difficulties also arise due to the interfering influence of the lexical systems of the native(Kazakh or Russian) and Russian (or Kazakh) languages on the foreign word being mastered.

For the successful productivity of students according to the above indicators of linguistic skills, it is necessary to focus on the criteria for successful work on vocabulary. In the main provisions of the Common European Framework of Reference for Languages, the main criteria for successful work with vocabulary are given [14], namely the quantitative indicator (size), i.e. the number of words and fixed expressions that need to be mastered; possession of a sufficient vocabulary for the implementation of any language or speech activity; regular use of the learned material and control over this process; knowledge of the differences between active and passive vocabulary; analysis of progress in knowledge using modern techniques. In addition, teachers are advised to consciously approach the selection of lexical material, that is, rely on the need to achieve communicative goals at a certain stage of the educational process, take into account cultural values, intercultural differences, follow lexical and statistical principles for selecting words based on the frequency of their use, use authentic

oral and written sources, motivate English learners by organically making changes to the planned work on vocabulary, if this does not contradict the solution of current communication problems.

The process of mastering the word goes in stages. Scientists identify several main stages in the formation of a lexical skill.

N.I. Gez believes that the main stages of the formation of lexical skills include: familiarization, initial acquaintance, the development of skills and abilities to use vocabulary in various types of speech activity. [Yu. Gez N. I., 1982, p. 205]

In our study, we adhered to the generally accepted stages of the formation of lexical skills according to the research of N.A. Shamov [Boileau A., 1946] The first stage in the formation of lexical skills begins with the acquisition of sensory information about the word, namely: perception, recognition of the image of the word and its discrimination. Then the process of memorization takes place - a cognitive action to retain words and their connections in memory. The memorization process must be conscious, i.e. learners must understand the meaning and meaning of lexical units, and not memorize them mechanically.

The second stage of the formation of lexical skills involves practical actions with a word, repeated training "according to a template", with the aim of gradually developing the skills to use new vocabulary, memorize it, and transfer it to the level of long-term memory.

The third stage of the formation of lexical skills is based on the formation of lexical skills, i.e. the stage of creative application of knowledge, the development of lexical actions in new conditions, in other words - this is lexical creativity, which is characterized by originality and independence of expression, novelty of thought.

When working with vocabulary, it is necessary to study its nature: how the process of memorizing new words occurs, on the basis of what mechanisms lexical skills function, what techniques exist to help students memorize new words faster. The lexical skill is formed in 3 stages: introductory, training, final.

Methodology

To get answers to the proposed questions and find ways to solve the above problems, it is supposed to use the following research methods: 1) observation; 2) testing; 3) comparative analysis of the features of speech and general development; 4) quantitative analysis and presentation of empirical data.

Procedure

As the target group of people were chosen students of the 4th course of Bachelor degree. The age of participants varies from 18 to 21. The gender of all students is female due to the choice of specialty.

When organizing experimental work, we were based on the following provisions:

1. The experimental work was carried out in natural conditions in accordance with the approved curriculum for studying the discipline "Basic English";

2. The study involved deliberate changes in the learning process in accordance with the set goal and hypothesis;

3. The experimental work consisted in checking the effectiveness of two languages for the development of the lexical competence of the third language.

The experiment was carried out in 2020 at Al-Farabi University. The study involved 30 students with specialtie of "Foreign language: two foreign languages".

The research was carried out in three stages:

• Ascertaining; • Formative; • Generalizing.

I. The ascertaining stage.

Tasks:

1) Selection of control and experimental groups;

2) Determination of the level of formation of the lexical competence of speaking;

3) Formulation of evaluation criteria;

4) Determination of variable and non-variable conditions of experimental work.

Methods used: testing, polling, statistical processing, analysis, generalization, systematization. Expected result: 1) The control (CG) and experimental (EG) groups were selected; 2) The conditions for conducting experimental work were determined; 3) The initial level of formation of the lexical competence of speaking is determined; 4) Highlighted high, medium and low levels of lexical competence formation.

II. Formative stage.

A task:

Development and testing of the developed set of tasks in the EG for a group of students.

Methods used: testing, observation, analysis, systematization.

Expected result: an increase in the level of development of the lexical competence of speaking among students.

III. Generalizing stage.

Tasks:

1) Final control of the level of lexical competence formation in the EG group in comparison with the CG group;

2) Confirmation of the proposed hypothesis

The ascertaining stage of the experimental work

The purpose of this stage is to identify the level of skills formation at this stage of training.

To test the hypothesis put forward, the control and experimental groups were defined. The choice was based on the oral examination of each student. The results showed that the students of the two groups have approximately the same level of

knowledge.

In the first group an experimental work was carried out on the development of lexical competence on the basis of the developed set of exercises. In the second group the learning process proceeded unchanged.

One of the main tasks of the ascertaining stage of the experiment was to determine the level of formation of lexical competence in students. For this, students were offered a test that covers the semantic, paradigmatic, phonetic (pronunciation), spelling, functional, combinatorial features of words. Test consists of 8 parts:

1. Vocabulary in context: students need to put words into the right context. A target word is given and a sentence where the word needs to be put.

2. Forms of verbs: after reading the sentences with verbs in brackets, students need to choose the right form of the verb.

3. Definition vocabulary: the words need to be matched with their definitions.

4. Prepositions proficiency: the prepositions according to the situation should be placed in right places.

5. Modal verbs proficiency: the knowledge of modal units of language is checked through gap filling activity.

6. Similar meaning: students' depth in vocabulary helps to substitute a given word with another given words according to the situation (sentence) given.

7. Spelling: the words are deliberately written wrong, students need to check the spelling of words.

8. Phonetics (pronunciation): transcriptions of different words are given. They need to be identified, exactly, spelling.

After analyzing the results of the control task, the number of students with high, medium and low levels of lexical competence formation was determined. Comparing the data for the two groups, we can conclude that the difference in the levels of formation of lexical competence among students from the EG and the CG is insignificant and is on the average level.

Methodology for the development of lexical competence.

For each lesson with the students from the EG, elements of the proposed set of tasks were introduced, various exercises aimed at developing lexical competence were performed.

The idea is - as many as you are able to learn**.** We expect if a student is able to memorize 10 words a day that would be the success. Although the number of new vocabulary can go up to 20. The reason why the number of words is vague, it depends on individual people. Some students may learn more than 10, others less. So averagely, on each lesson we aim to learn 10 words.

The topics of words are according to the level of students. The vocabulary which students of B1 and B2 should know is chosen. For instance, about the weather and climate, meals and eating out, body parts, describing people, education, jobs and work, etc.

The more students read: stories, newspaper articles, textbooks, simple books (are promoted during extra class hours). That is to see the words in contexts and learn them consequently.

We don't seek to memorize vocabulary lists: that's pointless because it doesn't work. The reason for that is to be able to remember vocabulary; one has to recycle it, which means a student needs to read those words in meaningful and interesting contexts as often as possible.

This is one of the classes, as an example of the lesson procedure:

Table 1. The lesson procedure

The lesson number 3
The topic: Transport
The context for this lesson is an episode of the well-known BBC series about cars and driving, Top Gear, in which previous presenter Jeremy Clarkson and his colleagues organize a race across London using four different modes of transport.
The lesson begins with vocabulary, and Sts learn words and phrases connected to transport, focusing particularly on road travel. This is followed by a pronunciation focus where the consonant sounds /ʃ/, /dʒ/, and /tʃ/ are contrasted. Sts then read about three of the participants in the race, who travelled by bike, car, and boat, and finally they listen to find out how the fourth participant, who was using public transport, fared. The first half ends with Sts discussing what the result of the race would be if it were held in their nearest big city.
In the second half of the lesson, Sts begin by revising what they know about comparatives and superlatives, before going to the Grammar Bank, where this knowledge is extended. This leads into a listening activity about the causes of car accidents, based on detailed research from the USA. There is another pronunciation focus on linking in fast speech, which will help Sts to understand the listening. Sts then discuss some statements to do with road transport. The lesson ends with a writing focus where Sts write an article about transport in their town or city.
As it is said, using, pronouncing and memorizing are strongly promoted during the whole class in both halves. Learning vocabulary takes place in both new language and functional language parts.

The precise list of vocabulary should be learned in this session:

Table 2. List of vocabulary

Transport	
Public transport and vehicles:	**On the road:**
ferry	car crash
coach	cycle lane
lorry	parking fine
motorbike	pedestrian zone
scooter	petrol station
motorway	roadworks
tram	rush hour
the Underground	seat belt
van	speed camera
	speed limit
	taxi rank
	traffic lights
	traffic jam
	zebra crossing

The work on the development of the lexical competence of speaking took place in three stages, but the emphasis was placed on the training stage, which is characterized by implementation through exercises aimed at the formation of a productive lexical skill and its improvement.

1. Introductory 2. Training 3. Applicable

The familiarization stage includes vocabulary presentation (primary sound presentation of a word and word reproduction), vocabulary semantisation and primary reinforcement.

The purpose of the introductory stage is to ensure the perception of vocabulary through the auditory and visual channels and the formation of elementary lexical knowledge, including knowledge of the meaning of a specific lexical and semantic variant, as well as knowledge of the form of a word. Students establish patterns of word formation; carry out differentiation at the level of words, phrases and sentences.

The following skills are developed: to select and record the primary information about the language unit; guess about the meaning of a word based on various "clues" in the form of familiar elements in its structure; group language means according to various criteria (compatibility, thematic series); use adequate language means to the context; quickly recognize the meanings of new lexical units associated with the topic of this stage of learning and the corresponding situations of communication.

The purpose of the training stage is: preparation for real communication through repeated repetition of lexical units and the establishment of system-semantic links between them, as well as the formation of automated skills for their use.

Skills to be developed: combine lexical units into statements, taking into account their grammatical features; to identify the features of the foreign language picture of the world, contained in lexical units; express the same idea by different lexical means, or with the help of a limited lexical stock; select equivalent replacements.

The main purpose of the applied stage is to define, analyze and consciously regulate by students the use of various techniques for mastering a special foreign language vocabulary, which contributes to the activation of their educational activities.

The following skills are developed: to combine linguistic means in the context of its reproduction (retelling); construct text based on keywords (phrases); the ability to select linguistic means for solving a certain semantic (communicative) task; the ability to build your own statements in the target language; the ability to correctly perceive and evaluate the statements of other participants in acts of communication.

Results

The main goal of our experimental work was to prove the hypothesis put forward that the process of forming lexical competence will proceed more successfully in natural bilinguals than in monolinguals. According to the results of the test taken repeatedly, students showed significant progress in using vocabulary of the target language. By comparing the results of two target groups, the EG with methodology for development of competence justified the predicted results and proved the question of positive affect of the acquired languages on the target language.

REFERENCES

1. A.T. Baiturbaeva, T.N. Chumachenko Priorities in the field of education in the framework of the strategy "Kazakhstan-2050" // Bulletin of KazNPU - Almaty. - 2013.

2. Concept for the development of education in the Republic of Kazakhstan until 2015. - Astana, - 2004. - URL: http://old.unesco.kz/rcie/data/koncepciya.htm

3. Kunanbaeva S.S., Karmysova M.K., Ivanova A.M., Arenova T.D., Zhumagulova B.S., Kuznetsova T.D., Abdygapparova S.K. The concept of development of foreign language education in the Republic of Kazakhstan. - Almaty: Kazakh University of International Relations and World Languages named after Abylai Khan, 2006. - URL: https://gigabaza.ru/doc/62326.html

4. Gromyko, Yu.V. The concepts and project in the theory of developmental education V.V. Davydova / Yu.V. Gromyko // Izvestiya RAO. - 2000. - No. 2. - 38 p.

5. Khutorskoy A.V. The ratio of activity and educational content // School technologies. - 2007. - No. 3. - S. 10-17

6. Mirabile, R.J. (1997). Everything You Wanted to Know about Competency Modeling. Training and Development Journal, 51(8), pp. 73-77.

7. Parry, S. B. (1996). The quest for competencies. Training, 33(7), 48-56.

8. I.L. Bim, Kompetentnostnyy podkhod k obrazovaniyu i obucheniyu inostrannym yazykam (Competence-Based Approach in Education and in Teaching Foreign Languages) / I.L. Bim, A.V. Khutorskoy // Kompetentsii v obrazovanii: opyt proektirovaniya: sb. nauch. tr. / pod red. A.V.Khutorskogo. – M.: Nauchno-vnedrencheskoe predpriyatie «INEK», 2007. 327 p.

9. Lexical skills of speaking and reading - the basis of the semantic competence of students. / A. N. Shamov // Foreign languages at school. - 2007. - N 4. - S. 19-25.

10. Weinreich U. Languages in contact: findings and problems. The Hague, 1963.

11. Boileau A. Le probleme du bilinguisme et la theorie des substrats langues vivantes. Bruxelles, 1946.

12. Galskova N. D. Teoriya obucheniya inostrannim yazikam. Lingvodidaktika I metodika [Theory of teaching foreign languages. Linguodidactics and methodology] / N.D. Galskova_ N.I. Gez // [Tekst] uchebnoe posobie dlya studentov_lingvistov universitetov i fakulteta inostrannih yazikov visshih pedagogicheskih uchebnih zavedenii. [[Text] textbook for students of linguistic universities and foreign languages faculty of higher educational institutions]. – M.: Academy, 2006. – 336 P.

13. Yuiczyan Ch. Puti preodoleniya leksicheskih oshibok v rechi kitaiskih uchaschihsya [Overcoming lexical errors in the speech of Chinese learners] /Ch. Yuiczyan // Uchenie zapiski ZabGU Seriya_ Filologiya_ istoriya_ vostokovedenie. [Scientific notes of Sabhu Series: Philology, history, Oriental studies]. - 2012. - №2. - P. 275 – 278

14. Council of Europe. 2001. Common European Framework of Reference for Languages. Cambridge: Cambridge University Press. – URL: https://rm.coe.int/16802fc1bf

15. Yu. Gez, N. I., Lyakhovitsky, M. V., Mirolyubov, A. A. et al. Methodology of teaching foreign languages in high school / N. I. Gez, M. V. Lyakhovitsky, A. A Peaceful. - M .: Higher school, 1982.-373 p.

УДК 378.016

ИДРИСОВА АЙГУЛЬ ЕРКИНОВНА,
старший преподаватель, кандидат технических наук,
кафедра агрономии и технических дисциплин,
Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
г. Талдыкорган,
E-mail: aei_64@mail.ru

ТОКАНБАЕВ АСХАТ ЕРКИНОВИЧ,
преподаватель, магистр естественных наук,
кафедра агрономии и технических дисциплин,
Жетысуский университет имени И.Жансугурова,
г. Талдыкорган,
E-mail: tokanbaev_ashat@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ПО ПРОГРАММЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ЦЕНТРА ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ «ОРЛЕУ»

Түйіндеме: Мақалада үздіксіз білім беру жүйесіндегі заманауи тәсілдер қарастырылады. Өзін-өзі дамыту, өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі тану технологиялары және білім беру нәтижелерін бағалау жүйелері сипатталады. Оқыту мен оқытудағы заманауи цифрлық технологиялар талданады.

Кілт сөздер: жеке тұлғаға бағытталған тәсіл, дивергентті ойлау, бақылау-аудит, бағалау, таксономия.

Резюме: В статье рассматриваются современные подходы в системе непрерывного образования. Характеризуются технологии саморазвития, самосовершенствования, самореализации и системы оценивания результатов образования. Анализируются современные цифровые технологии в преподавании и обучении.

Ключевые слова: личностно-ориентированный подход, дивергентное мышление, контроль-аудит, оценка, таксономия.

Abstract: The article deals with modern approaches in the system of continuing education. Technologies of self-development, self-improvement, self-realization and systems of evaluation of educational results are described in detail. Modern digital technologies in teaching and learning are analyzed.

Keywords: a person-centered approach, divergent thinking, control-audit, estimation, taxonomy

ВВЕДЕНИЕ

Программа повышения квалификации преподавателей в Национальном центре «Орлеу» включает четыре модуля, в которых отражен анализ традиционных и инновационных технологий обучения, организации самостоятельной работы студентов, текущего контроля учебных достижений студентов и IT-технологий в обучении.

Цель первого модуля «Современные подходы в системе непрерывного образования» заключается в ознакомлении слушателей с существующими в современной высшей школе современными подходами и методами, улучшающими качество преподавания и их использованием в практической образовательной деятельности. Лекционный материал по первому модулю предоставляет слушателям эффективные стратегии, инструменты и образовательные технологии для обеспечения эффективности учебного процесса и учебных достижений студентов. Тренинги направлены на обобщение, анализ, синтез полученной информации и выработку умений применять ее в преподавании конкретных дисциплин.

В первой теме модуля представлено сравнение традиционных и инновационных технологий обучения, обосновывается направленность обучения на конкретный результат, приводится классификация инновационных методов обучения, их критерии и характеристики. В данном блоке слушатели отрабатывают техники ведения занятий от организации малых групп до использования case-stady. Слушатели представляют свои презентации по использованию инновационных технологий в учебном процессе, обмениваются опытом, тем самым реализуются принципы интерактивного обучения. Преподаватель-тьютор выступает в роли координатора-модератора.

Во второй теме модуля раскрывается личностно-ориентированный подход в обучении, принцип индивидуализации и дифференцированного подхода с учетом потребностей и способностей обучаемого, теоретические основы и методические аспекты дифференцированного подхода к обучению.

Внимание слушателей фокусируется на возможностях выстраивания студентом собственной образовательной траектории на основе формирования индивидуальной образовательной программы с учетом интересов обучаемого, стимулирования студентов к самостоятельному приобретению знаний, необходимых для решения конкретной проблемы, образовательной деятельности, направленного на развитие у обучающихся разумного, рефлексивного мышления, способного выдвинуть новые идеи и увидеть новые возможности (критическое мышление).

В третьей теме рассматриваются технологии развития критического мышления и проблемно-ориентированный подход в обучении, определяются системы действий учителя и обучающихся, анализируются технология проектного обучения. В данной теме дается обзор инновационных технологий в обучении в контексте необходимости развития дивергентного (творческого) мышления. Также приводится информация о понятии «мышление» и дается разъяснение особенностям дивергентного мышления для формирования навыка разработки заданий, направленных на развитие и критического мышления. В соответствии с поставленной целью включены вопросы по таксономии Б.Блума, позволяющие формировать личностно-ориентированные задания обучающихся с различным уровнем восприятия знаний. Приводимый сравнительный анализ проектно-ориентированного и проблемного подходов в образовании позволяют сформировать четкое представление у преподавателей о применимых на практике технологиях разработки заданий, способных формировать у обучающихся практические навыки и профессиональные компетенции.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Основным отправным пунктом мыслительной деятельности вообще и проявления критичности ума, в особенности, является рефлексия. Она возможна только в том случае, если человек мотивирован узнать, понять, осмыслить, установить истину или получить результат, в противном случае ни о какой критичности ума не может быть и речи. Именно поэтому результаты экспериментального формирования критического мышления указывают на то, что развить этот тип мышления удается не у всех обучаемых, а лишь у 30-60 % испытуемых в зависимости от типа группы и уровня образования. В четвертой теме раскрываются социально-психологические аспекты профессиональной деятельности преподавателя вуза. В западной практике огромное внимание уделяется эмоциональному комфорту как студента, так и преподавателя (Emotional Intelligence).

Разработка и конструирование технологии обучения имеет несколько этапов: теоретический, связанный с определением цели, объекта технологизации, расщеплением образовательного процесса на составляющие и выявлением связей; методический - с выбором, методов, средств и форм обучения; процедурный, в течение которого организуется практическая деятельность по реализации технологии обучения. При этом должны соблюдаться принципы целостности, воспроизводимости, адаптации, научности, гибкости, контролируемости.

Принцип целостности, согласно которому технология обучения должна в интегрированном виде представлять систему целей, методов, средств, форм, условий обучения, обеспечивая тем самым реальное функционирование и развитие конкретной дидактической системы.

Принцип воспроизводимости, согласно которому реализация предписаний технологии обучения с учетом характеристик данной педагогической среды гарантирует достижение заданных целей обучения. Для того, чтобы отвечать принципу воспроизводимости, современная технология обучения должна быть реализуемой в условиях типового образовательного учреждения при необходимом и достаточном минимуме материальных средств, людских ресурсов и времени.

Принцип адаптации требует приспособления процесса обучения к личности обучающегося, отвечающего познавательным особенностям конкретного обучающегося. В системе обучения это требование расширяется до адаптации образовательного процесса к условиям его места проживания и жизнедеятельности, его финансовым возможностям, физиологическим свойствам его организма.

Принцип научности требует опоры на последние достижения наук, лежащие в основе содержательной части изучаемой дисциплины, на достижения педагогической науки, на экспериментально проверенные дидактические нововведения, данные из смежных с дидактикой областей знания.

Принцип гибкости требует обеспечения возможности оперативного и непрерывного обновления содержания обучения, модернизации содержания учебных дисциплин и дидактических материалов к ним. Реализация этого принципа облегчается и является естественной при сетевой технологии обучения. Это можно проиллюстрировать на примере возможности оперативной актуализации учебно-методических материалов, представленных на учебном сервере в электронной форме.

Принцип контролируемости предполагает наличие некоторого компонента в системе, обеспечивающего качественную оценку результатов реализации технологии обучения на всех ее этапах и оперативную корректировку хода

образовательного процесса. В системе обучения к этому добавляется необходимость идентификации личности обучающегося.

Второй модуль «Технологии саморазвития, самосовершенствования, самореализации» детализирует различные структуры, которые позволяют рассматривать обучение аналитически, развивать новые подходы к учебному процессу с новым взглядом на расширение интеллектуальных сил студентов, поощрения студентов думать критически и творчески, учить студентов понимать, решать и ставить сложные проблемы.

Во втором модуле рассматривается проектная технология обучения (образовательная технология XXI века), анализируется проектно-организованный подход в выполнении самостоятельных работ. Предоставляется классификация проектов, обосновываются такие основные этапы выполнения проекта, как определение целей и задач, объем и описание работ, ограничения проекта, затраты, бюджет, ресурсы и риски проекта, сроки выполнения, организационная структура, коммуникации на проекте.

Целью третьего модуля «Системы оценивания результатов образования» является ознакомление с современными концепциями системы оценивания результатов образования в высшей школе. Понятие оценивания результатов включает в себя два основополагающих параметра: контроль-аудит и оценку результатов обучения.

Контроль-аудит представляет собой совокупность анализа и интерпретации информации о любом аспекте программы учебной подготовки как части процесса определения ее эффективности и действенности, а также выявления прочих связанных с данной программой результатов. Оценка – это процесс получения информации о ценностных характеристиках деятельности индивида с целью определения достигнутого им уровня компетенции и соответствия последнего профессиональным стандартам. Оценка измеряет результаты обучения отдельных студентов, то есть относится к микроуровню и является одним из элементов контроля [1].

Дж.Коуэн образно определил контроль как «энергетическую станцию процесса обучения», а оценку как «двигатель обучения» [2]. Таким образом, контроль является качественной, а оценка – количественной характеристикой системы оценивания результатов образования.

Наиболее известным подходом к определению ожидаемых результатов обучения является таксономия Бенджамина Блума. Термин «таксономия» обозначает теорию классификации и систематизации сложноорганизованных областей действительности, имеющих иерархическое строение. Б.Блум идентифицировал три области учебной деятельности: когнитивную, эмоциональную и психомоторную. Когнитивная область относится к мышлению и развитию интеллектуальных способностей. Согласно Б.Блуму существует шесть ведущих категорий, которые отображают типы мыслительного поведения от базового до продвинутого (знание, понимание, применение, анализ, синтез, оценка). Эти категории характеризуют различные уровни сложности, то есть обучение должно начинаться на самом низком уровне и далее постепенно переходить на более высокие уровни.

Группа исследователей усовершенствовала таксономию Б.Блума, добавив 7 уровень – «созидание». «Знание», «понимание» и «применение» относятся к мыслительным умениям низкого порядка, а «анализ», «синтез», «оценка» и «созидание» – к мыслительным умениям высокого порядка.

Smart-цели используются главным образом в менеджменте для управления проектами, управления бизнесом и личностного развития, в настоящее время применяются и в образовании. Аббревиатура «smart» была впервые использована Полом Майером в 1995 году и соответствует словам «specific» (конкретный), «measurabl» (измеримый), «attainable» (достижимый), «relevant» (актуальный) и «time-bound» (ограниченный во времени). Использование smart-целей в образовании позволяет не только сформулировать ожидаемые результаты обучения, но и детально обозначить средства их контроля и оценки путем поиска ответов на вопросы по каждой цели [2].

Цель четвертого модуля «Современные цифровые технологии в преподавании и обучении» - ознакомить с инновационными подходами в разработке электронного учебного контента и возможностями их применения в практической образовательной деятельности, используя мировые достижения в информационных и компьютерных технологиях. Уникальные изменения в методологиях и технологиях обучения за последние пять лет указывают на актуальность применения информационных и компьютерных технологий в учебном процессе.

Анализ образовательных процессов показывает, что технологии обучения являются составной частью социальных технологий, поскольку они протекают в системе образования, которая, в свою очередь, является социальной системой. Современные социально-экономические условия требуют разработки наукоемких социальных технологий, которые обеспечат передачу социальной информации в результате социального наследования не на уровне интуиции, прошлого опыта, а на прочной основе современных научных данных, технологизации и информатизации социального пространства.

Обучение с помощью технических средств основывается на дидактических свойствах и функциях этих средств. Под дидактическими

свойствами того или иного средства обучения понимаются основные характеристики, признаки этого средства, отличающие его от других, существенные для дидактики как в плане теории, так и практики. Такими характеристиками средств обучения следует считать присущие им качества, которые могут быть использованы с дидактическими целями.

Под дидактическими функциями средств обучения понимается их назначение, роль в учебно-воспитательном процессе для достижения определенных дидактических целей. Таким образом, дидактические функции средств обучения есть внешнее проявление свойств средств обучения, используемых в учебно-воспитательном процессе для реализации поставленных целей.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В компьютерных технических средствах обучения различают материальную и информационную, нематериальную составляющие. Свойства этих составляющих одинаково необходимы для целей обучения, но роль программной, информационной части все в большей мере определяют дидактические свойства компьютерных средств. Именно с помощью дидактических свойств компьютерных программ реализуются дидактические функции компьютера.

Электронное учебно-методическое пособие, используемое на теоретических занятиях, должно обеспечивать возможность сопровождения излагаемого материала видеороликами, анимационными изображениями с звуковым сопровождением, давать возможность педагогу демонстрировать сложные явления и процессы в простой понятной форме, визуализировать изучаемые на лекционных занятиях тексты, всевозможные графические объекты.

По результатам обучения в Национальном центре «Орлеу» рекомендуется использовать в высших и средних учебных заведениях следующие инновационные технологии и методы:

1) на лекциях – ассоциограммы, видеоматериал, работу в малых группах, smart-цели;

2) на практических занятиях - таксономию Б.Блума, тесты, расчетно-графические задачи, рефлексию;

3) во время самостоятельной работы обучающегося с преподавателем (СРОП) - case-study, эссе, тестирование, мозговой штурм;

4) во время самостоятельной работы обучающегося (СРО) - цикл Д.Колба, проектный метод, рефлексию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Найзабаева Л.К. Система оценивания результатов образования. – Алматы: 2015.
2. Cowan J. (1999). Facilitating development through varieties of reflection.

УДК 371.3

KAMITZHANOVA NARGIZA BAKHYTZHANOVNA,
Master`s student,
The Faculty of Philology and World languages,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty,
E-mail: nkamitzhanova@gmail.com

MARINA ZHAMBYLKYZY,
PhD, Associate Professor,
Department of General Linguistics and European Languages,
The Faculty of Philology and World languages,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty,
E-mail: marina_719@mail.ru

EFFECTIVENESS OF AUDIOBOOKS ON PRONUNCIATION SKILLS AT DIFFERENT LEVELS OF LANGUAGE PROFICIENCY IN HIGH SCHOOL

Түйін: Бұл мақалада әр түрлі деңгейдегі студенттер арасында айтылым дағдыларын жақсарту үшін аудиокітаптарды қолданудың өзектілігі талқыланады. Аудиокітаптар ана тілінің мағынасында да, шет тілін оқыту жағдайында да қолданылатын ортаға жаңа техникалық қатысушылардың арасында тілдік білім берудің құнды стратегиясы болып саналады. Олар белгілі бір білім беру мақсаттарында қолданылады және оқушылардың тілдік дағдыларын, жалпы айтылым дағдыларын, атап айтқанда, сөйлеу дағдыларын, атап айтқанда хабарлау қабілеттерін арттыруға арналған технологиялық көмек ретінде жүзеге асырылады. Уақыт өте келе, айтылымды үйрену мен оқудың өзектілігі өзгерді. Айтылымды оқыту дағдыларының артықшылығы және тіл үйренудің негізі деп санайтын кездер болды. Басқа уақытта бұл грамматика сияқты басқа тілдік дағдыларға қарағанда онша маңызды емес деп саналды және оқытушылар мен студенттер оны елеусіз қалдырды. Осыған байланысты, бұл мақала аудио кітаптардың дыбысты тану мен дыбыс шығаруды жақсартуға әсерін анықтауға бағытталған. Сонымен қатар, бұл мақалада студенттерге әр деңгейдегі айтылымды үйретудің негізгі қиындықтары талданады. Мақала айтылымды үйретудің және тілдерді оқытуда аудиокітаптарды қолданудың маңыздылығының дәлелі ретінде қызмет етеді. Аудиокітаптар бірінші деңгейдегі оқушылар үшін фонологиялық түсініктің дамуына, сондай-ақ барлық деңгейдегі оқушыларға айтылымға әсер етеді.

Кілтті сөздер:аудиокітаптар, айтылым дағдылары, тілді білу, әр түрлі деңгейлер, айтылымға үйрету, дыбыстық жүйе.

Аннотация: В этой статье обсуждается актуальность использования аудиокниг для улучшения навыков произношения среди учащихся разного уровня. Аудиокниги считаются ценной стратегией языкового образования среди последних технических специалистов, вступающих в учебную среду, которая используется как в смысле родного языка, так и в контексте обучения иностранным языкам. Хотелось бы отметить, что они часто используются для определенных образовательных целей и используются в качестве технологической помощи для повышения осведомленности учащихся о языковых навыках в целом и навыках произношения в частности. Актуальность преподавания и изучения произношения менялась со временем. Были времена, когда произношение считалось привилегированным аспектом педагогических навыков и основой для изучения языка. В другие периоды времени это считалось менее важным, чем другие языковые навыки, такие как грамматика, и широко игнорировалось учителями и учениками. В связи с этим, данная статья направлена на определение влияния аудиокниг на улучшение распознавания звука и производства звука. Кроме того, в данной статье анализируются основные трудности обучения произношению учащихся на разных уровнях. Статья служит доказательством важности обучения произношению и использования аудиокниг в обучении языкам. Аудиокниги оказывают эффективное влияние на развитие фонологического понимания учащихся начального уровня, а также на произношение учащихся всех уровней.

Ключевые слова: аудиокниги, навыки произношения, владение языком, разные уровни, обучение произношению, звуковая система.

Abstract: This article discusses the relevance of using audiobooks to improve pronunciation skills among students at different levels. Audiobooks have been believed to be a valuable strategy for language

education purposes among the latest technical entrants to teaching environments that are used both in the sense of native language as well as in the context of foreign language teaching. In addition to being used as a scaffolding device in case of such vulnerable individuals, they are often used for certain educational purposes and are implemented as a technological help to enhance the awareness of pupils' language skills, in general, and pronunciation skills, in particular. This article aims to determine the impact of using audiobooks on the improvement of sound recognition and sound production. In addition to this, it analyzes main difficulties of teaching pronunciation at different levels. The article act as evidence for the significance of pronunciation instruction and the use of audiobooks in language teaching.

Key words: audiobooks, pronunciation skills, language proficiency, different levels, teaching pronunciation, sound system.

The relevance of pronunciation teaching and learning in the area of ELT has fluctuated over time. There were times in which pronunciation was recognized as a privileged aspect of teaching skills and as a foundation for studying the language. It was considered less important than other language skills, such as grammar, at other periods, and broadly ignored by teachers and learners. In most of the latest course books, while it is possible to see sections presenting grammar suggestions and practice exercises, no instructor may pay attention to these sections. Hence, pronunciation, being one of the most important aspects of speaking, challenges us by influencing the manner in which the members of dialogue generate or understand a verbal speech. As with the processes of language acquisition and instruction, pronunciation has several impacts on language learning. Pronunciation promotes listening comprehension and encourages one to be intelligible during a conversation. It also helps learners develop the skills they require in English for successful communication.

Despite its significance, by the late nineteenth century, a pronunciation skill received little interest from scholars as well as teachers, as there was stronger focus on other language elements such as grammar and vocabulary instead. The understanding of teaching and studying pronunciation has begun to develop from being overlooked to being accepted as an important factor in a language class as modern language learning and teaching pronunciation techniques have arisen in the field [1, p.188].

In addition, recent pronunciation researches have indicated that the introduction of technologies into classrooms is helpful for teaching pronunciation. Audiobooks, which have been acknowledged as one of the latest technical arrivals in the academic environment of the school, may be a strong method of teaching and studying pronunciation. Audiobooks, however, have often been used to teach abilities related to reading thus far, rather than abilities related to pronouncing phonemes and sounds.

As speaking a language requires an interpersonal capacity to understand and use language elements efficiently, still it is a challenging action, especially for learners of foreign languages. Language learners need to respond correctly to what people say by using the right features of speech in order to provide conversation that is not hindered by misunderstandings. Among these traits, pronunciation is crucial in influencing the transfer of messages in both a desirable or undesirable manner.

Audiobooks have been believed to be a valuable strategy for language education purposes among the latest technical entrants to teaching environments that are used both in the sense of native language as well as in the context of foreign language teaching. Audiobooks have been used for listening abilities, grammar, critical reasoning abilities and literacy skills in language learning/teaching settings. The primary focus of the previous research papers on audiobooks was on the impact of audiobooks on the improvement of language learners' reading skills, listening abilities and analytical thinking skills. The above studies act as evidence for the significance of pronunciation instruction and the use of audiobooks in language teaching. Even though some studies have shown that audiobooks consisting of multiple versions of exposure to hearing the text have a beneficial impact on developing the phonological understanding of beginner-level students, it is evident that the effects of audio books on the pronunciation of EFL learners at all levels [2, p.254].

The current teaching pronunciation situation provides help from the communicative approach that plays an important role in today's language teaching. As this approach positions communication at the heart of the systems of language learning/teaching and recognizes pronunciation as one of the primary elements, shaping communication, in the field of language teaching, teaching pronunciation is of considerable significance. While pronunciation has become more important to language teaching, the need for more studies on this concept remains vital. In view of the lack of importance paid to pronunciation and the need to teach it, researchers insist that teaching these sounds is also essential in language teaching because of the important role that sounds play in communication, and language teachers should pay additional attention to teaching them [3, p.119].

While pronunciation has gained broader attention as a part of language teaching, these studies also suggest that many teachers of foreign

languages are not sure how to teach it at various levels of proficiency. Although some teachers think that there is not enough time to teach pronunciation, others believe that it is not a fun task to teach pronunciation, they do not know how to teach it, or their students do not care too much about studying it.

The key reason for disregarding teaching pronunciation in language teaching systems was that educators were unhappy with teaching the concepts and procedures of pronunciation at the time, so they omitted pronunciation from their teaching. In terms of the on-again, off-again developments in the area, the role that pronunciation plays in language teaching-learning settings is non-negligible even though the need and value of teaching it has been addressed and changed a lot. If there is a professional purpose or not, learning a language usually requires the objective of being able to communicate and good speech is an effective factor for good communication.

Intelligibility between the interlocutors, that is, to maintain an unambiguous message between the speaker and the audience, is what pronunciation is responsible for. We need to understand both segmental, suprasegmental characteristics of the language in order to do well in sound perception, and the development processes of communication in the target language. It is often related to the voicing of these words in a sentence, unlike the popular misconception that pronunciation is only concerned with how separate words are created in a language. In other words, pronunciation refers not only to particular sounds such as vowels and consonants (segmental components), but also to additional language features such as stress, rhythm and intonation related to articulation (suprasegmental components).

Although some scholars such as P.S. Blum, I.H. Bisson, S.A. Phillips have some proof that the study processes of a language's segmental and suprasegmental characteristics vary from each other, there is relatively little evidence to explain whether these two processes are entirely independent of each other or are somehow interconnected by communicating with each other. The actual sound units, such as vowels and consonants that often correspond to phonemes or allophones, are segmental characteristics. Owing to the disparity between their mother tongue and the one they are attempting to master, learners of a language may have difficulties with understanding these characteristics. In certain cases, in the learners' mother tongue, unique segmental features can be entirely absent. Acquisition of these segmental features can be difficult for learners in any case [4, p.265].

Unlike segmental characteristics, which deal only with individual sounds, rhythm, intonation, stress and related expression in a word or phrase are suprasegmental characteristics of pronunciation. The researchers contend that the standard of speech is strongly determined by suprasegmental pronunciation characteristics, so they can have a major role in teaching pronunciation. What current literature claims as the pedagogical goal of teaching pronunciation, as mentioned above, is to ensure intelligibility in the speech of learners, namely smooth contact between interlocutors. As a reflection of this point of view, researchers state that the command of segmental characteristics by learners is less important to communicative competence than the command of suprasegmental characteristics, as the suprasegmentals bear more of the total load of meaning than the segmentals do [4, p.265].

Since suprasegmental characteristics contain more than individual sounds, in terms of being intelligible in conversation, they are assumed more successful. This does not, however, suggest that segmental characteristics are unimportant when contrasted with suprasegmental characteristics. There is no consensus in the literature about how to teach it, considering the fact that pronunciation is recognised as one of the key elements of language learning and the question of how to teach it has drawn many scholars since the arrival of the communicative method. One important question is whether pronunciation teaching in a formal environment is successful in developing the pronunciation skills of language learners. Studies exploring this topic have found that there is a clear positive association between teaching and pronunciation ability.

The other debate relating to teaching pronunciation stems from which characteristics of pronunciation should be the subject of teaching. The "bottom-up" approach of teaching pronunciation, which relies on particular sounds or words, is emphasized by some scholars (segmental features). Most supporters contend that the "top-down" approach, which focuses on the tension, speed and intonation of phrases (suprasegmental-prosodic characteristics) as a whole, is more effective. Students begin studying basic pronunciation characteristics through the "bottom up" process and proceed to study additional pronunciation characteristics that require more language awareness.

Whereas general pronunciation characteristics, which include more language knowledge and use of macro-skills, such as analytical thinking and interpretation, are addressed in the "top-down" process and students are required to deduce laws of language pronunciation and develop their abilities in pronunciation. The explanation why the teaching of suprasegmental pronunciation characteristics is preferred is not just, because it is more detailed than segmental characteristics in terms of the elements concerned, but also because it adds more

to the core objective of teaching pronunciation: intelligibility. Audiobooks, the digitally recording copies of a written book, are one of the technical devices used for pedagogical purposes and have been studied by many scholars.

The use of audio books in language learning. There are several research in the literature that have considered audiobooks helpful for language teaching-learning processes. Linguists listed many unique ways in which audiobooks benefit learners, including improving the level of reading comprehension, supporting students as a model of fluent text reading and improved vocabulary retention and word recognition among students, among the studies that affirm the utility of audiobooks for language learning-teaching purposes. Many scholars explored in his research how audio books could be helpful in a language classroom in a variety of ways: by offering opportunities for fluent comprehension, introducing learners to new words, rather knowing the material without relying on structures, engaging and enjoying literature [5, p.280].

Based on these findings, it can be argued that audiobooks provide language learners with additional chances to hear the pronunciation of terms at both segmental and prosodic stages. While these findings show potential beneficial results, most of the studies concentrated specifically on the correlation between audio books and reading skills. Most significantly, scholars contend that audiobooks have beneficial impacts on the ability of learners to read fluently, understand more, and become more excited about reading.

While current literature claims that suprasegmental pronunciation features are more successful in ensuring communication intelligibility, studies show that for many learners from all over the world, some segmental features of English pronunciation cause difficulties. As an example, when it is enunciated by students whose native language is not English, the voiceless interdental fricative theta [θ] in English, which is considered to be learned late even by native-speaking learners, undergoes several changes. The most frequently cited substitution variants for (th) are [t], [s], and [f] among English L2 speakers. Japanese, Korean, German, and Egyptian Arabic L1 speakers prefer to substitute [s] for the target tone. Hungarian speakers are stated to substitute [θ] with [t].

In another report, for native Japanese learners, troublesome segmental features of English are described and eight English segmental are introduced (/æ/, /f/, /v/, /θ/, /ð/, /w/, /l/, /ɹ/) that account for major pronunciation problems encountered by most native Japanese learners. Japanese students appear, according to Saito, to pronounce the above segmental features by replacing them in their native language with 22 segmental features or sounds. He claims that the problems with speech faced by Japanese learners derive from the variations between the natural language of the learners (Japanese) and the target language, English.

Kazakhstani students' grammar issues in English. Kazakhstani EFL learners have difficulties with certain unique segmental features of English grammar, comparable to students around the globe. These problems are often triggered by the variations in the phonologies of the goal and mother tongues. Studies conducted in Kazakhstan on this pronunciation issue have shown that the challenges faced by Kazakhstani EFL students can be split into two groups: those focusing on difficulties caused by segmental characteristics and studies focusing on difficulties caused by suprasegmental characteristics [6, p.76].

The voiceless interdental fricative theta /θ/ (th) in English, as with learners from other nations, is counted among the most difficult phonemes for Kazakhstani EFL learners. Phonemes such as /ɒ/, /æ/, /ð/, /ŋ/, /w/, /eə/, /əʊ/, /ə/ are considered to be troublesome for Kazakhstani learners in addition to /θ/ (th). Researchers with 43 participants from the ELT Department performed one study exploring causes of pronunciation problems for Kazakhstani EFL learners.

The knowledge was gathered through the tapes of ten Listening and Pronunciation course class sessions and interviews with the students. The analysis shows that the inconsistencies in the spelling of the English language and the tendencies of Kazakhstani learners to over-generalize were among the key causes of the inability of Kazakhstani learners to correctly guess the pronunciation of words.

While separate sounds were not the focus of the research, the 23 phonemes that do not occur in Kazakhstan, and sounds such as /ɒ/, /æ/, /ð/, /ŋ/ and /w/ seemed to be among the most troublesome sounds that cause difficulties in pronunciation for Kazakhstani learners. In another analysis, researchers define Kazakh-English phonology in order to provide a practical and understandable pronunciation structure for teachers and test developers to be taught and evaluated. Five Kazakh-English bilinguals, two English-Kazakh bilinguals, four teacher teachers and five intermediate English language learners were among the research participants. The knowledge was obtained through interviews, reading assignments, and educated decisions. One of the findings revealed by the analysis is that Kazakhstani learners prefer to substitute Kazakh phonemes /t/ and /d/ for the two consonant phonemes /θ/ and /ð/ that do not occur in the Kazakh language [6, p.76].

In order to identify typical errors in the pronunciation of English words by Kazakhstani secondary students, researchers carried out a study with 733 participants from two high schools.

The focus of the research was the examination of phonemic errors. The findings revealed that the most difficult phonemes were /d/, /θ/, /ŋ/ consonants for Kazakhstani secondary students; /ɜ:/ , /ə/ vowels and /əʊ/, /ʊə/ diphthongs with an error rate of over 80%. /w/, /ɒ/, /a/, /ʌ/, /ɔ:/ , /ɪə/, /eə/, /aʊ/ phonemes have had an error rate of 15% to 65%. Another finding that resulted from the analysis was that some pronunciation errors were also caused by the loss of some sounds both in English (/d/) and in (/ɣ/ and /θ/). Thirdly, the research found that some sounds with similar or close articulation points inside the mouth or similar mouth-shape caused other kinds of problems such as /ɒ/, /ɜ:/, /ə/ in English and /o/,/oe/, /ɯ/ in Kazakh.

To sum up, it is necessary to note that audiobooks provide language learners with additional chances to hear the pronunciation of terms at both segmental and prosodic stages. While these findings show potential beneficial results, most of the studies concentrated specifically on the correlation between audio books and reading skills. Most significantly, scholars contend that audiobooks have beneficial impacts on the ability of learners to read fluently, understand more, and become more excited about reading.

REFERENCES

1. Couper G. The value of an explicit pronunciation syllabus in ESOL teaching. Prospect, 18(3), 2003, pp. 53–370.

2. Engelen J. AT and DFA standardisation: What is currently going on? 2008, pp.66-169.

3. Golonka E. M., Bowles A. R., Frank V. M., Richardson D. L., & Freynik, S. Technologies for foreign language learning: a review of technology types and their effectiveness. Computer Assisted Language Learning, 27(1), 2014, pp. 70-105.

4. P. S. Blum, I. H. Bisson, S. A. Phillips, S. M. Creamer, & Baker T. K. Book access, shared reading, and audio models: The effects of supporting the literacy learning of linguistically diverse students in school and at home. Journal of Educational Psychology, 92(1), 2000, pp. 23-36.

5. Lord, L. G. Podcasting communities and second language pronunciation. Foreign Language, 2008.

6. Калиев Ж. Обучение английскому произношению в казахской школе. Алма-Ата, 1969. - 76 с.

УДК 371. 383
ҒТАМИ 14.25.07

КОЖАГЕЛЬДИЕВА САУЛЕ СКЕНДИРОВНА
Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

СЕЙСЕКОВА АЛИЯ
магистрант
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Қазақстан, Түркістан қ,

БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНДЕ МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа. Қазіргі ақпараттық қоғамда ақпараттық ресурстарға деген қажеттілік өндірісті дамытудың негізі болып табылады. Сондықтан білім беру секторы да өз дамуы үшін жаңалық енгізуде.

Осыған байланысты адамға ақпарат саласында дұрыс бағытты таңдауға мүмкіндік беретін жаңа білім беру технологиялары пайда болады.

Мақалада мультимедиялық құралдарды қолдану бастауыш сыныптарда балаларда ақпараттық мәдениетті дамытып қана қоймай, оқу процесінің тиімділігі мен сапасын арттыруды, ойлаудың әр түрлі түрлерін, тапсырманы немесе жағдайды модельдеу туралы айтылады.

Түйінді сөздер: компьютер, оқыту, технология, қосымшалар.

Аннотация. В современном информационном обществе потребность в информационных ресурсах является основой развития производства. Поэтому образовательный сектор также вносит новшества для своего развития.

В связи с этим появляются новые образовательные технологии, позволяющие человеку выбрать правильное направление в информационной сфере.

В статье рассказывается о том, как использование мультимедийных средств не только развивает у детей в начальных классах информационную культуру, но и повышает эффективность и качество учебного процесса, моделирует различные виды мышления, задачу или ситуацию.

Ключевые слова: компьютер, обучение, технология, приложения.

Abstract. In the modern Information Society, the need for information resources is the basis for the development of production. Therefore, the education sector is also innovating for its development.

In this regard, new educational technologies are emerging that allow a person to choose the right direction in the field of information.

The article discusses the use of multimedia tools not only to develop an Information Culture in children in primary schools, but also to increase the effectiveness and quality of the educational process, various types of thinking, modeling a task or situation

Keywords: teaching, technology, language, tools, multimedia, videos, devices, mass media.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз атты жолдауында: «Сапалы білім беру Қазақстанның индустриалдық-инновациялық дамуының негізі болуы тиіс» деп атап көрсетілгендей қазіргі кездегі білім беру жүйесі әлемдік өркениет көшіне сай, жан-жақты, ақпараттық-коммуникациялық, соның ішінде мультимедиалық технологиялармен қамтамасыз етілуі керек (Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтің «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты жолдауы. 2011).

Қазіргі уақыттың өзекті проблемаларының бірі оқушының оқу-танымдық әрекетін басқарудың негізгі құралы немесе бір буыны мультимедиялық құралдарды таңдау. Олай болса мультимедиа ұғымына талдау жасап көрейік.

Мультимедиаға зерттеуші ғалымдар түрліше анықтама береді:

Мультимедиа – әр түрлі типті ақпараттарды компьютердің ұсыну мүмкіндігін дамытатын және адамның мультисенсорлық табиғатына негізделген технология (D.Little) (Little Arthur Dehon Interactive video and the control of learning. Educational technology. 1991. P.7-15).

Мультимедиа – екі не одан да көп типті ақпараттарды интерактивті формада біріктіру (D.H.Jonassen) (Jonassen David Computer in the classroom. Englewood cliffs: Prentice Hall. 1996).

Мультимедиа – әр түрлі формада ұсынылған ақпараттарды біріктіруге мүмкіндік беретін компьютердің аппараттық және бағдарламалық құралдары кешені (И.И.Косенко), (Косенко Иван Иванович, 1999, с.-119.)

Мультимедиа – графика, гипермәтін, дыбыс, анимация, бейнемәліметтерді пайдалануға мүмкіндік туғызатын аппаратты-бағдарламалық құрал (И.Вернер), (Вернер Ингенблек.1996. с. -157.)

Мультимедия әртүрлі типті ақпарттарды өң-

деу мен ұсынудың тиімді құралы болып табылады. Мультимедиа термині латын тілінің «multy» (көп) және «media» (орта) деген сөздерінің бірігуінен құралған. Сондықтан да, мультимедиалық жүйеге арналған оқулықтарды, ғылыми еңбектерді саралай келе бұл терминге «ақпараттық орта» деген мағына беруге болады. Ал ақпарттық орта түсінігін белгілі бір ортада ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы ақпаратты ұсыну мен өңдеуге бағытталған арнайы ұйымдастырылған үдеріс деп қабылдай аламыз.

Мультимедиа – компьютерлік графикамен, суреттермен, бейнеақпараттармен, анимациямен, мәтіндермен, жоғары сапалы дыбыстармен жұмыс істеуді қамтамасыз ететін интерактивті жүйе. Ол бірнеше мағынада қолданылу мүмкін.

• әртүрлі типті ақпарттарды өңдейтін құралдарды жасаудың, пайдаланудың тәртібін анықтайтын технология;

• әртүрлі типті ақпарттарды өңдеу мен ұсыну технологиясы негізінде құрылған ақпарттық ресурс;

• түрлі типті ақпарттарды өңдеу мен ұсынуға мүмкіндік беретін компьютерлік бағдарламылық жабдық;

• пайдаланушыға барынша тиімді әсер ету мақсатында түрлі бағдарламлық және техникалық құралдарды пайдаланатын ақпараттық технологиялар спектрі.

Мультимедиа – графика, гипермәтін, дыбыс, анимация, бейнемәліметтерді пайдалануға мүмкіндік туғызатын аппаратты-бағдарламалық құрал (И. Вернер).

Әдетте, мультимедиа жарнамалық бизнестерде, компьютерлік ойындар жасауда пайдаланылады. Оның негізгі көптеген мүмкіндіктері электрондық оқу құралдарын жасауда және басқа да білім саласына арналған электрондық материалдарды дайындауда көп пайдаланылады. Мультимедиалық материалдарды жасау және оны пайдалануға байланысты мультимедиалық технологиялар ұғымы пайда болды.

Көптеген шет елдік зерттеушілер мультимедиа және гипермедиа ұғымдарын бір мағынада қарастырады. Мұнымен қатар, кейбір ғалымдар мультимедиа ұғымын гипермедиа ұғымының құрамына кіргізеді. Мысалы, И.Браун «гипермедиа - мультимедианың сызықты емес түрде ұсынылған жиынтығы» деген пікір айтады. Біздің пікірімізше, мультимедиа - пайдаланушыға әртүрлі типті ақпараттарды біріктіріп ұсыну технологиясы болса, гипермедиа - пайдаланушының түрліше типті ақпараттардың бірінен екіншісіне оңай ауысуын жүзеге асыру технологиясы.

Гипермәтін және гипермедиа сөздері өзара синонимдес сөздер.

Гипермәтіндегі гиперсілтеме ретінде:

- терминдер және ұғымдар сөздігіне сілтемелер;

- статикалық иллюстрацияларға сілтемелер (бейнелейтін және шартты-графикалық);

- мультимедиалық ақпарат элементтеріне сілтемелер (анимациялық үзінділер, аудиожазбалар және бейнеүзінділер);

- хрестоматиялық, анықтамалық және қосымша материалдарға сілтемелер;

- мәтіннің құрылымдық элементтеріне сілтемелер (кіріспе, тақырып нөміріне, бөліміне және бөлімшелерге, сұрақтар тізіміне және т.б.);

- оқу және ғылыми әдебиеттер тізіміне сілтемелер; - ұйымдар тізіміне сілтемелер;

- тарихи жағдайлар мен күндер тізіміне сілтемелер (хронологиялық көрсеткіш);

- географиялық аталымдар тізіміне сілтемелер;

- телекомуникациялық желідегі сайттарға сілтемелер.

Гипермәтіннің сілтемесі ретінде тек қана сөздер ғана емес, сонымен қатар сандар және графикалық элементтер де бола алатындығын атап өту керек. Гиперсілтемелер ақпараттық мақаланың белсенді элементтері болып табылады. Гипер сілтеменің көмегімен қолданушы өзі жұмыс істеп отырған ақпараттық ресурс бойынша жергілікті компьютерде немесе телекомуникациялық желіде орналасқан басқа ресурсқа ауыса алады.

Қазіргі таңда электрондық оқулықтарды, компьютерлік оқыту бағдарламаларын, дыбыстық және бейнелік оқу материалдарын пайдалануда қолданылатын мультимедиалық технологиялар оқыту процесіндегі инновациялық әдістерді жүзеге асыратын бірден бір жаңа ақпараттық технология болып саналады.

Мультимедиалық технологиялар – әртүрлі типті мәліметтерді дайындау, біріктіру, өңдеу, ұсыну әрекеттерін аппараттық және бағдарламалық жабдықтарды пайдалану арқылы жүзеге асыратын технологиялар жиынтығы. Оны оқу үдерісінде пайдалану бағдарламалық қамтамасыздандыру мүмкіндіктерінің көрнекі көрсетілуіне мүмкіндік беріп оқытудың тиімділігін жоғарылату әсерінен ақпарттық технологиялардың жаңа бағыттарын дамытуға зор үлес қосып келеді.

Сонымен, мультимедиалық технологияларды оқу үрдісінде пайдалану оқу ақпаратын көрнекті етеді, оны тез және оңай қабылдап меңгеруге жол береді. Мультимедиалық технологияларды білім беруде қолдану мынадай педагогикалық мақсаттарға бағытталады:

1) Ақпараттық қоғамда студенттің, оқушының тұлғалық іс-әрекетін дамыту:

• жеке тұлғаның ойлау деңгейін жоғарылату, оның бойында білім қорын қалыптастыру мақсатында психологиялық-педагогикалық әрекеттер қарқынын арттыру;

• қабылдау, есте сақтау секілді іс-әрекеттерді жүзеге асыру іскерлігін

қалыптастыру және дамтыу;

• имитациялау, модельдеу үдерістерін ұйымдастыру негізінде студенттер мен оқушылардың эксперименттi-зерттеушілік қызметтерді орындау ебдейлігін қалыптастыру.

2) Үздіксіз білім беру жүйесіндегі оқыту үдерісінің барлық деңгейін жандандыру:

• Мультимедиалық технологиялардың мүмкіндіктерін пайдалану есебінен оқыту үдерісінің тиімділігін, сапасын арттыру;

• Түрлі пәндік ортада ақпарат өңдеу құралдарын пайдалану арқылы пәнаралық байланысты тереңдету;

• Мультимедиа-ресурстарды тиімді пайдалану негізінде ашық білім беру идеясын дамыту.

Мультимедиа құралдары – видео, графиканы, дыбысты, аннимацияны, мәтінді қолдана отырып адамға компьютермен жұмыс жасауға мүмкіндік жасайтын ақпаратты және программалы құралдар жиыны.

Мультимедиа құралдарына оқыту үдерісінде әртүрлі типті ақпараттарды ұсынушы кез келген оқыту құралдарын жатқызуға болады:

• дыбыстық құралдар (CD-ойнатқыш, магнитафон, т.б.);

• телерадио жүйелері (телеқабылдағыш, радиоқабылдағыш, оқыту теледидары, DVD-ойнатқыш, т.б.);

• проекциялық құрылғылар (графопроектор, мультимедиалық проектор, оверхед проектор, бейнепроектор, интерактивті проектор);

• интерактивті тақта;

• ақпарат көбейткіш құралдар (микрофильмдеу құралдары, ксерокс, ризограф);

Оқушыларды оқыту үдерісінде мультимедиа технологияларын қолдану әдетте төрт негізгі бағытта қарастырылады:

- компьютер мен мультимедиа технологиялары зерттеу объектілері ретінде;

- компьютер мен мультимедиа технологиялары оқу ақпаратын бейнелеу, сақтау және өңдеу объектілері ретінде;

- компьютер оқушылардың өзара оқу әрекеттестігін ұйымдастыру құрылы ретінде;

- компьютер оқушылардың оқу іс-әрекетін басқару құралы ретінде.

Жалпы білім беретін жоспарда маңыздылығы төменірек топтық және жеке жобаларды даярлау кезінде мультимедиа-ресурстарын шамадан тыс көп қолдану белгілі бір қауіп төндіреді.

Оқушыларды оқыту үдерісінде мультимедиа технологияларын қолдану әдетте төрт негізгі бағытта қарастырылады:

- компьютер мен мультимедиа технологиялары зерттеу объектілері ретінде;

- компьютер мен мультимедиа технологиялары оқу ақпаратын бейнелеу, сақтау және өңдеу объектілері ретінде;

- компьютер оқушылардың өзара оқу әрекеттестігін ұйымдастыру құралы ретінде;

- компьютер оқушылардың оқу іс-әрекетін басқару құралы ретінде.

Мультимедиа әр түрлі ақпаратты бейнелеу формасы ретінде оқу іс-әрекетін ұйымдастыру мүмкіндіктерін кеңейтеді. Мультимедиа-ресурстар визуалдық формада көрсетілген ақпарат бөлігін кеңейтумен байланысты мұғалімдерге оқу материалын (түрлітүсті динамикалық иллюстрациялар, дыбыстық сүйемелдеу, «тірі» сабақтар үзінділері және т.б.) ұсынудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Ақпаратты алу, сақтау және өңдеудің электрондық тәсілдері оқу іс-әрекетінің жаңа түрлерін береді (оқу сайттарын жасау, сөздіктер, анықтамалықтар және т.б. құрастыру). Мектептер мен жекелеген мұғалімдердің дайын мультимедиа-ресурстардың көмегімен электрондық кітапханалар, әр түрлі дидактикалық материалдарды автоматтандырылған құрастырулар жасау мүмкіндіктері пайда болады.

Сабақ барысында мультимедиа-ресурстарды қолдану арқылы мұғалім оқушылармен өзара оқу әрекеттестік формаларын икемді ауыстыруға (фронтальдық, топтық және жекелей формалардың ауысымы; оқушының танымдық стилін ескеру негізінде оқытуды жекелендіру, оқушыға жеке жұмыс жасауға мүмкіндік беру және т.б.) сонымен қатар, оқушылардың өзара оқу әрекеттестігінің жаңа формаларын қолдануға мүмкіндік алады.

Мектеп тәжірибесінде топтық жобалар сияқты өзара оқу әрекеттестігін ұйымдастыру формалары кеңінен қолданылып жүргені кездейсоқ емес. Топтық жобаларды жасау барысында ғаламдықк желілер мүмкіндіктері, электрондық конференцияларға ұжымдық қатысу, рефераттар мен баяндамалар даярлау үшін мультимедиа-ресурстарын іздеу, презентациялар және т.б. жасау қолданылады. Мысалы, мұғалім өзінің қалауы бойынша жекелеген оқушылар, оқушылар топтары, аралас сыныптар арасында компьютермен жанама қарымқатынас негізінде тапсырмаларды ұжымдық орындауға арналған сюжетті-рөлдік ойындарды ұйымдастыра алады. Интербелсенді тақтаны қолдану мұғалімге жұмыстың фронталдық формаларын мүмкіндігінше интенсивтендіруге (қарқындатуға) және оларды неғұрлым тиімді етуге көмектеседі. Осының барлығы оқу үдерісінің эмоционалдық құраушысын күшейтеді, оқушылардың ізденіс іс-әрекетін жаңаша ынталандыруға және белсенді етуге мүмкіндік туғызады, оны оқушыларға тартымды етеді.

Оқушы ізденісі ең алдымен өз бетімен жұмыс істеуін әр түрлі деңгейде ұйымдастыру, жеке тапсырмалар беру арқылы ойлау қабілеттерін таным белсенділігін арттыру негізінде жүзеге асады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Жолдауы. Астана, 2011.
2. Little A.D. Interactive video and the control of learning. Educational technology. 1991. P.7-15.
3. Jonassen D. Computer in the classroom. Englewood cliffs: Prentice Hall. 1996.
4. Косенко И.И. Изучение мультимедии в процессе подготовки учителя информатики: дисс. Канд. пед.наук. -Москва, 1999, с.-119.
5. Вернер И. Все о мультимедии. Уч.пособие.-Киев:BHV, 1996. С. -157.

УДК 372.851

КРИВАНКОВА ЛИЛИЯ СЕРГЕЕВНА,
Магистр педагогических наук, старший преподаватель,
Жетысуский университет им. И. Жансугурова,
г. Талдыкорган,
E-mail: lelik1982_07@mail.ru

ОРАЗБАЕВА АСЕЛЬ АЙТМУХАМЕДОВНА,
Магистр педагогических наук, старший преподаватель,
Жетысуский университет им. И.Жансугурова,
г. Талдыкорган,
E-mail: asel.orazbaeva@mail.ru

РЕАЛИЗАЦИЯ РАЗВЕТВЛЯЮЩИХСЯ АЛГОРИТМОВ НА ЯЗЫКЕ PYTHON

Түйіндеме. Бұл мақалада ең кең таралған және қолдануға ыңғайлы Python тілінің алгоритмдерінің негізгі құрылымдары, нақтырақ айтсақ тармақталған алгоритмдер қарастырылады. Әдеттегі тармақталу әрекеттерін орындау үшін блоктар жиынтығын қосу әдісі берілгендігі баяндалып, бөлу алгоритмдерін блок-схемалар түрінде жазудың және оларды Python тілінде жүзеге асырудың мысалдары келтіріледі.

Кілттік сөздер: алгоритм, тармақталатын алгоритм, бағдарлама, блок-схема, оператор.

Аннотация. В данной статье рассматривается одна из базовых структур алгоритмов, а именно разветвляющиеся алгоритмы. Здесь представлен обычный способ соединения набора блоков для выполнения типичных разветвляющихся действий. Также представлены примеры записи разветвляющих алгоритмов в виде блок-схем и реализация их на языке Python, так как данный язык является одним из наиболее распространенных и удобных для пользования.

Ключевые слова: алгоритм, разветвляющийся алгоритм, программа, блок-схема, оператор.

Annotation. This article discusses one of the basic structures of algorithms, namely, forking algorithms. Here is a common way to connect a set of blocks to perform typical forking actions. Examples of writing branching algorithms in the form of block diagrams and their implementation in Python are also presented, since this language is one of the most widespread and convenient for use.

Keywords: algorithm, forking algorithm, program, block diagram, operator.

ВВЕДЕНИЕ

Повседневная жизнь каждого человека включает в себя решение огромного количества задач различной сложности. Все это может произойти на работе или во время учебного процесса. Некоторые задачи бывают настолько простыми, что мы их выполняем автоматически. Решение любой задачи, даже если она самая простая, как правило, выполняется последовательно за несколько шагов. Подобного типа последовательность при решении задач называется алгоритмом. В данной статье мы рассмотрим, что представляют собой разветвляющиеся алгоритмы, как изображается их структура, как реализовывается их решение и программирование.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Алгоритм называется разветвляющимся, если он обеспечивает в зависимости от выполнения каких-либо условий выбор одного из путей решения задачи. Каждый из вероятных путей решения называется ветвью. Выбор какой-либо ветви реализовывается в результате проверки условия и зависит либо от исходных данных, либо от промежуточных результатов.

Алгоритм можно представить различным способами: с помощью графического или словесного описания, в виде таблицы, записанным на алгоритмическом языке. Мы же остановимся на графическом описании алгоритма, называемом блок-схемой [Могилев А.В., 2004, с.39].

В общем виде блок-схема разветвляющегося алгоритма представлена на рисунке 1.

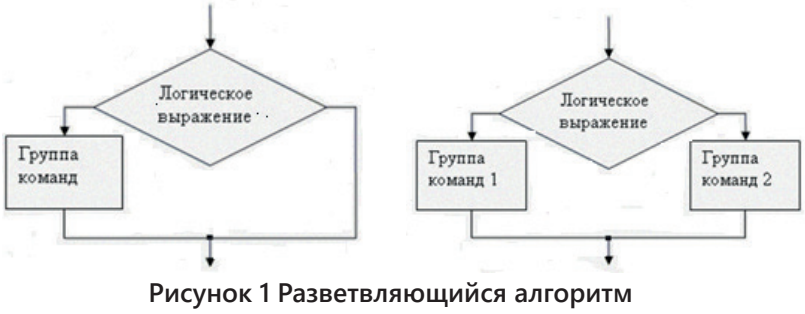

Рисунок 1 Разветвляющийся алгоритм

В настоящее время существует множество разных языков программирования. Одним из таковых является язык Python. Он востребован, популярен и удобен для использования. Язык программирования Python обладает рядом достоинств перед другими языками и применяется во всех областях современности. На Python реализовано огромное количество проектов и также он активно применяется для создания прототипов будущих программ.

Для организации ветвлений в программах на языке Python применяют операторы выбора (условные операторы), к которым относятся инструкции:

- if-else;
- множественное ветвление - if-elif-else

Каждый из данных операторов предназначен для выбора пути выполнения программы (ветвления).

Рассмотрим следующие задачи.

Задача 1. Даны три числа. Найти максимальное из них [Гуденко Д.А., 2003, с.68].

Задача 2. Дано натуральное число. Требуется определить является ли данное число четным.

Задача 3. Решить квадратное уравнение вида $ax^2+bx+c=0$ [Гуденко Д.А., 2003, с.72].

Задача 4. Написать программу, которая будет проверять действительность банковской карты по ее номеру.

Задача 5. Дана строка из трех слов. Слова разделены пробелом. Необходимо найти в ней самое длинное слово и вывести слово и его длину на экран.

Если известны исходные данные, тогда решить данные задачи не составит много труда. Но наша цель – научиться разъяснять, как их решить, формальному исполнителю – компьютеру.

Для того, чтобы достигнуть цели во всех случаях необходимо реализовать следующие действия:

1. установить, что является исходными данными и определить их тип;
2. установить, что можно считать результатом и определить тип его значения;
3. выбрать как будут обозначены переменные, где будут храниться исходные данные и результаты;
4. установить, понадобятся ли вспомогательные переменные для того чтобы хранить промежуточные результаты;
5. выбрать операции, необходимые для того, чтобы выполнить для решения задачи и при этом выяснить, каким образом данные операции будут записаны в систему команд исполнителя;
6. обеспечить ввод исходных данных;
7. показать порядок выполнения действий;
8. обеспечить вывод результатов, для того чтобы он был доступен человеку, использующий эту программу.

Разработаем алгоритм и программу для каждой из задач в соответствии с указанным порядком действий.

Упражнения и задания должны варьироваться по типу и сложности [Бидайбеков Е.Ы.,1998, с.24]. Поэтому далее мы рассмотрим примеры записи разветвляющих алгоритмов в виде блок-схемы и на языке Python. Задания здесь представлены от простого к сложному.

Пример 1. Даны три числа. Найти максимальное из них.

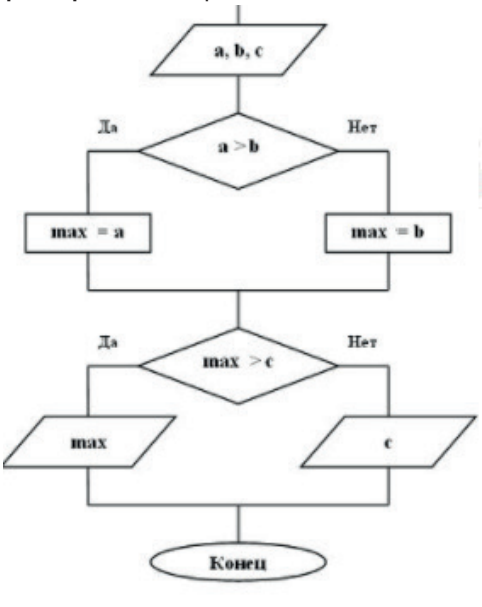


```
# Ввод данных
a=input()
b=input()
c=input()
# Находим максимальное число
if a>b:
max=a
else:
max=b
if max>c:
# Вывод данных
print(max)
else:
print (c)
```

Пример 2. Дано натуральное число. Требуется определить является ли данное число четным.

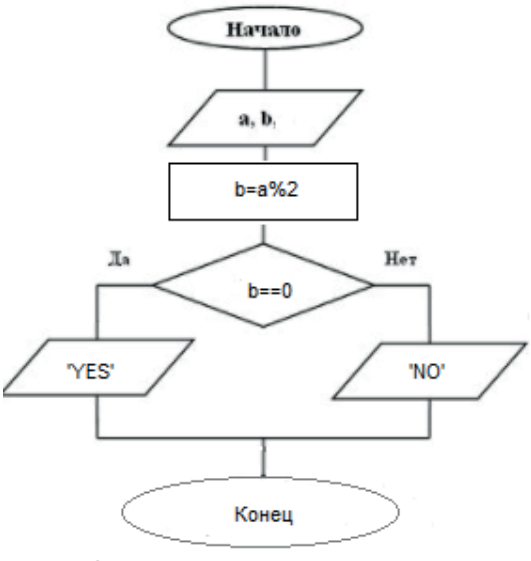


```
# Ввод данных
a=int(input())
# Находим остаток от деления
b=a%2
# Проверяем на четность
if b==0:
# Вывод данных
print('YES')
else
print ('NO')
```

Пример 3. Написать программу для нахождения корней квадратного уравнения.

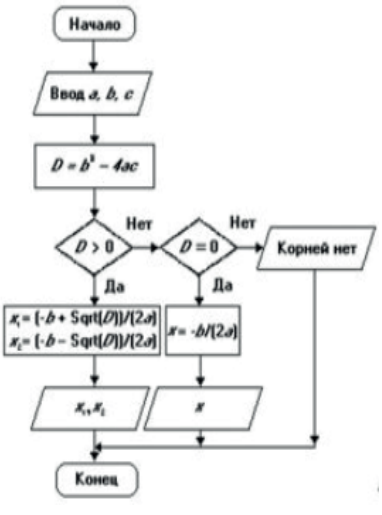


```
import math
# Ввод данных
a=int(input())
b=int(input())
c=int(input())
# Находим дискриминант
d=b**2-4*a*c
# Проверяем положительный ли
дискриминант и находим корни уравнения
if d>0:
x1=(-b+math.sqrt(d))/(2*a)
x2=(-b-math.sqrt(d))/(2*a)
# Вывод данных
print(x1,x2)
elif d==0:
x=-b/(2*a)
print(x)
else:
print('Нет корней')
```

Пример 4. Написать программу, которая будет проверять действительность банковской карты по ее номеру.

Программа должна проверить номер карты:

1) номер карты должен начинаться с цифры 4

2) номер карты может состоять только из 16 чисел

Если карта прошла проверку, то вывести на экран 'Valid' в противном случае 'Invalid'.

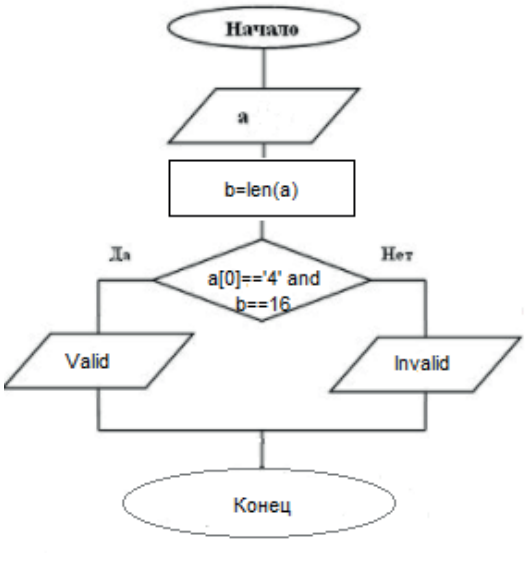


```
# Ввод данных
a=input()
# Определяем длину строки
b=len(a)
# Проверяем действительность карты и
выводим результат
if a[0]=='4' and b==16:
print('Valid')
else:
print('Invalid')
```

Пример 5. Дана строка из трех слов. Слова разделены пробелом. Необходимо найти в ней самое длинное слово и вывести слово и его длину на экран.

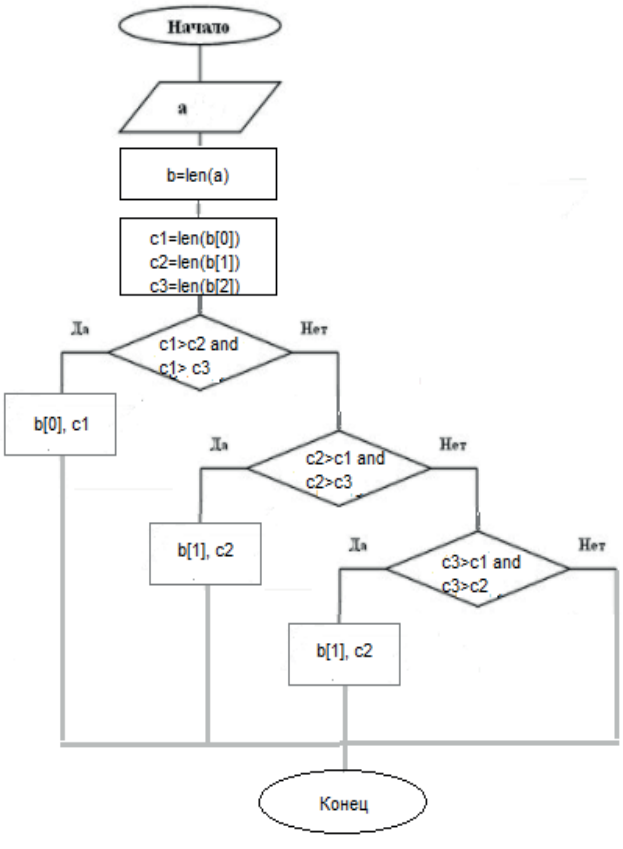


```
# Ввод строки
a='mouse cat elephant'
# Делим строку на слова с помощью функции split()
b=a.split()
# Определяем длину каждого слова
c1=len(b[0])
c2=len(b[1])
c3=len(b[2])
# Находим самое длинное слово и выводим его
if c1>c2 and c1>c3:
print(b[0]+' '+str(c1))
if c2>c1 and c2>c3:
print(b[1]+' '+str(c2))
if c3>c1 and c3>c2:
print(b[2]+' '+str(c3))
```

Итак подведем итоги данной статьи.

Разработка программы – это творческий процесс. Данный продукт, который создан индивидуально любым программистом, опираясь на его знаниях, умениях, навыках и опыте работы.

Одна из сложностей программирования является использование алгоритмических структур. Разветвляющейся алгоритм является одним из несложных и дает возможность реализовать элементы программы в зависимости от условий.

Выводы

Для визуального представления связи элементов программы применяются блок-схемы. Перед тем как приступить к написанию программы, желательно составить подобную схему, которая в дальнейшем поможет не совершать ошибки.

Также хочется отметить, что преимущества языка Python дает возможность нам разрабатывать прикладные приложения для использования их в образовании, научном моделировании, обработке данных и т.д.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Могилев А.В. Информатика: Учеб. пособие для студ. пед. вузов/ А.В. Могилев, Н.И. Пак, Е.К. Хеннер; Под ред. Е.К. Хеннера. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.; Издательский центр «Академия», 2004. – 2004. -848 с.

2. Сборник задач по программированию/ Д.А. Гуденко, Д.В. Петроченко. – СПб.; Питер, 2003.- 475 с.

3. Бидайбеков Е.Ы. Развитие методической системы обучения информатике специалистов совмещенных с информатикой профилей в университетах Республики Казахстан: автореферат дис. доктора пед. наук: 13.00.02 –теория и методика обучения информатике/ Бидайбеков Есен Ыкласович.- М., 1998. - 35 с.

ӘОЖ 37.013
МҒТАР 14.33

КІШІБАЕВА ДАРИХА ДЖУНИСБЕККЫЗЫ
п.ғ.к., доцент,
Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан

АЛТЫНБЕКОВ МҰХТАР АЛДИЯРҰЛЫ
PhD, оқытушы,
Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНДА САЛАУАТТЫ САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ – ӘЛЕУМЕТТІК ПРОБЛЕМА РЕТІНДЕ

Аннотация. Мақалада бүгінгі таңда салауатты өмір салты мәселесін анықтау проблемасындағы негізгі категория болып «денсаулық» түсінігі болатыныны айтылады. Бұл түсінікті анықтауда адамның өзінің, оның жаратылу табиғатының көрінісі басты роль атқарады. Адамның тек сыртқы түрі ғана емес, сонымен бірге ішкі жан – дүниесі де, яғни мінез-құлығы, қабылдауы, ойлауы, іс-әрекеттері, сол немесе басқа әсерлерге бейімі біркелкі бола бермейді. Әртүрлі адамдар болып жатқан нәрсені әртүрлі жасайды. Бірақ, ең бастысы бір адам сол немесе басқа әсерлерді өмірдің әртүрлі кезеңінде әртүрлі қабылдайды. Сонымен, адамның денсаулығы – бұл жалпы адамзаттық және жеке болмыстың күрделі феномені болып саналады.

Кілт сөздер: салауатты өмір салты,әлеуметтік, физиология, гигиена, экономикалық категория, парасатты, байыпты, ақылды, ойлы, білімді, зерделі,сабырлы, тіршілік.

Аннотация. В статье говорится, что сегодня основной категорией в проблеме определения здорового образа жизни является понятие «здоровье». Основную роль в определении этого понятия играет сам человек, проявление его природы. Не только внешний вид, но и внутренний мир человека, то есть его поведение, восприятие, мышление, действия, склонность к тому или иному влиянию, неоднородны. Разные люди поступают по-разному. Но главное, что один человек на разных этапах жизни по-разному воспринимает тот или иной эффект. Таким образом, здоровье человека - сложное явление человечества и личности.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, социальная, физиология, гигиена, экономическая категория, разумный, серьезный, умный, вдумчивый, образованный, умный, спокойный, жизнь.

Annotation. The article says that today the main category in the problem of determining a healthy lifestyle is the concept of "health". The main role in the definition of this concept is played by the person himself, the manifestation of his nature. Not only the appearance, but also the inner world of a person, that is, his behavior, perception, thinking, actions, tendency to one or another influence, are heterogeneous. Different people do things differently. But the main thing is that one person at different stages of life perceives this or that effect differently. Thus, human health is a complex phenomenon of humanity and personality.

Key words: healthy lifestyle, social, physiology, hygiene, economic category, reasonable, serious, smart, thoughtful, educated, smart, calm, life.

Балалардың денсаулығы – қоғамның көрсеткіштерінің, әлеуметтік және саналы жетістіктерін сипаттайтын маңызды көрсеткіштердің қатарына жатады. Қазақстандағы мектеп оқушыларының денсаулық деңгейлері қоғамның, әсіресе дәрігерлер және мұғалімдер арасында дабыл қағуда. Сонымен қазіргі білім беруде жеке тұлғаны адамгершілік-рухани жағынан дамыту, әсіресе оның деңсаулығын нығайту мен салауатты өмір салтын қалыптастыру негізгі міндеттерінің бірі ретінде саналады. "Бірінші байлық – денсаулық", деп ата-бабаларымыз айтқандай; адамзат қоғамының қандай кезеңінде болмасын деннің саулығы адамдық құндылықтардың ішіндегі ең маңыздысы болып келген және ол бүгінде қоғамның адам тәрбиесіндегі талаптарының ішіндегі өте өзектісі болып отыр. Сондықтан да "Қазақстан-2050" мемлекеттік даму бағдарламасының ұзақ мерзімді стратегиясының негізгі бағыттарының бірі салауатты өмір салтына ынталандыру, ана мен баланы қорғау, нашақорлық мен есірткі саудасымен күресу, темекі мен ішімдік тұтынудың алдын алу, тағамның сапасын жақсарту, қоршаған ортаның тазалығын сақтау мәселелерін қолға алуды тапсырады[1]. Бала тәрбиесі – аса күрделі әрі ұзақ процесс. Олардың мінез-құлықтары мен жеке қасиеттерінің қалыптасуына отбасы мен жақындары, балабақша мен мектеп, қоршаған орта мен көше әсер етеді. Мектеп оқушыларының денсаулықтарына теріс әсер

ететін факторларының қатарына мектеп оқушыларының оқу сабақтарымен артықша жүктелулерін, педагог пен оқушылардың арасындағы авторитарлық қарым-қатынастықты, оқыту мен тәрбиелеудегі баланың тұлғалық және жас ерекшеліктерін қажетті деңгейде есепке алынбаушылықтарын, гиподинамия және т.б. атап көрсетуге болады. Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесіндегі салауатты өмір салтын қалыптастырудың тұжырымдамасы мектептердегі оқу-тәрбие жұмысын қазіргі заманның талаптарына сәйкес жүргізу, оқушының денсаулығын сақтау мен нығайту мәселелерін тиімді шешу медициналық қызметкерлер мен мұғалімдердің бірлескен нәтижелі еңбектеріне байланысты[2]. Педагогика ғылымында осы туындаған мәселені шешудегі тиімді жолдары мен құралдарын негіздеу қажеттілігі туындайды. Денсаулық мәдениеттілігінің төмендігі, денсаулыққа қарамаушылық себептері, оқушылардың арасында 40% салауатты өмір салтының теориясын білмейтіндігінен деп саналады. Демек, салауатты өмір салтын ұстау қазіргі кезде оқушылардың салауатты өмір салтын тәрбиелеу қажеттілігі, оны арнайы әдіс-тәсілдерді қолдана отырып қалыптастыру қажеттілігі туады[3]. Жас ұрпақтың денсаулығын сақтау мәселесі қай заманда болмасын ойшылардың, ағартушылардың, ғалым-педагогтардың назарынан тыс қалмағандығы белгілі. Классикалық педагогтардың өкілдері Я.А.Коменский, Н.К.Крупская, А.С.Макаренконың еңбектерінің негізгі өзегі дені сау азаматты тәрбиелеу болып табылады. Қазақ ағартушылары Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, М. Жұмабаев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов т.б. өздерінің саяси-қоғамдық, ғылыми және әдеби еңбектерінде балалар мен жастардың салауаттылығы туралы пікірлер айтып, ғылыми құндылығы жоғары мұралар қалдырған «Салауаттану денсаулықты сақтау» бағдарламасы бойынша СӨС-ке қалыптастырудың тұжырымдамасында [4] . *Салауатты өмір сүру салты дегеніміз* – био-әлеуметтік категория. Салауатты өмір сүру салты – интегративті түрде қалыптасады және адамның іс-әрекетіне байланысты болады. Салауатты өмір сүру салты – шаруашылық күнделікті үй тұрмысы, материалдық және рухани формаларын қанағаттандыру үшін қоғамдық ұйымдарда өзін-өзі ұстай білу, қоғамдық тәртіппен санасу, артық сөз айтпау, орынсыз саясатпен айналыспау, кезкелген адамдарды жамандамау, біреуді біреуге шағыстырмау, өзін ақылды деп есептеп, басқаларды ақымақ ретінде көру, ата-анамен баланың тәрбиелі қарым-қатынасы, тазалық гигиенасын сақтау, ұтымды тамақтану, зиянды әдеттерден аулақ болу, спортпен шұғылдану тағы басқалар жатады М. Сәулебекова Салауатты өмір салты – денсаулық кепілі деген[5]. *Салауатты сөзінің негізгі мағынасы – парасатты, байыпты, ақылды, ойлы, білімді, зерделі және сабырлы* деген ұғымды білдіреді. Қоғамымыздағы адамзаттың өмірінің аяғына дейін денсаулығының мықты болуы қоршаған ортаның тазалығына байланысты. Өмір сүру салты дегеніміз – әрбір жеке адамнан бастап, бүкіл қоғамның қалай еңбек етіп, қалай тұрмыс құрып, бос уақытында демалатыны, қысқасы, олардың қалыптасқан өмір тіршілігі, яғни, адамның өмір сүру салты қандай болса, өзі де сондай, өмір сүру салты тұлға мен қоғам деңгейінің прогресті даму көрсеткішінің категориясы. Салауатты өмір сүру салты тұлға және адам деңгейінде болуы әлеуметтік экономикалық жағдайларға байланысты болады, адамның психикасына, денсаулығына, ағзаның функционалды-биологиялық қасиеттеріне де байланысты. Биологиялық ерекшелігіне байланысты салауатты өмір сүру салты бір келкі болады. Әр адам өзіне тән қалыптасқан өмір салтымен тіршілік етеді. Ол ұрпақтан-ұрпаққа ген арқылы беріліп отыруы мүмкін. Осыған байланысты салауатты өмір сүру салты *3 категорияға бөлінеді*:

1. Салауатты өмір сүру деңгейі;
2. Салауатты өмір сүрудің сапасы;
3. Салауатты өмір сүрудің стилі.

Салауатты өмір сүру деңгейі – экономикалық категория. Адамның материалдық және моральдық-рухани қажеттілігін толығымен қамтамасыз ету.

Салауатты өмір сүру сапасы - әлеуметтік категория – үй-іші қызмет істейтін орындар (оқу орындар, мектептер) неше түрлі адам денсаулығын қамтамасыз ететін комфортты мебельдер мен лабороториялық жабдықтармен қамтамасыз етілуі.

Салауатты өмір сүру стилі - әлеуметтік психологиялық категория – адамның қоғамдық орындарда өзін-өзі ұстап және көрсете білу .

Салауатты өмір сүру деңгейі мен салауатты өмір сүру сапасы эквопотенциалды болып келеді. Сондықтанда адам денсаулығының жақсы және жаман болуы салауатты өмір сүру стиліне байланысты. Ал салауатты өмір сүру стилі тарихи және ұлттық дағды –дәстүрлер арқылы қалыптасады. Тағыда тұлғаның бейімділігіне байланысты болады.

Салауатты өмір сүру салтының негізгі *биологиялық* және *әлеуметтік принциптері:*

Биологиялық принцип:

- Салауатты өмір сүру салты адамдардың жас ерекшеліктеріне;
- Салауатты өмір сүру салты энергетикаға;
- Салауатты өмір сүру салты эстетикалық қызметке;
- Салауатты өмір сүру салты ритмикалық үрдістерге;
- Салауатты өмір сүру салты денсаулықты арттыруға байланысты болуы керек.

Әлеуметтік принциптер:

- Салауатты өмір сүру салты және эстетикалық қызметті;

- Салауатты өмір сүру салты рухани түрде жеткіліктілікті;

- Салауатты өмір сүру салтының еріктігін дамытуды;

- Салауатты өмір сүру салтында адамның үшінші жағдайда болмауын қамтамасыз ету деген Г.Б. Бейсеева, Ә.С. Бейсенова «Адам экологиясы» еңбегінде [6]. Сонымен, еліміздің кез келген азаматы салауатты өмір сүру үшін парасатты, зерделі және білімді болуы керек. Әсіресе денсаулық жайында білімді болғаны жөн.Биологияда, медицина мен психологияда қаншама түсініксіз жайлар бары таңқаларлық. әрине, адам миының жұмысын түсіндіру қиын: 15 миллиард жүйке жасушалары бар, олардың әрқайсысы мыңдаған, тіпті миллиондаған басқа жасушалармен байланысқан және жүйелі жұмыс атқарады. Адам гендерінде не жазылғанын оқу да оңай емес. Адам үшін денсаулықты сақтап қалу – мақсат. Дәмді тамақтану – мақсат, әрекет жасау – мақсат. Мақсаттар көп, ал уақыт пен күш шектеулі. Таңдауға тура келеді. Мақсаттар бәсекеге түседі. Қажеттісі қайсы: өкпе рагінен өлмеу ме, не болмаса қыздардың алдында сигарет тартып кербездену ме? Әрине, өлмеу екені сөзсіз. Ертедегі ата-бабаларымыздан бізге шынығуды қажет ететін дене мен кемістікке бейім биологиялық сезімдер немесе психика қалды. Олардың біріншісі – *жалқаулық*. Адам жануарлар сияқты, ынталандыру болса ғана күш алады. Босаңсу әрқашан да жағымды. Тек балалар ғана ерекше: олар ешбір мұқтаждықсыз жүгіреді, ойнайды. Екінші кемшілік – *қомағайлық*. Тамақ ішіп-жеуден қанағат табу – аса маңызды құбылыстардың бірі. Дәмді тамақ ішіп, оны басқа сезімдер сияқты, жаттықтыруға болады. Адам әлдеқашан етті қуыруды үйреніп, оны дәмді ету тәсілін пайдаланғаннан бері өзінің тамақ сіңіру орталығын жаттықтырады. Үшінші кемшілік – *қорқыныш*. Хайуандармен салыстырғанда адамда қорқыныш күшейе түседі, өйткені ол, есіне жақсы сақтайды, оның кейіннен болар салдарын да болжай біледі. Сондықтан тек оны өзінің ауырулары ғана емес, басқа біреулерден көргені, оқығаны немесе көргені үрейлендіреді К.С. Ормантаев, С.Н. Ешмұқамбетов «Экология және адам мен бала денсаулығы» еңбегенде [7]. *Денсаулық – ауруларға қарама қарсы құбылыс* екені әркімге түсінікті сияқты. Бүкіл медицинаның даму кезеңінде оның екі бағыты анықталды: біріншісі – бұзылған денсаулықты дәрі-дәрмектің көмегімен қалпына келтіру, екіншісі – сол мақсатқа "организмнің табиғи қорғаныс күштерін" жұмылдыру арқылы жету. әрине, екі тәсілді бірдей қолданған дәрігерлер әрқашан да болды, бірақ, әдетте, іс жүзінде біреуі ғана басымырақ қолданылды. Өкінішке қарай, көпшілік адамдар, кейбір дәрігерлер де организмнің ауруға қарсы күресетін табиғи күшін ескере бермейді. Сол табиғи күштерді толықтырып, шынықтыруға көңіл бөлмейді. Мемлекеттік барлық құрылымдардың тікелей қатысуын талап ететін маңызды мәселенің бірі – салауатты өмір салты. Ол адамдардың өздері шеше алатын, өз қолдарынан келетін жұмыс. Ендеше, әр адамзат өз денсаулығына жауапты болып, оны әрі қарай нығайтып, шыңдағаны дұрыс. Ал қай адамның болсын өз өмірін бақытты етуге толық мүмкіндігі бар. Өмір қуанышын сезініп, мақсаттарға жету үшін саналы сезім, саралы ой қалыптастыруы қажет. Өз дене бітімінің дұрыс жетілуіне, өзін-өзі сергек сезінуге, ақыл ойын, сана сезімін тәрбиелеуге жағдайлар туғызуға міндетті.Денсаулық сақтаудың бүкіл дүниежүзілік ұйымы денсаулықты жақсарту бағдарламасын жасауды 1978 жылдан бастап ұсынған. Бағдарлама жоспарлары жасалып, бірнеше жыл талданды. Ал денсаулық нығайту қозғалысын іс жүзіне асыруда мектептің атқаратын рөлі өте үлкен. Сол себепті 1994 жылы "Денсаулықты нығайту мектептерінің" негізін салып, жобасын жасады. Бұл мектептің жұмысы санитарлық-ағарту бағдарламалары және орта мектептің тәрбиелік іс шараларымен ұштасып жатуы керек. Алғаш рет жасалған жоба, Венгрия, Чехия, Словакия және Польшада сынақтан өтті. Одан соң Европалық комиссия, Европалық кеңес және денсаулық сақтау дүниежүзілік ұйымы Европалық аймақтық бюросының халықаралық келісімі бойынша аталған жобаны дамыту бекітілді және "Денсаулықты нығайту мектептерінің" европлық торабына мүше болуға жол ашылды. 1997 жылы оған 37 ел енді. Қазір көптеген елдер Европалық тораптың жобасын іс жүзінде орындауға кіріскен. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың халыққа "Қазақстан – 2050" жолдауына сәйкес біздің елде де адам денсаулығының ең маңызды, ең басты екендігі жарияланып, жаппай салауатты өмір сүруге жағдайлар жасалуда. Осы игілікті істің айғағы – денсаулықты нығайтуға ықпал ететін орта құру арқылы мектептегі адамдардың барлығын салауаттылыққа жеткізу жұмыстарының басталуы. "Сонымен мектепте денсаулықты нығайтуға ықпалын тигізетін мәселелер жоспарланып, жүйелі түрде жүргізіле бастады. Денсаулықты нығайту мектебінің мақсаты – денсаулықты нығайтуға ықпалын тигізетін жағдайлар туғызу арқылы оқушыларда салауатты өмір салтын қалыптастыру және оған баулу. Сондай-ақ мектеп қызметкерлерінің өз денсаулықтарына жауапкершілігін арттыру. Шешетін мәселелер:

- денсаулық бағдарламасы мәселелерін шешуге кірісу;

- мектептегі сынып бөлмелерін дұрыс бөлу, оқушының бос уақытын өткізуге арналған алаңдарды жөндеу, қауіпсіздік шараларын қамтамасыз ету және дұрыс тамақтануды ұйымдастыру арқылы оқыту кезеңінде қоршаған орта саулығын сақтау;

- жекелеген адамдардың отбасында немесе жалпы қоғамда денсаулықты қорғауда жауапкершілігін туғызу;

- салауатты өмір салтын сүруге оқушылар мен қызметкерлеріне нақтылы жағдай және мүмкіндіктер жасау;

- барлық оқушыларға өз жаратылысының, психикасының, әлеуметтік жағдайының ең жоғары дәрежедегі мүмкіндіктерін көрсетуіне жағдай жасау;

- денсаулықты нығайту жолында және мектеп ұжымының денсаулығын қауіпсіздендіруде анық мақсат қоя білу;

- оқушылар мен мектеп мұғалімдерінің және оқушылардың өз арасында, сондай-ақ олардың үйімен, қоғамдастықтармен ара қатынасын нығайту;

- қолда бар ресурстарды денсаулықты нығайту жолында дұрыс қолдана білу;

- медициналық – санитарлық оқыту бағдарламасының жобасын дайындау;

- білім алуды және денсаулығына қатысты дұрыс шешім қабылдауға қажетті дағдыларды қалыптастыруды қамтамасыз ету, қоршаған ортасын сақтауды үйрету;

- оқушылардың өз денсаулықтары туралы мәліметтер деңгейін арттыру және медициналық-санитарлық оқытуларды дұрыс жолға қою мақсатында мектептің медициналық-санитарлық жұмыстрына кеңінен жол ашу.Жас жеткіншектердің денсаулығы күннен-күнге нашарлап, соңғы кезде ауру – сырқаулардың саны көбеюде. Бұған генетикалық – тұқым қуалаушылық аурулардың әрі қарай бағыт алуы, адамдардың денсаулық сақтау білімдерінің төмендігі, әсіресе, ақша табу жолында жанын аямай, демалуды ұмытып, өзіне-өзі көңіл бөлмейтіндіктері себеп. Міне, осындай түсінбеушілікті жойып, сана-сезімі жоғары, білікті, тез шешім қабылдайтын және әртүрлі жағдайдан өзін алып шыға алатын азамат даярлау мақсатында мектептерге "валеология – денсаулықты қалай сақтауға болады" бағдарламасы енгізілді. Ал бұл жұмыстардың нәтижесі үнемі талқыланып, жинақталып отырады. Соның арқасыда: оқушылардың денсаулық топтары анықталды, оқу үрдісінде әр балаға қалай көңіл бөлу керектігі ескертілді;- жас жеткіншек қыз балаларды микроэлементтер, әсіресе РР-витаминдік жетіспеушілік анықталды. Демек, салауатты өмір салтын насихаттау жұмысы жылдан-жылға толықтырыла түсетін болса дені сау, жаны сау ұрпақ тәрбиелеуге мүмкіндігіміз артатынана толық сенім білдіреміз. Бүгінгі оқушы – ертеңгі болашағымыз. Әр балаға ата-аналары, мектеп қызметкерлері жылылық нәр беріп, үлкен үмітпен қараса, өзінің денсаулығын шыңдап, білімін нығайтуға ұмтылған азамат дайындауға болады. Салауатты өмір салтын сақтау арқылы ғана дені сау қоғамға жететіндігіміз айқын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2050. Ел президентінің Қазақстан халқына жолдауы. Білім,

2. Жанабердиева К.А., Адылханов А.С. Қазақстан Республикасының үздіксіз білім беру жүйесіндегі салауатты өмір салтын қалыптастырудың тұжырымдамасы. //Валеология. Дене тәрбиесі. Биология және салауаттылық негізі.№1-2003.

3. Әлімжанова Г. Салауатты өмір салтын ұстау. //Бастауыш мектеп, №2-2004.

4. Сатпаев К.Н., Әділханов, А.С ,Тель Л.З. «Салауаттану денсаулықты сақтау» бағдарламасы бойынша СӨС-ке қалыптастырудың тұжырымдамасы. – Алматы, 2002.

5. Сәулебекова М.. Салауатты өмір салты – денсаулық кепілі. //Биология және салауаттылық негізі, №3-2005.

6. Бейсеева Г.Б., Бейсенова Ә.С.. Адам экологиясы. – Алматы, 2012.

7. Ормантаев К.С., Ешмұқамбетов С.Н.. Экология және адам мен бала денсаулығы. – Алматы, 2001.

УДК: 378

ҚАСҚАТАЕВА БАҚЫТКҮЛ РАХЫМЖАН ҚЫЗЫ,
педагогика ғылымдарының докторы, доцент,
Алматы, Қазақстан
Kaskataeva@yandex.ru

ӘДІЛАҚЫН АЙГЕРІМ,
математика ғылымдарының магистры,
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: aadilakin@bk.ru

«АНАЛИТИКАЛЫҚ ГЕОМЕТРИЯ» КУРСЫН ОҚЫТУДА МЕКТЕП ПЕН ЖОО АРАСЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ШАРТТАРЫ

Аннотация. Авторлық мақалада «Аналитикалық геометрия» курсын оқытуда мектеп пен ЖОО арасындағы сабақтастықты жүзеге асырудың қажеттілігі негіздеген. Білім беру жүйесінің әртүрлі сатылары арасындағы байланыстар шеңберінде тәрбие, оқыту, білім берудегі сабақтастық мәселелеріне арналған зерттеулер зерделенген. «Аналитикалық геометрия» курсын оқытуда мектеп пен ЖОО арасындағы сабақтастықты жүзеге асыру үшін мектепте және педагогикалық университеттерде элективті таңдау курсын әзірлеу және енгізу қажеттілігі айқындалған және оны жүзеге асырудың әдістемелік шарттарын анықтаған. Мектепте элективті курсты жоспарлағанда, алдымен жоғарғы оқу орнында жалғастыратын тақырыптарды, ұғымдарды, әдістерді, мазмұндық-әдістемелік мәселелерді курстың оқу жоспарына енгізу қажеттілгі келтірілген.

Түйінді сөздер: Аналитикалық геометрия, сабақтастық, координаттар әдісі, элективті курс, педагогикалық университет.

Аннотация: В статье обосновывается необходимость преемственности в изучении «аналитической геометрии» между школой и университетом. В рамках связей между различными уровнями системы образования были изучены вопросы преемственности в образовании, профессиональной подготовки и воспитании. В целях обеспечения преемственности в изучении «аналитической геометрии» между школой и университетом определена необходимость разработки и внедрения элективного курса по выбору в школах и педагогических вузах, определены методические условия его реализации. При планировании элективного курса в школе рекомендуется включать в учебный план курса темы, понятия, методы, содержание и методические вопросы, изучение которых продолжается в вузах.

Ключевые слова: Аналитическая геометрия, преемственность, метод координат, элективный курс, педагогический университет.

Abstract. The article substantiates the need for continuity in the study of "analytical geometry" between the school and the University. As part of the links between different levels of the education system, issues of continuity in education, training and upbringing were studied. In order to ensure continuity in the study of "analytical geometry" between the school and the University, the necessity of developing and implementing an elective course of choice in schools and pedagogical universities is determined, and the methodological conditions for its implementation are determined. When planning an elective course at school, it is recommended to include in the curriculum of the course topics, concepts, methods, content, and methodological issues that continue to be studied at universities.

Keywords: analytic geometry, continuity, coordinate method, elective course, pedagogical university.

Геометрия жалпы адамзаттық мәдениеттің феномені бола отырып, жоғары дамытушылық әлеуетке ие, өйткені геометрияны оқып үйрену кеңістіктегі көзқарас пен логикалық ойлаудың дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар, ғылыми және педагогикалық қоғамның пікірінше, оқушылардың да, студенттердің де геометриялық білім деңгейі бүгінгі күні қажетті деңгейде емес. Негізгі мектепте геометрияның жүйелі курсын көрнекі геометрия курсымен ауыстыру тенденциясы байқалып отыр. Жоғары оқу орындарында (ЖОО) геометрияны оқуға берілген сағаттар қысқаруы орын алып отыр. Геометриялық білім беру дағдарысы туралы пікір жиі айтылады.

Мектеп және ЖОО-ның геометриялық білім берудегі дағдарыс мәселесін шешудің бір жолы «Аналитикалық геометрия» курсын оқытуда мектеп пен ЖОО арасындағы сабақтастықты жүзеге асыру.

Осыған орай, оқушы мен студентке геометриялық білім беруде сабақтастық қағидатын жүзеге асыру мәселесінің маңыздылығы артады.

Білім беру жүйесінің әртүрлі сатылары арасындағы байланыстар шеңберінде тәрбие, оқыту, білім берудегі сабақтастық мәселелеріне көптеген зерттеулер арналған. ([Лыкова В.Я., 2001, с. 132], [Комарова М.В., 2002, с. 196], [Калинин Е.А., 2003, с. 223], [Магомеддибирова З.А., 2003, с. 300] және басқалар).

Мектеп бітірушінің ЖОО-да оқуда математикалық дайындығы контексінде жазылған [Мельников И.И., 1999, с. 200], [Корешкова Т.А., 1991, с. 16], [Насирова М.Е., 1992, с. 168], [Саранцев Г.И., 2002, с. 224], [Сманцер А.П., 1995, с. 134], [Сидоров Ю.В., 1994, с. 35] және басқалардың еңбектері бар. Студенттердің болашақ кәсіби қызметіне математикалық дайындығы туралы [Колягин Ю.М., 2003, с. 47], [Луканкин Г.Л., 2007, с. 86-91], [Мордкович А.Г., 2009, с. 336] және басқалардың зерттеулері арналған. Алайда, мектеп пен ЖОО арасындағы аналитикалық геометрияны оқытуда сабақтастықты жүзеге асыруға арналған жеке зерттеулер жүргізілмегенін мойындау керек.

Математикалық энциклопедиялық сөздікте «аналитикалық геометрия» деп «геометриялық объектілер координаттар әдісі негізінде алгебра құралдарымен зерттелетін геометрия бөлімі» түсініледі.

Аналитикалық геометрия, кез-келген ғылым сияқты ұғымдар, фактілер жүйесі (теоремалардың аксиомалары және олардың дәлелдері), яғни психологиялық-педагогикалық тұрғыдан алғанда, математикалық ұғымдар, пайымдаулар мен тұжырымдар жүйесін игеруді қамтиды. Аналитикалық геометрия ұғымдары мен әдістері жаратылыстану және математикада үлкен рөл атқарады, ал координаттық әдістің өзі нақты әлемді танудың «құралдарының» бірі болып табылады.

Мәселе кеңестік және одан кейінгі орта және жоғары мектептің білім беру практикасында «Аналитикалық геометрия» элементтерін оқытудың мазмұндық-әдістемелік құрамдасында байланыс үзілген.

Мәселен, аналитикалық геометрияның ұғымдарына (координат, гипербола, парабола және т. б.) мектеп пен жоғары орындарында әртүрлі анықтама беріледі. Бұл студенттердің ол ұғымдар туралы түсінігін бұрмалап қалыптастыруға әкеледі

Сонымен қатар мектепте және ЖОО-да геометрияны оқыту процесін ұйымдастыруда үйлесімсіздік байқалады. ЖОО-да оқу жүйесіндегі студентте объективті, оның қалауына байланыссыз, сондай-ақ оқытушының субъективті талпыныстары мен нұсқауларына қарамастан дамудың әлеуметтік жағдайы мен қызмет түрі өзгереді.

Аналитикалық геометрияны оқытуда мектеп пен ЖОО арасындағы сабақтастықтың объективті қажеттілігі мен шын мәнінде білім берудің әртүрлі кезеңдерінде оқыту бір-біріне тәуелсіз жүргізілгенде сабақтастықтың жоқтығы арасындағы қарама-қайшылық зерттеудің өзектілігін анықтады.

Сабақтастық – оқу процестерінің барлық аспектілерін қамтитын негізгі дидактикалық принцип. Мектеп пен ЖОО-да оқытудың сабақтастығын жүзеге асыру тұрғысынан ғылыми байланыстардың эпизодтық қолданылуына негізделген дәйекті тәсіл неғұрлым орынды болып табылады, ал осы тұрғыдан ең сәтті оқулық М.М.Постниковтың [Постников М.М., 1973, с. 752] оқулығы екенін мойындау керек.

М.М.Постниковтың оқулықтарының бірінде ғана - парабола, эллипс, гиперболаны зерттеу кезінде мектеп математика курсымен сабақтастық байланыстар орнатылған. Кейбір оқулықтарда (Я.С.Дубнова, И.И.Баврина) шеңбер туралы мәліметтер келтіріледі, бұл мектептегі геометрия курсымен сабақтастықты жанама түрде ғана көрсетеді.

Мектеп пен ЖОО-да математиканы оқытудың сабақтастығын жүзеге асыруға ықпал ететін әдістемелік шарттарды анықтау үшін психологиялық-педагогикалық заңдылықтарды, оқыту принциптерін, математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесінің негізгі ережелерін және тарихи тәжірибені ұғыну қажет.

Оқытудың психологиялық-педагогикалық заңдылықтары [Гальперин П.Я., 2000, с. 336], Зимний И.А. [16], Леонтьев А.Н. [17] және математиканы оқытудың психологиялық-педагогикалық негіздерін зерттеушілердің

Груденов Я.И. [18], [Епишева О.Б., 2003, с. 20], [Фридманның Л.М., 1988, с. 207] тағы басқа танымал психологтардың жұмыстарында көрсетілген. Шетел ғалымдары бүкіл әлемде ТМД оқушыларының математикалық жетістіктерін орта мектепте алгебра мен геометрияны бөліп оқытатынымыздан деп түсінеді. Шынында, геометрияны алгебрадан бөліп оқыту және геометрияның мазмұнын меңгертуге мән беріп, оқушылардың кеңістіктегі көзқарастарын және сыни ойлау қабілеттерін қалыптастырудың мәні зор.

Білім берудің әрекеттік тәсілінің тұжырымдамасына сәйкес, оқыту мазмұнын меңгеру және оқушы «оған белгілі бір ақпаратты беру процесінде емес, оның өзінің іс-әрекеті барысында дамиды», - делінген.

«Аналитикалық геометрия» курсының материалын көрнекілікті қолдана отырып іс-әрекеттік тәсілмен жүргізу арқылы оқушылардың іс-әрекетін белсенді етуге мүмкіндік мол. Бұл материал зертханалық жұмыстар кешенін әзірлеу үшін негіз бола алады.

Оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін сабақта жиі-жиі проблемалық ахуал тудырып та белсендіруге болады.

Проблемалық жағдайларды құру үшін аналитикалық геометрияны оқытудың ЖОО және мектептегі қолданылатын тәсілдеріндегі қарама-қайшылықтарды пайдалану орынды. Осы

материал негізінде проблемалық ахуалдарды құрудың бір нысаны болып табылатын бірқатар проблемалық мәселелерді тұжырымдауға болады. Оқушыға берілген Проблемалық сұрақтар, қарапайым сұрақтарға қарағанда, сұраққа бұрын тәжірибесінде болмаған жаңа өз шешімін ұсынуға мәжбүр етеді. Оны ойландырады, белсенділендіреді.

Өкінішке орай, қалыптасқан білім беру тәжірибесінде мектепте және ЖОО-да «Аналитикалық геометрия» курсын оқу кезінде бұрмаланған ұғымдар қалыптасады. Мектепте парабола мен гиперболаны оқу кезінде олардың характеристикалық қасиеттері көрсетілмейді, бұл оқушыларда жалпы қате пікірдің пайда болуына әкелуі мүмкін. Жоғары оқу орнында керісінше, бұл қисықтар тек характеристикалық қасиетінің негізінде ғана енгізіліп анықталады. Қисықтар ұғымы жеке және ерекше жағдайлармен байланыстырылмай, жалпы жағдайда қалыптасады.

Осылайша, дұрыс жалпыланған білім беру үшін ЖОО-да аналитикалық геометрия туралы мектеп материалының шектеулігін түсіндіру жеткіліксіз. Оқушыларға мектепте ұсынылған ұғымдардың шектеулі және олардың тереңдетілуі мен нақтылануы ЖОО-да орын алатыны туралы бағыт бағдар беру керек.

Білімді қалыптастырудың бірінші сатысы, ақыл-ой қызметінің ең басында, негізінде ішкі пәнаралық немесе жүйеішілік байланыстар қалыптасатын жергілікті және жеке жүйеаралық байланыстарды орнатудан тұрады. Сабақтастықтың жоғарғы сатысы пәнаралық байланыстар болып табылады. Ю.А.Самариннің жазуынша, «жүйеаралық немесе пәнаралық сабақтастықтар білім, білік және дағдылардың әр түрлі жүйелерін қамтып, осы жүйелердің алуан түрлілігін жинақтайды».

Пәнаралық сабақтастық ақыл-ой қызметінің тұтастығын қамтамасыз етеді және оның жоғары деңгейі болып табылады, өйткені олар байланыстың әр түрлі жүйелерінде қандай да бір құбылысты қарауға мүмкіндік береді. Осылайша, аналитикалық геометрия бойынша білімді жүйелеу және оның тұтастығын қамтамасыз ету үшін сабақта пәнаралық байланыстар жүргізу керек.

Сабақтастықты ең жоғары деңгейде жүзеге асыру үшін оқу процесіне қорытынды жағдай ретінде аналитикалық геометрияның, математикалық талдау мен жаратылыстанудың пәнішілік және пәнаралық байланыстарын іске қосасын элективті таңдау курсын енгізу қажет.

Элективті таңдау курсы білім алушылардың білім беру дайындығын кеңейтуге бағытталған оқу жоспарының вариативті компонентінің құрамдас бөлігі. Осыған орай, элективті таңдау курсының құрылымы мен мазмұны туралы нақты әдістемелік нұсқаулар жоқтың қасы. Мәселен, көптеген мектептерде оқушыларға берілетін элективтік курстардың тақырыптары кездейсоқ болуы әбден ықтимал. Себебі мұғалім оқушыларға қолында бар оқу құралына байланысты, немесе өзіне таныс тақырыптарды ұсынады.

Жоғарғы оқу орындарына оқуға келген студенттердің бейімделу уақытында олардың қиыншылықтарын азайту керек. Мектепте элективті курсты жоспарлағанда, алдымен мектептегі, жоғарғы оқу орнына оқуға қажет және әрмен қарай оқып үйренуді жалғастыратын тақырыптарды, ұғымдарды, әдістерді, мазмұндық – әдістемелік мәселелерді бөліп көрсетіп алу қажет. Сондықтан, курстың оқу жоспарына көрсетілген тақырыптарды енгізген дұрыс. Сол ұғымдар, әдістер мектептегі элективтік курстың бағытының және оқушыларды ЖОО-на дайындаудың нысаны болу қажет.

Қорыта келе, аналитикалық геометрияны оқытуда сабақтастық қағидатын іске асыру үшін келесі бірқатар шарттарды орындау ұсынылады:

а) Аналитикалық геометрия бойынша білімді жүйелеу және оның тұтастығын қамтамасыз ету үшін сабақта пәнаралық байланыстар жүргізу керек;

ә) Білім алушылардың білім беру дайындығын кеңейтуге бағытталған оқу жоспарының вариативті компонентінің құрамдас бөлігі элективті таңдау курсын құру және енгізу;

б) Элективтік курста «аналитикалық геометрия» бойынша бұрын алған білімдерін нақтылау және жүйелеу;

в) Элективті таңдау курсында «Аналитикалық геометрия» бойынша алған білімді бекітіп, кеңейту, «Аналитикалық геометрия» және «Математикалық талдау» пәндерінің пәнаралық байланыстарын жүзеге асыру.

г) Оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін сабақта жиі-жиі проблемалық ахуал тудырып белсендіру

д) ЖОО-да «Математиканы оқыту әдістемесі» курсында екінші ретті қисықтарды, координаттар әдісін оқытып үйрету кезінде жалпы мектеп ұғымдарының шектеулігін көрсететін проблема қойып отыру.

ж) Жоғары оқу орнының білім беру процесіне студенттердің мектепте Аналитикалық геометрия бойынша алған білімдерін бекітетін және кеңейтетін таңдау курсын әзірлеу және енгізу.

Сонымен, оқушылар геометрияны оқып үйренгенде, геометриялық есептерді шығарғанда, модельдеу, дәлелдеу жүргізгенде психикалық интелектуалды және тұлғалық дамиды. Оқушының іс-әрекеті – оқу процесінің негізі, оқу міндеттерін орындау кезінде оқушының санасында болатын барлық процестерден де маңызды. Сондықтан оқушылардың және студенттердің білім сапасын арттыру мақсатында «Аналитикалық геометрия» курсын оқытуда мектеп пен ЖОО арасындағы сабақтастыққа мән беру керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Лыкова В.Я. Последовательно и гармонично: преемственность в воспитании [Текст] /В.Я. Лыкова. - Смоленск: СГИИ, 2001.-132 с.

2. Комарова М.В. Преемственность обучения иностранному языку в средней и высшей школе : На примере технического вуза [Текст]: дис. канд. пед. наук: 13.00.08 / Комарова Марина Викторовна - Барнаул, 2002.-196 с.

3. Калинин Е.А. Преемственность в содержании литературного образования между начальной и основной школой [Текст]: дис. ...канд. пед. наук : 13.00.02 / Калинин Евгений Александрович. - М., 2003.-223 с.

4. Магомеддибирова, З.А. Методическая система реализации преемственности при обучении математике [Текст]: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / Магомеддибирова Зульпат Абдулгалимовна.- М., 2003.- 300 с.

5. Мельников, И.И. Проблемы совершенствования современного школьного и вузовского математического образования / И. И. Мельников М.: Ун-т., 1999.-200 с.

6. Корешкова, Т.А. Научно-методические основы взаимосвязи математических курсов педвуза и школьного курса математики (на примере курса «Интегральное исчисление функций одной переменной») [Текст] : автореф.... канд. пед. наук / Т.Д. Корешкова.- М., 1991. - 16 с.

7. Насирова, М.Е. Преемственность обучения начала математического анализа в школах и педагогическом институте [Текст]: дис. ... кан. нед. наук. / Нарисов М.Е.-Ташкент, 1992.-168 с.

8. Саранцев, Г.И. Методика обучения математики в средней школе [Текст]: учеб. пособи для студентов мат. спец. пед. вузо и ун-то / Г.И.Саранцев. М.: Просвещение, 2002. - 224 с.

9. Сманцер, А.П. Преемственность обучения математике в средней и высшей школах [Текст] /А.П. Сманцер. - М.: Нар. асвета, 1995.- 134 с.

10. Сидоров, Ю.В. Преемственность в системе обучения алгебры и матема- тического анализа в школах и вузах [Текст]: дис. ... д-р пед. нау в форме науч. докл. /Ю.В. Сидоров.-М., 1994.- 35 с.

11. Колягин, Ю.М. Организация народного образования во второй половине XVIII века [Текст] / Ю.М. Колягин, О.А. Саввина, О.В. Тарасова // Начальная школа. 2003. №8. С.47.

12. Луканкин, Г.Л. Проблемы и перспективы подготовки учителей математики на новом этапе реформы образования в Российской Федерации [Текст] / Г.Л. Луканкин // Профессиональная подготовка в высшей школе накануне XXI века.-М.: МПУ, ЕГПИ, 2007. С.86-91.

13. Мордкович, А.Г. Алгебра и начала анализа [Текст]: Учебник для учащихся 10-11 классов общеобразовательных школ / А.Г. Мордкович-М.: Издательский дом «Новый учебник», 2009.-336 с.

14. Постников, М.М. Аналитическая геометрия [Текст] / М.М. Постников. М.: Наука, 1973.-752с.

15. Гальперин, П.Я. Введение в психологию [Текст] : учеб. пособие для вузов / П.Я. Гальперин. 2-изд. М.: Книжны до «Университет», 2000.-336 с.

16. Зимняя, И.А. Педагогическая нсихология [Текст] : учеб. нособие. http://sdo.mgaps.ru/books/KP1/M4/file/2.pdf

17. Леонтьев, А.Н. Деятельность, сознание, личность [Текст] / А.Н. Леонтьев. https://www.marxists.org/russkij/leontiev/1975/dyeatyelnost/deyatyelnost-soznyanie-lichnost.pdf

18. Груденов, Я.И. Совершенствование методики работ учителя математики [Текст] https://www.twirpx.com/file/635598/

19. Епишева, О.Б. Технология обучения математике на основе деятельностного подхода [Текст]: Кн. Для учител / О.Б.Епишева. М.: Просвещение, 2003.-23 с.

20. Фридман, Л.М. Изучение личности учащихся и ученических коллективов [Текст]: Кн. Для учителя / Л.М. Фридман, Т.А. Пушкина, И.Я. Куплунович / Л.М. Фридман.- М.: Просвещение, 1988.-207 с.

ӘОЖ 378.016.02:82-1-94 (574)
ҒТАХР 14.35.09
ҒТАХР 17.82.10

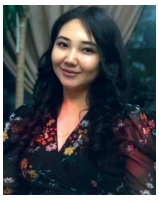

СЕЙІТЖАНОВ ЗУФАР НҰРСАПАҰЛЫ,
Профессор, филология ғылымдарының докторы,
Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қаласы,
E-mail: seytzhanov.zufar@kaznu.ru

МАҚСҰТ ДИНАРА ҚАЙРАТҚЫЗЫ,
2 курс магистранты,
7М01701-Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қаласы,
E-mail: Kayratkyzy_dinara@mail.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ТАРИХИ ЖЫРЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа. Мақалада тарихи жырлардың ерекшелігі мен сипаты, оны оқытудағы осы ерекшеліктерін қолданудың маңызы жайлы айтылады. Заманауи білім беру жүйесінің өзгеруі, жаңа модификацияға көшуімен бірге, оқытудың әдіс-тәсілдері де өзгерді. Тарихи жырларды елдің идеологиялық жағдайымен байланыстырып оқытудың әрі жоғары оқу орнында білім алушылардың кешенді ақпарат алудың көзі ретінде қараудың шарттары талқыланады.

Түйін сөздер. Тарихи жыр, Оқыту, Оқыту әдістемесі, Тарихи жырдың ерекшелігі, Әдебиетті оқыту.

Аннотация. В статье рассказывается о специфике и характере исторических эпосов, о значении использования этих особенностей в их преподавании. С изменением современной системы образования, переходом на новую модификацию, изменились и методы, приемы обучения. В статье дается обзор предпосылок выбора и применения соответствующих методов и приемов обучения историческим эпосом. Обсуждаются условия изучения исторических эпосов в увязке с идеологическими условиями страны и рассмотрения их как источников получения комплексной информации обучающимися в вузе.

Ключевые слова. Исторический эпос, преподавание, методика преподавания, специфика исторического эпоса, обучение литературы.

Annotation. The article describes the specifics and nature of historical epics, the importance of using these features in their teaching. With the change in the modern education system, the transition to a new modification, the methods and techniques of teaching have changed. In an era when information technologies were developing, methods of interactive teaching of folklore works were discussed.

Keyword. Historical epic, teaching, teaching methodology, specifics of historical epics, studing of literature.

КІРІСПЕ

Әлемде ақпараттық технологиялардың дамуы, интеграциялық қарым-қатынастардың орнауы мен түрлі қолданбалы ғылымдардың бір-бірімен байланысқа түсуі білім беру жүйесінің жалпы формуласын өзгертуге, білім берудің әдіс-тәсілдерін жетілдіру мен оңтайландыруға алып келді. Е.А.Кашина атап өткендей, «қазір білім алушыларға қойылатын талап өзгерді: оқуды, жазуды, есептеуді білу аздық етеді, енді білім алушылар ақпарат табу, жинау, бағалау мен қолдану, ұйымдастыру қабілетін қоса игеру қажет». Сондықтан ақпарат қазіргі дәуірдің басты құндылықтарының біріне айналды. Ал білім беру мекемелері талапкерлерді ақпаратпен жұмыс жасауды үйретуші, бағыт беруші кеңістікке айналуда [1.12].

Заманауи әлемнің дамуында тоқтау жоқ. Адамзат саласының түгеліне дерлік инновациялық технологиялар енгізілуде: бұл бір жағынан, адамдардың үнемі дамуына, жетілуіне, білімі мен қабілетін, құзіретін дамытуға мүмкіндік берсе, екінші жағынан, ауыр, шаруасы мол жұмыстар машинаға артылып, адам шығармашылық пен барынша сыни ойлауға беріліп, орынды шешімдер қабылдауға мән беруде.

Ақпараттық мәдениет заманауи адамзат мәдениетінің ажырамас бөлігі, адамның социумда жайлы өмір сүруінің шарты саналады. Ал білім беру саласы адамзаттың осы міндетін қанағат-

тандыра алуы тиіс. Бұған дейін білім саласын ақпараттандыру өзекті болса, қазір цифрландыру маңызға ие.

Қазіргі қазақстандық білім беру жүйесі оқушылардың, студенттердің ізденімпаздығы мен дербес жұмыс жасауына, ал оқытушылардың міндеті талапкерлерге тек бағыт берумен байланысты. Сыртқы факторларды ескере отырып білім беруді қалыптастыру – қазіргі білім беру жүйесінің өзекті мәселесі саналады. Ал біздің зерттеуімізде әдебиет пен әдебиеттанудың қайнар көзі, деректік негізі саналатын тарихи жырларды оқыту, оның заманауи әдіс-тәсілдермен беру, сол арқылы білім алушылардың әдеби және тарихи көзқарастарын қалыптастыру аса маңызды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тарихи жырлар – бұл белгілі бір дәуірдің тарихи оқиғасына құрылып, реалистік мотиві бар, бірақ эпостық белгілерімен қабаттасқан жыр. М.Әуезовтің айтуынша, «Бұл жырлардың бәрі де, ертеде туғандары да, кейінірек шығарылғандары да – анық тарихи оқиғаларға негізделген, ал басты-басты кейіпкерлер – тарихта болған адамдар. Жырлардың авторлары – көбінесе сол оқиғаларды көзімен көрген тұстастары. Авторлар көзімен көрген, өздері бастан кешірген оқиғаларды уақытына қарай сап-сабымен баяндайды» [2.147].

Ал Әлкей Марғұлан «...Қазақ эпосы кейде жылнамалық жазбалардан кем түспейді, олар көп сәттерде жазу-сызуға машықтанбаған халық арасында жылнамалық жазбалардың орнына жүрген. Осы оқиғалардың эпоста суреттелуінің дұрыстығы соншама – оларды тіпті, тарихи әдебиеттер де дәлделдеп отырады» [3.35] деп жазады.

Ал фольклоршы Едіге Тұрсынов батырлар жырының да түп-төрінде тарихи жад пен тарихи оқиғаның көмескіленген формасы жататынын, сол себепті тарихи жыр мен батырлар жырын бөлек алып қарауға болмайтынын айтады. «Батырлар жыры дегеніміз – ілгергі дәуірлерде болып өткен, халықтың есінде нақтылы сипаты көмескіленіп, я болмаса тіпті, ұмытылып кеткен тарихи оқиғалардың негізінде пайда болған, бара-бара жалпылық сипатқа ие болып, белгілі бір дәуір оқиғаларын жалпы түрде бейнелейтін эпикалық шығарма. Ал тарихи жыр деп жүргеніміз – халық есінде нақтылық сипаты әлі толық жойылмаған, кейбір жағдайларда болған тарихи оқиғалардың ізімен шығарылған, тарихи оқиғалардың суреттеуде ескі батырлар жырларының поэтикалық тәсілдерін пайдаланған эпикалық үлгілер» деп анықтама береді [4].

"Әдебиет танытқыш" еңбегінде Ахмет Байтұрсынов: «Тарихи жыр деп тарихта бар, мағұлым оқиғалар турасында өлеңмен шығарған сөздер айтылады. Қазақта өз тілінде жазылған тарих болмағанмен, қазақта болған уақиғалар, қазақтан шыққан адамдар турасында басқа жұрттардың тарихында жазылған мағлұматтар бар, халықтың өзінің есінен кетпеген қазақ басынан кешірген уақиғалары толып жатыр. Солар туралы өлең етіп шығарған сөздер болса, солар тарихи жыр болады» деп көрсетеді [5].

Ал М.Әуезов пен Л.Совольевтің бірігіп жазған "Қазақ халқының эпосы мен фольклоры" атты еңбегінде тарихи жырдың жанрлық сипатын ашып, оның басты-басты белгілерін атап өтеді. Ғалымдардың айтуынша, тарихи жырдың басты ерекшелігі – оның тарихи оқиғаларға құрылғаны. Жырлардың ертеде не кейінгі дәуірлерде туғанына қарамастан, оларды біріктіретін бір нәрсе – тарихи оқиға төңірегінде өрбитіні. Одан кейінгі жырдағы басты кейіпкерлер – тарихта болған жандар. Тағы бір ерекшелігі – жырдың авторлары да тарихта, өмірде болған ақын-жыраулар. Одан әрісі жырдың басты кейіпкері – тарихи тұлғаның жанында, оқиғаның басы-қасында болған, жағдайды көзімен көрген замандастар. Оқиғаны көзімен көріп, жүрегімен сезінгендіктен, тарихи фактіні жан-дүниесінен өткізген, соны жылнама-баянға айналдырған. Мысалы, Едіге Тұрсыновтың айтуынша, тарихи жыр кейіпкерлері Абылай, Қабанбай, Олжабай, Ағыбай, Есет, Жанқожа сияқты батырлар тарихта болған адамдар болса, Қобыланды, Ер Көкше, Ер Сайын (Бату хан) сияқты ескі батырлар жырының кейіпкерлері де – тарихта болған адамдар. Ал Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» жырындағы Ағыбай, Бұхарбай, Балқожа, Байзақ, Медеу, Дулат, Меңдібай, Жәуке, Толыбай сынды батырлар – Кенесарымен бірге патша үкіметіне қарсы күрескен, ел амандығын күйттеген азаматтар. Яғни, тарихта болған тұлғалар.

1979 жылғы «Қазақ тарихи жырларының мәселелері» атты басылымда «...Мұнда үлкен оқиғаның жекелеген фактілеріне, бұқара қауымнан өзінің қайратымен, жүректілігімен, ақылымен дараланып шыққан кәдімгі қарапайым адамға мән беріледі. Бірақ олар яғни, жеке фактіде, одан да жалпы тарихи жағдайдан бөлек алынбайды. Тіпті, тарихи жырдың бүкіл мазмұнының өзі сол заманның оқиғаларынан туып, өрбіп жатады» делінген.

М.Әуезов тарихи жырлардың неге шынайы оқиғамен байланысып жататынын былай түсіндіреді: «Жырдағы әңгімені алсақ, тарихи оқиғаның жылы ізі суымай тұрған уақытта, сол оқиғаның өкшесін басып шыққандықтан үлкен шыншылдықпен жазылған. Өмірде анық болған оқиға көмескісіз, күңгіртсіз, айнаға түскендей ашық түскен. Бұрынғы батырлар жырының жасырынды сүйетін тұманды сарыны Исатай жырында суалып, жоғалған сияқты да, оның орнына ел тіршілігі мен ел салты көлемдірек болып көрінуге айналған. Бұл жағынан қарағанда Кенесары, Исатай жырлары сияқты тарихи өлеңдер әдебиетте жаңа бағыт туғызып, өмірге жанасуды мақсат қылған сияқтанады. Ел әдебиетіндегі

өміршілдік, нағызшылдық толық пішінде ең алғашқы рет осы өлеңдерден шығады. Исатайдың Жәңгір ханға астамдық сөз айтып, айып тартып, алпыс атан төлеуі, ел билерінің кесім айтуы, онан соң жырдың ішіне шай мен жылы үй, құс төсектің кіруі барлығы да әдебиетке ел өмірі көлемді суретпен кіре бастағанының белгісі. Бұлардан басқа орыс әскері, зеңбірек, қазақша соғыстың суреттері болсын, бәрі де бүгінгі заман адамдарына Исатай оқиғасы кеше ғана болған іс екенін анық білдіреді. "Исатай" жырында "Кенесарыда" кез келетін жекпе-жек жоқ. О да ескі өмірдің ескі салты еді. Оның аржағында баяғы ескі батырлар жекпе-жегі кезең астында ғана тұрған сияқты еді. Мына заман ол салт пен ол дағдыны жоғалтқан. Бұл көріксіз, көңілсіз болса да өмір» [6.156].

Тарихи жырларды туындау мерзіміне қарай төрт кезеңге бөледі. Алғашқы кезең – Алтын Орда, Ақ Орда, Ноғай ордасы, Қырым мен Астархан хандығы кезі. Бұл уақытта «Едіге», «Орақ-Мамай», «Нұрадин», «Қарасай-Қази», «Мұсахан», «Телағыс» сынды тарихи жырлар өмірге келді. Одан кейінгі кезең – бұл жоңғар шапқыншылығы. Бұл кезеңге Қабанбай, Бөгенбай, Олжабай, Өтеген, Жәнібек батырға арналған жырлар дүниеге келді. Үшінші кезең – XVIII-XIX ғасырдағы ұлт-азаттық күрес кезеңіндегі жырлар. «Кенесары-Наурызбай», «Исатай-Махамбат», «Жанқожа батыр», «Жанқожа батыр» жырлары жатады бұған. Соңғы төртінші кезең – XX ғасыр басындағы көтеріліс пен төңкеріс кезінде туған жырлар. «Амангелді», «Ұзақ батыр», «Бекболат», «Оспан батыр», «Демежан» жырлары жатады.

Жырдың авторлығына келсек, Жамбыл Жабаев "Сұраншы батыр", "Өтеген батыр" дастандарын, Сүйінбай Аронұлының Сұраншы, Саурық, Сыпатай, Ботбай, Өтеген, Бөлтірік, Тотан батырға арналған жырлары жырлаған. Ал «Орақ-Мамайды» Мұрын жырау, «Кенесары-Наурызбай» жырын Нысанбай жырау, «Исатай-Махамбет» жырын Ығылман Шөреков, «Досан батыр» жырын Сәттіғұл Жанғабылов жырлаған. Бұдан басқа, тарихи жырларды Сүйінбай Аронұлы, Шернияз ақын, Жамбыл Жабаев, Үмбетей, Нұрпейіс, Мұрат, Тілеміс сияқты ақын-жыраулар жырлаған. Ал Шыңжаң өңірінде Отарбай, Шәу, Көтбай, Есенсары, Әсет Найманбайұлы сынды ақын-жыршылар болған.

Жоғары келтірілген фактілерден, тарихи жырлардың үш басты белгісі барын байқадық: кейіпкері тарихи тұлға, авторы өмірде болған ақын-жырау, оқиғасы тарихи дерекке негізделген. Осы үш басты белгісін негізге ала отырып, тарихи жырларды білім беру мекемелерінде оқытудың маңызы зор екенін аңғаруға болады. Себебі әдеби жанрлардың ішінде мұндай шынайы үш бірдей интеграциялық атрибутқа ие бірде-бір жанр жоқ. Яғни, тарихи жырларды әдебиеттану, филология, лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану пәндерімен және тарих пәнімен шектесіп жатқан аралық ғылымдармен бірге алып қарастыруға, соның негізінде білім беруді жетілдіруге болады. Сондай-ақ, тарихи жырды оқыту арқылы географиялық, этнографиялық, археологиялық, генеалогиялық, философиялық, топонималық білімді бірге беруге болады.

Интеграция дегеніміз – бір оқу материалын жалпылау мақсатында барынша әртүрлі салалардың бірігуі, кіріктірілуі. Мәселен, тарихи жырды оқыта отырып, тарихи деректерді қатар оқытып, кеңейтілген білім беруге болады. Сондай-ақ, интеграция белгілі бір саланың бір-бірімен бірігуі, кірігуі ғана емес, білім беру саласында әдіс-тәсілдердің бірігуін де айтады.

Тілдік, жаратылыстану, гуманитарлық циклдердің интеграциясы оқу материалын өмірмен тығыз байланыстыруға, қоршаған шындықты тануға деген қызығушылықты оятуға, студенттердің сөздік қоры мен көкжиегін кеңейтуге, олардың білім деңгейін арттыруға мүмкіндік береді. Интеграция студенттердің зияткерлік қабілеттерін дамытуда үлкен маңызға ие. Интеграциялық оқытуда студенттің шығармашылық әлеуеті мен жан-жақты оқу мүмкіндігі бар. Бұл университетте оқуға бейімделуді жеңілдетеді [7.45].

Тарихи жырларды интеграциялық әдіс-тәсілдер арқылы оқыта отырып, білім алушылардың елдің жалпы тарихы мен мәдени-тұрмыстық жағдайын, дәуір ерекшелігін үйретіп, тарихи кейіпкерлер арқылы ұлттық идеология мен таным-түсінікті қатар сіңдіруге болады. Батырлар жырынан тарихи жырдың реалистік шындығы басым болғандықтан әрі оны өзге тарихи деректермен салыстыруға мүмкіндік туатындықтан, жоғары оқу орны шәкірттері үшін бұл деректер білім көзі бола алады. Әрі елдік идеологияны қатар енгізуге мүмкіндік бар.

Тарихы жырды тарих және басқа да ғылымдармен оқыту – студенттің қазақ халқының жалпы өмірі мен тұрмыс-тіршілігі, тарихы мен шежіресі жайлы кешенді білім алуына көмектеседі. Осы бағыт бойынша бірнеше мысалдар келтіріп көрсек. Оқытушы сабақ бастар алдында тарихи жырдың ерекшелігін басты назарға алып, қай пәнмен немесе ғылыммен байланыстырып өткізудің өзінше үлгісін жасақтайды.

Тарихи жыр және генеалогия. Тарихи жырлардың тағы бір ерекшелігі – жырдағы кейіпкердің ата-тегі, шежіресі мен кімнің ұрпағы екені жайлы міндетті түрде айтылады. Бұл әдетте кейіпкердің образы мен бейнесін жасақтау үшін қажетті деталь. Мәселен, "Кенесары-Наурызбай" жырында хан Кененің Абылайдың ұрпағы, "Абылайлап" атқа қонушы батыр екені айтылады. Оқытушы тарихи жырдың тарихи оқиғалар мен шынайы фактілерге құрылған фольклорлық шығарма екенін айта отырып, қазақ халқының басынан кешкен тарихы жатқанын, қазақ халқының тарихи тұлғаларының ататегі жайында айтылған туындылар екенін жеткізуі қажет.

Тарихи жыр және топонимика. Тарихи жырда айтылған жер-су атаулары әлі күнге дейін бар. Бұл фактілерді топонимикалық атаулардың шығу тарихы жайында айта отырып, қазіргі Қазақстан өңірлерімен жырды байланыстырып беру студенттердің географиялық білімін арттыруға көмектеседі.

Тарихи жыр және өнер. Қазір ел сахнасында тарихи оқиғаны, ұлттық мәдениетпен қатысты шығармаларды қойылымға айналдыру ірі бағытқа айналды. Оның ішінде тарихи жырлардан да спектакль шығаруға ұмтылыс байқалуда. Мәселен, М.Әуезов атындағы Қазақ драма театры "Кенесары-Наурызбай" жырын сахналаумен айналысады. Ендеше студент шәкірттер аталмыш тарихи жыр мен соның негізінде жазылған спектакльді тамашалап, айырмашылығы мен ерекшелігін, ұқсастығы мен үлгіден тыс кеткен жерлерін талқылауына болады. Бұл тарихи жырды одан әрі түсіну мен интерпретация жасауға мүмкіндік береді.

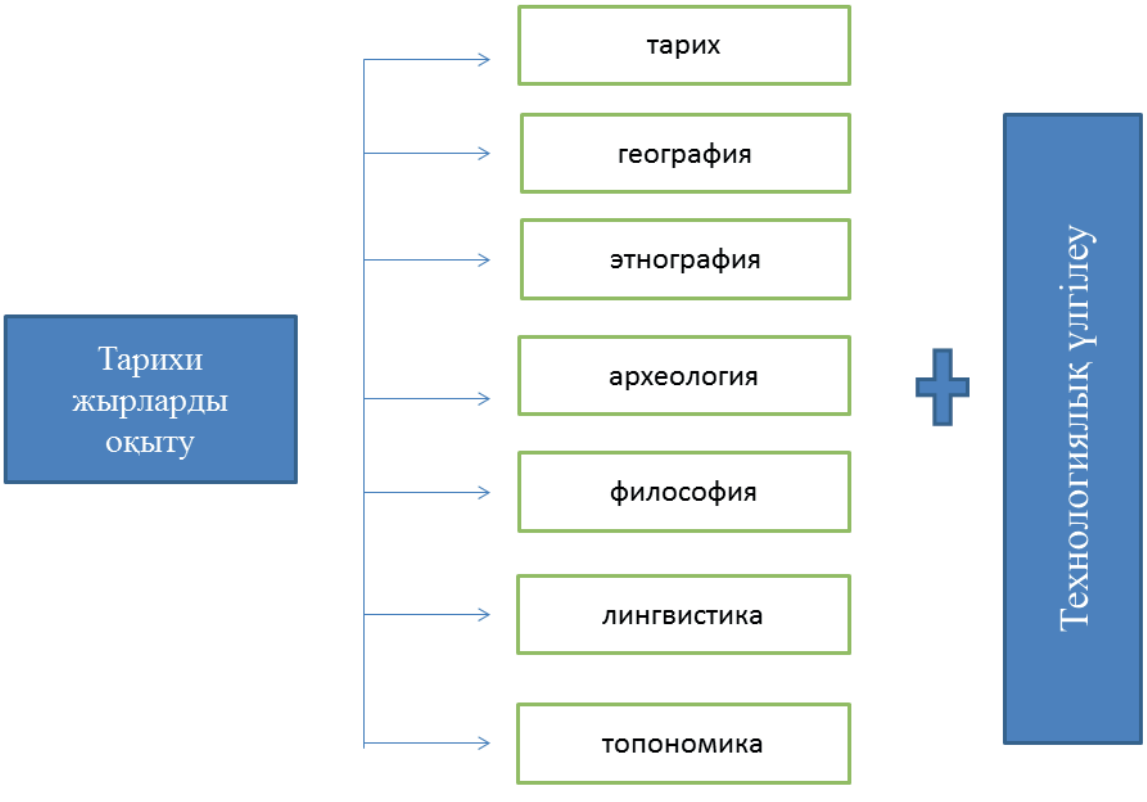

1-сызба. Тарихи жырларды пәнаралық оқыту

2-сызба. Тарихи жыр мен өнерді байланыстыру

Өнер туындыларымен танысу келесі міндеттерді шешуге көмектеседі: студенттерге сахнада көргендерін олар ұсынған образдармен салыстыру; мәдени демалыс процесінде студенттер қоршаған әлемді көркемдік қабылдауды қалыптастырады; өнерге деген қызығушылық артады; эпосты зерттеу патриоттық сезімнің оянуына ықпал етеді; тарихи мәдениетке деген қызығушылығы артады.

Жоғары білім беру мекемелерінде тарихи жырларды оқытудың тағы қолдануға болар тәсілі – интерактивті оқыту.

Интерактивті оқыту – білім алушылардың ішкі өзін-өзі дамыту механизмдерін жүзеге асыруды қамтамасыз ететін, сонымен қоса білім беру процесінде оқу сапасын арттыратын және өз бетінше жұмыс істеуде ағымдық бақылауды қамтамасыз ететін формалары қолданылатын оқытушы мен студенттің арасындағы белсенді, үнемі болатын өзара әрекеттесу [8.159].

Интерактивті оқытудың айрықша белгілерін атап өтуге болады:

- Белсенділік (физикалық, әлеуметтік, танымдық);
- Ынталылық (қызметтің бағыттылығы);
- Тәжірибемен өзара әрекеттесу;
- Кері байланыс;
- Проблемаларды шешу;
- Команда жасау дағдыларының қалыптасуы.

Білім саласына ақпараттандыру процестері етене еніп жатқан кезеңде шет тілінде білім беру мен оқытудың бағыт-бағдарына да өзгерістер енгізу керектігі алдымыздан шығады. Ақпараттық технологиялардың кез келген оқыту курсына қосымша компьютерлік технологияларды қосып байытатыны, сол арқылы студенттерге қызықты, тиімді әрі назар аудартатын ақпараттар мен мәліметтерді беруге мүмкіндік туғызатыны бәріне белгілі. Ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолданудың келесідей артықшылықтары бар:

1) Көлемі үлкен ақпараттарды бір жерде сақтауға болады;

2) Ақпаратты оңай толықтырып, оңай алып тастауға болады;

3) Керек ақпаратты тез табуға, іздеуге болады;

4) Жаттығулар мен тестілеуді интерактивті түрде орындауға мүмкіндік бар;

5) Әдебиетке қатысты көрнекі, визуаль үлгілерді, аудиоақпараттарды құруға мүмкіндік көп;

6) Құрылымы жақсы;

7) Әдебиетшіге қажет ақпараттарды онлайн алуға мүмкіндік бар.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың тиімділігі, көбінесе, олардың оқу-тәрбие процесінің құрылымына енгізілуінің әдіснамалық және педагогикалық негізделгендігіне байланысты [9.56].

Тарихи жырларды оқытуға қатысты сабақты ұйымдастыру кезінде түсіндірме-иллюстрациялық және ішінара іздеу, зерттеу әдісін, пікірталас, әртүрлі білім көздерін, теледидар бағдарламаларын, кинофильмдер, мультимедиялық курстар, интернет-технологиялар, оқыту мен бақылаудың басқа да техникалық құралдары қолдануға болады. Бұл студент дағдысын дамытуға көмектеседі, техниканы игеруді үйретеді, сабақты жандандыруға және студенттермен қарқынды жұмыс істеуге көмектеседі. Мысалы, "дөңгелек үстел" әдісін қолдана отырып, қоғамдық мәселелерді немесе басқа даулы мәселелерді талқылауға болады. Мәселен, "Тарихи жырлардың қайсысынан заманауи анимациялық фильм түсіруге болады?" немесе "Тарихи жырдың ел идеологиясын қалыптастырудағы маңызы қандай?", т.б. сауалдар қойып, қоғамдық мәселелерді талқылауға болады.

Мәселен, оқытушы аудиторияға кіріп, студенттерден қазақ тарихындағы ұлт-азаттық көтеріліс бастаған тұлғалар туралы сұрап, олардың қайсысына жыр арналғаны, ұлт-азаттық қозғалыс жайлы қандай тарихи жырлар барын сұрап, ондағы негізгі ой мен мазмұнды айтуына рұқсат беру керек. Осы ойды идеологияға айналдырудың мәселелерін де қозғаса болады.

Студенттер өз ойын ортаға салғанда келесідей сауалдар қоюға болады:

1. Сіздің ойыңыз бен бағытыңыз қандай?
2. Ондай ойға келуіңіздің себебі не?
3. Дәлелдеп, мысал келтіріңіз.
4. Пікірлерді жинастырып, ой қорытыңыз.

Студент сауалдарға бағыттала отырып, өз ойын тұжырымдайды. Сол арқылы еркін ой жеткізуі керек. Студент жауабы:

1. Менің ойым мен бағытым – мынадай...

2. Себебі бұл қазақ халқын біріктірер, ортақ ойға жетелер тарихи деректер деп ойлаймын. Өзге ұлт өкілдері қазақтың осындай тарихи тұлғасы мен батырлары жайлы біліп, құрмет көрсетеді.

3. Мәселен, ұлт-азаттық көтерілістер кезінде қазақ рулары арасында ынтымақ пен бірлік бекем болмағандықтан, жеңіске жете алмады.

4. Қорытынды: Қазақстанның қазіргі идеологиясын күшейту үшін ұлттық мәдениет пен ұлттық дәстүрге, тарихи қайраткерлерді жандандыру мен танытуға ұмтылу керек.

Осындай әдістер арқылы студенттер белгілі бір мәселе бойынша өз пікірін білдіруді, көзқарасын қорғауды, білімін шоғырландыруға, байыту мен реттеуді үйренеді. Осындай талқылаулардан кейін мұғалім кейбір қосымша ақпаратты енгізеді, түзетеді, содан кейін тарихи жырларды тарихпен сабақтастырып, содан кейін келесі қорытынды жасайды [10.48].

ҚОРЫТЫНДЫ

Тарихи жырлардың толық сюжетін білген студент эпостағы оқиғаларды тарихи оқиғалармен салыстыра отырып талдай білуді, қазақ халқы-

ның тарихын, оның мәдениетпен байланысын, географиялық жағдайын тануды, сюжеттегі топонимикалық атаулар және оларды қазіргі заманмен салыстыруды, тақырыптық және идеялық мазмұнды талдай білуге үйренеді.

Ақпараттық технологиялар ұсынылған материалдарды тиімді ұйымдастырып, курсқа қажетті түрлі компоненттерді байланыстырып, оқыту бағдарламаларын интерактивті түрде ұсынып, оқушы үшін де, мұғалім үшін де таптырмас көмекші болмақ. Мәселен, электронды оқу құралдарын оқу үрдісінде қолдану студенттің лингвистикалық та, ақпараттық дағдыларын да дамытып, әдеби және тарихи деректерді түсінуге көмектеседі.

Тарихи жырлардың ерекшелігін қолдана отырып заманауи оқытылым әдістерін қолданудың маңызы зор. Әсіресе, бұл студенттердің кешенді білім алуына әрі елдік идеологияны түсіну мен жалпы тарихи жағдайларға тұжырым жасауға септігін тигізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Кашина Е. А. Прогнозирование структуры интегрированного курса информатики : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Кашина Елена Анатольевна. – Екатеринбург, 1997. – 187 с

2 Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы: Қазкөркемәдеббас, 1962. – 427 бет

3 Маргулан А. О характере и исторической обусловленности казахского эпоса. "Известия Каз ФАН СССР. Серия историческая". – Алматы, 1946 год, с. 75

4 Тұрсынов Е.Тарихи жырлар мен өлеңдердің шығу төркіні//Электронды кітап. Ғаламторы сілтемесі https://kitap.kz/book/tarixi-zhyrlar-men-olengderding-shyhu-torkini

5 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. I-том.-Алматы; 2003. – 289 бет

6 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 460 бет

7 Леонова И.А., Гапонов О.И. Традиции как основа нравственно-эстетического воспитания курсантов и слушателей // Территория науки. 2015. № 4. С. 44-47.

8 Мадумарова М.К. // Методы интегрированного обучения заветов Манаса в целях распространения национальной идеологии и укрепления государственности. Синергия. Науки об образовании. №2. 2016 жыл. – 156-161 стр.

9 Трапезникова Т.Н. Новейшие педагогические технологии: кейс-метод (метод ситуационного анализа) // Территория науки. 2015. № 5. С. 52-59.

10 Шаталов М.А., Мычка С.Ю. Внедрение инновационных методов обучения при реализации программ подготовки специалистов среднего звена // Перспективы науки и образования. 2015. № 5 (17). С. 47-52.

УДК 004.853

МУРСАКИМОВА ГҮЛЖАН АЛТАЙБЕКОВНА,
педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қаласы,
E-mal: gmursakimova@mail.ru

КАНАПЬЯНОВА ЗАУРЕ НИАЗБЕКОВНА,
педагогика ғылымдарының магистрі,
№28 IT мектеп-лицейі,
Талдықорған қаласы,
E-mal: kanapyanova81@bk.ru

STEM БІЛІМ БЕРУ НЕГІЗІ ЖӘНЕ ОНЫҢ РОБОТОТЕХНИКА БАҒЫТЫНА ҚОСАТЫН ҮЛЕСІ

Түйіндеме. Бұл мақалада STEM – оқытудың біріктірілген тәсілі мен оның шеңберіндегі академиялық ғылыми-техникалық тұжырымдамалар келтітіледі. Математикалық және ғылыми-техникалық білім беруді дамыту туралы бағдарламалары мен мысалдары көрсетіледі. Сонымен бірге STEM–платформасын қолдана отырып робототехника және бағдарламалау тілдерін оқыту мүмкіндіктері қрастырылады.

Кілттік сөздер: stem платформасы, робототехника, IT саласы, бағдарламалау, ұлттық стратегия, ғылыми-зерттеу жұмыстар.

Аннотация. Эта статья представлен STEM - комплексный подход к обучению и академические научно-технические концепции. Представлены программы и примеры развития математического и научно-технического образования. Кроме того, рассматривается возможности обучения робототехнике и языкам программирования с использованием STEM-платформы.

Ключевые слова: stem платформа, робототехника, IT индустрия,
программирование, национальная стратегия, исследования.

Annotation. This article is presented by STEM - An Integrated Learning Approach and Academic Scientific and Technical Concepts. The programs and examples of the development of mathematical and scientific and technical education are presented. In addition, the possibilities of teaching robotics and programming languages using the STEM platform are considered.

Keywords: stem platform, robotics, IT industry, programming, national strategy, research.

КІРІСПЕ

Қазіргі уақытта әлемде төртінші технологиялық революция болып жатыр: ақпараттың қарқынды ағыны, жоғары технологиялық инновациялар мен әзірлемелер біздің өміріміздің барлық салаларын өзгертіп жатыр. Қоғам сұранысы да, жеке тұлғаның қызығушылықтары да өзгеріп жатыр.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Жолдауында Елде 3D-принтинг, онлайн-сауда, мобильді банкинг, цифрлық қызмет көрсету секілді денсаулық сақтау, білім беру ісінде қолданылатын және басқа да перспективалы салаларды дамыту керектігі жайлы атап өткен болатын. Осыған орай, «Цифрлық Қазақстан» жеке бағдарламасын әзірлеуді және қабылдауды тапсырған.

Ғылым, математика, технологиялар және инженерия сияқты басты академиялық салаларда бір мезгілде даму керек, оларды STEM (science, technology, engineering and mathematics) деген бір сөзбен біріктіріп атауға болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

STEM – оқытудың біріктірілген тәсілі, оның шеңберінде академиялық ғылыми-техникалық тұжырымдамалар шынайы өмір контексінде зерттеледі. Бұл тәсілдің мақсаты – мектеп, қоғам, жұмыс және бүкіл әлем арасында STEM-сауаттылықты дамытуға және әлемдік экономикадағы бәсекеге қабілеттілікке ықпал ететін нық байланыстарды орнатуға бағытталған.

Әлемнің басқа мемлекеттерінде математикалық және ғылыми-техникалық білім беруді дамыту жөнінде мемлекеттік бағдарламалар да қабылданды. Мысалы, Малайзияның 2013-2025 жылдарға арналған білімді дамыту жоспары аясында STEM-білім беру реформасы қарастырылған [1].

Австралияда 2015 жылы STEM-білім беруді мектептерде дамытудың 2016-2026 жылдарға арналған Ұлттық стратегиясы қабылданды (National STEM School Education Strategy). Стратегияда бес басты міндет анықталды:

1) оқушыларды STEM-ге тарту және қызықтыру, қабілетін арттыру;

2) мұғалімдердің әлеуетін және STEM пәндерге оқыту сапасын арттыру;

3) мектептерде STEM-білімін алу мүмкіндіктерін қолдау;

4) ЖОО-мен, бизнеспен және өнеркәсіппен тиімді серіктестік қарым-қатынастарға жәрдемдесу;

5) мықты деректер қорын құру.

STEM білімді енгізу бойынша әдістемелік ұсынымдар.

Бұл әдістемелік ұсынымдар шет елдердегі және Қазақстан мектептеріндегі STEM білім беруді дамытуды зерттеу нәтижелерін қамтиды. STEM білім беруді ұйымдастырудың негізгі тәсілдері қарастырылып, мектептердегі оқушылардың ғылыми-зерттеу дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін жаратылыстану-ғылыми, математикалық, технологиялық сауаттылықты дамыту бойынша әдістемелік нұсқаулар ұсынылған.

Оқу-әдістемелік ұсынымдар білім беру саласындағы мұғалімдер мен мамандарға арналған, сондай-ақ қазіргі заманғы білім беру мәселелерін зерттеушілер үшін пайдалы.

STEM білім беру, бұл - білім беру саласында «Жаратылыстану», «Математика және информатика», робототехника бойынша элективті пәндер өзгермелілігін субъектілерінің терең зерттеуді білдіреді, графикалық дизайн және басқа да оқушылардың 21-ші ғасырда табысқа мен бәсекеге қабілеттіліктің қажет негізгі дағдыларын дамытуға бағытталған.

Дегенмен, қазіргі уақытта STEM бағытының негізгі субъектілерін зерттеуге заманауи көзқараспен қарауға бағытталады, яғни заманауи ақпараттық қоғам, математика, физика, химия, биология және инжиниринг (программалық қамтамасыз ету, молекулярлық-генетикалық инженерия, инженерлік техника және т.б.) бойынша қол жетімді ғылыми зерттеулермен интеграциялауды қамтитын, өмірге неғұрлым бейімделген оқытудың жаңа формасының пайда болуына ықпалын тигізеді [2].

Stem-білім берудің әлем елдеріндегі STEM-мамандықтардың түлектері, (20-39 жастағы халықтың 100 мың адамына шаққандағы саны) жұмыспен қамтылған.

STEM –academia.com платформасы бірнеше білім беру бағыттарының бір нешеуін қарастырып оқытуға бағытталған өте тиімлі әдістемелік нұсқаушы болып табылады.

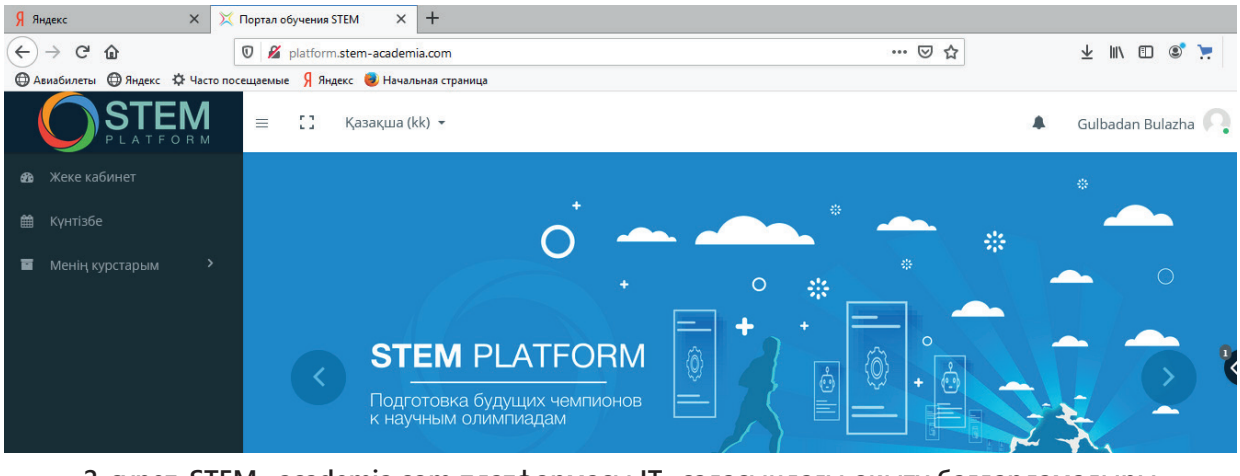

2-сурет. STEM –academia.com платформасы IT- саласындағы оқыту бағдарламалыры

IT- саласындағы оқыту бағдарламаларын қарастыратын болсақ, мұнда бағдарламалау тілдерін және инженерлік техника (робототехника) бағыттарын үйретудің әдістемелері де қарастырылған. STEM-платформасында робототехника бағыты бойынша тәжірибелік және жобалық жұмыстарды жасауға арналған мысалдары қамтылған. Тәжірибелік жұмыстарды жасай отырып бірнеше ғылыми-зерттеу жобаларды да ұйымдастыруға болады. Ал бағдарламалау тілдерін меңгере отырып роботтардың қозғалу механизмін құруға болады.

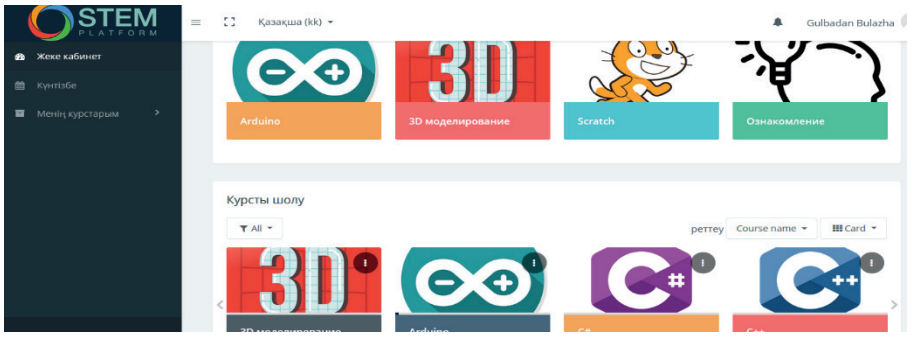

3-сурет. Бағдарламалау тілдері оқыту түрлері

Қазақстанның өкілдері Қазақстандағы мектеп оқушылары мен студенттерінің ғылыми-зерттеу жұмыстарының, соның ішінде оқушылардың ғылыми жобалары, пәндік олимпиадалар, университеттегі курстық және дипломдық жұмыстар туралы және т.б. туралы ғылыми-зерттеу жұмыстарының ұйымдастырылуы туралы қарастырылған (4 және 5-сурет).

4-сурет. «Технологиялық жоғары ортадағы ғылыми білімнің мәселелері» семинары

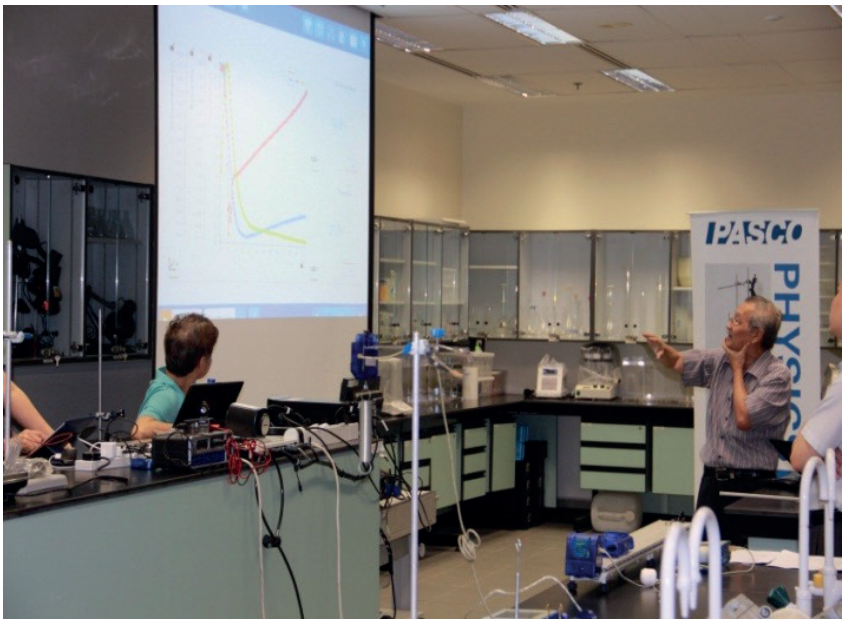

5-сурет. Мектептегі физиканы оқытуда жаңа технологияларды қолдану бойынша мастер-класс («Инновациялар және оқу мен оқытудағы жаңа технологиялар» секциясы, Сингапур Ұлттық университеті)

6 – сурет. Мектепте биологияны оқытуда жаңа технологияларды қолдану бойынша мастер-класс («Инновациялар және оқу мен оқытудағы жаңа технологиялар» секциясы, Сингапур Ұлттық университеті) [3].

Орта білім беру ортасында STEM – academia.com платформасында робототехника бағыты бойынша да оқушылардың ойлау логикасын дамытуға, және шығармашылық жұмыстарын мен жобаларды жасауға қызығушылығын арттырады.

Робототехника - автоматтандырылған техникалық жүйелерді әзірлеумен айналысатын қолданбалы ғылым. Робототехника электроника, механика, бағдарламалау, физика пәндеріне сүйенеді. Робототехника ғылыми - техникалық прогрестің маңызды бағыттарының бірі болып табылады, онда механика мен жаңа технологиялар мәселелері жасанды интеллект проблемаларымен ұштасады.

Ойын немесе жарыс түріндегі жұмыстар сабақ үстіндегі қолайлы деген жағдайларда пайда болып, оқушыларды қызықтырушы құрал ретінде қолданылады.

Еңбек, ойын және оқу ерте кезден-ақ адам тіршілігінің негізгі үш тірегі болып есептелген. Ойын технологиясы балалардың айналасын тану қызметіндегі белсенділігі мен қызығушылығының қалыптасуына жолды кең ашатын табиғи құбылыс.

Оқушылар робототехника сабақтарына өздерінің идеяларымен келеді, оларды жүзеге асырудың барлық мүмкіндігін қарастырады. Педагогтардың міндеті – оларға осы ізденіс барысында бағыт бағдар беру.

Курсты жүргізетін педагогтар робототехника сабақтары өз оқушыларын жақын тануға, олардың айрықша қабілеттерін, бейімі мен ойлау стилін бағамдауға мүмкіндік береді. Бұл әр оқушыға жеке көзқарасымен қарауға да көмегін тигізеді.

Келесі 7-9 суреттерде Талдықорған қаласының №28 IT мектеп -лицейінің оқышыларымен бірлесіп робототехника бағыты бойынша жұмыс жасау нәтижелері көрсетілген.

7, 8-суретер. Оқушылардың жұмыс жасау барысы мен нәтижелері

8-сурет. Әр түрлі деңгейде ұйымдастырылған жарыстар оқушылардың қызығушылығын арттырады

9-сурет. Жарыс барысы

ҚОРЫТЫНДЫ

Оқушылар робототехника бағыты арқылы физика, математика, бағдарламалау сияқты нақты ғылымдарды жеңіл әрі тиімді жолмен түсінуге мүмкіндік алады. STEM платформасын қолдана отырып, кәсіби түрде осы саламен айналысқысы келетін оқушылар да қызығушылық танытып жүр.

Оқушыларды робототехника бағыты бойынша түрлі жарыстарға қатыстырып, және тәжірибе алмаса отырып білім деңгейі мен қызығушылықтарын арттыруға болады. Қызығушылығы артқан оқушы көптеген жетістіктерге жетеді.

Оқушылардың Республика және халықаралық деңгейде түрлі жарысқа қатысудағы басты мақсат – елімізді халықаралық аренада таныту.

Болашақта робототехника және IT саласының маманы болып, Қазақстандағы робототехниканың дамуына септігін тигізеді деп ойдамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. STEM білімді енгізу бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2017. – 160 б

2. Стратегия «Казахстан-2050». Новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н. А. Назарбаева Народу Казахстана от14 декабря 2012.

3. Отчет сотрудников НАО им. И. Алтынсаринапо итогам научной командировки в Сингапурс 23 по 28 ноября 2014 г. – НАО им. И. Алтынсарина, 2014 – 12 с.

ӘОЖ 378
ГРНТИ 14.35.05

ОСПАНОВ БАХТИЯР,
аға оқытушы, филология ғылымдарының магистрі,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
E-mail: baktiar_aa@mail.ru

СЫР СҰЛЕЙІ ТҰРМАҒАМБЕТ ІЗТІЛЕУОВТІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ИСЛАМДЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТӘРБИЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақала авторы қазақ жерінде әрдайым талантты және дана адамдар болғанын және Сыр елінің ақын-жыраулары олардың ажырамас бөлігі екенін атап өтті. Мақалада Тұрмағамбет Ізтілеуовтің шығармаларын талдау негізінде олардың тәрбиелік жағына мән беріледі, ақынның исламдық дүниетанымын талдауға көбірек көңіл бөлінеді. Посткеңестік дәуірде азаматтарымыздың барлығы дерлік «ұлтшыл», «діндар», «халық жауы» болғаны жасырын емес. Олар біздің данышпандардың сөздерін ұлттық санадан күштеп алып тастауға тырысты. Ақын Тұрмағамбет шығармаларын талдау негізінде оның адамгершілігін, өз халқына деген сүйіспеншілігін, тарихи сахнада өз ұлтын сақтап қалу жолындағы күресін көре алдық. Осы бағытта мақала авторы Тұрмағамбет шығармаларынан мысалдар келтірген.

Түйінді сөздер: дүниетаным, рухани дүниетаным, ислам, исламдық дүниетаным, тәрбие, қоғам, сана.

Аннотация. Автор статьи отмечает, что на казахской земле всегда было много талантливых и мудрых людей, неотъемлемой частью их являются поэты-сказители земли Сыра. В статье на основе анализа произведений Турмагамбета Изтлеуова раскрывается их воспитательный аспект, больше внимания уделяется анализу исламского мировоззрения поэта. Не секрет, что в постсоветское время почти все наши граждане были «националистами», «религиозными», «врагами народа». Они пытались насильственно вычеркнуть слова наших мудрецов из национального сознания. Анализ произведений поэта Турмагамбета показывает его гуманность, любовь к своему народу, борьбу за сохранение своей нации на исторической сцене. В статье приводятся примеры из произведений Турмагамбета.

Ключевые слова: мировоззрение, духовное мировоззрение, ислам, исламское мировоззрение, воспитание, общество, сознание

Abstract. The author of the article notes that there have always been many talented and wise people on the Kazakh land, an integral part of them are poets-storytellers of the land of Kyzylorda. Based on the analysis of the works of Turmagambet Iztleuov, the article reveals their educational aspect, more attention is paid to the analysis of the poet's Islamic worldview. It is no secret that in the post-Soviet era, almost all of our citizens were "nationalists", "religious", "enemies of the people." They tried to forcibly delete the words of our sages from the national consciousness. Analysis of the works of the poet Turmagambet shows his humanity, love for his people, struggle to preserve his nation on the historical stage. The article provides examples from the works of Turmagambet.

Key words: worldview, spiritual worldview, Islam, Islamic worldview, education, society, consciousness.

КІРІСПЕ

Болашағынан үлкен үміт күттіретін кез-келген тәуелсіз елдің, еркіндік жолындағы кез-келген ұлттың ең қастерлі міндеті - өткенмен үндесіп, жас ұрпақтың санасын нығайтуға қызмет ете алатын білім беру жүйесін құру. Ал мұндай білім беру жүйесі ұлт табиғатын ескере отырып жүзеге асырылады. Өткеннен сынға түскен ұлттық дүниетанымның құнды мұралары жас ұрпақ рухының негізі болып, болашаққа бағыт-бағдар бергенде ғана ұрпақтар сабақтастығы үзілмейді.

Осы тұрғыдан қарастырғанда ғасырлар бойына қалыптасқан қазақ әдебиетінің даму жолы халқымыздың рухани дүниетанымының көркемдік ойлау жүйесін танытады және оның айналасындағы тәлім-тәрбиесі мол тәжірибесі негізінде жас өспірімдерді тәрбиелеу бүгінгі күннің талабы саналады.

Бұл мәселені шешу - қазіргі ұрпақтың басты мақсаты. Өйткені, адамның дүниетанымын жоғары деңгейде дамытуға қазақтың рухани байлығының әсері зор. Бұл үдерісте исламдық дүниетанымның, әсіресе Сыр бойында өмір сүрген ақын-жыраулар шығармашылығының әсері өзгеше.

Зерттеу жұмысының әдістемелік және теориялық негізін, біріншіден, Тұрмағамбет Ізтілеуовтың шығармалары құрайды. Екіншіден, олар туралы жазылған ғалымдардың еңбектері шолу әдісі арқылы сипатталып, аталмыш ең-

бектерде қолданылған материалдар назарға алынды. Ізденіс рухани дүниетаным, руханилық, білім, тәрбие, қоғам, сана, ислам, исламдық рухани кілт сөздеріне сүйену арқылы жүргізілді. Салыстырмалы тұрғыдан талдайтын әр түрлі тұжырымдамалар және жүйелік-құрылымдық, тарихи-философиялық талдау әдістері нәтижелерге жетуге арқау болды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Сыр сүлейі - Тұрмағамбет Ізтілеуов (1882-1939) Бұхарадағы әйгілі «Мир Араб» (Көкелташ) медресесінде ұзақ жылдар бойы оқыған, араб, парсы, түркі тілдерін жетік білген, шығыс тарихы мен әдебиетін білген, ақын болған. Ол поэзия өнері бағаланатын елде туып-өскен. Осындай жан-жақты және бай рухани байлықпен қаныққан Тұрмағамбеттің шығармасы ағартушылыққа, эстетикалық тәрбиеге, өнер іздеуге, еңбек етуге шақырады және т.б. тәрбиелік идеяларға толы. Ол өзінің «Шәкірттерге» деген өлеңінде балаларды білімге шақырып, ғылымның өмірлік пайдасын, артықшылықтарын түсіндіреді.

Ата-анаң бәріңнің де мәз боп отыр,
Қалды деп молда болып қарақтарым.
...Дұғада ұстаздарың Тұрмағамбет,
Бәріңнің оң болғай деп талаптарың! [Ізтілеуұлы Т.,2009, 23б.]

дегені де ақынның оқу-білімнің қажеттігін көре білген терең танымын көрсетеді. Ақын өзінің алғашқы жазған өлеңдерінде жастарға, көпшілік қауымға оқу мен өнер-білімнің адамның зердесін ашатынын, содан нәр алып, ой-өріс кеңейетінін, әсемдікті түсінетін, ғылым мен даналықтың, ақылдылықтың, парасаттылықтың бесігі екенін дәлелдеп, ғибрат айтады.

Ұлы ақын Абайдың "Атаңның баласы болма, адамның баласы бол" – деген ұлағатты сөзін Тұрмағамбет ақын өзінің "Қайрама халыққа тісіңді", "Қайтсең де өз халқыңа қызмет қыл", "Қамын ойла халқыңның" атты өлеңдерінде негізгі идея етіп ала отырып, өз қамын ойламай, халық қамы үшін аянбай еңбек етуге шақырады.

Қайратты туған ер болсаң,
Қамын ойла халқыңның.
Жетім менен жесірге,
Өзі бол – жүзі жарқынның, -

деп халыққа жақын, жетім мен жесірге қамқор болуды насихаттайды [Ізтілеуұлы Т., 2009]. Сол секілді қайрат, еңбек, рухани адамгершілік, қайырымдылық қасиеттерді өз өлеңдерінде қатар қойып, адам болу үшін осы қасиеттердің барлығын бірдей бойға қуат, ойға қазық етуді талап етеді.

Бала тәрбиесі қай кезде болсын ұстаздың да, ата-ананың да жадынан шықпайтын келелі мәселелердің бірі. Осы орайда ақын өзінің ұстаздық

парызын шәкірттері есіне маржандай төгілген жыр шумақтарымен береді:

Шәкірттер, бір-біріңмен ұрыспаңдар!
Мінездің мінін алып, дұрыстаңдар!
Күтініп күн ілгері жылыстаңдар.
Күшіктей күжірейіп бір-біріңмен,
Ұстасып, отбасында жұлыспаңдар!
...Жасыңна оқу оқып, үлгі үйрен де,
Ел билеп, ұлғайған соң, тыныстаңдар! –

деп төгілтіп айта отырып, балаларға жаман мінезден аулақ болуға, оқу-білім, өнермен мұратқа жетуге, жанұяда тәртіпті де ибалы болуға шақырады [Ізтілеуұлы Т., 2009, 24б.] Тұрмағамбет өзінің қысқа шумақты рубаиларында өмір, пәни, болмыс жайлы толғана келе, өмір құбылыстарын көңіл құбылыстарымен салыстыра отырып, пайымды тұжырымдар жасайды:

Жасыңда жаңа соққан пышақтайсың,
Қажалып қартайған соң ұсақтайсың.
Өкпеңнен өлім оғы өткен күні –
Көз жұмып, қара жерді құшақтайсың.

Ақын сондай-ақ отбасында берілер өнеге-тәрбие жайлы да өз өлеңдерінде толғап өтеді:

Тіріңде тіршілік қып тырбанасың,
Жаһанға жаратылып келеріңде.
Ұшқанда алар аңың сол болады:
Ұяңнан нені көрсең өреріңде.

Тұрмағамбеттің артында қалдырған нақыл сөздері де тәлім-тәрбиелігі жағынан құнды пікірлерге толы. Мәселен, оқу-өнер, білім жайында:

Ғылым – іштегі нұр,
Өнер – сыртқа салынған түр.
Білім – арзан,
Білу қымбат.
Ілім – бұлақ,
Ақыл – жағалай біткен құрақ;

Адамның жақсы мінездері мен қасиеттері туралы:

Сабыр – күн түсірмейтін сая,
Асығыс – аунатып кететін мая.
Ақылсыз адам – ауыздықсыз ат.
Жақсы ер – елдің туы,
Жақсы әйел – ердің туы.
Көзі жоқ, құлағы саудың ақылы толады,
Құлағы жоқ, көзі саудың ақылы солады.

Сонымен жоғарыда айтылып өткен пікірлерімізді жинақтай келе, Тұрмағамбеттің артына қалдырған мұралары қазақ этнопедагогикасының жарқын беттерін тәлімі мол тәрбиелілігімен, ғылыми құндылығымен толтыратыны даусыз.

Тұрмағамбет өзінің өлеңдері арқылы кейінгі ұрпақты терең білім алуға, жастық дәуренді босқа өткізіп алмауға шақырады. Ол қазақ ұлтының мәңгілік болашағын жасайтын ұрпағына халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан тәлім-тәрбиелік ойларын жүйелі жырлайды. "Өмір өткелдері" өлеңі арқылы сәби шақ, болашақ шақ, жігіттік кезең, "өз алдына от жаққан отыздағы кезең", "ақындыққа бой ұрған" кезеңдерді суреттейді. Өлеңдегі лирикалық қаһарман – ұлттың тірегі боларлық тұлға. Әрбір адамның осы кезеңдерді бастан кешіруі туралы ақын философиялық ой түйеді.

Сауалын Сүлейменнің берген шешіп,
Білімге бай болған соң бір құмырсқа.
Талабы қай біреудің оңғарылса,
Иелік ете кетер бақ ырысқа.

Жыр үлгісінде жазылған бұл өлеңнің айтар ойы терең қол қусырып отырмай талаптанып, алға ұмтыл, жақсыдан үйрен, жалықпай білім ал, сонда ғана еліңе тіреу боларсың деген ақын ұрпағын биіктен көргісі келеді. "Адамдық іс" атты өлеңінде ауызбіршілікті, бірлікті уағыздайды. Елдің қамын жеген ақын дұшпанға құл болып, байланбас үшін, қайраңдағы шабақтай шалпылдап қалмас үшін халықтың бірлігі қажет екендігі туралы айтады. Халқының жанашыры болған ақын өз халқына береке, молшылықтың тек бірліктің арқасында келетіндігін айтады.

Деген бар: "төртеу түгел – төрге шығар"
Төрің сол – бақыт құстың айналғаны
Алтау боп аузың ала бола қалса,
Дұшпанға құл боп анық, байланбағы.

"Қайрама халыққа тісіңді" өлеңінде қазақ халқына тән үлкен қасиет кешірімшіл болуды, кекшіл болмай, көпшіл болуды уағыз етеді. Мұхаммед пайғамбарымыздың хадисімен түйгенде: "Мұсылман баласына үш күннен артық кек сақтауға болмайды", қанатты сөзде: "Алдыңа келсе, атаңның құнын кеш". Оқырман ой-санасының деңгейіне сай өрбітіп, өз түсінігі қалай қабылдаса да өнегенің нағыз үлгісі.

"Ақыл – тон аңдағанда тозбайтұғын" өлеңі – Т.Ізтілеуұлының өмірден түйген пайымының қорытындысы. Аз сөзбен "Жастық шақты елең-селең етіп босқа өткізбей", ғылым, білім, өнерді меңгеруге шақырғаны суреттеледі.

Ақыл – тон аңдағанда тозбайтұғын,
Ғылым – кен, күнде өніп қоздайтұғын,

деген жолдардан терең ойды байқауға болады. Әрбір адам ақыл мен ғылымды өміріне серік етуі керек. Ғылымның қызығына тоймай, күнде жаңа нәрсені үйреніп, біліп отыруға болатындығын ақын оқырманына осындай терең ойлы сөздермен жеткізеді.

Ұл мен қыздың қызығы,
Тілі анық шыққанша,
Мергендіктің қызығы –
Көздеген аңын жыққанша.
Жүйрік аттың қызығы –
Шомылып терге лыққанша; [Ізтілеуұлы Т., 2009, 284 б.]

Бұл жай ғана өлең емес, қазақ өмірінің тұрмысының көрінісінен мәлімет беретін толғау. Әрбір нәрсенің өмірдегі мәнін, негізін түсіндіреді, қазақ халқының болмыс табиғатын егжей-тегжейлі, барынша дәл және қайталанбастай әсерлі сипаттайтын тұтастай суреттер сыйып кеткен.

Ұлттық дүниетаным – ежелгі ата-бабалардан бүгінгі ұрпақтар өмір сүрген географиялық ортада, атамекенде қалыптасқан көзқарастар жүйесі. Қазақ елінің ежелгі атажұрттарын мәңгілік мақтанышпен жырлау – қазақ поэзиясында қалыптасқан ұлттық сезімнің нақты көрінісі.

Атамекеннің берекелі табиғатының, оны мекендеуші адамдарға бақыт, байлық әкелетінін жырлау – қазақ ақындары және жыраулар поэзиясының көркемдік мұраты. Бұл бағыт Тұрмағамбет поэзиясында да басты тақырып болып келеді. Сыр жерінің байлығын, молшылығын, табиғат көрінісін, ақынның өзін қоршаған ортада нәр алған шабытты, шалқар сезімі, ғажап өлең өрімі байқалады. "Жыл келді" өлеңінде Тұрмағамбет жердің жаңарған көктем мезгіліндегі Сыр бойының сұлу бейнесін көргендей боласың. "Әр елдің бар бұлбұлы" өлеңінде ақын Сырдың саңлақ шайырларын айтып мақтан етеді.

Балқы базар – білгенге,
Атақты әйдік астана.
Жұмыла жұртты жиып ап,
Жырласа бітпес күні-түні. –

Осы жолдар арқылы ақынның өзінің алдындағы жыраулардан үлгі алып, үйренетіндігін, оларды өзіне пір тұтатындығын айтады. Сыр өлкесінің осындай саңлақ шайырларды дүниеге әкелген киелі өлке екендігін жырлайды.

Тұрмағамбет сауатты болғандықтан ерте кезден-ақ Абай шығармалары-мен жақсы таныс болған. 1910 жылы "Абайды оқығанда" деген өлеңін жазған.

"Артында атақты ердің қалса сөзі",
"Өлді деп өкінбеймін оның өзі".

Абайдың артында қалған ғибратты сөзі оның есімін ешуақытта ұмытыл-майтындығын айтады. Ұлы Абайдың айтқандарын оқығандағы өзінің сезімін, шалқар шабытын өлең жолдарымен өре білген ақын, Абай сөздерінің дара-лығын кейінгі ұрпаққа үлгі етеді.

Шығыс поэзиясының дәстүрін бойына молынан сіңірген Тұрмағамбет олардың кейбір идеяларын, сарындарын және оқиғаларын жаңғырта жырла-ғандығы, қазақ өлеңін түп мазмұн жағынан дамытқандығы рубаилар, мысалдары арқылы көрінеді. Рубаи – араб сөзі, төрттік немесе төрт жолдық өлең деген мағынаны білдіреді.

"Қоям, - деп, халықпен қарсы" – бір өзіңді,
Байқамай болып жүрме тірі езінді
"Әрқашан алам – деген - төрден орын", -
Түзеп ал татаусыз қып мінезіңді ! [Ізтілеуұлы Т.,2009,288б.]

Бұл рубаиларда ақынның өмір, тіршілік, адамдар арасындағы қарым-қатынас, өмір тәжірибесі туралы толғамдары мен түйгендерін бір-бір шумақ өлеңге сыйғызады. Сөйтіп "тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні" айтылады.

Дүниеден өмір біткен өткенде өзім,
Аралап жердің жүзін жүрер сөзім,
Көре алмай кейінгіні кеттім-ау деп
Арманда болмай-ақ қой, екі көзім [Ізтілеуұлы Т., 2009, 288 б.].

Бұл рубаиларды бүгінгі ұрпақтарға оқыту арқылы Сыр өлкесінде Тұрмағамбеттей дарын иесі өткенімен таныстыра аламыз. Тұрмағамбет

ақын-ның мол мұрасы, әрине, мұнымен шектелмейді. Ақынның "Рауа Бану", "Жарлы Тәліп" атты шағын дастандары өзі өмір сүріп отырған шақта ел арасына ауызша таралып, жыршылар халық арасында жырлап жүрді. Бұл дастандардың да әдебиетімізде де, қазақ поэзиясында да алар орны ерекше.

Қалайда "Аралап жердің жүзін жүрер сөзім" дегенді ақын артық айтпаса керек. Ақынның мол мұрасының қазіргі ұрпақ тәрбиесіне етер ықпалы зор. Бұл шығармаларды оқу арқылы әрбір оқушы жан дүниесін байытады, ұлттық дүниетанымын қалыптастырады.

Сондықтан ақынның көкірек қойнауында қайнап шыққан шығармалары-мен бүгінгі ұрпақты сусындату – Тұрмағамбет жырларына тәнті ету, жорға тілмен кестеленген жыр жолдарын сезіну білу.

Тұрмағамбет туралы аңыз болып кеткен әңгімелерде, өлеңдерінен афо-ризмнің, көрегенділіктің небір үлгісін көруге болады. Солардың көпшілігі халық аузында, қазақ тілінің байлығын көрсетіп, рухын асырып, құндылығын асыра түсетіні анық. Мысалы, "Әкімің залым болса, жердің үстінен асты жақсы", "Әкім – бір ұлттыкі, ақын – бар жұрттыкі", "Сыпайының ісі сабырмен бітеді", "Қарныңнан қиын кетсе, басыңнан миың кетеді".

Түрекең белгілі Сыр сүлейлері, ақын, жырауларының айтысына төрелік айтқан және оларды жүгіндіретіндей аталы сөзбен татулықты жоғары қойып, тоқтау қойған. Мысалы, Шәкей сал мен алты ақынның өмірі туралы" жолдарында Керейт елінің азаматтарына:

"Татулық – таусылмайтын кен секілді,
Кен сақтау – шама келсе, шен секілді,
Ортаңда татулықтың тұрса туы,
Дос – дұшпан демес сені "кем секілді..." – деп жазған.

Тұрмағамбет жырларының ел есінде қалып, атадан балаға жалғасып, олардың жүрегінде орын алып, өмірдегі мысалдарды пайдалануында және оның арасында нақыл-өсиеттерді тиімді пайдаланып, кейбір кемшіліктерді болдырмауымыздың жолдарын көрсетуінде деп айта аламыз. Сондай нақыл-өсиеттер ақынның жырларында көптеп кездеседі. Мысалы, "Жігіттің жарас-тығы жан барында, дос сыйлау дастарханда нан барында", "Сөз өлшеуін білмеген, шағалаша шулайды", "Негізінде, нәпсім – бөрім, ойым – қойым, нәпсіге ойды "жемей" жоқ қой тойым", "Күшіктей күжірейіп бір-біріңмен, ұстасып от басында жұлыспаңдар" және т.б.

Тұрмағамбеттің "Көңіліме егілді махаббатың", "Татулық таусылмас кен", "Арқаның ауруы не қозбайтұғын?" деген өлеңдерінде ақын махаббат, достық, ақыл, білім туралы жырлайды, жас ұрпақты осындай асыл қасиеттер мен қазынамызды қадірлеп, сақтауға, білуге шақырады.

Ақынның ағартушылық, адамгершілік тақырыбына философиялық топшылау жасаған өлеңдері ел арасында көп таралған, бір ауыздан екіншісіне айтылып отырған. Шын мағынасында адам болудың жолы – білім алу деп ұққан Тұрмағамбет "Шәкірттерге" (1905), "Балаларым" (1906), "Ұлдарым" (1915) деген өлеңдерінде Ыбырайша жас ұрпақты тікелей оқуға, халықтың көзін ашуға шақырса, "Тәлім" (1906), "Адамдық іс" (1907), "Қамын ойла қазақтың" (1907), "Халыққа қайрама тісіңді" (1907), "Мәнді сөз" (1908) деген өлеңдерінде өсиет, нақыл түрінде халқының қамын ойлап қалтқысыз қызмет етуге шақырады [Еңсегенұлы Т., 2000].

Ақын шығармаларының бір саласы мысалдар десек, ол өзінің "Өгіз бен есек", "Көккұтан мен шымшық", "Төрт дос" деген мысалдарында жанжануарлар тілімен жақсы қасиеттерді мадақтап, жаман қасиеттерге күліп отырған, бірлікке, достыққа, елдікке шақырған. "Төрт дос" деген мысалда тасбақа, түлкі, қарға, киік – төртеуі дос болып, бастарының аманында шын көңілмен бір-бірімен сыйласқан, киіктің басына қиындық туғанда, барлығы көмекке келіп құтқарғанын айтып, "Береке болмай қалмас қай күнде де", "Бірлікпен осылайша бас қосқан" – деп аяқтайды.

Тұрмағамбет Шығыс классиктерінің үлгісімен жазылған рубаяттарында, яғни төрт жолдық шумақтарында ақыл-нақыл сөздерді шебер түйіп, бейнелі түрде, өз пікірін бағытты түрде, кейде мысқыл түрінде, жаман әдеттерді дәл көрсетіп айта білді. Ондай шумақтар халық аузында болды, жаттап алынды, қажетті кезінде айтылып отырды. Оған ақынның "Насыбай", "Темекі", "Арақ" туралы шумақтары нақты мысал бола алады.

"Насыбай" деген шумақтарында жағымсыз қылықтар мен әдеттерден, уытты сөздерімен жиіркендіріп, тазалық сақтауға үгіттеп, былай дейді:

Атпаңдар, тіл алсаңдар, насыбайды!
Нас атсаң, нас боласың басыбайлы.
Желді күні "түһ" деп қатты түкіргенде,
Боқтай-ақ бет-аузыңа шашырайды.
Аптықпай ақылы толық азаматтар,
Өз-өзін таза етіп асырайды [Ізтілеуұлы Т.,2009,289б.].

Көп жасаған қарттар көрген-білгендерін қорытып, ұрпаққа аманат ақылын, өсиет – насихатын айтып кеткен. Ақын Тұрмағамбет те өзінің нақылдарында: "Адам ісімен ғана емес, мінез-құлқымен, адамдармен қарым-қатынасымен бағаланады" – дейді.

Ердің ісі – келіс,
Жаманның ісі – керіс.
немесе
"Керіспеймін" деп мақтанба,
"Кек сақтаймын" деп мақтан, -

деп келісіп жасалған жұмыстың алға апаратынын, керістің артқа тартатынын айтып, ел адамдарын ауызбіршілікке шақырады.

Ақынның өткір де қанатты сөздері, даналық тұспалдары қазір ел аузында халыққа тарап кеткен. Халқына, жеткіншек ұрпағына өсиетті өнегесі – нақылдарын сұрыптап ғалым Ұ.Н.Жаңбыршиева мынадай түрге бөлген [Жанбершиева Ұ. 1996, 4 б.]:

1. Нақыл сөз – бұл мақалаға ұқсас, онда автор ананы істе, мынаны істе деп айтпайды. Ол ақынның тауып айтқан тұжырымды үлгілі сөзі.

2. Қанатты сөз. Бұл – елге жаттанды болып, үлгі-насихатқа құрылған, қысқа бейнелі түрде айтылған, өсиет сөз. Бұған Тұрмағамбеттің адамгершілік, мінез-құлық туралы өсиеттері жатады.

3. Ақылгөйлік сөздер. Кеңес айтады, ақыл береді. Мысалы:

Ғылым – іштегі нұр,
Өнер – сыртқа салынған түр.
Білім – арзан,
Білу – қымбат.
немесе
Айтар нақылы жоқтық –
Табар ақылы жоқ, -

деген сияқты т.б. ақынның сөздерін елдегі үлкен кісілер, ақын-жыраулар, ретті жерлерде кейінгі жас ұрпаққа ақыл-нақыл есебінде айтып отырады. Оларды өткір, тапқыр ойлы сөйлеуге үйретеді.

Т.Ізтілеуов өзінің "Балаларым" деген өлеңінде барлық жастарда жалқау болмай, сауатты болуға шақырып, білімді болудың қажеттілігі туралы айтады:

Болсаңдар, балаларым, хатқа ұста,
Төрден жай аларсыңдар, тұрмай тұста.
Төр түгіл, төменнен де тимейді орын,
Жүрсеңдер жалқаулықпен жазы-қыста.
Бақ қонып бастарыңа, орнар ықпал,
Ілімнің бола қойса кені ыдыста.
Қай жерде қазынасы болса ілімнің,
Қабыңды қолыңа ал да қыдырыста [Ізтілеуұлы Т., 2009, 283 б.]

Келесі бір өлеңінде осы ойын жалғастырып, өнер, білімді, ғылымды игергендерді өмірде әрқашан озық болатынын еске салады:

Ақыл – тон, аңдағанға тозбайтұғын,
Ғылым – кен, күнде өніп қоздайтұғын
Иелік екеуіне еткендердің,
Жаны жоқ жер жүзінде озбайтұғын.
...Өнер мен кен ғылымға, уақытың барда,
Себеп не, қол сыбанып созбайтұғын?! [Ізтілеуұлы Т., 2009, 292 б.]

Ақын өлеңінің жанды өзегі – адам жан сарайының сұлулығы еді. Қанағат, ынсап болғанда, хақ істің иесі атанғанда ғана сұлу тартасың. Білімділік, адалдық – адам салтанаты.

Сипаты бірдей адамның,
Ерден ердің ісі артық.
Пормасы келмес күмістен,
Сұлулап соққан мыс артық.
...Құрамы тамған қараша үй –
Таза болса тамағы,
Ықыласты болса адамы,
Ақ ордадан үш артық.

Адамшылықты, ақыл-сананы сараптап, безбендейтін ақынның өлеңінің де әр жол, әр шумағы – қанатты сөз.

Көп жасаған қарттар көрген-білгендерін қорытып, ұрпаққа аманат ақылын, өсиет – насихатын айтып кеткен. Шешендік толғаудың бір түрі – шешендік нақыл. Ақын Тұрмағамбет те өзінің нақылдарында: "Адам ісімен ғана емес, мінез-құлқымен, адамдармен қарым-қатынасымен бағаланады" – дейді.

Удай ащы болсаң түкіріп тастайды,
Балдай тәтті болсаң, жұтып жібереді, -

деп үй ішінде, көпшілік арасында өзіңді ұстай білуге, ойлап сөйлеуге үлкен мән берген.

Тұрмағамбет бал арасындай жиған білім нәрін туған елдің қажетіне жаратып, жас ұрпақтың сауаттануына сүбелі еңбек сіңірген ұстаз еді.

Ақынның бай шығармасын, яғни, өлеңдерін, мысалдары мен рубаяттарын, т.б. жас ұрпаққа тәлім-тәрбие беру мақсатында, қазіргі тіліміздің насихаттап, мәртебесін көтеріп жатқан тұста, ЖОО оқулықтарына ендіріп отырса нұр үстіне нұр болар еді.

Тұрмағамбет халық даналығының асыл нәрін рухани пайдалануды көздеген. Бұл әсіресе, мақал, нақыл, шешендік сөздерді қолдану тәсілінен анық байқалады. Ақын өлеңдерінде ақыл-нақыл, ғибрат, қанатты сөз секілді тамаша тіркестер жиі кездеседі. Оның тіл қазынасын мол игергендігі соншалық - өлеңдері халық санасында екшеленіп, сұрыпталып, қорытылып шыққан нақыл сөздердей әсер қалдырады.

Тұрекең өнер-білім төңірегінде тікелей кеңес бермейді, жанамалап ақыл айтады. Яғни, ғылымды, өнерді игеру әркімнің жеке жұмысы, қалауын өзің біл деп көрсеткен. Ақыл айтып, кеңес жасау, толғана сөйлеу, белгілі ойды білдірерлік шебер шешен туындылар.

Ақылсыз адам – ауыздықсыз ат.
Ақылдығы біткен сақал – жөн,
Ақылсызға біткен сақал – жүн.

Ақылдылық – адамның асыл қасиеті, азамат болып өсуге, жоғары адамгершілік сезімге ие боп өсуге үндейді.

"Жақсы ер – елдің туы" – деп ел қамын ойлап, кішіпейіл, ар-намысты ұстау, жақсыдағы қасиет – ел-жұртын қадірлей білу екенін аңғартады.

Қандай іске болса да ақылдылықпен қарауға дағдылан, асығыс соңы өкінішке тірелмек деп:

Сабыр – күн түсірмейтін сая,
Асығыс - аунатып кететін мая.

Саналы, сабырлы болу ақылдың көрігі – деген түйіндеу жатыр. "Ақыл иесі болу үшін азамат болу керек, сондықтан айтар сөзі жоқ адам ақылсыз демек".

Айтар нақылы жоқтың –
Табар ақылы жоқ, -

т.б. өмірдің көп қырына ой түйіндейді, әр түр-

лі жағдайларды ұғындырады. Сөйтіп, халықтың даналық қорын байытқан:

Әйел жерден шыққан жоқ –
Ол да еркектің баласы.
Ерлер көктен түскен жоқ –
Әйел оның анасы, -

деп тағылым берерлік мәні бар ойды ықшамды, ұтымды түрде жеткізген.

Осындай ақынның нақылдарының эстетикалық мәні де зор. Тәлім-тәрбиелік, насихаттық, өнер-ғылымды үндейтіні де көп. Жастарды адамгершілікке, имандылыққа тәрбиелейді. Еріншектік пен жалқаулықтан сақтандырып, еңбек етуге үндейді. Өткір де, тапқыр ойлы сөйлеуге үйретеді. Өмірдегі барлық жақсылықты көңілге тоқып, зердеге сіңіруді тілейді.

Терең мазмұнды, түйінді өмірдің өзінен ойып алынған қорытындылары көп. Біздегі мақсат: ақынның өзіндік сыры мол, сөз асылы нақылдарын жастарға таныстырып өту. Тұрекеңнің өз сөзімен айтқанда: "Адам баласы үш түрлі: Ел үшін, мал үшін, қатын-бала қамы үшін".

"Ұл – орныңдағы ту, қыз – айдыннан ұшатын қу". Осы нақылдарда дәлелдеу де, қорытынды да бар. Тұрмағамбет тыңдаушыға олай істе, былай істе деп те көрсетпейді. Оқырман бұл сөздерден өздері қорытынды шығарады. Сондықтан ақын тұспалдарын халықтық мақалдармен шатыстыруға болмайды. Тұрмағамбет нақылдары даналық қорытындыға құрылған мейлінше жинақы, әрі мағыналы сөздер. Сондықтан оны ақынның өзіндік афоризмдері деп таныған жөн.

Т. Ізтілеуов поэзиясын тақырыптық, идеялық жағынан қарасақ, ақын өзі жасаған дәуірінің шындығын қамтып, замананың талабына жауап бере алатын сияқты. Ақын халықтың тұрмысын, қоғамдық қайшылықтарын, әлеуметтік тіршілігін барынша мол қозғайды. Бұның өзі оның поэзиясының қоғамдық эстетикалық мәнін жақсы түсінгендігін көрсетеді. Оның өлеңдері көп тақырыпты, сан салалы, маңызды да мәнді. Халқының мұңын, талап-тілегін кең қаититын көркем туындылар. Кейбір адамдардың өнімді кәсіппен шұғылданбай, жұмыссыз бос жүріп, қымбат уақыты бос өткізетіндігін сынайды. Дүниемен ісі жоқ, еріншек, жалқау жандардың, жеңіл табысын, сұрамсақтық, сұқтанғыштық келбетін келеке етеді. Олардан жастар қауымын сақтандырады. Тұрмағамбеттің адамгершілікті уағыздайтын шығармаларының көпшілігі балаларға, жасөспірімдерге арналған өлеңдер. Адамдар арасындағы қарым-қатынас нормаларын насихаттауға арналған оның өлеңдерін жастар тамсана тыңдайды. Ол жастарға арналған кейбір өлеңдерінде адамгершілік рухында тәрбиелеу мәселесі жеке адамның өзін-өзі тәрбиелеу мәселесіне арналады. Адамгершілік асыл қасиетке ие болып, туған елдің қызметшісі, болу міндеті жырланады. «Қайрама халқыңа тісіңді», «Қайтсең де өз халқыңа қызмет қыл», «Қамын ойла халқыңның», «Ой», «Ұядан ұшқанда», «Адам секілді өлеңдерінде жігіттің бағасы азамат боп ат жалын ұстап мінгенде өзі үшін емес, халқы үшін адал қызмет етумен өлшенетінін ескертіп, елін азат ету, оның мерейін көтеру азамат ердің бірден бір міндеті деп біледі. Әсіресе, 1905 – 1907 жылдар қарсаңында жазған өлеңдерінде ұлттық – азаматтық үшін күрес идеясы көрініңкірейді. өзінің жеке басын қамдап, қарнын қампитқанына мәз тоғышарларды күлкі етеді.

Кейбіреу сәл бақытқа мас болады,
Шабақтай шалпылдаған қайраңдағы.
Адамдық ісіңе жұрт аңсап тұрсын,
Не керек, қарныңның құр майланғаны.

Ақынның көптеген өлеңінде көтерілетін көкейкесті мәселесі - азаматтың қайырымдылығы менмейірбандылығы, елі – жұрты үшін аянбай еңбек қыла білуі. Елге пана, жұртқа дана адамдарды шын жүрегімен бар пейіл, ынтасы- мен жырлап бағады.

Адамгершіліктің биік нысанасы – шын достық, ауыз бірлік, ынтымақ, ұйымшылдық, тілектестік, ағайыншылық депті. Аталған идея – Тұрмағанбет шығармаларының ең биік талғамы.

«Қайтсең де өз халқыңа қызмет қыл» деген өлеңінде ақын былай дейді:

Бақ қонып, бастарыңа бітсе дәулет.
Көзің сал, көкірегі шерленгенге!
Қолайлы өз халқыңа қызмет қыл,
Белгілі бедеу сыры ерленгенге...

Адам бақыты дәулеттілікпен шектелмейді, халқыңа қол ұшын беріп, қызмет ету жігіттің асыл қасиеттерінің бірі. Сондықтан басыңа бақ қонса, халқыңнан көмегіңді аяма, қарас демек.

Адам бойында көп кездесетін кемшіліктер: алауыздық және менмендік, жеке бастың қамын ғана жеп, дүниеқоңызға берілушілік, менмендік, тоғышарлық ерге емес, езге тән қылықтар екендігіне көз жеткізе толғайды. Тұрекенде даңғойлардың бет пердесін ашып, оны ащы мазаққа айналдыра білетін қасиет қалыптасқан. Дүниеқорлар мен пейілсіздердің адам өоғамы үшін індет екенін танытады. әділетсіздік пен арамдықтың бәрін солар істеп, елді бүлдіретіндер екеніне көз жеткізді.

«Қайрама халқыңа тісіңді» деген өлеңінде ақын қазақты осындай «арам ниеттілерден» сақтандырады.

Қамын ойла қарныңның,
Қайрама халқыңа тісіңді!
Ел ізіңе ермейді,
Тазартып алмай ішіңді.
Қойдырып алып қор болма,
«Арам» деген есімді!

Осы кескінсіз мінездерден ақын оқырмандардын аулақ ұстамақ. Кісілікке шақырады. Кейбір дүние, мал үшін өз ағайындарын жұтып жіберуге даяр қара ниеттілерді өле жек көреді. Дүниенің өткіншілігін, дәулеттің тұрақсыздығын ескеріп, санаға жетер ақыл түйеді. Адамгерші-

ліктің ең жоғарғы сапасы - өнер. Өнер - білімді игеру – байлық. Өмір өзгереді, өмірмен бірге біз де өзгереміз, жетілеміз, ілгерілейміз, өсеміз, жақсарамыз, тазарамыз дегісі бар.

Кейбір жастарға арнаған өлеңінде адамгершілік рухында тәрбиелеу, жеке адамның өзін - өзі тәрбиелеу мәселелерін қозғайды. Адамгершілік асыл спаға ие болып, туған елдің қызметшісі болу міндетімен тәсілі ескеріледі. Оның жеке басының тәрбиесі болашағын белгілейтіні, «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі», - деген халықтың қағиданы қолдайды. Басқа да демократ ақындар сияқты Тұрмағамбет те елін тәрбиелеп, басқа өнегелі елдер қатарына көтеру. Өнер – білімі жоғары, парасатты ұрпақ өсіру. Осылайша қазақ халқының іргелі ел боп, өнерін өркендете беруін керек ету. Халықтың, елдің даңқы тек оның өнерлілігімен шығатынын тани да, таныта білген көреген ақын. Адамдар бірін – бірі күндемей, барды ортақтаса пайдалануды уағыздайды. Бірін – бірі ағайын тұтып, тату – тәтті өмір кешуді керек қылады.

Барлық шығармаларында ақын шығыс поэзиясындағы қалыптасқан дағдының ізімен халықты тәрбиелеудің ең жетімді құралы поэзия деп бағалайды.

Қазақ арасындағы әділетсіздік пен озбырлыққа, алауыздыққа, жігерсіздікке кінәлі қарапайым қара халық емес, оған тікелей жауапты оның көзі ашық, зиялы тобы. Солардың жігерсіздігі. Ал қараңғылық бұғауы озбырлар мен зұлымдардың өзімшіл, өркөкіректердің қолында қалмай адал, зиялы азаматтың билігіне бірлесе олай болмасы хақ. Сондықтан Тұрмағамбет өлеңдерінің барлық нақыл өсиетінің түпкі ниеті халыққа адал қызмет ету деген түйінге тіреледі. Жастарды өнер - білімге, ізденуге ел алдында адал, ақ ниеттілікпен еңбек ету сияқты ізгі ниеттерге бар талантын арнайды. Тұрмағамбетте адам деген ардақты атқа ие болу үшін адамға ең керек нәрсе білімділік, ақылдылық өнерпаздық, ыждағаттылық ел-жұртына берілгендік.

«Ақын мұрасы түрлі тарихи-әлеуметтік, қоғамдық саяси толқулар тезінен өтіп, өз тұсындағы әріптестері сияқты рухани дағдарыстың небір зобалаңын бастан кешірді. Сондықтан шайыр шығармашылығы осындай себептерден өзінің әуел бастағы мақсатты тұтастығы мен бірізділік үйлесімінен ажыраған сәттері де болды. Тіршілігінде қандай қағида – ұстындарды тұтынса да, түрлі әдеби ағымдардың өзара ықпалына болса да, туындыларының басты тақырыбы - исламдық сенім мен таным ұлағатын өмірінің соңына дейін берік ұстанды. Ақын ретінде Тұрмағамбеттің өз жолы, өз мұраты болды. Орысша оқымаса да дін ғылымын, ислами құндылықтардың туын көтерген - араб, парсы, түрік, шағатай тілдерін еркін меңгерді. Діни оқу мен дүниелік пәндерді тұтас үйреніп, ескі қадим негіздерін меңгере тұра, жәдидтік заманауи бағыттан да шет қалмаған. Оның табиғат лирикасына арналған, саяси - әлеуметтік өзгерістерге үн қосқан, түрлі әлеуметтік топтар мен ұлт санасын ойландыратын ғазалдары да аз болған жоқ» [Әуезов М., 1996, 79-80 б.]. «Шайырдың лирикалық кейіпкерлері негізінен халық ауыз әдебиеті мен исламдық шығысқа тән хикая, дастан секілді эпикалық жанрдың рухына сай шендестіріле бейнеленді. Батырлық жырдағы ерлік-елдік пен исламдық мораль-ақлақты қатар алып жырлау үрдісі Тұрмағамбет творчесвосына басты арқау болды. Абайдың «Сегіз аяқ» кестесінде жазылған «Ұшқын» атты жалғыз өлеңінен оның түрлі шығармашылық сынақ-тәжірибелерге қадам ұрғанын, алайда, бұл үлгіні жалғастыруға ниет танытпай, өзінің жастай исінген көне соқпағына қайта түсіп отырғанын көреміз. Ақынның тіл бедері, өлең өрімінің көркемдігі, сомдаған образдарының шынайылығы, мәтіндегі сөз мағынасын ауыстыру аоқылы туындыларының ішкі мәніне семиотикалық құбылтулар үстеуі, тың ұйқас өрнекті тіркес пен жаопы жанрлық құрылымы жете зерттелді деп айта алмаймыз. Өйткені, Тұрмағамбет мұрасы қолжазба күйінде, кириллицаға көшірілу ісі кешеуілдеп араб жазуына негізделген қадим әліппесінде қауышты. Оның халыққа танылған аты - Тұрмағамбет. Бірақ М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба орталығы қорында сақталған №875 - бумадағы соңына «тәмәтлу-тәмад!» деп қолы қойылған 615 беттік төл қолжазбасында бастан–аяқ оның есімі Түрмұхаммед. Ақынның төлқұжат - паспортындағы, 1936 жыл 10 сәуір және 1937 жылдың 1-ақпанында берілген Халық Ағаарту Комиссариатында жұмыс істейдінгі туралы куәлік пен анықтама қағаздағы, 1937 жыл 15 қаңтардағы Каз ЦИК-тің дербес пенсия тағайындау туралы хаттамасындағы, 1937 жыл, 7-мамырдағы Наркомсобестің Т.Ізтілеуұлына қайтарған жауап хатындағы есімі де Тұрмағамбет емес - «Турмухамет», «Турмухамбет». Әуелде өзінің азан айтып қойған атының Тұрмұхаммед екенін ақынның өзі «Мен өзім – Мұхаммедпін, қолым – Алла!» деген өлеңінде емексітіп, емеурінмен айтатын. Алақаңды ашып, бас бармақ пен сұқ саусақ арасыннан дөңгелек шеңбер жасағанда «Аллаһ!» сөзіне ұқсас таңбаның пайда болатыеы исламнан хабары бар екі пенденің біріне мәлім.» «Алла аты абайласаң қолыңда тұр, Жазуы Мұхаммедтің форымда тұр», - дейді, ол тағы бір өлеңінде Жаратылыстың жасағанына тәнті болған ақынның «Қолым –Алла!» дейтіні сондықтан.

Өзің «Мұхаммедпін!» деуіне де мән бар еді. Қазақ тілінде Мұхаммед есімі дәл арабша нұсқаудағы әуелгі қалыпта айтыла бермейді. Арабша транскрипцияда болатын заңдылыққа сай араб тіліне енген сөздерді біздің жұрт орфоэпия жағынан түрлі формада құбылтып «Мұхаммед-Махамбет-Мәмбет» деп, ауызекі айтылуына, дыбысталуына қарай бейімдеп алған. Ермұрат молдамен арадағы жұмбақ айтысында Тұрмағамбет

өз есімінің бас буынын ұлықтап; «Атымды айтпссам да аңғарарсың, Мұсаның мысалында шыққан Тұрға»-дейтін жері бар ғой. Соған қарағанда, сәбиге ат қойған (Тұрмағамбет есімі осы нағашы атасының құрметіне ұйқастырылып қойылған) нағашы Ермағамбет (Ермұхаммед) мұсылманша сауат ашқан адам болған сияқты. Болашақ Сыр сүлейіне Синай түбегіндегі «Тұр »тауы мен Алланың соңғы елшісі Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбар есімін біріктіріп - Тұрмұхаммед деп ұлық есім беруінде үлкен мән бар [Әуезов М., 1996, 81-82 б.].

«Мұнда ислам қағидаларын жетік меңгерген көреген ақын өзінің қай жасында фәни тіршіліктен бақилық дүниеге сапарланатына деін айтқан. Ақынның Әдебиет және өнер институты Қолжазбалар қорындағы «Елудің алтауында тұр-ау өлу» деп аталатын сегіз жолдық қысқа өлең мазмұнында осындай болжам бар . алайсыз тағдырына көнген ақын: «Ойланып ой көзімен қарағанда, Елудің алтауында тұр –ау өлу!» - деп, талқаны таусылатын қысқа күн мен жасайтын жасын да алдын ала айтқан. Ақынның туған жылын куәландіріп жүрген төлқұжат - паспорт мәліметі дерегін де нақты деп айтуға болмайды. Өйткені, Кенес тұрысындағы төлқұжаттарға тән бір-екі жас ауытқудың мұнда да болу хақ. Есесіне, ақынның өзі болжап айтқан қамшының қысқа сабындай 56 жас - шамшырақ ғұмырының нақты есебі анық. Олай балса, Сыр саңлағы Тұрмағамбет Ізтілеуұлы жарық дүние дидарына 1883 жылы 9-шы шілде де келген деп кесіп айтуымыз керек» [Әуезов М., 1996, 86-87 б.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Халқымыздың асыл қазынасына айналған ақын жырауларымыздың кімге де болса қызық дүние, жұмбақ бір әлем, талайлар тұңғиығына жетіп маржанынан дәмелі болған. Осындай керемет, дүниеізден қол үзіп қала жаздағанымыз да шындық. Батыстың даңғазасына ұйып, өмірді тек орыс ойшылдарының ғана ойымен өрнектеу керек деп келген кері замандарда асылдарымыз жасыққа айналып кете жаздағаны мәлім. Иә мұндай алапатты да қазақ басынан өткерді. Қазақтың жыр дастаны, бұл қазақтың айбыны, айкүні еді. Ең асыл қазынасы, тарихы еді. Ал оны жоймақ кімге керек? «Өзін жойсаң, өмірін жоясың. Тарихын жойсаң, түбімен жоясың», - деген қағиданы ұстанған біреулер, қазақты тарихымен қоса жоюға мүдделі еді. Ал қазақ тарихының үштен екісі қазақ жыр дастандарында еді де жыр дастандардың үштен бірі этно педагогика, үштен бірі діл, үштен бірі дінге толы дүние еді. Демек біреулер бізді дінсіз, ділсіз бейшара халық қылып тастамақ болған десек қателеспеуіміз мүмкін [Оспанов Б., 2018, 205 б.]

Қазақ халқының тарихында Сыр елінің жасампаздығы ерекше орын алады. Сол кездегі Сыр елінің поэтикалық өнері қазақ халқының рухани өміріндегі жарқын оқиға, баға жетпес мұра болды. Қасиетті Сыр бойында ақынжыраулар мектебінің тарихы тереңде. Өнерді өлтірмеген жыраулар буыны бар. Бір сөзбен айтқанда, мақала төнірегінде қарастырылған Тұрмағамбет ақынның шығармалары қазақ әдебиеті тарихында жас ұрпақ тәрбиесінде лайықты орын алады. Ол өз заманының көрнекті ақыны. Ақынның өзіндік бет-бейнесі мен стилі оның шығармаларынан айқын көрінеді. Біз оны қазіргі ақындардың ешқайсысымен алмастыра алмайсыз. Оның поэзиясы - ұлттық мәндегі шынайы, сыршыл туындылар. Барлық нақыл-ақыл, ғибрат сөздері ізгі ниетке толы. Оның әділеттілік, сенім, дін және ар-ұят жөніндегі кеңестері қазіргі заман талабына сай келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Айсаутов Ә. Сыр елінің өнер өрендері. - Қызылорда. 1999
2. Ахметов З., Шаңбаев Т. Әдебиет терминдерінің сөздігі, - Алматы: Ана тілі, 1996, - 240 б.
3. Әуезов М. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1996, - 238 б.
4. Еңсегенұлы Т. Сыр бойы ақын жыраулары. – Алматы:Білім, 2000
5. Жанбершиева Ұ. Тал жібектей таза сөдің тарланы -Қызылорда:Тұмар, 2006
6. Ospanov B., Karbozov B. Motives of humanism in the Works of the Syrland Poet-storytellers Сборник трудов конференций (научный журнал), «Advanced Studiesin Science: Theory and Practice» Лондон, 5-наурыз
7. Оспанов Б. Сыр бойы ақын-жыраулар шығармашылығының тәрбиелік сипаты //Integration of the Scientific Community to the Global Challenges of Our Time": materials of the II international scientific-practical conference. In three volumes. Volume III – Osaka, Japan: Regional Academy of Management, 2017. –274-277p.
8. Оспанов Б.Е. Сыр сүлейлерінің шығармашылығындағы имандылық мәселелері //Қазақстанның ғылымы мен өмірі Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал - №4(61) 2018 – 201-205 бб.
9. Ізтілеуұлы Т. Шығармалары, 1-том. – Астана: Фолиант. 2009
10. Ізтілеуұлы Т. Шығармалары, 2-том – Астана: Фолиант, 2009

ӘОЖ 372.8(072)

РЫСКУЛОВ АЛДИЯР,
PhD докторант,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Қазақстан, Шымкент қ.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНДА ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ КӨРКЕМ ЕҢБЕК ПӘНДЕРІН ДИДАКТИКАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯЛАУДЫҢ МӘНІ

Аңдатпа. Жаңартылған білім беру бағдарламасы позитивті дидактикалық интеграция деңгейлерін және олардың артықшылықтарын айқындауды алға тартады. Мектепте оқу-тәрбие үдерісін жетілдіруге әкелетін жекелеген пәндердің немесе олардың циклдерін өзара ықпалдастыру іс-әрекеттер процесі мен нәтижесі пәндерді дидактикалық интеграциялау деп аталады. Бұл жағдайда интеграциялаушы фактор, белгілі бір жаратылыстану және техника, технологиялық ғылымдар түйіскен жағдайдағы жаңа интегративті пән болуы керек. Солардың бірі, қазіргі жаңартылған бағдарлама негізінде құрастырылған «Көркем еңбек» болып саналады.

Кілт сөздер: Жаңартылған білім беру бағдарламасы, дидактикалық интеграция, интеграция деңгейлері, кең ауқымды дағдылар.

Аннотация. Обновленная образовательная программа способствует выявлению уровней позитивной дидактической интеграции и их преимуществ. Интеграция отдельных предметов или их циклов, приводящая к совершенствованию учебно-воспитательного процесса в школе, процесс и результат деятельности называется дидактической интеграцией предметов. Интегрирующим фактором в данном случае должна стать новая интегративная дисциплина в условиях сопряжения тех или иных естественных и технических наук, технологических наук. Одним из них является «художественный труд», составленный на основе обновленной программы.

Ключевые слова: обновленная образовательная программа, дидактическая интеграция, уровни интеграции, широкий спектр навыков.

Abstract. The updated educational program is aimed at determining the level of positive didactic integration and their advantages. The process and result of interaction of individual subjects or their cycles, leading to the improvement of the educational process in school, is called didactic integration of subjects. In this case, the integration factor should be a new integrative subject, which combines certain natural and technical Sciences, technological Sciences. One of them is “art work”, developed on the basis of a modern updated program.

Keywords: Updated educational program, didactic integration, level of integration, broad skills.

Қарастырылып отырған тақырып қазіргі жаңартылған бағдарлама бойынша мектепте оқу-тәрбие үдерісін тиімді жетілдіру жолдарын іздестіру әр түрлі оқу пәндерінің ықпалдасу проблемасына жетекші ғалымдар мен практиктердің назарын көбірек тартады.

Дидактикалық интеграция - деп мектепте оқу-тәрбие үдерісін жетілдіруге әкелетін жекелеген пәндердің немесе олардың циклдерінің өзара іс-әрекеттерінің процесі мен нәтижесін түсінеміз.

Жаратылыстану - ғылыми және көркем еңбек пәндерін интеграциялауды жаратылыстану-ғылыми және көркем еңбек бойынша білім беру жүйелерінің әртүрлі құрылымдық элементтерінің (оқыту мақсаттары, мазмұны, әдістері, нысандары, құралдары) өзара іс-әрекеттерінің процесі мен нәтижесі ретінде анықтауға болады.

Оқу пәндерінің интеграциясы бірнеше деңгейлерде жүзеге асырылуы мүмкін, олардың негізінде, объективті субъективті, жан-жақты ықпалдасу факторларының алуан түрлілігі жатыр.

Бұл интеграцияның ең төмен деңгейі *пәнаралық байланыс деңгейі* болып табылады. Бұл деңгей оқу пәнін базалық пәнмен ықпалдастыруға қатысатын құрал-саймандардың ассимиляциясымен (техникалық немесе теориялық) сипатталады, олардың әрқайсысы оқу үдерісінде өз егемендігін сақтайды. Бұл ретте негізгі интеграциялық фактор оқушылардың жаратылыстану-ғылыми және көркем еңбек пәндерінде қалыптасатын жалпы жаратылыстану-ғылыми және техникалық, технологиялық түсініктері болып табылады. [1,б.86].

Оқу пәндерін интеграциялаудың бұл деңгейінің тиімділігінің жетімсіздігі оқытудың мазмұндық және процессуалдық (іс жүргізушілік) жақтарының бірлігінің қағидатын толық ескермеуге әкеп соқтырады, бұл оқыту үдерісіннің ұйымдастыру формаларының интеграциясының орын алмаулары арқылы сипатталады.

Бұл, өз кезегінде, жаратылыстану-ғылыми және көркем еңбек бойынша білім беру мазмұнын интеграциялаудың жеткіліксіз деңгейіне әкеледі.

Оқу пәндерін интеграциялаудың екінші деңгейі *дидактикалық синтез деңгейі* болып табылады.

Бұл жағдайда негізгі интегратор ретінде жаратылыстану-ғылыми және техника-технологиялық циклдер пәндерінің өзара іс-әрекеті шеңберінде оқытылатын, жалпы техникалық нысандар болып табылады. Бұл жағдайда оқу пәндерін интеграциялануы аталған пәндердің біреуінің базасында орын алады. Бұл ретте өзара ықпалдасатын пәндер, әрқайсысы, өз мәртебесін және өзінің тұжырымдамалық негіздерін сақтайды. Осылайша, дидактикалық синтез, алдыңғы деңгеймен салыстырғанда, оқу пәндерінің терең мазмұнды интеграциясын ғана емес, оқу сабақтарының формаларын ішінара біріктіруге негізделген ұйымдастырушылық синтез, жаратылыстану-ғылыми және техника-технологиялық пәндерді интеграциялаушы болып табылады. Бұл ретте дидактикалық синтез арқылы бір-бірімен байланысқан оқу материалын зерделеу оқу үдерісінің бірлігі шеңберіне дейін (сабақ, семинар және т.б.) шоғырланады деуге болады. [2,б.3].

Пәнаралық интеграцияның осы деңгейінің позитивті дидактикалық артықшылықтары айқын - бұл нығыздау және оқушылардың артық жүктемесін жоятын, оқу уақытын үнемдеуге және тікелей күшейтуге әкелетін оқу материалын орталықтандыруды қамтамасыз ететін, көркем еңбек мазмұнының ғылыми негідерін меңгеруге қатысты жаратылыстану пәндерін оқуға қызығушылық арқылы жүзеге асырылады.

Осындай пәндер аралық өзара ықпалдастыру әрекетінің оң сәттілігі - оқу үдерісінде, қазіргі уақытта өте қажетті жалпытехникалық, ғылыми және меңгерілген білімдердің гумандылық деңгейлеріне қызығушылықты жетілдіру болып табылады. [3,б.3].

Осыған орай ұлы көшпелі халықтардың, ұлтымыздың негізгі баспанасы болған киіз үйдің құрылысында, жасалуында бірнеше ғылымның сабақтастығының яғни интеграциялық байланыстың бар екенін қазіргі уақытта ғалымдар өз еңбектерінде көрсетуде.

Сондықтан ұлттық құндылықтарымыздың бірі киіз үйге ғылыми талдама жасауды жөн көрдім.

Киіз үйдің суреті - 1

Көшпелі халықтың киіз үйі тек баспанағана емес, ол сәулет, құрылыс,сурет,қол өнер сияқты бірнеше өнердің басын құрайтын ғажайып туынды екені баршаға мәлім.

Басқа мемлекеттердегідей емес, бұл ағаш, киіз, ши, әрі жылжымалы (көшпелі) құрылыс болып табылады. Кейінгі VII-VIII ғасырларда киіз үйге ешқандай өзгеріс орын алмай, халқымыз үшін ең қолайлы таптырмас баспана болды. Киіз үй әлемдегі ең тез құрастырылатын және тез жинауға болатын баспана. Сонымен қатар басқа ұлттардың баспаналарымен киіз үйімізді салыстыратын болсақ, бірде-бір теміш шеге қолданбай-ақ құрастыруға болатын үй деп танылады. Киіз үй төрт жыл мезгілінде де пайдалануғақолайлы, ішіне сәуле жақсы түседі, ауа алмасу жақсы жүреді, жел-дауылға шайқалмайды, орнықты, төбесі күмбез болып келеді. Киіз үйдің құрылысында математикалық есептеулер мен физикалық, химиялық, биологиялық қасиеттер жақсы сақталған.

Киіз үйдің ішкі көрінісінің суреті - 2

КИІЗ ҮЙГЕ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ.

Киіз үйдің суреті - 3

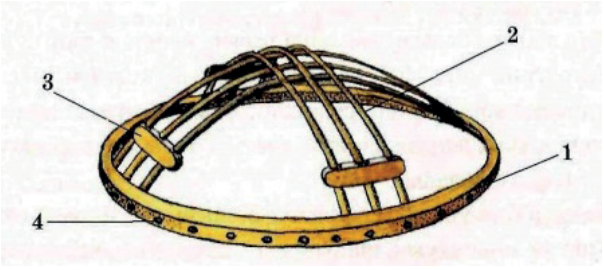

Шаңырақ (шеңбер, қисық)
Шаңырақтың –суреті-4. №1-тоғын, ол шаңырақтың негізі.
№2-күлдіреуіш /Сәмбі, 3,8 күлдік/.
(Елтаңбамызда 6 күлдіреуіш бейнеленген)
№3-беріктік./күлдіреуіш ыдырамауы үшін/
№4-шаңырақтың көзі.
Шаңырақ*= $\frac{1}{3}$ табан = 20-30 кг.

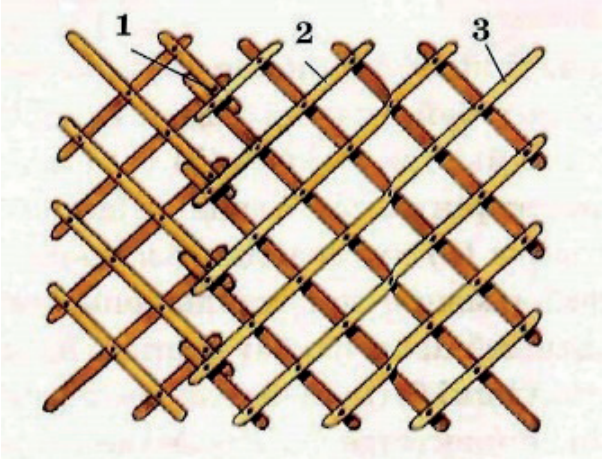

Кереге *(ромбик, параллелограмм)*
Керегенің суреті - 5. Кереге ағашы = «желі»
Ең ұзын желі = «ерісі» (№3)
Орташа желі = «балашық» (№2)
Ең кіші желі = «сағанақ» (№1)
1 қанатта 14 ерік, 9 сағанақ, 9 балашық;
14. күй: V=130-140 м^3, h.кг р, 2,4,-2,5м=20 кг

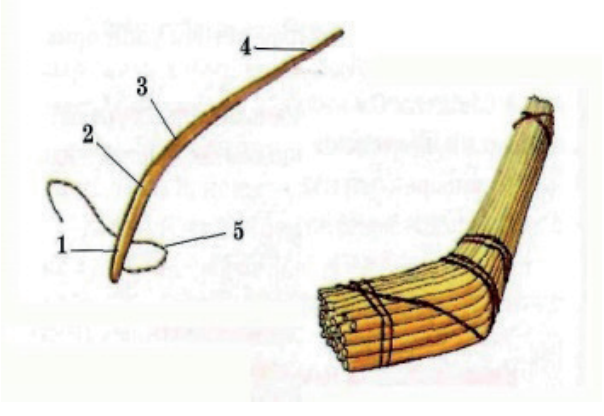

Уық *(вектор)*
Уықтың суреті - 6. Уықпен кереге арасы = «Доғалай» №1
Иілген жерін = иығы №2
Шаңырақ-иық = уықтың қары №3
Шаңырақтың көзі – ұшын = қаламы №4
Доғалай жіп = уықбау №5= 45,60,72,90,120
Уық* = 200-220см = 12-16 қарыс = 3-6кг уық = 5°72,3°/120

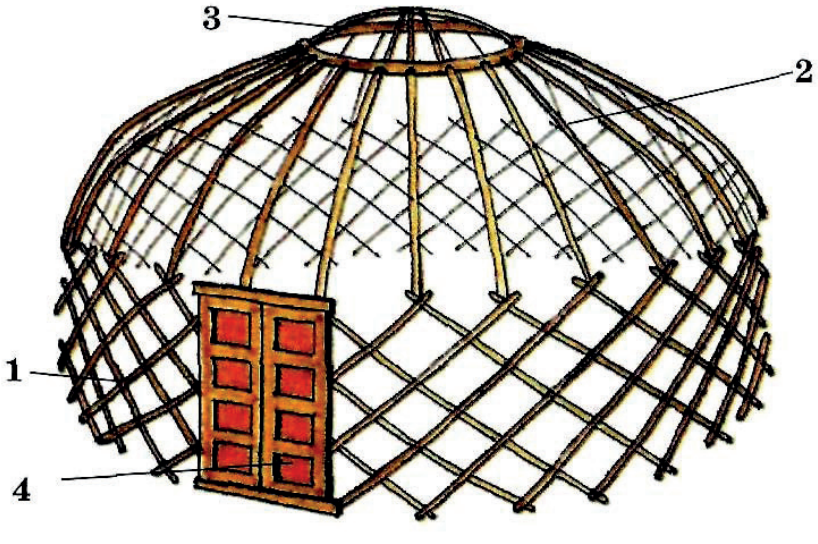

Киіз үйдің толық суреті-7.

КИІЗ ҮЙГЕ ФИЗИКАЛЫҚ ТАЛДАУ.

Киіз үйдің қаңқасы берік ағашты (қайың,тал) деформациялау арқылы жасалады.

Үйді құрастырушылар құрғақ ағаштарды қидың шоғына (диффузия процесі өтеді) әйтпесе күлдің ыстық шоғына салып балқытады, яғни ағаштардың негізгі қалпын өздеріне керекті пішінге келтіреді.

Киіз үйдің негізгі жабдығы – киіз екені белгілі. Киіз - табиғи жабдық, оны қой түгінен біріктіріп, сабалап жасайды. Егерде микроскоп арқылы түктің бір талшығын қарайтын болсақ, бір қуыс каналдың бар екенін байқауға болады. Түкті ширату үшін, оған ыстық су құйып, механикалық әрекетпен илейміз, сонда оның көлемі кішірейіп, тығыздығы артады. Киіз басудың ең жоғарғы тығыздығы $\rho = 0{,}55 г/см^3$.

Киіз үй құрылысының бір бөлігі ши болып табылады. Оны түкпен орап әшекейлеп тоқиды. Ши туырлықпен керегенің ортасына орнатылады. Шидің жылулыққа әсері көп. Шиден жылан, құрт-құмырсқа, басқада жәндіктер өтіп үй-ішіне кіре алмайды. Ши күнделікті тұрмыста, техникада қолданып жүрген сүзгінің(фильтр) қызметін атқарады.

Киіз үйдің негізгі салмағы керегеге түседі де,-сол арқылы салмақ тең үлестіріледі. Кереге – киіз үйдің негізгі іргесі, қабырғасы болып табылады. Қандай ыстық болсада ауаның барынша таза, әрі салқын болуы физиканың конвекция заңына тікелей байланысты. Туырлық бауымен керіліп жоғары көтеріледі, сырттан үйге енген ауа қайтадан жоғары көтеріледі, себебі жылы ауа ұлғаяды. Бұл жағдайда суық ауаның тығыздығынан, ұлғайған ауаның тығыздығы кем болады, сөйтіп жылы ауа жоғары көтеріледі.

Түндік киіз үй салқын болуын, әрі жарықтың жақсы түсуін қамтамасыз етеді. Жалпақ тілмен айтқанда ,түндік қазіргі баспаналардағы терезенің ашпалы көзі (форточка) және мұржаның қызметін атқарады. Салқын ауа түндік арқылы төмен түсіп, суықта от жаққандағы түтін түндік арқылы сыртқа шығады.

Ал киіз үйде барлық тепе-теңдік сақталып, орнықтылығы барынша жетілдірілген. Боранды, дауылды күндері үй шайқалып, қозғалмас үшін оған ауыр салмақты затты байлап қоятын болған. Салмақты зат ретінде диірмен тастарымен желбауға байланған. Ауыр салмақты зат шаңырақта ілініп тұрғасын үйдің бүкіл керегесіне қосымша салмақпен әсер еткен. Осыдан кейін дауылда киіз үйдің беріктігі, мықтылығы, орнықтылығы артады.

КИІЗ ҮЙ ЖАБДЫҚТАРЫНА ХИМИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Ғалымдардың пікірінше сәулет өнеріндегі әлемдік озық үлгілердің бірі киіз үй болып табылады. Небәрі сүт пісірімдей уақытта, бір түйеге жүк болатын киіз үйдің қаһарлы қысқа да төтеп беретін тұрғын үйге айналуымен қатар, дөңгелек кескіндегі бөлме ауасының алмасуы төрт бұрышты кескінді бөлменің ауасы тазаруынан 5-6 есе тезірек болатынын қазіргі архитектура ғылыми жетістіктерімен дәлелдеген. Европалық тас, бетон үйлер мен заманауи полимерлік материалдарының әртүрлі температуралық жағдайда бөлетін химиялық қоспалары бөлме ауасының 35 пайызын құраса, киіз үй адам денсаулығына тіпті зиянды емес екені ерен талантты адамдардың арғы тамыры ауылда жатқанын түсіндіреді. [4,6.3].

Енді осыны негізге ала отырып киіз үй жабдықтарының ең негізгісі киізге химиялық құрамына тоқтала өтсек.

Қазақ халқы әу бастан-ақ киіз басу өнерімен айналысқан. Ғасырлар бойы көшпелі өмірге ыңғайлы тұрмыстық бұйымдардың бірқатарын киізден жасап келгендіктен, киіз басу өнерін әбден меңгеріп, өнер дәрежесіне көтерген. Дәстүрлі қазақ қоғамында киіз басу ісі маусымдық сипатта болған. Ол қойды қырқудан басталады да (күзде), қырқылған күзем жүннің барлығын өңдеп болғанға дейін созылады.

Түк – байланысуға бейім бірден-бір талшық. Ол ылғал мен температура әсерінен және механиклық әрекет нәтижесінде ширайды да, жасалып жатқан бұйымның көлемі кішірейіп, тығыздығы артады: шұға 30 – 35%, киіз 80%-да ширайды. Киіз Басудағы ең жоғары тығыздық 0,55 г/см3 (байпақтың табаны 0,42 г/см3), тығыздығын бұдан әрі арттырса, жүн талшықтары үзіліп, материал ыдырай бастайды.

Түктің химиялық құрамы:

А) Сутегі-12-13%+

Б) Азот-54-65%

В) Оттегі-32-54%

С) Көміртегі-70%

Д) Азот-12-28%

КИІЗ ҮЙ ЖАБДЫҚТАРЫНА БИОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Дәрігерлердің пікірінше жүннен жасалған бұйымдардың денсаулыққа пайдасы өте көп екен. Ал киіз үй жабдықтарының айтарлықтай көп бұйымы жүннен жасалады. Мысалы:

-*біріншіден,* жоғарыда талқылап жатқан киізіміз қойдың түгінен жасалады, ал қойдың түгінің жылуды реттейтін қасиеті бар.

-*екіншіден* түктен жасалған бұйымдар мен киімдер, жараның және сынықтың тез жазылуына көмектеседі.

-*үшіншіден* қой түгіндегі табиғи май ланолин болады, ланолин — бағалы шикізат, ол кремдермен түрлі майлардың негізі қоры ретінде пайдаланылады. 35-37 градус температурада ланолин ериді, теріге тез сіңіп кетеді. Омыртқаға, тамырларға,бұлшық етке, тыныс алу жолдарына оң әсер етіп, қан айналымын реттейді.

-*төртіншіден* қанның айналымын реттеп,

аяқтың ауырғандығы мен шаршауын,талуын басады, әр түрлі аурулардың алдын алып суық тиюден сақтайды.

Сол себепті түктен жасалған анығы киізден жасалған киімдерді киу тері астындағы қанның айналымын жақсартып, терінің тез қартаюын тежейді. Түктен жасалған киімдер, төсеніштер, айтар болсақ, остеохондроз, радикулитпен және ревматизммен ауыратын адамдарға ұсынылған [6,6.4].

Мұнда, жаратылыстану-ғылыми және техникалық пәндердің интеграциясы оны іске асыру деңгейіне байланысты әртүрлі қағидаттар негізінде жүзеге асырылуы тиіс екені сөзсіз.

Біз үшін негізгі практикалық қызығушылық әр түрлі оқу пәндерінің синтезі деңгейінде жүзеге асырылатын екінші типтегі интеграция болып табылады.

Мұндай дидактикалық, оның барлық бағыттарының бірлігінде интеграция біз ұсынатын мынадай қағидаттар негізінде жүзеге асырылуы тиіс: жекелеген оқу пәндерінің функцияларын сақтауда, үйлестіруде және субординациялауда, олардың жеке зерттеу пәнін сақтауда туындайтын функцияларды шоғырландыру принципі; зерттелетін материалдың нығыздалуын, шоғырлануын, оның мазмұнында қайталануын жоюды білдіретін үнемділік принципі; сонымен бірге вариативті техникалық, технологиялық базиста интеграциялану мүмкіндігін көздейтін жаратылыстану-ғылыми және техникалық пәндердің оқудағы гуманитарлық, кәсіптік бағыттылық принципі; осы жағдайда пәндердің осы циклінің интеграциясы техникалық, технологиялық цикл пәндері негізінде жүзеге асырылуы тиіс, жалпы білім беретін пәндерді оқытуда уәждеме күшейтіледі, соның есебінен техникалық, технологиялық цикл пәндері негізінде жүзеге асырылуы тиіс; жалпы білім беретін және техникалық, технологиялық пәндерді оқыту мәселесін күшейту принципі, бұл пәндерді интеграциялау есебінен оны іске асыру үшін объективті жағдайлардың туындауын білдіретін, интеграциялық процестер арқылы бір - бірімен байланысқан оқу материалын оқу үдерісі бірлігінің шеңберіне дейін шоғырланған сабақ, болуы; ғылым мен техникадағы көшбасшылықтың ауысуымен және нақты интегративтік факторлардың тиісті ауысуымен байланысты интеграциялау процесінің, оның ішінде: ғылым, техника және өндірістің даму деңгейімен анықталатын және оқу пәндерінің дидактикалық интеграциясының нақты іске асырылуының қарқыны, түрлері мен формалары үнемі өзгеруге тиіс екенін білдіретін серпінділік принципі.

Мұның бәрі, бізден қажетті «білім қорытпасы» ретінде оларды механикалық жинақтаудан гөрі, білім мазмұнына айналдыратын арнайы дидактикалық жұмысты талап етеді. Бұл, нағыз ғылымға бейімделуді, біріншіден, білімді беру барысында әртүрлі пәндерден алған білімдердің өзара байланыстығына назар аудару, олардың бірін-бірі өзара тартатын күшіне,біріне-бірі ықпалдасатынына және біріне-бірі түсінік жасайтыны соншалық олар бір-бірінсіз өмір сүре алмайтынына назар аудару керек. [5,6.5].

Қазіргі уақыттағы басымдықтар инфрақұрылымды дамыту және жаңартылған мазмұнға көшу болып табылады. «Көркем еңбек» бойынша жаңартылған оқу бағдарламаларын енгізу осы үдерістің бір бөлігі болып табылады. Бастауыш және негізгі мектептердегі «Көркем еңбек» – арнайы пән болып саналады. Бұл пәннің айрықша ерекшелігі, онда, тек қана пәндік білім мен дағдыларды қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар *кең ауқымды д*ағдыларды қалыптастыруға бағытталған.

Сондықтан жалпы орта білім беру жүйесіндегі «Көркем еңбек» пәнінің ерекшелігі: өнердің әртүрлі салаларын зерттеу, идеяларды өнер арқылы көрсету, әмбебап (күнделікті) және арнайы (пәндік) білімдер, икемділіктер мен дағдыларды материалдарды көркем өңдеу, объектілерді өзгерту, үй шаруашылығын жүргізуде техника мен технологияларды қолдануға арналған. Пәнге оқыту пәндік білім мен түсінікті, тұлғалық, практикалық, көркемдік, зерттеушілік және коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді, қоршаған ортаны эстетикалық қабылдауын дамытады және адамның жеке ой-пікірлерін қалыптастырудағы сыни ойлау қабілетін, шығармашылық қабілетін дамытады, қоршаған ортамен неғұрлым сезімтал қарым-қатынаста болуына ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Типовая учебная программа по предмету «Художественный труд» для 5-9 классов уровня основного среднего образования .Астана -2016
2. Рысқұлов А.Қ., Пошаев Д.Қ., Қалтаева Г. Оқыту үдерісінде интегративтік тәсілді пайдаланудың мәні// ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ. Халықаралық ғылыми журнал. №5/2, 2019.- Б.159-163.
3. Пошаев Д.Қ., және басқалар. Когнитивтіктен әрекетке ауысу – білім беруді жаңғырту факторы// ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ . Халықаралық ғылыми журнал. №12/3, 2019.- Б.110-115.
4. http://anatili.kazgazeta.kz
5. https://alashainasy.kz
6. Материалы Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав, 2020. – Вып. 57. – 514 с

ӘӨЖ 004.78:33 (075.8)

СЕРІКОВ БАҒДАТ БЕРІКҰЛЫ,
Магистр, оқытушы,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ.

АСЫЛБЕКОВА ШЫНАР МОРЯКОВНА,
Магистр, оқытушы,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ.

ОҚУШЫ ПРОФИЛІНІҢ БІРЫҢҒАЙ АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ ЖӘНЕ ЕНДІРУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Аннотация. Оқушы профилінің бірыңғай ақпараттық жүйесін құру және ендіру электронды оқыту үрдісін дербестендіруге міндеттейді. Электронды оқыту үрдісін ұйымдастырудың жаңа формасы оқушылардың дамыған электронды білім беру ресурстарының көмегімен өз бетімен оқу жұмысына негізделеді. Оқушы өзінің үй жұмысын дербес компьютердің көмегімен ұйымдастыруына мүмкіндік алады. Мақсатқа қол жеткізу оқу сапасын, білімді басқарудың тиімділігін, сыртқы ортамен ақпараттық бейімделуін арттырады.

Кілттік сөздер. Ақпараттық технология, мектеп, ақпараттық басқару жүйесі, электронды білім беру, веб-сайт, білім сапасы, модель, мониторинг.

Аннотация. Создание и внедрение профиля ученика единой информационной системы требует процесса автоматизации электронного обучения. Электронное обучение готовит школьников к будущей жизни, где практически все услуги будут электронными, а профессиональная деятельность просто будет невозможна без интернета, компьютеров и сетевых социальных и профессиональных сообществ.

Основная цель информационной системы – обеспечение равного доступа всех участников образовательного процесса к лучшим образовательным ресурсам и технологиям.

Ключевые слова. Информационные технологии, школьная система управления информацией, электронное образование, веб-сайт, качество образования, регулярный мониторинг.

Abstract: Creation and implementation the profile student of the unified information system requires the process of automating e-learning. E-learning prepares students for the future life, where virtually all services will be electronic, and professional activities will simply be impossible without the Internet, computers and networked social and professional communities.

The main goal of the information system is to ensure equal access of all participants educational process to the best educational resources and technologies.

Keywords. Information technology, school information management system, e-education, website, quality of education, regular monitoring.

Кіріспе

Бүгінгі таңда электронды білім беру жүйесі әлемнің көптеген елдерінде үлкен қарқынмен енгізіліп келе жатқан алдыңғы қатарлы АТ бірі. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында қазіргі замандағы білім беру жүйесінің жаңа технологияларымен қамтамасыз етілуі міндеттелген. Электронды білім беру бойынша жүзеге асырылатын ақпараттық жүйе Қазақстан Республикасының білім беру сапасын арттыруға үлесін қосады.

Электрондық білім беру жүйесінің негізгі мақсаты – білім беру ұйымдары қызметкерлеріне алдын ала енгізілген бірыңғай білім беру ресурстары мен технологияларына тең қол жеткізуді қамтамасыз етуге негізделген.

Қазіргі білім беру жүйесінің дамуы оның әртүрлі буындарын басқарудың тиімділігімен анықталады. Оқу орындарын жаңа талаптарға сай басқару керек. Мектептегі оқу пәндерін оқытуды сапалы дәрежеге көтеруге ықпал ететін интернеттегі программалардың қоры оқыту үрдісіне жаңа мүмкіндіктер жасайды. Осымен бірге оқушының жеке тұлғасын қалыптастырудағы компьютерлік оқыту технологиясының маңыздылығы күн өткен сайын анық аңғарылуда [1].

Оқушы профилінің бірыңғай ақпараттық жүйесін құру және ендіруді жүзеге асыру мектептерді компьютерлендіру, бағдарламалық және контенттік жабдықталуға сәйкес оларды электрондық инфрақұрылымен қамтамасыз ету, ең бастысы, педагогика және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы кәсіптік қызметке мұғалімдерді даярлау жағдайына әкеледі.

Жүйе мұғалімдерге дербес блогтар арқылы

кәсіби тәжірибелермен және портфолиомен пікір алмасуды, оқушылардың үлгерім динамикасын зерттеп отыруды, оқушылар рейтингісін жүргізуді, мектеп ұстаздарының және әкімшілігінің жаңалықтары мен хабарламаларын беруді және тағы басқа әрекеттерді орындауды қамтамасыз етеді. Ал оқушы өз кезегінде оқу үлгерімін арттыруға, жеке портфолиосына кіруге, күнтізбесін қарауға, күнделігін қолдануға мүмкіндігі бар. Ақпараттық жүйе әр оқушыға жүргізілетін рейтинг, оқушының үлгерімі мен сапа көрсеткішін арттыру мақсатында мониторинг жүргізу мүмкіндігін туғызады [2].

Негізгі бөлім

Ақпараттандыру үрдісі – бұл жай ғана компьютерлер мен жабдықтар және оларды интернет желісіне қосу емес, бұл құралдар білім беру үрдісінің барлық қатысушыларын біріктіру үшін және олардың арасындағы ақпарат алмасуды қамтамасыз ету үшін қызмет ету керек. Білім беру үрдісінің барлық қатысушыларын біріктіруді ұйымдастырудың ең дұрыс жолы ақпараттық басқару жүйесін (1-сурет) пайдалану болып табылады.

Ақпараттық басқару жүйесінің классикалық моделіне негізделген ақпараттық жүйелер әр түрлі модельдер ұсына алады. Солардың ішінен электронды білім беру жүйесіне веб-сайт арқылы ішкі және сыртқы қолданушылар жұмыс істейтін жалпылама моделі сәйкес келеді. Мектепті басқарудың ақпараттық жүйесі үшін сыртқы қолданушыларға мұғалімдер, оқушылар және ата-аналар кіреді, ал ішкі қолданушыларға мектеп әкімшілігі кіреді.

Бүгінгі мектеп – күрделі де жауапты жүйе. Мектеп қабырғасына жаңа заманның мұғалімдері келіп жатыр. Олар компьютерді, интернетті меңгерген. Демек, барлық мектептер электронды білім беру жүйесіне көшу, мектепке басшылық ету тәсілдерінің өзгеруіне бейімделу оңайға түседі.

1-сурет. Ақпараттық басқару жүйесінің классикалық моделі

Мектеп үшін ақпараттық басқару жүйесінің ең қолайлысы функционалды веб-сайт жасау және оны уақыт өте одан әрі дамыту. Бүгінгі таңда ақпараттық технология арасында веб-технологияның орны ерекше. Сондықтан электронды білім беру жүйесін веб-сайт арқылы ұйымдастырған жөн. Бұл жағдайда веб-сайт ақпараттық жүйенің негізіне айналады. Мұндай ақпарттық жүйемен жұмыс істеу өте жеңіл болады, себебі ол тек браузерге ғана тәуелді болады, ал компьютердің моделіне тәуелсіз болады.

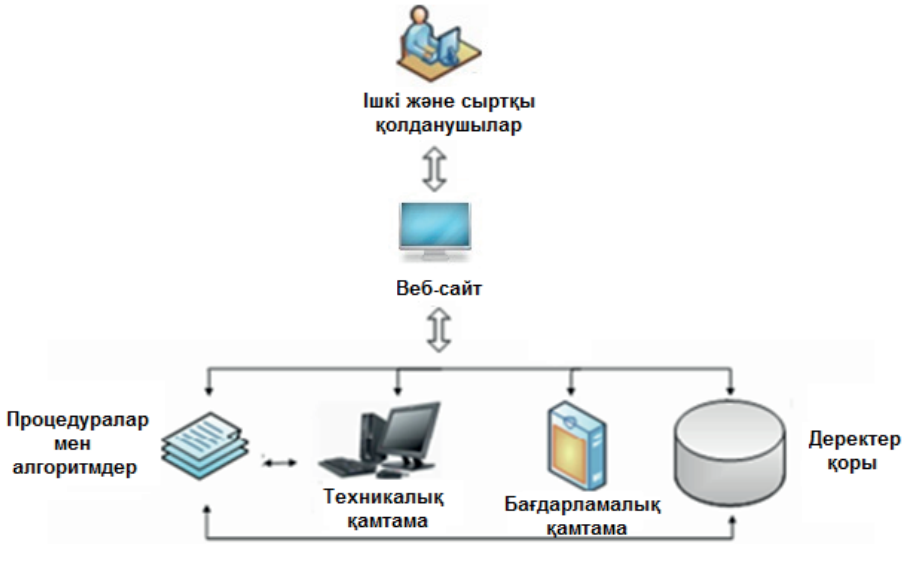

2-сурет. Веб-сайт негізінде ақпараттық басқару жүйесінің моделі

Веб-сайт негізінде ақпараттық басқару жүйесінің моделі оларды тарату және дамыту үшін үлкен мүмкіндік береді, себебі ақпараттық басқару жүйесінің классикалық моделіне қарағанда мынандай артықшылықтары бар:

– жүйе тек қана серверде орнатылады;

– қолданушы өз құрылғыларымен жүйеге кіру үшін қосымша бағдарлама орнатпай-ақ стандартты браузерді пайдалана алады;

– жүйемен үйде, жұмыста және т.б. жерде техникалық жабдықтамаға тәуелді болмай жұмыс істеуге болады;

– қызметкерлердің жүйемен жұмыс істеуді үйрену үшін материалдық шығындарды талап етпейді.

Веб-сайт негізінде ақпараттық басқару жүйе моделінің кемшіліктері мыналарды жатқызуға болады:

– интернет желісі жоқ болған жағдайда ішкі және сыртқы қолданушыларға жүйемен жұмыс істеу мүмкін емес;

– ақпараттық қауіпсіздікке байланысты өткір мәселелер туындайды.

Веб-сайт арқылы мектеп әкімшілігі мен ата-аналар арасын байланыстыратын желі іске қосылады және онымен қоса оқушылардың өздерінің оқу үлгерімдерімен танысуға мүмкіндіктері бар. Мектептің барлық қатысушыларының жүйе ішінде істей алатын әрекеттері 3-суретте көрсетілген.

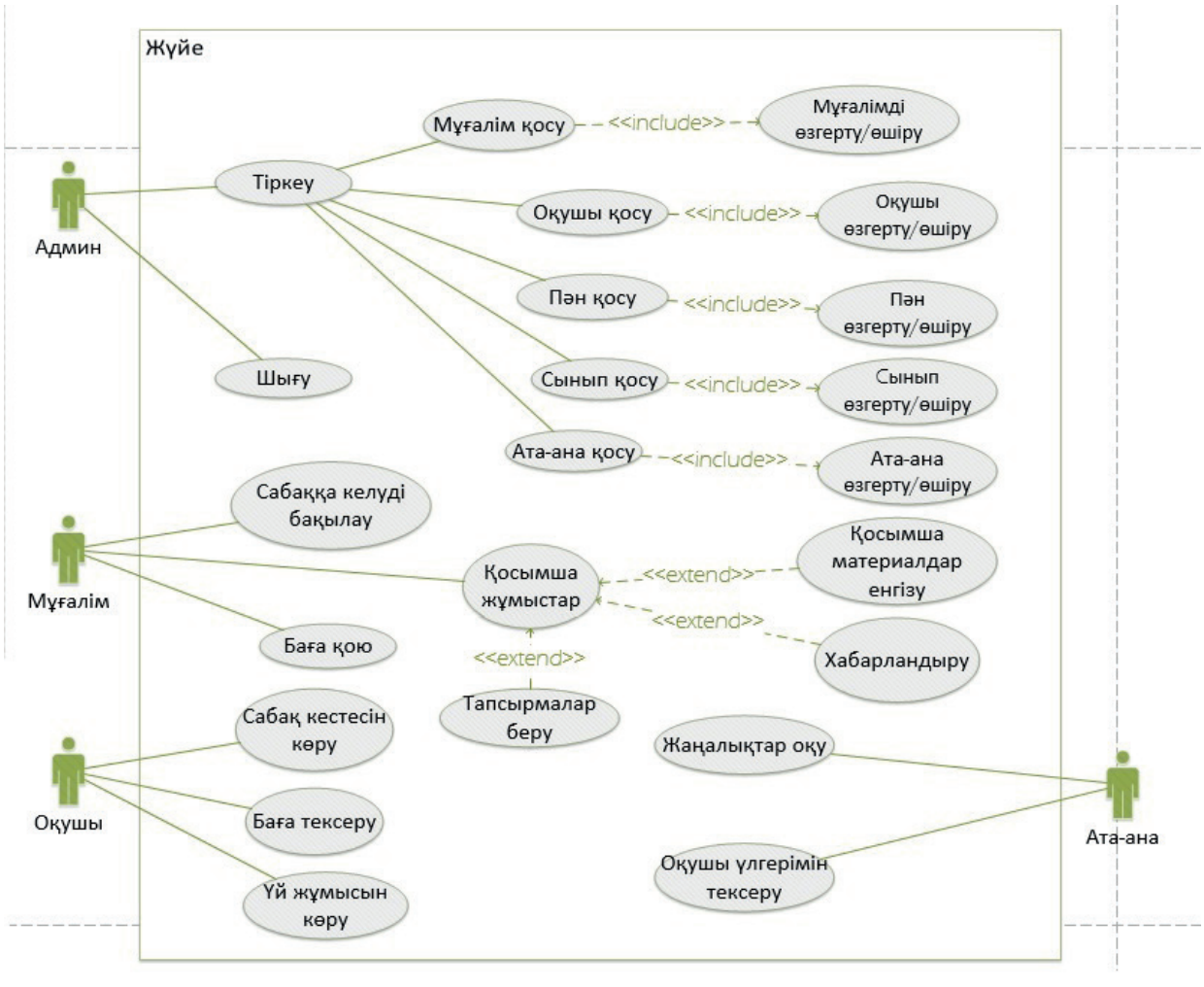

3-сурет. Мектептің барлық қатысушыларының әрекеттері

Қазіргі таңдағы еліміздегі білім беру жүйесіндегі ең басты міндет – білім берудің жаңа модуліне көшу арқылы жас ұрпақтың білім деңгейін халықаралық дәрежеге жеткізу. Қазіргі заман талабына сай пән оқытушысы ғана болу аз, оқытушы – мұғалім, инноватор болуы тиіс.

Яғни әрбір инновациялық технологияларды меңгереді, содан кейін меңгерген технологияларды апробациядан (сабақ барысында қолдану) өткізеді, мұғалім талдау жасай отырып, тақырыпқа сай технологияны таңдайды. Оқытушы білім алушының табиғи дарын, қабілетін ашу, жас ерекшелігін ескере отырып, технология элементтерін тиімді пайдалана алу керек.

Инновация дегеніміз – бұл лабораториялық емес жаңа идеяны бірінші рет жүзеге асыру, ғылым жүзінде пайда болса да практикада негізделген. Жаңалық енгізу – мекемеге, ұйымға жергілікті аймақтық, мемлекеттік мекемелерге енгізілген модельге бағытталған [3].

Технологиялық инновациялар – бұл жаңа заманның компьютерлік және телекоммуникациялық технологиялары. Технологиялық инновациялар экономикалық механизмдерде, оқытушылар мен білім алушылар еңбегін ұйымдастыруда түбегейлі өзгерістерге, оқытушылық қызмет сипатына зор үлес қосады.

Қазіргі заманғы оқыту технологияларына келесі талаптар қойылады:

– оқыту мақсатының нақты қойылуымен, оның ғылыми негізделуі, іс-әрекетінің нәтижесінің жоғары сапалы болуы;

– оқу материалын толық қабылдау мүмкіндігінің болуы;

– оқу процесінде қарым-қатынастың еркін болуы;

– оны үнемі жетілдіріп, толықтырылып отыру мүмкіндігінің болуы.

Инновациялық әдістердің ең негізгісінің бірі – «интерактивті оқыту әдісі». Негізгі қағидасы – педагогикалық қарым-қатынас пен қарым-қатынас диалогы арқылы жеке тұлғаны қалыптастырып дамыту [4]. Интерактивті әдіс-тәсілдерді жиі пайдалану, әр сабақта оның мүмкіндіктерін түрлендіріп отыру – педагогтар қауымының басты міндеті.

Мектепті электронды басқару жүйесіне көшу мектептегі үрдістердің күнделікті ағымдағы кәсіби қызметтері мен есебін жүргізуді автоматтандыру мүмкіндіктерін береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бүгінгі таңдағы ерекше талаптың бірі – мектепті басқару жүйесінде ақпаратты сапалы қамтамасыз ету. Басқару жүйесінде ақпаратты сапалы қамтамасыз ету мектептің «өмір сүруін» қолдап қана қоймай, оның дамуын жүзеге асырады. Себебі, жүзеге асырылып жатқан оқушы профилінің бірыңғай ақпараттық жүйесінің ақпараты қолда болмаған жағдайда білім мекемесі басшыларының мақсат пен міндеттерін дұрыс жолға қоюы және оны табысты шешуі екіталай. Мектеп басшылығын ұйымдастырудағы маңызды жағдай – педагогикалық басқару жүйесінің қалыпты күйге келіп, әрекетшеңдік жағдайында болуы және оны іске асыру жолдарын әрбір басшының жіті білуі тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. http://ashyk-sabak.kz/index.php/kz/mektepti-baskaru/91-natizhege-bagyttalgan-mektep-baskaru-urdisin-kalyptastyru.

2. http://www.zkoipk.kz/ru/b3/312-conf.html.

3. Сластенин В.А. Педагогика. Инновационная деятельность. – М., 1997. – Б. 45.

4. Керимбаева М.С. Инновационные процессы в школе: проблемы, перспективы, поиск. – Алматы, 1995. – Б. 58.

ӘОЖ 373.1.02

ТУКЕНОВА НАТАЛЬЯ ИМБЕРГЕНОВНА,
педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.,
ақпараттық-қатынастық технологиялар кафедрасы,
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ.

ЖУРЕК БАРЫС,
2 курс магистранты,
7М01503-информатика мамандығы,
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ.

ИНФОРМАТИКА ПӘНІНЕН БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚАБЛЕТТЕРІН АРТТЫРУДА ОНЛАЙН ТЕХНОЛГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Түйіндеме. «Информатика және АКТ» пәні білім беру жүйесінде де, қазіргі қоғамның дамуында да маңызды рөл атқарады. Бұл пән жақында мектептерге енгізілді және басқа мектеп пәндерінен мүлдем өзгеше, сондықтан мұғалімдермен жұмыс жасауға көптеген мүмкіндіктер бар. Бұл мүмкіндіктер сабақтарды жаңа әдіспен өткізуге, әртүрлі әдістерді, құралдарды, оқыту технологияларын қолдануға мүмкіндік береді, бұл, әсіресе, оқушылардың танымдық қызығушылығының қалыптасуына ықпал етеді, сондықтан білім сапасын жаңа деңгейге көтереді.

Кілт сөздер: Интерактивті, Информатика, АКТ, Ақпараттық технологиялар, коммуникация технологиялар.

Резюме. Дисциплина» Информатика и ИКТ « играет важную роль как в системе образования, так и в развитии современного общества. Этот предмет недавно был введен в школах и сильно отличается от других школьных предметов, поэтому существует множество возможностей для работы с учителями. Эти возможности позволяют проводить занятия по-новому, применять различные методы, средства, технологии обучения, что, в частности, способствует формированию познавательного интереса учащихся и, следовательно, поднимает качество знаний на новый уровень.

Ключевые слова: интерактивные, Информатика,ИКТ, Информационные технологии, коммуникационные технологии.

Annotation. The subject “Computer Science and ICT” plays an important role in both the education system and the development of modern society. This subject has recently been introduced in schools and is completely different from other school subjects, with the opportunity to work with teachers. These opportunities allow to conduct lessons in a new way, to implement methods, tools, learning technologies, which are carried out in connection with the formation of students’ cognitive interests, raising education to a new level.

Key words: Informatization, interactive forms, distance learning technology.

Кіріспе

Кәдімгі сабақты әдеттен тыс қалай өткізуге болады, қызықты емес материалды қалай қызықты етіп ұсынуға болады, қазіргі балалармен заманауи тілде қалай сөйлесуге болады? Осы және басқа да көптеген сұрақтарды, әрине, бүгін сабаққа келген әр мұғалім қояды. Әр мұғалім: студенттердің өмірлік ұстанымы мен кәсіби өзін-өзі анықтауы негізінде оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекеттеріне белсенді қатынасты қалыптастыратындай етіп, оқу процесін қалай ұйымдастыруға болады деген сұрақтармен жұмыс жасайды. Осыған байланысты қандай оқыту әдістері мен технологиялары тиімді әсер етуі мүмкін. Интерактивті әдістер бұл мәселені шеше алады. Интерактивті оқытудың мәні білім беру процесі оқушылардың барлық дерлік оқу процесіне қатысатындай етіп ұйымдастырылғандығында, олар білетін және ойлаған нәрсені түсінуге және ой елегінен өткізуге мүмкіндік алады. Оқу материалын меңгеру, меңгеру процесінде студенттердің бірлескен қызметі әркімнің өзінің жеке дара үлесін қосатындығын, білім, идея, іс-әрекет тәсілдерінің алмасуын білдіреді. Оның үстіне, бұл ізгілік пен өзара қолдау атмосферасында болады, бұл жаңа білімді алуға ғана емес, сонымен бірге танымдық іс-әрекетті дамытуға мүмкіндік береді, оны ынтымақтастық пен ынтымақтастықтың жоғары формаларына айналдырады.

Негізгі бөлім

Интерактивті әдістерді қолдану арқылы информатиканы зерттеу оқушылардың танымдық

белсенділігін белсендіруге, өз бетінше білім алу қабілетін дамытуға, топпен жұмыс жасау дағдыларын дамытуға, коммуникативтік дағдыларды дамытуға және қалыптастыруға мүмкіндік береді, ең бастысы, оқуға деген ынтаны арттырады.

Оқыту әдістері - бұл оқу процесінде оқушылар мен мұғалімдердің өзара әрекеттесу формаларын бейнелейтін тәсілдер мен тәсілдердің жиынтығы.

Оқытудың қазіргі заманғы тұжырымдамасында оқыту процесі оқушыларды белгілі бір білім, білік, дағдылар мен құндылықтармен таныстыру мақсатында мұғалім мен оқушылардың өзара әрекеті (сабағы) ретінде қарастырылады.

«Информатика және АКТ» пәні білім беру жүйесінде де, қазіргі қоғамның дамуында да маңызды рөл атқарады. Бұл пән жақында мектептерге енгізілді және басқа мектеп пәндерінен мүлдем өзгеше, сондықтан мұғалімдермен жұмыс жасауға көптеген мүмкіндіктер бар. Бұл мүмкіндіктер сабақтарды жаңа әдіспен өткізуге, әртүрлі әдістерді, құралдарды, оқыту технологияларын қолдануға мүмкіндік береді, бұл, әсіресе, оқушылардың танымдық қызығушылығының қалыптасуына ықпал етеді, сондықтан білім сапасын жаңа деңгейге көтереді.

Өздігінен «информатика» пәні әмбебап болып табылады. Дәл осы пәнді оқып-білу кезінде интерактивті әдістерді қолдану қажет деп санаймын, өйткені информатика күн сайын жетілдіріліп, ғылыми-техникалық прогреске ілесіп дамып келеді, және дәстүрлі әдістерді осы жерде тоқтап, қолданған жөн емес.

Информатика сабағын өткізуде дидактикалық тапсырмаға байланысты әдісті таңдауды ескеремін. Мен өзіме бұрын оқылған материалды жалпылау міндетін қоя отырып, «Миға шабуыл», «Топтық пікірталас», «Іскерлік ойын», «Жағдайды талдау», «Шағын топтарда жұмыс», «Жұппен жұмыс», «Микрофон» әдісін қолданамын.

Жағдайды талдау әдісі:

Мен оны барлық қатысушылардың типтік жағдайда кездесетін мәселелерін талқылау үшін қолданамын. Компьютерде жұмыс жасау кезіндегі жағдайлар - компьютер қатып қалады, электр қуатының кенеттен өшуі, компьютерлік вирустар, қосымша құрылғыларды қосу, Интернеттен ақпарат іздеу және т.б.

«Іскерлік ойын» әдісі.

Іскерлік ойын кезінде студенттер жаттығу тақырыбына байланысты сценарий бойынша рөл ойнайды. Іскерлік ойындарды оқылатын тақырыптардың қорытынды сабақтарында - MS-Word мәтіндік редакторында, Excel кестелерінде өткізу тиімді. Оқушылар тапсырмаларды әртүрлі рөлдер ретінде орындайды. Мысалы, бір топ - компьютерлік техниканы құрастыратын және сататын компьютерлік компания, екінші топ - сатып алушылар.

«МИ БОРЫ» әдісі.

Миға шабуыл кезінде қатысушылар кез келген адам өзгенің идеясын дамыта алатындай етіп пайда болған кезде еркін пікір алмасады.

Информатикадағы ми шабуылына арналған қиындықтар:

Компьютердің адам денсаулығына зияны бар ма?

Сыртқы сақтау құралдары - артықшылықтары мен кемшіліктері.

Сіздің кәсіби міндеттеріңізді шешуде Интернет.

Компьютерлік вирустар - компьютерді қалай қорғауға болады.

Сіздің кәсібіңіздегі ақпараттық технологиялар.

Информатика ғылымын құрудағы математика мен физиканың рөлі.

және басқалар.

Шағын топтарды талқылау әдісі.

Шағын топтардағы пікірталас әдісін информатиканың кез-келген тақырыптарын оқуда, қайталаумен, консолидациямен, жаңаларын оқып үйрену кезінде қолдануға болады.

Жобалар әдісі.

Ақпараттық технологиялар білімге қарағанда көбірек білік пен дағдыларды қажет етеді. Сондықтан информатика сабағында студенттердің практикалық іс-әрекеті басым болуы керек. Оны жобалық оқыту әдісі арқылы белсендіруге болады. Мұндағы ең маңызды мәселе - орындалған әрекеттердің нәтижесі. Сондықтан кез-келген практикалық жұмыстың нәтижесі міндетті түрде жеке мәнге ие болуы керек. Бұл әдіс осы мәселені шешудің тамаша құралы болуы мүмкін.

Сондықтан мен бұл оқыту әдісін жиі қолданамын: оқушылар сабақ барысында және сабақтан тыс уақытта негізінен Microsoft Power Point бағдарламасын қолдана отырып жобалар жасайды.

Оқу процесінде оқытудың интерактивті және жобалық әдістерін және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды белсенді қолдану арқылы ақпараттық қоғам өміріне қажетті білім беру нәтижелеріне қол жеткізуге болады.

Білім берудегі ақпараттық технологиялар: негізгі ұғымдар, анықтамалар мен міндеттер.

Қазіргі кезде білім берудегі ақпараттық және әлеуметтік технологиялардың рөлі өсуде, олар студенттер мен оқытушыларды кем дегенде үш негізгі міндетті шешуге мүмкіндік беретін деңгейде әмбебап компьютерлендіруді қамтамасыз етеді:

- білім беру процесінің әрбір қатысушысы үшін, және мүмкіндігінше, кез келген уақытта және әр түрлі орындардан Интернетке қол жетімділікті қамтамасыз ету;

- білім беру салалары үшін біртұтас ақпараттық кеңістікті дамыту және онда әр түрлі уақытта және бір-біріне тәуелсіз барлық оқу-шығармашылық процесінің қатысушылары;

- басқарылатын ақпараттық білім беру ре-

сурстарын, соның ішінде жеке қолданушылардың дерекқорларын және олармен жұмыс жасауға әмбебап қол жетімділік мүмкіндігі бар студенттер мен оқытушылардың мәліметтер базаларын және білім банктерін құру, дамыту және тиімді пайдалану.

Үздіксіз білім беру саласында компьютерлендірудің қалыптасқан қарқынына сүйене отырып, сонымен қатар халықтың үйдегі біркелкі емес технологиялық компьютерлік-желілік қолдауын ескере отырып, жақын арада бұл міндеттер толық және жан-жақты шешілмейді деп күтуге болады [1].

Сонымен қатар, өмірдің бірінші жартысында білім алудың дәстүрлі схемасы моральдық тұрғыдан ескірген және оны үздіксіз білім мен өмір бойы оқумен ауыстыру қажет деген түсінік өсуде. Оқытудың жаңа формалары интерактивтілікпен және оқу процесінде ынтымақтастықпен сипатталады. Оқытудың жаңа теориялары, мысалы, конструктивизм, студенттерге бағытталған білім, уақыт пен кеңістіктің шекараларынсыз оқыту қажет. Білім сапасын арттыру үшін жаңа білім беру технологияларын қарқынды қолдану ұсынылады [2].

Білім беру технологиясын анықтаудағы әр түрлі тәсілдерді оқу мақсаттарына жетуді қамтамасыз ететін формалар, әдістер мен оқу құралдарының жүйесі болып табылатын оқу жоспарлары мен оқу бағдарламаларын іске асырудың тәсілдерінің жиынтығы ретінде қорытындылауға болады. Әдетте мамандар білім беру технологияларының айырмашылығын қолданылған оқу құралдарының айырмашылығынан шығарады. Ақпараттық білім беру технологиялары ақпараттық және компьютерлік технологияларды қолдану арқылы пайда болады. Білім берудің ақпараттық технологиялары іске асырылатын білім беру ортасы онымен жұмыс жасайтын компоненттермен анықталады:

- техникалық (пайдаланылатын компьютерлік техниканың және байланыс құралдарының түрі);
- бағдарламалық және аппараттық құралдар (енгізілген оқыту технологиясын қолдайтын бағдарламалық жасақтама);
- ұйымдастырушылық-әдістемелік (студенттер мен оқытушыларға арналған нұсқаулық, оқу процесін ұйымдастыру).

оғары оқу орындарындағы білім беру технологиялары - бұл ғылыми және инженерлік білімдер жүйесі, сонымен қатар жоғары білімнің пәндік аймағында ақпаратты құру, жинау, беру, сақтау және өңдеу үшін қолданылатын әдістер мен құралдар. Білім беру бағдарламаларын іске асырудың тиімділігі мен оларға сәйкес ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың интеграциялану дәрежесі арасындағы тікелей байланыс қалыптасады.

Жоғары білім беруді ақпараттандыру проблемасын түсіну мен іске асырудың ең маңызды міндеті - дамыған елдерде қол жеткізген мамандарды даярлаудың тиімділігі мен сапасын арттыру үшін жаңа ақпараттық технологияларды қолдану арқылы қоғамдағы интеллектуалды қызметтің жаһандық рационализациясына қол жеткізу керек. Постиндустриалды қоғамның талаптарына сәйкес келетін ойлаудың жаңа типі бар кадрларды даярлау қамтамасыз етілуі керек.

Білім беру практикасының бұл жағына келесідей түсінік беріледі. Машина жасау өнеркәсібіндегі менеджмент институтының доценті А.В.Фельдің айтуы бойынша (Ресей), ақпараттық жүйені оқу үдерісінде қолдану «студенттерге басқару объектісі туралы ақпарат беріп қана қоймай, сонымен қатар нақты кәсіпорындарға тән қатынастардың барлық алуан түрлілігі мен күрделілігін түсінуге көмектеседі, сыртқы және ішкі факторлар өзгерген кезде осы байланыстардың динамикасын қадағалау, сонымен қатар студенттер арасында қалыптасқан пәнаралық кедергілерді жою, оқу пәндерін ұсынудың уақытша реттілігіне байланысты. Мұндай құрал студенттерде ерекше ойлауды, басқаруға шығармашылық көзқарасты қалыптастыруды қамтамасыз ететін заманауи білім беру технологияларын құруға мүмкіндік береді. Сайып келгенде, олардың қызметі стандартты техниканың жиынтығы емес, құбылыстар мен процестердің себеп-салдарлық байланыстарын түсінуге негізделген, бұл оның ынтасы мен тиімділігін едәуір арттырады ».

Алайда, қазіргі кезде көптеген жоғары оқу орындарының менеджерлері мен теоретиктері «білім беру технологиялары» терминді бүгінде толыққанды емес деп санайды. Әдетте, олар көбінесе ақпараттық технологиялар туралы, компьютерлік технологиялар туралы, біршама аз - коммуникациялық технологиялар туралы, ал өте сирек - бұл қазірдің өзінде арнайы талқылаудың тақырыбы болып табылады - аудиовизуалды технологиялар туралы. Ақпараттық, коммуникациялық және аудиовизуалды технологияларды жиынтықта маңызды міндеттерді шешуге бағынышты деп есептейміз - жаңа білім беру ортасын құру, мұнда ақпараттық, коммуникациялық және аудиовизуалды технологиялар жаңа білім беру модельдерін енгізу үшін оқу процесіне органикалық түрде енгізілген.

Білім берудің ақпараттық ортасының анықтамаларының бірі оны мамандарды даярлаудың оқу үдерісінің тиімділігі мен қол жетімділігін арттыруға арналған желілік технологиялар, бағдарламалық-техникалық құралдар, ұйымдастырушылық, әдістемелік және математикалық қолдау арқылы біріктіретін ақпараттық жүйе ретінде түсінуді тұжырымдайды.

ЮНЕСКО-ның Бірінші халықаралық информатика және білім беру конгрессінен кейінгі іс-әрекеттің негізгі бағыттары туралы есебінде технологияның өзі маңызды емес, оның оқумен өзара байланысы және жалпы білім беру жүйе-

сінің контекстіндегі рөлі көрсетілген.

Бүгінгі таңда білім беру ортасына тән ерекшеліктердің бірі - студенттер мен оқытушылардың кеңістіктің кез келген уақытында және кез-келген жерінде бүкіл университеттің мультимедиялық кешендерін оқытатын құрылымдық оқу материалдарына сілтеме жасай алуы. Оқу материалының қол жетімділігімен қатар, тыңдаушыға оқытушымен қарым-қатынас жасау, on-line немесе off-line режимінде кеңес алу, сондай-ақ тақырыпты дамытуда жеке «навигацияны» қабылдау мүмкіндігін ұсыну қажет. «Студенттер икемді оқыту режиміне ұмтылатын болады, бірнеше кірістері мен аударымдары бар модульдік бағдарламалар, олар несие жинақтауға, алдыңғы тәжірибе, білім мен дағдыларды ескере отырып, бір университеттен екіншісіне еркін ауысуға мүмкіндік береді. Студенттер үшін жеке дамудың және кәсіби өсудің мүмкіндігі маңызды болып қала береді; дипломдық бағдарламалар мен қысқа курстарға бірдей сұраныс болуы мүмкін; кәсіптік оқыту бағдарламалары мен жоғары оқу орнынан кейінгі бағдарламалар қажеттілігі күрт артады ».

Қашықтықтан білім беруді дамытушылар білім берудің мінез-құлқын жекелендіруді келесі жолмен конкретизациялайды, өйткені оқытудың тұлғалық-бағдарлы тәсілінің ерекшеліктері DL-да айқын көрінеді:

Икемділік - студент сабақтың уақытын, орнын және ұзақтығын өз бетінше жоспарлай алады.

Модульдік - оқуға арналған материалдар модуль түрінде ұсынылады, бұл тыңдаушыға олардың сұраныстары мен әлеуетті мүмкіндіктеріне сәйкес оқыту траекториясын құруға мүмкіндік береді.

Қол жетімділік - студенттің және оқу орнының географиялық және уақытша орналасуынан тәуелсіздік ел тұрғындарының білім қажеттіліктерін шектемеуге мүмкіндік береді.

Рентабельділік - экономикалық тиімділік білім беру мекемелерінің үй-жайларын күтуге кететін шығындарды азайту, уақыт пен материалдық ресурстарды үнемдеу (басып шығару, материалдарды көбейту және т.б.) арқылы көрінеді.

Ұтқырлық - мұғалім мен оқушы арасындағы кері байланысты тиімді жүзеге асыру - DL процесінің сәттілігінің негізгі талаптары мен негіздерінің бірі.

Қамту - көптеген студенттердің білім беру ақпарат көздеріне (электронды кітапханалар, мәліметтер қоры, білім қорлары және т.б.) бір уақытта қол жеткізу.

Өндіргіштік - білім беру процесінде ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың соңғы жетістіктерін пайдалану.

Әлеуметтік теңдік - оқушының тұрғылықты жеріне, денсаулық жағдайына, элитарлығына және материалдық қауіпсіздігіне қарамастан білім алудың тең мүмкіндіктері.

Интернационализм - білім беру қызметтері нарығында әлемдік жетістіктердің экспорты мен импорты.

Ақпараттық технологиялар білім беру үдерісінің моделін өзгерту мүмкіндігі мен қажеттілігін тудырады: репродуктивті оқытудан білімнің «басынан екінші басына», мұғалімнен оқушыларға - «шығармашылық моделіне» көшу (жаңа технологиялық және техникалық қолдаудың көмегімен сыныптағы өмірлік жағдай модельденген кезде) немесе үдеріс, мұғалімнің басшылығымен студенттер өз білімдерін қолдануы керек, имитациялық жағдайды талдауға және қойылған міндеттерді шешуге арналған шығармашылық қабілеттерін көрсетуі керек). Сарапшылар дәстүрлі және жаңа технологияларды дамыту бірін-бірі толықтыратын және өзара байланыс принципіне сәйкес жүруі керек деп санайды, бұл өз кезегінде білім беру ортасының принципиалды жаңа өлшемі - нақты уақытта болатын және білім беру технологияларының барлық жиынтығын біріктіретін ғаламдық өлшем туралы айтуға мүмкіндік береді.

«Интернет - бұл басқалардың бәрін қамтитын гипер-технология, оның жетістігі -« бәрін бәрін бере »алатындығымен байланысты ... Алайда, компьютерлік конференциялар немесе электрондық пошта сияқты төменгі деңгейлі технологияларды қолдануға әрдайым аймақ бар ... жаһандық сипатта болатын, бірақ ешқандай компьютерлік немесе коммуникациялық технологияларды қолданбайтын қашықтықтан оқыту курстарынан бас тартуға уақыт келген жоқ.

Барбулес бұл жаңа технологияның ең маңызды ерекшелігі - бұл «байланысты қоғамдастықтар» құруға мүмкіндік береді. Осының арқасында қауымдастық тұжырымдамасы жаһандық ауқымды және кейбір жаңа ерекшеліктерді алады. Автордың айтуы бойынша: «Мұндай кеңістіктің маңызды ерекшеліктерінің бірі - бұл жедел байланыс пен байланыс орнатуға мүмкіндік беретін оның ғаламдық сипаты. Қазірдің өзінде бұл орта әртүрлі қоғамдар мен мәдениеттерді қамтитын коммерциялық және қаржылық операциялар үшін өте қажет. Сонымен, ғаламдық жаһандану-дың басты себебі де, оның көрінетін көрінісі де Интернет болып табылады. Сонымен қатар, бұл желілік қоғамдастықтардың табиғатын анықтайтын жаһандану.

Ғаламтордың арқасында жаһанданудың әртүрлі жақтары (ғылыми, технологиялық, экономикалық, мәдени және білім беру) дәстүрлі бетпе-бет білім беру мекемелеріне де, қашықтықтан оқыту және виртуалды университеттер сияқты әр түрлі білім беру инновацияларының дамуына да айтарлықтай әсер етті. Осы ұйымдардың барлығында жаһандану құрылымы, әдістемесі мен ғылыми зерттеулеріне терең және түбегейлі өзгерістер енгізуді, сонымен қатар басқарушы және оқытушы кадрларды даярлауды қажет етеді.

Ақпараттық-білім беру ортасының құрылымы.

Қолданыстағы ақпараттық білім беру орталарының (ILE) артықшылықтары мен кемшіліктерін және ақпараттық технологиялар мен телекоммуникациялардың қазіргі жағдайын талдау келесі принциптер тұжырымдалуы керек дегенді білдіреді, қазіргі уақытта жобаланған ақпараттық және білім беру орталары құрылуы керек:

Көпкомпонентті - ақпараттық-білім беру ортасы - бұл оқу-әдістемелік материалдар, жоғары технологиялық бағдарламалық қамтамасыз ету, оқыту жүйелері, білімді басқару жүйелері, техникалық құралдар, мәліметтер базасы және ақпараттық-анықтамалық жүйелер, кез-келген түрдегі ақпаратты сақтау, оның ішінде графика, бейнені қамтитын көп компонентті орта және т.б., өзара байланысты.

Тұтастық - АЖЖ ақпараттық компоненті мамандар даярлаудың профильдерімен анықталатын, әлемдік ресурстарға қол жетімділігі бар ғылым мен техника саласындағы барлық қажетті базалық білімдер жиынтығын қамтуы керек, бұл пәнаралық байланысты, білімді егжей-тегжейлі және тереңдететін қосымша оқу материалдарының ақпараттық-анықтамалық базасын ескеруі керек.

Тарату - АТЖ ақпараттық компоненті қазіргі заманғы техникалық құралдар мен экономикалық тиімділіктің талаптары мен шектеулерін ескере отырып, ақпараттық қоймаларға (серверлерге) оңтайлы таратылады.

Бейімделгіштік - ақпараттық және білім беру ортасы қолданыстағы білім беру жүйесінен бас тартпауы керек, оның құрылымы мен құрылыс принциптерін бұзбауы керек, сонымен қатар қоғамның қажеттіліктерін барабар көрсететін ХББ ақпараттық ядросының икемді түрленуіне жол беруі керек.

Қорытынды

Информатика сабағында желілердегі коммуникация технологияларын меңгерген оқушыны мектептегі пән мұғалімдері жаңа педагогикалық тәсілдерді қолданатын осындай оқу үрдісіне қосуға болады (ынтымақтастықта оқыту, топтық жұмыс, жобалық іс-шаралар, көп деңгейлі және модульдік оқыту және т.б.).). Сонымен қатар, студент нақты білім беру мәселелерін шешу үшін мектепішілік ақпараттық кеңістіктен және Интернеттен алынған ақпараттық ресурстарды қолдана алады. Мұндай білім беру процесінде студент тек мұғалімнің ықпал ету объектісі болуды тоқтатады - ол мұғаліммен және басқа практиктермен интерактивті, коммуникативті өзара әрекеттің субъектісіне айналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтардың ақпараттық – коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2010 ж.

2. Трайнев, В. А. Информационные коммуникационные педагогические технологии : учеб. пособие / В. А. Трайнев, И. В. Трайнев. - 3-е изд. - М. : изд.-торг. корпорация "Дашков и К0", 2007. С. 9-110.

УДК 373.1.02

ТУКЕНОВА НАТАЛЬЯ ИМБЕРГЕНОВНА,
кандидат педагогических наук,
Жетысуский университет имений И.Жансугурова,
г.Талдыкорган

САХИПОВ АЙВАР,
магистрант,
Жетысуский университет имений И.Жансугурова,
г.Талдыкорган

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ РЕСУРСОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. Барлық жерде ақпараттандыру жағдайында студенттердің үлкен контингентін қамтитын, профессор-оқытушылар құрамының ұтқырлығын қамтамасыз ететін өзара іс-қимылдың интерактивті нысандары қажет. Осы талаптарға жауап беретін жалғыз форма-бұл қашықтықтан оқыту, оқылған материалдың негізгі бөлігін студенттерге жеткізуді қамтамасыз ететін бірқатар технологиялар түрінде ұсынылған, оқу процесінде оқушылар мен мұғалімдердің интерактивті өзара әрекеті, студенттерге оқылған материалды игеруде, сонымен қатар оқу процесінде өз бетінше жұмыс істеуге мүмкіндік береді

Түйінді сөздер: ақпараттандыру, интерактивті формалар, қашықтықтан оқыту технологиясы.

Аннотация. В условиях повсеместной информатизации необходимы интерактивные формы взаимодействия, охватывающие большой контингент студентов, обеспечивающие мобильность профессорско-преподавательского состава. Единственной формой, отвечающей этим требованиям, является дистанционное обучение, представленное в виде ряда технологий, обеспечивающих доставку основной части изучаемого материала учащимся, интерактивное взаимодействие учащихся и учителей в процессе обучения, предоставляя учащимся возможность самостоятельно работать над усвоением изучаемого материала, а также в процессе обучения

Ключевые слова: Информатизация, интерактивные формы, технология дистанционного обучения.

Annotation. Key words: In the context of widespread informatization, interactive forms of interaction are necessary, covering a large contingent of students, ensuring the mobility of the teaching staff. The only form that meets these requirements is distance learning, presented in the form of a number of technologies that ensure the delivery of the bulk of the studied material to the learners, interactive interaction of learners and teachers in the learning process, providing learners with the opportunity to independently work on mastering the material being studied, as well as in the learning process

Key words: Informatization, interactive forms, distance learning technology.

Введение

Развитие образовательных процессов в Вузах Казахстана в современных условиях происходят в следующих направлениях: индивидуализация образовательных методик, переход на непрерывную образовательную технологию, применение информационных технологий в образовательном процессе. Появление новой формы дистанционного обучения коренным образом изменило представление об организации учебного процесса в целом. Применение современных образовательных технологий позволяет увеличить число обслуживаемых студентов университета.

Внедрение онлайн процесса, которое связано с решением ряда вопросов таких как: развитие инфраструктуры для электронного обучения: разработка новых методик и обучения и комплексов программ поддержки единого информационного пространства: разработка электронных курсов: тренинг студентов по использованию средств электронного обучения для обучения.

В условиях повсеместной информатизации необходимы интерактивные формы взаимодействия, охватывающие большой контингент студентов, обеспечивающие мобильность профессорско-преподавательского состава. Единственной формой, отвечающей этим требованиям, является дистанционное обучение, представленное в виде ряда технологий, обеспечивающих доставку основной части изучаемого материала учащимся, интерактивное взаимодействие учащихся и учителей в процессе обучения, предоставляя учащимся возможность самостоятельно работать над усвоением изучаемого материала, а также в процессе обучения

Дистанционные образовательные техноло-

гии в обучении студентов являются одним из важных направлений деятельности университета. Факультет дистанционного обучения осуществляет технологическое сопровождение учебного процесса, проводит обучение преподавательского состава по технологиям дистанционного обучения.

Технология дистанционного бучения с использованием информационно-коммуникационных средств сети интернет.

Получающий все большее распространения термин «электронное обучение» включает в себя применение информационных и коммуникационных технологий (ИКТ), которые, потенциально могут быть использованы в образовании, стремительно расширяется.

Основная часть

В Жетысуском государственном университете организация учебного процесса осуществляется с применением современных образовательных технологий, основанных на использовании Интернета для обеспечения доступа студента к образовательным ресурсам, а также систем пробного, текущего и промежуточного тестового контроля знаний.

При внедрении дистанционных образовательных технологий ставятся цели:

- исследование возможностей дистанционных образовательных технологий в системе высшего образования;

-определение комплекса организационно-педагогических условий, способствующих эффективному внедрению дистанционных образовательных технологий в учебный процесс;

- создание модели организации учебного процесса на основе внедрения дистанционных образовательных технологий.

Внедрение дистанционных образовательных технологий включает в себя:

1. Формирование базы данных ДОТ и приложении для работы с ней (студентов, тьюторов).

2. Организация аудиторных и дистанционных занятий по ДОТ с методистами факультетов и кафедрами.

3. Организация непрерывного технического контроля дистанционного обучения (создание централизованной электронной почты на почтовом сервере Gmail.com с пересылкой в отдел ДОТ).

4. Создание условий для максимальной индивидуализации обучения в системе ДОТ.

5. Систематическое обновление информации на странице дистанционного обучения.

6. Разработка расписания консультаций, проводимых с использованием технологий дистанционного обучения (кафедрами).

7. Проведение уроков дистанционного обучения в рамках сетевого взаимодействия в системе ДОТ.

8. Планирование новых направлений внедрения новых информационных технологий в учебный процесс.

9. Проводить постоянный мониторинг процесса внедрения дистанционной технологии обучения

Ожидаемые результаты внедрения дистанционных образовательных технологий:

1. Повышение компетентности преподавателей в применении новых информационных технологий в учебном процессе.

2. Создание основы для творческого подхода педагогического коллектива к процессу подачи знаний с учетом всех инноваций, происходящих в образовательном пространстве.

3. Выработка рекомендаций по применению новой технологии.

4. Качество знаний студентов обучающихся по ДОТ по всем дисциплинам превышает качество знаний студентов обучающихся по традиционной системе.

Используя дистанционное образование, студент получает возможность:

• Получить доступ к учебно-методическим комплексам дисциплин;

• Задать вопрос преподавателю (тьютору) и получить консультацию;

Отправить контрольную (курсовую) работу (в том числе в электрон • ном варианте) и получить рецензию преподавателя;

• Пройти контроль знаний, сдав пробный тест в системе ДОТ. (Открытый доступ к экзаменационным вопросам);

• Узнать расписание сессии (календарь в системе ДОТ и объявления на главной странице сайта);

• Просматривать новостной форум, содержащий информацию об организации учебного процесса (комментарий);

• Получить доступ к электронной библиотеке ЖГУ;

• Общаться со студентами и преподавателями в режиме on-line (ссылки на электронную почту и чат).

По внедрению ДОТ в вузах проводится работа над переходом к сетевой технологии обучения.

В качестве системы для организации дистанционного обучения В ЖГУ им. И.Жансугурова по сетевой технологии была выбрана LMS Moodle.

Moodle – это среда дистанционного обучения, предназначенная для создания качественных дистанцион ных курсов. Этот программный про дукт используется более чем в странах мира университетами, шко лами, компаниями и независимыми преподавателями. По своим возможно стям Moodle выдерживает сравнение с известными коммерческими систе мами управления учебным процессом, в то же время выгодно отличается от них тем, что распространяется в открытых

исходных кодах - это дает возможность «заточить» ее под особенности каждого образовательного проекта, дополнить новыми сервисами.

Преимущества Moodle:

• распространяется в открытом исходном коде - возможность "настройки" под особенности конкретного образовательного проекта, разработки дополнительных модулей, интеграции с другими системами;

• широкие возможности для коммуникации: обмен файлами любых форматов, рассылка, форум, чат, возможность рецензировать работы обучающихся;

• возможность использовать кредитную систему оценивания (балльную);

• полная информация о работе обучающихся (активность, время и содержание учебной работы, портфолио);

• программные интерфейсы обеспечивают возможность работы людям разного образовательного уровня, разных физических возможностей (включая инвалидов), с использованием разных языков обучения (казахский, русский, английский и немецкий).

В процессе разработки системы дистанционного образования используется модульная система отображения курсов.

Для реализации сетевой технологии дистанционного обучения организация образования должна иметь:

- информационно-образовательный портал;
- оборудование имеющие выход в телекоммуникационную сеть;
- тьюторские классы, электронные читальные залы и электронные библиотеки;
- сетевой учебный мультимедиа контент;
- сетевые тестирующие комплексы;
- сетевые системы управления учебным контентам;
- учебный, учебно-познавательный и технический персонал, прошедший квалификацию по ДОТ.

Информационно-образовательный портал должен удовлетворять требованиям вебсайта организации образования реализующий ДОТ и дополнительно содержать модуль.

Модуль ДО должен содержать:

- систему авторизации (определение доступа и прав пользователя);
- систему управления ролевым доступом;
- средства защиты при сбоях и авариях;
- средства защиты от вредоносных программ;
- средства протоколирования работы пользователя;
- развитую систему управления контентом;
- систему формирования управления контингентом;
- систему тестирования.

Анализ результатов исследования

Согласно Правилам организации обучения по дистанционной форме, для увеличения эффективности (качества) обучения предлагаем организацию (экспорт вопросов из формата GIF).

В раздел «Дидактические средства дистанционного обучения» входит обязательный комплект ЭУМКД, типовой учебной программы, рабочей учебной программы, включающей содержание предметов, КТП, список рекомендуемой литературы (основной и дополнительной), модульное разбиение курса, график проведения дистанционных консультаций;

- электронного курса лекций;
- материалов практических и семинарских занятий;
- лабораторного практикума (заданий, примеров, методических указаний);

-заданий для самостоятельной работы студента и самостоятельной работы под руководством преподавателя;

-материалов по организации рубежного контроля (контрольных работ, тестовых заданий, индивидуальных заданий и др.);

-материалов по организации итогового контроля (тестовых экзаменационных заданий, вопросов к экзамену, билетов, экзаменационных контрольных работ).

Дополнительный комплект включает методические указания по выполнению курсовых работ, компьютерные программы обучающего характера: тренажеры, репетиторы, справочно-методические материалы, мультимедийные варианты исполнения учебных и учебно-методических пособий и прочие материалы, помогающие усвоению учебных материалов дисциплины.

В контактные часы входят: консультации, контрольные мероприятия: экзамен, защита лабораторных работ, рефератов, курсовых, проектов, итоговая государственная аттестация. Консультация преподавателя (синхронная и асинхронная) – обязательное условие выполнения дистанционного обучения. Вуз дистанционного обучения осуществляет подготовку материалов текущей, промежуточной и итоговой аттестации и обеспечивает ими каждого обучающего. Для лиц поступающих на дистанционную форму обучения до начала учебных занятий вуз проводит вводный курс обучения по ознакомлению с технологиями и системой ДО.

Таким образом, цели и задачи использования, чтобы максимально упростить процесс внедрения и развития разработанных систем дистанционного обучения для студентов. Достижению поставленных целей способствует поддержка руководства университета, гибкость и широкая функциональность разработанных решений.

Внедрив в университете систему электронного обучения, мы инвестируем в его будущее и идем в ногу с современными тенденциями развития.

Электронное обучение включает в себя при-

менение информационных и коммуникационных технологий (ИКТ), которые потенциально могут быть использованы в образовании.

Основными принципами электронного обучения являются:

- гибкость процесса обучения (доступ к обучению в любое время);

- доступность обучения и учебных материалов (доступ к обучению в любом месте);

- адаптивность учебного материала в зависимости от требований и уровня знаний потребителей.

С практической точки зрения электронное обучение выглядит следующим образом:

- студенты и преподаватели имеют регистрационные данные для доступа к системе электронного обучения;

- в системе электронного обучения студентам доступны электронные учебные курсы по изучаемым дисциплинам, включающие в себя аудио-, видео-, слайд-, и текстово-графические лекции; лабораторно-практические занятия; индивидуальные(домашние) задания (эссе, рефераты, задачи идр.); видеоролики; анимации; глоссарии.

- к каждой дисциплине разработан комплект промежуточных (по каждой теме) и итоговых тестов:

- студенты и преподаватели используют все возможные средства коммуникаций для общения (электронная почта, чат, форум, видео-уроки).

Выводы

В процессе внедрения дистанционного образования и учебный процесс возникает необходимость разработки новых методологий разработки учебных курсов, с помощью которых обеспечивался бы заданный уровень качества предоставляемых образовательных услуг. Для решения этих вопросов делаются определенные шаги. В программу по общеобразовательной дисциплине «Информатика» добавлен раздел по электронному обучению включающий в себя:

- основы электронного обучения;

-методы электронного обучения;

- методология создания курса и оценивания его производительности, коммуникационные технологии, используемые в электронном обучении;

- современные технологии создания дистанционных курсов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Груздева М.Л. Современные концепции формирование информационной культуры: сравнительный анализ Вестник Мининского университета,2016 № 6

2. Груздева М.Л. «Применение сервисов сети интернет при обучении технологии» Вестник Мининского университета - 2018г. №1.

МРНТИ 14.35.09

ШАГАТАЕВА ЗАУРЕ ЕРНАЗАРОВНА,
докторант,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қ.

САРБАСОВ ЕРНАЗАР КАСПАЕВИЧ,
оқытушы,
аграномия және техникалық пәндер кафедрасы,
«І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті» КЕАҚ,
Талдықорған қ.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ МОДЕЛЬДЕУ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ КӘСІБИ ОҚЫТУ ПЕДАГОГЫНЫҢ ЖАЛПЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін: Мақалада болашақ мұғалімнің кәсіби білім беру теориялық негіздерін, болашақ мамандарды даярлауды жетілдірудің қажетті шарттарының бірі ретінде қарастырылады және осы объектілерді зерттеу негізінде оның болашақ педагогикалық қызметінің моделі жасалады. Жүргізілген зерттеулер болашақ мамандардың кәсіби құзыреттіліктерін жетілдіруге бағытталған бәсекелестік орта жағдайларына бейімделумен байланысты жеке және кәсіби дамуды зерттеуге бағытталған.

Кілт сөздер: жалпы технологиялық құзыреттілік, модельдеу, модель.

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические основы изучения личности будущего учителя профессионального образования как одно из необходимых условий совершенствования подготовки будущих специалистов и на основе изучения этих объектов разрабатывают модель его будущей педагогической деятельности. Проведенные исследования направлены на изучение личностного и профессионального развития, связанного с адаптацией к условиям конкурентной среды, направленной на совершенствование профессиональных компетенций будущих специалистов.

Ключевые слова: Общая технологическая компетентность, моделирование, модель.

Summary: The article considers the theoretical foundations of professional education of a future teacher as one of the necessary conditions for improving the training of future specialists, and based on the study of these objects, a model of his future pedagogical activity is developed. The conducted studies are aimed at studying personal and professional development related to adaptation to the conditions of the competitive environment, aimed at improving the professional competencies of future specialists.

Keywords: general technological competence, modeling, model.

Кіріспе

Қазақстандағы білім берудегі заманауи өзгерістер оқытушылық кәсіптің жаңа перспективаларын ашады. Мамандықты оқытуға қойылатын жаңа талаптар педагог кадрлардан кәсіптік білім берудің рөлін арттыруды және педагогтарды сапалы даярлауды талап етеді. Оқу орнында педагогикалық процесті ұйымдастыруға деген көзқарастардың өзгеруі болашақ мұғалімдерді оқытуға, студенттердің білім алуына мүмкіндік жасауға бағытталған басқа адамдармен қарым-қатынас жасау қабілетін жақсартуға әкеледі. Бұл қабілеттер болашақ мұғалімнің мұғалімдермен бірлескен қызметінде қол жеткізіледі [1].

Қазіргі қоғамның әлеуметтік, экономикалық және саяси өміріндегі белсенді инновациялық процестер білім беру жүйесінің дәстүрлі және практикалық қажеттіліктерін қайта қарау қажеттілігіне алып келеді.

Педагогикалық мамандықтар бойынша мамандарды даярлаудың нақты процесі мен олардың қызметіне үнемі өзгеріп отыратын және күрделі талаптар арасындағы диалектикалық қайшылықты негізінен педагогикалық іс-әрекеттің динамикалық моделін және мұғалімнің жеке басын құру арқылы шешуге болады.

Біздің зерттеуіміздің мақсаты болашақ мамандарды даярлауды жетілдірудің қажетті шарттарының бірі ретінде осы модельді құру болып табылады. Бұл болашақ мамандардың бәсекелестік орта жағдайларына бейімделуіне байланысты мақсатты жеке және кәсіби даму қажеттілігіне байланысты.

Жоғары және орта білім беруді жаңғырту құзыреттілік тәсілге негізделген. Құзыреттілікке бағытталған тәсіл оқыту нәтижелерін модельдеу және оларды білім сапасының стандарттары ретінде түсінуді білдіреді. Нәтижелер оқушылардың білімі, түсінігі мен дағдыларын қоса алғанда, қалыптасқан құзыреттердің жиынтығы ретінде түсініледі.

5В012000 - Кәсіптік оқыту (мамандандыру бойынша) мамандығы бойынша білім беру бағдарламасын меңгерген болашақ кәсіптік оқыту

педагогы, біздің ойымызша, әлеуметтік-тұлғалық, жалпы кәсіптік және арнайы жалпы технологиялық құзыреттіліктермен сипатталуы тиіс. Бұл құзыреттер кең ауқымды кәсіптер үшін ортақ мақсат ретінде қалыптастырылуы тиіс. Олар еңбек нарығында икемді мінез-құлықты қамтамасыз етеді. Жалпы кәсіптік және арнайы жалпы технологиялық құзыреттілік-нақты объектіге, еңбек пәніне байланыстыруды қамтамасыз ететін функционалдық білім мен дағдылар. Олар жалпы кәсіптік құзыреттерді нақтылауды қамтамасыз етеді. Құзыреттіліктерді жіктеу олардың кәсіби қызметтің жалпы құрылымындағы рөлі мен орнын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл маманның моделін құруға және оқу-әдістемелік құжаттаманы әзірлеуге әдіснамалық тәсілді іске асырудың маңызды шарты болып табылады. Қазіргі уақытта мамандандыру бойынша кәсіптік оқыту педагогтері кәсіптік білім беру бағдарламалары бойынша оқушылардың мамандық алуын, сондай-ақ халықты жұмыспен қамту қызметінің жұмысшылары мен мамандарын даярлау, қайта даярлау және біліктілігін арттыру жөніндегі орталықтарды қамтамасыз етеді. Маман моделін құрудың әлеуметтік-педагогикалық тәсілдерін және МЖМБС-ның түлектерге қойылатын талаптарын зерттеу және талдау бізге болашақ кәсіптік оқыту педагогының үлгі моделін жобалауға мүмкіндік берді.

Бұл оқу орнының түлегіне кәсіби оқыту мамандарын даярлау тұрғысынан емес, қоғамның дамыған тұлғасы, кәсіби біліктілігі мен құзыреттілігі тұрғысынан еңбек нарығында бәсекеге қабілетті болуға мүмкіндік береді. Саралау дайындықты көрсететін кезеңдер мен дәрежелер бойынша біліктілік деңгейін, оқу процесінің мазмұнды-ақпараттық компоненттерін кәсіби саралауды және студенттерді оқытуға жеке көзқарасты - дифференциалды әрекеттерді қамтиды. Кәсіптік оқыту саласында маман даярлау жан-жақты интеграциялық, бағытталған тәсіл болуы мүмкін. Студентті саралау. В.С. Сериковтың зерттеулері педагогикадағы танымдық, тұлғалық және шығармашылық қарым-қатынас әдістерімен және кәсіби мамандану бойынша сараланған сипатымен байланысты. Болашақ мұғалімдердің жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру бойынша педагогикалық мәселелерді шеше отырып, оқытушы студентпен бірлескен іс-әрекетті пән-субъектілік қатынастарды модельдеу арқылы өзара әрекеттесу және ынтымақтастық ретінде құрылады. Болашақ мұғалімнің қалыптасуының әр кезеңінде қызмет субъектісінің негізгі ішкі құрылымында мыналар ерекшеленеді: жалпы технологиялық бағыт, құзыреттілік, кәсіби маңызды жеке қасиеттер [2].

Зерттеудің өзектілігі қазақстандық білім беруді модернизациялаудың қазіргі жағдайында ұсынылатын болашақ бәсекеге қабілетті мамандарды кәсіби даярлауға қойылатын жаңа талаптармен анықталады.

Зерттеулерді талдап көрсеткендей, бүгінгі күні әртүрлі құзыреттердің көп мөлшерін бөліп көрсетуге болады және олардың саны артып келеді. Қазіргі уақытта мамандардың кәсіби құзіреттілігінің құрылымында, профиліне байланысты, жалпы кәсіби, кәсіби және арнайы түрлердің бірнеше ондаған құзіреттілігі бөлінеді. Сондай-ақ, әртүрлі профильдегі мамандардың кәсіби құзіреттілігінің құрылымына технологиялық құзіреттілік кіретінін атап өтуге болады.

Қазіргі зерттеулер көрсеткендей, «Технологиялық құзіреттілік» ұғымының анықтамасында осы құзіреттілікті нақты материалдық немесе әлеуметтік технологиялар тұрғысынан қарастырудан және қарастырылып отырған құзыреттің құрамында осы технологияның ерекшелігін көрсетуден туындаған белгілі бір сәйкессіздіктер бар. Мысалы, А.В. Шулепов технологиялық құзыреттілікті «Мамандық бейімі бойынша практикалық-білім беру және өндірістік қызметтің сипаты мен мазмұны» ретінде анықтайды [9].

Негізгі бөлім

Технологиялық құзыреттілік кәсіби құзіреттіліктің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады және жеке тұлғаның интегративті сапасы, кәсіби неоплазма немесе кәсіби және технологиялық мәселелерді тиімді шешуді қамтамасыз ететін білімнің, дағдылардың интегративті жиынтығы ретінде әрекет етеді. Осы тұрғыда технологиялық құзіреттілікті қарастыратын зерттеушілер оның құрамына тар функционалды білім, дағдылар, сонымен қатар пәннен тыс сипаттағы қасиеттер мен жеке қасиеттерді қамтиды.

Болашақ мұғалімнің жалпы технологиялық құзіреттілігін қалыптастырудың жоғарыда аталған моделін жалпылау бірнеше құрылымдық компоненттерден тұрады: жүйе құраушы компонент ретіндегі мақсаттар, мазмұны, оқыту формалары, әдістері мен құралдары, қалыптасу шарттары, деңгейлері мен критерийлері болып табылатын педагогикалық процесс субъектілерінің өзара әрекеттесу механизмі.

Болашақ кәсіби білім беру педагогының жалпы технологиялық құзыреттілігі мыналармен сипатталады: тұтас білім беру процесінің заңдылықтарын, заманауи психологиялық және педагогикалық технологияларды, табиғат пен қоғамдағы ақпараттық процестерді білу; кәсіби білім беруді жобалау негіздерін, оқыту әдістерін, кәсіби дағдыларды қалыптастыру; білім беру процесін талдау, бағалау мен түзетуді жобалау әдістерін білу; педагогикалық мәселелерді шешудің оқу-тәрбиелік жағдайларын талдау дағдыларын игеру; қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар мен компьютерлік оқыту құралдарын өзінің кәсіби қызметінде қолдану; барабар коммуникативтік міндетке; ақпаратты көрсете және белгілей білу; оқыту әдістерін

білу, кәсіби іскерліктер мен дағдыларды қалыптастыру; кәсіптік білім беруді жобалау негіздері; кәсіптік білім беру мекемелерінде сабақтардың әртүрлі типтері мен түрлерін жоспарлау және өткізу қабілеті; оқытудың дидактикалық құралдары кешенін әзірлеу және оларды оқу процесінің нақты жағдайларына бейімдеу қабілеті;; білім алушының жеке басын дамыту жағдайларын қамтамасыз ету әдістері жүйесін және оқыту мен тәрбиелеудің жеке бағдарланған технологияларын басқару; педагогикалық қарым-қатынас технологиясын иелену, білім алушылардың өзін-өзі дамытуы мен өзін-өзі тәрбиелеуді бағыттау қабілеті; білім алушылардың кәсіби өзін-өзі анықтау процесін ұйымдастыру; нақты жағдайды ескере отырып, кәсіби мінез-құлық моделін таңдау және түзету; білім алушының жеке басын дамыту технологияларын, оқыту және тәрбиелеу технологияларын иелену [3].

Сонымен, қарастырылған компоненттерді болашақ кәсіби оқыту мұғалімінің жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру үшін негіз ретінде анықтадық, олар келесідей белгіленген: мотивациялық дағдылар (мазмұнды ойынсауық; тарихи экскурсия; проблемалық жағдай; техникалық, технологиялық міндеттерді қою; болашақ іс-әрекеттегі білімнің маңызы; жарыстардың көрнекілігі; көтермелеу, мұғалімнің жеке мысалы өзін-өзі бағалау); ұйымдастырушылық дағдылар (оқу тапсырмасын ұсыну; оқу іс-әрекеттерін ұйымдастыру; оқу іс-әрекетінің жеке, топтық және фронтальды нысандарын ұйымдастыру; оқушылардың өзара іс-қимылын ұйымдастыру; білімді әртүрлі тәсілдермен хабарлау); бақылау іскерліктері (оқушылардың білімін, іскерлігін бағалау; мерзімді, ағымдағы және қорытынды бақылауды жүзеге асыру; өзінің педагогикалық іс-әрекетін талдау). Демек, модель болашақ кәсіптік білім беру мұғалімінің бүкіл оқу кезеңін қамтитын мақсатты қамтиды және жалпы технологиялық құзіреттіліктің қалыптасуын қамтамасыз ететін жиынтықта мотивациялық, ұйымдастырушылық және бақылау дағдыларын қалыптастыруды қамтиды. Біздің моделіміздің мазмұндық бөлігі курстың әдіснамалық негіздері сияқты дидактикалық бірліктерден тұратын «Педагогикалық шеберлік» пәнін іске асыру арқылы болашақ мұғалімнің мотивациялық, ұйымдастырушылық және бақылау білімін, іскерлігін және дағдыларын қалыптастыруға бағытталған; оқу қызметін модельдеу; педагогикалық процесс субъектілерінің өзара әрекеттесу технологиясы; оқытудың репродуктивті технологияларын модельдеу; оқытудың алгоритмдік технологиялары; оқытудың өнімді технологияларын модельдеу; оқушы тұлғасының эмоционалды саласына әсер ету технологияларын модельдеу; оқытудың ойын технологияларын модельдеу; мұғалімнің бақылау функциясын жүзеге асыру; Сабақтың кезеңдері мен тұтас педагогикалық процесін жаңғырту [4].

Сонымен қатар, студенттердің заманауи технологияларды, технологиялық процестерді, жалпы технологиялық процестердің ерекшеліктерін, белгілі бір өндіріс технологияларын, кәсіпкерліктің мәнін, көркем жұмысты ұйымдастырудың негіздерін және т.б. білуі маңызды орын алады. Болашақ кәсіби оқыту педагогының жалпы технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру ұйымның нысандары арқылы жүзеге асырылады, оларды қамту бойынша топтарға біріктіруге болады: жеке тапсырмалар, дайындық және конкурстарда, викториналарда, жарыстарда, баяндамалармен сөз сөйлеу, жобаларды орындау бойынша өзіндік жұмыс және т.б.; топтық: дәрістер, факультативтер, әңгімелер, диспуттар, экскурсиялар, ойындар және т. б..

Қазіргі педагогика ғылымында модельдеу әдісіне көп көңіл бөлінеді. Бұл интеграция процестеріне байланысты, нәтижесінде кейбір ғылымдарда дәстүрлі түрде қолданылатын әдістер басқаларына «ауысады» және сол жерде белсенді қолданыла бастайды. Модельдеу әдісі жаратылыстану ғылымдарынан гуманитарлық зерттеулер саласына жақында келді, сондықтан оны педагогикада қолдану критерийлері мен әдістемесі әлі дамымаған.

Модельдеудің әмбебаптығы оның адам қызметінің көптеген түрлерінде және оны жүзеге асырудың барлық кезеңдерінде қолданылатындығында көрінеді: мақсат қою, объектіні зерттеу, құралдар мен іс-әрекеттерді таңдау, алға қойылған мақсатты жүзеге асыру және қол жеткізілген нәтижені бағалау. Әдіс зерттеушіні қызықтыратын белгілі бір жағынан объектіні талдауға мүмкіндік беретіндіктен, педагогикалық процесс пен педагогикалық қызметті қамтитын күрделі әлеуметтік процестерді зерттеуде үлкен маңызға ие [5].

Педагогикалық зерттеудегі модельдеу әдісінің негізгі ережелерін қарастырмас бұрын, ғылыми, атап айтқанда педагогикалық еңбектерде «Модель» және «Модельдеу» терминдері қолданылатын мағыналарды анықтау қажет.

Модельдеу әдісін қолдана отырып объектіні зерттеу кезінде модель таным құралы ретінде әрекет етеді. Латын тілінен аударылған модель (Modulus) - өлшем, үлгі, норма.

Орыс түсіндірме сөздігінде модель тұжырымдамасының алты мағынасы келтірілген, олардың ішінде терминнің ғылыми түсіндірілуіне ең жақын: тақырыпты, процесті қалпына келтіруге арналған үлгі және оны жалпы түрде білдіретін құбылыс схемасы. Бұл мағыналарда «Модель» термині көбінесе педагогика зерттеулерінде қолданылады.

Философиялық және психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде кездесетін «Модель» терминінің ең көп таралған және жалпы қабылданған анықтамаларын қарастырыңыз: аналог,

шартты сурет, сурет, схема, белгілі бір жақтарды, байланыстарды, зерттеу тақырыбының функцияларын және т. б. шығаратын элементтер жүйесі. [6].

«Педагогикалық қызмет» ұғымы-бұл «Кәсіби қызмет» ұғымының бір түрі, ол өз кезегінде «қызмет». Жалпы ғылыми категориясының кіші түрі болып табылады. Демек, оның құрылымында педагогикалық іс-әрекетте жалпы әрекет сияқты инвариантты компоненттер мен қатынастар бар деп болжауға болады. Осы компоненттерді анықтау және зерттеу үшін біз «қызмет» ұғымына қолданыстағы философиялық және психологиялық-педагогикалық тәсілдерді қарастыруды, содан кейін педагогикалық іс-әрекетті және оның ерекшеліктерін модельдеу объектісі ретінде талдауды толығырақ қарастыруды қажет деп санаймыз.

Қызмет дегеніміз-адамның қоршаған ортамен белсенді өзара әрекеті, оның барысында саналы түрде қойылған мақсаттарға қол жеткізіледі. Сөздің кең мағынасында қызметі бар арнайы адам нысаны белсенді көзқарасын, қоршаған әлемге, оның мазмұны оның мақсатына сай өзгерту мен қайта құру.

Зерттеушілер анықтаған және педагогикалық қызметке тікелей байланысты қызметтің ең жалпы сипаттамаларын қарастырыңыз.

М.С. Каган трансформациялық қызметті талдай отырып, оны жүзеге асырудың екі деңгейін атап өтеді: нақты және идеалды. Бірінші жағдайда пәннің нақты өзгеруі орын алады-бұл практикалық қызмет, екінші жағдайда объект қиялда өзгереді, бұл жобалау немесе модельдеу әрекеті, оның функциясы «нақты, материалдық және практикалық қызметті алдыңғы және бағыттаушы бағдарламалармен қамтамасыз ету» болып табылады. Зерттеуші нақты практиканы алдын-ала және дайындайтын идеалды іс-әрекеттің функциясын өте дәл анықтай отырып, танымдық, құндылық-бағдарлық және коммуникативті іс-әрекеттермен қатар, трансформациялық қызметті жеке қызмет түріне дұрыс бөлмейді деп санаймыз.

М.С. Каганның бұл тұжырымымен М.В. Демин келіспеді, өйткені объектіге бағытталған кез-келген адамның іс-әрекеті, сайып келгенде, оны өзгерту мақсатын көздейді, нәтижесінде трансформация қасиетін тек жеке қызмет түрімен байланыстыру мүмкін емес [7].

Болашақ педагогтардың технологиялық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі бойынша зерттеулерді талдау оқыту процесінде педагогикалық технологияларды қолдану, педагогикалық процесті операцияларды, іс-әрекеттерді мақсатты бір ізділік ретінде жобалау қабілеті мен дайындығы ретінде түсініледі.

Қорытынды

Осылайша, университетте даярлау процесінде болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселелерін зерттеудің қолданыстағы психологиялық-педагогикалық тәсілдерін қарастыра отырып. Табысты және тиімді дайындықтың нәтижесі кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың жеткілікті және жоғары деңгейі болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚР Президенті – Н.Ә.Назарбаевтың 2014 жылғы 11 қараша Қазақстан халқына «Нұрлы жол– болашаққа бастар жол» Жолдауы

2. Кеңесбаев С.М., Сыдыков Б.Д., Кенжеғұлов Н.Б. Білім беру саласында ақпараттық технологиялардың жетістіктерін пайдаланып болашақ мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін жетілдіру / Хабаршы «Педагогика ғылымдары» сериясы - №1(41). –Абай атындағы ҚазҰПУ. -2014.

3. Модель профессиональной компетентности учителя в соответствии со стандартами образования / подг. Н.А. Разина // Завуч. – 2001. – № 4. – С. 113–136.

4. Адольф В.А. Профессиональная компетентность современного учителя. – Красноярск: КГУ, 1998. – 310 с.

5. Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 72–94.

6. Гаджиев Р.Д. Формирование технологической компетенции будущего учителя (на примере учителя Технологии и предпринимательства): Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Махачкала, 2012. –22 с.

7. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая
парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – № 3. – С. 34–42.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

УДК 81’1 – 027.21

АЙМУКАТОВА АЙЫМХАН ТЕМИРХАНОВНА,
Аға оқытушы,
Қ.Жұбанов ат.Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ГАЗЕТ ТІЛІНДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ

Аннотация: Бұл мақалада ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологиялық бірліктердің публицистикалық стильде қолданыс ерекшеліктері қарастырылып, мысалдармен талданады.
Кілт сөздер: фразеологиялық бірліктер, газет тілі, публицистика, стиль, коннотация.
Аннотация: В данной статье рассмотрены особенности употребления фразеологизмов в английском и казахском языках в публицистическом стиле и проанализированы на примерах.
Ключевые слова: фразеологизмы, газетный язык, публицистика, стиль, коннотация.
Annotation: This article discusses the features of using phraseological units in English and Kazakh in a publicist style and the given examples are analyzed.
Keywords: phraseological units, newspaper language, publicism, style, connotation.

Кіріспе

Публицистикалық стиль – қоғамдық қатынастың (мәдени, спорттық, қоғамдық-саяси және т.б.) кең көлеміне қызмет ететін тілдің функционалдық түрі. Публицистикалық стиль көбінесе газеттерде және қоғамдық-саяси журналдарда кездесетіндіктен, оны газетті немесе журналды-публицистикалық деп атайды [Виноградов В.В., 1977, б.76].

Публицистикалық стильдің лексикалық, фразеологиялық, грамматикалық, және стилистикалық ресурстарының көпжақтылығы бұқаралық ақпарат құралдарының мазмұны мен сөйлемшелерінде және насихатта көрініс табады.

Публицистикалық стильге біріккен екі негізгі функция – ақпараттық және ықпал етуші тән. Тілшілер деректерді хабарлап, оларды сараптайды. Осы екі функцияның әрекеттестігі публицистикада сөздердің қолданысын анықтайды. Басқа функционалдық стильдермен салыстырғанда (көркем және ауызекі сөйлеуден басқа), публицистикалық стильде экспрессивтіліктің деңгейі өте жоғары. Көбінесе, публицистикалық стильдің мінездемесін экспрессивтілік сипаттамамен шектеудің өзі кездейсоқ жағдай емес.

Негізгі бөлім

Газетті-публицистикалық стиль үшін ықпал етуші функция (экспрессивті функция) маңызды және ол көркем құралдарда публицистиканың қажеттілігін қатаң талап етеді. Сондықтан, публицистика практикалық түрде әдеби тілден экспрессивтілікке ие барлық құралдарды алады. Берілген тілдік стильде кеңінен қолданылатын көркем, эмоционалды ықпал етуші тілдік құралдың тығыз әрекеттестігі мен кірігуі газетті-публицистикалық стильдің маңызды лингвистикалық белгісі болып табылады.

В.Г.Костомарованың сөзі бойынша, стандарт пен экспрессияның диалектикалық үйлесімі газеттің негізгі сындарлы ұстанымы болып табылады. Бұл тек газеттің ақпараттық және талап етуші функцияларымен ғана емес, сонымен қатар, газет «коммуникативті мағыналы, яғни анық және көркем, дәл, қысқа болу» керек деп шартталған [Костомаров В.Г., 1978, б.90].

Фразеологиялық айналымдар, мақал – мәтелдер, қанатты сөздер газет тілінің міндетті стилистикалық компоненттері, маңызды экспрессивті – эмоционалды қанықтылықтың қайнар көзі, газет тілінің сындарлы – стильдік ерекшелігін жүзеге асыру құралы болып табылады. Олар газет мәтініне ерекше ықпал етіп, төл бейнелілікті жасауға көмектеседі. Олар тек үйлесімді мағынаны шағындап білдіріп қана қоймай, қарым – қатынас пен баға бере алады. Мысалы, келісаппен су түю (to beat the air) мәтелі бос іспен шұғылдану (to do something in vain) еркін сөз тіркесіне қарағанда

үлкен экспрессивтілік, бағалылық береді.

Автор сөздердің синонимдік әдіс – айлаларынан мәтіннің айтылу мазмұнына, оның мақсатына және міндетіне, мінезіне сәйкесін таңдай алады. Бұл ретте фразеологизм немесе афоризмнің төмендетілген ауызекі немесе керісінше әдеби реңді тандауы басқа да тілдік құралдарды қолдануды талап етеді.

Газет материалдарының тақырыптамалары – оның маңызды элементтерінің бірі. Көп жағдайда басылым «беті» олардың сапасы мен рәсімделуіне тәуелді. Тақырыптамалар оқырманға газет санымен танысуға, материал мазмұны туралы шұғыл түрде ой түюге, тақырыптың бастысы мен қызықтысын таңдауға көмектеседі. «Психологтардың зерттеулері оқырманның сексен процентке жуығы тек тақырыптамаларға көңіл аударатынын көрсетеді» [Лазарева Э.А., 1989, б.96] және газет мәтінінің тиімділігі оның тақырыптамаларымен анықталады. Газеттің тақырыптамалары газеттік ақпараттардың маңызды компоненттері болып табылады. Оның басты мақсаты – оқырман назарын хабарламаның маңызды және қызықты бөлігіне аудару: тақырыптама, ереже секілді, оқырманды ұсынылған материалмен танысуға ынталандыра отырып, мақала мазмұнын толықтай ашпайды. Сондықтан, өзінің негізгі міндетін атқару үшін, яғни, оқырманды қызықтыру және кей жағдайда қобалжыту үшін, тақырыптама максимальді түрде көзге түсетін және есте қалатындай болу керек. Фразеологиялық айналымдар оқырман назарын газеттік тақырыптамаларға аудартатын, көзге түскіш құрал ретінде кеңінен қолданылады.

Фразеология – газет-публицистикалық стильдің ажыратылмас компоненті болып табылады. Газет – публицистикалық тіл диалектикалық қарама – қайшы қос тенденцияның : осы тілдің элементтерінің экспрессия мен стандартқа бір мезетте бағытталуының өзара ара – қатынасының жемісі ретінде мойындалады. Басқа функционалдық стильдер секілді газет – публицистикалық стиль де спецификалық фразеологиялық бірліктердің қорын қалыптастыруға ұмтылады. Себебі, ұлттық тілдің фразеологиялық жүйесін әр түрлі функционалдық стильдердің фразеологиялық жүйесі негізінде көрсетуге мүмкіндік беретін фразеологияның ішкі стильдік жүйесі бұқаралық ақпарат құралдарында фразеологиялық бірліктердің қолданылуына арқау болады [Федоров В.В., 1988, б.3].

Газеттік фразеологияның жаңаруы кезінде, ереже бойынша, газеттік – тілдік құрылым үшін экспрессия мен стандарттың қарама – қайшылығы күңгірттенеді немесе жоғалады. Негізінде, газеттік фразеология – экспрессияға да, стандартқа да жатпайтын, бірақ газеттік қолданыста спецификалылықты сақтайтын бірліктер жиынтығы [Костомаров В.Г., 1978, б.233].

Фразеологиялық бірліктердің метафорлық, бейнелеуіштік, бағалауыштық, экспрессивтілік қырлары оны газеттік мәтіндерде эстетикалық қызмет жасаушы тілдік құралдың бірі екендігін айқындайды.

Мысалы ағылшын тілі жүйесінде газеттерде қолданылатын төмендегідей фразеологиялық бірліктер қатары бар: *It looks paradoxical that certain banking institutions receiving Federal aid look with* ***a fishy eye*** *at the new Home Owners Loan Corporation.* (a fishy eye – томсырайған, түңірейген көзқарас). *A bill creating* ***a rainy day*** *fund to cover budget deficits in Nevada's K – 12 school system was debated Monday by Senate Finance Committee members.* (a rainy day – ақшасыз, сәтсіз күн). *1 million euro for a bottle of* ***fire water*** *– a Mexican businessman hopes to get that much for an exclusive bottle of tequila.* (fire water – «отты су», яғни алкогольдық сусын). *It he is caught, there will be plenty of charges for him to answer and he will* certainly ***get into hot water.*** (get into hot water – қиыншылыққа тап болу). (NYT, *May 11,2011*)

Газеттерде фразеологиялық бірліктердің қолданысы прагматикалық тұрғыдан алғанда маңызы зор. Себебі, жоғарыда келтірілген мысалдарда көрсетілгендей, фразеологиялық бірліктің бай мәнерлі мүмкіншіліктері және коннотативті деңгейі әсіресе газеттерде айқын байқалады.

Біз коннотация туралы лингвистикалық әдебиеттерде жарияланған В.Н.Телияның көзқарасымен келісеміз. Оның айтуы бойынша, коннотация арқылы тілдік бірліктердің мағынасының құрамына кіретін экспрессивті, эмоционалды және бағалауыш элементтердің байланысы түсіндіріледі.Коннотативті макрокомпонентті бірліктер барлық сөйлемге эмотивті – бағалауыш ажар таратады.

Фразеологиялық бірліктердің коннотативті тұрғыдағы мағынасы мәтінге айқындық пен мәнерлілік береді және қажетті прагматикалық эффект тудырады.

Фразеологиялық бірліктер коннотацияда тіл деңгейінде экспрессивті, эмоционалды – бағалауыш және функционалды – стилистикалық компоненттерді айқындайды [Данилова Н.Н., 1988, б.24]. Сонымен қатар, кейбір зерттеушілер берілген жұмысқа арналған нормативті – стилистикалық компонентті қарастырды.

Фразеологиялық бірліктер бейнеліліктің арқасында тілдік деңгейде экпрессивтілік пен эмоционалдыққа ие болады, яғни, бір затты екі жақты бейнелеуі. Мысалы: *шегелей айту, қанат жаю, жол ашу, шашасына шаң жұқтырмай, тайға таңба басқандай, бас қату, құйрық бұрау, ішек – сіле қату, жер бетіне сыймай масаттану, айдарынан жел ескен шабандоз. (Егемен Қазақстан, 3.09.03), дуалы ауыздар, етек – жең жинау, сойыл соғу. (Егемен Қазақстан, 13.08.03) Since the very beginning it was clear that a boy* ***had a head for*** *engineering.* (Had a head for – жақсы меңгеру**)**. *It was a brother – in – law of Nolan – Terence*

Quinn, ***peace to his ashes*** *– who last represented the Democracy of Albany in Congress.* (peace to his ashes – қазаның арты қайырлы болсын). *At this point it's trying* ***to beat a dead horse****, the situation of trying to get into the playoffs takes the best effort Michael can give at this time, and it doesn't look like it's in his power.*(to beat a dead horse – текке әуре болу). *I am aware of the fact that I* ***take a bare by the tooth*** *right now, but I can't help myself.* (take a bare by the tooth – тәуекелге бел байлау). (NYT, *May 03,2011*)

Келесі келтірілген мысал қызығырақ болып табылады. Себебі, сөйлемде қолданылған фразеологиялық бірлік толығымен зат есім ретінде көрсетілген: *China's new* ***industries had a seemingly bottomless appetite*** *for recyclable paper. (*industries had a seemingly bottomless appetite – тойымсыз тәбет). Фразеологиялық бірлік функционалды – стилистикалық компонентті мағынаға ие. Ол бастапқы кезде адамдардың күнделікті тұрмыста қолданатын сөздік қорында болды.Фразеологиялық бірліктің мағынасының нормативті – стилистикалық компоненті төмендетілген стилистикалық бояу арқылы бөлінеді. Фразеологиялық бірлік әр түрлі тілдік жағдайда әр түрлі деңгейдегі экспрессивтілікке ие болады. Ол мынадай шартқа негізделеді: сөйлеу кезінде толығымен фразеологиялық бірліктің тілдік экспрессивтілігі және эмоционалдығы байқалады, сонымен қатар, стилистикалық әдістердің қызметі негізделген фразеологиялық бірліктің тілдік мағынасы мен тілдік мағынаға кереғар болып табылатын қосымша стилистикалық ақпарат пайда болады.

Стилистикалық әдіс тілде фразеологиялық бірліктің мағынасына жеке – дара ажар береді және мәтінде қосымша стилистикалық мағынаның құрылуына пайдасын тигізеді.

Тілдегі фразеологиялық бірліктің стилистикалық өзектілігінің мүмкіншілігі оның негізгі құралына байланысты, ал әдістердің психологиялық базасы оқырмандардың міндетті түрде тілдегі фразеологиялық бірлік туралы білімі болуы және оның қарапайым тілдік қолданысы болып табылады. Дара стилистикалық әдістер фразеологиялық бірліктердің мағынасына әсер еткен тілдік деңгейінде ғана бекіген болып саналады [Кеңесбаев І.К., 1977].

Қорытынды

Газет беттерінде әр түрлі бейнелі – идиомалық мазмұнды тұрақты тіркестердің қолданысы белсенді орын алады. Фразеологиялық бірліктің қолданысы кезінде олардың сөзойнатымы, трансформациясы, мағынасының қысқаруы немесе ұзаруы, симантикалық екіжақтылығы байқалады. Мысалы: *His attitude is* ***as plain as Salisbury****. (*As plain as Salisbury – өте анық, күмәнсіз, күндей жарқын, бұқпасыз.) Тіркес екі омонимдес «plain» - анық және «plain» - тең сөздеріне негізделген сөзойнатым болып табылады.

Газет беттерінде фразеологиялық бірліктерді қолдану оқырмандардың өздерінің сезімдерін, эмоциясын білдіруде, орын алған оқиға баға беруде, қажеттіліктерін қамтамасыз етуге көмек береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Виноградов В.В. Лексикология и лексикография:Избранные труды. – М.: Наука,1977. – 312б.
2. Костомаров В.Г. Русский язык на газетной полосе. М.: Просвещение, 1978.
3. Лазарева Э.А. Заголовок в газете Текст./Э.А.Лазарева. - Свердловск: Издат. Урал. Ун – та, 1989. -96б.
4. Федоров В.В. Формирование и развитие фразеологического фонда передовой газетной статьи: Автореф. Дис. ... к.ф.н. – Новгород, 1998
5. Данилова Н.Н. Фразеологизмы в художественной коммуникации (на материале художественной прозы ГДР): Автореф. Дис. ... к.ф.н. – М., 1988. 24б.
6. Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы,1977 -590б.

МРНТИ 17.82.30

АЙТИМОВ МҰРАТБЕК КЕНЖЕБАЙҰЛЫ,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

АЙМАХАНОВА ГҮЛЬДАНА ЕРМУРАТҚЫЗЫ,
магистрант,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ә. НҰРПЕЙІСОВТІҢ «СОНҒЫ ПАРАЗ» РОМАНЫНДАҒЫ ТАБИҒАТ-АДАМ-ҚОҒАМ ТҰТАСТЫҒЫ МЕН КӨРКЕМДІК ҚИЯЛ

Түйін. Бұл мақалада Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы табиғат – адам – қоғам қарым-қатынастарын әлеуметтік-психологиялық сарынмен жазу ерекшеліктері ғылыми байыпталды. Сонымен қатар, экологиялық зардаптарды идеялық желі еткен романдағы қазіргі заман адамдары жан әлеміндегі отаншылдық - азаматтық, пенделік - ұсақтық, қайраткерлік пен тоғышарлық т.б. қарама-қайшылықты мінез-құлық психологиясының әр алуандығы, шындығы бейнеленуі сипаты да сыншыл реалистік болмысымен дәйектелген. Реалистік сипат пен көркемдік қиял тоғысуы арқылы эпикалық шығармалардағы кейіпкер мен табиғат, қоғамдық-әлеуметтік орта байланыстары аясындағы поэтикалық мағына айқындалады.

Түйінді сөздер: әдеби кейіпкер, поэтикалық ерекшеліктер, адамгершілік, имандылық, реалистік сипат, көркемдік қиял.

Резюме. В статье исследуются особенности написания взаимоотношении природы - человека – общества со социально-психологическим мотивом в романе «Последний долг» Абдижамила Нурпеисова. А так же, вместе с тем, в романе мотивом идеий которого является экологические последствия, отражается в критическо реалистическом характере многообразие психологии противоречивого поведения душевного мира современного человека как патриотизм и гражданство, человечность и скупость, трудолюбивость и мещанство. Через переплетение реализма и художественного воображения определяется поэтический смысл эпических произведений в контексте взаимоотношений персонажа, природы и социальной среды.

Ключевые слова: литературный персонаж, поэтические особенности, человечность, мораль, реализм, художественное вооброжение

Summary. The article scientifically analyzed the writing peculiarities of the relationship between nature - man – a society in terms of socio-psychological motive in the novel «The Last Duty» by Abdizhamil Nurpeisov. In the novel, along with the ecological consequences the illustration of diversity and truth behind contradictory behaviours such as patriotism and citizenship, humanity and pettiness, diligence and philistinism were defined with critical approach. The poetic meaning in the context of the relationship between the character and nature, the social environment in epic works is determined by the intertwining of realism and artistic imagination.

Keywords: literary character, poetic feature, humanity, morality, realistic attribute, artistic imagination.

Кіріспе

Көркем шығарманың реалистік сипаты – өмір құбылыстарын кешенді, күрделі қайшылықтарымен жинақтап танытатын поэтикалық ерекшелік. Фольклор мұраларында да, әдебиет туындыларында да реалистік сипат негізге алынады. Реалистік сипат дегеніміз – реализм көркемдік әдісі бойынша шығармалардың мазмұны мен пішіні жүйесін құрайтын желі.

Адамдардың тұрмыстағы іс-әрекеттерін өзара қарым-қатынастарын табиғи болмысымен ала отырып, өнер психологиясы заңдылығымен суреттеу, бейнелеу, эпикалық баяндау, лирикалық әуенмен тұтастыра жазу – қаламгерлердің реалистік ұстанымын айқындайды. Академик З. Ахметов реализм көркемдік әдісі ұстанымындағы шығармалардың поэтикалық сипатындағы өмірлік болмыстың тарихи шындықпен негізделуін тұжырымдайды:

«Реализм әдісі суреткерден өмір құбылыстарын, маңызды қоғамдық мәселелерді, күнделікті тұрмыстағы сан алуан жайларды мейлінше кең

қамтып, әлеуметтік өмірдің қайшылықтарын терең ашып көрсетуді, қарапайым адамдардың бейнесін сипаттауға жете назар аударуды талап етеді. Егер романтизм әдісі көбінесе сирек кездесетін ерекше жағдайларға көңіл аударса, реализм айналадағы нақтылы өмір құбылыстарын толық көрсету қажеттігін мойындайды. Реалистік принцип жаңа дәуір әдебиеті мен көркем өнерде жаңа сипатқа ие болып, әдебиеттің халықтық демократияшылдық принциптерімен жалғастық тапты. ... реалистік әдістің негізгі өзгешелігі өмірдегі типтік жағдайларды кеңінен қамтып, қай құбылыстың болсын даралық белгілерін де, жинақталған көптеген құбылыстарға ортақ сипаттарын да нанымды суреттеп, нағыз типтік дәрежедегі көркем образдар, бейне-тұлғалар жасау дейміз» [3. Ахметов, Т. Шаңбаев,1996. 172 б.].

Нәтижелер мен талқылау

Реалистік сипат – көркем шығармадағы тарихилыққа негіз болатын поэтикалық ерекшелік. Реализм әдісіне арқау болған халық тұрмысындағы әлеуметтік-қақтығыстардың, қайшылықтардың көркемдік шешіммен жазылуы уақыт шындығын танытады.

Академик З. Қабдолов «Сөз өнері: Әдебиет теориясының негіздері» кітабындағы «Сөзбен шыңдалған шындық» атты тарауында шығармашылық әдістің екі түрін (романтизм, реализм) атайды, екеуінің өзара сабақтастығын, көбінесе біртұтас өрілетінін, шындық пен қиялдың қосыла отырып, өнер туындысының болмысын құрайтынын атап көрсетеді:

«Көркемдік әдіс – алдымен, шындықты шын мәніндегі суреткердің өз көзімен образды түрде тану жолы, содан соң, өзі танығанын шындықты бар өнерін төге, бар шеберлігін сала көркем жинақтап, өзгеге таныту жолы, ... суреттеулер шындық қиялға негізделеді, қиялы шындықтың өзі – осы шақтыкі емес, не өткен, не келер шақтыкі; шығарманың идеялық-көркемдік арқауында асқақ арман, көтеріңкі пафос жатады; автордың тілі де тым бояулы, мейлінше лепті, оқыс әсерлі келеді» [3. Қабдолов, 1983. 355 б.]. Көркем әдебиет тарихындағы суреткерлердің реалистік сипатпен жазылған шығармаларында романтизм мен реализм көркемдік әдістерінің сарындарында өзгешеліктер болғанмен, көркемдік жинақтауында шешімінде арналастық сақталады.

Реалистік сипат пен көркемдік қиял – реализм мен романтизм сарындары сабақтастығының көрсеткіші. Академик З. Қабдолов XIX–XX ғғ. белестеріндегі көрнекті қазақ ақын-жазушылары шығармаларындағы осы поэтикалық ерекшеліктің әдеби үдеріс қозғалысы поэтикасы аясында бағалайды:

«... бәрінің творчествосында да реализм мен романтизм араласып жүр. Жалғыз-ақ бір есте болатын нәрсе – осылардың жеке алғанда әрқайсысы, жалпы алғанда барлығы, қолдан келгенше, романтизмнен реализмге келе жатады. Әдеби дамудың объективті заңы, әдеби әдістің эволюциясы тек қана осылай жылжуы тиіс.

Бұл – бір біздегі емес, бар елдегі жағдай. Осыған қарап, бүкіл әлемдегі барлық ілгерішіл әдебиет пен өнердің ғасырлар бойы даму тарихын, бір себептен, дүниені көркем тану, дәлірек айтқанда, өмірдегі шындықты өнердегі шыншылдықпен тану жолында реализмнің туу, қалыптасу және даму тарихы деуге болар еді [3.Қабдолов, 1983. 355 б].

Қазіргі қазақ романдарындағы реалистік сипат пен көркемдік қиял тұтастығының көрінісі классикалық әдеби даму арнасында танылады. Роман жанрындағы шығармалардың эпикалық мол тыныстық құрылымында қаламгерлер уақыт пен кеңістіктегі халық тарихы оқиғаларының шиеленісті кезеңдерін реалистік сипатпен бейнелейді.

XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басындағы қазақ романдарының реалистік сипатын дәйектеген тақырып саласы – адамдар мен қоршаған табиғат ортасының хал-ахуалы. Әсіресе, Арал теңізінің тартылуынан, Семей полигонындағы ядролық сынақ жарылыстарынан туындаған зардаптарды арқау еткен көркем шығармалар әдебиеттегі өзекті мәселелерді қамтуымен танылды. Заманымыздың экологиялық өзекті мәселелерін арқау еткен көркем шығармалар уақыт шындығын туындылардың мазмұны мен пішінінде қамтып, адам мен табиғат тағдырының күрделі жағдайын реалистікпен жазудың тың бағдарына жол салды.

Көрнекті жазушы, ҚСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романында уақыт шындығы Арал теңізі тартылуының экологиялық зардаптарын реалистік сипатпен қамтуымен ерекшеленеді.

Реалистік сипат пен көркемдік қиял тоғысуы арқылы эпикалық шығармалардағы кейіпкер мен табиғат, қоғамдық - әлеуметтік орта байланыстары аясындағы поэтикалық мағына айқындалады. Әдебиет тектері бойынша сараланатын жанрлар жүйесінде көркем прозадағы романдардың өмір шындығы ортасындағы жеке кейіпкерлерлер тағдырымен табиғат тынысын сабақтастыратыны, тіршілік қозғалыстары мен құбылыстарының баламаланып суреттелеуі тәсілі қолданылатыны сезіледі. Бұл орайда, көрнекті жазушы Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романының идеялық-композициялық құрылымындағы үш кейіпкер арқылы Адам – Табиғат – Қоғам тағдырларының біртұтас өріліммен, бір-біріне баламаланумен берілетін психологиялық сипатты болмысын аңғарамыз. Романның тақырыбы – Арал теңізінің тартылуынан туындаған экологиялық - әлеуметтік дағдарыс ахуалы, идеясы - табиғаттағы, қоғамдағы күрделі қайшылықтар әлемін жеке адамдар тағдырлары арқылы ұқтыру.

Романның реализмі – XX ғасырдағы адам

мен табиғатқа, қоғамдық-әлеуметтік ортаға тән өрлеу мен дағдарыстар, сабылыстар болуын психологиялық сипатымен аңғартуы. Бұл арада заманымыздың суреткер қаламгері Әбіш Кекілбаевтың осы роман туралы жазған «Сең соққандай сергелдең» атты мақаласындағы бағалаудың эпикалық шығарма реализмін айқын бағдарлауға себін тигізетіні ақиқат:

«Алғашқы сөйлемдерін оқығанда-ақ Нұрпейісовтің көзқанық әлеміне қайта оралғандай боласың. Таныс табиғат. Таныс орта. Таныс мінездер. Үлкен суреткерлердің қай-қайсысы болса да осылай. Тәңір жаратқан ортақ әлемнің үстіне әрқайсысы өзі әлемдерін орнатып алады. Нұрпейісов те солай. Арал теңірегінен тағы бір кесек суреткер туып, ол да Арал туралы жазса, бәрібір Нұрпейісовтің Аралстанын оқырман көз алдынан қалтарысқа әкете алмас еді. Нұрпейісовтің Аралы кесек мінездер мен кескекті тартыстардың қорығы сияқты. Ондағы сирек кескін-келбеттің өзін ешкім қайта сомдай алмайтындай. Аруларының өзі ақпанның ақтүтек боранындай долы.

Момындарының өзі әлі атыла қоймаған жанартаудай дүлей. Арзымсыз қып суреттейтін алаяқтарының өзі басқаның ақсүйектеріне бермейтіндей, сырбаздыққа, сарабдалдыққа ие» [Ә.Нұрпейісов, 1999. 459 б].

Романдағы Адам – Табиғат – Қоғам бірлігі аясында қамтылатын реалистік сипатты танытуда автор бұрынғы және қазіргі хал-ахуалды салыстыруды негізгі көркемдік әдіс түрінде қолданған. Романның тақырыптық-идеялық желісін құрап тұрған теңіздің де, кейіпкерлердің де, қоғамның да бұрынғысы және қазіргісі поэтикалық желілі сипатымен ерекшеленеді. Табиғаттағы географиялық мекендердің (теңіздердің, көлдердің, өзендердің, ормандардың, таулардың, т.б.) тіршілік иелері үшін өмір сүруге кепілдік беретін жағдайының болуы – тепе-теңдіктердің сақталуын қамтамасыз ететіні мәлім. Адамдардың материалдық және рухани мәдениет құндылықтарын жасауы, оларды игіліктерге айналдыруы да табиғаттағы тепе-теңдіктердің сақталуы арқылы жүзеге асады.

Жазушы – уақыт пен кеңістіктегі үндесім мен үйлесім әлемін көркем кестелеуші шығармашылық тұлға. Романның басты кейіпкерлерінің бірі Жәдігердің туған өлкесіне келе жатқан сәттегі салдырлақ машинаның кабинасының терезесінен сыртқа қарап отырған сәтіндегі Арал теңізі мен зеңгір аспан тұтасқан пейзажды бейнелеудің реалистік сипаты айқын:

«Төбеде мөлиген көк аспан. Бір қапталда жарты дүниені алып жатқан көк теңіз. Сол екеуі ту-ту көз ұшында жігі білінбей, бір-біріне сіңіп кетіпті. Аспан да көк. Жер де көк» [Ә.Нұрпейісов, 1999. 24 б.].

Адам – Табиғат – Ананың саналы бөлшегі. Туған жердің топырағынан, ауасынан, суынан, ағашынан, өсімдігінен жан жүйесіне қуат дарыған перзенттер тіршіліктегі өзі атқарып жүрген тұрмыстық-әлеуметтік оқиғалар ортасындағы жаңа бағыттарға құлшынады. Қазақтың ежелгі заманғы әдеби жәдігерліктерінде де, фольклордағы мұраларында да атақоныс, атамекен, туған жер ұғымдары арқылы жаратылыстың өзара үйлесімді ұлы заңдылығы қалыптасқан. Түркі өркениетінің жазба жәдігерлігі Орхон жазуларындағы «Күлтегін» «Тоныкөк» жырларындағы қоныстар (Шантун жазығы, Інжу өзені, Байырғы жері, Өтүкен, Қадырқан қойнаулары, Темір қақпа, Ертіс өзені, т.б.) [Б. Кенжебаев, Х. Сүйіншәлиев, М. Жолдасбеков, М. Мағауин, Қ. Сыдиқов, 1967. 26 б.] туралы сағынышты тебіреністер әдебиетіміздің кейінгі дамуындағы шығармалардан тұрақты орын алды.

Атамекен, атақоныс – қазақтың, жалпы әлем халықтарының ұлттық дүниетанымындағы аса қасиетті ұғымдар. Қазақ даласындағы ежелгі дәуірлерден біздің заманымызға дейін халқымыздың талай буын ұрпақтары өсіп-өркендеген атамекендердің XX ғасырдың екінші жартысында мемлекеттік саясаттағы солақай шешімдердің кесірінен азып-тозуға ұшырағаны белгілі. Белгілі бір аймақтағы өзендерді талай ғасырлар бойы ағып жатқан арналарынан бөлек-бөлек бағыттарға бұрудың, құнарлы атыраптарды игердің тек ғана бес жылдық немесе жеті жылдық жоспарлардың орындалуына бағыттап пайдаланудың ақыры Қазақстанның Тың өлкесі атанған облыстарындағы (Көкшетау, Ақмола, Қостанай, Павлодар) кең-байтақ жазықтардың шамадан тыс жыртылуының, ысыраппен пайдалануыдың зардаптарына ұшырады.

Сырдария, Әмудария өзендерінің суларын Аралға дейінгі аралықтағы республикалардың мөлшерден артық егінге, бақша, шабындықтар өсіруге, жасанды су қоймаларын жасауға, т.б. пайдалануының салдары теңіздің тартыла бастауына, көп бөлігінің құрғап кетуіне ұластырды.

Қазақстанның Шығыс өңіріндегі Семей облысының Абралы мекенінде 1949 жылдан 1989 жылға дейін үздіксіз жүргізілген ядролық сынақ – атомдық полигонының зардаптары да халық қасіретіне айналды. Байқоңыр ғарыш айлағынан ұшырылған шет елдік зымырандардың үздіксіз ұшуларының, ұша бере құлаған апаттарының зардаптары да халықты қатты алаңдатып отыр. Жазушы Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романының реалистік сипаты осындай ғаламдық мәні зор жалпыадамзаттық өзекті мәселені көркем шындықпен бейнелеп беруімен құнды.

Романдағы басты кейіпкерлердің бірі Жәдігердің туған өңіріне келе жатқан сәтіндегі қуаныш пен өкініш қабаттасқан көңіл-күй психологиясын Арал теңізінің құрғап қалған жерлерімен жүріп келе жатқан бейнелеу суреттерімен жеткізген:

«Баяғыда кеме жүзген қолтық ба, саттардың бәрі қазір қара жер. Теңіздің бұл бетіндегі баяғы

аралдар – Жалаңаш, Бұйырғынды мен сол анау көз ұшында бұлдырап қалып бара жатқан Көк-Арал – қазір қара жерге тұтасып кеткен. Баяғыда ата-бабалары қостанып жатып балық аулаған су ортасындағы сол аралдарды сен көбіне көп шамамен ойша танып, көңілі құрғыр күні бойы құлазыды да отырды» [Ә.Нұрпейісов, 1999. 24 б].

Шығарманың кең тыныстысы эпикалық сипатына психологиялық-лирикалық шырай беретін кейіпкердің ішкі толғаныстары туған жердегі байырғы мекендердің бұрынғы атауларын, табиғат келбетінің бұзылмаған болмысын еске түсіре баяндай суреттеулер арқылы өрнектелген. Кейіпкердің туған жердің тұзды тозаңы бұрқыраған қазіргі апатты жағдайын көзімен көріп тұрып, артта қалған жылдарды, балығы тайдай тулаған көлдерді («Шөміш-көл», т.б.) балықшы ауылдарды (Көл-Қора, Көк-Арал, Ақ-басты, Ақ-Еспе, Сары-Басат, Тас-Түбек, т.б.) еске алатын табиғат пен адам берекесі тұтасқан ғажайып тіршілік кезеңі туралы тебіреністер әсерлі.

Жазушы – уақыт, кезең шындығының суреткері. Роман композиция-сындағы басты кейіпкерлердің көркем шындықпен жинақталуында өмір шындығы деректерін эпикалық шығарма арқауына алудың поэтикалық табиғаты айқындалады. Басты кейіпкерлер – кезең шындығының жемістері. Тұрмыстық-әлеуметтік оқиғаларға жеке адамдардың қатынастары, басқару-әкімшілік жүйесіндегі адам мен қоршаған орта қайшылықтарын туындатушы құбылыстар, кедергілер – бәрі де эпикалық шығармалардағы адамдар арқылы жүзеге асатын іс-әрекеттер нәтижелерін көркем шындық жүйесімен қамтиды.

«Соңғы парыз» романындағы Адам – Табиғат – Қоғам сабақтастығы жүйесінің әрқайсысына тән өзіндік іс-әрекеттер, қасиеттер тұтаса келе тіршілік қозғалысының күрделі болмысын бейнелейді. Адам – тіршілік қозғалысындағы жетекші тұлға. Табиғаттағы, қоғамдағы саналуан құбылыстарды, қасиеттерді тарихи шындықпен бейнелеуде саналы тіршілік иесі адамның өзіндік болмысы да, жаратылыс қоғам тынысымен өрілген сипаты да күрделі, кешенді сипатымен айқындалады.

«Соңғы парыз» романындағы басты кейіпкерлердің көрнектісі – Жәдігер. Романның идеялық-композициялық желісінде оның ғұмыр жолы бірнеше кезеңдерден құралатындығымен байқалады. Романда оның Арал теңізі жағалауына жақын балықшылар ауылында өскені, он жылдықты бітіріп, міндетті әскери қызметіне де барып оралғаны, одан кейін осы ауылдан аттанған үшеуінің (Жәдігер, Бәкизат, Әзім) де астанаға барып жоғары оқу орындарына оқуға түскендері – уақыт шындығына сай эпикалық авторлық баяндаулармен жеткізілген.

XX ғасырдағы кеңестік кезең келбеті романның басты кейіпкерлерінің өмір жолынан аңғарылады. Қазақстанның барлық аймақтарына ортақ тағдырлы шығармадағы негізгі үш кейіпкердің сол кезеңде қалыптасқан жолмен жүрген өмір сатыларымен танылады. Үш кейіпкердің әуелде бір ауылдан оқуға аттанғанынан бастап, астанада оқып жүріп бір-бірімен араласа-қатынаса жүріп, әрқайсысының өздеріне тән дүниетанымымен қалыптасқанын сезінеміз.

Жәдігер – туған ауылына, ата-бабалық кәсібіне мейлінше адал ұрпақтың көркемдік жинақтаумен дараланған тұлғасы. Оның тұлғасы арқылы жоғары оқу орынын бітіріп, жоғары білімді дәрежесімен балықшылар кәсіпшілігін басқарып жүрген қызметімен, туған ауылдарына үлес қосқан адал еңбегімен, жансебіл қалпымен азаматтық тұғырын биік ұстап жүрген қазақ азаматтары елестейді.

Жәдігердің романдағы көркем әдеби бейне болып тұлғалануында оның балықшылар кәсіпшілігін басқара жүріп, жылдың барлық мезгілінде де еңбек ортасындағы белсенді, жігерлі қалпынан айнымайтындығын көреміз. Оның еңбек етіп жүрген кезеңі – Арал теңізінің тартыла бастаған апатты жағдайдағы қалпы. Суы тартылған теңіздің маңайындағы көлдері де құрғап, балықшылық кәсіп тоқырап, халықтың күнкөріс қамымен жан-жаққа көше бастаған оқиғалары экологиялық апат қасіретін шындыққа айналдырды.

Күн көріс кәсібі балық аулаумен айналысатын ауылдастарына басшылық жасап, солармен бірге ауыр еңбектің тауқыметін бірге көтерісқені өмір шындығы іс-әрекеттері аясында реалистік қалпымен суреттелген. Реалистік сипат – көркем шығарманың идеялық-композициялық сипатына тіршілік қозғалысын толық сыйғыза қамтуымен танылатын әдеби-танымдық ерекшелік. Жәдігердің және онымен тағдырлас балықшылардың еңбек ортасының реалистік сипатын өмір шындығымен көрсету романға арқау болған жеке адам, тұтас халық тағдырының уақыт белесіндегі жағдайын көз алдымызға әкеледі:

«Балықшылар түнімен көз ілмей жел ызғыған қоста дірдектеп шығады. Таң қараңғыда ысылдап-пысылдап киінеді, түннен қалған мұздай балықты бір-екі қарпып асай сала қос ескек, бір таяуды қолтыққа қысып, қара суық басталғалы таңқылдап қатып қалған тоң жерді топырлап басып теңізге кетіп бара жатады; жағада кеудесін қара жерге асып жатқан қайықты бірнешеуі жабылып суға салады; әупірім теңіздің жағаға шапшып арс-ұрс ұрып жатқан әпербақан толқындарымен жағаласып жүріп, балық бір соқса осы араға соғар деген дәмелі жерге күнде-күнде тор жаяды; бүгін жайған торды ертеңіне елең-алаңда барып қарайды; кейінгі кезде ұдайы арқадан соғып тұрған қара дауыл мен ұлы теңіздің ағысы ауды арқан ғып есіп тастап тұрған-ды. Кешеден бері теңіз түбінен толқын көтерген томарлар ауға оралып, қара торды дал-дұл ғып жыртып тастап тұр. Жел-құз жиілегелі су астының ағысы күшейіп, бүгін жайған тор ертең томар оралып, тосап

басып, сары лайға батып балықшылар жағаға сүйреп шығарып жатқандары. Ондай күндері суға малшынған пақырлар арқан боп есіліп қалған аудың шатысын жазып, шалаң мен тосаптан тазартып, қамыс қосқа сілесі құрып әзер келеді» [Ә.Нұрпейісов, 1999. 37 б].

Жәдігер – күнде де, түнде де толассыз жүріп жататын балықшылар қауымының ауыр бейнетті жұмыстарының ортасындағы еңбек адамы. Жәдігердің балықшылау ортасынан ажырамай, отбасында, әйелі Бәкизаттың жанында бола алмайтын тынымсыз еңбек бейнетімен жүрген тағдыры өзінің маңындағы балықшыларға да, солар типтес әлемдегі барлық бейнеткештерге де ортақ өмір екендігін сезінеміз.

Эпикалық туындының құрылысындағы авторлық баяндаулар мен суреттеулер романның лирикалық-психологиялық және көсемсөздік сарынды ерекшеліктерін тұтастандырғандай әсерімен баурайды.

Романның екі кітаптан құралған сипатын тұтастандырып тұрған авторлық дүниетаным, өзіндік қоғамдық-әлеуметтік көзқарас айқындылығы идеялық желіні құрайды. Азаматтық-қайраткерлік ұстаным – қазақ романдарында басты кейіпкерлерді сомдау барысындағы көркемдік тәсілдермен айқындалатын ерекшелік. Туындының басталуынан аяқталуына дейінгі аралықтағы композициялық желідегі сюжеттік бөліктерде суы тартылған Арал теңізі жағалау өңірлерінің көңілсіз, қасіретті келбетінің суреттелуі үнемі назарға алынады. Көбінесе басты кейіпкерлерінің әртүрлі іс-әрекеттері, ойланыс-толғаныстары кезеңдерінде психологиялық егіздеулер суреттеулерімен бейнеленген.

Жазушы – халық тарихының өткені мен қазіргі келбетін салыстыра, сабақтастыра бейнелейтін тарихи шындық суреткері. Өмір деректерін шығарма арқауына алған суреткер өмір шындығының сапырылысқан құбылыстарының ішінен көркемдік-эстетикалық танымммен аса қажеттілерін екшеп, іріктеп алады. Шығарманың мазмұны мен пішініне арқау болған құбылыстар мен деректер тоғыса, тұтаса келе қаламгердің көркемдік шешімімен өмір шындығына тән эстетикалық таным нәтижелерін жүзеге асырады.

«Соңғы парыз» романының құрылысындағы сюжеттік бөліктердің бәрінде де, адамның жан ділі тебіреністері мен ойланыстары табиғат келбетімен, құбылыстарымен үнемі егізделе, қатарлас алынғаны – шығарманың идеялық-композициялық желісін құрайтын поэтикалық түйін.

Романның соңғы жағында кейіпкерлердің сең үстінде болуының өзі – психологиялық егіздеу поэтикасының көрнекті көрсеткіші. Сең – өзендердің, теңіздердің, көлдердің сыртқы беті айдындарында көктем және күз мезгілдерінде үлкенді-кішілі болып ағып жүретін мұз бөлшектері. Көлемдерінің әртүрлілігіне қарай өзендерде, теңіздерде ағыстың ынғайымен қозғалады. Ал, көлдердің, ағыссыз теңіздердің айдындарында желдің ынғайымен қозғалыстарға түседі. Су айдынында қалқып жүрген сеңдердің желдің немесе қуатты ағыстардың әсерінен аласапыран жағдайда болатыны мәлім. Әртүрлі себептермен көлемді сеңдердің үстіне уақытша жан сақтауына мүмкіндік алған тіршілік иелері (адам, мал, аң, т.б.) де болуы мүмкін. Бірақ, сең үстіндегі жансақтау кезеңі – өте сенімсіз хал-ахуал болмысы. Демек, жазушы Ә. Нұрпейісов романындағы «Сең» сөзінің аталуы – адамдар тағдырының баламалануы.

Өмір шындығы философиясы заңдылығы тұрғысынан қарағанда тіршілік әлемі бейне теңіз көл айдынындай көрінеді. Тіршілік теңізі айдынындағы адамдар тағдыры сең үстіндегідей су ағыстары мен желдің соғуына үндес тағдыр ықпалдарына тәуелді. Яғни, адамзат өмір теңізіндегі сең үстіндегідей жағдайымен айқындалады.

Сөз өнерінің фольклор мен әдебиет үлгілерінде адам мен табиғат құбылыстарының егізделе өріле бейнеленуі тұрақты орын алатыны мәлім. Адам – табиғаттың саналы бөлшегі. Адамның ана жатырында пайда болуынан бастап, жарық дүниеге келуі, белгілі бір уақыт кезеңінде өмір сүретіні, ұрпақ өсіретіні, еңбек ететіні – бәрі де тіршілік қозғалысындағы табиғатпен біртұтас бағаланатын өмір өрнектері. Жазушы Ә. Нұрпейісовтің романындағы кейіпкерлер осындай тіршілік қозғалысындағы ұрпақтар жалғастығын аңғартады.

Әдебиет тарихындағы көрнекті жазушылардың романдарындағы уақыт пен кеңістіктегі ұрпақтар жалғастығы сақтала бейнеленетіні мәлім. Бұрынғы және кейінгі жазылған туындылардың кейіпкерлерінің іс-әрекеттерін, ой өрілімдерін шығарма арқауында сабақтастыра бейнелеу арқылы суреткерлер өмір қозғалысындағы табиғи үндесулерді, сабақтасуларды негізге алады. Бұл орайда, «Соңғы парыз» романындағы басты кейіпкер Жәдігердің өткен мен бүгінді сабақтастыра, ұрпақтар жалғастығына баға беріп тұрған сәті лирикалық-психологиялық сипатымен оқырман көңіліне ұялайды. Басты (Жәдігер, Бәкизат, Әзім), жанама (Көткеншек Көшен, Сары Шая, Адай шал, Жуан Жақайым, т.б.) кейіпкерлері де Табиғат – Ананың алуан түрлі құбылыстарымен егізделген көңіл-күй психологиясымен сабақтаса көрінеді.

«Соңғы парыз» романын құрап тұрған екі кітапқа арқау болып тартылған тартыс – тіршілік қозғалысындағы қарама-қайшылықты көзқарастағы адамдар іс-әрекеттері. Бұл – романның идеялық-композициялық желісін құрап тұрған поэтикалық, көркемдік шешім желісі. Қаламгердің көркемдік шешімі – XX ғасырдың 70–90-жылдарындағы Қазақстанның саяси, қоғамдық-әлеуметтік құрылысындағы қайшылықтарды түсіндіру. Ең басты қақтығыс – Арал теңізінің тартылып бара жатқан тағдырына арналған екі түрлі көзқарас иелері арасында өрбиді.

Бірінші көзқарастағылар – Арал теңізін әртүрлі жолдармен қалайда аман сақтап қалуды жақтаушылар. Бұл пікірді ұстанушылар Сібір өзендерін бұрып әкелуді де, Орта Азия республикалары арқылы ағатын Сырдария мен Амудария өзендері суларының жеткілікті мөлшерде Аралға құйылуын қамтамасыз етуді де ойлаушылар. Екінші көзқарастағылар – Арал теңізін біржолата құрғатып, оның табанына суырмалы егін, бау-бақша егуді ұсынатындар. Бірінші көзқарастағылар – ғарыштық-ғаламдық кеңістіктегі бүкіл жанды, жанды денелердің, ауаның, судың, т.б. – бәрінің де Жаратылыс заңдылығының Ұлы жүйесіндегі тепе-теңдік, өзара сабақтастық, байланыстылық жағдайында болуын негізге алушылар. Бұл – ғылыми және тәжірибелік тұрғыда дәлелденген, дұрыс көзқарас. Ғарыш кеңістігіне орналасқан Жер планетасына тән өзіндік атмосфера ауқымында құрлықтардың да, мұхиттардың да, теңіздердің де, өзендердің де, ормандардың да, жазық далалардың да, аңдардың да, құстардың да, төрт түлік малдың да, ең бастысы адамдардың да – бәрінің де белгілі кеңістік жүйесіндегі жаратылыс тепе-теңдіктері заңдылықтарын сақтауы тиіс. Тепе-теңдік бұзылған жағдайда онда экологиялық проблемалардың бірінен кейін бірі туындайды.

Алаштың аяулы ақыны Мағжанның «Түркістан» атты өлеңіндегі шумақтар да түркі жұртының қасиеті мекені болған көл-теңіз Аралдың да, оған құйылып жатқан екі өзеннің де халықтың күнкөрісіне де, рухани серпілуіне мәңгілік ықпал мекені болып келгендігін дәлелдейді:

Тұранның теңіз дерлік көлдері бар,
Шалқыған егі-шексіз Теңіз-Арал.
Бір шетте қасиетті Ыстық көлдің,
Бауырында дүние көрген түрік көкжал.
Ертеде Оқыс, Яксарт-Жейхұн, Сейхун,
Түріктер бұл екеуін дария дейтін.
Киелі сол екі су жағасында,
Табасың қасиетті бабаң бейітін [М.Жұмабаев, 1989. 448 б].

Романда қазақ даласына ғана емес, Орта Азияға, одан кең алғанда дүние жүзіне зор апат зардабы болатын экологиялық хал-ахуалды жан ділімен сезінген ғалымдар көзқарасын жеткізушілердің таласты-тартысты жиналыстар кезіндегі айтылуымен берілуі де шығарма өзегіндегі әлеуметтік тартыс табиғатын айқындайды:

«– Ата-бабамыздан қалған байлықтың басы – осы теңіз еді. Сені мен біз өзімізден кейінгі ұрпаққа сол байлықтан не қалдырдық? Кешегі біздің бала кезімізде «балығы тайдай тулаған» деп ақындар жырлаған телегей теңіз орнына соңыра тұз бетіне шығып, шаңдақ бұрқырап, топырақ борап жататын сахара шөл ме? Қылтиған көкті күйдіріп жіберетін өрттей аптап аңызақ па? Соңыра бізден кейінгі ұрпақ құс ұшса – қанаты күйіп, аң жүгірсе – тұяғы күйетін өрттей ыстықта бір тамшы су таппай кенезесі кеуіп бара жатқанда, сені мен бізге алғыс айта-ма? Жоқ! Жоқ, бауырым, тек қарғыс айтады! Лағынет айтады!» [Ә.Нұрпейісов, 1999. 226 б]. Бұл – Арал теңізінің өз деңгейінде сақталуын, сол арқылы бүкіл әлемдік тіршілік тынысының бірқалыпты болуын қамтамасыз етуді ойлайтын нағыз қайраткер ғалымдар, саналы азаматтар (Жәдігер, Аққұба жігіт, т.б.) көзқарастарының ортақ үні. Көркем шығарманың реалистік сипаты қаламгердің өзі жетік білетін өмір шындығының тарихи деректілігін сақтай отырып, көркемдік қиял сарынын да енгізе жазылуымен айқындалады. Жазушы қарапайым халық тұрмысындағы тұрмыстық қиыншылықтармен бетпе-бет келгенде де ата-бабалар бейіттері жатқан атамекендерінен кеткісі келмей қарайлап, жоқшылыққа да, ауа райының қолайсыздығына да төзген адамдардың көнбісті мінезді дағдыларын оқырмандарға шынайы қалпымен жеткізген. Арал теңізіндегі, оның маңындағы көлдердегі балықты аулауды ғана кәсіп еткен адамдардың сол кәсіптерінен ериксіз ажырап қалған жағдайдағы дағдарғандары, ақыры басқа жаққа қоныс аударуға бел байлағандары, Жәдігердің қарт балықшыларды үмітті сөздерімен («Бұл Арал баяғы ата-бабалар заманында талай тартылып, талай тасыпты. Осы жолы да аңысын аңдап көрелік. Кім біледі, Құдай оңдай су көтеріліп, кәрі Арал баяғы қалпына қайтып келер!») жұбатқанын оқимыз.

Халықтың тарих белестеріндегі кезеңдерінде талай қиыншылықтардан, әсіресе аштықтан сақтап қалған Арал теңізі мен оған құйып жатқан өзендер, маңайындағы көлдер – бәрі де кейінгі қиыншылық туындаған кезде халықтың жадында қайта жаңғырады.

Романдағы қақтығыстардың негізгі себепкерлері – Арал теңізін біржолата құрғатып, құртып, оның босаған табанын ауыл шаруашылығы жүйесіндегі жаңа еңбек орындарына айналдыруды ұсынатындар. Яғни, ол – кеңестік кезеңнің әсіре романтикалық-революциялық, әпербақан, содыр ұстанымының белсенділері қолданған тәсіл. Табиғатты бағындыру, Жер – Ананы адамдарға табындыру, жасанды көлдерді, теңіздерді қолдан жасау, т.б. жасандылықты, жалғандықты шынайы өмір ағынына заңдылықтай етіп енгізуге тырастану – материалдық және рухани мәдениет салаларындағы экологиялық апатты жағдайға жеткізгендігі мәлім.

Романдағы қоғамдық-әлеуметтік ой-сана қақтығыстарының себепкерлері – өмір дамуы заңдылығына қарама-қарсы, саяси-идеологиялық, әкімшілік-әміршілік тоталитарлық басқару жүйесінің солақай жоспарларына ғана негізделген жалған теориясымақтар иелері. Басты кейіпкер академик Әзім және оның қолдаушы кеңестік саясатты жүзеге асырушылар (Мәскеудегі басқару орталығы, Бабаев сынды «жаңашылдар», т.б.) – бәрі де Арал теңізінің құрғатылуын, одан әрі болатын «гүлдену дәуірін» насихаттауды пәрменді, белсенді жүргізеді. Роман құрылысындағы кейіпкерлер диалогтарының тартысты бір

сәтіндегі олар айтып тұрған сөздер, туған жерді, атамекенді ешқашан қимайтын, оны тастап басқа жаққа көшкісі келмейтін халықтың біраз бөлігінің көңілдеріне жұбаныш әкелуі де мүмкін еді.

Көркем эпикалық шығарманың реалистік сипатын айқындай түсетін ерекшеліктер қатарында кейіпкерлердің диалогтары мен монологтарындағы ойларды назарға аламыз. Кейіпкер сөзі – шығарма арқауындағы прототиптік негізге жинақталған адамдарға ортақ пікір.

Әзім және оның көзқарасын ұстанушылардың кеңестік тоталитарлық әмірлік-әкімшілікпен орталықтандырылған, шовинистік-отаршылдық санамен өктем күшке айналғандарға қосыла көзқамандық-сатқындық пиғылмен жүргенін аңғарамыз. Жалған теориямен халықтың басын айналдырған кеңестік саяси-идеологиялық рухтағы ғалымсымақтардың ортақ пікірі де сол уақыт шындығын көз алдымызға толық елестетеді:

«Бүкіл Аралдың берген балығын соңыра біз ақ мақтадан алған бір жылғы өніммен өтейміз. Соңыра Тұран ойпаты сияқты Арал ойпаты деп аталатын теңіз астынан босаған осынау жерден біздің ұрпақтарымыз ақ мақта өндіріп, дүние жүзілік рекорд жасайды» [Ә.Нұрпейісов, 1999. 226 б].

Автордың көркемдік шешімі арқылы кеше ғана бір топта, бір бағдарлы ұстаныммен жүргендердің бүгін кенеттен «сыншыл», «отаншыл», «халық қамын», «Арал тағдырын ойлаушы» «қайраткер» бола қалғанына куә боласыз. Жылдар бойы Әзім тектес талай жалған ғалым-басшылармен бірге жүрген, бәрін білетін адамдардың кенеттен әділдік орнатушы, «қылмыстарды ашушы», «обырларды ауыздақтаушы», «халық қамын ойлаушы» бола қалғанына еш иланбайсыз. Шығармадағы реалистік сипат пен көркемдік қиял сабақтастығы тіршілік қозғалысындағы осындай қайшылықты шындықтың да бар екендігін оқырманның ақыл-ой таразысына салады.

Эпикалық шығарма желісіне бастан-аяқ өзекті желі болып тартылған әділдік пен әділетсіздік тартысында оқырманның көз алдында осы екі мәселенің де мәңгіден кем жатқан егізделген қалпы елестей береді. Философия ғылымында үнемі назарға алынатын қарама-қайшылықтардың өзара күресі мен бірлігінен құралатын табиғи-тарихи шындығын есімізге аламыз.

«Соңғы парыз» романындағы ұлты да, мекені де бір адамдардың шындығы айқын көрініп тұрған Арал тағдырына қатысты мәселедегі әділдік пен әділетсіздік тартысына түсетінін де тіршіліктегі бағзы замандардан келе жатқан қайшылықтар қақтығыстарының тоқталмайтын, үзілмейтін жолы аясында түсінуге болады. Екі түрлі көзқарасты ұстанушылардың барлығы да өзіндік өрісімен ғана пайымдайды. Сондықтан, роман авторы Аққұба жігіт және оның жақтастары, жалпы осы шығармадағы адал адамдар (Жәдігер, т.б.) арқылы адам ақыл-ойының тіршілікке пайдалы шынайы ғылым ұлағатпен ұстануын ұсынады. Бұл орайда, қазіргі заманға философиялық зерттеулер ұстанымына да жүгінеміз. Профессор Т. Ғабитов «Адам болмысын пайымдау тәжірибесі» атты еңбегінде жеке тұлға мен қоршаған орта қатынасын ғылыми пайымдайды:

«Адам – ақыл-ойы бар әлеуметтік жан. Оның іс-әрекеті белгілі бір мақсатқа бағынады. Күрделі қазіргі әлемде мақсатқа сай қимылдау үшін көп біліп қана қоймай, сонымен қатар адамның түбірлі мүддесі мен заман талабына сай дұрыс шешімдер қабылдап, дұрыс мақсаттар таңдай білу қажет. Ол үшін ең алдымен әлемді терең және дұрыс түсіну, яғни жалпы және жеке мақсаттарды және оларға жету әрекетінін, тәсілдерін таңдауға мүмкіндік беретін дүниетанымның қажеттілігі шарт. Адамға қоршаған ортада бағдар жасауына, оны өзгертуіне көмек беретін – ғылым» [Философиялық зерттеулер, 2006. 296 б].

Шынында да, «Соңғы парыз» романындағы қақтығыстар шын ғылыми ойлау мен жалған долбарлау көзқарастары арасында өрбіген. Романның көркемдік шешімі арқылы шын ғылыми ойлаудың бәрібір салтанат құратыны қоғамдық-әлеуметтік өзгерістердің болуымен, уақытша дәуірлеген Әзім тектестердің ақырында күйреуімен дәлелденген.

Романдағы Бәкизат – күрделі болмысымен дараланған кейіпкер. Жазушы қазақ ауылында туып-өскен қыздың астанадағы жоғары оқу орынында оқып, оқуын бітіргесін Жәдігерге тұрмысқа шыққанын, одан кейін бір ұлды, бір қызды ана болғанын, балықшылар ауылындағы мұғалімдік қызмет атқарғанын роман-желісіндегі сюжеттік бөліктерде қамти отырып оқырманға жеткізеді. Бәкизаттың бойжеткен кезінде де, институтта оқып жүргенінде де Жәдігер де, Әзім де оған қызыға қарады, бірақ екеуінің көзқарасы екі бағытта болды. Жәдігердің – Бәкизатты ұнатуы күштірек, ал Әзімдікі қызығу, ол қыз сезімін өзінің қосымша қолдаушы қуат, демеу әсері ретінде ғана қабылдады.

Бәкизат – өзіне серік болатын еркектің аса көрнекті көріктілігін, аса сезімтал шабыттылығын, қуаттылығын, сонымен бірге ерекше өткір мінезділігін, дарындылығын, барлық істе де қабілеттілігін, т.б. саналуан сырлы, көп қырлы адам болмысын тілейтін әйел жынысы болмысының жинақталған тұлғасы.

Қорытынды

Қазіргі қазақ романы – әлем әдебиеттері тарихындағы озық классикалық үрдістер жалғастығындағы жанр. XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың бас кезіндегі әдеби үдерістің көрнекі саласын құрап келе жатқан қазақ романдарындағы өмір шындығының тарихилықпен, суреткерлік көркемдік шешіммен жазылғаны ұлттық сөз өнері дәстүрінің өркениет кеңістігіндегі классикалық деңгейін танытады. Бұл орайда,

әдебиеттанушы-ғалым Ж. Дәдебаевтың пікірімен біздің ойымыз сабақтас естіледі:

«Қазіргі қазақ романы тарих бетінде сақталған белгілі оқиғаның болған жағдайын, оның басты қозғаушы күштерін саралап талдай отырып, соның бәрінің логикалық және психологиялық дәлелін, жүйесін көркемдік заңдылықтарына орай анықтайды. ... Тарихи шындықтың дәлелдігін сақтай отырып, оған белгілі бір ой, мағына жарығын терең әрі шебер екшеп түсіру өмірлік құбылысты терең және жан-жақты ғана емес, сонымен бірге мүлде жаңа қырынан тануды қамтамасыз етті» [Ж.Дәдебаев, 2001. 121 б].

Демек, қазіргі қазақ романдарындағы реалистік сипат дегеніміз – тарихилық негізділіктің көрсеткіші. Тарихилық негізіндегі эпикалық шығармада поэтикалық көркемдік қиял арқылы қосылған бейнелеулер адам санасындағы эстетикалық,адамгершілік дүниетанымының шынайылығын, тереңдіктерін көрсетеді. Көркемдік ойлау тереңдіктері мен кеңістіктерінің эпикалық шығармалардағы поэтикалық сипаты ұлттық және жалпыадамзаттық көзқарастардың ортақ бірлігін аңғартады.

Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ романдарындағы реалистік сипат пен көркемдік қиял тұтастығы арқылы шығармаларға арқау болған қайшылықтар мен қақтығыстар негізі, жеке адам мен қоршаған қоғамдық-әлеуметтік ортаның үндестігі мен үйлесімсіздігі, т.б. мәселелер поэтикалық тұтастықпен анықталады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырғандар З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері: әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1983. – 368 б.
3. Нұрпейісов Ә. Соңғы парыз: Роман. – Алматы: Жазушы, 1999. – 472 б.
4. Ертедегі әдебиет нұсқалары / Құрастырушылар: Б. Кенжебаев, Х. Сүйіншәлиев, М. Жолдасбеков, М. Мағауин, Қ. Сыдиқов. – Алматы: Мектеп, 1967. – 208 б.
5. Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.
6. Адам бол! Что это значит?: Философиялық зерттеулер. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2006. – 292 б.
7. Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 340 б.

ОӘЖ 101.4602

БАЛТАБАЕВА ГАУҺАР САЯДІЛҚЫЗЫ,
Филология ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

КҮЗЕМБАЕВА АЙГЕРІМ БОРАНТАЙҚЫЗЫ,
Магистрант,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

МҰХТАР МАҒАУИН ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚ ДӘРЕЖЕСІ

Аңдатпа: Мақалада Мұхтар Мағауиннің ғылыми зерттеулеріндегі XY-XYIII ғасырлардағы ақын-жыраулар поэзиясының ұлттық құндылық дәрежесі айқындалған. Жыраулар поэзиясының құндылық деп танылуы заңды. Себебі ұлттық әдебиетіміздің жазба әдебиетпен ғана байланысын емес, ауызша таралса да, қазақ әдебиетініңбастауы болып тұрғаны көрсетілген.

Кілт сөздер: қазақ әдебиеті, жыраулар поэзиясы, ұлттық құндылық, ұлт тәрбиесі, концепция.

Аннотация: В статье определена степень национальной ценности поэзии поэтов-жырауов XY-XYIII века в научных исследованиях Мухтара Магауина. Законно, чтобы поэзия жырау была признана ценностью. В связи с тем, что наша национальная литература имеет не только связь с письменной литературой, но и устное распространение.

Ключевые слова: казахская литература, поэзия жырау, национальные ценности, национальное воспитание, концепция.

Abstract: the article defines the degree of national value of the poetry of zhyrau poets of the XV-XVIII centuries in the scientific research of Mukhtar Magauin. It is legitimate to recognize the poetry of zhyrau as a value. Because it is shown that our national literature is not only related to written literature, but is also a source of Kazakh literature, although it is distributed verbally.

Keywords: Kazakh literature, zhyrau poetry, national value, education of the nation, concept

Кіріспе

Қазақтың заңғар жазушысы, тарихшысы, ұлттық жәдігерлерді жинаушы, ұлттық құндылықтарды сақтаушы Мұхтар Мағауин – бірнеше қасиет пен құзіреттерді бойына жинаған энциклопедист.

«Қобыз сарыны» монографиясын хандық кезеңде өмір сүрген, ақылшы, кеңесші болған, тоқтам айтып, халық мұңын жеткізе білген жыраулар поэзиясы туралы жазып шықты. XY-XYIII ғасырларда өмір сүрген ақын-жыраулар бұл еңбекке арқау болған.

Негізгі бөлім

Бұл еңбегінде М. Мағауин қазақ әдебиетінің жауһарларын тізіп береді. Бар-жоғы 25 жасында аталған еңбекті жазып, оқырманға ұсынады. Жас зерттеушінің архив пен кітапхананның табалдырығын тоздырып, қазақтың өткен әдебиетін жинап, классикалық жыраулар поэзиясын әдебиет қоржынына толтырып бергені ұлтымыздың тарихы мен әдебиетін түгендеп бергендігін көрсетеді *[Мағауин М., 2007, 204 б.]*. Тек қазақ әдебиетінің қоржынын толықтырып қана қоймай, бұл әдеби туындылар ұлтымыздың рухани және мәдени арнасын да толықтырғанын айта кетуіміз керек. Себебі олардың, яғни жырауларымыздың, дидактикалық ойлары тәрбиеде үлкен рөл атқарады. Сол себептен жырауларымыздың мол да бай мұраларын бүгінгі жастарымыздың тәрбиесіне қажетті тәлімдік құралы деп танып, оларды патриоттық сезімге бөлеп, елі мен жерін сүюге, құрмет тұтуға баулып, гуманитарлық қағидалардың негізгі ұстанымы бола алатындығын жас ұрпақ санасына сіңіру қажет. Ұрпағымызды ұлттық рух негізінде тәрбие беру тұрғысынан алғанда жырауларымыздың мол мұрасы өзінің терең мәнін жоғалтқан емес. Сонымен қатар ақын-жырауларымыз тереңнен толғап жазған жырларының негізінде бойына елжандылық сезімін қалыптастырады.

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев біздің халқымызға жолдаған Жолдауында аалдымызға мақсатымызды айқын қою керектігін, егер жақсы өмір сүргіміз келсе, еркіндікті бағалауымыз керектігін, ата-бабамыздан мұра болып келе жатқан құндылықтарымызды қастерлей білуіміз керектігін айтады. Балаларымыз бен немерелеріміздің лайықты өмір сүргенін қаласақ, ұлтымыздың негізгі символдарын, құндылықтарын ұмытпауымыз керек дейді *[Назарбаев Н., 1999]*.

Алдына осындай мақсаттарды қоя отырып, қазақ халқы ұлы мұраттарын іскер асыратынын қадап айтады. Бүгінге жеткенге дейін қаншама қадау-қадау тұлғаларымыз ұлттық әдебиет, мәдениет, саясат жолында қаншама еңбегі мен өмірін сарп етті. Қарқынымыз бен арынымыз тоқтамаса, әлем мойындайтын ел боламыз. Ол

үшін өткенімізді қадірлеп, жыраулар поэзиясындағы әрбір астарлы ойды анықтап, ұрпақ ұшін, болашақ үшін пайдалана білуіміз керек. Жыраулар поэзиясы ұлттық рухты түсірмей, биікке көтеретін, ұлы мұраттарымызды іске асыруда септігі тиетін, Тәуелсіздің тұғырын мықтай түсетін құндылық болып саналады. Жырауларымыздың өлшеусіз еңбектерін бағамдай да бағалай білуіміз керек.

Профессор, әдебиеттанушы Г.Ж. Пірәлиева «Қазақ әдебиеттануы және ұлттық идея» деген еңбегінде: «Шындығына келгенде, автор айтып отырғандай ешқандай саячсатқа көбейтін, заманына ілеспейтін, нағыз ұлттық идея, ұлттық мүдде мен мақсат – осы құндылықтарда жатыр емес пе?» деген пікір білдіреді *[Піралиева Г., 2015, 18 б.]*.

Расында, ұлттық идея, ұлттық мінез, ұлттық мүдде т.б. сынды ұлттық құндылықтарымыз жыраулар поэзиясында тұнып тұр. Осы құндылықтардың нағыз қайнар көзі ретінде М.Мағауин жыраулар поэзиясын алып, жинап, қаттап, саралап, талдап берді.

Ұлттық құндылықтарды дәріптеумен қатар өмірлік қағида да жыраулар поэзиясының шырайын келтіріп тұрады. Философиялық көзқарастарынан қалыптасқан жүйелі ойларын әдебиеттанушы ғалымдар түрлі концепцияларға жіктеп көрсетеді. Концепция деген сөз – философия термині. Белгілі бір көзқарастар жиынтығы десек те болады. Уикипедияда бұл сөзге мынадай анықтама берілген: «Концепция от латинского слова «система понимания» дей келіп, ары қарай былай таратып көрсетеді: 1) комплекс взглядов на что-либо, связанных между собой и образующих взаимосязанную систему; 2 определенный способ понимания, трактовки каких-либо явлений; основная точка зрения, руководящая идея для их освещения; 3) система взглядов на явления – в мире, природе, обществе; 4) ведущей замысел,конструктивный принцип – в научной, художественно, технической, политической и других видах деятельности; 5) ситема путей решения задачи; 6) способ понимания, различения и трактовки каких-либо явлений, порождающий присуще только ему соображения и выводы *Глобальная.., 2012, 42 с.]*.

Бұған қоса: «Концепция определяет стратегию действий. Различным концепциям соответствует свой терминологический аппарат деген пікір де қосады. Осы анықтамаға қарап отырып, осы термин атауының бір нәрсеге деген ортақ көзқарас екендігін көреміз.

Концепцияның тарихи, білімдік, ғылыми, философиялық, математикалық, маркетингтік т.б. түрлері бар. Нақты мәселені ғана қарастыратын кіші концепциялар болады. Сонымен қатар жинақтап көрсететететін ірі концециялар болады. М. Мағауин жинақтаған жыраулар поэзиясын оқи отырып, мынадай концепция түрлерін жіктедік:

1-кесте Жыраулар поэзиясындағы концепция түрлері

Ірі концепция	**Негізгі концепция**	**Уақ концепция**
Саяси-әлеуметтік концепция	рух концепциясы	«Мен», арман, елдік, ерлік концепциялары
Тарихи концепция	Тарихи тұлғалар концепциясы	Хан, жырау, кеңесші, еркіндік концепциялары
Мәдени концепция	Тұрмыс-тіршілік, өмірлік қағида концепциясы	Ақыл, білім, өнеге, өсиет, аманат, отбасы концепциясы
Философиялық концепция	Діни концепция	Жалған дүние, өмір, өлім концепциялары

Осы біз жіктеген концепциялар жыраулар поэзиясында көрініс табады.

Зерттеу мақаламызға арқау болып отырған ғалым Мұхтар Мағауин «Орта ғасырда қазақ поэзиясында жыраулар жетекші рөл атқарды. Жырау шығармалары әдетте нақыл, қанатты сөздерден құрпалған философиялық толғаулар түрінде келеді. Толғауларда жырау өзінің адам және заман жайында түйгендерін, тіршілікте, табиғатта болып жататын өзгерістер, оның мән-мағынасы жөніндегі түсініктерін баяндайды. Өздері өмір кешкен жаугершілік заман талабына сай ұмыр кешкен, кейде, тіпті батыр, қолбасы да болған жыраулар ерлік сарынды отаншыл жырлар туғызады. Жыраулар қолданған көркемдік тәсілдер жырау поэзиясының ішкі мазмұнымен орайлас» дейді *[Мағауин М., 1992, 102 б.]*.

Мұхтар Мағауиннің айтуынша, Шалкиіз ақынның тәрие алған бесігі Қазтуған мен Асан Қайғы жырлары. Сонымен қатар бізге жетпеген, біз білмейтін ақын-жыраулардың шығармашылығы мен халқымыздың сөз өнері болған. Солай бола тұра Шалкиіз ақынның поэзиясы өзіне дейінгі, өзі үлгі алған поэзиядан озық деп жазады. Бұл, әрине, ұстаздан шәкірт озғанның үлгісі. Қазтуған жыраудың толғаулары бала мінез көшпендінің ой-армандарын көрсететін, табиғат жайындағы түсінігінен хабар беретін шығармалар. Қазтуғанның жылы поэзиясының қасиеті де осында деп түйіндейді. Кең жазира далада көшпенді халықтың шарықтаған қиялы мен ой-армандырының қоры секілді Қазтуған толғаулары біз үшін құнды саналады. Соны-

мен қатар Шалкиіз ақынның шығармаларының өзіне тән ерекшелігі философиялық ойлар мен толғаныстардың мол кедесетіндігінде *[Мағауин М., 1992, 102 б.]*.

«Қобыз сарыны» еңбегінде «Ғасырлардан көктей өткен» деген эпиграфпен берілген тараушасында «Халқымыздың ескі әдеби мұралары біздің заманымызға қалай жетті деген сауал қойылса, әдетте: ауыздан-ауызға көшіп, бір ұрпақтан екінші ұрпақ жаттап сақталады деген жауап беріледі. Ал сонда мұра алғашқы қалпын қаншалық сақтайды, жаңа ұрпақ өзіне жеткен туындыға қаншалық өзгерістер енгізеді, иесін ұмытып, өз жанынан нендей қоспалар қосады – бұл мәселенің беті күңгірт. ...мұраның сақталуындағы жеткізушінің рөлі теріс бағаланды» *[Мағауин М., 2007, 179 б.]*.

Алғашқы құндылық – ол халықтың ауызба-ауыз таратуында. Ауызша таралуындағы ең бірінші мән беретін мәселе – өзгермей жетуі еді. Әрине, мүлде өзгермеді деуге де негіз жоқ. Бірақ бұл жерде Мұхтар Мағауин Махмұт Қашқаридың еңбегіндегі мақал-мәтелдердің бізге дейін өзгермей жетуін оның жатталып таралуымен байланыстырады. Біріншіден, мақал-мәтелдерде ұйқас, ырғақ бар. Өлеңге ұсқас. Сондықтан тез жатталады. Және соған сәйкес жатталған дүние өзгермей айтылғандықтан, бізге де аумай жеткен. Дәл осы жүйемен жыраулар поэзиясы да бізге жеткен деп санайды ғалым. Ұлттық құндылықтарымыздың бірі ақындық, киелі сөзді меңгеруі деп таниды.

Мұхтар Мағауин монографияның бірінші тарауында 15-17 ғасырлар арасында өмір сүрген Қазтуған, Асан қайғы, Доспамбет, Шалкиіз, Жиембет, Марғасқа жыраулардың өмірі мен шығармашылығы берілсе, екінші тарауда XYIII ғасырдағы Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар жыраулар мен Көтеш пен Шал ақын енген. Бұлардың әр шығармасында ұлттық құндылықтарымыз тұнып тұр. Ұлт болып қалыптасып, негізгі ұлттық мінезіміз бен ұлттық мүдделерімізді осы кезде қалыптастырдық десек те болады.

Зерттеуші Қ. Мәмбетов Қазақ хандығы дәуірі кезіндегі жырауларымыздың поэзиясы еліміздің, халқымыздың күнделікті өмірінде кездесетін түрлі оқиғалар мен жағдайлардағы негізгі мәселелерге арналатындығын жазады. Өткен күнге көз тастапе, бүгінгіні сараптап, болашаққа ұлттық құндылық ретінде жеткізу қажет деп санайтын категорияларды жырлап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізгендігін айтады. Аса мәнді идеялардың ұраншысы болған деген пікір айтады *[Мәмбетов Қ., 2015, 3 б.]*.

Ақын жыраулар туралы ғалым-жазушы М.Мағауин: «Ой тереңдігімен, өз заманының көкейкесті мәселелерін көтерумен ғана емес, көркемдік сапасымен өзгеше Бұқар шығармалары ғақлия толғаныстар, нақыл афоризмдер түрінде келеді. Бейнелі суретке бай, ұлттық бояуы қанық, көркемдігі кемел. Дәстүрлі жыраулық поэзияның көркемдеу тәсілдерін жете меңгерген Бұқар туындыларының өлең өлшемі өте күрделі. Міне, осының бәрі Бұқар жырауды көне қазақ поэзиясының ең тұлғалы өкілдерінің қатарына көтерді. Бұқар өнернамасы әлденеше ғасырлық тарихы бар жыраулар поэзиясының қорытынды түйіні іспеттес болды», - дейді *[Мағауин М., 1992, 102 б.]*.

Қазақ халқы өзі жеке қалыптаспы, хандығын құрған соң, өз алдына жеке ел болып, жауапкершілік бұрыңғыдан да зорая түстін. Осы кезеңде халық ішіндегі мұң-мұқтажды айтып отыратын жыраулардың, олардың толғаулары арқылы айтқан ойларының маңызы ерекше болды. Елдік пен ерлікті қатар жырлай отырып, бір идеологияға жұмылдырып отырды халықты.

Қазақ өзі жеке хандық құрған соң, халық алдында үлкен жауапкершілікке ие болды. Бір халық болып өмір сүру уәдесін жекелеген тайпалар алдында орындау, бір ту астына бірігу, жерді сақтап қалу, бірлікті игеру, халықты бір идеяға жұмылдыру деген секілді ірі-ірі істердің хандық алдында тұрғаны мәлім. Ал ханның кеңесшісі ретінде ел сөзін ханға, ханның ой-арманын елге жеткізуші жыраулардың арманы асқақ болды. Әр толғауларында ерлік, елдік, арман, жақсы өмір, бірлік, бір идеяға ұйысу мәніндегі тақырыптар қазақтың кең даласын біріктіріп тұрған еді.

«Қобыз сарынынан» өзге де көркем-тарихи туындыларында хандық дәуірдегі қазақ бейнесін хандық, жыраулық, батырлық категорияларымен сипаттап жазған туындылары жазушының қазақ өмір сүрген жерде сұранысқа ие деп ойлаймыз. Ғылыми, тарихи, әдеби зерттеулерге арқау бола бермек. XIX ғасырдағы әдебиетімізді Шоқан Уәлихановтың біраз жинағаны белгілі *[Уәлиханов Ш., 1985, 102 б.]*. Бірақоған дейінгі әдебиетіміз жиналмаған болатын. Осы олқылықтың орнын М. Мағауин толтырды.

Біздің ұлттық әдебиетіміз бен тарихымыз XIX ғасырдан басталатындай әсер қалдыратынын Шоқан Уәлихановтың зерттеулерінен бастап жүргендігін ғалымдар да жазып жүрді. Осы кезеңді 4 ғасырға жылжытып, мұрағаттарды ақтарып, ұлттық мұрамызды толықтырғаны ұлттық құндылықтар қатарын көбейткені деп танимыз.

XIX ғасырдың соңын ала, төңкеріске шейін Қазанда көптеген өлең кітап, жинақтар басылып шықты. Дулаттың «Өсиетнамасы», Шортанбайдың «Бала зары», түрлі қиссалар.

XIX ғасырда жазба әдебиет туғанын М.Әуезов те нығыздай айтты. Әрине, бұл қазақ әдебиетінің тек жазба әдебиет келгеннен кейін ғана пайда болды деген сөз емес екенін сол кезең ғалымдарының бәрі де ұқты. Қазақ әдебиетінің тамыры тереңде екенін білді.

XIX ғасыр әдебиетіне байланысты Сәбит Мұқанов 1942 жылы мынандай тұжырым жасады. XIX ғасыр әдебиетінің дәуірлері одан бұрынғы ғасырлардың әдебиет дәуірлеріндей көмескі емес, айқын, ашық. Мәселен: XIX ғасырдың алғашқы жартысында ұлт бостандығын жырлайтын

әдебиет жасалды. XIX ғасырдың 50-70 жылдарында «Зар заман» әдебиет басым болды. XIX ғасырдың 70 жылдардан бастап просветительдік (мәдениет үндеуші) әдебиет туды.

XIX ғасыр әдебиетінің негізгі бітім-болмысы, саяси-тарихи жағдайлары Х. Досмұхамедұлы, М.Әуезов, С. Мұқанов, Қ. Жұмалиев, Ы. Дүйсенбаев, Ә. Қоңыратбаев, Б.Кенжебаев, Х. Сүйіншәлиев, С. Қирабаев, Т. Кәкішов, Р. Бердібаев, М.Мырзахмедов. М. Мағауин, А. Жақсылықов, Б. Омаруұлы т.б ғалымдар еңбектерінде жан-жақты қарастырылды.

Бірақ XIX ғасырға дейін қазақ әдебиетінің озық үлгілеріболғанын М.Мағауин өзінің зерттеулерінде келтіріп, ұлттың қоржынын толтырды.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, Мұхтар Мағауиннің зерттеулерінде ұлттық мүдде басым, айқын көрінеді. Ұлттық мүдде қазақ әдебиетінің арналарын кеңейтіп, ұзартудан, тарихын әріден бастап, тереңдетумен байланысты. Қазақ әдебиеті тақыр жерден емес, құнары мол, мәні терең, астары терең сөздерден пайда болғандығын дәлелдеген. Осы арқылы ұлттық мүддені негізгі нысан етіп, қазақ әдебиетінің бастауларын алтын әріптермен тарих бетіне жазып, ұлтымыздың, әдебиетіміздің мерейін асырды. Қазақтың жыраулар әдебиетін ұлттық құндылық деп қарап, мәнін тереңдетті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Глобальная трансформация – Русский проект. – Internal Predictor USSR. 2012 г. Москва. 42 с.
2. Мағауин М. Қобыз сарыны: XY-XYIII ғасырларда жасаған қазақ ақын-жыраулары. – Өңделіп, 5-ші басылуы. – Алматы: Мектеп, - 2007. – 192 бет.
3. Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет: Жоғарғы оқу орындары студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі. 1992. – 170 б.
4. Мәмбетов Қ., «Сарысу» газеті, 2015 ж. 18 шілде.
5. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 282 б.
6. Піралиева Г. Қазақ әдебиеттануы және ұлттық идея. – Алматы, 2015. – 180 б.
7. Уалиханов Ш. Таңдамалы шығармалары, Алматы, 1985.

ОӘЖ 81.373

БУГЕНОВА ЛЭЛЯ АМАНЖОЛОВНА,
қауымдастырылған профессор,
М.Тынышбаев атындағы ҚазКҚА,
Email: lelya2106@mail.ru

КАРБОЗОВА АЛИЯ МУКАТАЕВНА,
Лектор,
«Тілдер» кафедрасы,
М.Тынышбаев атындағы ҚазКҚА

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕКСТОВ СМИ

Түйін. Бұл мақалада БАҚ тілінің ерекшелігі, оның қоғаммен тікелей өзара әрекеттесуіне байланысты оның үнемі дамуы мен өзгеруі, БАҚ дискурсы мәтіндерінің тиімділігін зерттеу, сонымен қатар сөйлеу құралдарын қолданудың өзара әрекеттесуін іздеу және оларды жарнамалық қызмет барысында қолдану нәтижесі қарастырылады. Осы мақаладағы авторлық ұжым қазіргі уақытта БАҚ тілінің рөлі мен маңыздылығын дәлелдеуге тырысты. Бұқаралық коммуникация саласын – радио, теледидар, газеттер, журналдарды, оның ішінде бүкіләлемдік ғаламтор – Интернетті зерттеу мәселесі адам өмірінің басқа салаларында дискурсивті тәжірибенің жалпы көлемінен әлдеқайда көп болатын сөйлеуді қолданудың негізгі көлемін алып жүреді. өзектілігін жоғалтпайды.

Кілт сөздер: тілдің ерекшелігі, тікелей өзара әрекеттесу, дискурс мәтіні, сөйлеу құралдары, жарнама қызметі, сөйлеуді пайдалану

Резюме. В данной статье рассматриваются особенности языка СМИ, его постоянное развитие и изменение в связи с непосредственным взаимодействием с обществом, изучение эффективности текстов медийного дискурса, а также поиск взаимодействия между использованием речевых средств и результатом их использования в рекламе. Авторский коллектив в данной статье попытался обосновать роль и значение языка средств массовой информации в настоящее время. Вопрос изучения сферы массовой коммуникации – радио, телевидения, газет, журналов, в том числе Всемирной паутины и интернета – несет в себе основной объем речевого употребления, который значительно превышает общий объем дискурсивной практики в других сферах человеческой жизни и не теряет своей актуальности.

Ключевые слова: специфика язык, прямое взаимодействие, текст дискурса, речевые средства, рекламная деятельность, речепользование

Summary. This article discusses the specifics of the media language, its constant development and change due to direct interaction with society, the study of the effectiveness of media discourse texts, as well as the search for interaction between the use of speech tools and the result of their use in advertising. The author's team in this article tried to prove the role and significance of the language of mass media now. The question of studying the sphere of mass communication – radio, television, Newspapers, magazines, including the world wide Web and the Internet – carries the main volume of speech use, which far exceeds the total volume of discursive practice in other areas of human life does not lose its relevance.

Key words: specifics language, direct interaction, discourse text, speech tools, advertising, speech use

Общеизвестно, что статус «язык СМИ», как отдельного самостоятельного явления, закрепляется в научной среде в 90-е гг. XX века и предваряет целый ряд исследований в этом направлении. Анализ текстов периодической печати, радио и телевидения представленный в работе С.И. Тресковой позволил дать характеристику языку массовой коммуникации, указать на полифункциональность стилистики этого феномена [Трескова С.И., 1989, с.178]. Опираясь на теорию семиотики, информатики и лингвостатистики Б.В. Кривенко в книге «Язык массовой коммуникации: лексико-семиотический аспект» рассматривает вопросы иерархии функциональных стилей, типологии речи, структуры публицистических жанров на основе комплексного системного анализа газетной, радио-, кино- и телевизионной речи [Кривенко Б.В., 1993]. Особое внимание привлекает рассмотрение проблем функционирования русского языка в СМИ с учетом языковых, так и экстралингвистических факторов при взаимодействия языков и культур в работе В.Г. Костомарова [Костомаров В.Г., 1994]. Всесторонний анализ особенностей речеупотребления в сфере массовой коммуникации представлен в фундаментальном труде Ю.В Рождественского «Теория риторики», где раскрываются значимые свойства медиа-текстов: коллегиальный и корпоративный характер их производства целыми организациями, а не отдельными людьми: «массовая информация является глобальным текстом, объединяющим разные языковые сооб-

щества с их различными социальными речевыми структурами» [Рождественский Ю.В., 1997]. Необходимо отметить также работы С.И. Сметаниной с позиции развития концепции языка СМИ в лингвитстической и культурологической парадигме [Сметанина С.И., 2002]. Автор подчёркивает, что конструктивным принципом организации языка в газетно-публицистическом стиле, обеспечивающим выполнение основных функций СМИ, традиционно признаётся принцип чередования стандартных (немаркированные языковые единицы, существующие в готовой форме, однозначно воспринимающиеся и легко переносимые из текста в текст) и экспрессивных (маркированные элементы медиатекста, выражающие авторское отношение к содержанию высказывания и оценку) сегментов текста [Добросклонская Т.Г., 2008, 24].

С.И. Сметанина отмечает, что рассмотрение текстов СМИ в контексте культуры позволяет не только получить ценностную информацию о состоянии языковой культуры общества, но и осмыслить процессы речедеятельности в их функционально-стилевой динамике.

Таким образом, можно констатировать, что к концу XX века концепция языка СМИ вполне сформировалась, а сам термин прочно вошёл в научно-лингвистический обиход.

Содержание и структурные особенности текстов СМИ были предметов изучения различных школ и направлений таких, как социолингвистика, прагматика, семиотика, психолингвистика, функциональная стилистика, с позиции дискурсивного анализа, контент-анализа, когнитивной лингвистики, а также в рамках когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. О необходимости тщательного и систематического изучения текстов массовой коммуникации на современное состояние языка так, как в них быстрее, чем где бы то ни было, находят отражение и фиксируются многочисленные изменения языковой действительности, все те процессы, которые оказываются характерными для современного речеупотребления. Это отмечает академик Г.В. Степанов: «Главная особенность использования языка в современном мире – массовый характер коммуникации, то есть небывалое расширение числа общающихся людей и усложнение форм общения, причем не только внутри одноязычного коллектива, но и между носителями разных языков в пределах многонациональной страны и в мировом масштабе. Использование средств массовой информации, не изменяя общей стратегии речевого акта (сообщить что-то или убедить в чем-то), значительно усложняет задачу «говорящего», ведь «адресат» у него теперь не один человек, а миллионы читателей, зрителей, слушателей. Чем больше людей вовлекаются в акт коммуникации, тем более универсальной, общей должна быть форма сообщения» [Кривенко Б.В., 1993, 38].

Тексты массовой информации, мгновенно запечатлевающие любое событие, любое движение жизни, словно фотография. При анализе словосочетания «язык средств массовой информации» исследователи выделяют три наиболее распространённых значения: во-первых, язык СМИ – это весь корпус текстов, производимых и распространяемых средствами массовой информации; во-вторых – это устойчивая внутриязыковая система, характеризующаяся определённым набором лингвостилистических свойств и признаков; и, наконец, в третьих, особая знаковая система смешенного типа с определённым соотношением вербальных и аудиовизуальных компонентов, специфическим для каждого из средств массовой информации: печати, радио, телевидения, Интернета.

Проиллюстрируем данные определения, к первому можно отнести следующее высказывание: «Обладая высоким престижем и самыми современными средствами распространения, язык СМИ выполняет в информационном обществе роль своеобразной модели национального языка. Он во многом формирует литературные нормы, языковые вкусы и предпочтения, оказывает влияние на восприятие политики, идеологии, искусства и литературы» [Степанов Г.В., 1984, 5]. Ко второму относим определение данное Ю.В. Рождественским: «Массовая информация является глобальным текстом, объединяющим разные языковые сообщества с их социальными языковыми структурами. Несмотря на различие языковых систем, понимаемых лингвистически, массовая информация обладает принципиальным единством смысла и направленностью содержания» [Рождественский Ю.В., 1997, 477], тогда как к третьему отнесем: «Телевизионная речь представляет собой некоторую весьма сложно организованную совокупность разновидностей, воплощающихся в различных жанрах. При этом тенденция к увеличению и расширению «свободных» жанров впрямую связана с повышением эффективности воздействия телеречи, с наиболее полным проявлением функции воздействия, которая наряду с функцией сообщения является ведущей в языке средств массовой информации» [Лаптева О.А., 2000, 11], а также определение Б.В. Кривенко: «При обращении к специфике использования языка в текстах массовой информации исследователь сталкивается с взаимодействием двух систем: естественной системы, которой является человеческий язык, и искусственной системы средств массовой информации, созданной человеком с использованием различных технологий» [Кривенко Б.В., 1993, 7].

Изучение влияния массовой коммуникации на соотношение устной и письменной форм речи, языковой нормы, рассмотрение языка

массовой информации с точки зрения функционально-стилистической дифференциации, исследование критериев типологической классификации медиа-текстов, в том числе рассмотрение медиа обусловленных систем, таких как реклама и связи с общественностью составляет теоретическую основу концепции языка СМИ.

Так, известный специалист в области функциональной стилистики Д.Н. Шмелев пишет: «Отдельные языковые явления в области современного словоупотребления, фразеологии, синтаксиса, представленные газетным материалом, изучены в настоящее время достаточно хорошо. Однако на вопрос о том, какое место принадлежит газетному языку среди других функциональных разновидностей языка, трудно дать вполне бесспорный ответ. Действительно, возможны различные точки зрения», многочисленные работы в этом направлении подтверждает данную точку зрения [Шмелев Д.Н., 1977, 66].

Обзор научной литературы показывает, что в последние годы растет количество исследований, посвященных анализу именно языка отдельных средств массовой информации, а также изучению различных типов медиатекстов – новостей, аналитики, публицистики, рекламы. Специализированное изучение свойства телевизионной речи представлено в работах О.А.Лаптевой «Живая русская речь с телеэкрана», тогда как речеупотребление языка СМИ в Интернете подробно представлено в работах А.Белла, А. Годдар.

Исследования текстов СМИ невозможно без рассмотрения медиатекстов, главной составляющей медиалингвистики, сущность которой заключается в определении текста не как «объединённой смысловой связью последовательности знаковых единиц, основными свойствами которой являются связность и целостность», а выходя за пределы этого определения, обусловленные медийными свойствами того или иного средства массовой информации. Подобное углубление в язык СМИ привело к расширению самого понятия «язык массовой информации», а тем самым повлекло к принятию языка СМИ как знаковой системы смешанного типа, сочетающей в себе вербальные и аудиовизуальные коды, позволило определить языковую специфику каждого конкретного средства массовой информации. Радиотекстам и текстам прессы свойственно сочетание дополнительных возможностей вербального и невербального воздействия на реципиента, как графические (размер шрифта, наличие иллюстраций, расположение) компоненты в печатных СМИ, аудиальные (сочетание словесного и звукового ряда, интонации, темпа, индивидуальных качеств голоса, шумовых эффектов). Например, текст на телевидении состоит не только из словесной ткани, но последовательно разворачивается сразу на нескольких уровнях: вербальном, видеоряда и звукового сопровождения, образуя единое целое и приобретая черты объёмности и многослойности, и представляет общую картину кодифицированного воздействия на общественное сознание средством массовой информации.

Вместе с тем развитие Интернет технологий привело к дальнейшему совершенствованию языка СМИ как средства информационно-психологического воздействия. Потому как: «Язык Интернета – это сложная многоуровневая мультимедийная система, вобравшая в себя достижения всех традиционных средств массовой информации. Вербальный текст в Интернете приобрёл новое «сетевое» измерение, позволившее разворачивать текст не только линейно, но и, с помощью ссылок, в глубину межтекстовых связей» [Добросклонская Т.Г., 2008, 21-22]. Многие ученые считают, что подобное понимание медиа является подтверждением известного всем тезиса канадского социолога Маршалла Макклюэна «The medium is the message», т.е. медийные свойства СМИ определяют характер сообщения в массовой коммуникации. Таким образом, утверждается, что язык СМИ является кодом, универсальной знаковой системой, с помощью которой в индивидуальном и массовом сознании формируется картина окружающего мира.

Сегодня язык СМИ все более понимается не только как весь корпус текстов, функционирующих в сфере массовой коммуникации, но как устойчивая внутриязыковая система, характеризующаяся вполне определенным набором лингвостилистических свойств и признаков. При этом одной из важнейших характеристик данной системы является соотношение вербальных и аудиовизуальных компонентов, специфическое для каждого средства массовой информации, будь то печать, радио, телевидение или Интернет.

Старейшим средством массовой информации является газета, в котором сформировались основные стилистические приемы и средства характерные для языка массовой коммуникации в целом, представляет наиболее доступный и удобный для лингвистического описания материал, в отличие от радио и телевидения, «в общем комплексе средств массовой информации, куда наряду с газетой входят и журнальная пресса, и радио, телевидение, кино и другие новые формы общения с массовой аудиторией, - газете принадлежит особенно важная роль. Это связано и с самой широкой повседневной доступностью газеты, и с огромным диапазоном многопрофильного выбора информации, и с синхронной многоплановостью содержания каждого номера, и с информационной оперативностью газеты, и с фиксированностью ее материала в удобной для пользователя форме» [Васильева А.Н., 1982, 7]. Данный фактор позволил ученым

В.Г.Костомарову, А.Н.Васильевой, И.П.Лысаковой, О.А.Лаптевой, Г.Я.Солганику рассматривать газетные тексты информационной направленности, в качестве базового компонента языка средств массовой информации. Определяя газетно-публицистический стиль как стиль газетных и журнальных статей, а также публичных выступлений, однако при этом отмечают: «Газетно-публицистический стиль не обладает замкнутостью ни по отношению к другим стилям, ни по соотношению его внутренних разновидностей. Эти разновидности подчас имеют очень мало общего друг с другом, а подчас их трудно отличить друг от друга, но вместе они составляют единственную в своем роде систему, целостный организм, особое сложное качество» [Васильева А.Н., 1982, 4].

С целью обозначения данного виртуального, всепроникающего, не имеющего территориальных границ и осязаемых барьеров явления используется целый набор терминов и понятий: информационное пространство, информационная среда, информационное поле, медиасреда, медиалингвистика, инфосфера. Таким образом, говоря о роли СМИ в дискурсивной практике языковых процессов, необходимо подчеркнуть, что мы имеем в виду не только и не столько изменения, вызванные внедрением новых информационных технологий, сколько качественные преобразования в общей лингвокультурной ситуации. Как отмечается в различных трудах «медиалингвистикамедиалингвистика занимается исследованием определённой сферы речеупотребления – языка масс медиа» [Добросклонская Т.Г., 2008, 35].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Трескова С.И. Социолингвистические проблемы массовой коммуникации. М., 1989, с.178
2. Кривенко Б.В. Язык массовой коммуникации: лексико-семиотический аспект. Воронеж, 1993.
3. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. Анализ речевой практики: масс-медиа М., 1994
4. Рождественский Ю.В. «Теория риторики», М., Добросвет, 1997, 476 с.
5. Сметанина С.И. Медиатекст в системе культуры, СПб.: Изд. Михайлова, 2002
6. Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. Москва, 2008. - 203 с.
7. Степанов Г.В. Стихия языка в стихии споров // Литературная газета. № 26. 1984.
8. Лаптева О.А. «Живая русская речь с телеэкрана», М., УРСС, 2000
9. Шмелев Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях. М., 1977
10. Васильева А.Н. Газетно-публицистический стиль речи. М., 1982

ОӘЖ 81.373

БУГЕНОВА ЛЭЛЯ АМАНЖОЛОВНА,
қауымдастырылған профессор,
М.Тынышбаев атындағы ҚазКҚА,
Email: lelya2106@mail.ru

КАРБОЗОВА АЛИЯ МУКАТАЕВНА,
Лектор,
«Тілдер» кафедрасы,
М.Тынышбаев атындағы ҚазКҚА

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕКСТОВ СМИ: ПОНЯТИЕ «МЕДИЙНОГО ДИСКУРСА»

Түйін. Бұл мақалада БАҚ тілінің ерекшелігі, оның қоғаммен тікелей өзара әрекеттесуіне байланысты оның үнемі дамуы мен өзгеруі, БАҚ дискурсы мәтіндерінің тиімділігін зерттеу, сонымен қатар сөйлеу құралдарын қолданудың өзара әрекеттесуін іздеу және оларды жарнамалық қызмет барысында қолдану нәтижесі қарастырылады. Осы мақаладағы авторлық ұжым қазіргі уақытта БАҚ тілінің рөлі мен маңыздылығын дәлелдеуге тырысты. Бұқаралық коммуникация саласын – радио, теледидар, газеттер, журналдарды, оның ішінде бүкіләлемдік ғаламтор – Интернетті зерттеу мәселесі адам өмірінің басқа салаларында дискурсивті тәжірибенің жалпы көлемінен әлдеқайда көп болатын сөйлеуді қолданудың негізгі көлемін алып жүреді. өзектілігін жоғалтпайды.

Кілт сөздер: тілдің ерекшелігі, тікелей өзара әрекеттесу, дискурс мәтіні, сөйлеу құралдары, жарнама қызметі, сөйлеуді пайдалану

Резюме. В данной статье рассматривается вопрос специфика языка СМИ, его постоянное развитие и изменение в силу прямого взаимодействия с социумом, изучения эффективности текстов дискурса СМИ, а также поиск взаимодействия применения речевых средств и результат их применения в ходе рекламной деятельности. Авторский коллектив в этой статье попытался доказать роль и значимость язык СМИ в настоящее время. Вопрос изучения сферы массовой коммуникации – радио, телевидение, газет, журналы, в том числе и Всемирная Паутина – Интернет несут в себе основной объем речепользования, который намного превышает общий объем дискурсивной практики в прочих сферах человеческой жизни не теряет своей актуальности.

Ключевые слова: специфика язык, прямое взаимодействие, текст дискурса, речевые средства, рекламная деятельность, речепользование

Summary. This article discusses the specifics of the media language, its constant development and change due to direct interaction with society, the study of the effectiveness of media discourse texts, as well as the search for interaction between the use of speech tools and the result of their use in advertising. The author's team in this article tried to prove the role and significance of the language of mass media now. The question of studying the sphere of mass communication – radio, television, Newspapers, magazines, including the world wide Web and the Internet – carries the main volume of speech use, which far exceeds the total volume of discursive practice in other areas of human life does not lose its relevance.

Key words: specifics language, direct interaction, discourse text, speech tools, advertising, speech use

В современном обществе с каждым днем информационные потоки расширяют свои границы, приобретают особую роль в постоянном поиске рынка новых эффективных средств воздействия на массы. Перед лингвистами встают вопросы изучения эффективности текстов дискурса СМИ, а также поиск взаимодействия применения речевых средств и результат их применения в ходе рекламной деятельности. Специфика языка СМИ, его постоянное развитие и изменение в силу прямого взаимодействия с социумом является предметом постоянного научного исследования лингвистов, историков, культурологов, психологов и социологов. Газетные, журнальные, а в современный период интернет-статьи, «посты» являясь предметом изучения, дают нам возможность составить определенное представление о времени и эпохе. «Динамичное развитие традиционных СМИ: печати, радио, телевидения, появление новых компьютерных информационных технологий, глобализация мирового информационного пространства оказывают огромное влияние на процесс производства и распространение слова» [Добросклонская Т.Г., 2008, 3].

Тексты СМИ становятся объектом изучения, в силу того, что сфера массовой коммуникации – радио, телевидение, газет, журналы, в том числе и Всемирная Паутина – Интернет несут в себе основной объем речепользования, который

намного превышает общий объем дискурсивной практики в прочих сферах человеческой жизни. При этом корпус текстов, ежедневно производимых и передаваемых по каналам СМИ, продолжает постоянно увеличиваться.

Важной характеристикой нового информационного общества является его глобальный характер. Новое информационное сообщество модернизирует способы и методы распространения и обмена информацией, ставит новые требования, размываются национальные границы и барьеры, радикально меняется структура мирового информационного пространства, интенсивно влияет на гомогенизацию мировоззрения людей и человеческих ценностей, универсализацию культуры и культурных моделей, усиливается динамизм и обостряя спрос на информационные услуги, и вносит свои изменения в телекоммуникационный рынок Казахстана. Мирошников М. отмечает тот факт, что Республика Казахстан обладает большим потенциалом для развития телекоммуникаций [Мирошников М., 2001]. Так по результатам исследований указывается, что стремительное развитие создает предпосылки для развития спутникового ТВ, широкополосных телекоммуникационных сетей. В настоящее время на рынке кабельного телевидения в стране два крупных игрока – «Алма-ТВ» (14 городов Казахстана) и «Icon».

Ситуация в современном медийном пространстве Казахстана характеризуется воздействием двух внешних факторов, а именно со стороны России и Узбекистана, соответственно информационные поля базируются на русскоязычном и казахоязычном полях, которые формируются, в значительной степени, российскими средствами массовой информации. В Казахстане в данное время продается больше российских печатных изданий, чем казахстанских.

Массовые издания «желтой прессы» и появление «электронных желтых газет» определяют дифференциацию СМИ в периодических изданиях, среди которых можно привести в пример республиканская газета «Караван» (на русском языке) и региональная газета «Замана» (на казахском языке), «Навигатор», оппозиционного характера «Эпоха», «Ак жол - Казахстан», «Время», «ЖасАлаш», «Ассанди таймс», «Соз», «Азат», «Казахстан», «Exclusive», «Мир Евразии», «Kazakhstan», «Алматы ақшамы», «Вечерний Алматы» и другие. Рынок внутренний региональныйпредставлен телеканалами «КТК», «31 канал», «Рахат ТВ», «Телевидение города Астаны» и другие. Лидерами по количеству действующих СМИ в республике являются города Алматы, Астана, Южно-Казахстанская область, Карагандинская область и Восточно-Казахстанская область. При этом преобладающее большинство СМИ - негосударственные.

На данном этапе в СМИ идет тенденция резкого увеличения информационных потоков, появления независимых СМИ, медийных организаций, электронных газет, Веб-изданий, что указывает на формирование новых рынков информационных услуг.

В качестве процесса направленной передачи информации массмедиа понимается как жестко ориентированное на получение адекватного эффекта, интегрированный с визуальным комплексом (знак или зрительный образ) дискурс, воздействующий на массовое или индивидуальное сознание. Индивид (как потребитель и как продуцент) стремится к визуализации коммуникации; у него возникает потребность скорее в наблюдении, нежели в чтении (Г. Дебор, М. Маклюэн, Ж. Бодрийяр), что вызывает попытку выстроить интеракционную модель дискурса, главным принципом в котором является взаимодействие в условиях культурно-социальной сферы (E. Goffman, D. Schiffrin). Интеракционная модель построена на направлении по выявлению «механизма» демонстрации смыслов и их передачи получателю по коммуникативным каналам, иными словами, по определению презентационной сущности дискурса в целом [Шейгал Е.И., 2000, 29-34]. Средства массовой коммуникации обеспечивают указанную презентационность сущность, делая ее доступной для его когнитивной деятельности. Язык СМИ, являясь инструментом виртуализации реальности, формируют свою систему концептов, тогда как дискурс является пространством для реализации указанных концептов. Для нас же важным является выявление способа концептуализации и реализации концепта в дискурсе.

Концепт, актуализируя и объективируя себя в своей умственной (мышление), предметной (практика) и знаковой (семиозис), представляет собой исходную идеальную базу порождения актуальных смыслов и картин тех идеальных миров, которые выстраиваются мышлением и выражаются языком речи [Воробьева О.Л., 2004]. Подобное понимание концепта дает возможность ход построения языка СМИ как инициатора и участника информационного процесса. Вся воздействующая сила языка направляется на изменение ментальной рамки социума, задействуются широчайшие логические и семиотические возможности, заложенные в языке [Голанова Е.И., 2000, 83-86].

Данный факт подтверждается количественными показателями в исследованиях, так, например, растущее количество телевизионных каналов (на просторах Казахстана демонстрируются более 160 телевизионных каналов разных стран), предлагается их дальнейшая специализация: каналы преимущественно новостные (например, CNN — Cable News Network), развлекательные (MTV), спортивные (Eurosport), образовательные (Discovery Channel), музыкальные и т.п. Возни-

кают новые радиостанции, появляются новые газеты и журналы, рассчитанные как на широкую аудиторию, так и на удовлетворение интересов самых различных возрастных, профессиональных и социальных групп. Огромный вклад в постоянное наращивание массива медиа дискурса вносит коммуникация в мировой сети Интернет (World Wide Web). Распространение сетевых версий печатных изданий, появление онлайновых публикаций – всё это способствует увеличению общего числа текстов, функционирующих в мировом информационном пространстве, которое рассматривается исследователями как особая сфера речеупотребления, обладающая своими признаками и особенностями [Добросклонская Т.Г., 2008, 6].

С целью обозначения данного виртуального, всепроникающего, не имеющего территориальных границ и осязаемых барьеров явления используется целый набор терминов и понятий: информационное пространство, информационная среда, информационное поле, медиасреда, медиалингвистика, инфосфера. Таким образом, говоря о роли СМИ в дискурсивной практике языковых процессов, необходимо подчеркнуть, что мы имеем в виду не только и не столько изменения, вызванные внедрением новых информационных технологий, сколько качественные преобразования в общей лингвокультурной ситуации. Как отмечается в различных трудах «медиалингвистика занимается исследованием определённой сферы речеупотребления – языка масс медиа» [Добросклонская Т.Г., 2008, 35].

Изучение на интерлингвистическом уровне динамики дискурса и роли в этом процессе СМИ, предполагает рассмотрение механизмов взаимодействия языков, а именно, способов заимствование лексических единиц, взаимовлияние стилей вещания. Примером может служить то, что явно прослеживается при анализе медиа дискурса рекламы доминирующее влияние английского языка на мировое информационное пространство. Если брать во внимание геополитическое расположение и исторические предпосылки, то казахстанское СМИ в большей степени привержено влиянию российского медиадискурса.

Внутриязыковое изучение роли СМИ обращает наше внимание на функционирование языка в рамках одного лингвокультурного ареала, где, в первую очередь, можно выделить следующие языковые процессы:

1) тенденция к размыванию чётких стилевых границ;

2) распространение норм разговорного стиля в базовом корпусе медиаречи (новости, информационная аналитика, комментарий);

3) тиражирование ошибочного речеупотребления (неправильное ударение, грамматические ошибки, неверная сочетаемость);

4) снижение речевой нормы за счёт употребления в СМИ жаргонизмов, ненормативной лексики и т.д. [Добросклонская Т.Г., 2008, 14].

Подчеркивая данные тенденции Т.Г. Добросклонская отмечает: «Основные типы медиатекстов – новости, информационная аналитика (commentandanalysis), публицистика (features) и реклама, находясь в постоянном взаимодействии и непосредственной временной и пространственной близости (публицистика и информационно-аналитические программы прерываются рекламой, новости соседствуют с комментарием и т.п.), естественно оказывают влияние друг на друга. Иногда это приводит к появлению новых жанровостилистических гибридов типа «инфотейнмент» (infotainment) или «инфомерция» infomercial). Включение в новостные материалы развлекательного или рекламного компонентов диктуется всё тем же ключевым стремлением массовой коммуникации – привлечь как можно большую аудиторию [Добросклонская Т.Г., 2008, 15]. Также, автор известной книги «Живая русская речь с телеэкрана» О.А.Лаптева пишет: «Влияние звучащих средств массовой информации на языковые процессы трудно переоценить. Теперь язык прессы и звучащих средств массовой информации всё менее смыкается с книжно-письменным типом литературного языка. Информационная и официальная телевизионная речь испытывают огромное по силе воздействие устно-речевой стихии, происходит неконтролируемое смешение книжно-письменных и устно-разговорных речевых особенностей, что способствует общему снижению речевой культуры» [Лаптева О.А., 2000, 3].

Ведущие ученые так или иначе рассматривавшие дискурс в СМИ отмечают, что он обладает огромными возможностями, а также огромным влиянием на массы при понимании специфики подачи материала. В том числе отмечается, что результатом подобного рода коммуникативной интеграции является взаимопроникновение текстов друг в друга, что выражается в заимствовании отдельных фрагментов либо черт других текстов.

Многочисленность теорий, описывающих медиа феномен, его многоаспектность формирует многообразие концепций, теорий и суждений, что приводит к отсутствию строгости формулировки, наличию противоречий и несогласованности друг с другом. Наблюдаемая тенденция смещения полюса исследований к проблемам речевого воздействия, их лингвистических и паралингвистических возможностей на примерах отдельных видов дискурса: неискреннего, политического, ритуального, религиозного, рекламного, дискурса масс-медиа и других.

Определение стилевого статуса, выделение текстов СМИ из общего потока текстов является основной задачей ученых, однако, при этом

это представляется достаточно сложным, в силу сложности и стилевой разнородности текстов массовой коммуникации. В свою очередь, на проблематичность в данном вопросе указывает, в частности, Ю.В. Рождественский в книге «Теория риторики»: «Трудность исследования массовой информации не только в том, что нет традиции специального исследования массовой информации, но и в особой сложности предмета, т.е. самой массовой информации. Сложность массовой информации вызвана, во-первых, тем, что массовая информация как текст создается коллективно и коллегиально, во-вторых, тем, что массовая информация охватывает, обнимает своим содержанием все прочие виды и разновидности устного и письменного слова. Поэтому характерные особенности устного слова, литературы и письменности включены в массовую информацию. Таким образом, массовая информация - комплексный по способу создания и всеобъемлющий по устно-письменным источникам текст» [Рождественский Ю.В., 1997, 229]. Это подчеркивает и Т.Г. Добросклонная: «Общую закономерность в эпоху тотальной информатизации общества составляет существование особого языка СМИ. Аккумулируя языковую, социальную т культурно-историческую память конкретных языков, он используется для производства текстов массовой коммуникации, приобретающих межнациональный характер» [Добросклонская Т.Г., 2008, 24].

Значительный рост текстов, циркулирующих в сфере массовой коммуникации, переход их в одну из ключевых сфер современного речепользования, способствовало активному изучению свойств текстов СМИ во второй половине XX века, когда внимание российских и зарубежных ученых стали привлекать самые различные аспекты использования языка в СМИ: от лингвостилистических и прагматических до функционально-семиотических. Вопросы языкового обеспечения массовых коммуникационных процессов рассматривались в работах Г.В.Степанова, Д.Н. Шмелева, В.Г.Костомарова, О.А.Лаптевой, Г.Я.Солганика, Ю.В.Рождественского, А.Н.Васильевой, С.И.Сметаниной, Т.Г.Добросклонской, Т.ван Дейка, Алана Белла, Мартина Монтгомери, Нормана Фейерклафа.

Общеизвестно, что статус «язык СМИ», как отдельного самостоятельного явления, закрепляется в научной среде в 90-е гг. XX века и предваряет целый ряд исследований в этом направлении. Анализ текстов периодической печати, радио и телевидения представленный в работе С.И.Тресковой позволил дать характеристику языку массовой коммуникации, указать на полифункциональность стилистики этого феномена [Трескова С.И., 1989, с.178]. Опираясь на теорию семиотики, информатики и лингвостатистики Б.В.Кривенко в книге «Язык массовой коммуникации: лексико-семиотический аспект» рассматривает вопросы иерархии функциональных стилей, типологии речи, структуры публицистических жанров на основе комплексного системного анализа газетной, радио-, кино- и телевизионной речи [Кривенко Б.В., 1993]. Особое внимание привлекает рассмотрение проблем функционирования русского языка в СМИ с учетом языковых, так и экстралингвистических факторов при взаимодействия языков и культур в работе В.Г. Костомарова [Костомаров В.Г., 1994]. Всесторонний анализ особенностей речеупотребления в сфере массовой коммуникации представлен в фундаментальном труде Ю.В Рождественского «Теория риторики», где раскрываются значимые свойства медиа-текстов: коллегиальный и корпоративный характер их производства целыми организациями, а не отдельными людьми: «массовая информация является глобальным текстом, объединяющим разные языковые сообщества с их различными социальными речевыми структурами» [Рождественский Ю.В., 1997].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. Москва, 2008. - 203 с.
2. Мирошников М. Кабельные сети «Алма-ТВ» в Казахстане// Теле-Спутник, сентябрь 2001 г., № 9 (71)
3. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса: монография. - М.; Волгоград: Перемена, 2000
4. Воробьева О.Л. «Экспрессивность газетной рекламы РБ с позиции коммуникативно-деятельностного подхода». Минск, 2004. – С. 9-11.
5. Голанова Е.И. Устный публичный диалог: жанр интервью//Русский язык конца XX столетия. М.,2000. С. 427-453
6. Лаптева О.А. «Живая русская речь с телеэкрана», М., УРСС, 2000
7. Рождественский Ю.В. «Теория риторики», М., Добросвет, 1997. -476 с.
8. Трескова С.И. Социолингвистические проблемы массовой коммуникации. М., 1989. - 178 с.
9. Кривенко Б.В. Язык массовой коммуникации: лексико-семиотический аспект. Воронеж, 1993
10. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. Анализ речевой практики: масс-медиа М., 1994

ББК 81’367

ДӘРМЕНҚҰЛОВА РАЯ НҰРСҰЛТАНҚЫЗЫ,
ф.ғ.к., доцент,
Қазақ тіл білімі кафедрасы,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
E-mail: rainur70@mail.ru

ӘМІРОВ ӘБДІБЕК ЖЕТПІСҰЛЫ,
ф.ғ.к., аға оқытушы,
Қазақ тіл білімі кафедрасы,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
E-mail: abdibek71@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ДАҒДЫЛЫ ІС-ӘРЕКЕТТІ, ҚИМЫЛДЫ БІЛДІРЕТІН БАЯНДАУЫШТАР: ТҮРЛЕРІ, ЖҰМСАЛУ НОРМАСЫ

Аннотация: Мақалада қазақ тіліндегі дағдылы іс-әрекетті, қимылды білдіретін баяндауыштардың әр түрлі формалары негізінде жасалуы мен жұмсалу ерекшеліктері норма тұрғысынан қарастырылады. Баяндауыш қызметінде жұмсалатын етістіктердің синтетикалық және аналитикалық тәсілмен жасалуына қатысты мысалдар беріледі. *Барушы еді* типті баяндауыштардың қолданыстағы көрінісі, құрылымдық жайы айтылып, түркі тілдермен салыстыра отырып талданады.Сондай-ақ, осы баяндауыштардың жұмсалу жиілігіне көркем әдебиеттерден мысалдар беріліп, олардың нормалық сипатына қатысты тұжырымдар баяндалады.

Тірек сөздер: баяндауыш, тілдік норма, етістік, құрылым, синтаксистік жүйе.

Аннотация: В статье особенности различных форм образования и употребления сказуемых, выражающих повторяющиеся действия, движения в казахском языке рассматриваются как нормативные. Даются примеры глаголов в роли сказуемых, образованных синтетическим и аналитическим способом. Дается анализ употребления, структурной особенности, а также сопоставление с тюркскими языками сказуемых по типу *барушы еді*. Вместе с тем, даны примеры из художественной литературы на частотность употребления подобных сказуемых, и сделан вывод об их нормированности.

Ключевые слова: сказуемое, языковая норма, глагол, структура, синтаксическая система.

Annotation: In the article, the features of various forms of formation and use of predicates which express repeated actions and movements in the Kazakh language are considered as normative. Examples of verbs in the role of predicates formed in a synthetic and analytical way are given. The analysis of usage, structural features, as well as comparison with the Turkic languages of predicates by the type of barushy edi is given. At the same time, examples from fiction on the frequency of use of such predicates are given, and a conclusion is made about their normalization.

Keyword: predicate, language norm, verb, structure, syntactic system.

Кіріспе

Тілдің синтаксистік құрылысында болып жатқан өзгерістер алдымен оның құрамына енетін жеке сөздер тіркесінен, тұлғалардың құрылымынан айқын көрінеді. Уақыт өткен сайын сол құбылыстардың толығу, жетілу, жаңару бағыттарын айқындай отырып, олардың қайсысының өзгерімпаз екендігін, қандай категориялар мен нормалардың тұрақты, өміршең болатындығын және оның тіл дамуындағы мәнін ашу маңызды болып табылады. Тілдің даму барысында кейде екі түрлі (не одан да көп) жүйе қатарласа қолданыла келіп, оның ішінде тілдің даму тенденциясына сәйкес келген біреуі жалпы халықтық сипат алып, тілдік норма ретінде танылады да, өзгесі қолданыстан шығарыла бастайды. Жалпы әдеби тілдік норманың кейбір сәттерінің өзгеріп, жаңаларының қолдау табуы синтаксис саласында да кездесіп жатады.

Іс-әрекеттің, қимылдың қалпын білдіретін баяндауыштар етістіктердің қандай да бір аналитикалық формалары негізінде жасалуына тікелей қатысты.

Негізгі бөлім

Тілімізде іс-әрекеттің, қимылдың әр қырын (қалпын, қарқынын) танытатын баяндауыштар етістіктердің әр түрлі формалары негізінде жасалады. Олардың әрқайсысының жасалуы мен құрамы әр қилы болғандықтан, тіл жұмсау дағдымызда түрленіп тұрады.

Баяндауыш қызметінде жұмсалатын субъектіге дағдылы істі, әрекетті, қимылды білдіретін етістіктер синтетикалық және аналитикалық тәсілмен жасалады. Ол баяндауыштар *-ушы еді* және *-тын/-тін(-атын, -етін) еді* құрамында жасалады: *баратын-баратын еді- барушы еді. Барушы еді* типті баяндауыштардың морфология-

лық құрамы айқын көрініп тұр. Бұл тіркесімдегі *барушы* бару қимыл есімі, *-шы* есім тудыратын жұрнақ, ол заттанған(субстантивтенген) есім сөздерше жіктеледі: мен *айтушымын*. Етістік мәнінде *-ушы,-уші* тұлғалы сөз *еді* көмекші етістікпен тіркесіп келгенде қолданылады. Баяндауыштық форма құрауға тірек болатын *еді* көмекші етістік жақтық көрініс алып түрленеді. Мысалы:

1. Мұғалім жаңа тақырыпты басқа балаларға ұғындыра алмай әлекке түсіп жатқанда, мен үнемі партаның суырмасына жасырып, кітап *оқып отырушы едім* (Қ.Жұмаділов).

2. Ербол қонақ әйелдерді *білмеуші еді* (М.Әуезов).

3. Уайым қайғы дегеннің не екенін *білмеуші едік* (Т.Нұрмағамбетов).

-ушы еді тіркесімінің баяндауыш қызметінде жұмсалуы поэзия тілінде де ұшырасады.

Өлместей оны *көруші ең,*
Соған да қарсы *келуші ең.*
Аяған сонан жаныңды,
Кімге сақтап *беруші ең.*
(Шәкәрім Құдайбердиев)

Мысалдардағы курсивпен жазылған баяндауыштар қимылдың, іс-әрекеттің созылыңқы сипатын және аяқталған шегін көрсетіп тұр.

Қазақ тіл білімінің қай саласында болсын өз ізін қалдырған және тілдік проблемалар жөнінде өзіндік пікір айтқан тілші **-** ғалым А.Байтұрсыновтың «Тіл тағылымы» атты еңбегінде *-ушы еді* тіркесіміне байланысты айтқан пайымдауына назар аударайық: «Есімшеге *еді* қосылып айтылса, бұрынғы істі көрсетеді. Сондықтан ол түрін «*бұрынғылық*» дейміз, есімшеге *екен* қосылып айтылса, баяғы істі көрсетеді: сондықтан бұл түрін «*баяғылық*» дейміз, мәселен, *барушы едім, барушы едің, барушы еді* - бұлар бұрынғылық. *Барған екенмін, барған екенсің, барған екен*- бұлар баяғылық» [*Байтұрсынов А.,1992,254-б.*]**.** Демек, ғалым *-ушы еді* тіркесімін бұрын ертеректе болған іс**-**әрекетті көрсететінін атайды.

Түркі тілдерінің салыстырмалы **–** тарихи грамматикасын зерттеген Н.З.Гаджиева осы тіркесімге қатысты айтар ойы мынадай: «Қазақ тілінде бұрын болған іс-әрекеттің қалпын білдіретін өткен шақтың 2 түрі бар. Олар *беруші едім* «я обычно давал» және осы мағынадағы *беретін едім***.** Егер бірінші түрі басым болса, онда оны қазақ тілінің классификациялық белгісі деп есептеуге болады. Бұл жағдайда ол қарачай-балкар және қырғыз тілдеріне жақындайды. Егер екінші түрінің қолданысы басым болса, онда бұл белгімен қарақалпақ тіліне көбірек жақындайды [*Гаджиева Н.З., 1975, 243-б.*].

Н.А.Баскаков пен Н.Т.Сауранбаев *айтушы* типті морфологиялық құрамды есімшелік форма тұрғысынан қарастырады. Академик Н.Т.Сауранбаев қазіргі қазақ тілінде осы шақ есімшенің дамуында басқа түркі тілдеріндегідей етістіктен алыстап зат есім, сын есімге айналу, яғни лексикалану бағыты бар екенін айтады[*Сауранбаев Н.Т., 200, 249-б.].* Сондай-ақ башқұрт [*Дмитриев Н.К.,1948,190-б.*], өзбек [*Кононов А.Н.,1948,206-б.*] тілдерінің зерттеушілері *-ушы/-уші* тұлғаларының бұл тілдерде де етістік мәнінен ажырап, бірте-бірте кәсіптік мәнді зат есімге айналып жатқанын айтады. Бұл жағдай қазақ тілінде де көрініс алады.

Е.Ағманов қазақ тілінде *-ушы* тұлғалас есімшелі тіркестердің қолданылу аясының тарылуын олардың бірқатарының субстантивтеніп, есім сөздер тобына өтуімен байланыстырады[*Ағманов Е.1992, 86-б.*].

Орта Азия елдерінің ішінде түркмен тілінде (диалект) *-учы/-ушы* өткен шақтың көрсеткіші ретінде жұмсалады [*Багыев Х.,1965, 20-б.].* Сондай-ақ Сібір татарларының тілінде (*-уцы итім*) [*Тумашева Д.Г.,1969,45-б.*], Кавказда карачай-балкар тілдерінде де ұшырасады [*Филоненко В.И.,1940,18-19-б.].* Басқа түркі тілдерінде *-учы/-ушы* есімше тұлғасында қолданылады[*Баскаков Н.А., 1952,435-б.*]. Мысалы: қарақалпақ тілінде *жолавшы* «направляющий», татар тілінде *баручы* «идущий».

Субъектіге дағдылы іс-әрекетті білдіретін баяндауыштардың екінші бір түрі *-атын/-етін* тұлғалы есімшеден жасалып, бұрын болған іс-әрекеттің бірнеше қайталанып, дағдылы қалыпта орындалатынын білдіреді. Сөйлемде оның жекеше және көпше түрлерінің бірінші және екінші жақтарына жіктік жалғауы жалғану арқылы жұмсалады. Мысалы:

1. Қалайда көзге түсуге, қалайда алға шығуға *ұмтылатынмын* (М.Мағауин).

2. Кей күні ойыннан кейін мен кешкі тамақты ішіп ап, Бапайдың үйіне *баратынмын* (С.Мұратбеков).

3.Әйтеуір, екеуміз тіл табыса *бермейтінбіз* (Б.Нұржекеев).

4.Сонда Қаулен екеуің бізге: «Сендерді тәшек шағып отырсын деп алғанымыз жоқ»,- деп *ұрсатынсыңдар* (Т.Нұрмағамбетов).

5. Шүкіман Абайды сыртынан *білетін* (М.Әуезов).

Жоғарыда келтірілген сөйлемдердегі *ұмтылатынмын, баратынмын, бермейтінбіз, ұрсатынсыңдар, білетін* сөздері қимылдың белгілі бір уақыт ішінде өткен процесс екенін және әрекеттің бірнеше рет қайталанғандығын, дағдыға айналғандығын аңғартып тұр.

Сөз болып отырған *-атын/-етін* тұлғалы есімшенің қай мезгілді білдіруі контекске байланысты көрінеді. А.Ысқақов бұл форманың бұрынғы я ертерек кезде болған амал-әрекетті көрсету үшін көбірек қолданылады да, осы шақ пен келер шақта болатын әрекетті білдіру үшін сирек жұмсалатынын айтады. Автор одан әрі оның ауыспалы сипатын жұрнақтың күрделілігінен болу керек деп жазады [*Ысқақов А.,1991, 302-б.*]. Демек, *-атын/ -етін* тұлғасының өткен

уақыттарда үнемі болып отырған, әдетке айналған, дағдылы машық болған амал әрекеттерді білдіруі басым екені аңғарылады. Бұл тұлғаның қай шақты білдірсе де, қажетінше, көптік, тәуелдік, септік, жіктік жалғауларын қабылдап, қолданысқа түскенде мағынасы айқындала түседі. Оның шақтық мағынасын баяндауыш қызметін атқарып тұрған етістіктен ажыратуға болады. Осы орайда ғалым Ы.Мамановтың пікіріне назар аударсақ, ол бұл форманың келер шақтық ұғымда қолданылуы оның негізгі мағынасы емес, ауыспалы мағынасы екенін көрсетеді[*Маманов Ы.,2007, 111-б.]*.

«Қазақ грамматикасы» атты еңбекте есімшенің бұл түрі ауыспалы өткен шақ деп аталатыны, ал дағдылы өткен шақ деп аталуы есімшенің бұл түрінің жіктеліп баяндауыш қызметін атқаруына байланысты екені сөз болады [*Қазақ грамматикасы, 2002, 533-б*.].

Тілдің синтаксистік жүйесіндегі формалардың мағыналық, функциялық қатынасын зерттеген профессор Р.С.Әмір «Жай сөйлем синтаксисі» атты еңбегінде бұл мәселе туралы былай ой қозғайды: «Есімшенің *еді* көмекші етістігін тіркестіруі (*келетін еді*) осы грамматикалық ыңғайдағы формаларға (*алған еді, алып еді* т.б.) тұлға жағынан бейімделуінің нәтижесі. *Еді* көмекші етістігінің қосылуы бұл баяндауышқа ерекше мағына үстемейді. *Еді* дағдылы істі білдіретін баяндауыштың өткен шақтық түріне де үстеледі: *келетін болған еді, келетін еді*» [*Әмір Р.С.,1998,128-б*.]. Мысалы:

1.Оралбай осыдан аз бұрын ойындағы тілек байлауы не екенін өзі де атап *айта алмайтын еді* (М.Әуезов).

2.Және сен білесің, мен бір сағатта басқа біреудің бес сағат, бес күн, тіпті, бес ай істеуге тиіс жұмысын *тындыра алатын едім* (М.Мағауин).

Қазақ әдеби тілінің бір ғасырлық даму, жетілу жолы баяндалатын «XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі» атты еңбекте *-атын/-етін* тұлғаларының «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетіндегі жұмсалуы туралы тұжырымды ой айтылады: «Қазіргі қазақ тілінде жиі қолданылатын *келетін*, *баратын* тұлғалы есімшелер «Айқап» журналында көбінде *келетұғын*, *баратұғын* түрінде қолданылады да, *-атын/-етін* қосымшасымен сирек кездеседі, ал «Қазақ» газетінде керісінше *тұғын* тұлғалы есімше өте сирек кездеседі де, көбінесе *-тын/-тін* қосымшасымен қолданылады. Есімшенің өткен шақтық *-тын* тұлғасы XIX ғасырда поэзия шығармалары тілінде *-тұғын/-тін* түрінде келеді, ал оның қазіргі нормасы *-тын* проза стилінде, оның ішінде де көркем прозадан басқа стильдерде (оқу педагогикалық, қоғамдық публицистикалық, ғылыми) қалыптасқан [*XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі, 2000, 143-б*.].

Осыған қатысты пікірді профессор Р.Сыздықтың еңбегінен кездестіруге болады. Автор тұңғыш газеттер тілінде «*-тұғын*» тұлғасының жиі қолданылатынын айта келіп, эпос жырларындағы қара сөзбен айтылатын бөліктерде де бұл тұлғалар сөйлеу тілінің нормасымен берілгеніне мысалдар келтіреді. Сондай-ақ фонетикалық трансформация жолымен грамматикаланған *тұрған* сөзінің (*тұрған > тұғын> тын ~тін*) XIX ғасырдың II жартысындағы қазақ әдеби тілінде соңғы екі варианты (*тұғын*, *тын*) қатар қолданылғанын атайды. Ал, Абай прозасының тілінде де көбінесе толық варианттары қолданылғанын ескертеді [*Сыздық Р. 1986, 276-б.]*.

Бұдан байқайтынымыз сол кезде әлі қалыптасып үлгермеген тұлға тәсілдердің түрліше жұмсалуы заңды құбылыс. XIX ғасырда қазақ грамматикасын сипаттап жазған еңбектерде ықшамдалған *-атын/-етін* вариантының сөйлеу тілінде қолданысқа ене бастағанын айтады. Ол П.М.Мелиоранскийдің еңбегінде айқын көрінеді[*Краткая грамматика казах-киргизского языка,1894, 62-б.]*. Кейін уақыт өте келе ықшамдалған варианты норма болып қалыптасты.

М.Жолшаева өткен шақ тұлғаларының ішінде *-атын/ -етін* қосымшалары мен *-ушы еді* тіркесімі арқылы берілетін шақ мағыналарымен қоса, аспектуалды семантиканы білдіруге қатысатындығын дәлелдеп, мысалдар келтіреді[*Жолшаева М.,2007, 280-б*.].

Баяндауыш қызметінде жұмсалатын дағдылы іс-әрекетті білдіретін өткен шақ тұлғалары өткен шақтың басқа түрлерінен өзінің екі түрлі мағыналық ерекшеліктерімен ажыратылады. Оның бірінші мағыналық ерекшелігі дағдылы өткен шақ сөйлеу кезінен біраз уақыт бұрын болған істі, қимылды білдіреді. Сондай-ақ дағдылы өткен шақ тұлғалары істің, қимылдың ертеректе бірнеше рет қайталанып, дағдыға айналғандығын көрсетеді. Бұл - форманың білдіретін екінші мағынасы.

Көрнекті ғалым Ы.Е.Мамановтың сипаттауынша, дағдылы өткен шақтың екі түрінің арасында ешқандай мағыналық айырма жоқ. Бұларды бірінің орнына бірін еркін жұмсай беруге болады [*Маманов Ы.,2007,111-б.]*. Мысалы: *айтатын-айтушы еді, білетінмін- білуші едім*.

Салыстырып көрейік:

1.Сондықтан оның желіні біліне бастасымен-ақ үй маңына арқандап, байлап *ұстайтын* (Т.Нұрмағамбетов).

2.Қашан да мұнтаздай боп жүрген жерін де таза *ұстаушы еді* (Т.Нұрмағамбетов).

Осы сөйлемдердің баяндауыштарын (*ұстайтын - ұстаушы еді*) алмастырып айтатын болсақ, бұлардың арасында айтарлықтай мағыналық айырмашылық сезілмейді. Дегенмен баяндауыштарды бір-бірімен алмастырып айта беруге болғанымен, әрқайсысының қолданылу ерекшелігі бар. Күрделі етістіктің аяқталған және созылыңқы сыпат формалары дағдылы өткен шақтың екі түрінде де кең қолданылып, өзінің грамматикалық мағынасын сақтайды.

Дағдылы іс-әрекетті, қимылды білдіретін баяндауыштардың қолданылу жиілігі

	-атын -етін	-атын мынн	-атын быз	- ушы еді	-ушы едік	-атын болды
С.Мұратбековтың «Жусан иісі» әңгімесі	50	3	24	9	9	7
Т.Нұрмағамбетовтың «Ата қоныс» әңгімесі	32	-	3	20	2	3

Салыстырулардың көрсетуі бойынша, мысалдардан байқағанымыздай

-ушы еді тіркесімнің жұмсалуының *-атын/-етін* тұлғасына қарағанда аз қолданылатынын ешкім жоққа шығармайды. Дегенмен ортақ мағынаны білдіріп, жұмсалуы жағынан екеуі де баяндауыш болып, синтаксистік қызметі жағынан синонимдік вариант ретінде жұмсалады. Өйткені олардың грамматикалық мағынасы, қызметі бірдей, жасалуында да тілдік ауытқу жоқ. Тіл қолданысымызда қазіргі қазақ тілінің грамматикасы норма деп таныған

-тын/-тін тұлғасының қолданылу жиілігі басым.

Қорытынды

Тілдің дамуына қоғам әсер етеді, бірақ тілдің дамуы қоғамның даму заңдары бойынша емес, өз дамуының ішкі заңдары бойынша жүзеге асады. Тіл өзіне тән ерекшеліктері бар, қоғамдық құбылыс болғандықтан оның қызметі күрделі. Тілдің жай- күйі, сипаты, оның тазалығы, құрылымдық элементтерінің қолданылу жиілігі қоғам уақытының әрбір кезеңіндегі сөз мәдениетінің деңгейімен анықталады. Сол себептен сөз мәдениетін жетілдіру, дамыту маңызды іс болғандықтан мемлекет тарапынан аса қамқор, қолдау жасау керек.

Функционалды синтаксистің теориялық негізі – синтаксистік бірліктерді, құрылымдарды олардың семантикалық, категориялық мәндері мен сөйлемнің құрам бөліктерін зерттеуге қол жеткізу. Сондықтан норманың өзіндік айрықша белгілері арқылы тілдік бірлікті қарастыру кезек күттірмейтін мәселе.

Қазіргі ғылыми, публицистикалық стильдерде тек осы тұлға қолданылады. Қазақ тілі өз дамуының бүгінгі сатысында нормадағы өзгерістерді тіл жүйесіндегі қозғалыстармен, тілдік бірліктердің жаңа өзара қатынасымен байланыста зерттеу мәселесін алға қойып отыр. Сондықтан нормаландыру аясында жаңа бағытта жұмыс жүргізу - бүгінгі күннің талабы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. –Алматы, «Ана тілі»,1992. -447 б.
2. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареалной лингвистики. 1975.-303с.
3. Сауранбаев Н.Т.Академик Нығмет Сауранбаевтың еңбектері.-Алматы, 2000.-409 б.
4. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. . –М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 276 с.
5. Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. 1948.–Ташкент, 1948. –282 с.
6. Ағманов Е. Қазақ тілінің тарихи синтаксисі. –Алматы: «Рауан», 1992.-240 б.
7. Багыев Х. Оламский диалект туркменского языка. -Ашхабад, 1965. -217 с.
8. Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар в отношении к татарскому и другим тюркским языкам. Автореферат докт. дисс. М., 1969. -28с
9. Филоненко В.И. Грамматика балкарского языка. Нальчик, 1940.-88 с.
10. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, Фонетика и морфология –М.: Наука, 1952. –Т.I, ч.1. –540 с.
11. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі.- Алматы: Ана тілі, 1991.-384 б.
12. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. -Алматы: Арыс, 2007.
13. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. - Астана, 2002.-784 б.
14. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі: (Оқулық). –Алматы, «Санат», 1998. –192 б.
15. XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. -Астана: Елорда, 2000. -343 б.
16. Сыздық. Р Абай шығармаларының тілі. -Алматы «Ғылым», 1986. . –176 б.
17. Краткая грамматика казах-киргизского языка. Ч.I, Фонетика и этимология. Сост. П.М. Мелиоранский. СПб., 1894.-72с.
18. Жолшаева М. Қазақ тіліндегі қимылдың өту сипаты категориясының негізгі сипаттамасы. Қазақ тілі ғасырлар тоғысында: теориясы, тарихы және қазіргі жайы. -Алматы: Арыс, 2007.-377б.

МРНТИ 19.01.11
УДК 659(574)

ДУЙСЕНГАЗЫ СЕРИКЗАТ,
канд.филол.наук., завед.кафедры телерадио и связи
с общественностью факультета журналистики и политологии.
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан
serikzat_dm@mail.ru

ИМАНҒАЛИЕВ БАУЫРЖАН,
доцент факультета журналистики и политологии.
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан
E-mail: baur.iman@mail.ru

АУЕЗХАНОВА АЛТЫНАЙ,
магистрант факультета журналистики и политологии,
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан
E-mail: auezkhanova_aa@inbox.ru

МЕДИАПЛАНИРОВАНИЕ И ЕГО РОЛЬ В ПРОДВИЖЕНИИ ПРОДУКЦИИ НА ПРИМЕРЕ БРЕНДА «PANDORA» В КАЗАХСТАНЕ

Аңдатпа. Бұл мақалада медиа жоспарлау ұғымы және оның тауарлар мен қызметтерді нарыққа жылжытудағы маңызы қарастырылады. Жарнамалық материалды тарату арналары кәсіпорынның маркетингтік стратегиясын жүзеге асыруда шешуші рөл атқарады. Барлық арналар мақсатты аудиторияға психологиялық және әлеуметтік-мәдени әсер етеді. Маркетинг қызметінде олар ең күрделі және қиын міндеттерді шешуге ықпал етеді – жаңа өнімге немесе қызметке сұранысты қалыптастырады және ынталандырады. Маркетингтік коммуникацияның әртүрлі элементтері өмірлік циклдің барлық кезеңдерін қамтитын өнімдерді нарықта толық және тиімді жылжытуға мүмкіндік береді. Қазіргі кезде жарнама және оның барлық компоненттері тұтынушылардың әртүрлі топтарына арналған және әртүрлі коммерциялық және коммерциялық емес мақсаттарға қызмет ететін өте күрделі өнімдер болып табылады.

Түйін сөздер: медиа жоспарлау, жарнама, маркетингтік коммуникациялар, жылжыту, жарнама стратегиясы.

Аннотация. В статье рассматривается понятие медиапланирования и его значимость в продвижении товаров и услуг на рынок. Каналы распространения рекламного материала играют важнейшую роль в реализации маркетинговой стратегии предприятия. Все каналы оказывают психологическое и социально-культурное влияние на целевую аудиторию. В деятельности маркетинга они способствуют решению наиболее сложных и трудно реализуемых задач – формирование и стимулирование спроса на новый продукт или услугу. Различные элементы маркетинговых коммуникаций позволяют полноценному и наиболее эффективному продвижению продуктов на рынке, охватывая все стадии жизненного цикла. Рекламная деятельность играет очень важную роль в системе продвижения продуктов или услуг. В настоящее время реклама и все ее составляющие представляют собой довольно сложную продукцию, которая предназначена для различных групп потребителей и служит для различных коммерческих и некоммерческих целей.

Ключевые слова: медиапланирование, реклама, маркетинговые коммуникации, продвижение, рекламная стратегия.

Abstract. The article discusses the concept of media planning and its importance in promoting goods and services to the market. Distribution channels of advertising material play a critical role in the implementation of the company's marketing strategy. All channels have a psychological and socio-cultural impact on the target audience. In marketing, they contribute to solving the most difficult realizable tasks - the formation and stimulation of demand for a new product or service. Various elements of marketing communications allow the full and most effective promotion of products on the market, covering all stages of the life cycle. Advertising plays a very important role in the promotion of products or services. Currently, advertising and all of its components are rather complex products that are intended for different groups of consumers and serve various commercial and non-commercial purposes.

Keywords: media planning, advertising, marketing communications, promotion, advertising strategy.

Ситуация возникновения тезиса «медиапланирование» связана с работой журналиста и рекламиста в одном лице - Роджера Бартона. В 1964 г. на базе итогов изучений производительности маркетинговых промоакций, проводимых разными компаниями, он выявил особенный смысл событий по работе с медиа каналами в процессе планирования и реализации совокупности рекламных коммуникаций. Работая с медиа каналами, Бартон предлагал разрабатывать определенную стратегию и концепцию, а не случайное размещение рекламных материалов в СМИ. Данные медиийные стратегии позволят использовать разные инструменты и средства массовой коммуникации с высоким результатом. Позже понятие медиапланирование возникло как наука [Кочеткова А. Медиапланирование. М.: РИП-холдинг, 2003. с. 7].

Как мы все знаем, правильный и заранее спланированный выбор наиболее эффективных средств распространения рекламного материала определяет, насколько ваша рекламная кампания будет успешна. Данная проблема требует верного решения, и именно от него зависит охват ваших потенциальных клиентов, воздействие на их выбор, также влияет на бюджет и на достижение целей рекламной кампании. При планировании размещения рекламных материалов в СМИ на этапе составления бюджета особое внимание нужно уделить на выбор средств передачи рекламной информации [Рыбальченко И.А. Основы медиапланирования // Маркетинг и реклама. 1999. № 4. с. 44-48].

Выявленные различные понятия «медиапланирование» имеют между собой взаимодополняющий характер:

- медиапланирование - разработка медиапланов (список показов рекламной информации), планирование рекламных кампаний, в основе которых лежит выбор медианосителей (телевидение, радио, газеты, журналы, наружная реклама) для доставки рекламного сообщения, а также повышения эффективности размещения по различным характеристикам[1].

- медиапланирование – это совокупность действий, которые показывают насколько много или мало было потрачено времени на рекламу в связи с ее масштабом (т.е. насколько часто идет показ, какой объём выделяемых ресурсов и качеством самой рекламы) для достижения в кратчайшие сроки поставленных рекламных задач [[Кочеткова А. Медиапланирование. М.: РИП-холдинг, 2003. с. 7];

- медиапланирование – искусство грамотно и экономно размещать рекламу [Балабанов А.В. Занимательное медиапланирование. М.: РИП-холдинг, 2003. с. 9];

- медиапланирование – это один из главных этапов реализации рекламной кампании. Эффективное медиапланирование настаивает на том, чтобы специалист имел определенные знания и умения. Во-вторых, информацию. И между этим нужно уметь выбирать наиболее верные решения для эффективной рекламной кампании [Назайкин А. Медиапланирование. Эксмо, 2010. с. 2-4].

Таким образом, медиапланирование представляет собой процесс разработки и обеспечения системы каналов передачи рекламных посланий получателям рекламной коммуникации для достижения поставленных целей рекламной кампании.

Медиапланирование является один из самых важных аспектов в продвижения бренда. Маркетинг коммуникаций бренда имеет 2 наиболее важные задачи: создание сообщения для привлечения целевой аудитории к продукту или услуге и доставка сообщения до аудитории. Медиа планирование помогает решить вторую задачу продвижения – доставка сообщения до целевого потребителя. Медиапланирование позволяет определить наиболее эффективный канал продвижения рекламных материалов – телевидение, газеты и журналы, баннеры на остановках, наружная реклама, промо-акции или же социальные сети. При помощи такого инструмента как медиапланирование можно четко и точно определить место и время показа рекламного сообщения для привлечения целевой аудитории[2]. Иными словами, основная цель процесса медиапланирования — доставить рекламное сообщение наиболее эффективным способом до вашего потенциального потребителя[2]

Медиаплан – документ, который является результатом проделанной работы медиапланирования. В медиаплане четко прописываются все каналы коммуникации, рекламный бюджет, а также целевые показатели эффективности. В дополнении документ дополняется прогнозами по охвату, трафику, конверсиям, заказам и пр[1].

Процесс медиапланирования состоит из нескольких последовательных этапов. Первый этап заключается в определении текущего положения бренда, услуги или товара на рынке. Данный этап является очень важным аспектом разработки стратегии бренда, а также и медиа-стратегии. На данном этапе анализ положения должен обязательно включать сопоставительный анализ конкурентов, исследование целевой аудитории и изучение актуальных тенденций рынка. Второй этап является не менее важным, он заключается в постановке целей и задач. Целеполагание играет значительную роль в стратегии продвижения ваших рекламных материалов. На этом этапе формируются и определяются основные цели рекламной компании, то есть чего необ-

[1] [Медиапланирование: Википедия. Свободная энциклопедия. - URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/медиапланирование].

[2][Powerbranding. Маркетинг и брендинг. Как проходит медиапланирование в компании? - URL: http://powerbranding.ru/mediastrategiya/mediaplanirovanie/

[2] [Агенство «ДиректЛайн». Как разработать медиаплан для рекламной кампании в интернете: детальный алгоритм + кейс из нашей практики. – URL: https://www.directline.pro/blog/kak-razrabotat-mediaplan-dlya-reklamnoy-kampanii-v-internete/].

ходимо достичь к концу вашей маркетинговой кампании. Без целеполагания невозможно эффективно и грамотно выстроить всю дальнейшую работу. После того как проведен анализ текущего положения, достаточно ясные и понятные цели и задачи, необходимым условием является разработка медиа-стратегии. На данном этапе нужно ответить на такие вопросы как: «Какие медиаканалы необходимо использовать для достижения поставленных задач?», «Где проводить рекламную кампанию?», «На каких медиаканалах будет максимальный эффект исходя из вашей целевой аудитории?», «Как и когда размещать рекламные материалы для максимального эффекта с наименьшими затратами?». Ответы на эти основные вопросы приведут к построению результативной и производительной медиа-стратегии[2]. [1]

Хотелось бы отметить, что стратегии медиапланирования также имеет свои подходы. В общемировой практике выделяют 4 типа стратегий медиапланирования.

1) Последовательный подход. Он заключается в равномерном размещении рекламных сообщений на протяжении всего периода рекламной кампании. Данный подход позволяет максимально удержать и нарастить знания о бренде, услуге или товаре, также требует больших вложений и постоянного контроля. Последовательный подход используется крупными брендами, которые желают сохранить свое положение на рынке.

2) Импульсивный подход. Другими словами – периодическое. Он заключается в размещении рекламных материалов с небольшими временными интервалами. Приветствуется в использовании для менее крупных брендов, не имеющих возможности инвестировать с последовательный подход.

3) Сезонное продвижение. Данный подход подразумевает под собой интенсивное размещение рекламных сообщений во время пиковых сезонных продаж. Необходимо начать рекламную кампанию незадолго до начала пиковых и максимальных продаж, чтобы потенциальный клиент знал о вашем существовании и обратился к вам своевременно.

4) Флайтовое размещение. Данный подход является одним из самых популярных и часто используемых, так как подходит для всех брендов, товаров или услуг. Это продвижение заключается в периодичном размещении рекламных материалов с очень интенсивным началом и последующим снижением. Необходимо подчеркнуть, что данное размещение подходит и для новых брендов, которые только заходят на рынок и хотят заявить о себе[1][2].

Наиболее подробно об аспектах медиапланирования и медиаплана рассмотрим на примере одного из знаменитых ювелирных брендов «Pandoa». На сегодняшний день бренд Pandora – один из самых узнаваемых ювелирных домов, известный на всех континентах. Компания представлена более чем в 100 странах мира.

История бренда начинается с того, что в 1982 году супруги Пер и Винни Эневольдсены открыли небольшой магазин в Дании город Копенгаген, в котором они представили на продажу высококачественные изделия ручной доработки. В ассортименте были украшения из драгоценных металлов, эмали, камней, стекол и даже из ценных пород дерева. Супруги-ювелиры претворяли в жизнь оригинальные кольца, браслеты, подвески, которые быстро покорили сердца датчан. Бренд стремительно стал набирать популярность в Скандинавских странах и – далее по всем европейским странам. Через 5 лет после довольно успешной торговли, бренд приходит к расширению и нанимает собственного дизайнера, который сделал бренд еще более узнаваемым и успешным среди своих конкурентов, уже имея свою собственную концепцию ювелирных изделий. В 1989 году компания принимает решение об открытии собственных производственных мощностей в Таиланде г.Гемополис[2].

Медиапланирование играет огромную роль в эффективном продвижении изделий, повышения узнаваемости бренда, формирования постоянной целевой аудитории компании. Такой успешный бренд имеет свою уникальную стратегию продвижения рекламных материалов в СМИ и не только. Медиаплан, составляемый на несколько лет вперед отлично способствует расширению целевой аудитории, помогает сделать бренд еще более узнаваемым, старается охватить как можно больше потенциальных клиентов.

Если брать в пример Казахстан, то официальным и эксклюзивным дистрибьютором является компания ТОО «Амадео Центральная Азия». Бренд Pandora пришел в Казахстан в 2015 году. Первый магазин был открыт в г. Алматы ТРЦ «Достык плаза»[3][1].

В продолжении медиапланирования, в Казахстане компания использует очень много способов продвижения рекламных материа-

[1] [Powerbranding. Маркетинг и брендинг. Как проходит медиапланирование в компании? - URL: http://powerbranding.ru/mediastrategiya/mediaplanirovanie/

[2] [Тендит К.Н. Основы медиапланирования: учеб. пособие / К.Н. Тендит.– Комсомольск-на Амуре: ФГБОУ ВПО «КнАГТУ», 2013. – 90 с https://knastu.ru/media/files/posobiya_files/_mediaplanirovaniya_SHHELn.pdf

[2] [Международный сайт бренда Pandora. История Pandora. – URL: https://www.pandora.net/ru-kz/company/about/the-story].

[3] [Международный сайт бренда Pandora. История Pandora. – URL: https://www.pandora.net/ru-kz/company/about/the-story].

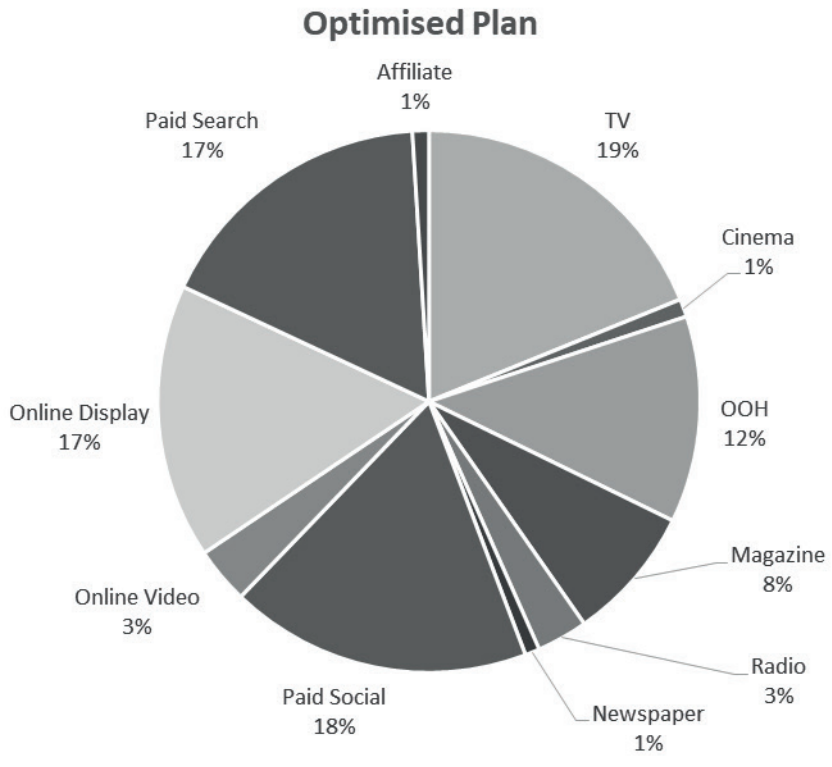

Рисунок 1. Способы продвижения рекламных материалов

лов. Таких как (рис.1):

Как мы видим из диаграммы, бренд использует 11 методов распространения каналов коммуникаций. Наиболее популярными и эффективными являются способы продвижения через телевидение (19%), маркетинг в социальных сетях (18%), платный поиск (17%), визуальный онлайн показ (17%).

Реклама на телевидении на самом деле является одним из наиболее эффективных каналов коммуникаций с потенциальным потребителем, охватывает достаточно большую аудиторию и является неотъемлемой частью продвижения рекламных материалов. В данном способе коммуникации и распространения рекламы используются такой ключевой показатель TRP (target rating point). Если говорить подробнее, это целевой рейтинг, то есть рейтинг в сумму, который показывает суммарное количество рейтингов целевой аудитории, которые слышали или видели ваш рекламный материал. Главным образом отличается от определения совокупного рейтинга (GRP) тем, что в подсчетах используется не вся аудитория, которая контактировала с рекламным сообщением, а только целевая аудитория, на которую направлен рекламный материал[1].

Такие методы как paid social и paid search – взаимодополняют друг друга. Зная эти тенденции, можно оптимизировать свои кампании так, чтобы получить максимальное внимание пользователей в любое время дня. Около 90% пользователей социальных сетей взаимодействуют с рекламой на мобильных телефонах, поэтому важно создавать контент с рекламным наполнением для пользователей, которые смотрят его в пути («on the go»). В данных каналах продвижения высокий процент активного взаимодействия пользователей с рекламой. В данном случае используются достаточно большое количество ключевых показателей эффективности, в том числе Click–through Rate (CTR), Cost Per Click (CPC), Cost Per Mille (CPM) и т.д.

CTR (click-through rate) — это один из видов измерения в интернет-маркетинге. CTR определяется как отношение числа кликов на баннер или рекламное объявление к числу показов, измеряется в процентах.

Формула вычисления CTR: CTR = (количество кликов / количество показов) * 100

Без прогнозирования расходов не запустить эффективную кампанию. Подсчитывая сумму затрат и доходов, маркетологи опираются на одну из существующих моделей оценки рекламного бюджета. К примеру:

CPC (cost per click) — это стоимость клика, которую рекламодатель платит контекстной системе за клик по объявлению, сделанный пользователем[2].

CPM – расшифровывается как Cost Per Millenium, то есть стоимость за тысячу показов

[1] [Powerbranding. Modern approach to media strategy:Target rating (TRP, target rating point) – URL: http://powerbranding.ru/mediastrategiya/mediapokazateli/trp/].

[2] [.Elama. Справочный центр. CPC в рекламе — что это такое? – URL: https://help.elama.global/hc/ru-kz/articles/209153209].

вашего баннера, объявления или любого другого рекламного материала. Millenium или сокращенно Mille в переводе с латынского языка означает 1000. То есть ваш рекламный материал будет показан одной тысяче пользователей сайта по фиксированной стоимости[1].

На следующей диаграмме четко представлены разделения между способами продвижения

[1] [Calltouch. Сервис сквозной аналитики, коллтрекинга и управления рекламой. CPM (Cost Per Mille) – URL: https://www.calltouch.ru/glossary/cpm-cost-per-mille/].

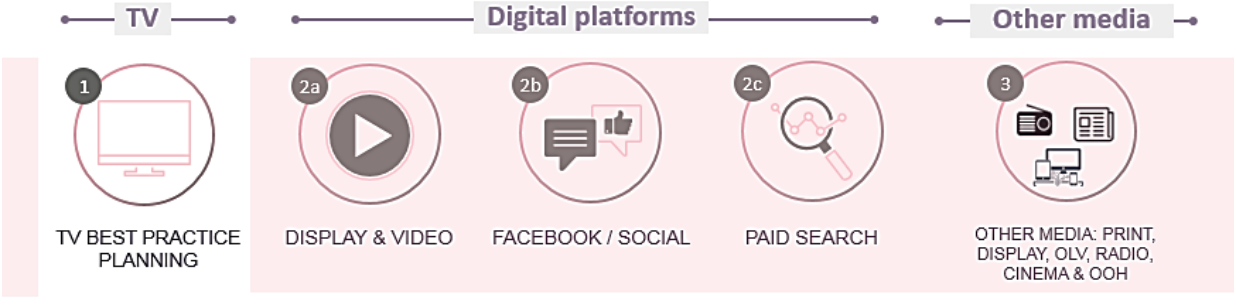

Рисунок 2. Виды продвижения бренда

бренда в Казахстане. (рис.2)

Как видим, отдельно стоит платформа телевидения, далее digital платформы, то есть цифровые, такие как дисплей и видео, социальные сети, и платный поиск. И остальные медиа, которые включают в себя радио, наружняя реклама и т.д.

Если говорить подробнее о методе «paid search», можно лицезреть его в действии. При вводе слов «Пандора», «Браслет», либо «Украшение» - первой строкой выходит казахстанский сайт бренда «Pandora» с пометкой «реклама». При клике на него, вас перенаправляют незамедлительно на сайт для выбора изделий с дальнейшим оформлением заказа. (Рис.3)

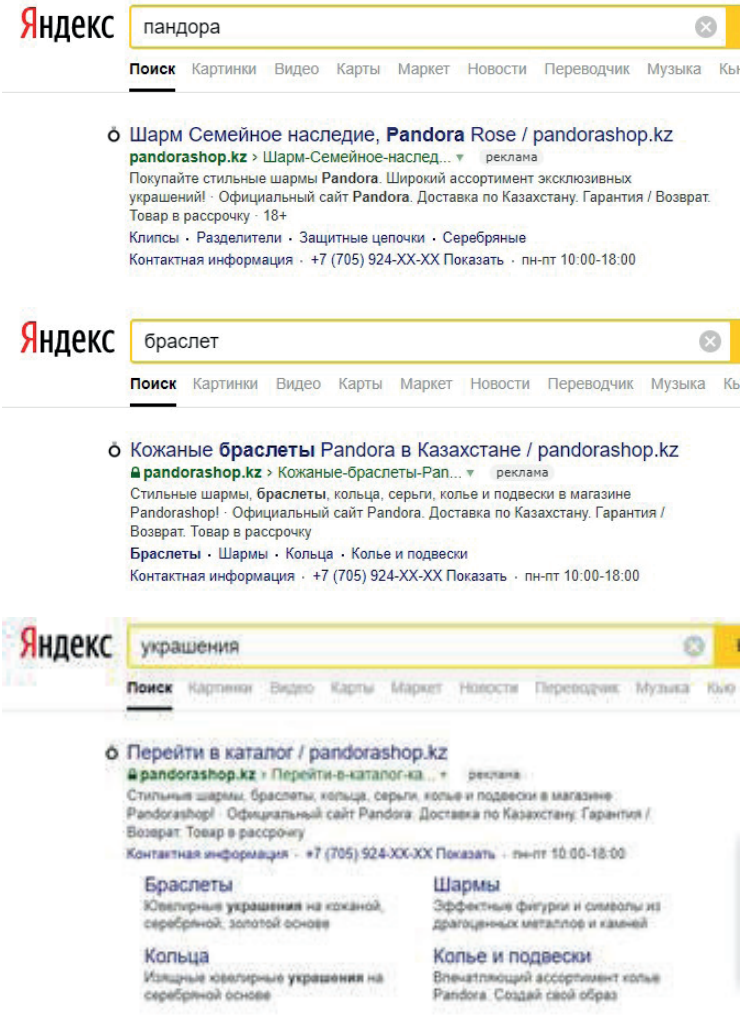

Рисунок 3. Ввод слов «Пандора», «Браслет», «Украшение»

Миссия бренда «Pandora» заключается в прославлении прекрасного пола, предлагая им самовыражаться с помощью Вселенной высококачественных ювелирных украшений с современным дизайном и с широким диапазоном цен. Цель бренда подразумевает под собой стать самым любимым ювелирным брендом в мире[11].

Подводя итоги о каналах распространения и продвижения бренда, можно сказать, что медиапланирование – это планирование процесса продвижения и рекламирования товаров и услуг, посредством рекламных сообщений через медиа-носители. Также необходимо подчеркнуть, что медиапланированием называется схема размещения рекламного материала, распределенная по времени с ограниченным бюджетом.

Бренд Pandora использует в большинстве случаев онлайн-продвижение и размещение рекламных материалов, так как данный способ является наиболее эффективным и прибыльным. Эффективность медиапланирования заключается в охвате аудитории, в максимальном достижении целей при ограниченных ресурсах.

Медиапланирование жизненно необходимо для рекламных кампаний в любом бизнесе. Иначе рекламные каналы и бюджеты будут выбираться неверно, а эффективность такого продвижения окажется крайне низкой. При наличии медиаплана у компании есть понятная, прогнозируемая и гибкая стратегия рекламной кампании, которая приведет к поставленным целям.

[1][Международный сайт бренда Pandora. История Pandora. – URL: https://www.pandora.net/ru-kz/company/about/the-story].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кочеткова А. Медиапланирование. М.: РИП-холдинг, 2003. С. 7.
2. Рыбальченко И.А. Основы медиапланирования // Маркетинг и реклама. 1999. № 4. С. 44–48.
3. Балабанов А.В. Занимательное медиапланирование. М.: РИП-холдинг, 2003.
4. Назайкин А. Медиапланирование. Эксмо, 2010. С. 2-4

REFERENCES

1. Kochetkova A. Media planing. M.: RIP-holding, 2003. C. 7.
2. Rybalchenko I.A. Basics of media planning // Marketing and advertising. 1999. № 4. C. 44–48.
3. A.V. Balabanov Entertaining media planning. M.: RIP-holding, 2003. C. 9.
4. Nazaikin A. Media planning. Eksmo, 2010. C. 2-4

УДК 659.42

МУХИТ-АРДАГЕР СЫДЫКНАЗАРОВ,
кандидат филологических наук, PhD доктор факультета журналистики
и политологии Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева
E-mail: mukhit.ardager@gmail.com

ИМАНҒАЛИЕВ БАУЫРЖАН,
доцент,
доцент факультета журналистики и политологии.
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан
E-mail: baur.iman@mail.ru

ЕСКЕНДИР РУСЛАН,
магистрант факультета
Журналистики и политологии,
Нур-Султан, Казахстан.
E-mail: rus.kz@list.ru

МЕДИАПЛАНИРОВАНИЕ ПРИ АНТИКРИЗИСНОМ PR ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Аннотация. Аталған мақалада қоғамдық ұйымдар дағдарыстық құбылыстарға байланысты іс-шаралар өткізіп, дағдарысқа қарсы PR режимінде жұмыс істеген кезде медиа жоспарлаудың рөлі қарастырылады. Бұл мәселені зерттеу бұқаралық ақпарат құралдары мен интернеттің қоғамдық пікірдің қалыптасуына ықпалының күшеюіне байланысты болады. «Гипократия» маңызды беделдік тәуекелдерді тудыратын дағдарыстық құбылыстардың пайда болу себептерінің бірі болып табылады. Осы аспект бойынша медиа жоспарлау қоғамдық пікірге әлеуметтік-мәдени және психологиялық әсер ету мәселелерін шешу үшін коммуникация құралдарын пайдалануды сапалы жоспарлауға мүмкіндік береді. Мақалада «дағдарыс», «дағдарысты басқару» сияқты ұғымдар қоғамдық қатынастар тұрғысынан ашылады. PR қызметі шектеулі ресурстар режимінде жұмыс істейді (уақыт, бюджет, байланыс). Мақалада медиа жоспарлаудың негізгі кезеңдері туралы да айтылады. Медиа-жоспарлауды шаралар кешені ретінде қарастыра отырып, «медиа арна» және «медиа-тасымалдаушы» мағыналарын түсіну қажет.

Түйінді сөздер: медиа жоспарлау, медиа жоспар, дағдарысқа қарсы PR, бедел, «медиа арна», «медиа тасымалдаушы».

Аннотация. Статья рассматривает роль медиапланирования при проведении общественными организациями мероприятий, связанных с кризисными явлениями и работы в режиме антикризисного PR. Изучение этой проблематики обусловлено усилением влияния СМИ и Интернета на формирование общественного мнения. «Хайпократия» одна из причин возникновения кризисных явлений, несущей значительные репутационные риски. В этом аспекте медиапланирование позволяет качественно спланировать использование коммуникационных инструментов для решения вопросов социально-культурного и психологического воздействия на общественное мнение. Статья раскрывает такие понятия как «кризис», «кризис менеджмент» с точки зрения связей с общественностью. Работа службы PR в режиме ограниченных ресурсов (времени, бюджета, контактов). Также в статье говорится об основных этапах медиапланирования. Рассматривая медиапланирование как комплекс мер, необходимо правильное понимание значений «медиаканал» и «медианоситель».

Ключевые слова: медиапланирование, медиа-план, антикризисный PR, репутация, «медиаканал», «медианоситель».

Annotation. The article examines the role of media planning when public organizations hold events related to crisis phenomena and work in the anti-crisis PR mode. The study of this issue is due to the increasing influence of the media and the Internet on the formation of public opinion. "Hypocracy" is one of the reasons for the emergence of crisis phenomena, which carries significant reputational risks. In this aspect, media planning allows you to qualitatively plan the use of communication tools to address issues of socio-cultural and psychological impact on public opinion. The article will reveal such concepts as "crisis", "crisis management" from the point of view of public relations. PR service work in a mode of limited resources (time, budget, contacts). The article also talks about the main stages of media planning. Considering media planning as a set of measures, it is necessary to understand the meanings of "media channel" and "media carrier".

Key words: media planning, media plan, anti-crisis PR, reputation, “media channel”, “media carrier”.

Для начала необходимо разобраться с понятиями, которые будут использоваться в этой статье. И так, что такое кризис с точки зрения связей с общественность. Кризис - это событие, из-

за которого компания рискует попасть в центр недоброжелательного внимания СМИ и других целевых аудиторий. А это значит, что кризисом может обернуться любой повод для негативного высказывания в адрес компании в прессе и для активизации действий конкурентов против компании [Меньшиков, А.А. Связи с общественностью в кризисных ситуациях: учеб. пособие / А.А. Меньшиков. – Комсомольск-на-Амуре: ФГБОУ ВПО «КнАГТУ», 2013. – 75 с.].

С точки зрения crisis management кризис - это и прекращение нормального процесса, и непредвиденное событие, ставящее под угрозу стабильность предприятия, и внезапное серьезное происшествие, обладающее потенциалом повредить репутации компании или даже разрушить ее. [Чумиков А.Н., М.П. Бочаров Связи с общественностью: теория и практика /М: Дело, 2006. 551 с. 2000 экз.].

Термин «медиапланирование» стал использоваться в русскоязычном сегменте с 1994 года. Он состоит из английского слова «media» и «планирование», и воспринимается как совокупность методов и средств распространения информации. Медиа (средство, посредник) – это англо-американское краткое обозначение слова масс-медиа. Оно указывает на средства распространения массовой общественной информации. Основное назначение масс-медиа заключается в организации доставки коммуникационных сообщений (презентации, информации и объявлений) обширной аудитории. Планирование – это ряд предварительно обдуманных действий, мероприятий, объединенных последовательно для достижения цели с возможными сроками выполнения[1].

Причем каналы распространения условно можно разделить на две группы: традиционные СМИ (телевидение, газеты, журналы, листовки и др.) и цифровые (социальные сети, блог платформы, интернет и иные сетевые ресурсы).

Появление понятия «медиапланирование» датируется 1964 годом и связано с именем американского журналиста Роджера Бартона.

Исследователи этой проблематики отмечают, что предметом медиапланирования является регулирование процесса работы со средствами массовой информации в соответствии с определенными принципами маркетинговой деятельности. В настоящее время медиапланирование представляет собой комплекс действий, который отражает взаимосвязь между временем, затраченным на рекламу, и ее масштабом, для достижения в кратчайшие сроки поставленных маркетинговых или рекламных задач. При этом под масштабом рекламы подразумевается частота появления рекламных объявлений в СМИ, объем выделяемых площадей и качество содержания[2].

Исходя из вышеизложенного можно отметить, что медиапланирование является одним из этапов работы в кризисных ситуациях и способствует решению как стратегических, так и тактических задач по противостоянию информационным атакам со стороны СМИ и пользователей интернет ресурсов. В свою очередь можно рассматривать медиапланирование как процесс разработки и обеспечения каналов систематизированной передачи информации для достижения поставленных целей антикризисного PR.

По степени конкретизации средств распространения информации необходимо выделить понятия медиаканал и медианоситель. Так, говоря медиаканал мы рассматриваем средства распространения информации в общем смысле. К примеру, телевиденье, газеты, журналы, наружная реклама, сайты и т.д. Когда под термином «медианоситель» подразумевается более конкретизированный предмет медиаканала. В данном случае можно говорить о конкретном номере газеты, выпуске журнала, названия телепередачи, радио выпуска, рубрики сайта и т.д., в котором размещена информация.

В антикризисном PR можно выделить два этапа медиапланирования:

1.Докризисный. Этот этап исследователи называют «этапом стратегического планирования». При проведении докризисных мероприятий проводятся:

- SWOT анализ. Исследуются сильные и слабые стороны, возможности и угрозы, затрагивающие интересы общественной организации;
- Изучается целевая аудитория;
- Проведение превентивных мер по минимизации либо полного исключения имеющихся и возможных рисков;
- После проведения исследовательской работы, необходимо составить два плана по предотвращению кризисных явлений (текущий и антикризисный) и составить бюджет для реализации запланированных мероприятий.

Принято, что на этом этапе идет работа по формированию или укреплению репутации общественной организации в глазах общественности. Таким образом формируется доверие к ее деятельности и представителям. Причем, отметим, что от этого кредита доверия зависит и работа в кризисной ситуации.

1. Кризис. При наступлении внештатной ситуации, связанной с кризисными явлениями, реализуется антикризисный план коммуникаций со СМИ и иными лицами, заинтересованными в усугублении ситуации путем тиражирования нежелательной, фейковой информации. На дан-

[1] [Тендит К.Н. Основы медиапланирования: учеб. пособие / К.Н. Тендит.– Комсомольск-на Амуре: ФГБОУ ВПО «КнАГТУ», 2013. – 90 с https://knastu.ru/media/files/posobiya_files/_mediaplanirovaniya_SHHELn.pdf (дата обращения 28.10.2020)].

[2] [Кочеткова А.В. Медиапланирование Серия: «Академия рекламы» М.: РИП-холдинг, 2003. http://evartist.narod.ru/text10/17.htm (дата обращения 15.10.2020)].

ном этапе PR специалисту либо структуре необходимо придерживаться нескольких правил:

• Сохранять психологическое спокойствие, не паниковать.

• Приступить безотлагательно к реализации антикризисного плана.

• Оперативно отвечать на поступающие запросы от СМИ и иных заинтересованных лиц.

• Предоставить доступ к «нужной» информации.

Медиапланирование в антикризисном PR общественных организаций включает в себя следующие ресурсы:

• Время;

• Бюджет;

• Наличие устойчивых коммуникаций со средствами массовой информации, экспертным сообществом и иной общественностью;

• Опыт и интеллектуальные способности членов антикризисного штаба;

• Доступ к информации.

Причем, стоит отметить, что при медиапланировании антикризисных мероприятий все ресурсы имеют свои ограничения, поэтому зачастую PR специалистам приходится действовать в режиме их взаимозаменяемости.

Также отметим стадии медиапланирования:

1.Проект - это предварительный этап.

2.Окончательный – утвержденный и подписанный руководством план.

На каждом из вышеуказанных этапах медиапланирования нужен постоянный контроль над тем, чтобы цели увязывались с принятой генеральной стратегической линией и тактическими мероприятиями.

При определении целей медиапланирования важно учитывать ограниченность ресурсов, соответственно необходимо проводить планирование с учетом рационального использования имеющихся средств. В своей работе PR специалистам необходимо четко расставить приоритеты по выбору целей, акцентируя внимание на их достижимость.

В свою очередь наличие целей подразделяют процесс медиапланирования на следующие типы:

1.Стратегический – формируется на долгосрочный период времени (3-5 лет). Имеет высший уровень контроля.

2.Тактический – формируются цели, реализация которых намечена на среднесрочную и краткосрочную перспективу (1-3 года). По индикатору контроля имеет средний уровень.

3.Оперативный – краткосрочный план действий, рассчитываемый на принятие мер в течении дня, недели, месяца, квартала. По индикатору контроля реализуется на уровне исполнителя или координатора.

При медиапланировании и разработке генеральной стратегической линии учитываются следующие показатели:

1. Целевая аудитория, ее интересы, дробление ЦА на более мелкие группы для повышения качества охвата передаваемой информации.

2.Наличие медиаканалов, эффективно передающих информацию до целевой аудитории.

3. Время выхода медианосителей.

4. Способ передачи информации (рассылка, платное размещение).

Исходя из вышеизложенного отметим, что решение вопросов медиапланирования нуждается в решении ряда конкретных задач:

1.Достаточно качественно определить круг потребителей информации.

2.Уточнить геолокацию целевой аудитории (регион, город, район, населенный пункт, предприятия и др.).

3.Определить эффективные источники получения информации (СМС или E-mail рассылка, электронные и печатные ресурсы, ТВ и радио, паблики и группы в социальных сетях).

4.Определить время выхода, периодичность и количество контента, направленного на профилактику или нивелирование кризисного явления.

5.Сформировать или распределить бюджет на тиражирование информации в СМИ и/или других медиаканалов.

Решение данных задач позволяет сформировать логически выверенные и фактически обоснованные мероприятия, которые могут носить как рекомендательные, так и практические применения, которые в последствии структурируются в медиаплан.

Так, составной частью медиапланирования является разработка медиаплана. Медиаплан – это целевой, программный документ, определенным образом структурированный, и представляющий собой систему расчетов, обоснований, описание мер и действий по работе со средствами массовой информации с учетом максимальной эффективности при определенном уровне затрат.

Общие требования, предъявляемые к медиаплану, не отличаются от требований к любому аналогичному организационному документу планового характера. Медиаплан должен быть:

• достоверным (составленным на основе проверенных и тщательно отобранных экономических и статистических данных);

• самодостаточным (подготовленным и использованным по назначению и в нужное время);

• достаточным (содержащим в себе определенное количество информации, объясняющей выбор тех или иных СМИ и их приоритетное использование);

• понятным и доступным для восприятия[1].

[1] [Тендит К.Н. Основы медиапланирования: учеб. пособие / К.Н. Тендит.– Комсомольск-на Амуре: ФГБОУ ВПО «КнАГТУ», 2013. – 90 с https://knastu.ru/media/files/posobiya_files/_mediaplanirovaniya_SHHELn.pdf (дата обращения 28.10.2020)].

Медиапланирование в обязательном порядке должно опираться на результаты исследования аудитории. Одним из важных моментов при реализации этого пункта является знание способов получения этой информации. В период проведения актикризисных мероприятий существует необходимость быстрого получения выборки запросов целевой аудитории. В такой ситуации выборка производится у небольшой группы населения. Мнение этой небольшой группы будет браться за основу как запрос от всей группы населения. Использование выборочного метода исследования позволит в более сжатые сроки получить исходные данные, с меньшими капитальными затратами на это мероприятие.

Поясним значение медиапланирования в период антикризисных мероприятий и влияния хайпократии на деятельность общественной организации, рассмотрев работу Некоммерческого Акционерного Общества «Фонд социального медицинского страхования» (Далее-ФСМС) в период пандемии.

Значение слова хайп (англ. hype) - агрессивная и навязчивая реклама, целью которой является формирование предпочтений потребителя [Антонович И. И. Современный капитализм, социология кризиса: производство. - Высшая школа, 1987. - с. 151-152. - 256]. Название такого типа рекламы происходит от слова, которое значит надувательство, обман или трюк, который используется для привлечения внимания. Такое же слово может использоваться в адрес человека или бренда, популярность которого пытаются раздуть искусственными способами [Землянова Л.М. Коммуникативистика и средства информации. - Изд-во Московского университета. - 2004. - 416 с.].

Термин «Хайпократия» обозначен в Послании Президента РК Касым-Жомарта Токаева от 1 сентября 2020 г. Тогда Глава государства отметил: «Следует помнить, что главные враги демократии – это невежество и популизм. Надеюсь, что наши граждане поддержат реформы и, получив новые политические возможности, не допустят скатывания общества в хайпократию[2] [1]

Из контекста выступления Президента Казахстана можно сделать вывод о понятии термина «хайпократия». В понимании автора статьи хайпократия – это процесс формирования общественного мнения, который способствует развитию деструктивных сил в обществе и государстве.

Источником негодования общественности в адрес руководства ФСМС стала публикация его супруги, которая по факту не имела никаких отношений с брендом ФСМС. Однако, вырванная из контекста цитата с ее личного блога привела к хайпу. Ситуация вышла из-под контроля и PR специалисты не смогли быстро адаптироваться к сложившимся обстоятельствам. Некачественное медиапланирование привело к критике со стороны общественности и принятию мер в отношении руководства ФСМС.

Суждение о качестве подготовки мероприятий медиапланирования основывается на полученном результате проведенной антикризисной PR работы.

Подводя итог, отметим, что значение медиапланирования можно рассматривать как в узком, так и масштабном аспекте. В узком понимании – это процесс по формированию медиа-плана, в котором отражается график выхода публикаций, время, медиаканалы и медианосители, время и информационные поводы. В масштабном – это комплекс мер, направленных на качественное изучение целевой аудитории, способов доставки информации, составление схемы размещения материалов в СМИ и Интернет, оценка эффективности предпринятых мер.

В большей степени необходимо понимание, что медиапланирование это не просто процесс структурирования периодичности выхода информации на медианосителях. Скорей всего, нужно рассматривать этот процесс как доказательство обоснованности принимаемых решений при имеющихся исходных данных и перспектив достижения индикативных показателей антикризисных PR мероприятий. Современное медиапланирование это уже не примитивный технический момент работы вбивание событийного или сетевого графика, а большая аналитическая работа, которая основывается на конкретных данных и показателях. А также имеет свои четкие индикативные показатели после реализации запланированных мероприятий.

В деятельности общественных организаций настоятельно рекомендуется планомерное выстраивание коммуникаций с использованием инструментов медиапланирования для недопущения и предотвращения кризисных ситуаций. Это позволит оптимизировать бюджет, выбрать наиболее выгодные площадки для формирования устойчивой связи со стейкхолдерами и целевой аудиторией.

[1] [Официальный сайт Президента РК https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Меньшиков, А.А. Связи с общественностью в кризисных ситуациях: учеб. пособие / А.А. Меньшиков. – Комсомольск-на-Амуре: ФГБОУ ВПО «КнАГТУ», 2013. – 75 с.

2. Чумиков А.Н., М.П. Бочаров Связи с общественностью: теория и практика /М: Дело, 2006. 551 с. 2000 экз.

3. Антонович И. И. Современный капитализм, социология кризиса: производство. – Вышэйшая школа, 1987. – С. 151–152. – 256 с.

4. Землянова Л.М. Коммуникативистика и средства информации. – Изд-во Московского университета. – 2004. – 416 с.

REFERENCES

1. Menshikov, A.A. Public relations in crisis situations: textbook. manual / A.A. Menshikov. - Komsomolsk-on-Amur: FGBOU VPO "KnAGTU", 2013. - 75 p.

2. A.N., M.P. Bocharov Public Relations: Theory and Practice / M: Delo, 2006.551 p. 2000 copies.

3. Antonovich II Modern capitalism, the sociology of crisis: production. - Higher school, 1987. - S. 151-152. - 256 p.

4. Zemlyanova L.M. Communication studies and media. - Publishing house of Moscow University. - 2004 . – 416 p.

УДК 659.339.138

ТАХАН СЕРИК,
профессор кафедры Телерадио и связи с общественностью ЕНУ
им Л.Гумилева, доктор филологических наук.
Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан.
E-mail: takhan_serik@mail.ru

ИМАНҒАЛИЕВ БАУЫРЖАН,
доцент факультета журналистики и политологии.
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан
E-mail: baur.iman@mail.ru

КАЙРАТОВ ЖАНТАС,
магистрант 2 курса специальности связь
с общественностью, кафедра телерадио и связи
с общественностью,
ЕНУ им. Л.Н Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан.
E-mail: jantas.qairatov@gmail.com

СОЦИАЛЬНАЯ РЕКЛАМА КАК ОДИН ИЗ ВИДОВ КОММУНИКАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аңдатпа: Мақалада әлеуметтік жарнама ұғымына ғылыми әрі Қазақстан Республикасының Заңы тұрғысынан анықтама беріліп, әлеуметтік жарнаманың қоғамдағы рөлі, жалпы мақсат-міндеті туралы жан-жақты зерттелген. Негізгі бөлімде мемлекеттік және әлеуметтік жарнамаға салыстырмалы талдау жасалып, коммерциялық және қоғамдық жарнаманың шетелдік тәжірибеде жүзеге асырылуы қарастырылған. Сонымен қатар әлеуметтік желілер мен танымал интернет-ресурстардағы, соның ішінде сайттардағы әлеуметтік жарнаманың тиімділігін арттырудың жолдары мен нақты мысалдары ұсынылған.Зерттеу соңында әлеуметтік жарнаманың қоғамдық құндылықтардың жаңа жүйесін қалыптастырудағы негізгі фактор екендігі дәлелденген.

Кілт сөздер: әлеуметтік жарнама, үкіметтік емес ұйымдар, әлеуметтік жарнаманың маңызы, мағыналық вектор.

Аннотация: В статье даётся понятие социальной рекламы, как определение этой рекламы отражено в Законе Республики Казахстан, какую цель преследует и как на данном этапе ведется работа. Проанализирована роль социальной рекламе в повышении качества жизни граждан. В работе проведен сравнительный анализ государственной и социальной рекламы, а также рассмотрены термины некоммерческой и общественной рекламы из других зарубежных источников. Предложено как можно эффективно использовать рекламные площадки в соцсетях и в популярных информационных порталах. В статье приведены примеры, к ним обоснованные аргументы. Изучено, что социальная реклама должна быть ориентирована на выстраивание новой системы жизненных ценностей.

Ключевые слова: социальная реклама, неправительственные организации, эффективность социальной рекламы, смысловой вектор.

Annotation: The article provides a scientific definition of the concept of social advertising from the point of view of the law of the Republic of Kazakhstan, a comprehensive study of the role of social advertising in society, its general purpose and purpose. In the main part, a comparative analysis of state and social advertising is carried out, and the implementation of commercial and public advertising in foreign practice is considered. In addition, specific examples and ways to improve the effectiveness of social advertising on social networks and popular internet resources, including sites, are presented. At the end of the study; it was proved that social advertising is the main factor in the formation of a new system of social values.

Keywords: social advertising, non-governmental organization, effectiveness of social advertising, semantic vector.

На сегодняшнее время социальная реклама является востребованным элементом культуры двадцать первого века, этот вид сферы набирает обороты и актуален для современного мира. Доказательство этому – проведение конкурсов социальной рекламы на постоянной основе от местных представителей властей, с хорошим денежным гонораром, ежегодный Международный молодёжный конкурс социальной антикоррупционной рекламы «Вместе против коррупп-

ции», республиканский конкурс социальной рекламы "Make It Clear!" и много других ежегодно организуемых мероприятий.

Сейчас, в нынешних условиях современное общество находится в стадии развития, когда человеческие потребности заключаются не только в плане физиологических и материальных удовлетворении, но и в достижении высокого уровня духовного самосовершенствованья. Исходя из этого, можно сделать следующие выводы, что использование социальной рекламы является показателем развития прогрессивного общества, выражением доброй воли граждан, их принципиальной точкой зрения в отношении социально значимых ценностей, желание достичь долгосрочной общественной пользы, а не выгоды или ещё что-то.

Главной целью социальной рекламы является изменение мышления и отношения человека к имеющимся проблемам.

Чтобы говорить о социальной рекламе и о том, как она эффективно воздействует на общественность, мы должны определиться с понятием.

Определение социальной рекламы отражено в статье 3 Закона Республики Казахстан «О рекламе» от 19 декабря 2003 года № 508-II. В настоящем Законе используются следующие основные понятия: Подпункт 1 изложен в редакции Закона РК от 29.12.14 г. № 269-V (введён в действие с 1 января 2015 года) «социальная реклама - информация, адресованная неопределённому кругу лиц и направленная на достижение благотворительных и иных общественно полезных целей некоммерческого характера, а также обеспечение интересов государства»[1].

В нашей стране используется термин «социальная реклама», в ряде других зарубежных стран ему присуща понятия «некоммерческая реклама» или «общественная реклама».

Понятие «некоммерческая реклама» американские специалисты в области маркетинга и рекламы К.Бове и У.Аренс определяет следующим образом: «некоммерческая реклама» - это реклама, спонсируемая некоммерческими институтами или в их интересах и имеющая целью стимулирование пожертвований, призыв голосовать в чью-либо пользу или привлечение внимания к общественному явлению [К.Л., Аренс У.Ф. Современная реклама, страница 610].

Термин «общественная реклама» сформулирован в США, созданным во время Второй мировой войны советом по рекламе. Деятельность этого совета была направлена на обеспечение информационной поддержки общественных проблем, которые особенно остро стояли в военное время [Основы социальной рекламы 2-е изд., пер. и доп. Учебное пособие для СПО]. Очевидно, что смысл двух понятий не идентичны.

В нашей стране этот термин дает следующее понятие: это реклама, направленная на решение социально-общественных проблем и привлечение внимания общества к ним, а также обеспечение интересов государства. Далее по смысловому вектору делиться на два вида: это позитивная, когда социальная реклама имеет вектор «за» (что-то правильное, конструктивное и созидательное) и негативная «против» (что-то неправильное, деструктивное и разрушающее).

В странах Запада и Европы социальная реклама уже много лет является всесторонним инструментом изучении и решении социальных проблем общества. Рекламодателями в этих странах выступают не только неправительственные организации, но и государство, и бизнес сектор.

По данным исследований, проведённых Фондом семьи Кайзера (KFF), телевизионные компании в среднем бесплатно выделяют 15 секунд в час на показ социальной рекламы, что составляет чуть менее половины одного процента (0,4%) от всего эфирного времени[2]. С 2017 года в Казахстане все республиканские телеканалы выделяют 1% своего эфирного вещания социальным роликам абсолютно бесплатно. Ролики должны включать элементы патриотизма, пропагандировать семейные, духовно нравственные ценности.

Из статьи закона: ежедневный объем социальной рекламы, размещаемой на безвозмездной основе на обязательных теле-, радиоканалах, должен составлять не менее десяти выходов в интервале времени продолжительностью восемнадцать часов, исчисляемом с шести часов утра местного времени, с обязательными двумя выходами в интервале времени продолжительностью шесть часов, исчисляемом с восемнадцати часов местного времени[13]. Но на фоне пандемии COVID19 к развитию социальной рекламы, повлиял экономический кризис. Деятельность рекламных и многих других компании была приостановлена, рекламные пространства пустуют, но государство сейчас работает усиленно, ежедневно на всех экранах телевизора, в интернете показывают профилактику и борьбу с коронавирусом, призывая общественность соблюдать дистанцию и не нарушать режим карантина.

В настоящее время социальная реклама широко развивается в интернет сети. В нашем современном обществе потребность в ней увеличивается в геометрической прогрессии, потому что как мы уже говорили выше, ее целью является разрешение социальных проблем, которых на данный момент у нас много и с каждым днем увеличивается.

Интернет – одно из самых актуальных средств

[1] [Электронный ресурс] Закон Республики Казахстан «О рекламе» от 19 декабря 2003 года № 508-II. URL: https://online.zakon.kz/].

[2] [Электронный ресурс] KFF - Фонд семьи Кайзер. URL: https://www.kff.org/other/report/psas-in-a-new-media-age-background/].

[3] [Электронный ресурс] Закон Республики Казахстан «О рекламе» от 19 декабря 2003 года № 508-II. URL: https://online.zakon.kz/].

социальной рекламы, также один из самых эффективных инструментов ее пропаганды. В сети интернет существуют множество технологии, где открывают нам огромный мир возможностей в создании действенной социальной рекламы.

Исходя из этого, предложно использовать популярные интернет площадки для размещения социальных реклам. В связи с большой аудиторией на этих площадках, эффективность восприятия общественностью возрастает. В основном в новостных порталах(tengrinews, zakon.kz, nur.kz, youtube) рекламируют букмекерские конторы, ставки на спортивные игры, прогнозы на футбольные матчи и многое другое. Оплатив хороший гонорар за такую рекламу, они висят месяцами, иногда и годами. Социальную рекламу тоже нужно продвигать и выставлять на общее обозрение в таком формате. Но отсюда вытекает несколько проблем, чтобы размещаться на таких платформах, качество работы должно быть соответственной. Реклама должна быть высокого технического и творческого качества, должна быть комплексной, включать в себя разные виды коммуникаций, размещение должно быть долговременным. А для эффективности включить элементы: где предлагают выход от той или иной ситуации или предложение выбора, опираться на социально-одобряемые нормы и ценности и ориентироваться на долгосрочные цели. Репутация социальной рекламы в нашей стране еще невысокая по сравнению с западными странами.

Ниже рассмотрим примеры социальных реклам в разных сферах, и проведем подробный анализ в таких сферах как: ЗОЖ, антитеористический акт, экология и коррупция.

Президентский профессиональный спортивный клуб «Астана», четыре года назад запустил социальную рекламу, ориентированную на сплочение любительского спорта, пропаганды здорового образа жизни и массового спорта. Если говорить о цифрах, социальную рекламу с именитыми спортсменами и ярким дизайном можно заметить в 110 станциях велопроката, установленных в центральных улицах нашей столицы до сегодняшнего дня. Здесь нужно отметить, что спортивный клуб «Астана» создан по инициативе Первого Президента РК и о низком качестве не может идти и речи. На данном примере поддерживается роль здорового образа жизни среди населения страны и подрастающего поколения.

Следующий пример:

Террористический акт – одно из самых жестоких проявлений экстремизма, в том числе ультрарадикального религиозного фанатизма. В регионах страны встречаются плакаты, которые призывает жителей и гостей не поддаваться влиянию нерелигиозных течении. Быть бдительными с религиозными идеями, книгами и прочее. В истории были случаи террористических атак.

В 2011 году: 17 мая 2011 года террорист-смертник взорвал себя в здании КНБ города Актобе. Нападавший - Рахимжан Махатов - погиб, ранены три человека. Генеральная прокуратура Казахстана данный факт не считает терактом, обосновывая тем, что Макатов Рахимжан 1986 года рождения совершил самоподрыв с целью уклониться от ответственности за совершение ряда преступлений в составе ОПГ.

15 сентября. Теракт в УВД Атырау, Атырауская область. Ранены 2 полицейских.

18 июля. Теракт в Алматы. Нападение на здание Алмалинского РУВД. Преступник ранил полицейского и скрылся с его оружием. В ходе операции по задержанию стрелка погибли трое полицейских и один мирный житель, а позже скончались еще два сотрудника правоохранительных органов. Были ранены восемь человек. Террориста и его предполагаемого сообщника задержали.

Согласно рейтингу стран по уровню терроризма, составленному в 2019 году специалистами университета Мерилэнда (США), в пятёрку лидеров с наибольшим количеством насильственных актов и смертей от них входят: Афганистан, Ирак, Нигерия, Сирия и Пакистан. У США – 22-е место, России – 37-е, Казахстана – 85-е[11].

Следующий пример про экологию:

Эффекитивности от этой рекламы было бы больше, так как постеры были размещены на общественных авботусных остановках. На рекламных билбордах изображен сортировки мусора с участием знаменитых личностей и общественных деятелей нашей страны. Они призывают жителей и гостей страны сортировать твердо бытовые отходы и то, что мусор сам себя не уберет. Главный посыл был потерян, большой акцент сделан на того кто изображён.

Социальную рекламу «остановим коррупцию вместе», можно встретить почти везде. В постере изображение двух рук, где первый дает деньги, вторые руки отказываются от взятки. В посыле рекламы есть нелогичность. Они призывает звонить по телефону доверия, если не берут деньги. По данным антикоррупционной службы Казахстана на 20 мая текущего года, граждане сообщили о коррупционных правонарушениях, где их вознаграждения составило свыше десяти миллионов тенге.

История социальной рекламы нашей страны делится на два периода: советский и новейший. Социальная реклама первого периода была полностью присвоена государством и по факту выражалась только политическому типу. Все мы помним красочные плакаты с «кричащими» лозунгами. Работа в те времена была не слишком разнообразной, но, не смотря на это, они были очень высокого качества.

Здесь нужно отметить, что одних социальных реклам недостаточно для изменения поведения и мышления людей. Нужно разрабатывать интегрированную программу для решения существующих проблем, оно требует больших финансо-

[1] [Электронный ресурс] https://asker.kz/blog/terrorizm_v_kazakhstane - Армия Казасхтана].

вых вложения, а также глобальное участие всего общества.

Игроки, которые существуют на рынке социальной рекламы, их у нас трое: правительство, некоммерческие или неправительственные организации и бизнес.

Правительство – главный, основной и незаменимый участник, от него ждут качественного управления деятельности в этой сфере. Здесь нужно выделить два вида: государственная реклама («Оставайтесь дома», «При пожаре звоните в 101», «обращение врачей и медсестер к жителям столицы») и социальная. Здесь можно понять, что государственная реклама отражает интересы государства и демонстрирует морально-нравственные ценности народа. Исходя из этого, можно понять, что она имеет свои признаки и отличия от социальной рекламы. Второй вид (это социальная реклама в узком смысле слова) относятся образцы такие как: «Плати алименты», «Позвоните родителям», «Пристегивайте ремни безопасности», «Домашнее насилие» и так далее.

Наше государство призывает быть хорошо самоорганизованными и самостоятельными в решении многих проблем, не дожидаясь местных властей. Все мы понимаем, что кроме нас самих никто не сделает ту или иную работу. Социальная реклама должна повышать гражданскую активность соотечественников.

Неправительственные организации являются одними из ведущих и стабильным заказчиком социальной рекламы. Как раз для подобных организации является инструментом для реализации их деятельности, связанной с достижением социальных, образовательных культурных, благотворительных, и научных целей. Главной целью распространения является безопасность здоровья граждан, пропаганда здорового образа жизни, защита природы, экологические акции и прочее. В мегаполисах, где много машин и людей, Западно - Казахстанская область, где добывают «черное золото», внимание общественности призывает главные проблемы социума: несоблюдение безопасности дорожного движения, плохая экология, разлив нефти, суицид и т.д.

Для бизнесменов социальная реклама это один из видов путей вести социальный ответственный бизнес, то есть это хороший пиар инструмент для создания позитивного имиджа.

Социальная реклама обладает большим потенциалом. Однако состояние социальной рекламы в Казахстане оставляет желать лучшего. Для того, чтобы потенциал отечественной рекламы был в полной мере раскрыт, необходимо приложить немало усилий. Представляется целесообразным создать орган саморегулирования рекламной деятельности.

К сожалению, на текущий момент в сети Казнет не имеются ни одного официального отчета об эффективности использования средств, затраченных на проекты с социальной рекламой. Так же, отсутствует социологические опросы, по которым можно было бы судить о развитии отечественной социальной рекламы. Возможно, проблема в том, что существующая социальная реклама суховата. В ней не хватает креативности, потому что требования нашего общества могут подразделяться на множество категорий, но если брать в целом, нашему очень требовательному и упрямому по характеру обществу нужно шоу. Именно то самое шоу, которое имеет возможность поразить воображение человека. А поразить человека XXI века, не так уж и легко, учитывая прогрессирование и модернизацию общественных идеологий управляемых тем самым временем. Поэтому и такой у нас результат, почти нулевой.

Необходимость решения социальных проблем повышает значимость социальной рекламы и ставит задачи ее дальнейшего развития. В последние годы в 92 Казахстане вопросам места и роли социальной рекламы в жизни общества стало уделяться больше внимания. Наибольшее распространение получает социальная реклама, направленная на формирование здорового образа жизни – против курения, наркомании, алкоголизма, пропагандирующая защиту от СПИДа, занятия спортом, правильное питание и воспитание, крепкие семейные отношения и др.

Все больше внимания уделяется патриотической рекламе, призванной объединять нацию (к праздникам, юбилеям, спортивным событиям). Такие виды социальной рекламы все больше использует государственный сектор. Коммерческие организации размещают социальную рекламу с целью продвижения своего бизнеса или улучшения своего имиджа.

И так подведем итог, есть ли жизнь в социальной рекламе Казахстана? Однозначно есть и находится, как раз на переходном моменте роста и развития Примерами тому являются работы тех авторов, чьи работы можно по праву достойнейшими представителями казахстанской социальной рекламы. Все верно, как оказалось, казахстанские рекламщики тоже могут удивлять качественной социальной рекламой на самые злободневные темы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. К.Л., Аренс У.Ф. Современная реклама, страница 610.
2. Основы социальной рекламы 2-е изд., пер. и доп. Учебное пособие для СПО.

REFERENCES

1. Bove K. L., Arens U. F. modern advertising, page 610.
2. Fundamentals of social advertising 2nd ed., TRANS. and add. Training manual for PDF.

УДК 659.127.6

ДУЙСЕНГАЗЫ СЕРИКЗАТ,
канд.филол.наук.,завед.кафедры телерадио и связи с общественностью
факультета журналистики и политологии,
Евразийский национальный университет
им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан,
serikzat_dm@mail.ru

ИМАНГАЛИЕВ БАУЫРЖАН,
доцент факультета журналистики и политологии.
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан
E-mail: baur.iman@mail.ru

МАЖИТОВА АНЕЛЯ,
магистрант факультета журналистики и политологии.
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ГЕОБРЕНДИНГА И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПОСТРОЕНИЕ ИМИДЖА ТЕРРИТОРИИ

Аңдатпа. Соңғы жылдары Қазақстанда геобрендинг қарқынды дами бастады. Геобрендинг-бұл белгілі бір аумақтарды дамыту мен олардың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың негізгі аспектісі. Геобрендингтің мақсаты-аумақты жылжыту үшін трансформацияға және қолайлы имидж жасауға ықпал ететін маркетингтік коммуникацияларды құру. Стратегиялық маркетингтік коммуникациясыз Геобрендинг мүмкін емес. Бұл мақалада біз геобрендингті зерттеудің теориялық бөлігін қарастырамыз; шетелдік зерттеулер негізінде геобрендингтің пайда болуы мен дамуын қарастырамыз. Геобрендинг пен аумақтың имиджі арасындағы байланысқа, оның аумақтарды брендтеудің басқа компоненттерін өзектендірудегі рөліне, сондай-ақ аумақтар мен олардың халқының мақсаттары мен сәйкестілігінің арақатынасына ерекше назар аударамыз. Геобрендингтің даму кезеңдерін, өлшемдерін, компоненттерін, мәселелері мен перспективаларын қарастырыңыз. Мақалада геобрендинг аумақтың айқын позитивті имиджінің көмегімен ғана қалыптасады деген қорытынды жасалады. Аумақтың бренді-бұл эмоционалды тұтынушылық артықшылықтардың ең жоғары көрінісі. Жалпы рухани, мәдени құндылықтардың жоғалуы эмоционалды сүйіспеншіліктің жоғалуына, сенімнің жоғалуына әкеледі, беделге қауіп төндіреді.

Түйін сөздер: геобрендинг, аумақты брендинг, ұлттық брендинг, имидж.

Аннотация. В последние годы в Казахстане геобрендинг начал стремительно развиваться. Геобрендинг - это ключевой аспект развития и повышения конкурентоспособности определенных территории. Цель геобрендинга - создать маркетинговые коммуникации, которые будут способствовать трансформации и со-зданию благоприятного имиджа для продвижения территории. Геобрендинг невозможен без применения стратегических маркетинговых коммуникации. В данной статье мы рассмотрим теоретическую часть изучения геобрендинга; рассмотрим зарождение и развитие геобрендинга на базе зарубежных исследовании. Особое внимание уделим связи между геобрендингом и имиджем территории, его роли в актуализации других компонентов брендинга территорий, а также соотношению целей и идентичности территорий и их населения. Рассмотрим этапы, измерения, компоненты, проблемы и перспективы развития геобрендинга. В статье делается вывод о том, что геобрендинг формируется только при помощи ярко выраженного позитивного имиджа территории. Бренд территории является высшим проявлением эмоциональных потребительских предпочтений. Потеря же общих духовных, культурных ценностей приводит к утрате эмоциональной привязанности, потере доверия, несёт угрозу репутации.

Ключевые слова: геобрендинг, брендинг территорий, национальный брендинг, имидж.

Abstarct. In recent years, geobranding has started to develop rapidly in Kazakhstan. Geobranding is a key aspect of developing and improving the competitiveness of certain ter-ritories. The goal of geobranding is to create marketing communications that will contribute to the transformation and creation of a favorable image for the promotion of the territory. Geobranding is impossible without the use of strategic marketing communications. In this ar-ticle, we will consider the theoretical part of the study of geobranding; consider the origin and development of geobranding based on foreign research.

We will pay special attention to the relationship between geobranding and the territory's image, its role in updating other components of territory branding, as well as the relationship between the goals and identity of territories and their population. Let's look at the stages, dimensions, components, problems and prospects of geobranding development. The article concludes that geobranding is formed only with the help of a pronounced positive image of the territory. The territory brand is the highest expression of emotional consumer preferences. The loss of common spiritual and cul-tural values leads to the loss of emotional attachment, loss of trust, and a threat to reputation.

Keywords: geobranding, territory branding, national branding, image.

Методологической основой исследования является анализ научных трудов зарубежных ученых, таких как Ж. Сегела, Т. Лебедева, С. Анхольта, Г. Почепцова, Д. Ольшанского, В. Пенькова, В. Глазычева, И. Важенина, А. Панкрухина и других исследователей, которые изучали вопросы развития геобрендинга. Проведен анализ понятия «геобрендинг», проанализировано влияние имиджа на построение геобрендинга. Рассмотрены основные элементы, составляющие геобрендинг. Автором изучены материалы научной базы данных scopus.com, где публикуются научные материалы зарубежных исследователей. В частности, в статье использованы примеры зарубежных стран по развитию геобрендинга.

Тема геобрендинга актуальна как никогда. В условиях ограниченности передвижения и закрытых границ, интерес казахстанцев, а также жителей стран ближнего зарубежья повысился к внутреннему туризму и внутренней миграции в регионе. Например, жители Беларуси и Кыргызстана, уставшие от продолжительных митингов и подавления со стороны силовых структур и правительства, не могут иммигрировать в США или ЕС, но и оставаться в опасном регионе они также не могут. У них есть отложенные средства, которых достаточно для переезда, необходимая квалификация для конкурентоспособности на рынке труда и желание обрести новый и спокойный дом. Свой выбор они будут делать исходя из привлекательности регионов, городов и стран. Формирование этой привлекательность и есть геобрендинг.

Но если обратиться к определению геобрендинга, было бы правильно, для начала, понять, что такое «бренд». Американский маркетолог и экономист Филип Котлер дал следующее определение понятию «бренд»: «Бренд — любое имя, название, торговый знак, несущие с собой определенный смысл и ассоциации». Таким образом мы понимаем, что геобрендинг - это термин, обозначающий бренд определенной территории: региона, города, страны и т.д.

К причинам создания геобрендов можно отнести:

Конкуренция. Конкуренция между различными регионами за ресурсы, финансы, инвестиции, квалифицированных мигрантов, туристов и т.д.

Усиление патриотизма местного населения, развитие гражданского активизма.

Конечно, формирование геобренда - это не конечная цель, а инструмент маркетингового взаимодействия, который позволяет конкурировать с другими территориями и выигрывать у них. Наша цель - заполучить целевую аудиторию, которая своим при-сутствием в регионе поможет улучшить жизнь местного населения и обогатит заказ-чика стратегии геобренда [Жак Сегела, Татьяна Лебедева, Геобрендинг: практическая коммуникация в продвижении территорий. Paris: L'Harmattan, 2014. С. 248].

Говоря о первом этапе появления и становления геобрендинга, следует отметить, что геобрендинг не являлся системой формирования бренда территории, как сейчас. В тот период специалистам нужно было в дефиците времени создать работающий инструмент, придумать технологию, которая отвечала бы решению проблем территории региона или города. Такими технологиями были событийная коммуникация и работа с прессой. Это был этап поиска конкретных решений и претворения их в жизнь. Так постепенно стала складываться практика территориального маркетинга, целью которого было привлечение нужных целевых аудиторий для развития территории.

История формирования такого инструмента как геобрендинг длилась более полувека. В 50-60-х годах XXI века европейские страны обнаружили, что значительная часть населения мигрирует из неперспективных регионов. Это объясняется начавшимися процессами глобализации, а также «гонкой на дно». Термин «гонка на дно» был впервые упомянут в Верховном Суде США, в 1933 году судьей Луисом Брандейсом [Анхольт С. Брендинг: дорога к мировому рынку / Кудиц-Образ, 2004. 274 с., стр. 274].

«Гонка на дно» - это отмена ограничений и снижение стандартов государственного регулирования в результате межнациональной или межрегиональной конкуренции, например, за инвестиции. Вследствие снижения государственного регулирования и обеспечения социальной защиты, население начинает стремительно беднеть и мигрировать в более защищенные регионы.

Конечно, правительства стран были мотивированы остановить невыгодную миграцию. Перед ними стояла задача вернуть регионам привлекательность, привлечь туда инвесторов, создать рабочие места и т.д. Именно в этот период

управляющие регионов начали на постоянной основе обращаться к услугам PR-агентств для поиска позиционирования и продвижения с целью развития социально-экономического потенциала. Первыми PR-специалистами, начавшими заниматься этим вопросом были: Филипп Буари и Франсуа Флао.

В 1990-х годах возникла потребность пересмотреть и систематизировать подход к развитию территорий. Филип Котлер, вышеупомянутый маркетолог и экономист, одним из первых занялся этим вопросом. В своих работах он занимался систематизацией данного явления. Наиболее популярная книга Котлера, написанная в соавторстве с Кристером Асплундом, Ирвингом Рейном и Дональдом Хайлером, называлась - «Маркетинг местного привлечение инвестиций, предприятий, жителей, туристов в города, коммуны, регионы и страны Европы». Авторы применили маркетинговый подход к продвижению территорий, исходя из задач привлечения инвесторов, туристов и других «нужных» целевых аудиторий.

Также отличительной особенностью того периода являлось появление и развитие агентств, которые занимались продвижением определенных территорий и регионов, а затем и целых стран. Одно из них — Wolff Olins (в активе компании проекты для государств по всему миру).

Компания была создана в 1965 году в Камден-Тауне Майклом Вольфом и Уолли Олинсом. В ее активе разработка фирменных стилей для поп и рок-групп того времени, автоконцернов, страховых холдингов и т.д. После 1990 года они начали уделять более пристальное внимание геобрендингу и корпоративному бренду.

Изучив историю возникновения геобрендинга, мы можем перейти к следующему интересующему нас вопросу: целевая аудитория.

Конечно, за 50 лет целевая аудитория геобрендинга претерпела изменения, но отличаться от первоначальной кардинально не стала. Это все также: местное население, инвесторы, бизнесмены и бизнесвумен, правительство, трудовые мигранты, студенты, Средства Массовой Информации, мигранты и потенциальные мигранты, иностранные граждане, лидеры общественного мнения (популярные люди), блогеры и т.д.

Инвесторы платят налоги, что обеспечивает приток денег в казну, а также создают рабочие места. С туристов и внешних покупателей регион получает деньги от покупки услуг и товаров. А от местного населения мы получаем оплату налогов и трудовые ресурсы.

Конечно, геобрендинг может акцентироваться на одной аудитории. Например, город N не нуждается в инвестициях и внимании правительства, а только нуждается в стабильном потоке туристов, и геобрендинг города N направляет все свои силы в это русло. Конечно, при создании концепции, всегда нужно учитывать потребности аудитории, да так, чтобы их интересы не были взаимоисключающими.

Также важно определить то, как именно целевая аудитория будет получать информацию о геобрендируемом регионе, т.е. - что будет источником информации. Это могут быть: Рекламные кампании, которые помогут с привлечением инвесторов, туристов и трудовых мигрантов.

Инструменты внутренней и внешней политики. Например, прием беженцев.

Образ и поведение местного населения в других странах, а также отношение к туристам внутри геобрендированного региона.

Природа.

Регионы и государства, тесно контактирующие с геобрендируемым регионом.

Полезность региона для мира, а также то, что она получает от других стран взамен.

Отличительные особенности от других стран в сфере спорта и искусства.

Упоминание и собирательный образ региона в мировых СМИ, частота и качество упоминаний. Организации, страной-участником которых является страна.

Понятие геобрендинга, условно, состоит из сочетания нескольких важных частей, которые между собой связаны: аудиовизуальная составляющая, виртуально-смысловая составляющая и составляющая «реального восприятия».

Аудиовизуальная составляющая. Это символика территории: ее герб, гимн, флаг, логотипы и т.д. Одним из самых популярных логотипов городов является символ «I ♡ NY». Данный логотип был создан американским дизайнером М. Глейзером в 1977 году, и с тех пор уровень узнаваемости логотипа растет с каждым днем.

Виртуально-смысловая составляющая. Это та самая идейная мысль, которую создатели закладывают в геобренд, например, слоганы.

Амстердам: «I AMsterdam». Ямайка: «Ямайка — то, что тебе надо» и т.д.

Реальное восприятие. Этот пункт самый важный. Геобрендинг строится на уже имеющихся стереотипах, спецификах региона, поэтому в 3 пункте важно восприятие территории местными жителями. Внутреннее население - это своеобразные инвесторы, которые инвестируют свои "жизненные" ресурсы в регион. И конечная цель всех геобрендинговых кампаний - улучшение жизни именно местного населения. Смысл вовлечения местного населения в геобрендинговые кампании заключается в создании долгосрочной лояльности, гордости за свою родину, желании внести свой вклад в ее развитие, патриотизма[11].

Национальный бренд и Саймон Анхольт. Господин Анхольт - ведущий мировой специалист и эксперт в области построения национального бренд-имиджа, репутации и идентичности ре-

[1] [Электронный ресурс] Анхольт С. Брэнд за пределами нации: роль имиджа и идентичности в международных отношениях. URL: http://surface.syr.edu/exchange/vol2/iss1/1/

гионов, создал комплексную концепцию продвижения, введя понятие «конкурентная идентичность».

Господин Анхольт ввел в оборот термин «nation brand» — национальный бренд. Его модель национального бренда выглядела как гексаграмма (получившая название «правило шестиугольника»).

Саймон Анхольт считает, что территориальный бренд нужно создавать из шести основных элементов: государственное управление, инвестиции и иммиграции, экспортно-национальные бренды, люди-человеческий капитал, уровень образованности, культура и историческое наследие [Почепцов Г. Г. Имиджелогия. 6-е издание, стереотипное. Москва: СмартБук, 2009. С. 483]. Важно понимать, что национальный бренд государства никак не может существовать отдельно от геобрендов его городов, регионов, природных объектов и т.д.

Экспорт - это мнение людей, касающееся услуг и товаров, продаваемых в регионе, а также показатель того, насколько часто люди пытаются купить продукцию или услугу, или насколько часто пытаются избежать покупки.

Внутренняя и внешняя политика государства - личное мнение людей об администрации региона: их справедливости, компетенции. Здесь важную роль играет представление людей о том, как правительство действует относительно решения проблем экологии, бедности, дискриминации. Также важен уровень демократии и справедливости судов.

Культура и наследие - признание мировым сообществом ценности культуры данного региона, восприятие наследия: фильмов, предметов искусства, музыки, спорта, литературы и т.д.

Местное население - мнение людей о местных жителях, их репутация в глазах гостей. Здесь важную роль играет уровень дружелюбия, открытости, гостеприимства местного населения. А также их потенциальная враждебность.

Туризм - степень заинтересованности в туристических объектах: природные, искусственно созданные, инфраструктура для туризма, безопасность и т.д.

Инвестиции - это то, что всегда делает регион более привлекательным. Трудовые мигранты и студенты всегда мигрируют в регион, в котором достаточно финансирования и есть потенциальный экономический рост для региона.

На основе этой концепции был создан метод оценки эффективности кампании по геобрендингу территории региона - индексы Саймона Анхольта: Anhalt's Nation Brand Index - индекс оценки геобрендов государств; Anholt's City Brand Index - индекс оценки геобрендов городов; Anholt's State Brand Index - индекс оценки геобрендов штатов США.

Индекс рассчитывается на основе результатов массовых исследований: опрос аудитории более 25 тысяч человек, в 35 развитых государствах.

Компания GMI занимается проведением исследования. Затем результаты интерпретируются в общем рейтинге, а также согласно шестиугольнику Анхольта. По результатам исследования можно проследить какие именно пункты шестиугольника развиты наиболее хорошо, а какие наиболее плохо.

Господин Анхольт заявляет, что идеальный показатель развития - если аудитория считает, что все пункты находятся на одном уровне развития, а также развитие происходит сбалансировано.

В геобрендинге также важно понятие имиджа территории. Под имиджем города (территории) можно понимать исторически сложившийся образ города [Важенина И. С. Имидж и репутация территории как основа продвижения в конкурентной среде // Маркетинг в России и за рубежом. 2006. № 6]. Обратите внимание, что имидж — это фактически свёрнутое сообщение, которое помогает нам пробиться сквозь психологические фильтры наших целевых аудиторий. Это инструмент общения с массовым сознанием и инструмент управления им. И поэтому это тонкий инструмент, имеющий психологические, исторические, социальные, национальные, территориальные, гендерные и прочие особенности. И со всеми этими сложностями имидж в течение длительного времени участвует в создании геобренда. И ещё, созданный имидж очень быстро перестаёт принадлежать своим создателям, он начинает жить по собственным законам в соответствии с психологией обыденного сознания. Поэтому создать имидж и забыть о нем нельзя. Им надо управлять.

Для формирования идентичности региона возьмем модель Brand Essense, создан-ную в рекламном агентстве Bates and Yankelovich. В нее входит пять элементов: атри-буты, территориальная индивидуальность (персоналии), ценности, преимущества (по-зиционирование), суть (миссия) бренда.

1. Атрибуты: это, чем мы можем описать определенный регион, не углубляясь в поиски информации. Например, Караганда - это угольный город.

2. Персоналии: уникальная черта региона, которая является коммерчески привлекательной, а также может быть освещена в СМИ и инфополе.

3. Ценности:

• социально-культурные: субкультуры, уровень толерантности и образованности.

• эмоциональные: те ощущения, которые вызывает регион.

• функциональные: как и чем обеспечивается уровень жизни населения и туристов.

• инновационные: уровень образования и развитости науки, наличие предприятий и эко-

логических проблем в регионе.

4. Позиционирование: это действие, которое совершают с целью, чтобы человек отдал предпочтение определенному региону. Это предпочтение появляется, когда регион выигрывает в конкуренции у других регионов. В позиционировании мы подчеркиваем сильные стороны региона, его уникальность.

5. Миссия: глобальная миссия территории, а также, зачем существует территория: чтобы вы могли насладиться природой, культурно обогатиться, вложить деньги и т.д.

Российский географ, урбанист и экономист Денис Валерьевич Визгалов выделил три основные организационные модели в геобрендинге:

• Административная модель. Это модель, в которой заказчиком геобрендинговой кампании является государство или муниципальные власти. Создаются целые отделы, занимающиеся привлечением людей в регион.

• Бизнес модель. Бизнес модель бывает экспортной и импортной. Экспортная модель нацелена на увеличение продажи местных товаров и услуг, а импортная модель нацелена на привлечение инвесторов и бизнеса.

• Гражданская модель. Инициаторами создания геобренда выступает местное население, креативный класс [Визгалов Д. В. Брендинг города. С. 95-100].

По определению И. Важениной, бренд территорий (геобрендинг) рассматривается как совокупность непреходящих ценностей, отражающих неповторимые оригинальные потребительские характеристики данной территорий и сообщества, широко известные, получившие общественное признание и пользующиеся стабильным спросом потребителей [Важенина И. С. Имидж и репутация территории как основа продвижения в конкурентной среде // Маркетинг в России и за рубежом. 2006. № 6].

Обратите внимание, что имидж — это фактически свёрнутое сообщение, которое помогает нам пробиться сквозь психологические фильтры наших целевых аудиторий. Это инструмент общения с массовым сознанием и инструмент управления им. И поэтому это тонкий инструмент, имеющий психологические, исторические, социальные, национальные, территориальные, гендерные и прочие особенности. И со всеми этими сложностями имидж в течение длительного времени участвует в создании геобрендинга.

По мнению профессора и доктора экономических наук А. П. Панкрухина бренд территории — это сложная психосоциальная конструкция, включающая:

• логотип (физическое и символическое выражение бренда), а также его нематериальные атрибуты. Символ бренда (знак или логотип) позволяет его запоминать и правильно трактовать, то есть ассоциировать с определённым местом, набором качеств и других характеристик. Другими словами, территория без специально разработанного символа (знака как части бренда) не является брендом. Наличие же символа делает территорию полноценным брендом;

• имидж территории, её ценности, ассоциации потребителей, связанные с ней их эмоции, общее видение направлений использования территориального потенциала, культуру и историческое наследие территории, глобальную ответственность территориальных властей, имидж власти и т.п. [Панкрухин А. П. Маркетинг территорий. Москва: 2002. С. 328].

Итак, изучив труды зарубежных ученых, анализируя понятия геобрендинга и влияния имиджа на его построение, необходимо сделать вывод, что бренд формируется только при помощи ярко выраженного позитивного имиджа территории, в основе которого лежат уникальные возможности удовлетворения тех или иных запросов её потребителей; бренд территории является высшим проявлением эмоциональных потребительских предпочтений. Следует отметить, что геобрендинг — достаточно многоплановая категория, включающая социологический, художественный, психологический, экономический, политический, культурологический и иные аспекты. Основным свойством, признаком геобрендинга является его упрощённость по сравнению с объектом. Уникальность — тоже очень важное свойство имиджа объекта, которую надо найти PR-специалистам или создать. Имидж должен быть конкретным. Он всегда идеализирует объект, занимая место между реальным и желаемым.

Имидж может и должен меняться в зависимости от ситуации и ожиданий целевых аудиторий. И ещё, созданный имидж очень быстро перестаёт принадлежать своим создателям, он начинает жить по собственным законам в соответствии с психологией обыденного сознания. Поэтому создать имидж и забыть о нем нельзя. Им надо управлять.

Таким образом, поводя итого исследования по специфике геобрендинга хотелось бы отметить, что само понятие геобрендинг и использование его в качестве предмета исследования является составляющим фактор при национальном имидже отдельно взятых территории. Геобрендинг позволяет широко распространять имидж и бренд сел, городов и целых республики. Как отметил Саймон Анхольт, для создания благоприятного имиджа определенных территорий необходимо учитывать культурно-исторические наследия. Также работать непосредственно с государственными органами и привлекать инвестиции.

В целом можно заметить, что история развития геобрендинга формировалась целых пятьдесят лет, но так и не окончена. В комплексе с

современными технологиями, геобренд и инструменты геобренда продолжают изменяться, но все также не теряют своей актуальности. В зарубежных странах активно используют различные PR-программы, которые включают в себя комплекс инструментов геобрендинга. Это логотипы, которые несут в себе опресненный характер, а также слоганы, которые аудиовизуально запинаются туристам. Мне кажется, мы еще не раз увидим и услышим о нововведениях и должны держать руку на пульсе, чтобы перенять их в кратчайшие сроки.

Также следует отметить, что главные проблемы, препятствующие созданию туристских брендов отдельных территориальных образований в системе геобрендинга на региональном уровне – недостаточный объем инвестиций в развитие сферы туризма области и, как следствие, не достаточный уровень развития инфраструктурной составляющей. Инструментов решения данных проблем видится развитие инновационных форм государственно-частного партнерства: между региональными, муниципальными органами власти, сферой образования, местным населением, туристами и турбизнесом. Развитие взаимодействия с культурными, социальными, политическими и экономическими возможностями городов и районов области, обеспечит формирование устойчивого привлекательного образа региона в системе геобрендинга туристской дестинации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Жак Сегела, Татьяна Лебедева, Геобрендинг: практическая коммуникация в продвижении территорий. Paris: L'Harmattan, 2014. С. 248.
2. Анхольт С. Брендинг: дорога к мировому рынку / Кудиц-Образ, 2004. 274 с.
3. Почепцов Г. Г. Имиджелогия. 6-е издание, стереотипное. Москва: Смарт Бук, 2009. С. 483.
4. Важенина И. С. Имидж и репутация территории как основа продвижения в конкурентной среде // Маркетинг в России и за рубежом. 2006. № 6.
5. Визгалов Д. В. Брендинг города. С. 95-100.
6. Панкрухин А. П. Маркетинг территорий. Москва: 2002. С. 328.

REFERENCES

1. Jacques Segela, Tatiana Lebedeva, Geobranding: practical communication in the promotion of territories. Paris: L'harmattan, 2014. P. 248.
2. Anholt S. Branding: the road to the world market / Kudits-Obraz, 2004. P. 274.
3. Pocheptsov G. G. The Image making 6th edition, stereotypical. Moscow: Smart-book, 2009. P. 483.
4. Vazhenina I. S. Image and reputation of the territory as a basis for promotion in a competitive environment // Marketing in Russia and abroad. 2006. No. 6.
5. Vizgalov D. V. Branding of the city. P. 95-100.
6. Pankrukhin A. P. Marketing of territories. Moscow: 2002. P. 328.

ХҒТАР 19.01.11
ӘОЖ 658.8

ТҰРЖАН ОҢАЙГҮЛ,
кандидат филологических наук, доцент кафедры телерадио и
по связям с общественностью ЕНУ им Л.Гумилева.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан,
E-mail: onaigul_t@mail.ru

ИМАНҒАЛИЕВ БАУЫРЖАН,
кандидат филологических наук, доцент кафедры телерадио
и по связям с общественностью ЕНУ им Л.Гумилева,
E-mail: baur.iman@mail.ru

ТАЙЖАН ЕРНАР,
магистрант I курса факультета журналистики
и политологии ЕНУ им Л.Гумилева.
E-mail: taizhan_ernar@mail.ru

МАРКЕТИНГТЕГІ КОМУНИКАЦИЯ (ЖЫЛЖЫТУ) ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа. Бүгінгі нарық қатынасы дамыған заманда өз өнімін өткізіп немесе қызмет көрсететін бағыты бойынша озық нәтижеге жеткісі келетін кез-келген компания «PR»-дың қызметтерін өзіне қажет етуде. Көпшілік арасында бұл ұғымның мәнін ашып, мағынасын жетік түсінбеген қоғам мүшелері «сан соқтыру, жалған айтып,алдау немесе манипуляция» ретінде қабылдап өзгеге де жалған ақпарат беруі жиі кездесіп жатады. Оған басты себеп - қара халықтың Қазақстанға тоқсаныншы жылдардың басында ғана енген жаңа мамандық туралы аз ақпараттандырылуы мен білім жүйесіндегі тәжірибесінің аздығын білдіреді. Осы ретте маркетингтегі коммуникация ұғымы басты назарда болады. Жиырмасыншы ғасырдың басында дамыған «жылжыту, әлгерілету» ұғымы қоғам мен компаниялар үшін көп пайда әкеліп жатқанын осы ретте ескерген жөн. Мақалада маркетингтегі коммуникацияның мәні коммуникациялық қызметті басқарудың заманауи принциптері тұрғысынан қарастырылады. Кәсіпорынның маркетингтік коммуникациялар жүйесінің құрылымы жасалады және оның құрамына кіретін элементтер анықталады. Маркетингтік коммуникацияларды басқарудың интеграцияланған тәсілі және қазіргі жағдайдағы маркетингтік коммуникациялардың дамуын сипаттайтын негізгі тенденциялар талданады.

Түйін сөздер: маркетинг, жылжыту, қоғаммен байланыс, жарнама, пиар іс-шаралары, компания.

Аннотация. В современном мире рыночных отношений любая компания, которая хочет продавать свою продукцию или добиться наилучших результатов в сфере услуг, нуждается в услугах «PR». Нередко члены общества, которые не полностью понимают значение этого понятия, воспринимают его как «подсчет, ложь, обман или манипуляцию» и предоставление ложной информации другим. Основная причина этого - низкая осведомленность чернокожего населения о новой профессии, которая пришла в Казахстан только в начале девяностых годов, а также отсутствие опыта в системе образования. При этом концепция коммуникации в маркетинге находится в центре внимания. Следует отметить, что концепция «продвижение», разработанная в начале XX века, приносит огромную пользу обществу и компаниям. В статье рассматривается сущность коммуникации в маркетинге с точки зрения современных принципов управления коммуникациями. Создана структура системы маркетинговых коммуникаций предприятия и определены ее элементы. Анализируются комплексный подход к управлению маркетинговыми коммуникациями и основные тенденции, характеризующие развитие маркетинговых коммуникаций в текущей ситуации.

Ключевые слова: маркетинг, продвижение, связи с общественностью, реклама, PR мероприятия, компании.

Annotation: In the modern world of market relations, any company that wants to sell its products or achieve the best results in the service sector needs PR services. Often, members of society who do not fully understand the meaning of this concept perceive it as “counting, lying, deceiving or manipulating” and providing false information to others. The main reason for this is the low awareness of the black population about the new profession, which came to Kazakhstan only in the early nineties, as well as the lack of experience in the education system. The concept of communication in marketing is at the center of attention. It should be note that the concept of "promotion", developed at the beginning of the twentieth century, brings enormous benefits to society and companies. The article examines the essence of communication in marketing from the point of view of modern principles of communication

management. The structure of the company's marketing communications system has been created and its elements have been identified. An integrated approach to the management of marketing communications and the main trends characterizing the development of marketing communications in the current situation are analyzed.

Keywords: marketing, promotion, public relations, advertising, PR events, companies.

PR арқылы жылжыту - бұл тұтынушының назарын өнімге, белгілі бір жанға назар аудартатын әрекет. PR – жылжытудың ерекшелігі: жұмыс бағытының екіқабаттылығы ретінде белгіленген. Бір жағынан алға жылжыту бойынша науқан әлеуетті тұтынушыларға және олардың айналасына бағытталса, ал екінші жағынан қажетті жетістікке жету үшін жүргізілуі тиіс болатын қажеттілік ретінде танылады. Алға жылжу пайда табу құралы ретінде ғана емес, қауіпсіздік тетігі ретінде де салу және ойластыруға тұрарлық, нақты ұсынылған қажет болатын мақсатты аудиторияны тарту маңызына ие қызмет түрі. Аталған қызметті коммуникацияда қолданудың өзі ауқымы кең тақырып [Аксенова К.А. «Жарнама және жарнамалық қызмет», конспекттік жұмыс].

Нарықтың дамып жатқан қазіргі деңгейі әртүрлі жылжыту элементтерін қолдана отырып, тұтынушыларды алдын-ала дайындықсыз өнімді сатудың қажетті деңгейіне жетуге көп жағдайларда мүмкіндік бере бермейді. Жылжыту - бұл компания тұтынушыларға өз өнімдері, қоғамдық қызметтері туралы ақпарат беру үшін пайдаланатын хабарламалардың белгілі бір түрі. Компанияның алға жылжу әрекеттері тұтынушыларға және олардың лоббилеріне, акционерлерге, тұтынушы ұйымдарға, сату арналарына қатысушыларға, үкіметке және олардың қызметкерлеріне бағытталуы мүмкін. Осы топтардың ішінен компания кейбіреулерін бөліп, пікір қалыптастыратын адамдарға шығуы керек. Ең қызығы осы реттегі басты маманның қимылына қарай алдағы стратегиялар жоспарланып, әрекеттер жалғасын табады [Астахова Т.В. «Үшінші секторға бағытталған қоғаммен байланыс», 2006 жыл, 156 бет].

Жылжытудың негізгі функцияларына [Бекетова Н.В. «Паблик релэйшнз», 2012 жыл, 45 бет]: фирманың, оның өнімдері мен қызметтерінің беделділік бейнесін жасау; тауарлар мен қызметтердің тұтынушылық параметрлері туралы хабардар ету; жаңа тауарлар мен қызметтердің танымалдылығын қамтамасыз ету; қолданыстағы өнімдердің танымалдылығын сақтау; өз позициясын жоғалтатын өнім түрін өзгерту; өткізу арналарына қатысушылардың ынтасын арттыру; тұтынушыларды өнімді сату орындары, жаппай сату туралы хабардар ету; тауарлар мен қызметтердің бағаларын негіздеу; өнімді сатудан кейінгі қызмет көрсетуді қамтамасыз ету қызметтері жатады. Өнімді немесе қызметті жылжытудың әр әдісі маркетингтік коммуникациялар кешені болып табылатын басқа жылжыту элементтерімен бірге қолданылса жоғары өнімділікке ие болады. Осы ретте Below the line (BTL) - өткізуді ынталандыруды, мерчандайзингті, POS-материалдарды, direct marketing, public relations қамтитын маркетингтік коммуникациялар кешенін айтып кеткеніміз жөн. BTL сізге жеке тұтынушыға тікелей жарнамалық хабарлама немесе сатып алуға қоңырау шалуға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда хабарлама жеке болып табылады, әсер ету орны сату орнына немесе сатып алу туралы шешім қабылданған жерге мүмкіндігінше жақындайды. Жаңашылдыққа жақын адамдар үшін аталған қызмет түрін пайдаланған тиімді әсер береді [Бердышев С.Н. «Жарнама ұғымы: жолдары, әдістері», 2012 жыл, 102 бет].

Маркетингтік коммуникациялар жүйесі - маркетинг жүйесінің сыртқы ортамен өзара әрекеттесу процесіндегі субъектілердің (жіберушілер мен алушылардың), құралдардың, арналардың, тікелей (хабарламалардың) және кері (алушының реакциясы) байланыстардың жиынтығы, сондай-ақ адамаралық өзара әрекеттесудің формалары мен құралдарының жиынтығы. Тағы бір анықтамада маркетингтік коммуникация жүйесі - бұл негізгі стратегиялық мақсаттарға қол жеткізу және жедел міндеттерді шешу үшін кәсіпорынның сыртқы және ішкі ортасына мақсатты және жан-жақты әсер ету қызметі ретінде танылған [Бокарев Т.А. «Ғаламтор жарнамасының энциклопедиясы», 2016 жыл, 2 тарауы]. Бұл жердегі негізгі стратегиялық мақсат - ақылы тауарлар мен қызметтерді сатуды ұлғайту арқылы бәсекеге қабілетті нарық жағдайында өмір сүру болғандықтан жаңа өнімге деген сұранысты үнемі қалыптастырудың және қазірдің өзінде игерілген тауар массасын сатуды ынталандырудың өте қиын міндеттерін шешумен тығыз байланысты. Өз кезегінде, сұранысты қалыптастыру және сатуды ынталандыру оның әр түрлі формалары мен түрлеріндегі жарнамаға ғана емес, сонымен қатар кәсіпорынның тауарлық, баға және сату саясатына, нарықтық қатынастардың әртүрлі қатысушыларымен сауатты қарым-қатынасқа да байланысты [Бондаренко С.В. «Виртуалды байланыс», 2011 жыл, 101 бет].

Қанықкан нарық жағдайында керемет өнімді құру және оған қолайлы бағаны белгілеу жеткіліксіз. Табысқа сатушы сатып алушымен өзара қарым-қатынас пен өзара түсіністікті орнатқан, ашықтық пен өзара тиімді ынтымақтастық атмосферасын құрған, тұтынушылар мен олардың серіктестерінің қажеттіліктеріне үнемі қамқорлық жасайтын жағдайда ғана қол жеткізуге болады. Маркетингтік коммуникациялар белгілі бір адамдарға және олардың қызметі арқылы өнімді тұтынушыға жылжытуға әсер ететін әртүрлі

фирмаларға бағытталған. Маркетинг кешенінің маңызды элементтерінің бірі бола отырып, сайып келгенде, компанияның жалпы маркетингтік мақсаттарына қол жеткізуге ықпал етеді [Вердиян В. «Ғаламтордағы маркетингтердің сәтті әдістері», 2012 жыл, 156 бет]. Өз кезегінде, маркетингтік коммуникацияның мақсаттарын таңдау көбінесе оларға қол жеткізу үшін қолданылатын әдістерді анықтайды.

Кәсіпорынның маркетингтік коммуникациялар жүйесі қандай нысанда ұйымдастырылса да, кәсіпорынның ішкі ортасына (персонал мен кадрларға) және бүкіл нарықтық инфрақұрылымына: коммерциялық делдалдарға, сауда персоналына, бөлімшелер мен филиалдардың, өкілдіктердің, оның ішінде шетелдік басшылардың белсенді әсерін қамтамасыз етуі тиіс. Кәсіпорынның байланыс жүйесі тиісті өтініштерді жедел және қатаң түрде жіберуді және ең тиімді арналарды пайдалануды қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен бірге олар жүгінгендердің осы өтініштерді нақты тұжырымдау мен біржақты түсіндіруіне жауап беруі керек [Волков Ю.Г. «Жарнамадағы социология», 2009 жыл, 148 бет].

Шетелдік тәжірибелерге сүйенсек, көршілес Ресей Федерациясында "маркетингтік коммуникациялар кешені" батыстың "жарнамалық шаралар кешені" ұғымына сәйкес келеді. Көптеген кәсіпорындарда нарыққа әсер етудің қарапайым әдістерін қолдана отырып, маркетингтік коммуникацияларды құру мәселелері ресми түрде қарастырылады. Осылайша, отандық өндірушілердің маркетингтік коммуникациялар құрылымын құрудағы бірінші мәселесі басшылықтың оның маңыздылығы мен бәсекелестікте бере алатын мүмкіндіктерін түсінбеуімен байланысты. Түсінбеушілік көбінесе менеджердің не екенін, маркетингтік коммуникациялардың құрылымы қалай құрылатынын және іске асырылатындығын білмейтіндігіне байланысты. Бұл өз кезегінде алғашқы мәселе болып саналады.

Екінші мәселе, маркетингтік коммуникацияларды жүзеге асыру процесінде. Көптеген фирмалар үшін жарнаманы қолдану себептері жаңа тауарлардың пайда болуы, маусымның басталуы және сұраныстың төмендеуімен тығыз байланысты. Нарықта көп немесе аз тұрақты жағдай болған кезде, көптеген адамдар маркетингтік байланыс шығындарын азайтуға тырысады. Батыс фирмаларының көзқарасы түбегейлі ерекшеленеді, нақты айтқанда олар үшін маркетингтік коммуникациялар құрылымы - бұл ұйымның өмір бойы қызметін қамтитын жалпы білім. Әр түрлі әдістерді қолдана отырып, олар күн сайын өздерінің экономикалық қызметі үшін қолайлы жағдай жасау үшін нарыққа әсер етеді. Ең қызығы, аталған әрекет тізбегі екінші мәселе болып танылады.

Ресейлік фирмалардың маркетингтік коммуникациялар құрылымын құрудағы үшінші мәселесі олардың басқа нарықтық жағдайлар үшін жасалған батыстық әдістер мен жүйелерді өз қызметінде қолдануға тырысатындығымен байланысты [Гермогенова Л.Ю. «Контекстті жарнама құпиялары», 2015 жыл, шығарылымы].

Маркетингтік коммуникациялар құрылымын құрудағы төртінші мәселе осы құрылымның тиімділігін жоспарлау, іске асыру және бағалау үшін өкілеттік беру жүйесінің дамымауымен байланысты. Әрине, компания үшін құру жұмысы негізгі қызмет саласы емес, көмекші болып саналған. Екінші жағынан, бұл айтарлықтай уақыт пен қаржылық ресурстарды қажет етеді [Гончарук В.А. «Маркетингтік ақпараттану», 2006 жыл, 3 тарау, 15 бет].

Жаһанға жар салып айта беру де жалықтыратыны мәлім. Қазіргі кезде «уау» деп таңқалдырар дүниелер көп болуына байланысты үздіктердің үздігі атану қиынға соғады. Соған қарамастан жыл сайын бізде жаңалықтар толастар емес. Соның бірі жарнамадағы жаңалықтар. Жарнама жасау әдісін дұрыс жасай алсаң жақсы, тіпті ойлағаныңнан да мол нәтиже беретін құбылыс болса, ал қателесіп басқа бағытқа аусаң екінші мәрте құлшынысыңды қашыратын дүние. Ол сенуге және сендіруге бағытталғаны да рас. Бұл әдісті тек тауар ғана емес тауарды тұтынушы ортаға немесе ұйымдарға да қолдануға болады, тек өз шегі және талабына сай болса жеткілікті. Ілгерілету жұмыстары - бізге, сізге және басқаларға, оның ішінде: тұтынушы жаққа, басшылыққа бағытталған іс-шаралар легі. Затты өткізу деген қызық естілмесі анық, себебі ол өтімді нәрсе екені айдан анық.

Мекемені қалай басқаға ерекше етіп таныстырамыз, оған басқалар сену үшін не істей аламыз? Сұрақтың жауабын бірігіп таптық, ұсыныстар әзірледік. Біздің әдісте: міндетті түрде жас мөлшері әртүрлі адамдар іс атқарады немесе қолданыла береді. Дәрежесіне, нақты бір жанға бағытталмайды, тек қызығушылықты арттыратын, қалыптастыратын мүмкіндіктердің болатынына жүз пайыз сенімімiз мол. Істі бір арнаға бағыттап, ілгері жүргізуге бағыттау - қызықтыру мен танытар көрсеткіші мен эффектісі бір қажеттілікті танытып тұратын іс. Аталған істе «жарнаманы» қосып биік шыңға жеткізуге бір табан жақындықтың бір сатысы болары анық.

«Баннерлік» әдіс бұрын қағазды пайланып көшеге жарияланатын тиімді әдіс болса, заманына сай бұл әрекет виртуалға көшті. Ресми сайттардағы әр мекеме туралы ақпарат, дизайн, дұрыс орналастырылған жазулар көзге көрінбейтін адам санасына әсер берер бірінші қимыл. Таңқалдырар логотип пен фразалық сөз, қысқа да нұсқа сол ұйымға лайықты болар бір ауыз қысқаша анықтама беру. Жазып, іліп қоюдан бұрын мағынасына сай келетіндігін, түстер үйлесіміне аса қатты мән беру керек, өйткені мекеме атауын айтып қалған есте қалған жалғыз дүние сол болады.

Теру әдісімен жазылған буклеттер, анықтамалық қағаздар. Жәй ғана тастай салатындай қағаз емес, қырық сегіз секунта көз жүгіртіп оқығанда бір жаттап алар мәлімет берер құнды зат болуы керек.

Лозунг қолдану. Бағытталған тауар туралы графикалық, жарқын әрі логикалық тұрғыдан дұрыс құрастырылған мәтіннің берері де мол.

Сувинерлік заттар жасау әдісі. Олардың қатарында: күнтізбе, ойыншықтар, таңбаланған қалам, ілгіштер, кішкентай көлемді кітапшалар, футболкалар, т.б. заттар бар. Әр ұйымның басшысы болады, сол басшы қол астындағы жандарға бағыт пен бұйрық беріп өзі көшбасшылық танытып ұсыныстар жасай алуы керек. Басшы екіге бөлінеді: лидер немесе жәй ғана жоғары мінбердегі қарапайым адам. Өз қызметкерлеріне төбеден қарау дұрыс емес, керісінше ішкі ахуалдарды реттеу үшін аянбауы керек [Данченок Л.А, Дайнекин Т.В «Комплексті пиардың түсінігі мен мағынасы», 2010 жыл, 120 бет.].

Жыл өткен сайын адам миы небір дүниелерді қозғаудан шаршамайды. Әлеуметтік желілердің түр - түрінің шығуы, оған тіркелудің оңай болуы біздерге жақсы. Қайталап көрсету, жаңалықтар ұсыну арқылы да біз мақсатты жетістігімізге оңай жете аламыз. Ол үшін, дұрыс СММ маманын, қоғаммен байланыс жасайтын нағыз шеберді таңдай алуымыз керек.

Нарықта өз орнын табудың тағы бір бағыты - барлық арналық жолдарды егжей - тегжейлі зерттеу. Өзің білмейтін ақпаратты өзгеге таратпау. Ертеңгі күнде абыройлы болу үшін, өзіңмен бірге жасаған жарнамаңның барынша қызықты, сатылымдық трендтге айналуында үлкен күш жұмсау. Ұмытпайтын қағида: сапа үшін жақсы ақша, кейіннен нәтиже шыққанда құйылған инвестицияның екі есе, тіпті он есе қайтуында тұрған жанұйымдастырушы топ. Іздеу жүйесіндегі ілгерілету жұмысы - контексттік терминге жақын, бірақ өзгешелігі бар жүйе. Арзан болуын қалағандар үшін бұл қимылды орындау тиімдірек. Жарнама ұсынарда кімге бағыттап жатқаныңызды ескергеніңіз дұрыс. Жарнамалық презентация - пойнт жүйесімен ақпаратты тарататын, беретін нарықтық қызметтерді жылжытуы негізінде хабарламаның әмбебап нысаны. Таныстыру немесе презентациялау - бір жобаның істің, жаңалықтың, жобаның, тауардың ұйымның, жалпы алғанда болып жатқан құбылыстардың құрылымдық негіздегі ақпаратты ұсыну тәсілі, процесі. Мақсаты - аудитория ыңғайына сай ақпаратты кең форматта жеткізу. Презентацияны қолданып жылжыту әрекеті маркетингтік және пиар құралдарының бірі болған. Тұсаукесер шаралар негізінде осы тұрғыда таңдауға сай өткізіледі. Мекен-жайға байланысты слайд жасау да өзі көп түрге бөлінеді:

– Пауэр пойнттік негіздегі. Ерекшелігі: жаныңызға не қажет болса, жоғарыдағы барлық функцияларды ойланбай осы қатарға кіргізуге болады. Қорғау үшін: сөзіңізге ауызша форматта сөйлеу керек. Ұсынылатын жері: конференц-залдар, аудиториялар.

– Стол үстіне арналған жазбалы. Қағаз бетіне ақпаратты енгізген ғана жеткілікті. Жоғалтып аламын деген, техникалық жақтан қорқыныш осы ретте екі есе төмен.

– Видео-роликті. Арнайы түсірілгендіктен монтаждалып, өңделіп, керек нәрсенің барлығы қойылады. Керегі тек кәсібилік қана.

– Интерактивті слайд. Заман талабына сай тағы бір әдістемілік қатардағы құрал. Флэш бағдарламасымен жасалатындықтан оңай көрсетіліп, бір батырманы басу арқылы басқарылады. Бөліктерге бөлініп, анимациялық сипатқа оңай бейімделеді. «Көзге тартымды» болуына қарап - ақ оның зеріктірмейтініне кепілдік бар.

– Мультимедиялық бағытта. Жоғарғы технологиялы заманауи жеткізуді қамтамасыз еткендіктен бағытталған аудиториясына, серіктестеріне, қаржы құятын жандарға арналған бағдарламалық құрал. Терминнің өзі ақпаратты жеткізу сипатымен белгіленеді. Мультимедияның тізімінде сіз таңдайтын: бейне, анимация, сурет, фото, компьютерлік графика, текст, дыбыс, әуен, арнайы жарықшалар бар [Дегтярев А.Р «Жарнаманың таңдаулы мәліметтері», 2012 жыл, 5 шығарылымы].

Ең бастысы, бұл артықшылықтар мен қызметтерді толық меңгеруге зор мүмкіндік береді. Кәсібилік жақтан дайындалған жарнама міндетті түрде өз нәтижесін бермей қоймайды. Қызметтің деңгейін ілгерілету үшін ғаламтор желісінде пиар кампания істерін жүзеге асыру үшін бірқатар пиар құралдарды қолдануды көздеу қажет. Оларға жататын тиімді тәжірибеден өткен әрекеттерді сараласақ:

1. Ресми сайт. Тиімділігі: бағдар мен ұсыныстар береді..

2. Жаңалық арналары. Аудиториямен тығыз байланысқыңыз келсе, ешқандай қорқыныш жаныңызды ауыртпасын десеңіз осы әдіс өте қажет.

3. Арналардан бөлек оларды әлеуметтік желілерден де бақылай аламыз. Ол қатарға: инстаграм, телеграм, ютуб, твитер, тик-ток, одноклассники, майл ру сияқты тізімдер жатады.

4. Контекстті имиджді сақтау. Сауатты қолдану кезінде яндекс, гуглды тиімді байланыстыра алу бағытталған танымалдылық мен ілгерілетуге, тіпті асыра бастауды қолдану да мүмкін. Басты рөлі – өзіне керек аудиториясына таныстырылымы бола алатындығында.

5. Әлеуметтік желі. Қанша жерден болмасын ӘЖ қолданбайтын жан баласы жоқ. Еңкейген қарттан, еңбектеген сәбиге дейін тілін білетін ұялы телефонның виртуалды әлемі бәрімізді баурап алғанын мойындаймыз [Демингтий Д.Р. «Ілгерілету мен жүргізу», 2018 жыл, 1 тарау, 10 бет].

Маркетинг жүйесінің бір бөлігі бола отырып, игере келе жарнама ақпараттық функцияның тар шеңберін аттап өтеді және коммуникациялық функцияны өзіне алады. Жарнамалық қызметті зерттеу процесінде қолданылатын сауалнамалар, пікірлерді жинау, тауарларды өткізу процесін талдау көмегімен нарықпен және тұтынушымен кері байланыс ұсталады. Бұл қызметтердің нарыққа жылжуын бақылауға, тұтынушыларда оларға артықшылық берудің тұрақты жүйесін құруға және бекітуге, қажет болған жағдайда өткізу және жарнамалық қызмет процесін тез түзетуге мүмкіндік береді. Мерзімдік көрсеткіштерді анықтамастан бұрын аясын, тарлық немесе кеңшілік тарифіндегі ұғымын зерделедік. Мерзімдік куақытына кепіл жоқ, бір білер анықтамамыз ұзақ болмағаны бізге және бар қоғам мүшесіне пайдалы. Зымыраған уақытта иірімге ілесе жаңаша қимылдар мен көзқарастар таныту керек. Заңдылықты біз емес, табиғатқа бағытталып құрастырылғандықтан оған айтылар пікірлер мен сұраныстар да тұрақсыз. Барлығы қоғаммен байланыс жасауда шешіледі.

Біздің пайымымша кәсіпорынның маркетингтік коммуникациялар жүйесі қандай нысанда ұйымдастырылса да, кәсіпорынның ішкі ортасына (персонал мен кадрларға) және бүкіл нарықтық инфрақұрылымына: коммерциялық делдалдарға, сауда персоналына, бөлімшелер мен филиалдардың, өкілдіктердің, оның ішінде шетелдік басшылардың белсенді әсерін қамтамасыз етілуі тиіс. Кәсіпорынның байланыс жүйесі тиісті өтініштерді жедел және қатаң түрде жіберуді және ең тиімді арналарды пайдалануды қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен бірге олар жүгінгендердің осы өтініштерді нақты тұжырымдау мен біржақты түсіндіруіне жауап беруі керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аксенова К.А. «Жарнама және жарнамалық қызмет», конспекттік жұмыс
2. Астахова Т.В. «Үшінші секторға бағытталған қоғаммен байланыс», 2006 жыл, 156 бет
3. Бекетова Н.В. «Паблик релэйшнз», 2012 жыл, 45 бет
4. Бердышев С.Н. «Жарнама ұғымы: жолдары, әдістері», 2012 жыл, 102 бет
5. Бокарев Т.А «Ғаламтор жарнамасының энциклопедиясы», 2016 жыл, 2 тарауы
6. Бондаренко С.В «Виртуалды байланыс», 2011 жыл, 101 бет
7. Вердиян В. «Ғаламтордағы маркетингтердің сәтті әдістері», 2012 жыл, 156 бет
8. Волков Ю.Г. «Жарнамадағы социология», 2009 жыл, 148 бет
9. Гермогенова Л.Ю. «Контекстті жарнама құпиялары», 2015 жыл, 1 шығарылымы
10. Гончарук В.А. «Маркетингтік ақпараттану», 2006 жыл, 3 тарау, 15 бет
11. Данченок Л.А, Дайнекин Т.В «Комплексті пиардың түсінігі мен мағынасы», 12.010 жыл, 120 бет.
12. Дегтярев А.Р «Жарнаманың таңдаулы мәліметтері», 2012 жыл, 5 шығарылымы
13. Деминтий Д.Р «Ілгерілету мен жүргізу», 2018 жыл, 1 тарау, 10 бет.

МРНТИ 10.02.19

ҚОБЛАНОВА АЙМАН ЖИЛКИБАЕВНА,
Профессор, доцент, филология ғылымдарының кандидаты,
Академик С.Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы,
Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы қаласы, Қазақстан

АБАЙ ӨЛЕҢ ӨРНЕКТЕРІНДЕГІ ҚЫЗ ӘДЕБІ

Түйіндеме: Ұлы ақынның өлеңдерінде де, қара сөздерінде де ұлттық этикетпен байланысты қолданыстар ерекше орын алады. Мақалада Абайдың «Қыз сыны» тақырыбына қатысты өлеңдеріндегі қыз сұлулығының эстетикалық, этика-этикеттік компоненттері, сонымен қатар қыздың ақыл-парасатына тән ерекшеліктері талданады. Ақынның өлең өрнектеріндегі қыз сұлулығының әдеппен, ақылоймен байланысты қырлары айқындалады. Ақын өлеңдеріндегі қыз болмысына қатысты жайттарды салт-дәстүрмен, халықтық танымммен, біліммен байланысты қарауға назар аударылды. Қыз әдебіндегі біз қарастырып отырған осы пайым-парасаттың бәрін де Абай өлең өрнектерінен табамыз.

Кілт сөздер: әдеп, эстетикалық таным, реттеуіштік қызмет, бағалауыштық категория, этикалық ұғым, этикеттік нормалар, тілдік қарым-қатынас т.б.

Аннотация. В стихах и прозе великого поэта использование национального этикета занимает особое место. В статье анализируются эстетическая, этико-этикетные составляющие красоты девушки в стихотворениях Абая на тему «Кыз сыны», а также особенности интеллекта девушки. Стихи поэта раскрывают нравственную и интеллектуальную стороны красоты девушки. В стихах поэта внимание было уделено вопросам личности девушки в связи с обычаями, традициями, народными познаниями и знаниями. Всю эту мудрость девичьего этикета, которую мы рассматриваем, мы находим в стихах Абая.

Ключевые слова: этикет, эстетическое познание, регулирующая деятельность, оценочная категория, этическое понятие, этикетные нормы, языковое общение и др.

Abstract. The use of national etiquette occupies a special place in the poetry and prose of the great poet. The article analyzes the aesthetic, ethical and etiquette components of the girl's beauty in Abai's poems on the topic "Kyz syny", as well as the features of the girl's intellect. The poet's poems reveal the moral and intellectual side of the girl's beauty. In the poet's poems, attention was paid to the issues of the girl's personality in connection with customs, traditions, folk knowledge and national cognition. All this wisdom of girlish etiquette, which we are considering, we find in Abai's poems.

Key words: etiquette, aesthetic knowledge, regulating activities, an evaluative category, an ethical concept, etiquette norms, language communication etc.

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Абай жайында айтқан келелі ой пайымдаулары мәдени жұртшылыққа, әсіресе білім беру саласындағы жоғары мектеп оқытушылары мен мектеп мұғалімдеріне ерекше ой салып отыр. («Егемен Қазақстан», 01.03.2020). Білім мен тәрбие беруде ұлы ақынның шығармашылық мұрасын игеру педагогика, ғылым, білім жүйесінде алатын орны мемлекет басшысы айтқан қазіргі кезеңдегі рухани жаңғыру, интеллектуалды ұлт қалыптастыруда ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Әрине, Абай шығармалары, оның тілдік айшықтары мен ой өрнектері гуманитарлық саладағы студенттер аудиториясындағы дәрістерде, оқулықтар мен оқу құралдарында азды-көпті айтылып та жүр.

Академик Р. Сыздықтың «Абайдың сөз өрнегі» атты ғылыми зерттеуі абайтанудағы жаңашыл іргелі зерттеудің бірегейі болды. Ғалымның монографиясында Абай тілін танытудың қырларын, образдар жүйесін айқындау, сөз құбылту, эстетикалық өрісін ашу тәсілдері арқылы сөз еткен зерттеуі абайтану ғылымындағы дәстүр мен жаңашылдықты сабақтастыру болып табылады [Сыздық Р., 2014, б.577].

Бұл орайда абайтанушы ғалым Р. Сыздықтың монографиясы жайында Н.Уәли: «Ұлы ақынның поэтикалық тілі, көркемдік сипаты, көріктеу құралдарының тілдік механизмі сөз болып, ұлы Абайдың тіл көркемдігін танытудың кілті бұрынсоңды айтылып келген пікірлер мен еңбектерден басқаша бұраумен ашылады» [Уәли Н. 2019, б.240]. Бірақ бүгінгі кезеңде ұлттық болмысымызды сақтай отырып, жаңару, жаңғырумен байланысты ақын мұрасын игеруде дәстүрлі бағытты ұстанамыз ба? Мектеп, жоғары білім беру салаларында қолға алынып, жасалып жатқан бағдарламалар жобасы, аңғаруымызша, дәстүрлі бағытты ұстанғаны байқалады. Дегенмен ойланумызға тура келеді.

Осындай ізденіс кезінде профессор Н.Уәлидің «Аттың сыны», «Абайды қайта оқығанда» деген мақаласы жарық көрді («Егемен Қазақстан», 01.09.2020).

Байқауымызша, мақала авторы дәстүрлі жүйе мен өлеңді «өз ішінде» талдаудан, яғни метафо-

ра, теңеу, эпитет т.б. тәрізді көріктеуіш тәсілдерді сипаттаудан гөрі, - объектіні әлеуметтік ортамен, ондағы салт-дәстүрмен, халықтық таным, біліммен байланысты қарауға басымдылық берген.

Осы жағын байқай отырып, біз ақынның «Қыз сыны» тақырыбына қатысты өлеңдерін әсемдік, сұлулықпен байланысты сипаттауына көңіл бөле келе, аталмыш жайтты, этикалық, этикеттік қырдан қарау жағына назар аударып, зерттеуіміздің әдістемесі ретінде негізгі алдық.

Алайда этикеттік стереотиптердің, этикалық нормалардың әлеуметтік қатынаста болсын, жеке адамдар арасындағы қарым-қатынас кезінде болсын реттеуіштік қызметі әралуан және әрқилы болып отыратыны мәлім.

«Сөз этикетінің арнаулы функцияларының бірі – реттеуіш қызметі (регулятивная функция) [Қобланова А., 2001, б.120]. Бұның өзі дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік жіктер мен топтардың, олардың өзді-өзіне тән мәртебелерімен, салт-дәстүрмен, гендерлік ерекшеліктерімен байланысты. Этикеттік, этикалық нормалардың алуан қырлы болып келетіні де сондықтан.

Ұлы ақынның өлеңдерінде де, қара сөздерінде де ұлттық этикетпен байланысты қолданыстар ерекше орын алады. Өйткені этика, этикет тәрізді әлеуметтік мәдени сипаттағы мәнділіктердің қоғамдағы, жеке адамдар арасындағы қатынастарды реттеудегі қолданыс қызметі айрықша болатынымен байланысты.

Қазақтың Абайға дейінгі немесе ақынмен тұстас өлең-жыр саңлақтарының ежелден ден қойған «жігіт сыны», «қыз сыны» дәстүрлі қазақ қоғамында өнегелі тақырыптардың бірі болды. Осы тақырыптағы өлеңдерде жиі айтылатын *әдеп, иба, ізгет* атаулары – бағалауыш категорияға жататын этикалық ұғымдар жүйесін құрайды. **Әдеп** – қарым-қатынас субъектілерінің бәріне ортақ, үлкенге де, кішіге де қатысты. Ал *ізгет, ізгет көрсету* «кішінің» қарым-қатынас аясында «үлкенге» сыпайылық танытуы. **Иба, ибалық** көбіне әйел затына тән сыпайылық қасиетке ие. Басқаша айтқанда, *иба, ибалық* – мінез-құлықтың әйел затына тән гендерлік ерекшелікпен байланысты түрі. Онбестомдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» **иба, ибалыққа** берілген лұғаттық мақаладағы иллюстрациялық материалдан бұл атаудың қыздарға, қыз-келіншектерге қатысты екенін айқын байқауға болады [*Қазақ әдеби тілінің сөздігі.* Он бес томдық. 7-том, 2011,б.714].

«Қандай қызда ләззат бар жан татпаған?» деген өлеңінде сұлуды, бой сұлулығын сөз ете келіп, ақын:

Бұлардың кейбірінің мінездері:
Ешнәрсе көрмегенсіп бұртақтаған
Кейбірі жайдары ашық боламын деп,
Орынсыз адамдармен жыртақтаған, - дейді.

Жыртақтау, бұртақтау сияқтылар этикеттік, этикалық нормаға қайшы келетін, ибаға жатпайтын жағымсыз қылықтар қыздың бой сұлулығымен үйлеспейтінін, *қыз қылығымен сұлу* деген халықтың әдеп ұғымын ақын қаламы қайта жаңғыртып, сұлулық, қыз сұлулығы әдеппен байланысты екенін ұқтырып отыр.

Ашық мінез, жайдары болу субъектілер арасындағы қарым-қатынасқа оң әсерін тигізетін қасиетке ие. Алайда бұндай қасиеттердің мөлшері мен шегі болады. Олардың реттеушісі – *ұстамдылық, сабырлылық.* Ұстамдылық, сабыр болмаса, жайдары, тым ашық мінез болу теріс бағытқа ойысып, ақын айтқандай, «бұртақ» пен «жыртаққа» ұрындырады. Қазақ қоғамында қызға тән *ашық мінез, жайдары күй* сезімнің әрекеті. Бұндай эмоциялық күйдің шектен шығуын әдетте реттеп отыратын «қарауылшысы» сабыр мен ұстамдылық – ой-сананың әрекеті болып табылады.

Сыншыл Абай «Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат» деген өлеңінде былай дейді:

Бір жерде бірге жүрсең басың қосып,
Біріңнің-бірің сөйле сөзін тосып.
Біріңді-бірің ғиззат құрмет етіс,
Тұрғандай бейне қорқып, жаның шошып.

Өлең жолдарындағы *сөз тосып сөйлеу, ғиззат* (*ізгет*) *ету* – әңгіме -дүкенде өнегелі болуды, жарасымдылықты меңзейтін этика-этикеттік мәнділік.

Ақын қаламынан шыққан қыз сұлулығының ерекшелігі оның табиғи, боямасыз болмысында. Қыз сұлулығы, қыз көріп, қызық іздеген ат жаратып, сән түзеген, бозбалалық, жастық шақтағы қызығушылық көздің танығаны. Алайда сұлулықты көзбен тану бар да, жүрекпен тану бар. Ақын өлеңдерінде осы екеуі де кездеседі.

Ақын қаламы қыз сұлулығының ерекшелігін оның табиғи, боямасыз болмысынан іздейді:

Білектей арқасында өрген бұрым,
Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын.
Кәмшат бөрік, ақ тамақ қара қасты,
Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін?

Аласы аз қара көзі айнадайын,
Жүрекке ыстық тиіп салған сайын.
Үлбіреген ақ етті ашық жүзді,
Тісі әдемі көріп пе ең қыздың жайын?
Бұраң бел, бойы сұлу, кішкене аяқ,
Болады осындай қыз некен-саяқ

Өлең жолдарындағы *ақ тамақ, қара қас, үлбіреген ақ етті, ашық жүзді, бұраң бел, бойы сұлу, кішкене аяқ* деген бағалауыштар эстетикалық танымменбайланысты көріктеуіштер. Сондай-ақ *ашық жүз,* қыз мінезіне тән эстетикалық әрі этикалық мәнділікпен байланысты ұғынылаы.

Ақын айтқан боямасыз бұл сұлулық–бозбалалық, жастық шақтағы қызығушылық көз тартқан қыздағы сыртқы сұлулық.

Осыларды айта келе ақын:

Егерде қолың тисе білегіне,
Лүпілдеп қан соғады жүрегіңе.

Бетіңді таяп барсаң тамағына,
Шымырлап бу енеді сүйегіңе, - деп, бой сұлулығын ішке түскен сезім күймен үйлестіріп, сұлулыққа ерекше жан бітіреді: сұлу қызға деген құмарлық, құштарлық тәрізді эмоциялық сезім әдеппен әдіптеледі. Қыздың кәмшат бөркі, өрген бұрымы, таққан шолпысы, іззетті жүрісі – баршасы әсемдік, бірақ жай ғана әсемдік емес, әдеппен әдіптелген, әдептілікті танытатын әсемділік. Бұдан Абайдың эстетикалық танымындағы ерекшелік көбіне әдеппен (этикамен) байланысты өрнектеліп отыратыны байқалады.

Академик Ә.Т.Қайдар:

«Қазақ халқы қыз баланың иманжүзді ақылдылығымен ғана ерекшеленетінін бағалап қана қоймай, олардың жүріс-тұрысына, тәрбиесі мен отбасындағы қылығына жұртпен араласып, жақсы да, жаман мінездерін назардан тыс қалдырған емес», - дей келіп қыз баланы гүлге теңейтінін, ай мен күнмен айшықтайтынын ашып айтады. Сөйтіп, Ұлы Абайдың мына өлеңін мысалға келтіреді:

«Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы
Аласы аз қара көзі нұр жайнайды.
Жіңішке қара қасы сызып қойған,
Бір жаңа ұқсатамын туған айды.
Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,
Ақша жүз, ал қызыл бет тіл байлайды.
Ауыз ашса көрінер кірсіз тісі,
Сықылды қолмен тізген іш қайнайды» - деп,

Абай жырлаған өлең жолдарын оқығанда көркем де сұлу қыздың бейнесін көз алдыңызға әкелгендей боласыз дейді. ақынның эстетикалық танымына тән сипатын атап көрсетеді [Қайдар Ә., 2009 б.784]. Сөйтіп Ә.Т.Қайдар ақынның эстетикалық танымына тән сипатын айқындап атап көрсетеді.

Шынында, көз алдыңызға әкелгендей болуы көзтанымдық еш боямасыз табиғи сұлулық.

Сонымен қатар Абай өлеңдеріндегі жүрекпен танитын сұлулық бар. Ол – қыздың пайым-парасаттылығын байқататын жан сұлулығы.

Қыз сынына қатысты ақын өлеңдеріндегі эстетикалық, этикалық, этикеттік компоненттермен қатар қызға тән пайым-парасат нышандарының ерекше екендігі де айқын аңғарылады. «Көзімнің қарасы» өлеңіндегі лирикалық кейіпкердің (жігіттің):

Жүректен қозғайын,
Әдептен озбайын.
Өзі де білмей ме,
Көп сөйлеп созбайын? – деп, жігіттің ғашығына қарата айтқандарынан қыздың жүрек сөзін тереңінен ұғынатын зейінді, зерек жанның пайымды, парасатты бейнесін байқаймыз. Саналы сергек жан жігіттің жүректен қозғаған сөзін «құлақпен қармамай, жүрекпен тыңдайды...»

Абай тілдік тұлғасының лингвокогнитивтік деңгейін зерттеген ғалым Г.Мұратова «Абай байқаған дүние суреті оның тілдік тұлғасында қазақи бейнемен өзгеше кейіптеледі. Ұлы ақын шығармаларында ұлт табиғатын танытатын, қазақ ұлты дүниетанымына ғана тән лингвомәдени бірліктердің мол кездесуі – ақынның ұлттық танымының биіктігін көрсетеді» [Мұратова Г. ,2008, б. 356].

Ұлттық болмысы, қазақы әдебі мен ибасы сақталған, тәрбиесі көрініп тұрған сол заманның екі жасының сүйіспеншілік сезімі:

Сөз айта алмай бөгеліп,
Дүрсіл қағып жүрегі.
Тұрмаппа еді сүйеніп,
Тамаққа кіріп иегі.

Бұл орайда Абай сомдаған портрет ұлттық мінезбен ұласып кеткен.

«Қыз сөзі» өлеңінде лирикалық кейіпкер қызға тән сыпайылық, әдеп, иба таныта отырып,

Қиыстырып мақтайсыз,
Ойласаң не таппайсыз?
Бізде ерік жоқ, өзің біл,
Әлденеге бастаймыз.

Біз де әркімді байқаймыз,
Тап бергеннен тайқаймыз.
Сендей асыл кез болса,
Қайтіп басты шайқаймыз? – деп, өзінің сергек сезімталдығын жүректен шыққан ойлы сөзбен аңғартады.

Қорыта келгенде, қыз сынына қатысты ақын өлеңдерінде айтылатын сұлулықтың эстетикалық, этикалық, этикеттік компоненттерін, сондай-ақ қыз сұлулығының пайым-парасатқа тән ой-танымдық қырларына назар аударды.

Әсіресе сұлулықты көріп, жүрекпен тану ақынның концептуалды көзқарасында ерекше орын алатындығын айқындай түстік. Гуманитарлық студенттер аудиториясында абайтануға байланысты семинар сабақтарында осындай кешенді бағытта білім беру болашақ педагог мамандар үшін пайдалы болар деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. Көптомдық шығармалар жинағы/Рәбиға Сыздықова/-Алматы: «Ел-шежіре», 2014.-577 б.

2.Уәли Н. Ғалым-ұстаз хәм шәкірт/Ғалымның ғылымдағы ғибраты, мақалалар жинағы.-Алматы: ИП «Балауса», 2019.-240б.

3.Қобланова А.Ж. Қазақ сөз этикеті. Алматы: ЖАК-тың баспа орталығы, 2001. -120б.

4.Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-том. Алматы, 2011.187-188б.б.

5.Қайдар Әбдуәли. Қазақтар ана тілі әлемінде (этно-лингвистикалық сөздік) Адам.- Дайк Пресс, 2009. Т.1.

6.Мұратова Г. Абай тілдік тұлғасының лингвокогнитивтік деңгейі.-Астана, 2008.-356 б.

УДК 81-139

МЕДЕТБЕКОВА ПЕРИЗАТ ТУКТИБАЕВНА,
ф.ғ.к,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қаласы, Қазақстан,
E-mail: medet_73@mail.ru

СМАДИЯР МЕДИНА,
2 курс магистранты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қаласы, Қазақстан,
E-mail: medina09.05@mail.ru

ҚАЗАҚ, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ «АРМАН» ҰҒЫМЫНЫҢ ПАРЕМОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Түйіндеме: Мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі *арман\dream* сөздерінің қолданысы мен сөздіктердегі анықтамасын негізге ала отырып мақалдардағы бейнесі берілген. Бастысы осы сөздердің мағыналық сипатын ашатын мақалдардың екі тілдегі аудармасы мен бастапқы тілдегі танымдық сипаты қарастырылған. Сонымен қатар зерттеу барысында аталған екі тілдің, яғни генетикалық, типологиялық жақындығы жоқ тілдер мен тіл иелерінің арасындағы ұқсастықтары және танымдық сипаты қарастырылған.

Кілт сөздер: паремиология, этнолингвистика, лингмәдениеттану, таным, тіл, сөз.

Резюме: В статье представлено изображение пословиц на основе определения слов *арман\dream* в словарях и употребления слов на казахском и английском языках. Главным является перевод пословиц, раскрывающих смысловую природу этих слов, в двух языках и познавательный характер в первоначальном языке. Также в ходе исследования были рассмотрены сходства и когнитивный характер между двумя названными языками, т.е. языками и носителями языка, не имеющих генетической, типологической близости.

Ключевы слова*:* паремиология, этнолингвистика, лингвокультурология, познание, язык, слова.

Abstract: The article presents the image of proverbs based on the definition of the words *арман \ dream* in dictionaries and the use of words in Kazakh and English. The main thing is the translation of proverbs that reveal the semantic nature of these words in two languages and the cognitive nature in the original language. The study also looked at the similarities and cognitive nature between the two languages mentioned, i.e. languages and native speakers that do not have a genetic, typological affinity.

Keywords: paremiology, ethnolinguistics, cultural linguistics, cognition, language, words.

Кіріспе

Тілді зерттеу қай кезде болмасын өзектілігі арта берері анық. Оған себеп, тілдің әмбебаптылығында және тілді зерттей отырып, тілдік бірліктердің жан-жақты қарастырылуы күн санап артып келеді. Халықтың өткені мен қазіргі болмысы және келешегі тікелей тілмен және оның ұрпақтан-ұрпаққа берілуінде.

Халықтың болмысы мен әдет-ғұрпы, тарихы, жалпы құндылықтарының көрінісін бейнелейтін, атадан балаға беріліп келе жатқан өсиет, ақыл, ой сынды адам баласына деген тәрбиелік мәні, өмірге дұрыс жол нұсқар тілдік құралдардың берері де, зерттелетін тұстары да жетерлік. Тілдік құралдардың бірі мақал-мәтелдердің тарихы мен қазіргі замандағы қолданысын қарастыру арқылы тіл бірліктерінің ғана емес, халықтың өткені мен қазіргі жай-күйін және тіл тазалығына тигізер әсері де орасан.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі тілдік бірліктерді салғастыра зерттеу арқылы танымы мен мәдениеті, ұлттық құндылықтарын айқындаудың өзектілігі басым. Сондықтан да, зерттеуімізде мақал-мәтелдер арқылы екі тілдегі қолданысын қарастыра отырып, ерекшеліктерін айқындауды жөн көрдік. Мұндай зерттеулер ғылыми қажеттілігімен қатар, тіл үйренудегі маңыздылығының басым екенін айқындайды. Сол себепті де, көптеген зерттеуші ғалымдардың пікірінше мақал-мәтелдердің дидактикалық мақсатта қолданылуының тиімділігі орасан.

Негізгі бөлім

Тіл білімі ғылымында мақал-мәтелдерді зерттейтін саланы паремеология деп атайды. Тіл бейнесінің ұлттық ерекшелігін сипаттап, мәдени, рухани, ұлт өмірінің айнасын бейнелеп қана қоймай, негізгі ақпаратты жинайды, сақтайды және жеткізеді. Халық ауыз әдебиетінде мақал-мәтелдердің зерттелуі жайында түрлі пікірлер мен тұжырымдар қалыптасқан. Негізінен XIX ғасырдың екінші жартысында қағаз бетіне түскен

жанр. Адам өмірі, тұрмыс-тіршілігі, қоғамдағы түрлі жағдайларда кездесетін құбылыстар, тарихи оқиғалар, даналық тұжырымдар мен логикалық ойлар бейнеленеді. Жалпы адам өмірінің жас ерекшеліктері, яғни кезеңдері мен барлық саласын қамтиды. Көбіне қамтылатын тақырыптары өмір, денсаулық, адалдық, тіршілік, еңбек, байлық, кәсіп, сақтық, т.б.

Тіл мен ұлт мәдениеті, ұлттық сана, салт-дәстүр – біртұтас ұғым. Олар этностың ең негізгі көрсеткіштері. Сондықтан халықтың өткен жолын, даму кезеңдерін сол этноспен бірге дамып келе жатқан тілінің деректері арқылы да анықтауға болады. Өйткені, академик Ә.Қайдардың сөзімен айтар болсақ: «тіл – тұла бойы тұнып тұрған тарих» [1, 21]. Тіл деректері деп отырғанымыз – сөздер, сөз тіркестері, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер.

Қазақ тіліндегі астарлы мағыналы мақал-мәтелдердің молдығы сол тілде сөйлеуші ұлттың танымдық деңгейінің тереңдігін көрсетеді. Яғни, мақал-мәтелдер халық танымындағы ұғымдармен тікелей байланысты болып, ұлттың менталитетті танытатын тілдік көрсеткіші болып табылады [2, 25].

Сөз – өте құдіретті құрал. Сөзбен адамды қуантуға да, жылатуға да, жанын жаралап ашуландыруға да, тіпті керек болса ауруынан айықтыруға да болады. Сондықтан да болар «Жақсы сөз – жарым ырыс, жақсы ой – бүтін ырыс» деген мақалдың халқымызда жиі қолданылуы. Ал, тіл бірліктерінің бірі – сөз, яғни тіл бірліктерінің қызметінің қай жағынан болмасын қолданысы дұрыс болуы керек. Ал біздің зерттеуімізге арқау болып отырған негізгі мәселе қазақ және ағылшын тілдеріндегі «арман» ұғымының тілдік бейнесі. Кез келген адам баласы алға қандай да бір мақсат қойып, сол мақсатқа жету үшін болашақтан күтер үміті, ізгі ниеті. «Арман» сөзінің қолданылу аясы өте кең, оны бірі жағымды жағынан, ал біршамасы жағымсыз жағынан да сипаттайды.

Тіл бірліктерінің астарында этностың қасиеттері мен мәдени асыл қазыналарының мол қабаты көрініс беретіндіктен, бұл мәселенің шешімін ізденуші, этнограф, философ, әлеуметтанушы, психолог ғалымдар да әр дәуірде сан алуан ой-пікірлер айтты. Бұл бағытта зерттеудің алғашқы нысандарын XVIII-XIX ғасырдағы неміс ғалымы Иоган Гердердің еңбектерінен бастау алатынын атауымызға болады. Ол ұлттың, этностың рухани құндылығы – миф, таным-түсінік, тіл, моральдік нормалар, әдет-ғұрып, салт-дәстүр қағидаларын уақыт пен кеңістік аясында қарастыруға ерекше назар аударса, тіл білімінің аса көрнекті ғұламасы Вильгелм фон Гумбольдт – тілдің жарыққа шығуы адамзаттың ішкі кажеттілігімен байланысты, ол тек адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ғана емес, адамда жаратылысынан бар рухани күш пен дүниетанымдық білімді дамыту үшін керек, яғни әр халық өз тілін – адам іс-әрекетінің қаруы ретінде жасайды, - деп тұжырымдайды [3, 378]

Зерттеуге алынып отырған нысанымыздың екі тілде, екі мәдениетте қолданысы, мағынасы мен ұғымын ашу арқылы ұқсастықтары мен ерекшеліктерін анықтауда мақал-мәтелдер жинақталып қарастырудың өзектілігі жоғары.

Тіл мен мәдениетті өзара қатынасын синхронды түрде зерттеп, сипаттайтын этнолингвистика және лингвомәдениеттанудың тығыз байланысты ғылым саласы екені белгілі. Ал, этнолингвистика дегеніміз – халықтың ұлттық мәдениеті мен менталитетін бейнелейтін тілдік құралдар мен нысандарды, әлемнің тілдік бейнесіндегі ұлттық белгілерді танытушы, жеткізуші ретіндегі тілді, тіл мен мәдениет арасындағы қарым-қатынасты, сондай-ақ тілдің қолданылуы мен тілдің дамуындағы лингвистикалық және этникалық факторлардың өзара ықпалын зерттейді [4, 333].

Айтқанымыз нақты болу үшін екі тілдегі нысанымыз «арман\dream» сөздеріндегі тілдегі бейнесін ашуда мақалдардағы қолданысынан бұрын мағыналық сипатын, ұғымын анықтау қажет.

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» (2006) **арман** – иран тілінен енген *көксеген мақсат, тілек, қиял* [5, 629] мағынасында деп берілген. Ал, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» (2008) **арман –** *көкейтесті мақсат, тілек* [6, 45] деп берілген. Сонымен қатар, осы сөздіктерде зат есім, үстеу, етістік, т.б. сөз таптарының қызметіндегі сөйлемдермен қатар сөз тіркесі ретіндегі *арман болды, арман етті, арман қуды, арманы болмады, арманы жоқ, арманына жетті, құрғақ арман*, т.б. келтірілген. Ағылшын тіліндегі **dream** – сөзі *алдау, иллюзия, қиял* мағынасында көптеп кездесетіні берілген. Сөздіктердегі мәліметтер қолданысы жағынан екі тілде де ұқсастықтары мен ерекшеліктерінің бар екенін аңғартады. Осындай ұқсастықтарының тура және ауыспалы мағынасында және жалпы ұлттық қолданысының ерекшеліктерін мақалдардан қараудың өзіндік ерекшелігі болуы әбден мүмкін.

Қазақ тілінде «арман» сөзінің тура мағынасындағы мақалдар:

1 Арман – адамға қанат.

2 Арманы жоқ жігіттің пәрмені жоқ.

3 Ақыл мен білім арманыңды іске асырады [7]

Осы үш мақалдың мағынасын ашар болсақ, бірінші мақалда тура мағынасында дегенмен, адам баласында қанат болмасы анық, дегенмен арманына қол жеткізудегі еңбегі, білімі арқылы арманына қол жеткізуді көркемдеп, әсірелеп үнемі айтылып жүрген мақал халық арасында кеңінен таралған.

Ал, екінші, арманы жоқ жігіттің пәрмені жоқ, мақалында «арманы жоқтың, пәрмені жоқ» деп те жиі қолданылатыны белгілі. Алғашқыда айтып өткеніміздей армандау арқылы білімге, еңбекке құмарлық, өмірді сүю, жақсыға ұмтылу, өсу, өнуды адам өмірін өзгертетін қажетті құнды-

лықтарды дәріптеу мақсатында қолданылады. Мұндағы «пәрмен» сөзін қазіргі таңда көбі түсіне бермейтіні де байқалады. «Пәрмен» – *әл , күш, жігер* ұғымын білдіретін сөз, яғни синонимдік қатар. Мақалдың әрі ұйқасын, әрі айтылған сөздерді толық қамтитыны анық. Армандауда әл, күш, жігердің адамзатқа берер мүмкіндіктері, жинақталуы туралы айтылған деп қабылдаймыз.

Үшінші мақал: *Ақыл мен білім арманыңды іске асырады* мақалында да алдыңғы екі мақалдан ұзап кетпесіміз анық, сөздік қолданыстары жағынан ерекшеліктер болғанымен жалпы мақсаты жағынан бір біріне жақын, әрі толықтыруда және мағыналық сипаты айқын. Бұл жерде ақыл, білімнің арманыңа жетудегі іс әрекеттер жайы анық айтылған, адам баласының болмысынан, бойынан табылатын жақсы қасиеттері және осы аталған қасиеттер арманға, қол жеткізуге жол ашудағы іс әрекеттердің ақылмен біліммен шыңдалуына, қанат бітуіне батылдық, ерліктің мағыздылығының айқын көрінісін мен тәрбиелік мәні жоғары.

Осы жоғарыда келтірілген үш мақалды ағылшын тіліндегі аудармасы төменде №1 кестеден көруге болады.

№1 кесте. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақалдар

Қазақ тілінде	Ағылшын тілінде
Арман – адамға қанат.	A dream is person's wings
Арманы жоқ жігіттің пәрмені жоқ.	A guy who doesn't have a dream has no courage
Ақыл мен білім арманыңды іске асырады	Intelligence and knowledge will make your dreams come true

Қазақ тіліндегі мақалдардың ағылшын тіліндегі аудару барысына тоқталар болсақ, бірінші мақал сөз бе сөз аударылып, ешбір сөз өзгеріске енбей мағынасын толық беруде. Екінші мақалға келер болсақ, мағынасы ашылған, дегенмен пәрмен сөзіне қатысты тоқталып өтудің қажеттілігі болып тұр. Сөздіктерде «пәрмен» сөз, жоғарыда айтып кеткеніміздей *әл, күш, жігер* мағынасын береді дедік, осы сөз ағылшын тіліндегі *courage* сөзін қолдану арқылы беріліп отыр. Ал, *courage* сөзі сөздіктерде *батылдық, ерлік* сынды аудармасымен беріліп отыр. Мұндағы *пәрмен* сөзінің синонимдік қатарының көбеюі арқылы бір-бірін толықтырып отырғаны анық. Себебі, *әл, күш, жігер батыл адамдарға* тән қасиет екені белгілі.

Үшінші қазақ тіліндегі мақалымыздың ағылшын тіліндегі аудармасы, қолданысы жағынан анау айтты өзгеріс жоқ. Дегенмен бір тілдегі сөздің синонимдік қатары көп болғанымен, мәнмәтіндегі қолданысы жағынан ерекшеліктерінің болуы қай тілде болмасын кездесетіні ертеректе дәлелденген. Осы тұста қазақ тіліндегі «іске асырады» немесе «жүзеге асырады» етістікті тіркестердің мағынасы жағынан жақын, дегенмен іске асырудың мағыналық сипаты жүзеге асыруға қарағанда ұғымдық сипаты тарлау. Мақалдағы ұйқас үшін, орынды екені де белгілі. Ағылшын тіліндегі аудармасы, мағынасы жағынан да, тура мағынасында да *will make* етістікті тіркестің қолданылуы бастапқы мағынасын кемітіп те, не әсірелеп те тұрған жоқ, толық мағынасын берген, әрі мағынасы анық.

Осы берілген мақалдарда алдымен қазақ тіліндегі мақалдарды қарастырып, ағылшын тіліне аудармасы берілген. Енді ағылшын тілінде кеңінен қолданысқа ие мақалдарға тоқталудың да өзіндік маңыздылығы басым, мысалы:

1.*Between tomorrow's dream and yesterday's regret is today's opportunity.*

2.*Your dream might change our planet*

3.*The future belongs to those who believe in the beauty of their dreams* [8].

Ағылшын тілінде қазақ тіліндегі сөздіктердегі ұқсастықтардан бастап, кез келген адамның *арман* сөзіне қатысты пікірлері ортақ екені ағылшын тілінде мысалға келтірілген мақалдардан аңғаруға болады, алайда аудару барысында тілдік бірліктердің, сөздік қолданыстың ерекшеліктері болмаса, жалпы мағыналық сипаттары айқын және ұқсастықтары, ұғымдық жақындықтары алыс емес. Ондай қорытындыға келу келесі №2 кестемізде берілген:

№2 кесте. Ағылшын қазақ тіліндегі мақалдар

Ағылшын тілінде	Қазақ тіліндегі аудармасы
Between tomorrow's dream and yesterday's regret is today's opportunity.	Ертеңгі арман мен кешегі өкініш арасындағы – бүгінгі мүмкіндік.
Your dream might change our planet	Сіздің арманыңыз біздің планетамызды өзгерте алады.
The future belongs to those who believe in the beauty of their dreams	Болашақ өз арманының сұлулығына сенетіндерге тиесілі.

Талдауға алынған ағылшын тіліндегі үш мақалдың қазақ тіліндегі тура аудармасының өзі нақты мағыналық сипатына ие деп есептейміз. Себебі зерттеу нысанының анықтамасы мен жалпы мағынасын толықтыру және екінші тілдегі көрінісі бастапқы тілдегі танымдық сипатына ие.

Осы тұрғыда *арман* сөзінің қазақ тіліндегі сөздіктерде, жоғарыда келтіріп кеткеніміздей қиял,

мақсат, тілек; ағылшын тілінде осы сөздерге қоса иллюзия, алдау сөздері синонимдік қатарын құрап тұрғаны айтылған. Олай болса, осы синонимдерге қатысты мақалдарға тоқтала өте кеткен де орынды, себебі сөздіктерден мағынасын ашу барысында, тек тілдердегі сөздіктермен қатар Жантану (*психология-психикалық құбылыстардың, яғни жан қуаттарының пайда болу, даму және қалыптасу заңдылықтарын зерттейтін ғылым*) атауларының түсіндірме сөздігіне жүгінудің қажеттілігі де басым. Оған себеп төменде берілген. Сондай ақ, аталған сөздікте *арман* сөзіне қатысты бірнеше анықтама берілген, соның бірінен мысал келтірер болсақ:

Арманның екі түрі болады: *пайдалысы және зияндысы*. Арман адам қиялының ерекше бір түрі. Арман актив әрекетшіл қиял, өз мақсатымыз бен мүддемізге орай бейнелер жасау, игі мақсатмүддемізді іс жүзіне асыруды қиялдау. **Арман** – келешектегі әрекеттерге арналған қиял. **Арман** – шығармашылық қиялға дайындықтың ерекше сатысы.

Арманды бағалауда ескеретін жайттар:

а) арманның әрекетке қатысы;

ә) шындықпен жанасуы;

б) оның келешек үшін мәні [9, 387], деп берілген.

Жалпы біздің анықтауымызша жаңа бейне құру, келешекті көздеу адам тілегінің, қиялының, арманының бірі және қазіргі кезде, яғни ақпараттық технологиялың қарқынды даму кезеңінде ол мүмкіндіктерге қол жеткізуде сөздіктерде берілген анықтамалар бойынша еңбекқорлық, білімділік, батылдық, күш, жігерді ашып қажеттілігін дәлелдейді.

Сонымен Жантану ғылымның сөздігіндегі келесі анықтаманы да келтіре кеткен жөн. **Арман** – өз қалауымызша ойда жаңа бейнелер туғызады. Шығармашылық қиялдың ерекшелігі – іс-әрекетпен тікелей баланыспай келешекке бағытталғаны. Оны шығармашылық қиялдың дайындық сатысы дейді. Адам болашағы үшін күресудің орнына бос лағып, құрғақ қиялға сүңгісе мақсатына жете алмайды. Енжар, селсоқ адамның қиялы сүреңсіз келеді, оны көбіне мұң басады. Ол жарқын болашақ үшін күреспейді, тек мойнына су кеткен кісідей мүлгіп отырады да қояды. Қиыны да, қызығы да мол өмір ондайларды қызықтырмайды, бос қиялға салынған кісі өмір ауыртпалықтарын, мұндағы қуаныш, қайғы-қасірет дегендерді жөндеп түсінбейді, тек құрғақ қиялға салынып жүре береді. Арман – жастарға қажетті қасиет. Олар жарқын болашағына имандай сеніп, дұрыс армандай білуі қажет. Өйткені, алға қойған мақсатқа жету үшін шындыққа орайлас армандағанда ғана, ол адамға зор қуат беріп, келешектегі іс-әрекетке талпындырады [9, 386]. Мұндағы айтпағымыз арман тек қиял ғана емес. Сол қиял арқылы, дұрысы қиялдаудың да армандауға қол жеткізудің өзіндік сипатқа ие екенінде.

Қорытынды

Айтпағымыз халықтың болмысын, тұрмыстіршілігін, өткені мен келешегі тіл арқылы айқындалып, зерттелетіні белгілі. Тілдегі мақал мәтелдер, фразеологизмдер, қанатты сөздер, тағы басқаларының аталған құндылықтарының танымдық сипатын беріп қана қоймай, тіл байлығын, сөз қолданысын айқындары анық. Сонымен қатар білім беру, тәрбиелеу, оқыту, әсіресе тіл үйренуде де маңыздылығы білім берудің практикалық та, теориялық жағынан да маңыздылығы басым екені ертеректен айтылған және бүгінгі таңда да қарастырылуда. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі *арман\dream* ұғымының пареологиялық бейнесін айқындау арқылы, ерекшеліктері мен ұқсастықтары тек тілдік тұрғыдан ғана емес, екі ұлттың осы абстрактілі ұғымға, өмірге деген көзқарастарын айқындауға мүмкіндік беретінінде. Зерттеуге алынған екі тілдегі санаулы мақал арқылы нақты мағынасы айқын, сөздіктерде берілген анықтамаларды аша алуымен жинақталды. Сонымен қатар, жағымды және жақымсыз жақтары бар екенін аңғардық. Алдағы уақытта кеңінен жинақтап, тереңінен зерттеуді қажет ететіні де айқындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. II-том. Мақалалар, баяндамалар жинағы. Алматы, «Сардар» баспасы, 2014. - 21 б.

2. Дина Б. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық прагматикалық аспектісі. Ф.ғ.к. дисс. қолжазбасы. 10.02.02. – Алматы, 2002. – 110 б.

3. Русский язык. Болыная Российская энциклопедия. – М.: Дрофа, 1998. – 703 с.

4. Сүлейменова Э.Д. ж.б. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов / Сүлейменова Э.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. – Астана: Арман-ПВ, 2008. – 392 с.

5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. I том. Алматы, «Арыс», 2006. – 702 б.

6. Қазақ тілінің сөздігі. 50 мыңға жуық сөздер мен сөз тіркестері. Алматы «Дайк Пресс», 1999. – 188 б.

7. https://bilim-all.kz/tag/proverb?tag

8. https://www.goodreads.com/quotes/658239

9. Жарықбаев Қ.Б., Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. Сөздік словарь баспасы. 2006. - 387 б.

УДК 821. 512. 123. 09

МҰҚАШЕВА МЕРУЕРТ ҚОЗЫҚАНҚЫЗЫ
PhD докторанты,
С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
Өскемен., Қазақстан
E-mail: mukasheva.m77@mail.ru

КАРТАЕВА АЙЖАН МАРАТБЕККЫЗЫ
филология ғылымдарының докторы,
Өскемен., Қазақстан
E-mail: kartaeva2011@mail.ru

ЖАЗБА ЖҰМЫСЫН ЖАЗДЫРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ (М.ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация. Мақалада жазба жұмысын жазғызудың тиімді жолдары, технологиясы сөз етіледі. «Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша мазмұндама жаздыру әдістемесі ұсынылады. Жазба жұмысының тұлғаның шығармашылық қабілетін, функционалды сауаттылығын арттырудағы маңызын ғылыми тұжырымдарға сүйене отырып, дәлелді қарастырылған.

Түйін сөздер: жаңа технология, сөздік қор, жазба жұмысы, тіл мәдениеті, логикалық ойлау.

Аннотация. В статье рассматриваются эффективные способы и технологии написания письменной работы. Предложены методика написания изложения, основанные на романе-эпопее "Путь Абая". Значение письменной работы в повышении творческих способностей, функциональной грамотности личности рассматривается аргументированно, исходя из научных выводов.

Ключевые слова: новые технологии, словарный запас, письменная работа, культура речи, логическое мышление.

Annotation. The article discusses effective ways and technologies for writing a written work. The method of writing the presentation based on the epic novel "Abai's Way" is proposed. The importance of written work in enhancing creative abilities, functional literacy of a person is considered reasonably, based on scientific findings.

Key words: new technologies, vocabulary, written work, culture of speech, logical thinking.

Кіріспе. Заманауи білім беруде еліміздің білім жүйесі жаһандық дағдарыстарға төтеп беру үшін оқытудың жаңа арнасына қадам басқаны белгілі. Яғни, еліміздің білім беру ордалары әлемдік стандартқа сай жаңартылған білім бағдарламасына жаппай көшірілді. Сындарлы оқыту технологиясына негізделген жаңартылған бағдарламаның идеясын жүзеге асыруда педагог қызметкерлер аянбай еңбек етуде. Осы орайда, «XI ғасыр дағдысы» атанған төрт тілдік дағдылар: тыңдалым, айтылым, оқылым жазылым дағдыларын дамыту бүгінгі оқыту жүйесіндегі көзделген мақсаттардың бірегейі болып отыр. Қазіргі оқыту жүйесінде де тұлғаның танымдық, шығармашылық қабілеттері мен сөздік қорын, тілдік дағдыларын дамытуда жазба жұмысының алатын орны зор.

Жазба жұмыстары дәстүрлі оқытудан бері тәжірибеде қолданылып, ғалымдар тарапынан оны жүргізудің технологиясы мен әдістемесі зерделеніп, қарастырылуда. Қазақ тілі мен әдебиеті пәндеріндегі жазба жұмыстарының қай түрі болмасын, ең бастысы, бағдарламада берілген білімді түсіндіру, талдау, жинақтау, қорытындылау, оқушы білімін коррекция жасау, бекіту мақсатында ғана емес, сонымен қатар танымдық қабілеттерін дамыту мақсатында жүргізіледі. Сондай-ақ, жазба жұмыстарының оқушылардың шығармашылық қабілетін ұштауда да маңызы зор. Бұл жөнінде отандық ғалым-әдіскер А.Жапбаров: «Жазба жұмыстарын шын творчестволық жұмыс деп қараған шәкірттің ғана логикалық пайымдауы тереңдеп, топшылай, болжай білуі, сөздік қоры молайып, тіл мәдениеті артады» [Жапбаров А., 1991,112 б.]. Яғни, жазба жұмысының қай түрінде болмасын жеке тұлғаның өз ойын, зерттеушілік, шығармашылық қабілетін ашуға негіз болатын сөздік қорлары мен тіл дамыту жұмыстары екендігі белгілі. Ғалымның тұжырымында айтылғандай, шығармашылық жұмыстың бір түріне жетелейтін жазба жұмысының түріне мазмұндаманы жатқызуға болады.

Негізгі бөлім. Мазмұндаманы жазғызудың тиімді жолдары, әдістемесі туралы біршама ғылыми зерттеулер мен тәжірибелер жинақталған. Мазмұндама жазғызудың мақсаты туралы орыс ғалымы М.А.Рыбникова былай дейді: «Наша задача заключается в том, чтобы научить наших учащихся думать с пером в руках» [Рыбникова М.А., 1958, 39б.]. Ғалымның тұжырымына сүйенсек, мазмұндама жұмысын жаздыруда басты назар мазмұндап жазуда ғана емес, тұлғаның сыни

ойлауы, шығармашылық ойлауы, функциональды сауаттылығы - бұл жазылым дағдысын дамытудағы көзделетін міндеттер. Тұлғаның өзіндік ойы, өзіндік пікірі, көзқарасын тудыратындай жазба жұмысын жаздыру ол мұғалімнің де жаңа әдіс-тәсілмен ұйымдастыруын талап етеді. Ал, отандық әдіскер ғалым Қ.Жолымбетов: «Мазмұндама өз мақсатына жететін болуы үшін оқушылар лексикалық жағынан даярлануы тиіс. Мазмұндаманың ойдағыдай болуы үшін, біріншіден, текст дұрыс таңдалуы тиіс; екіншіден, текспен жұмыс істеудің методикасын алдын-ала белгіленіп отыруы керек. Мазмұндама жаздырылатын тексті іріктеу оқушылардың ой-өрісіне, жас ерекшеліктеріне лайықталуы қажет»-деп саралайды. Әрине, бұл дәстүрлі оқыту кезеңінен бастап қолға алынып, қазіргі технологияландырылған оқытуда жаңа әдіс-тәсілдермен алмастырылды. Ең бастысы, мазмұндаманы жаздырудағы мақсаттың жүзеге асырылуы оқушының өз әрекеті, өз мақсаты арқылы жүргізілу жағы баса назарды аудартады. Жазылым дағдысын қалыптастыру үшін тұлғаның сөздік қорының (лексикалық) мол болуына зер салу керекпіз. Осы орайда отандық ғалым А.Жапбаров мазмұндаманың төмендегі түрлеріне тоқталады:

а) текске жуық немесе толық мазмұндау;

ә) қысқаша мазмұндау;

б) текстен цитата немесе эпиграф келтіре отырып мазмұндау;

в) берілген текске өз ой қорытындысын қоса мазмұндау [Жапбаров А., 1991, 124 б.]. Тұжырымда жіктеп көрсетілген мазмұндау түрлерінің қай-қайсысы болмасын мақсатты түрде ұйымдастырылғаны жөн. Оқушының мәтінді қабылдауы, есте сақтауы, тіл дамыту жұмыстарымен қатар, ең бастысы мазмұндауда тұлғаның шығармашылық қырын танытуы, немесе өз ой қорытындысын таныта мазмұндауы нәтижелі болмақ. Яғни, тіл дамыту жұмыстарының маңызы зор. Ғалым С.Омаров мазмұндама жазғызудың әдістемесіне тоқтала отырып, оның тіл дамытудағы маңызына назар аударады. Ол үшін төмендегідей жұмыстарды жүргізуді жөн көреді:

1. Ауызша әңгіме өткізу;

2. Берілген сұраққа ауызша, жазуша жауаптар қайтару;

3. Жай және күрделі мазмұндау жоспарын жасау;

4. Текстің көркемдік ерекшелігін және шығарманың тіл, стиль ерекшелігін сақтай отырып, текске жақындата, ауызша және жазуша мазмұндау;

5. Текстің формасын өзгерте мазмұндау;

Қысқарта мазмұндау, текстің тек түйінді, негізгі мәселелерін ғана мазмұндау т.б [Омаров С., 1954, 2б.]. Ғалымның пайымдауына сүйенсек, мазмұндама жаздыруда оқушы мен мұғалімнің арасындағы кері байланыстың мәні зор. Дегенмен, оқушының «өз менін» ашуына, «өзін-өзі» танытуына негіз болып бағыт беруші, қолдаушы, ынталандырушы болып отырған мұғалімнің озық тәжірибеден ізденуі, тәжірибеге енгізуі заңды құбылыс болмақ. Заман озған сайын мазмұндама жаздырудың да қажеттігі арта түсуде және оны жүргізудің тың жолдары мен әдіс-тәсілдерімен қарулану - заманның талабы. Мазмұндаманың тиімді болуы, мақсат биігінен шығуы үшін оның мәтінінің шешуші рөл атқаратыны сөзсіз. Ол туралы Д.А.Хаустова былай дейді: «Тексты для изложений представлены в системе, отражающей последовательность ознакомления учащихся со стилями и типами речи. Каждый текст сопровождается лингвистическим анализом и методическими рекомендациями по проведению изложения» [Хаустова Д.А., 2005,39б.]. Бұл тұжырымға сүйенсек, мазмұндамадағы мәтіннің таңдап алуының өзі шеберлікке келіп тоқталады. Мәтіннің оқушылардың жас ерекшелігіне сай және бағдарламаға орай алынып, оларға ой салып, мақсатқа жетелейтіндей болуы, яғни мазмұндап қана қоюмен шектелмей, өзіндік көзқарасын танытуларына түрткі болу жағы көзделгені дұрыс. Отандық ғалым Қ.Жолымбетов мазмұндама мәтінін іріктеуді төмендегіше саралайды: «Оқушылар өздері жазатын мазмұндама тексіндегі оқиғамен жалпы алғанда таныс болуы тиімді. Мазмұндама текстерін іріктеуде басшылыққа алатын тағы бір принцип ұсынылатын текстің тілдік жағы болып табылады. Тексте фразеологиялық тіркестер, синонимдер молырақ қамтылып, неғұрлым көркем де мәнерлі сөйлемдер болуы тиіс»-дейді [Жолымбетов Қ., 1975, 68б.]. Ғалымның тұжырымына сүйенсек, оқушының ішкі сезімін, шығармашылық қиялын тудыруда мәтіннің алар маңызы зор. Мәтін мен оқушының арасында оқырмандық қабілет ұштасып, мәтіннің тұлғаның ойын жетелейтін, ой тастайтындай абзацтарға құралғаны дұрыс. Оқырман өз тебіренісін көркем тілімен жеткізе отырып, мәтінмен ой түйістіреді. Кейде тіпті «өнер сайысы» деп те атауға келетін туындыларға жол ашылады. Себебі, қаламгердің көркем шығармадағы ойына оқырман ретінде өз ойын білдіре отырып, мәтінді мазмұндаумен ғана шектелмей, шығармашылық жұмыстарға жол ашылатыны да мәтінге байланысты болады.

Мазмұндама жаздыру оқушының сөздік қорын ғана байытып қоймайды, сонымен қатар ой-өрістерінің дамуына, сауаттылықтарының артуына, өз беттерімен жұмыс істеу белсенділіктерінің артуына түрті болады. Оқушының есту, көру, есте сақтау қабілеттеріне де біршама әсер етеді. Мазмұндама жаздыру барысында оқушының жеке бас қабілетінің ұшталуына да жол ашылады. Ғалымдардың тұжырымына сүйене келе, мазмұндаманың оқушының сөздік қорын, ауызша, жазбаша сөйлеу тілін, шығармашылық қабілетін, ең бастысы өз ойы, өз көзқарасы бар функциональды сауатты тұлғаны қалыптастырудағы тиімділігіне көз жеткіздік және оны ұйымдастыра білудің өзі нағыз кәсіби шеберлікті талап ететіндігі сөзсіз.

Нәтиже мен талқы. Өз іс-тәжірибемізде мазмұндаманы төмендегідей мақсатта жазғызамыз:

-оқушының сөздік қорын молайту;

-ауызша, жазбаша тіл ұстарту, әдеби тілде сөйлей білуге дағдыландыру;

-сауаттылыққа, жазу мәдениетіне жетелеу;

-теориялық білімдерін тәжірибеде пайдалана білу;

-шығармашылық қабілеттерін ұштау;

-есте сақтау, көру қабілеттерін дамытуға түрткі жасау.

Мазмұндама жазғызуда мына мәселелерге ерекше көңіл бөлген жөн:

-Мазмұндама мәтінін оқушылардың жас ерекшелігін ескере отырып, өтіліп жатқан тақырыптарға сай сұрыптап алу. Мәтінді іріктеуде төмендегі талаптарды басшылыққа алу:

-оқушылардың қабылдауына жеңіл, мазмұндауға қолайлы болуы;

-оның өтіліп жатқан білімнің мазмұнына сәйкес келуі;

-оқушыға ой туғызатын, ол ойын жалғастыра алатын мәтіндер алу;

-мәтіндердің оқушылардың шығармашылық қабілетіне жол ашатындай деңгейде болуы;

-сонымен бірге, көмек қажет ететін оқушыларға көмек-нұсқау ұсынуды тиімді деп есептейміз.

Технологиялық оқыту үрдісі жазба жұмыстарды жүргізудің жаңаша жолдарынан ізденуді талап етеді. Осы мақсатпен іс-тәжірибемізде пәнаралық байланыстағы ұжымдық оқытуға негізделген оның жаңаша бір түрінен ізденіп жүрміз. Соның бір түрі - пәнаралық байланысқа негізделген шығармашылық бағыттағы мазмұндама. Мысалы, М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясынан жүйелі түрде сынып оқушыларының жас ерекшелігін ескере отырып, оқиғасы қызық мәтіндер таңдап аламыз. Оқушыларға мәтін тұтастай оқылады. Мұғалім оқыған мәтінді түгелдей жазу міндет емес. Қай жерге дейін жазатыны ескеріледі. Мазмұндаманы ары қарай оқушылар өз қалаулары бойынша аяқтайды. Мазмұндаманың келесі бір түрінің әдістемесі төмендегідей: Мәтін оқылады. Мұғалім мәтіндегі шағын суреттеу, не портреттеулерді үлестірме қағазға жазып, алдарына тастайды. Оқушылар өз қалаулары бойынша оны өзгертіп жазады. Қазақ тілінен өтіліп жатқан тақырыпқа сәйкес, тапсырмалар беріледі. Мазмұндаманың бұл түрінде де оған қойылатын талап басшылыққа алынады. Тек мазмұндама сөзінің санын азайтып беру керек. Мысал келтірейік: 6-сынып.

I мәтін. М.Әуезов «Абай жолы» (Қайтқанда).

Оспан әкесі ұрғанда жыламаса да, шешесі ұрған уақытта тіпті жылауық. Әке жылағанға қарамайды. Ал, шешесіне қарсы кейде бұның емі бар. Бас қорғаудың жылауы. Қазірде де бақырып, бар даусымен шырқап, азан-қазан қылды. Шешесінен босап барып сол жақтағы биік сүйек төсектің үстіне секіріп шығып, етпетінен жатып ап жылады. Бірақ бұл жолы қанша жыласа да оған қайысып, уатам деген шеше жоқ. Оны біледі. Сондықтан аяқ кезде көзде жас болмаса да, өтірік анда-санда бір бақырып қойып жатыр. Өзі де жылауынан жалыға бастады. Енді тағы да ойнақы тентек мінезіне бой ұрып, жылаған боп жатып, әредікте қысқа ғана:

-Ойбай, бау-рем!-деп қояды. Бір-екі рет қайырып, көзінің астымен шеше жаққа қарап жатыр, қозғалған кісі көрінбейді. Сондықтан тағы бір бақырып қойып, соның артынан және бір тың бәлені шақырып, жынды ұлғайтты... [Әуезов М.О., 2003, 46 б.].

Тапсырма:

1. Мәтінге ат қойып, ары қарай өз қалауыңша жалғастыр.

Үлгі: «Оспанның мінезі», «Оспанның тентектігі»

2. Мәтіннен 4-5 етістіктерді тауып, құрылысына қарай талдау жаса.

II мәтін. М.Әуезов «Абай жолы» (Қайтқанда)

Абай да бұрыңғы жылдар осы Көлқайнардан, сонау алыс, сырттағы Байқошқар өзеніне жеткенше он шақты көшіп баратын сапарды қызығы бітпес қан базардың көшкеніндей көретін.

Биыл да көшу солай. Жолдағы белгілі қоныстар: Талдыбұлақ, Барлыбай, Қызылқайнар. Кей қонысқа таңертең кеп қона сала, кешке тағы көшеді. Үдере көшу. Кей қоныста бірді-екілі күн отырар-отырмастан кетеді: үйлер тігілмей – «ұранқай», «абылайша», «жаппа», «итарқа» деген неше түрлі кішкене, тар, аласа күркелер тігіледі. Әркім өзі сүйген үйшігін тұрғызады. Жалпақ ел, бар ауылдар осы жайлауға көшу сапарында балалардың «ауыл-ауыл», «күрке-күрке» деген ойынын ойнап жүрген сияқтанады.

Қыс пен көктем, күзеуде бір-бірінен алыс жүретін ауылдар осы сапарда қоныс жағдайымен әлдеқайдан түйісіп, қым-қуыт араласып қонысады. Адамдары, малдары, күркелері де қосылып, бір ауылдан бір ауылды айырып та болмайды... [Әуезов М.О., 2003, 496.].

Тапсырма:

1.Мәтінге ат қой.

2.Мәтінді өз қиялың мен ойыңа ерік бере отырып, ары қарай жалғастырып жаз.

Тапсырманы мына үлгіде жазасыңдар. ***Көмек-нұсқау:***

Жолдағы қоныстар: Талдыбұлақ, Барлыбай, Қызылқайнар

Күркелер: Ұранқай, Абылайша, Жаппа, Итарқа...

Көшті суреттеу (мәтінде)	Оқушының суреттеуі
Он шақты көшіп баратын сапарды қызығы бітпес қан базардың көшкеніндей көретін. Биыл да көшу солай. Кей қонысқа таңертең кеп қона сала, кешке тағы көшеді. Үдере көшу. Кей қоныста бірді-екілі күн отырар-отырмастан кетеді...	

Мазмұндама жаздырудағы басты мақсатымыз – оқушының «оқырман» ретінде мәтінді қабылдап қоюы ғана емес, оны өзінше қабылдап, шығармашылық қиялына, қабілетіне түрткі болу, жол ашу. Мәтінді сөзбен суреттеудегі көркем тіл айшықтарын қолдана отырып, өздерінің сөзбен сурет салуларына қолдау көрсету. Әр баланың өз қабылдауы, өз түсінігі, өз ойы бар десек, сол ойын сыртқа шығаруға мүмкіндік жасауды көздедік. Ең бастысы, мәтінді қайталап, мазмұндатудан гөрі шығармашылық қиялының еркіндігі маңызды. Сабақтың қорытынды кезеңінде, «өзін-өзі», «бірін-бірі» оқыту әрекеттері басшылыққа алынып, жұппен, топпен бірлесе отырып, жазба жұмыстарын талдау, талқылау, бағалау, кері байланыстар жүргізіледі. Мұғалім тарапынан, әр оқушыны ынталандырып, оларға қолдау көрсетіп отыру бала үшін аса маңызды.

Қорытынды. Жазба жұмысының қай түрін алмайық, сапалы білім беруде маңызы орасан. Қазіргі заманда көркем шығарманы оқуға деген, тіл дамыту жұмыстарына, сауаттылыққа да аса назар аударғанымыз жөн. Себебі, рухани сауатты ұрпақ еліміздің ертеңі екендігі даусыз болып отыр. Ал бүгінгі білім ордаларынан бастап баланы сөз өнеріне, көркем шығармаға баулу ұстаздарымыздың жауапкершілігін талап етеді. Заман талабына сай білім беру, озық инновациялық технологиялардан іздену - үнемі тың ізденісті талап ететін үрдіс.

Шығармашылық мазмұндама жазғызу оқушылардың танымдық қабілеттеріне ғана емес, сондай-ақ сөздік қорларының молаюына, шығармашылық жұмыстарға жол ашады. Сондай-ақ оқушының сезіміне, шабытына әсер ете отырып, дербес ізденісіне түрткі болады. Әрі рухани сауаттылыққа жол бастайтын шығармашылық мазмұндаманың баланың көркем әдебиетке, пәнге деген сүйіспеншілігін оятуға негіз болары сөзсіз.

Қазіргі таңда тек сапалы білім берумен ғана шектелмей, ең бастысы, тұлғаның рухани тазалығын сақтап қалу, ұлттық құндылықтарымызға бойлай отырып оқыту бүгінгі буырқанған ақпараттың дамыған заманында өзекті болып отыр. Ендеше, сөз өнеріне жақын, сөз сырын түсінетін рухани сауатты оқырмандарымыздың қатарын арттыру - жарқын болашағымыздың кепілі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жапбаров А. Қазақ тілі стилистикасын оқыту методикасының негіздері. - Алматы: Қазақ университеті, 1991.- 160б.
2. Рыбникова М.А. Избранные труды.- Москва: Изд-во Академии педагогических наук. РСФСР, 1958. - 610 с.
3. Омаров С. Мазмұндамалар жинағы. - Алматы: ОПБ, 1954.
4. Жолымбетов Қ. Қазақ орфографиясын игерудің негіздері. -Алматы: Мектеп, 1975.-144б.
5. Хаустова Д.А. Еще раз об изложении// Руский язык в школе. М, 2005, .№ 3. –С.39.
6. Әуезов М.О. «Абай жолы» роман-эпопеясы.– Алматы: Жазушы, 2003. –365 б.

УДК 81-2.323

МҰСАБЕКОВ ЕРУБАЙ ӘБІЛҚАСЫМОВИЧ
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

МҰСАБЕКОВА ҮРЗАДА ӘБІЛҚАСЫМОВНА,
доцент,
түркітану кафедрасы,
халықаралық қатынастар факультеті,
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ,
e-mail: mussabekovaua@yandex.kz

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХИ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ БОЛМЫСЫНЫҢ КӨРІНІСІ

Аңдатпа: Мақалада қаралатын мәселе ежелгі түркі халқы дүниетанымында әйелді – отбасының жаны, тірегі, жарығы, әрі жылуы ретінде танығанын. Оның ең алдымен ана екендігін ешқашан да ұмытпаған. Осыдан барып ежелгі түрк отбасында әйел культі – анаға деген табынушылық пен құрмет қарастырылады. Мақалада тарихта өшпес із қалдырып, өздерінің жан-жақты іс-әрекеттерімен танымал болған түркі әйел тұлғаларын ашады.Ақыл-парасаты сай әйелдер тек өз отбасында емес, бүкіл ауыл-аймаққа зор беделге ие болып, олардың жақсы атағы алысқа тарап отырған жайлы сипаттайды.

Кілт сөздер: мифология, концепция, аңыз, әулие, киелі,дәуір, руника, данышпан, қасиетті, ақыл-парасат.

Аннотация: В статье рассматривается вопрос о мировоззрении древнетюркских женщин, что она душа, опора, свет и тепло семьи. В древней тюркской семье рассматривается культ женщины – это уважение и уважение к матери. В статье мы раскрываем образ тюркских женщин, ставшими известными своими всесторонними действиями, оставляя неизгладимый след в истории.

Ключевые слова: мифология, концепция, легенда, святая, эпоха, руника, гениальный, священный, интеллект.

Abstract: The article deals with the worldview of ancient Turkic women, that she is the soul, support, light and warmth of the family. In the ancient Turkic family, the cult of women is considered – respect and respect for the mother. In the article we reveal the image of Turkic women who became known for their comprehensive actions, leaving an indelible mark in history.

Key words: mythology, concept, legend, Saint, epoch, runic, genius, sacred, intellect.

Түркі әйелдері сонау көне заманнан бастап қоғамда ерекше орынға ие болған. Олардың бойына тән сыпайылық, мейірімділік, ибалылық, имену, ұялшақтық, ұяңдық қасиеттер сипат алады. Түркі әйелдері қарт адамдар мен ерлерді қадір тұтып, ізет көрсетіп, оларды өздерінен жоғары бағалайды. Әрине, түркі әйелдерінің ерлерден өздерін төмен ұстау қасиеті басқа халықтарда ерсі көрінуі мүмкін. Десек те, әйелдің мінез-құлқына, кешірімділігіне, еріне деген сыйластығына қарай отбасының керегесі берік, шаңырағы шайқалмай, айқай-шусыз болады. Еріне деген сыйластығы, сыпайылығы, әдептілігі әйел мінезін ерлердің психологиясынан ерекшелендіреді. Сондықтан да, ертедегі ата-аналарымыздың арасында ажырасу, некені бұзу сияқты теріс қылықтар болмаған. Әйелдердің бұл психологиялық ерекшеліктері әлі де сақталынып келеді. Бұл қасиет анасынан қызына, келініне ақыл, өсиет арқылы беріледі. Түркі әйелдеріне тән тағы бір ерекше сипаттардың бірі – ерлерден өздерін төмен ұстау қасиеті. Бұндай тәрбиелік әдеттер басқа халықтарда ерсі көрінуі мүмкін. Десек те, әйелдің мінез-құлқына, кешірімділігіне, еріне деген сыйластығына қарай отбасының керегесі берік, шаңырағы шайқалмай, айқай-шусыз болады. Еріне деген сыйластығы, сыпайылығы, әдептілігі әйел мінезін ерлердің психологиясынан ерекшелендіреді. Сондықтан да, ертедегі ата-аналарымыздың арасында ажырасу, некені бұзу сияқты теріс қылықтар болмаған. Әйелдердің бұл психологиялық ерекшеліктері әлі де сақталынып келеді. Бұл қасиет анасынан қызына, келініне ақыл, өсиет арқылы беріледі. Ер мен әйелдердің психологиялық ерекшеліктеріндегі ұлттық тәрбиенің орнын қаламгерлеріміз оқырмандарын баулу мақсатында көркем шығармаларында суреттейді. Ежелгі түркі халқы дүниетанымында әйелді – отбасының жаны, тірегі, жарығы, әрі жылуы ретінде танығанын. Оның ең алдымен ана екендігін ешқашан да ұмытпаған. Осыдан барып ежелгі түрк отбасында әйел культі – анаға деген табынушылық пен құрмет пайда болған. Ерте түркілердің ағыздарындағы әйел бейнесінің қалыптасуында әйелдің құрметті орында болғандығы аңғарылады. Бұл «Ұлы Ана», «Ұлы Құдай Ана», «Ақ

Ана» тайпа және ру анасы культтерінен көрінеді. Түркі халықтарының әйелге қатысты көзқарасы қасиетті болғандығын байқаймыз. Сонымен қатар түркі жазба ескерткіштерінен, эпостардан, аңыздардан әйелді құдай культі ретінде де есептегендігін көреміз. Түркі халықтарында әйел мен ердің тең деңгейде болғандығын да байқаймыз. Әйел ер адаммен бірге атқа мініп, әскери қимылдарға қатысып, зор жетістіктерге жетті. Тіпті мемлекет деңгейіндегі істерге де араласып, өз үлесін тигізіп отырды.Тарихта өшпес із қалдырып, өздерінің жан-жақты іс-әрекеттерімен танымал болған түркі әйел тұлғаларын ашу барысында, әсіресе олардың сырты мен іші үйлескен сұлулығы, мінез байлығы, ақыл-парасаты жөнінде айтылады. Батырлар жырындағы, аңыз әңгімелердегі әйел кейіпкерлері туралы қорытынды ретінде сипаттама беріп өтейік.

Тарихымызда даңқы өзге де елдерге жайылған *Тұран патшасы Томирис* – батырлық пен қайсарлықтың; *Құртқа, Назым* – қазақ әйеліне тән ақыл-парасат пен көрегенділіктің, *Жібек* – сұлулық пен сымбаттың, сонымен қатар, қайсарлықтың; *Айман мен Ақжүніс* – әйел үшін таптырмайтын қасиет – қулық пен айлакерлік, тапқырлықтың; *Домалақ ене* – көрегенділік пен қарапайымдылықтың, ал *Баян, Айша бибі* – сұлулықпен бірге махаббатқа адалдықтың, сезімге тұрақтылықтың: Данагүл – атына заты сай даналық пен ақылдылықтың; *Ақбике* – парасаттылық пен инабаттылықтың символы; және де *Дарабоз ана, Айғаным ана, Бопай ханым* – өздерінің кемеңгерлігімен ел билеуге араласып, көптеген игі істер жасап, халықтың «анасы» деген үлкен құрметке ие болғанын өзерінің атынан-ақ көреміз. Бұлардың әрқайсысы көрегенділікті, тапқырлықты, адалдықты, махаббат пен сұлулықты үйлестіре білген ақыл-парасаттың иелері. Ел арасында сақталған жыр дастандарда, аңыздарда сонау түбі бір түркі кезеңінен бастап тарихта есімі қалған ұлы әйел тұлғаларымыз туралы іздене отырып, барынша сипаттама бердік. Ғасырлар бойы ел аузында сақталып келген ұлы мұраларымызда ерекше орын алып, сұлулығымен, басқа да ізгі қасиеттерімен ән-жырға арқау болған қайсарлық пен даналықтың иесі әйел заты екені айдай анық. Ақыл-парасаты сай әйелдер тек өз отбасында емес, бүкіл ауыл-аймаққа зор беделге ие болып, олардың жақсы атағы алысқа тарап отырған. Халқымыздың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпымен біте қайнасып жатқан гендерлік ерекшеліктер тіліміздің інжу-маржандары мақал-мәтелдерде, тұрақты сөз тіркестерінде де кең қамтылған. Түркі мақал-мәтелдері өз бастауын сонау көне жазба ескерткіштерінен - даналардың, ойшылдардың, шешендердің сөздерінен бастау алса керек. В.А. Маслованың айтуынша, әуел бастан еркектік пен әйелдік қасиеттер мифологияда, мәселен славяндардың Жер-ана және Аспан-әке, ежелгі қытайлық Инь және Янь концепцияларында, андрогиндар жайлы ежелгі грекаңызында да және барлық әлемді сипаттайтын негізгі бинарлық дихотомия ретінде бекіген [Маслова В.А., 2001, 83 б.].

Ұмай ана - ертедегі Ұлы Даланы мекендеген түркі тілдес халықтардың ұрпақ жалғастырушы, береке-молшылық тәңір иесі. Ұмай анаға қазақтардан баска хакастар, қырғыздар, алтайлықтар, тувалықтар, шорлар және түріктер табынған. Бұл жайындағы деректер Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде, ауыз әдебиеті үлгілерінде сақталған. Қазақ даласына ислам діні дендеп енген соң Көк тәңірімен қатар аталатын Ұмай ана есімі ендігі жерде өз мәнін солғындатып, бөбектер мен аналардың жебеуші піріне айналды. Ұмай ана тәрізді қасиетті бейнелер финнугор халықтары фольклорында да бар [Қазақ мәдениеті. 2005, 134б]. Түркілердің «Ұмай ана» түсінігінде әйел тегіне деген текті ұғым жатыр. Көне түркілердің мифологиясында «Ұмай ана» ұрпақ жалғастығын жебейтін періште деп есептеледі. Бізге жеткен деректерде ерте дәуірде Алтай тауын мекендеген түркі жұртты құрық бойы қар жауған бір қатты қыста қырылып қалады. Осы қақаған аязда Айсұлу атты қыз бөстекке оранып аман қалады. Аруды Алтайдың үңгірін мекен еткен Аю батыр тауып алып, Айсұлуды сұлқ жатқан жерінен Ұмай ананың көмегімен тірілтіп алады. Көп ұзамай Аю батырдан Айсұлу жүкті болады. Аю батыр үйде жоқта толғақ қысқан Айсұлуды Ұмай ана жебеп, бір ұл бір қызды дүниеге әкеледі. Содан түркі қауымы рулы елге айналып, бүгінге күнге жетеді [Ыбыраев Ш., Әуесбаева П.. 2002, 78-81].. Яғни, бұл көне аңыздан ұғатынымыз «Ұмай ана» ұрпақ жалғастығын жебеуші, әрі қорғаушы мейірімді рухани күш ретінде көрініс табады. Махмұд Қашқари жазып қалдырған түркі халықтарының мақал-мәтелдерінде Ұмай ана туралы да бар: «Умайқа табынса, оғул болур – Ұмайға табынса, ұлды болар [Қашқарлы Махмуд.1993,40б.]. Ұмай жебеуші әйел культі хакастардың діни наным-сенімдерінде ерекше орын алады. Ұмай культі Хакасияның солтүстігінде тұратын кызылец тайпасынан басқа барлық хакас тайпалары арасында кеңінен таралған [Дыренкова Н., 1928, 134-139б], Ұмай жебеуші әйел хакас тілінде *Ымай идже* деп аталады. Хакастардың түсінігі бойынша Ұмай адамдардың көзіне көрінбейді және аспанда бұлттардың арасында болады. Ол сол жерден балалардың дүниеге келуін қадағалайды және оларды түрлі аурулардан сақтайды. Егер емшектегі нәресте құлап қалса, оған қатты ауыр тимейді, себебі *Ымай идже* оны қолдайды, ал егер де нәресте ұйықтап жатып түсінде күлсе, *Ымай идже* онымен ойнап жатыр, егер селк ете түссе, не болмаса жыласа — шошытады деп есептеген. *Ымай идже* нәрестені «хурай, хурай» деген сөздерімен жұбатады. Ұмай жебеуші әйелдің көңілін аулау және тамақтандыру үшін баланың аузына май жағып қойған. Хакастардың нанымы

бойынша Ұмай Ымай-тасхыл тауында өзінің шіркеуіндегі балалардың жанын сақтаушы ретінде де танылған. Хакастар *Ымай иджені* ақ шашты қария, адамдарға мейірімді және жаны ашитын деп түсінген. Бәлкім содан болар, сагайлар оны *Пай идже*, яғни, бай, қайырымды, не болмаса *Улуг ах ине* — Ұлы ақ ана деп атаған. Қарттардың түсіндіруі бойынша *ымай* сөзі хакас тілінде емшектегі нәрестенің жанын (немесе өмір күшін) білдіреді. Нәрестенің дүниеге келуімен бірге оның *ымайы* да пайда болады деп есептеген. Бала кеудеден суалғаннан кейін, яғни, екі-үш жастан кейін (бұрын хакас әйелдері балаға екі-үш жасқа дейін кеуде берген) *ымай,* хакастардың түсінігі бойынша *хутқа* — ересек адамның өмір күшіне айналған. *Ымай* баланың кіндігінде немесе жас баланың еңбегінде болады деп есептелген. Бәлкім сагайлардың кіндікті *ымай* деп атағаны осыған байланысты болар.Босанған кезде босануға жәрдем беретін әйел *инейджи* көмектескен және баланың кіндігін де ол кескен. Кескен кезде *инейджи* былай деп айтады: «*Ымай идже*, кіндікті кесеміз! Оны сақта!». Егер кіндік шеше бұрын әйелді босандырған кезінде бала қайтыс болса, ондай жағдайда ол былай деп айтуы тиіс: «Менің қолым емес, *Ымай идженің* қолы. Менің үлесім емес, *Ымай идженің* бақыты!» [Бутанаев В.Я. 1984.с.93-105]. Хакас түсінігіндегі Ұмай культі жәрдем беруші әйел ретінде танылған. Яғни, жаңа туған сәбидің аман-есен дүниеге келуімен және емшектегі нәрестені желеп-жебеуімен байланысты. Хакастардың түсінігі бойынша Ұмай — жер бетіндегі барлық балалардың «рухани» анасы, жас балалардың жанын сақтаушы, жүкті әйелдердің қорғаушысы, босануға жәрдем беруші әйел. *Қорытындылай келе* түбі бір түркі халқының барлығы дерлік Ұмай анаға табынған. Ұмай ананың жас нәрестені қорғап, желеп-жебеп жүруі барлық түркі халықтарына тән. Ұмай әйелдің бала көтеріп, дүниеге ұрпақ әкелуінің қорғаушы пірі ретінде танылған. Сонымен қатар Ұмай — Құдай-Ана ретінде көрініс тауып, адам баласы арман-тілектерінің орындалуы үшін осы Ұмайға жалбарынған. Кейбір түркі халықтарында Ұмайды От-Ана деп те атаған. Ал от – қазақтарда күні бүгінге дейін қасиетті нәрсе. Ш.Уәлиханов ол туралы: «От әулие, киелі болып саналады. Ошақтағы отты басуға немесе түкіруге болмайды. Қарғыс ұрады. Жаңа түскен келін, әуелі өз отауына кірмес бұрын,жатасының үйіне кіріп тағзым етуге тиіс, содан соң қалыңдық атасының отына бір қасық май тамызуы керек», – дейді [Уәлиханов Ш., 1985. 231 б.] Яғни, Ұмай, сондай-ақ, жаңа шаңырақтың қамқоршысы, беріктігі мағынасын береді. Және де Орхон жазбаларынан көргеніміздей, Ұмай бүкіл елдің де жебеуші пірі деп есептелген. Түрік мифологиясы бойынша Ұмай ананы өмір ағашы деп те берген. Ұмайды ағаш ретінде есептеу ежелгі Қазақстан аңыздарынан да көрініс табады. Ертеде бір отбасының кенже баласы қатты сырқаттанып қалады. Өкінішке орай бала аурудан айықпайды. Бейшара анасы жайылып өскен ағашқа келіп, өзінің қайғы-шерін оған айтып береді. Сонан соң ұлының білезігін бұтаққа іледі. Жүре бергенде моншақ үзіліп, жерге шашылып, құлап түскен жерлерден құйттай бұлақтар шапшиды. Әйел бұлақтардан кішкенеден су құйып алып, науқас ұлына ғажайып суды апарып, ішкізеді. Бала сауығып кетеді. Ұмай туралы Орхон-енисей жазбаларынан да кездестіруге болады. Тәңірі (Көк Тәңірі) ең басты құдай екендігі мәлім, сондай-ақ, сол дәуірде түркі халқының өмірінде елеулі орын алған үш құдайдың болғанын байқаймыз. Бұл Тонықөк ескерткішіндегі мына жолдардан көрінеді: «Тәңір, Ұмай, қасиетті Жер-Су осылар бізге жеңіс әкелді» [МаловС.Е.1951.,68 б.]. Бұл айтылған сөздерден Тәңірмен қатар, Ұмайдың, Жер-Судың түріктерді желеп-жебеп отырғанын байқауға болады. Жер-Су мен Ұмайдың - әйел тәңірлер екенін аңғаруға болады. Орта дүниенің басты құдайы Жер-Су, яғни күні бүгінге дейін Жерді біз Жер-Ана деп те атап жүреміз, ал Ұмайдың түркі дүниетанымындағы бейнесінен оның әйел тәңір екендігіне күмән қалмайды. М.Орынбековтың айтуынша: «Ежелгі түріктер Ұмайды өте сұлу және қайырымды, күліп-ойнайтын, күміс шашымен аспанды жарқыратқан, күн сәулесімен кемпір қосақ шомылған, қолында балаларды қорғайтын алтын садағы бар жас келіншек, әйтпесе қыз ретінде танығын» [Орынбеков М. 1996. – 164 с 9, 154-155 б.].

Қатун-түркі билеуші әйелдерінің жоғары лауазымдық атағы. Қытай жазба деректерінде qaγatun<qa`atun<qatun\xatun түрінде сақталған. Көне түркі дәуірінде, руникалық жазба кезеңінде «қатун» атағы «қаған» атағымен бірге бір жұптық бірлікте қолданылған. «Қаған» мен «қатун» лауазымдық атақтары патша-патшайым және тағы сол тәрізді некелік-отбасылық қатынастар жүйесіне байланысты атақтармен тең тұрады [Авторлық ұжым. Ұлы даланың ұлы қыздары. I том.,146 б.]. Қатун мемлекеттік істерге өкілетті түрде қатысып жүрген.***Елбілге-Қатун-*** Ел/il «мемлекет», «халық», «bilga», «дана», «білгіш» көне түркі мемлекеттеріндегі катун-патшайымдардың лауазымы мен тақтық аты. Екінші шығыс түркі қағанатының (682-744 жж.) бірінші қағаны және оның негізін қалаушы Елтіріс-қағанның (Қытайша Гудулу) үлкен әйелі (бәйбішесі) Елбілге-Қатун атанған. Күлтегіннің құрметіне қойылған ескерткіштегі жазбалар бойынша Елбілге-Қатун түркі елін қалыптастыруда өз үлесін қосқан, сонымен қатар қаған ретінде де таққа отырған. «Теңрі және ыдуқ Йер-Суб былай дейді: «Түркі халқы (turk bodun) өлмесін, (нағыз) халық болсын!» Тәңрі менің әкем Елтеріст көтеріп, қағандар санатына қосты және менің анам Елбілгені көтеріп, қатундар санатына қосты». Түркі патшайымы қатун мемлекеттегі орны мен мағызына қарай жоғарғы қағанмен бірқатарда тұрған [Авторлық ұжым. Ұлы

даланың ұлы қыздары. I том., 2003,150б.]. Түркі халықтарының әйелге қатысты көзқарасы қасиетті болғандығын байқаймыз. Сонымен қатар түркі жазба ескерткіштерінен, эпостардан, аңыздардан әйелді құдай культі ретінде де есептегендігін көреміз. Түркі халықтарында әйел мен ердің тең деңгейде болғандығын да байқаймыз. Әйел ер адаммен бірге атқа мініп, әскери қимылдарға қатысып, зор жетістіктерге жетті. Тіпті мемлекет деңгейіндегі істерге де араласып, өз үлесін тигізіп отырды. Ел арасында сақталған жыр дастандарда, аңыздарда сонау түбі бір түркі кезеңінен бастап тарихта есімі қалған ұлы әйел тұлғаларымыз туралы іздене отырып, барынша сипаттама бердік. Ғасырлар бойы ел аузында сақталып келген ұлы мұраларымызда ерекше орын алып, сұлулығымен, басқа да ізгі қасиеттерімен ән-жырға арқау болған қайсарлық пен даналықтың иесі әйел заты екені айдай анық. Ақыл-парасаты сай әйелдер тек өз отбасында емес, бүкіл ауыл-аймаққа зор беделге ие болып, олардың жақсы атағы алысқа тарап отырған. Түркі халықтары мақалмәтелдерін «ақыл сөзі», «нақыл сөз», «аталар сөзі», «көсем сөз», «дана сөзі», «қасиетті сөз» деп жоғары бағалап, қасиет тұтқан. Түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымында әйел бейнесі ерекше орын алған. Әйел - нәзік те қайратты, алғыр, салмақты да ширақ, төзімді жан. Ол дүниеге ұрпақ әкеліп, өсіріп, ұлт қатарын көбейтеді. Бұл ұлы заңдылық.

Сондықтан әйел тіршіліктің мәні, жылулық пен мейірімділіктің, берекенің бастауы болмақ. Әйелдің басты міндеті - отбасы беріктігін сақтау, бала тәрбиелеу, ерлерін барынша сыйлау, рухани қолдау көрсету болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
2. Қазақ мәдениеті.Энциклопедиялық анықтамалық.-Алматы: Аруна Ltd. ЖШС, 2005. – 656 б.
3. Ыбыраев Ш., Әуесбаева П.. Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы: Ғылым, 2002.-145б.
4. Қашқарлы Махмуд. Түбі бір түркі тілі («Диуани луғат ит-турк») – Алматы, 1993. – 192 б.
5. Дыренкова Н. Умай в культе турецких племён // Культура и письменность Востока. — Баку: Издание ВЦК НТА, 1928. – Кн. II. – С. 134-139.
6. Бутанаев В.Я. Культ богини Умай у хакасов // Этнография народов Сибири. – Новосибирск, 1984. – с. 93-105.
7. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. –А.: Жазушы, 1985. – 558 б.
8. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.: Изд-во АН, 1951. – 452 с.
9. Орынбеков М. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. – Алматы: Ғылым, 1996. 164 с.
10. Авторлық ұжым. Ұлы даланың ұлы қыздары. I том. – Алматы: Ұмай, 2003. – 264 б.

УДК 398:801.6

САДУАХАС А.Н.,
2 курс магистранты,
«Шетел филологиясы» мамандығы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан,
e-mail: sadu_akma.96@mail.ru

БЕККОЖАНОВА Г.К.,
ф.ғ.к., доцент,
Шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: almaty.gulnar@mail.ru

LINGUISTIC FEATURES OF ADVERTISING TEXT

Аннотация. Мақалада қазіргі таңдағы жарнама мәтіндерін лингвистикалық тұрғыдан зерттеу мәселесі қарастырылды. Жарнама саласының қоғамда алатын орны ерекше екені түсіндірілді. Жарнамамен көптеген ғылым салалары айналасыды. Соның ішінде лингвистика ғылымымен тығыз байланыста. Өйткені жарнаманың мәтіні арқылы қазіргі заманғы тілдің өмір сүру формасы анықталады. Осы мақсатта қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі жарнама мәтіндеріне лингвистикалық талдау жасалды және олардың тілдік ерекшеліктері көрсетілді. Талдау үшін ауызша және жазбаша түрдегі теледидар мен ғаламтордағы роликтар, журналдардағы және көшедегі жарнама мәтіндері алынды. Жарнама мәтіндерінің тілдік ерекшеліктерін рифм, гипербола, эпитет, метафора деп аталатын функциялармен көрсетіліп, толығырақ көрсету үшін мысалдар қарастырылды.

Түйін сөздер: жарнама, жарнама мәтіні, жарнама ұраны, метфора, гипербола,эпитет, рифм.

Аннотация. В статье рассматривается проблема лингвистического исследования современных рекламных текстов. Было объяснено, что рекламная индустрия занимает особое место в обществе. В частности, это тесно связано с лингвистикой. Потому что текст рекламы определяет образ жизни современного языка. Для этого был проведен лингвистический анализ рекламных текстов на казахском, русском и английском языках и их языковые особенности. Для анализа были взяты устные и письменные теле и интернет ролики, журнальная и уличная реклама. Приведены примеры, чтобы более подробно проиллюстрировать лингвистические особенности рекламных текстов с функциями, называемыми рифмой, гиперболой, эпитетом, метафорой.

Ключевые слова: реклама, рекламный текст, слоган, метфора, гипербола, эпитет, рифм.

Abstract. The issues of linguistic research of advertising texts at the present stage is considered in this article. It is explained that the advertising sphere has a special place in society.Many sciences deal with advertising. In particular, it is closely related to the science of linguistics. Because the text of the advertisement aanalysis of advertising texts in Kazakh, Russian and English and their linguistic features are shown.For analysis, we obtained oral and written video clips on television and on the Internet, as well as texts of street advertising in magazines. Examples are provided to illustrate in more detail the linguistic features of advertising texts with functions called rhyme, hyperbole, epithet, metaphor.

Key words: advertising, advertising text, slogan, metaphor, hyperbole, epithet, rhyme.

At present, advertising is a multifaceted phenomenon that is being discussed among researchers. This research is done by the sciences as psychology, sociology, journalism, history, economics, and linguistics. Recently, advertising has focused on science as a complex socio-cultural phenomenon that affects all spheres of society. It is particularly important to study advertising in the humanities, including linguistics.From a linguistic point of view, the advertising text is considered. The reason for this is that the life form of a language is defined through the text.

There are many definitions of the text. Among them, according to I.R.Galperin, "text" is the only unit of the speech process, combined with various types of lexical, grammatical, logical, stylistic communication.This unit has an internal and external structure [Galperin I. R. Grammatical categories of the text. - IAN SLIA.-1977].

Van Dyck believes that “text” is a concept containing a linguistic system orofficial linguistic knowledge, linguisticcompetencies [Van Dyck T.A, 2000. Language. Cognition. Communication, p. 9].

However, there is no clear definition of a text containing multilateral aspects of the form of linguistic unity.The text may contain some information on the objective representation of the various links and their reality,discloses temporary, national and

cultural patterns that differ from others individually, which are characteristic of the author.The text also contains information in various fields.These features make it possible to identify the main features of the text as denotative, reference and situational. A feature of any text is reliability, accurate anddetailed characterization using various artistic means.

According to researchers, advertising occupies a special place in the life of modern man.For example, according to R. Machrand, advertising shows our lives on the pages of newspapers and television sets [Marchand R. Advertising the American Dream: Making Way for Modernity, 1920-1940, 15p.].Also, according to him, advertising has contributed greatly to the formation of public discourse and still contributes, such a common association of different audiences is the language in which advertising has played an important role in the perception of opinion and truth.

Nowadays, advertising is a special socio-cultural phenomenon that determines the moral and social views of the target audience: "advertising influences our views, ourselves and the world around us, shows us ready - made forms of behavior in certain situations, reveals what is good and what is bad, educates us" [Feofanov O.A. Advertising: New technologies in Russia: textbook, 2004. p. 20].

In addition, advertising is a special pragmatic type of text. Advertising texts are created to influence different audiences, for example, ads made for children, teenagers, men and women.The target audience may differ depending on age, gender, and other characteristics.Targeting an ad to a specific audience contributes to the oral distribution of the ad text. The main feature of the advertising text is that it belongs to the field of mass media, as well as the advertising text –an intermediate result of activity, consisting of the author's compilation of the text and the intended fact of its interpretation to the reader. The concept of "advertising text" in a broad semiotic sense means all the features of the text, that is, the vocabulary, dynamic elements and image. The text of an ad in a spoken language is a unit of the contact process that includes a language system that represents language resources using various artistic resources.

As E. Y. Koltysheva found out, "advertising text is a special type of pragmatic text. Its originality depends on the direction of its influence;the impact function is performed at different levels of the text: all possible semiotic systems and tools are used" [Koltysheva E.Yu. Manipulative influence in the modern advertising text: on the material of English-language glossy magazines for women. 1995, p. 6].

When analyzing the ad text, you need to pay special attention to the specifics of the structure. In fact; its structure determines its main linguistic features. As noted by Yu.S. Bernadskaya, "to build an effective advertising text, you need to know and apply in practice the rules for composing the text, its compositional forms" [Bernadskaya Yu.S. Text in advertising, 2012, p. 4].

As a result of the analysis, the role of the oral and non-portable component is important for the ad text. It is necessary to take into account the features of the non-verbal component of the advertising message and its role in transmitting information by creating an image of the advertised product. The main oral components of the advertising text include topics, sub-titles, main text, and motto.

According to many researchers, the topic is one of the most important oral components of an advertising text. For example, you can prove that the scientist E.V. Medvedev says: "the topic includes the main advertising message and the main advertising arguments" [Medvedeva E.V. Advertising communication. 2015, p. 7].

According to U.K.Bove, the theme performs six main functions:

1. It must be attentive;
2. We need to choose your reader, that is, include what will interest the consumer;
3. The reader should familiarize themselves with the main text of the text;
4. The buyer must promise the benefits of the purchase to the buyer;
5. The theme should fully reflect the commercial idea;
6. The reader must show something new in the product they are interested in [Bove K.L. Modern advertising, 1995 p. 265-266].

According to Yu. S. Bernadskaya, the motto (slogan) is "a short aphoristic sentence that denotes the main idea of all messages in the framework of an advertising campaign" [Bernadskaya Yu.S. Text in advertising, 2012, p. 6-7].N. N. Kokhtev explains that an advertising motto should include two or four words and be memorized by a person in 1.5 seconds [Kokhtev N.N. Dynamic syntax in advertising. 1991. p. 21].

The main text reveals the content of the topic, its idea, is logically constructed and connected, it should be short and unusual. it consists of two or more short sentences and simple understandable words with a high semantic load, and the end summarizes the text of the advertising message and reveals its advantages.

The ad text performs a number of functions. Among them, it is difficult to distinguish the main one. In general, the message function plays a key role, since advertising informs the audience about the product's availability, its main properties, and the advantages of competitors. The impact function does not matter in the ad text, since the main task of the advertiser is to influence the consumer through an advertising message.

According to O. Ksenzenko, "text" plays an important role in advertising acceptance. The main goals of advertising are to attract attention, create

interest, and promote sales. The authors of advertising texts turn to the use of various linguistic and psychological methods. These texts should be bright, clear, resourceful, and highly professional. In this context, we can fully agree with the opinion of O. A. Ksenzenko [Ksenzenko O.A. Pragmatic features of advertising texts, 2003. p. 337].

An important factor that affects the effectiveness of an advertising text is its stylistic and lexical design. The dictionary includes stylistic colorful words: spoken words, special means of expression – lines and shapes. The main artistic means of advertising are allegory, oxymoron, metaphor, epithet, personalization, hyperbole, and metonymy. Using regular combinations is one of the most effective ways.

Methods of the research. In the course of the research, a syntactic and functional stylistic analysis of advertising texts was carried out, and the characteristics and features of stylistic means in their composition were given. In the course of linguistic research of advertising texts, their structure and artistic features were identified by analyzing several examples. For the purpose of the research, a survey of language specialists and technical specialists was conducted to check the significance of these stylistic features and the quality of advertising texts. Forty specialists took part in the survey: 20-language, the remaining 20-technical. The results of the analysis and statistical indicators of the survey results are presented in the practical part

Linguistic analysis and discussion.Written and oral advertisement texts in Kazakh, Russian and English languages were chosen for linguistic analysis. The texts include commercial son TV, the Internet, magazines and advertisements hanging around the streets. The advertisements are directing for the British; the Russian people see ads as calling, whereas for the Kazakh people advertisements are very common.

Morphology and vocabulary. Advertisements refer to different parts of speech and advertising affects the feelings and emotions of users. They are mainly used in slogans. Such words include: adjectives- cheaper, more reliable, more effective, better, easier; qualitative adjectives - beautiful, beautiful, bold, sensitive, interesting;nouns - beauty, image, design, price, secret, surprise, sale, novelty, feeling, economy; verbs –to get, to win, to buy, to save, and so on. Words like these are associated with any advertising in all languages. In addition, the lexicon of advertising texts have an interethnic universal nature. For example, British advertisements used words such as freedom, pleasure, safety and success to reflect a character, attitude and personal time of people. The word "freedom" appears in the advertising text of the popular butter "Country Life" in Britain: "Taste the freedom, taste the countrylife". Being free means that you are a citizen of an independent country. In the Russian advertisement for the 'Russkaya Shchedra' chocolate: "It is the best because it is ours", "Russia. A generous soul" it can be understood that Russian people are proud of their country. The word that we need to pay attention is the pronoun "our." The domestic product "Kazakhstan" chocolate was chosen for an advertisement in Kazakh: "Very fresh food". Here, even the name of the product itself shows how wonderful our country is.

The results of syntactic analysis. The following features were identified during the syntactic analysis of advertising texts. Syntactic analysis is differentiated by sentence types. In advertising texts, you can often find the types of sentences called informative, inquiring, commanding and eloquent. For example:

-Are you ready?

- To observe the point of view.

- Are you ready to seduce him to turn his head?

- Unlike conventional toothpaste, Colgate Total fights bacteria on the tongue, teeth, gums and gums for 12 hours and promotes oral health. Colgate Total, Get Ready for Life! (Colgate Total toothpaste ad).

- Do you know how to become addicted to tobacco?

-Nicotine irritates the receptors and it becomes a habit.

- Try to use Tabek. It contains cytosine. It protects receptors and helps to overcome tobacco dependence. Tabex helps you quit smoking (Tabexpills ad). These examples cover all types of sentences mentioned above. Each type of sentence has its own function. These signs can also be seen in advertisements in Russian and English:

Imagine, erasing the past. Sun damage... a blemish that leaves a mark... a skin doesn't mark

Discolorations appear. Which is why we created new Dark Spot Corrector. To our surprise, tests showed it also helps reduce ingrown hairs. Imagine that. (Clinique eraser ad). *Life tastes best when it's well done.*

One of the syntactic features is that sometimes the members of a sentence come alone, that is, sometimes you can meet the beginning or the narrator. For example: *"First Show. Pressure on. No problem."*In this text, the *first show, pressure on* are nominatives to a verb, and*no problem*is a predicate.

Pronouns. Personal (you, he) and possessive pronouns (your, our) are often used to draw attention and communicate with the addressee of an advertising message. The text of the product "Shedroeleto was chosen for the Russian advertisement: *"Your house will always be warm and cozy with the products of TM "Shedroeleto". Products without which you cannot do. "Shedroeleto" - the Sun in every packet of butter!"*In the British magazine Marie Claire, pronouns are used to attract the attention of girls and women to advertise goods: *"Pretty is what you are. Beauty is what you do"*,*"In the war against aging, you need a sonic weapon. Now anti-aging treatments penetrate better. Skin looks*

younger. We guarantee it".We can see pronouns in advertisements that are translated into Kazakh. For instance, let us look at the text from"Piala Gold" ad: *"Piala Gold - has selected hundreds of types of tea and selected the best tea leaves for our blend. Only a cup of tea leaves cut in each package in Piala Gold will give you richness of taste and color. As our family loves. Piala is the warmth of the family"*.

Imperative mood. It is often used in all three languages with the other side of the classification noun. In English commercials, the text is often accompanied by the word "let": *"Let's elevate the moment"* (Toyata Carolla ad), *"Let's make today fun"* (Toyata RAV4 ad), *"Stop dreaming, start achieving. La muscle, the very best sports supplements your money can buy"* (Men's health ad). Verbs used in advertisements include drink, start, enjoy, look, let, love, try, buy, ask, feel. The same is true for Kazakh and Russian advertisements. Here are a few examples: *"Taste a new Pepsi"*, *"Does the child have a fever? Try Nurofen for children. If the heat returns, the house may be quiet. Nurofen for children reduces fever and headaches. It works for up to 8 hours. Nurofen is for children older than 3 months"* (commercial for Nurofen), *"How? How? How? How? Duphalak action: helps with constipation and regulates the rhythm of the large intestine. If you want to be soft try Duphalac"*(Duphalak commercial). *"Buy a dishwasher with Bosch hygiene features and take care of your close ones today*" (Bosch washing machine advertisement).

The results of functional and stylistic analysis

Rhyme. Rhyming texts are unclear. Nevertheless, it immediately attracts the attention of the consumer. For example, in the advertisement of Valio's milk, "*Pretileligrachi - beriValio, pekikulichi!"* "Euro shoes - this network price is just a miracle!", "Pork you can cut with a fork", "*BeanzMeanzHeanz",* "Don't be trashy, don't you care? Recycle, don't just stare "and more. In the course of the research, we found out that rhyming texts are not often found in Kazakh-language advertising texts.

Hyperbole or exaggeration - artistically elevates the advertising text. It creates a new scale of the advertised product and exaggerates the qualities of the product. English is often used in the text of advertising with augmentative mood. For example, "*A cup of Tetley and you're ready for anything! The finest tea on earth*!" (Tetley tea ad). "The best built cars in the world" (Toyota car ad). The hyperbole in both ads is the words*the finest* and *the best*. *The best* and *most wonderful*, it enhances the properties of these products and is used in augmentative mood.

Epithet is a figurative means of speech that indicates a distinctive feature of an object or phenomenon. In the English text of the advertisement, the epithets give their own color or image: *"You'll look a little lovelier each day with fabulous pink"*("Camay" soap bar). The epithet is *fabulous pink*, which means that the skin is soft with the use of this soap with a fairy-tale pink color. *"Make it one of your delicious daily habits"* (Activia yogurt ad). The epithet used is *delicious daily habits*.

Metaphor is used to visualize and create an image of the advertising text. It is also the use of the advertising text in a variable sense, depending on the internal and external signs. For example, *"The architects of time!"* (Longines watch advertisement). The translation of this ad, "Builders of Time", uses the metaphor - the clock is effective in planning for the future. *"Power to hit pain where it 24 hurt*" ("Solpadeine" drug ad), a metaphor in the text of the advertisement - that it is effective in solving any problem using the drug. *"Connecting People"*(Nokia mobile phone ad), a metaphoris used in the sense of establishing a good mobile connection around the world.

Antithesis is based on clearly contradictory notions between words with opposite meanings. It is effective in achieving a greater clarity. This stylistic method is widely used by copywriters to create an impressiveunique art. The main element of antithesis is antonyms. For example, *"Between love and madness lies obsession"* (Obsession CalvinKlein perfume ad). Advertisers compare traditional and modern adjectives in their impact on advertising and distinctiveness.

Linguistic study of advertising texts revealed the above-mentioned differences. These features were explained to linguists and technicians during the survey. Forty specialists took part in the survey. Twenty were language specialists, and the remaining twenty were technical specialists. The questionnaire, entitled "Modern advertising text", is shown in Table 1.

Table 1. "Modern advertising text"

Questions	Linguists	Technical specialists
Can you distinguish between ad and ad text?	58% - yes 42% - no	15% - yes 85% no
Are you satisfied with the current ad text?	40% - yes 60% no	90% - yes 10% - no
Did you know such linguistic features of advertising texts?	67% - yes 33% - no	10% - yes 90% - no
Was this information interesting for you?	95% - yes 5% - no	100% - yes

The results of the survey show thatthis topic is not unfamiliar to linguists. And it is undoubtedly interesting and useful for technicians. "Are you satisfied with modern ad texts?" Most linguists answered "no" and most technical experts answered "yes". From this we can conclude that if we consider technical specialists as ordinary people, the structure of advertising is not important for ordinary people, and linguists notice that there are shortcomings in the advertising text.

Conclusion

In conclusion, we note that the role of advertising in society is special. It is closely linked with all areas of society and science. And the linguistic study of advertising is considered by its text. Linguistic expression is one of its most important components. The unity of all levels of language is involved in the creation of text that allows you to pay attention and remember. The advertising text and its main goals must coincide. And it should be based on the following principles: conciseness, precision and accuracy, creating vivid images, logic, reliability, argumentation, simplicity and clarity, expressiveness. If these principles are followed, the ad text will be better. During the study, a survey was conducted among language and technical specialists. According to the survey, there were more positive answers.

However, it was found that some of the requirements for the text of the advertisement are not being implemented. Therefore, it still needs to be studied. Only then we hope that there will be no problems with modern advertising texts.

REFERENCES

1. Bernadskaya Yu.S. Text in advertising: textbook. psobie for stud. higher. study. head / -M .: UNITY-DANA, 2012.-288p.

2. Bove K.L. Modern advertising: per. from English / ed. O. A. Feofanov; foreword to rus. ed. MA Nazarushkina.-Togliatti: Dovgan, 1995.-661p.

3. Van Dyck T.A. Language. Cognition. Communication / - Blagoveshchensk: BGK im. I.A. Baudouin adé Courtenay, 2000. –308p.

4. Galperin I. R. Grammatical categories of the text. - IAN SLIA.-1977.-№6.-208p.

5. Koltysheva E.Yu. Manipulative influence in the modern advertising text: on the material of English-language glossy magazines for women.

6.Kokhtev N.N. Dynamic syntax in advertising /Russian speech. -1991.-№5.-67p.

7. Ksenzenko O.A. Pragmatic features of advertising texts// Language of the media as an object of interdisciplinary research: textbook.-M.: Publishing house of Moscow State University, 2003. – 354p.

8. Medvedeva E.V. Advertising communication. -M .: URSS, 2015. -293p.

9.Marchand R. Advertising the American Dream: Making Way for Modernity, 1920-1940 - Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1985 .- 448 p.

10. Feofanov O.A. Advertising: New technologies in Russia: textbook. a guide for training professionals in the field of advertising. - SPb .: Peter, 2004 .- 384 p.

ӘОЖ (УДК): 82-343.1751
МҒТАР (ГРНТИ): 14.35.09

САХИТЖАНОВА ЗАДА ОМАРГАЗИЕВНА,
ф.ғ.к., оқытушы,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

АТАМЕТОВА ДИЛАФРУЗ АБДИРАИМҚЫЗЫ,
2- курс магистранты,
Ағылшын филологиясы және аударма ісі кафедрасы,
Филология факультеті,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
E-mail: dilya.atametova@mail.ru

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ОРТАҚ СЮЖЕТТЕР (АҒЫЛШЫН ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ РОБИН ГУД ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ АЛДАР КӨСЕ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация. Бұл мақалада ағылшын және қазақ фольклорындағы ортақ сюжеттерге қатысты ғалымдардың зерттеулері сараланып, олардың мифтік образдарға және ортақ сарындарға қатысты пікірлері қарастырылды. Қазақ және ағылшын халқының бай да мазмұнды фольклорының түрлі саласы - халық ауыз әдебиетіндегі версияларының сюжеттік желісі, қаһармандар жүйесі, көркемдік бейнелеу тәсілдері негізінде мифтік образдарға және ортақ сарындарға қатысты зерттеулер жасалынды. Зерттеулер нәтижесінде ағылшын фольклорындағы Робин Гуд және қазақ фольклорындағы Алдар көсе шығармалары желісінде біршама ұқсас сюжеттері анықталынды. Робин Гуд шығармасында орман ұрылары тек байлар мен шонжарларды тонап, олардан алған байлықтарды кедей шаруаларға таратып беріп отыратындығымен ерекшеленсе, Алдар көсе шығармасында Алдар көсе сараң байларды, пайдакүнем саудагерлерді, халыққа озбырлық көрсеткен билік иегерлерін өз қулығымен алдап оларға тиісті жазасын беруімен ерекшеленді. Мұнда ағылшын және қазақ фольклорында кездесетін түрлі көркемдік құбылыстардың атқаратын қызметіне де көңіл бөлінді. Осыған байланысты екі ел фольклорында кездесетін ортақ образдар мен сюжеттер сараланып, олардың ұқсастықтары мен ерекшеліктері анықталды. Бұл болашақ мұғалімдердің сыни ойлау процессін қалыптастыруда қазақ және ағылшын филологиясы студенттеріне салыстыра зерттеу тәсілдерін шыңдауға әдістемелік талдау ретінде қолдануға мүмкіншілігі бар.

Кілт сөздер: ортақ сюжет, ағылшын фольклоры, қазақ ертегілері, батырлар жыры, көркемдік бейнелеу.

Аннотация. В данной статье рассматриваются исследования ученых на общие сюжеты в английском и казахском фольклоре, их взгляды на мифические образы и общие мифы. Различные ветви богатого и содержательного фольклора казахского и английского народов - на основе сюжетной линии версий фольклора, системы персонажей, способов художественного изображения - изучались применительно к мифическим образам и распространенным мифам. В результате исследования были выявлены похожие сюжеты в череде произведений Робин Гуда в английском фольклоре и Алдара Косе в казахском фольклоре. В произведении Робин Гуда лесные воры отличались лишь тем, что грабили богатых и шонжаров, раздавая доставшиеся от них богатства бедным крестьянам, а в произведении Алдар Косе Алдар Косе обманывал скупых богачей, корыстных торговцев, обладателей власти, проявлявших произвол народа, давая им соответствующее наказание. Особое внимание было уделено деятельности различных художественных явлений, встречающихся в английском и казахском фольклоре. В связи с этим были проанализированы общие образы и сюжеты в фольклоре двух стран, выявлены их сходства и различия. Это дает возможность будущим учителям использовать как методический анализ для усиления методов сравнительного исследования в формировании процесса критического мышления студентов казахской и английской филологии.

Ключевые слова: общий сюжет, английский фольклор, казахские сказки, героические песни, искусство.

Annotation. In this article, the research of scientists on common plots in English and Kazakh folklore was analyzed, their opinions on mythical images and common motifs were considered. Various branches of the rich and meaningful folklore of the Kazakh and English peoples - based on the plot line of versions of folklore, the system of characters, methods of artistic representation - were studied in relation to mythical images and common myths. As a result of the research, similar plots were found in the works of Robin Hood in English folklore and Aldar Kose in Kazakh folklore. In Robin Hood's work, forest thieves robbed

only the rich and shonzhars and distributed the wealth obtained from them to the poor peasants, while in Aldar Kose's work, Aldar Kose deceived the stingy rich, mercenary merchants, and holders of power who showed arbitrariness to the people, deceiving them with his cunning and giving them appropriate punishment. Attention was also paid to the activities of various artistic phenomena found in English and Kazakh folklore. In this regard, common images and plots found in the folklore of the two countries were analyzed, their similarities and features were identified. This allows future teachers to use comparative research methods for students of Kazakh and English Philology as methodological analysis to improve the formation of critical thinking processes.

Keywords: common plot, English folklore, Kazakh fairy tales, batyrs' poetry, artistic representation.

Кіріспе

Ағылшын фольклорындағы Робин Гуд және қазақ фольклорындағы Алдар көсе шығармаларындағы ортақ сюжеттерді зерттеген жұмыс жоқтың қасы. Бұл мақала қазіргі кезде әлем әдебиеті саласына, әсіресе, ағылшын және қазақ әдебиетіне қызығушылығы жоғары оқырмандар үшін қажет болатыны сөзсіз. Сонымен қатар қазақ және ағылшын филологиясы студенттерінің ой-санасын, патриоттық сезімін оятуға үлкен әсерін тигізеді.

Ағылшын және қазақ ғалымдарының Алдар көсе мен Робин Гуд жайлы жеке зерттеген жұмыстары бар болғанымен, бұл екі шығарманы салыстыра зерттемеген. Мысалы, Алдар көсе туралы Е. Тұрсынов: "... путь формирования образа Алдар Көсе как героя бытовой сказки куда более долог и сложен: истоки его коренятся в дуалистическом мифе и первобытном бытовом рассказе, свой вклад в создание этого образа внесли также смежные фольклорные жанры", дейді [Турсунов Е.Д., 2004, б. 153].

Ал М.Әуезов болса Алдар көсе туралы былай деп айтады: "Алдар көсе жайындағы қазақ айтатын әңгімелеркөпке мәлім, көп қызықтаған, алыс заманнан келе жатқан әңгімелер. Ол жайындағы әңгімелер жалғыз қазақ елінде ғана емес, сыбайлас, туыстас қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түрікмен елдерінде де бар. Онда да Алдар бір пішінді күлдіргі алдағыш, мазақшы болып көрінеді..."[Әуезов М.О., 1959, б. 32-33].

Ә. Диваев қазақтың «Қырық өтірік», «Тазша бала», «Жиренше шешен», «Алдар көсе» сияқты басқа да толып жатқан ертегілерін жинап, оларды екі тілде қатар жариялап отырған.

Ағылшын фольклорындағы Робин Гуд бейнесін зерттеу XIII ғасырда басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасуда. Зерттеулер әр түрлі жолдармен жүргізілген. Робин Гуд туралы Роберт Ханшоу «Роберт Худ, Ноттингем және оның қарым-қатынасы», Грэм Кирби «Робин Худның өмірі мен уақыты», Ричард Резерфорд-Мур «Робин Гуд Ричард Арыстанмен кездескенде» ғасырлар бойғы аңыздың өзгеруін зерттеген.

Зерттеудің өзектілігі: ағылшын фольклорындағы Робин Гуд және қазақ фольклорындағы Алдар көсе шығармаларындағы ортақ сюжеттерді зерттеген жұмыстар саны өте аз.

Зерттеудің мақсаты: ағылшын фольклорындағы Робин Гуд және қазақ фольклорындағы Алдар көсе шығармаларындағы ортақ сюжеттерді айқындап көрсету

Зерттеудің міндеттері: ағылшын фольклорындағы Робин Гуд және қазақ фольклорындағы Алдар көсе шығармаларындағы жанрлық түрдің ерекшеліктерін айқындау. Ағылшын фольклорындағы Робин Гуд және қазақ фольклорындағы Алдар көсе шығармаларындағы жанрлық түрдің жасалу, даму жолдары айқындау.

Зерттеу әдістері: ағылшын фольклорындағы Робин Гуд және қазақ фольклорындағы Алдар көсе шығармалары негізінде ортақ сюжеттерді зерттеу барысында салыстыру, талдау, аналогия зерттеу әдістері қолданылды. Нақтырақ айтатын болсақ, екі шығармадағы басты кейіпкерлердің бірдей белгілерінің ұқсастығы негізінде олардың ұқсастығы туралы айтуға мүмкіндік беретін таным әдісі, яғни аналогия әдісін қолдану арқылы олардың ұқсас жақтары анықталды. Ал талдау әдісі Робин Гуд және Алдар көсе кейіпкерлерінің қандай екендігін, олардың қандай ортақ қасиеттері бар екендігін анықтау барысында қолданылды.

Негізгі бөлім

Әр елдің ертегілері немесе шығармаларында өзіндік жаужүрек батырлары, әділ хандары мен ханшайымдары болады. Сондай-ақ батырлар мен салт жырларында, әсіресе ертегілері, аңыз әңгімелері сияқты құнды мұраларында өзіндік ерекшеліктері мен бір-бірімен ұқсас жақтары болып отырады. Жалпы алғанда, ағылшын және қазақ ертегілерінде сиқыршылар, аңыз адамдар, су перілері, кейіпкерлер, мейрімді жандар, періштелер, жауыздар, ойдан шығарылған аңдар кездеседі. Сонымен қатар олардың ұқсастықтары да бар. Солардың ішіне ағылшын фольклорындағы Робин Гуд образы және қазақ фольклорындағы Алдар көсе образын жатқызуға болады. Ағылшын әдебиетінің қаһарманы ретінде танылған Робин Гуд- әділетсіздікке қарсы күресуші, қысым көрген қара халықтың қорғаушысы, құралайды көзге атқан мерген, ержүрек, әділ әрі батыл болғандығымен танымал болса, ал қазақ әңгіме-аңыздарының сүйікті кейіпкері болған Алдар көсе- ақылды, зерделі, әділ, айлакер, қу, халықтың еңсесін көтеру үшін дүниеге келген кейіпкерлердің бірі болып табылады. Робин Гудтың өзіндік ерекшелігі – қызық оқиғалы мазмұны мен көтеріңкі көңіл-күйге құрылуында болып та-

былады. Ал Алдар Көсе өзінің ақылдылығы және тапқырлығы арқылы халыққа күн бермейтін байларды, қалтасы ақшаға толы жалқауларды, ақымақ қазыларды өзінің қара басының пайдасын көздеп алдамайды, халықтың намысын қорғау үшін, еңбекшілерді езіп келген қанаушылардан кек қайтару үшін алдап, олардың сыбағасын береді.

Алдар көсе туралы қазақ көптеген аңыз-әңгімелер мен ертегілер бар. Солардың ішінде ең танымалы «Алдар көсе мен шық бермес Шығайбай». Бұл аңыз да байлығы асып-тасып жатса да сараң, қорқақ, пейілі тар және ақымақ байлар туралы жазылады. Сондай-ақ қарапайым халықтың оларға деген көзқарасы сипатталады. Аңыз-әңгімеде басты кейіпкер саналатын Шығайбай сол кездегі қазақ байларының бейнесін, олардың ой-өрісінің қандай тар екенін көрсетеді. Ертедегі арам пиғылды байлардың өкілі ретінде алынған Шығайбайда адамгершілік қасиет жоқ.

Аңыз бойынша басты кейіпкер Робин Гуд өз қарақшыларымен бірге үлкен Шервуд орманында қоныстанды. Ал бұл жолмен болса, мырзалар өздерінің нөкерлерімен, хан өзінің шенеуніктерімен және саудагерлер тауарларымен өтетін. Олардың ішінен тек байларды, шонжарларды ғана тонап, олардың байлығын алып кедей шаруаларға үлестіріп беріп отырды.

Ертегі ретінде тарихта болған кейбір адамдар жайында қара сөзбен айтылатын аңыз әңгімелердің қатарына «Алдар көсе» мен «Робин Гуд»-ты жатқызуға болады ма деген сұрақ туындайды. Негізінен бұл адамдардың шын мәнінде өмір сүргені анық еместігін және жұрттың әңгімелері мен олар жайындағы сөздерді ертегілер ретінде, еркін қиялмен бейнелеген болуы да мүмкін. Мысалы, Алдар көсенің өмірде болғанын, қай заманда өмір сүргенін дәлелдейтін тарихи дерек жоқ. Оның бейнесі қазақ театр және кино өнері туындыларында да көрініс тапқан. "Алдаркөсе" фильмінің сценарийін (1964, реж. Ш.Айманов) жазды. Ал Робин Гуд пен оның қарақшы достары туралы аңыз әңгімелер ағылшын әдебиетінің ғана емес, әлем әдебиетінде алатын орны ерекше. Алайда бұл аңызды растайтын тарихи дәлелдер жеткіліксіз. Ағылшын фольклорында әйгілі кейіпкердің бейнесі әртүрлі мәтіндермен ерекше көзге түседі. Мамандар әйгілі садақшы туралы ең көне құжаттардың бірі «Робин Гуд пен Монах» шындық болуы мүмкін деп болжам жасағанымен, оны дәлелдей алмай отыр. Робин Гуд пен Монах туралы аңыз Фрэнсис Джеймс Чайлдтың 1450 жылы жазған антология және балалар балладасымен сәйкес келеді. Робин Гуд кейіпкері, архетиптік батырдың мансабы сол дәуірдегі қарапайым адамдардың көптеген танымал тілектері мен көңіл-күйлерінен қалыптасқан.

Бұл екі шығарманың тақырыптарына көңіл бөлетін болсақ, екеуі де басты кейіпкердің атымен аталынып отыр. Бұл дегеніміз номинациялау уәжділігінде ұқсастық бар дегенді білдіреді. Алдар-Көсе - бұл есім емес, лақап ат, яғни «Алдар» - «алдамшы», «Көсе» - «сақалсыз» дегенді білдіреді. Баласы кедейлердің шапағатшысына айналсын деген тілекпен әкесі оны Алдар деп атады. Алдар есейгенде оның сақалы өспеген, сондықтан оған «сақалсыз» деген лақап ат қойылды. [Смирнова Н.С., 1968, б. 98]

Ағылшын тіліндегі «hood» сөзі «капюшон» дегенді білдіреді, бұл Робин Гуд киімінің элементін білдіреді. Бірақ «капюшон» сөзінің бейнелі мағынасы да бар, яғни «жасыру» дегенді білдіреді. Робин сөзі «робин» деп аударылады, бірақ кейіпкердің аты «капюшон киген Роб» - Роб (Роберт)-«қарақшы» дегенді де білдіреді.

Екі шығарманың образдары ұқсас. Яғни екеуі де романтикалық образға жатады. Бұл образдың алғашқы үлгілері баяғы көне дуние әдебиетінде, оның "әрі өнген топырағы, әрі байлық қоры" боп табылатын мифте, қала берсе, қай халықтың болса да ауыз әдебиетінде жатыр. Әрқашан алға, алысқа, арманға асыққан халықтың қиялы да телегей-теңіз. Ал романтикалық образдың негізінде қиял жатады. Романтикалық образ өмірде болған немесе бар деректен гөрі өмірде әзірше жоқ, бірақ болатын дерекке негізделеді. Қазақ әдебиетіндегі романтикалық образдың ежелгі түрі халық ертегілері мен аңыздарында, батырлар дастандары мен тарихи жырларында жасалды. Сонау Желаяқ пен Керегеннен, Саққулакқ пен Таусоғардан бастап Алдар Көсе мен Асанқайғыға дейін, одан Алпамыс пен Қобыландыға, Тарғын мен Қамбарға дейін қазақ фольклорындағы романтикалық образдың небір ғажайып үлгілерін көруге болады. [Қабдолов З., 2007, б. 122]

Қазақ және ағылшын халықтарының батыл және асыл мұраты туралы бүгінгі түсініктері - нағыз халық қаһармандары - Алдар Көсе мен Робин Гудтың пайда болуымен қазіргі ұрпақтың арғы аталарының іс-әрекеттерінің нәтижесі. Қазақ және ағылшын халықтарының мәдениетіндегі сабақтастық ежелгі дәуірден қазіргі уақытқа дейін шектелмей, аймақтар, халықтар арасында мәдени дәстүрлердің өзара берілуі ретінде түсініледі. Егер дәстүр стандарт, үлгі ретінде әрекет етсе, онда сабақтастық мәдениеттің тарихи өзгермелі формаларына жатады.

Алдар Көсенің тікелей өмірі туралы нақты деректер жоқ және ол тек белгілі бір күндерді белгілеуге мүмкіндік беретін нақты күндер мен оқиғаларды көрсетпестен, тек әдеби дереккөздерде айтылады.

Ғалым Ә.Марғұлан «Алдар-Көсе» еңбегін оғыз-қыпшақ дәуіріне (VI - XII ғғ.) жатқызды. [Т. Толеубаев А.Т., Касымбаев Ж.К., Койгелдиев М.К., 2006, 84]

Робин Гудтың өмір сүруі туралы көптеген әртүрлі нұсқалар бар. Кейбір нұсқаларда, ол Генрих II корольдің кезінде, яғни шамамен 1160 жылы өмір сүрген және 1247 жылы 12 қарашада Генрих

III патша кезінде қайтыс болған [Шанский.Н.М., 2004, б. 143]. Басқа нұсқаларға сәйкес, Робин Гуд 1189 жылдан бастап 1199 жылға дейін билік еткен Арыстан жүректі лақап атпен атап өткен Ричард I патшаның замандасы болып саналады [Edvin Hartlend., 2007, 46]. Басқа баллада авторлары оны Эдуард II (1307-1327) мен Генрих VIII (1491-1547) дәуіріне көшірді [James O.D., 2010, б. 69]. Робин Гудтың өмірі оған берілген ерліктерге және белгілі бір патшалармен байланысқа байланысты өзгеріп отырды. Осы уақытқа дейін ағылшын шежіресінде бірде-бір жазба табылған жоқ, тек шотландтық авторлар Робинді хронологиялық тұрғыда орналастырған деп санайды. Жаңа зерттеулер бойынша Робин Гудты Эдуард I-нің билігі кезінде өмір сүрген деп, осылайша оның аңызы XIII ғасырдан басталады деген сенімді қолдайды [Julian M. Luxford., 2009, б. 70].

Көптеген сюжеттерде Алдар Көсе өзі жалғыз әрекет етеді, бірақ кейбір жағдайларда Жиренше шешен оның көмекшісі, досы немесе қарсыласы болып табылады. Жиренше шешен әрдайым дербес позитивті кейіпкер ретінде көрінеді және кейбір сюжеттерде Алдара Көседен тәуелсіз әрекет етеді. Ал Робин жасағы мергендерден құралған жалпы саны әр түрлі оқиғалардағы елуден жүз адамға дейін өзгерді. Бұл аңыздың ең танымал кейіпкерлері Робин Гудтың өзімен бірге оның көмекшілері - Кішкентай Джон, Ағайын Тук, Уилл Скарлет, Мак, диірменшінің ұлы және Робиннің әйелі - Мариан қыз бар.

Алдара Көсенің белгілі бір дұшпаны болмаған, сондықтан барлық ашкөз және өзімшіл байлар оның жауы болды. Ал Робин Гуд өз жолында барлық ашкөз байларға қарсы күрескеніне қарамастан, оның басты дұшпандары Ноттингем шерифі, Гисборндік Рыцарь Гай және ханзада Джон болды.

Қорытынды

Жүргізілген ғылыми зерттеу нәтижесінде Алдар Көсе және Робин Гуд шығармаларына салыстырмалы талдау жасалды, аңыз кейіпкерлер бейнесінің ұқсастықтары егжей-тегжейлі қарастырылды. Екі елдің батырларының өмір сүруі мен олардың халыққа жасаған жақсылықтары туралы айқындалды және салыстырылды. Алдар Көсе және Робин Гуд образдары ағылшын және қазақ халқының шынайы тектілікті мойындауды, мейірімділік, халық даналығы және әділеттілік үшін күресуге дайын екендігі туралы анықталды. Алдар көсе мен Робин Гуд туралы аңыздардың қазіргі ұрпақтың сана-сезімін қалыптастыруға әсерін анықтау мақсатында бастапқы ақпаратты талдау негізінде халық аңыздары жас ұрпақтың санасын қалыптастыруда маңызды орын алатындығы айқын болды. Алдар көсе мен Робин Гудтың образдары зерттеліп, салыстырылып, әртүрлі тарихи, мәдени және тұрмыстық жағдайлар этникалық топтың дүниетанымы, аймақтары мен танымал дүниетанымын қалыптастырудың нақты жағдайларын сипаттайтын дүниетанымдық сипаттамаларын әдеби, фольклорлық және философиялық тұрғыдан ұлттық ерекшеліктердің қалыптасуына ықпал ететіндігі анықталды. Бір-бірінен тарихи және географиялық алшақтыққа қарамастан, ағылшын және қазақ этникалық топтарының фольклор жүйесі ұқсас, сонымен қатар осы жүйенің компоненттері де ұқсас екендігі белгілі болды. Әртүрлі тарихи, мәдени және тұрмыс жағдайлар этностың әдеби, мифологиялық, философиялық көзқарасындағы өзіндік ұлттық ерекшелігінің қалыптасуына ықпал етеді. Ұлттық көзқарастың қалыптасудағы ерекше жағдайлары қазіргі қоғамның идеологиялық құрылымына ықпал етеді. Бірақ, тарихи және географиялық қашықтығына қарамастан, қазақ және ағылшын этностарында ұқсақ мифологиялық жүйе бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 192 с.
2. Әуезов М.О. Әр жылдар ойлары. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. – 559 б..
3. Смирнова Н.С. Фольклористика Казахстана // История казахской литературы, Алма-Ата, 1968.-98с
4. Қабдолов З. Сөз өнері. — Алматы: "Санат", 2007. — 360 б.
5. Т. Толеубаев А.Т., Касымбаев Ж.К., Койгелдиев М.К. и др. История Казахстана для гуманитарных школ,– Алматы, 2006.
6. Шанский. Н.М. Школьный этимологический словарь русского языка. 7-е изд., стереотип. – М., 2004.
7. Edvin Hartlend. English Fairy and Folk Tales. Легенды старой Англии. М., 2007.
8. James O'Driscoll. Britain. The country and its people. Oxford. 2010
9. Julian M.Luxford. An English chronicle entry on Robin Hood, 2009

ӘӨЖ 81.276.3 : 81.38

СЕЙСЕКОВА БАЯН ҚАНАТҚЫЗЫ
педагогика ғылымдарының магистрі,
Халықаралық туризм және меймандостық университеті,
Түркістан қ.,
b.seisekova@mail.ru

ТУРСЫН ШАРАЙНА КУБЕЙҚЫЗЫ
гуманитарлық ғылымдар магистрі,
Халықаралық туризм және меймандостық университеті,
Түркістан қ.,
sharainatk93@gmail.com

ЖАРНАМА ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТАПТАУРЫНДАРДЫҢ КӨРІНСІ

Түйіндеме: Ұсынылған жұмысымызда біз гендерлік таптаурындардың жарнама тіліндегі ерекшеліктерін, тұтынушыларға әсерін қарастырдық. Теледидар, интернет желісі және көше жарнамаларынан мысалдар келтіріп, мағыналық және тілдік талдаулар жасадық. Жарнама мәтіндері мен жарнама дискурсының айырмашылығын, жарнама дискурсына тән ерекшеліктерді анықтап, гендерлік таптаурындар туралы ғылыми зерттеулерге салыстырулар жүргіздік. Ерлер мен әйелдерге арналған жарнамаларды бөліп қарастырып, күнделікті өмірде кездесетін таптаурындардың әсерін түсіндірдік және лексикалық ерекшеліктерін көрсеттік.

Кілт сөздер: гендерлік лингвистика, жарнама тілі, дискурс, мәтін, гендерлік таптаурындар.

Аннотация: В своей исследовательской работе мы рассмотрели особенности гендерных стереотипов в языке рекламы, влияние на потребителей. Привели примеры из телевизионной, интернет-сети и уличной рекламы, сделали семантический и языковой анализ. Сравнили различий рекламных текстов и рекламного дискурса, особенностей, характерных для рекламного дискурса, научных исследований гендерных стереотипов. Выделив рекламы для мужчин и женщин, мы объяснили влияние стереотипов, встречающихся в повседневной жизни и показали лексические особенности.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, язык рекламы, дискурс, текст, гендерные стереотипы.

Abstract: In our research work, we examined the features of gender stereotypes in the language of advertising, the impact on consumers. We gave examples from TV, Internet, and street advertising; conducted semantic and language analysis. We compared the differences between advertising texts and advertising discourse, features characteristic of advertising discourse, and scientific research on gender stereotypes. Highlighting ads for men and women, we explained the impact of stereotypes encountered in everyday life, and showed lexical features.

Keywords: gender linguistics, advertising language, discourse, text, gender stereotypes. Keywords: gender linguistics, advertising language, discourse, text, gender stereotypes.

Жарнама бүгінгі адам өмірі мен қоғамның айрылмас бөлшегіне арналған бірлікке жатады. Ол функциясы жағынан адресатты кері қайтарымды әрекетке бағыттайды және жарнаманың қабілеттілігі коммуникацияда қаншалықты дәрежеде әсер ете алуымен бағаланады. Күніміздегі жарнаманың түрлері көп: мәтін, видео, аудиоформаттарда да беріліп жүр. Дегенмен, барлық жарнама түрінде белгілі бір мәтін кездеседі. Жарнама мәтініне байланысты М.М.Увайсова «маркетингтік коммуникация аясындағы коммуникативтік бірлік», - деген пікір білдіреді [Увайсова М.М., 2010, 27-б.]. Бұл бірлік әлеуметтік коммуникация болып табылатындықтан, әсер етушілік, ақпараттылық, прагматикалық, экспрессивтілік және коммуникативтілік сынды қызметтер атқарады. Жарнама дискурсы осы қызметтер негізінде, тұрмыстық қажеттіліктер мен құндылықтарды өтеуді мақсат етеді және жарнамалық стратегияларды да қарастырады. Бүгінгі таңда бұл стратегиялардың рационалды және эмоционалды түрлері белгілі. Рационалды стратегияда жарнама мәтіні тұтынушыға ұсынылған тауардың сапасы туралы нақты логикалық мәліметтер берсе, эмоционалды стратегия тұтынушы сезімі мен көңіл-күйіне әсер ету арқылы тартымды образ ұсынады. Зерттеуші А.Н.Назайкин жарнама мәтінінің рационалды типіне фактілер, сілтемелер, аргументтер мен цитаталарды, қолданылған иллюстрацияларды жатқызса, эмоционалды стратегияда адам ойына белгілі ассоциациялар көмегімен символдық қасиет беруін қарастырады [Назайкин А.Н., 2007, 50-б.].

Жарнама мәтіндерін жіктеуде жанрлық ерекшелік оның нысанына, мақсатты аудиториясына және жеткізу стиліне мән беріледі. Жарнама нысанына байланысты тауарлық, әлеуметтік, саяси және корпоративтік деген типтері көрсетілсе,

мақсатты аудиториясын түрлеріне қарай бизнес саласына немесе жеке тұтынушыға бағытталған деп жіктей аламыз. Ал, жарнаманың жеткізілуіне байланысты баспа, теледидарлы, радио, интернеттегі әлеуметтік желілер, т.б. түрлері кездеседі. Ал, мәтін құрылымына тақырып, слоган, негізгі мәтін, эхо-фраза, реквизит, иллюстрация, логотип, компания атауымен қатар, түстер мен иллюстрацияларды да жатқызамыз.

Қазақ тіл білімінде жарнама мәтіні, жарнама тілі, жарнама дискурсын қарастырған біршама зерттеулер бар. Алғашқы зерттеулер қатарында С.Асанбаеваның 1999 жылы жарияланған, жарнамадағы мемлекеттік тіл рөлін қарастырған диссертациясын айта аламыз. Келесі жарияланған еңбектерге Ғ.Солтанбекованың жарнаманың қызметтері мен стильдік сипатын қарастырған зерттеуін, М.Увайсованың прагматикалық тұрғысынан қарастырған еңбектерін жатқыза аламыз. Осы секілді елімізде жарнаманы тілдік тұрғыдан қарастырған орыс тілінде жазылған И.М.Филиппинова, А.М.Нурбаева, Л.М.Бугенова, С.В.Мясиченко сынды зерттеушілердің еңбектері бар.

Жарнама құрылымы жағынан бірнеше кезеңнен тұрғандықтан, дискурстың бір түрі болып табылады және жарнама дискурсына мынадай ерекшеліктер тән:

1.Прагматикалық бағыттылық: ақпарат беру арқылы, белгілі іс-әрекетке бағыттау;

2.Стильдер диффузиясы: мәтінде бірнеше функционалдық стиль түрінің кездесуі;

3.Креолизациялау: тілдік тәсілдермен қатар, тілдік емес тәсілдердің де қолданысы;

4.Стандарттар мен экспрессияның үйлесуі: жарнаманың бір стандартқа сүйене жасалғанымен, қабылдаушыға әсер ету үшін креативті, жаңа жолдарға талпынысы;

5.Бағалауыштық: ұсынылып отырған өнімге жағымды баға бере білу;

6.Имплициттік: қабылдаушыны қызықтыру үшін біршама мәліметтерді жасыру және жарнамадағы ықшамдылық;

7.Диалогтылық: жарнама монологтық формада болса да, сатып алушыларға ұсынылатындықтан, диалогтық қатынас ретінде қарастырылады;

8.Композиция ерекшелігі: құрылымы тақырып пен логотип, слоган мен мәтін, реквизиттер мен бейнеден тұрады.

Жарнама түрі өнімнің кімге арналғандығына тығыз байланысты. Себебі, заттар ерлерге, әйелдерге, балаларға, тұрмыстық қолданысқа, т.б. болып бөлінеді. Осыған орай, жарнаманың ұсынылу ерекшеліктері де ортаға шығады. Тарихи дамуымыз, менталитетіміз бен қоғамдық халіміз жарнамаға үлкен әсер етеді. Осы әсер етуші факторлардың бірі де гендерлік стереотиптер болып табылады. Себебі, халық арасында ерге не әйелге тән деген қасиеттер, түстер, дүниелер мен түсініктер қалыптасқан. Жарнама жасау барысында бұл міндетті түрде ескеріледі.

Тіліміздегі гендерлік ерекшеліктер Г.Шоқым, Б.Хасанұлы, З.К.Сәбитова, Н.М.Жанпейісова, Г.Исмағұлова, З.Нұржанова, Г.Б.Мамаевалардың еңбектерінде қарастырылған. Г.Шоқым гендерлік аспектілер А.Байтұрсынов пен Қ.Жұбановтардан бастау алатындығын көрсете отырып, қазақ лингвистикасындағы еркек және әйел тілі түсініктерін осы ғалымдар ашқандығын атап өткен [Шоқым Г., 2009, 20-б.]. Гендерлік стереотиптерге О.В.Стасенко қоғамда маскулинді және феминді ойлар негізінде қалыптасқан түсініктерге негізделген стереотип деген анықтама берген [Стасенко О.В., 2016, 136-б.]. Барлық адамда гендерлік стереотиптер өмірлік тәжірибе барысында сыртқы факторлар әсерінен қалыптасады. Сыртқы факторларға отбасы мен ата-анасының норма ретінде түсіндірген ақпараттары, қабылдай алатын және сын көзбен қарайтын қоршаған адамдар, әдеби шығармалар мен бұқаралық мәдениетті жатқызамыз.

Жарнама тілінің гендерлік ерекшеліктерін қарастырудағы алғашқы мән беретініміз, ұсынылған өнімнің ер не әйелге арналғандығы. Күнделікті өмірде ерлерге қарағанда әйелдерге арналған журнал түрлерінің басымдығын байқаймыз. Бірақ, журналдағы мәтіндер, сөз саны көлемі ерлерге арналған журналдарда көбірек. Бұл қоғамдағы әйелдер әдемілікке алданады және сатып алуға құштар, ерлер әйелдерге қарағанда көбірек оқиды деген стереотипті көрсетеді. Зерттеуші В.В.Акуличеваның байқауынша, әйелдерге арналған жарнама мәтіндері бірінші жақтан айтылады және тәуелдік формасындағы сын есімдер жиі қолданылады. Бұл жарнама жасаушының өзі нақты тұтынушылардың бірі деген ой туғызады. Ерлер мен әйелдерге тән мінезге байланысты, әйелдерге арналған жарнамаларда сұраулы сөйлемдер жиі берілсе, ерлер жарнамасы бұйрықты формада қолданылады. Жарнама слогандарында байқалатын гендерлік ерекшелік – ерлерде тура, әйелдерде сөйлем ауыспалы мағынада көбірек беріледі. Сын есімдер мен үстеулер ерлерге арналған жарнамаға қарағанда әйелдер жарнамасында көп қолданылады. Бұл сын-сипат пен ерекшеліктің жиі берілуі әйел эмоциясына басым әсер ететіндігімен түсіндірілген. Сонымен қатар, әйелдер жарнамасы эстетика, әдемілікке қатысты және ерлер жарнамасы батылдық, төзімділік пен мықтылыққа қатысты лексикалық бірліктерден құралады [Акуличева В.В., 2008, 22-б.].

Жарнамалардың барлығы тұтынушыға тауар сатуды мақсат етпейді. Қоғамдағы жағдайларды көтере алатын жарнама дискурсының түрі әлеуметтік жарнама болып табылады. Зерттеуші О.И.Каримова Англия мен Ресейдегі әлеуметтік жарнамаларға салыстырулар жасайды. Ғалымның көрсетуінше, ресейлік жарнамалардың сипаты насихаттаушы мәнде келіп, реквизиттер толық көрсетілмейтін жағдайлар болады. Ал,

Англиядағы әлеуметтік жарнамаларда аргументтер мен фактілер көп беріліп, құндылықтарды алға тарту арқылы проблеманың шешім жолына да бағыттай алатындығымен ерекшеленеді [Каримова О.И., 2006, 19-б.]. Тақырыбы жағынан әлеуметтік жарнамалар салауатты өмір салты, экология және қарым-қатынастағы гармонияға арналады. Осы тақырыптарда да генрдерлік таптаурындар байқалады. Әлеуметтік жарнамалардың ерлерге арналғаны – алкоголдьді тәуелділік, ЖИТС-тен қорғану, көлік жүргізу қауіпсіздігі (салауатты өмір салты), донорлық пен қоқыстарды реттеп жинау (экология) болса, әйелдерге арналған әлеуметтік жарнамалар көбіне, темекіге қарсы күрес (салауатты өмір салты), экономды ыдысжуғыш, кіржуғыш мәшинелерді қолдану (экология), әйелдерге зорлық-зомбылықты тоқтату, донорлық секілді тақырыптар қамтылады. Жарнаманың берілуіндегі ерекшеліктерге тоқталсақ:

• Рөлдік сараланымы ер мен әйелдің атқаратын жұмысына қарай бөлінеді;

• Сөйленімде грамматикалық құрылым айырмашылықтары байқалады;

• Сөйленімдегі адресатқа бағыттылық әйелдерге арналған жарнамада эмоцияға әсер ету мен көмек сұрау басымдылығы, ерлерде аргументтердің жиілігімен ерекшеленеді;

• Гендерлік стереотиптердің қолданылуын ер мен әйелге тән қорқыныш сезімдерінен де байқалады: ерлерде темекінің бедеулікке соқтыру мәселесі, әйелдерде темекінің ерте қартаюға соқтыруы секілді.

• Жарнамада мәтінмен бірге суреттердің қолданылуы.

Бұл аталғандар жарнамада байқалатын ер мен әйелге тән гендерлік ерекшеліктер болып табылады. Өнімді жарнамалау барысында уақыт пен кеңістік түсінігі қатар жүреді. Мысалы, тұрмыстық қолданысқа арналған өнім немесе киім жарнамасында оның қаншалықты ұзақ қолданысқа жарамды және экономды екендігін көрсету барысынан, уақыт түсінігін байқаймыз. Көлік жарнамасындағы қаншалықты қиын, нашар жолдарды жүріп өтсе де бастапқы қалпында қалғанын көрсетуімен немесе косметикалық өнімді әр елдің ханымдары қолданып жатқандығын көрсету арқылы кеңістік ұғымы байқалады. Бұл екі түсінікте де жарнамалау барысында ер мен әйелге тән ерекшеліктер байқалады.

Ерлер жарнамасынан бірнеше мысалдар берейік.

• «BMW Concept Spider. Болашағыңа қош келдің. Біз армандарды құрастырамыз. Әсерлерді түрлендіреміз. Болашақты бөлшектерге жіктеп, жаңа инновациялар жинақтаймыз». Жарнама мәтінінде қолдан жасай алатын болашақ немесе армандарына сәйкес келетін болашақ туралы ой берілген. Тілдік ерекшелігінде кілттік сөзді қайталау, жағдаяттық сөйленімге қатысты синонимдер: автомобиль-болашақ секілді лексикалық экспликация тәсілі қолданылған.

• «Жаңартылған Land Cruiser Prado, жетілдірілген VOLVO, жаңа MAZDA». Тұтынушы ойын жаңа және жетілдірілген сапа көрсеткішіне нұсқайды. Уақыт сапаның бұрынғыдан жақсы, жетілдірілгендігімен байқалады.

• «Әр секундта ерекше бол. Қазір сенің уақытың. Maurice Lacroix (ерлерге арналған сағат жарнамасы)». Бүгінгі күнге, қазіргі ситуацияға және дәл қазіргі уақытқа мән беру арқылы уақыт көрінісін ұсынған. Тілдік ерекшелігіне әр секунд тіркесінің үйлесімділігі, абстрактілі және нақтылы деректі ұғымдарды байланыстыра білуін жатқызамыз.

Әйелдер жарнамасы:

• «Уақытта басқаруға ұмтылып жүрсіз бе? Әжімдерге қарсы Мирра Люкс: уақытыңды жоғалтпай артық жылдарыңнан арыл!». Жарнамада уақытты басқара білу ойы актуалды. Тілдік ерекшеліктеріне метафоралық қолданыстары мен сөздерді ұтымды пайдалана білуін жатқыза аламыз.

• «MILAVITSA – өмірге арналған іш киімдер. Өмірді толықтай сүр. Сіздің тәніңіздің жарқын өмірі». Өмірді толықтай сүру, әр сәтін сезіне білу идеясының берілуімен уақыт түсінігі байқалады. Лексикалық экспликациялық тәсіліне өмір сөзінің толық адамға ғана емес, дене мүшелеріне де қатыстыра қолданылуын жатқызамыз.

• «7 күннен соң ғана сіздің бет теріңіз жасарады; 2 аптада көрінетін әсер». Уақыт көрсеткіші аз уақыт ішінде байқалатын өзгеріс арқылы байқалған және нақты сандық ұғымдармен берілген.

• «Ерекше сарысулар. Лезде өзгеру. 3 май – зақымданған шаштарды бірден жаңартуға 3 қимыл». Өзі күткен жағымды өзгеріске бірден жетуі ойын ұсынып тұр. Лезде өзгеру, бірден жаңарту секілді жылдамдықты білдіретін сөздердің тіркесімі арқылы ой ұтымды берілген.

• «Біз формулаға үздік дерматологтардың екі буынының жемісін қостық. 15 жылдық ғылыми зерттеулер». Жарнамалау барысында алушыға сенімділік ұсынатын лексикалық бірліктер екі буын мен 15 жылдық ғылыми зерттеулер. Өнім сатылымға шықпас бұрын оның он бес жыл бойы зерттелгендігі туралы ой алушыға сенім береді.

Берілген мысалдардан ерлерге арналған жарнамаларда уақыт ұғымына қатысты манипуляциялар болашақпен байланысты екендігін байқаймыз. Қысқа уақыт ішіндегі жағымды әсерді түсіндіретін жайлылық, сенімділік, тұрақтылықты білдіретін лексемалар автокөлік, сағат жарнамаларында жиі қолданысқа ие. Ал, әйелдер жарнамасында уақыт ұғымы темпоралды шектеу, сақталып тұру немесе шексіздік мәнімен үйлесе келе уақытты басқара білу идеясын ұсынады. Ерлердегі секілді аз уақыттық ұғымды білдіру әйелдер жарнамасына да тән. Бұл өнімді тұтынғаннан кейінгі әсердің байқалуы, жылдам өзгерістерді

көрсетуімен байланысты. Ұзақ уақыттық қолданыс өнімді зерттеуге көп уақыт кеткендігімен байқалады және бұл алушыларда сенім ұялатудың бір жолы болып табылады. Қорытындылар болсақ, ерлерге арналған жарнамаларда уақыт көрінісі статикалық сипат алып, қазіргі сәттегі жағымды әсерді сезіндірумен байқалса, әйелдерге арналған жарнамаларда динамикалық көрініс алады.

Зерттеуші Г.Шоқым гендерлік стереотиптерді мәдени және әлеуметтік тұрғыдан нақтыланған пікірлер деп көрсетеді. Сондай-ақ, бұл түсінік аясына белгілі жыныс өкілінің қасиеттері, мінез нормалары, атрибуттық пікірдің тілдегі көрінісін жатқызады [Шоқым Г., 2012, 119-6.]. жоғарыда біз уақыт түсінігінің жарнамадағы жасырын көрінісін қарастырсақ, ол түсінікпен қатар жүретін кеңістік ұғымына да тоқталып өтейік. Ерлер жарнамасынан мысал:

• «BMW. Қимыл бостандығы. Тәуелсіз болу сенімді таңдау жасау, жаңа эмоциялар мен сезімдерге қарсы қозғалу дегенді білдіреді. Сізге кез келген жолдар ашық: Арманыңызға қадам басыңыз». Жарнама мәтінінде қимыл тәуелсіздігі, динамика мен саяхаттаушы архетипі ұсынылған. Кеңістік ұғымын біз қимыл бостандығы, сезімдеріне қарай қозғала білу, ашық жолдар мен арманға қадам басу лексемаларынан көре аламыз. Себебі, еркін қимылдай білу үшін кеңістіктің көлемі, сезімдері мен армандарына адымдау үшін жолдардың ашық болуы маңызды.

Әйелдер жарнамасынан мысалдар:

• «NAFA – барлық құрлықтардың сәнгерлеріне танымал, теріден жасалған киімдердің жоғары деңгейдегі сынамасының көрсеткіші. Әлемнің барлық бьюти-редакторлары Lancome-ні таңдайды. Миллиондаған әйелдер бағасын берген». Мұнда кеңістік үлкен және барлық планетаны қамтуымен көрініс тапқан. Сатып алушыға сенім беретін лексема ел, әлем мен құрлық сынды үлкен масштабты қамтитын кеңістік пен бағасын берген миллиондаған әйелдер болып тұр.

• «Мультитональды технология. HD-пигменті. Жақыннан да мінсіз тері». Бұл мысалда керісінше макрожақындау түсінігі ұтымды қолданылған. Жақын үстеуінің қолданысы әйелдердің күтімінде ерекше мәнге ие болғандықтан, жарнама тілінде қолданысы орынды.

• «COSMOPOLITAN «Стереотиптерді жоямыз» конкурсын ұсынады. Шекараңнан шығуға тырыс!». Мұндағы кеңістік идеясы шекара лексемасымен ұсынылған. Бүгінгі күнде танымал және жиі қолданылатын таптаурындарды жою, өз шекарасынан шыға білу тіркестері ұтымды берілген. Себебі, сатып алушыға шекарадан шығу арқылы өзін өзгерту, жаңалықтарға бет бұруға болады.

Ерлер жарнамасында кеңістік көрінісі статикалық және динамикалық сипатта байқалады. Сенімділік пен жайлылық статикалық, оңай жету, тәуелсіз қозғалыс пен кеңістіктерді бағындыру идеясы динамикалық сипатта. Әйелдерге арналған жарнамалардағы кеңістік ұғымы жан-жағына әдемі, ерекше көріну, жақын және алыс қашықтықты салыстыра отырып сынау, өнім сапасына сендіре білу үшін үлкен масштабты қамтыған басқа адамдардың да қандай әсер алғандығы, вертикалды кеңістікті білдіретін биіктерді бағындыру идеясы, шекарасынан аса білу секілді идеялардан көрініс тапқан. Ерлер кеңістігі комфорт ұғымымен қатар жүрсе, әйелдердегі кеңістік жаңа дүниелер, шекарасынан шығу түсінігімен тығыз байланысты екендігін байқай аламыз.

Ерлер мен әйелдерге тән таптаурындар түстік айырымдарда жиі көрініс табады. А.М.Оспанғалиеваның мақаласында ер мен әйелге тән түсті қабылдаудың бірнеше факторы көрсетілген: біріншіден, ерлер мен әйелдер эмоционалды жайлылықты алғашы орынға қояды. Бұл ерлерде қуаныш, тартымдылық, күш, сенімділікпен байқалса, әйелдерде мейірімділік, тыныштық, үйлесімділік арқылы көрініс табады. Екінші орында – ерлерде сырт көрініс, әйелдердегі сезімдік динамика. Үшіншіден, фон түсінің жылылығы. Бұл әйелдерде сары, қызғылт, қызғылт сары түстермен, ашық және тәтті нәрселермен ассоциация берілсе, ерлерде көңілді, шулы дүниелермен есте қалады [Оспанғалиева А.М., 2012, 213-6.].

Түстерге байланысты гендерлік таптаурындар күнімізде жиі кездеседі. Мысалы, қыздар қызыл немесе ашық түсті киімдерді, ерлер көк немесе қараға жақын түстерді таңдауы қажет деген стереотип бүгін де жалғасып келеді. Бұл гендерлік ерекшеліктер жарнамадағы түстердің таңдалуына қаншалықты әсер ететіндігіне мән берейік. Төменде берілген 1-кестеде ерлерге арналған өнім мен қорап түсі, 2-кестеде әйелдерге арналған өнімдердің түстік ерекшеліктері көрсетілген

Ерлерге арналған тауарлар мен түстері:

Кесте 1

	Өнім атауы	**Түсі**
1	*BAD BOY*	қара
2	*INFECTO иіссуы*	көгілдір
3	*Clear шампуны*	көк
4	*Gilette*	көк
5	*Old Spice*	қызыл
6	*Christian Dior Sauvage EAU De Parfum*	көк, қара
7	*Jimmy Choo MAN*	сұр

Әйелдерге арналған өнімдердің түсі:
Кесте 2

	Өнім атауы	**Түсі**
1	*la petit MarseiliaS*	қызғылт сары
2	*Gliss kur*	сары (алтын түстес)
3	*ALIVE*	нәзік қызғылт
4	*Palmolive*	ақ
5	*kotex*	ақ және қызыл
6	*OLYMPEA иіссуы*	қызғылт
7	*Dove*	ақ, көк

Берілген мысалдарда күнделікті тұрмыста қолданылатын заттар мен иіссулардың атаулары және өнім құтысы мен жарнама үшін таңдалған түстер көрсетілген. Байқағанымыздай, ерлер өнімдерінде қара, көк, сұр түстер болса, әйелдер өнімінде қызыл, қызғылт, ақ түстер жиі қолданылған. Тауардың сыртында кімге арналғандығы жазылмаса да, тұтынушылар көк түсті ерлердің қолданысы үшін деп ойлауы қалыпты жағдай. Жуынуға арналған өнімдердің көп бөлігінің қорабы ақ түсті болуы тікелей тазалықпен байланысты. Зерттеулерге сүйенсек, ерлер қанық, анық көрінетін түстерді көбірек таңдаса, әйелдер жеңіл, нәзік түстерге көп мән береді. Сондай-ақ, мидың жұмысына байланысты әйелдер ерлерге қарағанда көбірек түс реңктерін байқай алады. Ер адамдар негізгі түстерді ғана көретін болса, әйелдер басқа түстерге мән береді және жарнаманың мазмұнына қарағанда, түстік ерекшеліктер әйелдерге көп әсер етеді. Сондықтан, жарнаманың қандай аудиторияға арналғандығын анықтап алу маңызды.

Зерттеуші М.Шыңдалиева еңбегінде жарнамадағы түстердің көңіл аударту, өнім интерпретациясына сәйкестігі, өнім символын не брендін нақтылау, тартымдылық пен индивидтілік беру сынды қызметтерін атап өткен. Сондай-ақ, түс тек эмоция мен қабылдауға әсер етіп қоймай, тарихи қоғамдық дифференциация, жас ерекшелігіне қарай бөліністері, мамандық пен саяси ерекшеліктер секілді деректерге де сілтеме беретіндігін көрсеткен [Шыңдалиева М.Б., 2010, 74-6.]. Жарнамасы ер, әйел деп бөлінбейтін барлығына ортақ қолданысқа арналған өнімдердің түстерінен бірнеше мысалдар келтірейік. Қызыл түс – *MacDonald's, Coca Cola, Lego, Lay's, Youtube, H&M*, т.б. Қызғылт сары түс – *Mozila, Nickelodeon, Fanta,* т.б. Сары түс – *Nikon, National Geographic, IKEA*, т.б. Жасыл түс – *Android, Starbucks Coffee, XBOX*, т.б. Көк және көгілдір түс – *Skype, Facebook*, т.б. Қара түс – *Яндекс, Chanel, Adidas,* т.б. Ақ түс – *Apple, Swarovski, Black and White,* т.б. Қоңыр – *Кофе Хауз, Hersheys's, Cafetto* т.б. Бүгінгі танымал брендтер өз логотиптері мен өнімдері үшін осы түстерді таңдаған және барлығының белгілі себептері бар.

Зерттеуімізді қорытындылар болсақ, жарнама бүгінгі өмірдің айырылмас бөлшегіне айналған. Барлық халық қолданатын теледидар мен әлеуметтік желілердің барлығында ашық және жасырын жарнамалар беріледі. Ұсынылған өнімнің кімге арналғандығына қарай жарнама құрылымы таңдалады. Слоганнан бастап, түстер мен материалдық бөлшектері де жалғасып келе жатқан гендерлік стереотиптерге негізделеді. Сондықтан, гендерлік лингвистика қазіргі тіл білімінің өзекті бағыттарының бірі және зерттеулерді қажет етеді. Жарнама слоганында сөйлем жай беріле салмайды және ерлерге не әйелдерге тән ерекшеліктер байқалады. Мысалы, әйелдерге арналған жарнамалар бірінші жақтан айтылып, сын есімдер жиі қолданылса, ерлер жарнамасында сөйлем бұйрық райда жиі кездесіп, тура мағынада беріледі. Контекстте байқалатын уақыт пен кеңістік ұғымы да ерлер мен әйелдер жарнамасында өзгешеліктерге ие. Ал, маңызды компонент болып табылатын түстер туралы стереотиптер барлық елдерде ұқсас. Дегенмен, бүгінгі күнде жастар арасында стереотиптерді жою туралы әлеуметтік бастамалар жиі көтерілуде. Осыған байланысты, тілдік ерекшеліктерде де өзгерістер туындайтындығы белгілі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Увайсова М.М. Жарнама тілі: лингвопрагматикалық аспект: филол.ғыл.канд. ...дисс. – Алматы, 2010. – 230 б.

2. Рекламный текст в современных СМИ: практическое пособие / А.Н.Назайкин. – М.: Эксмо, 2007. – 352 с.

3. Шоқым Г. Тілдің гендерлік жіктелімінің ғылыми негіздері. филол.ғыл.канд.дисс.автореферат. / Алматы, 2009. – 39 б.

4. Стасенко О.В. Трансляция гендерных стереотипов средствами массовой коммуникации // Вестник Московского государственного университета печати. – Москва: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Московский политехнический университет», 2016. №3. – С. 135-139.

5. Акуличева В.В. Гендерные характеристики рекламного текста (на материале французкого языка): автореф.дис. ...канд.филол.наук./ Москва, 2008.- 27с.
6. Каримова О.И. Гендерный и лингвокультурный аспекты социальной рекламной коммуникации: автореф.дис. ...канд.филол.наук./ Ульяновск, 2006. – 24 б.
7. Гендерлік лингвистика негіздері / Шоқым Г. – Алматы: Экономика баспасы ЖШС, 2012. – 192 б.
8. Оспанғалиева А.М. Жарнама тілінің ерекшелігі // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2013. – №1-2. – 211-215 б.
9. Шыңдалиева М.Б. БАҚ-тағы жарнама технологиясы. – Астана, 2010. – 118 б.

УДК 811.111`42

ТАИРОВА ГЮЗАЛЬ АМАНЖАНОВНА,
докторант 3 курса,
специальность «Иностранная филология»,
Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана

АНАЛИЗ КОНЦЕПТА «ЖЕНЩИНА» В РОМАНЕ «ЭЛЕАНОР ОЛИФАНТ В ПОЛНОМ ПОРЯДКЕ»

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі заманғы британдық романдардың біріндегі «әйел» ұғымына талдау жасалған. Бұл тұжырымдаманы талдау ядродан, жақын және алыс перифериядан тұратын құрылыммен анықталады. Әдіс осы талдауды жүргізу үшін қолданылатын сандық әдіске негізделген. Автор сонымен қатар тұжырымдаманың әр компонентіне қатысты мысалдар келтіреді. Есептеулер бойынша тұжырымдаманың өзегі мен перифериясына қатысты төрт семантикалық блок анықталды.

Түйін сөздер: тұжырымдама, тұжырымдамалық вербализация, тұжырымдама құрылымы, өзек, шеткері, алыс шеткері.

Аннотация. Данная статья раскрывает анализ концепта «женщина» в одном из популярных современных британских романов. Данный анализ концепта определяется структурой, состоящей из ядра, ближней и дальней периферии. За основу метода был взят количественный метод, с помощью которого осуществлялся данный анализ. Автор также приводит примеры, относящиеся к каждому компоненту концепта. Согласно подсчетам были выявлены четыре семантических блока относящихся к ядру и периферии концепта.

Ключевые слова: концепт, ядро концепта, ближняя периферия концепта, дальняя периферия концепта, семантический блок.

Abstract. This article provides an analysis of the concept "woman" in one of the popular contemporary British novels. This concept analysis is defined by a structure consisting of a core, near and far periphery. The method which was used to carry out this analysis was based on the quantitative one. The author also provides examples related to each component of the concept. According to the calculations, four semantic blocks related to the core and periphery of the concept were identified.

Keywords: concept, concept core, near concept periphery, far concept periphery, semantic block.

Введение

На настоящий момент категория понятия «концепт» включена в исследования не только лингвистов, но, и различных логиков, философов, культурологов, психологов и других ученых и оставляет отпечаток всех интерпретаций всех вышеназванных ученых в его лингвистическом понимании.

Термин «концепт», будучи междисциплинарным, употребляется как в гуманитарных, так и в естественных науках. Концепт не имеет точного определения и всю многоголосицу существующих трактовок можно классифицировать, взяв за основу три основных подхода в современной лингвистике к пониманию концепта: культурологический, лингвистический, когнитивный. Все три подхода основываются на общем положении: концепт – это то, что называет содержание понятия. Согласно многим ученым, концепт определяет кругозор, миропонимание, знания, культурные ценности, традиции определенного этноса, а также, психологию характера человека, мировосприятие человека, принадлежащего к данному этносу.

В нашей статье мы придерживаемся определения на основе первого подхода. Сторонниками первого подхода являются такие ученые, как Ю.С. Степанов, отчасти В.Н. Телия, а также Г.Г. Слышкин, которые подчеркивают культурологический аспект, подразумевая взаимоотношения культуры и языка лежащие в основе концепта. Эти исследователи понимают культуру как совокупность концептов и отношений между ними. Следственно, концепт определяется как основная ячейка культуры в ментальном мире человека. По Ю.С.Степанову, концепт – это некий сгусток культуры, то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт – это то, посредством чего обычный человек входит в культуру, а иногда и влияет на нее [Степанов, 2004, 42]. Ю.С. Степанов называет концепты культурно-ментальными единицами. В его терминах концепт – это микромодель культуры, которая порождает ее и порождается ею. Являясь "сгустком культуры", концепт обладает экстралингвистической, прагматической, т.е. внеязыковой информацией [Степанов, 2004, 40].

Что касается структуры концепта, так как он является многокомпонентным понятием и не имеет точного определения, то же самое касается и его структуры. Различные лингвисты по-разному интерпретируют его структуру. Большинст-

во лингвистов выделяет в структуре концепта ядро и периферию: наиболее значительные для носителей определенного языка ассоциации формируют ядро, а менее значительные и значительные – периферию: ближнюю и дальнюю [Слышкин, 2004, 72].

За основу анализа концепта «женщина» был применен контент-анализ, который является одним из методов квантитативного метода, который подразумевает обработку данных в тексте, производимого благодаря объективному и систематическому выявлению соответствующих характеристик текста. Характеристиками для нашего исследования послужили лексические единицы, определяющие компоненты концепта.

Данная статья рассматривает концепт «женщина» в романе Гейл Ханимен «Элеанор Олифант в полном порядке», который показывает современный взгляд на один из образов современной женщины, повествуя о главной героине Элеанор Олифант, которая ведет одинокий образ жизни, уделяя много времени работе, не имея родных и друзей, тратя все свое свободное время на потребление вредной еды, алкогольных напитков и просмотр телевизора. Мы постараемся выявить образ современной женщины, применив квантитативный метод путем подсчета лексических единиц относящихся к ядру, ближней и или дальней периферии концепта «женщина». Исследование концепта «женщина» на материале романа Гейл Ханимен «Элеанор Олифант в полном порядке» показало, что данный концепт имеет различные средства реализации (как лексемы, словосочетания, так и полные предложения).

В рамках данного романа концепт «женщина» представлен четырьмя семантическими блоками: «Physiological characteristics of a woman», «Psychological characteristics of a woman», «Social status of a woman», «Relationships of a woman». Остановимся подробнее на каждом из семантических блоков и количестве лексических единиц составляющих их.

Основная часть

Метод количественных подсчетов позволил выделить семантические группы, репрезентирующие ядро концепта «женщина», а также семантические группы, репрезентирующие периферию концепта «женщина».

К ядру относится семантический блок «Psychological characteristics of a woman», который насчитывает 320 лексических единиц, в котором можно выделить следующие семантические группы: «Positive character traits» (100 лексических единиц), «Negative character traits», насчитывающий 180 лексических единиц и «Intellect», включающий в себя 40 лексических единиц.

- Семантическая группа «Positive character traits» (100 лексических единиц) выражена в следующих примерах:

I was used to waiting, and life has taught me to be a very patient person. [Honeyman, 2019]

I found that I didn't want to remove my hands from the warmth and strength of his. [Honeyman, 2019]

В данном примере автор употребляет позитивно окрашенные существительные «warm» и «strength» при описании ситуации главной героини с Самми. Можно сделать вывод, что вышеупомянутые слова имплицируют нехватку любви, ласки и тепла со стороны родителей в детстве.

- Семантическая группа «Negative character traits» (180 лексических единиц) выражена следующим образом:

I nodded, not wishing to disclose my place of residence any more precisely. Sammy asked about work, and I let Raymond tell him, being content to observe. [Honeyman, 2019]

She looked at him with so much love that I had to turn away. At least I know what love looks like, I told myself. That's something. No one had ever looked at me like that, but I'd be able to recognize it if they ever did. [Honeyman, 2019]

Дважды упоминание слова «love» и предложение «No one had ever looked at me like that» имплицируют одиночество и отсутствие любви и ласки от своей матери. Она явилась свидетелем проявления любви матери Рэймонда по отношению к нему, и она поняла, что никогда не ощущала такого взгляда на себе со стороны своей матери.

- Семантическая группа «Intellect» (40 лексических единиц) выражена следующим образом:

I like to read as widely as possible for many reasons, not least in order to broaden my vocabulary to assist with crossword solving. [Honeyman, 2019]

I'm not stupid. [Honeyman, 2019]

Сама героиня характеризует себя как не глупого человека.

К ближней периферии относятся два семантических блока:

«Relationships of a woman» (257 лексических единиц) и «Physiological characteristics of a woman» (92 лексические единицы).

Семантический блок «Relationships of a woman», который насчитывает 257 лексических единиц, включающий в себя следующие семантические группы: «Relationships with a mother» (92 лексические единицы), «Relationships with friends» (86 лексических единиц), «Relationships with colleagues» (79 лексических единиц).

- Семантическая группа «Relationships with a mother» (92 лексические единицы) выражена следующим образом: I had no one, and it was futile to wish it were otherwise. After all, it was no more than I deserved. [Honeyman, 2019]

Лексема «had no one» подразумевает отношения Элеанор с близкими, друзьями, знакомыми, которых у нее нет. Героиня не считает себя жертвой каких-либо обстоятельств, в силу которых она была лишена общения с родными или друзьями, она считает, что заслуживает того, чтобы быть одиноким и никому не нужным человеком.

- Семантическая группа «Relationships with friends» (86 лексических единиц) выражена следующим образом: You don't have friends, darling. [Honeyman, 2019]

На протяжении всего романа, мать Элеанор постоянно повторяет, что она ничего не стоит, никем не любима, слабая женщина. Она уверяет ее в том, что у нее нет друзей, что вербализуется через словосочетание «don't have friends».

- Семантическая группа «Relationships with colleagues» (79 лексических единиц) выражена следующим образом:

You don't do the Secret Santa either. Eleanor the Grinch, that's what we ought to call you." They all laughed. [Honeyman, 2019]

"Let's ask Harry Potter over there," she said, not quite sotto voce, and then turned to address me. [Honeyman, 2019]

В данном контексте главная героиня также подвергается насмешке со стороны коллег, которые сравнили ее с Гарри Поттером. Автор романа прибегнул к употреблению такого литературного приема как метафора, подразумевая наличие шрамов на лице что делает ее похожей на Гарри Поттера, героя книг Джоан Роулинг, у которого была отличительная черта на лбу – шрам.

Семантический блок «Physiological characteristics of a woman» (146 лексических единиц) может выделить следующие такие семантические группы как «Age» (62 лексические единицы) и «Physical appearance» (84 лексические единицы).

- Семантическая группа «Age» (62 лексические единицы) выражена следующим образом: My reflection showed a much younger woman, a confident woman with glossy hair that brushed her shoulders and a fringe that swept across her face and sat just over her scarred cheek. Me? [Honeyman, 2019]

После изменений во внешности, новой прическе и макияжу, ей представился образ совсем иной женщины. С помощью изменений во внешности она почувствовала себя другим человеком: уверенной и красивой.

- Семантическая группа «Physical appearance» (84 лексические единицы) выражена следующим образом:

The music business, show business, is all about image, and he couldn't be seen with a woman whose appearance would be perceived by simpletons as inappropriate. [Honeyman, 2019]

"No, silly, your scar. Your face is lovely. You've got very clear skin, you know. [Honeyman, 2019]

Несмотря на то, что лицо Элеанор покрыто шрамами и она привыкла к тому, что ее считают уродливой, она была удивлена словам парикмахера Лауры, которая подчеркнула чистоту и белизну ее кожи, несмотря на наличие шрамов, которые можно закрасить косметическими средствами. Это выражается в сочетании таких положительно окрашенных прилагательных как «lovely» и «very clear skin».

К дальней периферии относится семантический блок «Social status of a woman» (115 лексических единиц), включающий в себя такую семантическую группу как: «Family position of a woman».

- Семантическая группа «Family position of a woman» выражена следующим образом: How different Raymond's life had been from mine – a proper family, a mother and a father and a sister, nestled among other proper families. [Honeyman, 2019]

Словосочетание «a proper family» символизирует о противоположном представлении о семье главной героиней, в которой присутствовали все члены семьи и где родные заботились и до сих пор заботятся друг о друге, в то время как сначала она росла в неполной семье с матерью склонной к совершению преступлений, после ей пришлось сменить много приемных семей, ни в одной из которых она так и не прижилась.

Заключение

Таким образом, понимание понятия «концепт» подразумевает собой не только строение определенной структуры, так как каждая структура это не просто набор определенных элементов включенных в него, но, цельность, состоящая из взаимосвязанных элементов, где каждый из них зависит друг от друга и имеет определенную функцию благодаря тесным взаимоотношениям с другими элементами, входящими в эту структуру.

В заключение, выделение ядра и периферии четырех семантических блоков позволило реконструировать концепт «женщина» на материале романа Г. Ханимен «Элеанор Олифант в полном порядке». В целом, женщина в романе представляется человеком с больше негативными чертами характера, который вызывает потребность в человеке заботиться и оберегать его, так как ей не хватало это ласки, тепла и любви в детстве и подростком возрасте, что подвигнет ее к переменам, как во внешности, так и в личной жизни. Это подчеркивает психологическую теорию о том, что в условиях любви, тепла и поддержки, имея, по меньшей мере, одного друга, человек может поверить в себя и изменить свою жизнь к лучшему. Поскольку роман Г. Ханимен является одним из самых ярких и животрепе-

щущих романов XXI века (тираж романа насчитывал более 15 миллионов экземпляров, также роман переведен на более чем 30 языков мира) и наиболее точно отражает языковую действительность этого времени и представление о женщине нынешнего времени.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. 3-е издание, 992 стр. - М., 2004. (на русс. яз.)

2. Гейл Ханиман. Элеонор Олифант в полном порядке [Электрон. ресурс]. 2018. – URL: https: / avidreaders.ru/book/eleanor-oliphant-is-completely-fine-debut.html (дата обращения: 25.10.2019)

3. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. редакцией. Е.С.Кубряковой. – М.: Филол. факультет МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. - с. 144. (на русс. яз.)

4. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепция: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. Филологические науки / С. Г. Воркачев. – 2001. – №1. (на русс. яз.)

5. Слышкин Г. Г. Лингвокультурные концепции и метаконцепты. 339 стр. - Волгоград, 2004 с. (на русс.яз.)

ХҒТАР 10.01.08

ТӨЛЕГЕНОВ ТАЛҒАТ ҚҰРМАШҰЛЫ,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
"Тұран" университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: tolegenov62@mail.ru

ҚҰРМАШ СЫРЫМ СЕЙСЕНҒАЛИҰЛЫ,
гуманитарлық ғылымдарының магистрі, аға оқытушы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: syrymqurmash@mail.ru

АБАЙ МҰРАСЫ ТУРАЛЫ ПІКІРТАЛАС ЖӘНЕ Ы.МҰСТАМБАЙҰЛЫ

Түйіндеме. Мақалада алаш арыстарының бірі Ыдырыс Мұстамбайұлының сыншы ретінде 1920-жылдардағы көркем әдебиет туралы пікірталасқа белсене араласқаны, ұлтымыздың рухани байлығы, әдебиетіміздің темірқазығы Абай шығармашылығын жоққа шығаруға тырысқан кейбір қаламгерлердің теріс пиғылды мақалаларына батыл түрде тойтарыс беріп, абайтануға өзіндік үлкен үлес қосқандығы қарастырылады.

Түйін сөздер: сыншы, көркем әдебиет, пікірталас, рухани байлық, абайтану, ұлттық мүдде.

Аннотация. В статье рассматривается, как критик одного из алаш-орды Ыдырыса Мустамбайулы, активное участие в дискуссиях о художественной литературе 1920-х годов, духовное богатство нации, железный сокровище нашей литературы.

Ключевые слова: критик, художественная литература, дискуссия, духовное богатство, абаеведение, национальный интерес.

Abstract. The article is considered as a critic of one of the Alash-Orda Ydyrys Mustambayuly, active participation in discussions about the fiction of the 1920s, the spiritual wealth of the nation, the iron treasure of our literature.

Keywords: critic, art literatura, discussion, spiritual wealth, Abaimanagement, the national interest.

Жаңа бағыттағы қазақ әдебиетінің көшбасшысы, ұлы ақын Абайдың шығармашылық мұрасын зерттеу ісі XX ғасырдың бас кезінде қолға алынып, 1905-1920 жылдар аралығында қазақ баспасөзі беттерінде және жеке жинақтарда Абай өмірі мен ақындық талантына байланысты ірілі-уақты жиырмаға жуық мақала жарық көрді. Бұл зерттеу жұмыстарының басында Абайдың қайтыс болуына байланысты «Семипалатинский листок» газетінде 1905 жылы жарияланған қазанама-мақаласымен алаштың біртуар перзенті, көрнекті қоғам қайраткері Әлихан Бөкейханов тұрса, «Абай» журналының 1918 жылғы №2 санында «Екеу» деген бүркеме есіммен «Абайдың өнері, хәм қызметі» деген мақаласымен жазушылық жолға жаңа түскен болашақ үлкен дарын иелері Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов бүкіл өмірін Абайды біліп тануға, насихаттап жариялауға, бүкіл жер жүзіне танытуға сарп етіп, абайтану атты қазақ әдебиеттану ғылымының жаңа бір саласының негізін қалады.

Көрнекті ғалым, академик З. Ахметов ««Абай және Әуезов» атты еңбегінде Абай мен Әуезов арасындағы үндестік туралы ойын былайша таратады: «Олар екі дәуірдің перзенті болуымен қатар, бірін-бірі қайталамайтын, біртуар өзгеше дарын екендігі де, әрине, есте тұту шарт. Абай ойшыл, философ, сазгер, ағартушы, екені рас, бірақ ең алдымен – ақын. Ақын болғанда, ұлы ақын, классик ақын. Әуезов ақын емес, бірақ шебер прозаик-суреткер, драматург ретінде ақынға жақын. Әуезовтің прозалық шығармаларында да, драмалық туындыларында лирикалық сарындар, лирикалық сезімталдық айқын көрініс беретін тұстар аз емес. Бірақ ол – алдымен кең құлашты романист-жазушы, эпостық жанрдың асқан шебері және оқиғаны шиеліскен талас-тартыс, қақтығыстармен көрсете білетін драматург» [Ахметов З., 1997, б.10] деп М. Әуезовтің шығармаларында Абайдың ақындық өнерімен астаса алатын бұл айтылған жайлар бірін-бірі ешбір жоққа шығара алмайтынын дәлелдейді.

Сондай-ақ, академик З. Ахметов өнер салалары, қырлары әр алуандығын, арасында пышақ кесті жік жоқтығын айта келіп, «тек Абай поэзиясындағы кейбір сарындардың Әуезов прозасынан, айталық «Абай жолы» роман-эпопеясынан көрініс табуы үлкен ізденісті, жаңаша көркемдік шешім табуды қажет еткенін байыптап түсінсек болғаны» [Ахметов З., 1997. б. 10] деп атап көрсетеді.

Абайтануды дербес ғылым дәрежесіне көтерген Мұхтар Әуезов болғандығын, М. Әуезовтің Абай жөніндегі зерттеулері осы ғылым саласының мызғымас негізі болып табылатындығын баса айтады [Мұстамбайұлы Ы., 1924, б. 10].

Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов бірлесіп жазған мақаладан кейін кеңес заманы тұ-

сында Абайдың ақындық мұрасы жайлы алғашқылардың бірі болып қалам тартқан көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, әдебиет сыншысы Ыдырыс Мұстамбайұлы болатын. Абайдың қайтыс болғанына жиырма жыл толуына байланысты жазылған Ыдырыстың «Ұлы ақын – Абай» атты мақаласы 1924 жылы Семей губерниялық «Қазақ тілі» газетінде (қазіргі «Семей таңы» газеті) жарияланды [Мұстамбайұлы Ы., 1924, б. 12]. Сыншының бұл мақаласы ұлы ақыннан қалған бай мұраны іс жүзінде ғылыми жүйеге келтіріп, жан-жақты зерттеу, жарыққа шығару жұмыстары шындап қолға алуға мұрындық болды.

Ыдырыс Мұстамбайұлы өзі де түрлі лауазымды қызметтер атқарғанымен Абай мұрасын үнемі назарда ұстап, сол кездің қасаң саясатынан қызғыштай қорғады, ұлы ақынды халық санасынан өшіріп, шығармаларын жоққа шығаруға тырысқан, кейбір қаламгерлер әрекеттеріне батыл тойтарыс беріп, ұлы ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы ерекше орны мен мән-маңызын жете ашып берді. Жас ғалым ақын шығармаларын талдай келіп, Абайдың ұлылығын таныды, батыл түрде алғаш рет «Ұлы ақын» деп жариялады. Абайды байшылдық әдебиет өкілі деп қарап жаңылыс басқан Сәбит Мұқановтың «Әркім өзінше ойлайды» деген мақаласына жауап ретінде жазылған Ыдырыстың «Абай» атты көлемді зерттеу мақаласы [Кенжебайұлы Б. 1925, б.5] «Жаңа әдебиет» журналында жарияланды да, сол жылдардағы әдеби өмірде үлкен қозғалыс туғызып Абай шығармашылығын зерттеуге жаңа серпін әкелді.

Қазақ әдебиетінде өткеннің әдеби мұраларын зерттеуде Абайдың шығармашылығы туралы айтыс орталық мәселе болды.

Ұлы ақын туралы пікірлер жиырмасыншы жылдарда-ақ айтыла бастаған болатын. Б. Кенжебаев «Абай» атты мақаласында [Кенжебайұлы Б., 1925, б.5] Абайды «халық ақыны» деп дәлелдеген болатын.

Бірақ, кейіннен әдебиеттану ғылымында тұрпайы социализмнің өріс алуына байланысты ақын шығармашылығы жайында біржақты солақай пікірлердің бой көрсеткен кездері аз болмады. Отызыншы жылдардың бас кезінде Абай туралы жазылған мақалаларда ақынның шығармашылығы көбіне оң бағасын алмады.

Абай «жуандардың» арасынан шықты, сондықтан да ол сол ортаның өкілі деген іспеттес кертартпа пікірлер басым болды. Мысалы, 1930 жылы Мәскеуде шыққан «Әдеби энциклопедияның» 1-томында Абайға мынадай баға берілген: «Абай қазақ халқының өткенін идеалға айналдыра отырып, туындап келе жатқан жаңа қоғамдық қатынасқа қарсы күрескен. Бертінде Абай жаңа экономикалық жағдайға бейімделіп, жаңадан пайда болған қазақ буржуазиясының идеологі болды» [Литературная энциклопедия, 1930. Б. 5-6].

1933 жылы шыққан Абай шығармаларына жазған І. Жансүгіровтің кіріспе сөзінде де, ҚазАПП сынының ықпалы күшті байқалады. «Абай сөзі, деп жазады Ілияс, бізге тарих, тарихи мұра. Абайдан бізге жаңа сөз табылмайды. Абай сөзі бізге ескі, кешегі көшкен жұрттағы қалған қойма сықылды. Абай өз заманына қаншалық жаңалық айтса да, қаншама маңызды келешек меңзесе де – оның барлығы да бізге ескі. Бізге керітартпа» [«Абай Құнанбайұлы» толық жинақ 1933. Б. 67-68].

Абайдың қайтыс болуына отыз жыл толуына байланысты Қазақ АССР Орталық Атқару Комитеті Президиумының арнаулы қаулы қабылдауымен [//Социалды Қазақстан, 1934, 8] байланысты ақынның әдеби мұрасы кең ауқымда талқыланып, пікірсайысы күшейе түсті. С. Мұқанов «Абайтану жолындағы пікірлер» [Мұқанов С. 1934, б.9] еңбегінде ақынның шығармашылығы жайлы 1934 жылы болып өткен пікір алысуда Абайдың өмір сүрген тұсын феодализм дәуірімен байланыстырып, ақынды феодал табының ақыны деген пікірін нықтай түседі [Мұқанов С., 1934, б.9]. Дегенмен, Сәбит Мұқанов ақынның әдеби мұрасының озық жақтарын да атамай өте алмайды: «Қазақ оқушыларын, қазақ бұқарасын орыс әдебиетіне таныстырған осы Абай, «Осылар (Белинский, Герцен) орыс әдебиетінде қандай орын алса, Абай да қазақ әдебиетінен сондай орын алмақшы», «Абайды кейбіреулер қазақ әдебиетінің үлгісі (классигі)» дейді меніңше бұл дұрыс».

Сыншы Қ. Өтепов «Абай капиталшыланған феодал ақыны» [Өтепұлы Қ., 1934, б.10] деп бағаласа, І. Жансүгіров «Абай жаңаланған ақсүйек ақын» [Жансүгіұлы І., 1934, б.45] екендігін, ал Әзімбай Лекерұлы «Абай бір жағынан қазақ феодализмінің соңғы дәуірінің ақыны болса, екінші жағынан қазақ буржуаздық заманының алғашқы ақыны» [. Лекерұлы Ә. 1934, б. 63] деп екі таптың өкіліне бірдей жатқызса да негізінен жаңа туып келе жатқан буржуазияның идеологі деген тұжырымға келеді. Ғ. Тоғжанов та осы іспеттес пікірлердің ұшығын білдіреді [Тоғжанұлы Ғ., 1934, б.13].

М. Әуезов Абайды қазақ әдебиетінің классигі деп атады. Ол Абайды ақындық бұлағының үш түрлі қайнардан – шығыс, батыс, қазақтың дәстүрлі әдебиетінен нәр алғандығы жайлы құнарлы тұжырым жасады [Әуезов М., 1934, б.14].

Мұхтардың осы пікірлерін Құдайберген Жұбанов «Абай қазақ әдебиетінің классигі» деген мақаласында тереңдете түсті [Жұбанов Қ., 1934, б. 43]. Абай жайлы жазған мақалаларында Ә. Мәметова [Мәметова Ә., 1934, б.64-79] мен М. Сильченко да бір бағытта болған. М. Сильченко Абай феодал табының ақыны деген пікірдің дәйексіздігін көрсетіп, «Абайдың мұрасы пролетариаттікі» деген ойын дәлелдеп шыққан [Сильченко М., 1934, б 80].

Сонымен қатар, Сәбит Мұқанов Абайды қазақ әдебиетінің негізін салушы деп санамай оны арғыдан келе жатқан әдебиеттің тек «түйінін түюші» деп бағалайды.

Сәбит Мұқановтың кейбір кезде Ыдырыс Мұстамбайұлының мақаласында айтылған пі-

кірлерімен санасатындығын да мына үзіндіден көруімізге болады: «Қазақстан поляктік орысқа бұрын қол салып, қырғын табуына себеп, полякта орыс капитализмімен бірге жарысып келе жатқан капитал тұрмысы болды» дейді Ыдырыс, және «Марксизм жолы бойынша қоғам тұрмысынан тап тартысынан тысқары өмір сүрген әдебиет жоқ» [Мұқанов С., 1928, б.1] дейді. Екеуіне де қол қоямын. Дұрыс» [Мұқанов С. 1928, б.1].

Алайда Сәбит Мұқановтың мақаласынан: «... әзер болса «Америка аштың» - деп Ыдырыс міне түсер. Абай байшыл табының ақыны... ...Абай қиялшыл, қиялшылдықтың өзі байшылдықтың үлкен тірегінің біреуі. Бұл жағынан да Абай байшылдықтан қашса да құтыла алмайды. Оңдап зерттеген кісіге байшылдық-ұлтшылдықтың түп қазығы... ...Ақаң сықылды Абайды да орынсыз көтеретіндер бар. Ол дұрыс емес. «Қара құс қайырғанмен бүркіт болмайды, қара су сапырғанмен іркіт болмайды». Әркімнің тарихта өз орны бар. Одан артық сыйды тарих көтермейді» [Мұқанов С., 1928, б.1] деген тым ұшқары айтылған пікірлер де кездеседі.

Ғалым, профессор Ш. Елеукенов «Абай мен Мағжан» атты еңбегінде: «Көркем әдебиет құбылыстан, оқиғалардан яки талант иелерінен бас құрайды. Солардың біреуі ауызға алынбай қалса, орны үңірейіп тұрады. Ал бізде бір емес, талай тарландар ақталды. Ақтаңдақ дейтін кесел фольклор екеш фольклорға дейін жайлады. Нәтижеде қазақ әдебиетінің тарихының ит жыртқан терідей ту талақайы шықты. Тіпті қыза-қыза келе, Абай төңірегін тып-типыл етіп жалаңаштап тастадық. Мұның абайтану ғылымына зардабы аз тиген жоқ» [Елеукенов Ш., 1994. Б, 98-99] деп көркем әдебиеттегі солақай, керітартпа пікірлердің абайтануға қаншалықты зардаптарын тигізгенін атап көрсетеді.

Әдебиеттегі пікірталастар салыстыру арқылы анықталатын болса, Абай ақындығын, төңірегін, шәкірттерін бір-бірімен салыстыратын Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Мағжан секілді алыптар әдебиет көгінен ғайып болғаны, қазақ әдебиеті жөніндегі түсінігімізді әжептәуір әлсіретті. Абайдың мұрасының тұңғиық, терең тұстары айтарлықтай көмескіленді. Соның салдарынан Абай поэзиясы туралы сыңаржақ пікірлер аракідік айтылып қалып жүрді.

Ыдырыс Мұстамбайұлы «Абай» [Мұстамбайұлы Ы., 1928, б.4] атты сын-айтыс мақаласында: «Әдебиет айтыстарымыздағы негізгі мәселенің бірі – ескіні тексеру» екендігіне мән бере отырып, «тарих, ғылым, өнер, салт-сана, әдебиет мәселелерін тексергенде бізге даңғыл жол – марксизм» дейді. «Жаңа әдебиет» журналының (1928) үшінші, төртінші сандарындағы «ескілік» деген бөліміндегі С. Мұқановтың ескі мұраларды қалай тексеру керектігін айтқанына тоқталады.

Ыдырыс ескі мұраны алдымен орыс ақын-жазушыларынан бастайды: «Гогольге тиіспейік – орыстың ескі ақын-жазушыларының ішінде салт-сана жолында бізге жақындау тұрғаны осы нағызшыл Гоголь, Пушкиннің ертегілерін «Борис Годунов», «Онегин», тағы басқаларын былай қоя тұрайық, ал Лермонтовқа келсек талай қызық нәрселерді табасың. Лермонтовтың «Герой нашего времени» деген романын алсаң, осы күнге керектісі аз шығар. Печориннің пішінін қазіргі біздің айтыс тәртібімен тексере бастасақ «әптиекпен» қатар мұны да өртеп жіберуге болады.

Академик Қажым Жұмалиев Абайдың «Сегіз аяқ» атты өлеңі туралы пікірінде: «Сегіз аяқ» – Абайдың өз заманына көзқарасының қорытындысы тәрізді өлең. Ақын надандықты, жігерсіздікті, сөзінде тұрмайтын алдампаз адамдарды, ұятсыз, арсыз, өсек, өтірік, мақтан тәрізді елді аздыратын мінез құлықты, тағы осы сияқты жаман әдеттердің бетін ашады» [Мырзахметов М.. 1995. Б. 27] деп сол кездегі өмір шындығының күңгірт жақтарын әйгілеп, жұртшылықты олардан сақтандырмақ болған ақынға өз бағасын береді.

Ұлы жазушылар, ұлы ақындар халықпен халықты жақындастырады, ұлт пен ұлтты бауырластырады. Абайдың бір өзі қазақ халқын қанша елге танытты. Дүние жүзінде оны білмейтін прогресшіл ел жоқ десе де болады.

Қорыта айтқанда, Ыдырыс Мұстамбайұлы біріншіден сыншы ретінде 1920- жырдардағы көркем әдебиет туралы пікірталасқа белсене арасып қана қоймай, сол жылдардағы солақай саясаттың ықпалына түспестен, ұлттық мүддені жоғары қоятын берік ұстанымынан таймай, өзіндік батыл пікірлерімен көзге ерекше түссе, екіншіден ұлтымыздың рухани байлығы, әдебиетіміздің темірқазығы Абай шығармашылығын жоққа шығаруға тырысқан кейбір қаламгерлердің теріс пиғылды мақалаларына батыл түрде тойтарыс беріп қана қоймай, абайтануға қосқан өзіндік салиқалы да, салмақты ойлары мен зерттеу мақалаларының үлесі зор.

Үшіншіден, Ыдырыс Мұстамбайұлының зұлматты жылдарда алаштың саңлақ ақыны М. Жұмабаевты кеңестік идеологияның айыптауынан арашалап алып қалуға тырысып жазған мақаласының да мағжантануда алар орны бар деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мұқанов С. Әркім «өзінше» ойлайды, Шәймерден мен Ыдырысқа жауап ретінде //Қызыл Қазақстан, 1928, – №3-4.
2. Ахметов З. //Абай және Әуезов, Мұхтар мұрасы. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 352 б.
3. Мұстамбайұлы Ы. Ұлы ақын – Абай //Қазақ тілі, 1924, 1-қаңтар.
4. Мұстамбайұлы Ы. Абай //Жаңа әдебиет, 1928, – №7-8.
5. Кенжебайұлы Б. Абай //Еңбекші қазақ, 1925, 28-29 август. Абай // Лениншіл жас, 1925. – №6.
6. Литературная энциклопедия, 1-т. – Москва: 1930. – 768 б.

7. «Абай Құнанбайұлы» толық жинақ. – Алматы: Қазақстан, 1933. – 402 б.
8. //Социалды Қазақстан, 1934, 30-декабрь.
9. Мұқанов С. Абайтану жолындағы пікірлер //Қазақ әдебиеті, 1934, 29-ноябрь.
10. Өтепұлы Қ. Абай шығармаларының әлеуметтік негіздері //Социалды Қазақстан, 1934, 20-ноябрь.
11. Жансүгіруұлы І. Абайдың сөз өрнегі //Әдебиет майданы, 1934, – №11-12.
12. Лекерұлы Ә. Абай және оның дәуірі //Әдебиет майданы, 1934, – №11-12.
13. Тоғжанұлы Ғ. Абайды әлі толық білгеніміз жоқ //Әдебиет майданы, 1934, – №11-12.
14. Әуезов М.Абай ақындығының айналасы//Әдебиет майданы,1934,№11-12.
15. Жұбанов Қ.Абай қазақ әдебиетінің классигі//Әдебиет майданы,1934, №11-12.
16. Мәметова Ә. Абай кезеңінің дана ақыны //Әдебиет майданы,1934,№11-12.
17. Сильченко М. Абайдың реализмі //Әдебиет майданы, 1934, – №11-12.
18. Елеукенов Ш. Абай мен Мағжан, Абай және қазіргі заман. – Алматы: Ғылым, 1994.
19. Мырзахметов М. Жүрегіңнің түбіне терең бойла. – Алматы: Рауан, 1995. – 64 б

ХҒТАР 10.01.08

ТӨЛЕГЕНОВ ТАЛҒАТ ҚҰРМАШҰЛЫ,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
"Тұран" университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: tolegenov62@mail.ru

ЖАГИПАРОВА МАЙРА МҰСАҚЫЗЫ,
аға оқытушысы, п.ғ.м.,
"Тұран" университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: m.zhagiparova64@mail.ru

ОБУЧЕНИЕ ЯЗЫКУ В ИГРОВОЙ ФОРМЕ

Түйіндеме: Аталған мақалада қазақ тілі сабағын өткізу барысында ойын түрлерін пайдалану айтылады. Сондай-ақ, қазақ халқының ұлттық аспаптарына қызығушылық танытушы өзге ұлт өкілдеріне арналған әдістеме арқылы (сандық тәсіл) домбырада ойнауға үйрету де сөз болады. Орыс аудиториясында қазақ тілін оқытуда ауызша сөйлеуді дамыту тіл үйрету тәжірибесінде маңызды орынға ие болуы керек. Ойынның түрлері: рөлдік ойындар, режиссерлік, бәсекелестік ойындар, фонетикалық, лексикалық және т.б. арқылы лексикалық және грамматикалық материалдар белсендіріледі, ауызша сөйлеу дағдылары дамытылады. Рөлдік ойындар – төзімділікті, алғырттықты, тапқырлықты, ұқыптылықты, ізденімпаздықты, іскерлікті, дүниетаным өрісінің көлемділігінің, көп білуді, сондай-ақ, басқа да толып жатқан сапалылық қасиеттердің қалыптастыруға үлкен мүмкіндігі бар педагогикалық тиімді әдістердің бірі ретінде қазақ тілін оқытуда студенттің тілді үйренуге деген ынтасын арттырады. Ойын тілін үйренудің әдістері даму перспективаларына ие және жақсы нәтижелер беретіні туралы қарастырылған.

Тірек сөздер: рөлдік ойындар, фонетика, грамматика, ауызша сөйлеуді дамыту, әдістеме, лексика, педагогика, ойын элементтері, көзқарас, пікір білдіру, сөздік қор.

Аннотация: В этой статье обсуждается, как использовать игру на уроках казахского языка. Также возможно преподавать методы игры на домбре (цифровой подход) для представителей других национальностей, заинтересованных в национальных инструментах казахского народа. Развитие устной речи в преподавании казахского языка в русской аудитории должно занять важное место в практике изучения языка. Виды игры: активизируются лексические и грамматические материалы с помощью ролевых игр, режиссерских, конкурентных игр, фонетических, лексических и др., развиваются навыки устной речи. Ролевые игры – это один из эффективных педагогических методов в обучении казахскому языку, который имеет большую возможность сформировать выносливость, ловкость, находчивость, аккуратность, изысканность, умения, объемность кругозора, многообразие, а также множество других качественных качеств. Речь идет о том, что методы изучения игрового языка имеют перспективы развития и дают хорошие результаты.

Ключевые слова: ролевые игры, фонетика, грамматика, развитие устной речи, методика, лексика, педагогика, элементы игры, взгляд, высказывание, словарный запас.

Annotation: This article discusses how to use the game in the lessons of the Kazakh language. It is also possible to teach methods of playing dombra (digital approach) for representatives of other nationalities interested in the national instruments of the Kazakh people. The development of oral speech in teaching the Kazakh language in the Russian audience should take an important place in the practice of language learning. Types of games: lexical and grammatical materials are activated with the help of role-playing games, Director's games, competitive games, phonetic games, lexical games, etc., and oral speech skills are developed. Role-playing games are one of the effective pedagogical methods in teaching the Kazakh language, which has a great opportunity to form endurance, dexterity, resourcefulness, accuracy, refinement, skills, volume of Outlook, diversity, as well as many other quality qualities. We are talking about the fact that the methods of learning the game language have prospects for development and give good results.

Keywords: role-playing games, phonetics, grammar, oral speech development, methodology, vocabulary, pedagogy, game elements, look, utterance, vocabulary.

Как сказал британский педагог Джон Локк: «Большое искусство уметь превращать для детей в игру все, что они должны делать или выучить». Это заключение справедливо и для студенческой аудитории – ведь игровые педагогические технологии повсеместно используются во всем

мире, особенно в изучении английского языка.

Разнообразие – необходимая черта любого хорошего обучения. Поскольку оно способствует поддержанию интереса к учебе, и преподавателю необходимо постоянно вести активный поиск эффективных средств и приемов работы. Одним из таких приемов является организация обучения с помощью игр, интересных заданий, юмористических песен и т.д., которые создают естественные условия для раскрытия коммуникативной функции языка.

Методика преподавания казахского языка в русской аудитории явно устарелая и консервативная, основанная на зазубривании заданных текстов. Поэтому в практике преподавания языка развитие устной речи должно занимать важное место. Этому способствуют игры различного рода: ролевые, режиссерские, игры-соревнования, фонетические, лексические и т.д. С помощью игры хорошо отрабатывается произношение, активизируется лексический и грамматический материал, развиваются навыки устной речи.

Игровые методы изучения языка имеют перспективы развития и дают хорошие результаты. Играя, можно усваивать язык. Игры должны соответствовать уровню подготовки студентов для прохождения определенного грамматического или лексического материала. Я использовал в зависимости от темы урока разные ролевые игры, подвижные с вербальным компонентом, игры-соревнования, дискуссионные айтысы, песни, которые действительно рождают у студентов заинтересованность, новую и необычную возможность в овладении языком. При этом можно использовать передовой опыт методики изучения английского языка. Например, для студентов начального уровня обучения языку можно предложить следующие игры.

Знакомство. Студенты пишут свое имя и фамилию на листке бумаги и отдают преподавателю. Преподаватель смешивает их в свернутом виде и раздает обратно учащимся. Каждый студент по имени на листке находит хозяина и знакомит его с аудиторией. Например, «Оның атыжөні: Игорь Сергейұлы, тегі: Петров. Ол бірінші курста оқиды. Ол Халықаралық Бизнес университетінің студенті. Ол 17 жаста. Ол менеджмент мамандығында оқиды. Ол менеджмент-124 тобының студенті. Ол болашақ менеджер». В этой игре студенты усваивают, как надо знакомить человека, разучивают необходимые казахские слова и словосочетания для знакомства, а также усваивают образцы знакомств, которые приготовили другие студенты. Заодно записывают в своем рабочем словаре незнакомые им слова и расширяют словарный состав.

Покажи это. В этой игре студенты делятся на две или три команды и с каждой стороны выходят по одному студенту. Они выполняют какие-либо движения по заданию, состоящему из определенного глагола. Например, секір, жүгір, оқы, ұйықта, отыр, күлімсіре, ашулан, жаз, жыла, көзіңді жұм, ән айт, бұрыл... Эта игровая ситуация используется при изучении темы по глаголам – выполняя какие-либо действия, студенты усваивают определенные глаголы.

Что он делает? Этот урок также можно использовать по теме «глагол». Условия простые: один студент выходит к доске и совершает различные телодвижения, а остальные определяют их в глагольной форме. Например, тұр, жүріп келеді, жүгіріп келеді, отыр, оңға бұрылды, солға бұрылды, жазып тұр... Преподаватель, исправляя ошибки, оценивает ответы по активности участия в уроке.

Термины родства. Конечно, не бывает человека без родственников, и одна из основных тем – термины родства. Надо также учесть, что у конкретного человека есть конкретные родственники и соответственно названия родства, и они могут различаться, чем у других. Каждый студент пишет на листке своих родственников и должен уметь написать к ним названия родства. Например, әке, ана, қарындас, іні, нағашы, жиен, сіңлі, аға, әпке, ата, немере... А также можно научить студентов составлять свою родословную, имена предков в виде шежіре.

Угадай по голосу. Из группы выходит один студент и становится к ней спиной. Остальные задают ему вопросы. Студент должен ответить на вопрос и назвать имя задавшего вопрос.

Описание-характеристика. На доске вывешивается рисунок кошки, собаки или другого животного. Каждая команда дает описание. Выиграет команда с большим количеством определений. Эту игру можно использовать при изучении имени прилагательного, степени сравнения прилагательного.

Какой словарный запас? В ней могут принять участие две или три команды. По теме, заданной преподавателем, каждая команда пишет все слова, известные ей, и сдает ответы педагогу, который определяет очки студентов. Например, көкөніс; жеміс-жидек; сын есім; етістік; дәрісханада... Эта совместная письменная работа на основе соревнования и конкуренции между командами способствует поиску большого количества слов по заданной теме. От одного соревнования к следующему студенты самостоятельно будут стремиться заучивать и запоминать больше слов, и этой игрой будут пополнять свой словарный запас.

Составление рассказа. Преподаватель пишет на доске несколько слов. Каждый студент самостоятельно должен составить рассказ, используя эти слова. Например, оқу, келу, достар, бару, ағылшын тілі, Қазақстан... Или: экономика, пайдалы кендер, бай, кедей, дамыған, ақша, несие, қаржы... Благодаря этой игре по теме лексики

и синтаксиса студенты будут учиться составлять словосочетания и предложения, развивать искусство составлять тексты.

Переводчик. В этой игре студенты могут группироваться по три человека. Один из них будет переводчиком, а двое остальных разговаривают на казахском и английском языках. Для продолжения игровой ситуации участники игры меняются местами. Темы для перевода могут выбирать сами участники. Эта игра актуальна для развития межъязыковых связей и изучения языков.

Вышеуказанные игры могут использоваться в группах с разным уровнем знания казахского языка. Для этого содержание игры могут меняться и усложняться в соответствии с уровнем владения языка. Игра активизирует стремление студентов к контакту друг с другом и педагогом, создает условия равенства в речевом партнерстве, разрушает традиционный барьер между преподавателем и студентом. Игра дает возможность робким, неуверенным в себе учащимся говорить и тем самым преодолевать психологический барьер. А среди студентов с высоким уровнем владения языка необходимо использовать различные дискуссионные и сложные площадки для развития их способностей ясно и многогранно излагать свои мысли».

Песенное погружение в языковую среду

«В 2014 году в университете «Туран» мы организовали ансамбль казахских народных инструментов. Прием в него был простой. На занятиях казахского языка я отводил для желающих немного времени обучению игре на домбре по моей методике по цифровым нотам – в течение месяца студенты уже исполняли казахские кюи. Среди них было немало представителей других национальностей, а также несколько студентов из дальнего зарубежья, в частности, из Таджикистана. Погружение в национальную музыкальную среду, несомненно, помогало студентам в изучении казахского языка.

Некоторые из студентов, которые с увлечением занимались игрой на домбре, впоследствии не только купили себе этот инструмент, но и увезли его с собой за границу. Действительно, разве не является культурным достижением тот факт, что священная домбра начинает занимать достойное место в жизни не только казахов, но и казахстанцев, и ее пропагандой занимаются и представители других народов?

Естественно, обучение игре на домбре сопровождалось и пением казахских песен. Исполняли песни диалогического характера, песни индивидуально, хором, дуэтом. Например, песню «Еркем-ай», составленную мной, студенты Полина Зеленская и Дима Бирюков с успехом исполняли в дни Наурыза.

Мен боламын Поля ақын –
Надя апайдың сіңлісі.
Мен боламын Дима ақын –
Ақындардың ірісі.
Припев:
Money-money көп болсын!
Көңілдерің тоқ болсын!
Ойнап-күліп осындайда,
Уайымдарың жоқ болсын!
Біз сөйлейміз барлық тілде:
Пардон, мерси, danke schon.
Ойнап бізбен, күлмесеңіз,
Үйіңізге қайтқан жөн.
Амандассақ көріскенде:
Good moning, боңжур деп,
Қоштасамыз қайтар кезде:
Auf wiederschen деп.
Құттықтаймыз Жаңа Жылмен:
«Happy new year!» – айтамыз.
«See you soon » - ды айтқаннан соң,
Үйімізге қайтамыз.
Біз тойлаймыз Жаңа Жылды,
Тамсандырып талайды.
Әттең, шіркін мұндай күндер
Жиі-жиі, болмайды.

По моим наблюдениям, студенты, поющие казахские песни, легче усваивали и учебный материал по языку. Разучивая песню, припевая ее, студенты многократно прочитывают текст, непроизвольно усваивают правила чтения и произношения. «Чтение» под музыку, то есть пение, очень эффективно. Погружение обучающихся студентов шло не только в музыкальную культуру, но и литературу, традиции и обычаи казахского народа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Садуова Ж.Н. Жаңа педагогикалық технологиялар арқылы болашақ мұғалімдердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру, 2016 ж.
2. «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы, 2012 ж.
3. Бұзаубақова К.Ж. «Жаңа педагогикалық технологиялар,» Тараз 2003 ж.
4. Орта білім берудің мазмұны: Дәстүрлер мен өзгерістері халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция мақалаларының жинағы. Астана 2012 ж.
5. Роджерс Э. Инновация туралы түсінік. - // Қазақстан мектебі, №4, 2006 ж.
6. Т.Қ.Төлегенов, Алан Прицлав. Языковая практика в играх. Алматы қаласы, 1998 ж.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ
ART SCIENCE

УДК 74

КАБЫЛОВ ДӘУЛЕТ БЛЯЛУЛЫ,
декан орынбасары, доктор PhD,
жоғары өнер мектебі,
Astana International University

АЙТ БҰЛБҰЛ АҚАНҚЫЗЫ,
Профессор, Ж.Кайрамбаевтың ассистенті,
Astana International University

ИНТЕРЬЕР ДИЗАЙНЫНЫҢ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕДЕГІ ДАМУ ТАРИХЫ

Түйін. Бұл мақалада дизайн интерьерінің әлемдік тәжірибедегі даму тарихы, өнеркәсіптің және басқа да фактолардың дизайнға ықпалы мен кеңістік дизайнының бағыттарлары қарастырылады.

Түйінді сөздер. Интерьер дизайны, архитектура, конструктивизм, функционализм, кеңістік дизайны.

Резюме. В статье рассматривается история развития дизайна интерьеров в мировой практике, влияние индустрии и других факторов на дизайн и направления средового дизайна.

Ключевые слова. Дизайн интерьера, архитектура, конструктивизм, функционализм, средовой дизайн.

Summary. The article examines the history of the development of interior design in world practice, the influence of the industry and other factors on the design and directions of environmental design.

Keywords. Interior design, architecture, constructivism, functionalism, environmental design.

Әлемдік мәдениеттің даму тарихында «дизайн» термині Еуропадағы өнеркәсіптік революция кезінде пайда болды және техникалық эстетика ұғымдарымен байланысты болды. Яғни, дизайн – әрі қарай жаппай өндіріске шығару арналған, заттың, форманың, обьектінің, бұйымның егжей-тегжейлі сызбасы. Осыған қатысты көптеген сұрақтардың барлығы В.Л. Глазычевтың [*Глазычев В.Л., 2006, с. 320*], А. Грашинның оқу- әдістемелік құралында [*Грашин А.А., 2008, с. 296*], С.М. Михайловтың еңбектерінде және тағы басқа көптеген жарияланымдар мен диссертацияларда көрініс тапқан [*Михайлов С.М., 2002, с. 279*].

Алайда, қазіргі кезде терминнің қызметі бірнеше есе өсті, ол адамның шығармашылық іс-әрекетінің барлық дерлік түрлерінің көркемдік қасиеттерін түсінуде қолданылады. Тіпті қолданбалы өнер нысандарының формасы мен көркемдік құндылығы өркениет тарихында дәстүрлі дизайн нысаны ретінде белгіленді.

Осыған байланысты, қоғамның мәдениетін дамытудағы «интерьер дизайны» ұғымын ежелден-ақ, әлемнің көптеген аймақтарында, соның ішінде Қазақстанда да, өнеркәсіптік өндіріс сияқты құбылыстардың болмауына қарамастан санауға болады. Бұл құбылыс сәулет өнері мен өнеркәсіптік дизайнның әртүрлі аспектілеріне арналған бірқатар басылымдарда көрініс тапқан. Ерекше орын, И.А.Черничуктің еңбегінде айтылған болуы керек [*Чернийчук И. А., 2010, с. 154*].

А.В. Панкратованың зерттеулерінде былай делінген: «Интерьер - бұл ұйымдасқан мәдени кеңістік, болмыстың толық бітірілген моделі, адам / дизайнер игерген және тарихи дамудың белгілі бір кезеңінде оның нысыналуы. Қазіргі интерьер дизайнын талдау - бұл үшінші мыңжылдықтың басында адамның заттар әлемімен байланысын, дизайн арқылы қалыптасу қажеттілігін негіздейтін идеяларды анықтайтын құрал. Сонымен қатар, дизайнды зерттеу міндетті түрде шындықты зерттеуге айналады, ол ішінара образдар мен

коннатациялардың белгілі бір жүйелі тіліне айналған, дизайн нақты заттар жүйесін жобалайды, яғни семиотикалық талдау жүргізеді.

Семиотикалық тұрғыдан алғанда, дизайн нақты заттарға қатысты мета-тілдің бір түрі, сонымен бірге адамның дизайн арқылы түрлеген әлемді қабылдау тіл-объектісі. [*Панкратова А. В., 2007, с. 4*].

Сонымен қатар, интерьер сәулеттің ажырамас бөлігі болып табылады, сондықтан оны архитектураның өзінен оқшаулаулы зерттеу мүмкін емес.

Әлеуметтік мағынаның эстетикалық құндылығы болып табылатын сәулет өнері мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады. Адамзаттың даму тарихында архитектуралық-кеңістіктік ортаның утилитарлық-практикалық және идеялық--эстетикалық аспектілерінің қосарлы табиғаты мәдени дәстүрлерді қалыптастыруға негіз болды.

Алайда көркем-бейнелі өрнек, немесе көркемдік-мазмұндық аспект уақыт пен кеңістікте де әр түрлі қабылданады және бағаланады (утилитарлық-практикалық тұрғыдағы ұстанымдар). Соңғы екі ғасырдағы мәдениеттің қарқынды дамуына байланысты мәселе тек ушығуда. «Функция - пішін - кескін» - экологиялық дизайнды құрудағы негізгі ұстанымдар өзектілігін жоғалтпайды.

Осыған орай, оның дамуының әртүрлі тарихи кезеңдеріндегі кеңестік сәулет өнерінің шығармашылық тұжырымдамалары қызығушылық тудырады, өйткені XIX-XX ғасырлардағы қазақ мәдениеті кеңестік шындықтың тереңінде қалыптасты. Әрине, Кеңес сәулеті мен құрылысының дамуындағы басты кезеңдер біз үшін өте маңызды.

Сонымен, кеңестік мәдениеттің қалыптасу кезеңіндегі алғашқы жарқын (өкінішке орай, қысқа мерзімді) инновациялық бағыттардың бірі символикалық романтизм болды.

Оның өкілдері И.А.Голосов, В.Е.Татлин және басқалар болды. Олар кез-келген архитектуралық формаға бір немесе басқа мағына беруге тырысты. Бұл бағытта біртұтас теориялық негіз болған жоқ, бірақ кең стилистикалық диапазонды қолданды. Монументалды ортағасырлық бекініс архитектурасынан супрематикалық композициялардың соңғы инженерлік құрылымдарына дейін. Бұл бағытты жақтаушылар ескі әлеуметтік жүйені жоққа шығарып, қарапайымдылыққа, динамизмге, ұжымдастыруға бағытталған жаңа әлеуметтік қатынастарды көрді. Олардың пікірінше, жоғарыда аталған сипаттамалары бар жаңа сәулет формалары XX ғасырдың сол кездегі дамып келе жатқан эстетикасының рухын білдіруі керек. Сондықтан бейнелеу өнерінің «сол жақ» ағымдарының формальды және эстетикалық жетістіктері сәулет өнерінің жаңа көркемдік құралдарының арсеналына енді, «шеберлер-өндірушілер» идеялары, «үгіт өнері» композициялық әдістері.

Бұл жағдайда архитектуралық бейненің мазмұның «салмағы» ең алдымен, символикамен, геометриялық формалардың қарапайым бейнеленуі мен өнеркәсіптік мотивтердің бейнесімен, массаның динамикасымен, белсенді түспен, аскетизммен, плакаттылықпен, агитациямен жеткізілді. Яғни, Яғни, модернизмнің негізінен революциялық көркем мәдениеті өзінің барлық көріністерінде көрсетілген барлық бағыттар мен идеяларды синтездеді. В том числе и архитектура вбирала в себя все веяния времени.

Алайда, көп ұзамай, осы дәуірдің сәулеттік бейнесін интерпретациялауда біржақтылық айқындалады, ол ішкі және сыртқы, функция мен форманың біртұтастығын іс жүзінде болмауында көрінді. Көптеген авторларды идеологияға қатты көңіл бөлді. Бұл сәулет бейнесінің мазмұны сыртқы келбетке азайтылып, идеялар тасымалдаушысы, ең алдымен саяси қызмет атқарды дегенді білдіреді. Сәулет өнерін материалды ғана емес, рухани мәдениетті де маңызды элемент ретінде түсіну осы бағыттың маңыздылығы болып табылады.

«Кеңес сәулетінің тағы бір жаңа бағыты - жаңа сәулетшілер қауымдастығы ұсынған рационализм - АСНОВА. Бұл бағыттың өкілдері - Н.А.Ладовский, Н.В. Докучаев, В.Ф.Кринский және басқалар. Бұл бағыттың негізін қалаушылардың архитектуралық дизайнның психологиялық аспектілерін дамытуға бағытталған нақты теориялық тұғырнамасы болды.

Жетекші идея «психо-идеологиялық» тәжірибені ескере отырып, эмоционалды қанықкан форма жасаудың шығармашылық міндетіне айналады. Сондықтан сәулетшінің кеңістіктік ойлауының ерекшеліктерін, формалардың, ырғақтардың, түстердің және т.б. экспрессивті қасиеттерін зерттеудің өзіндік «психоаналитикалық» әдісі ұсынылған. Бұл әдіс тәжірибелік сипатқа негізделген. Рационалистер формальды міндеттерді шешу арқылы экспрессивті «мәдени және идеологиялық» пролетарлық сәулет құруға шақырды. Олардың айтуынша, сәулет нысанын қабылдау қағидаларын білу және оны сәулет бейнесінің архитектуралық формасын қалыптастыру процесінде жүзеге асыру [*Хан-Магомедов С., 1996, с. 282*].

Конструктивизм - сәулет өнеріндегі көркем бейненің маңызды жаңа бағыттарының бірі. Бұл бағыттың өкілдері А.А.Веснин, В.А.Веснин, М.Я.Гинзбург және басқалар. Құрылым функциясы қалыптасудың негізгі формасы болып саналды. Функционалды шығармашылық әдісін дамыта отырып, олар сәулетшінің материалды ортаны құру жөніндегі жұмысын өнертапқыштың, конструктордың шығармашылығымен теңестірді. Функционалды әдіске сәйкес жаңа көркемдік формасы техникалық мақсатты қабық ретінде жылдам қозғалыс жүйелерін дұрыс ұйымдастыру нәтижесінде алынады Сондықтан, конст-

руктивисттер үшін функционалды құрылымдық элементтер ерекше экспрессивтілікке ие болып, әлеуетті тұтынушылар назарында эстетикалық маңызды бола бастағанда, конструктивисттер үшін қоршаған ортаның жаңа түрлерін іздеу ерекше мәнге ие болды. Сонымен қатар, ғимараттардың жаңа түрлері «дәуірдің әлеуметтік замандастары» үшін мазмұнды сипат алды.

Әлемдік архитектура мен дизайнның даму тарихында, жоғарыда айтылғандай, индустриялық революция үлкен рөл атқарады, бұл адамзаттың жалпы кеңестік және посткеңестік мәдениеттің сәулеттік-көркемдік ойының қозғалысында негізгі фактор болып табылады.

Дәл осы саланың қарқынды дамуына байланысты XIX - XX ғасырдың сәулеті кең көлемді металл және темірбетон конструкцияларын пайдалануға мүмкіндік берді және *ғарыш құрылысында бұрын-соңды болмаған үлкен қадам* жасады. Бастапқыда, бұл жаңа дизайн сәулетпен үйлеспейтін әдіс ретінде ғана қабылданды және аман қалушылар оны тас тапсырыстардың егжей-тегжейлерімен безендірді. Дизайндың заманауи идеялар мен көзқарастардың көркемдік бейнесі болуы үшін көп уақыт қажет болды.

Құрылымның қалыптасуында ең маңыздысы - жоқ және қажет емес бөліктердің - бағанның бағанасы мен одан жоғары сәулелердің пропорционалды қатынасы. Элементтердің дизайнының табиғаты да маңызды. Оларды модельдеу принципі материалдың статистикалық жұмысын көрсетеді. Мұны, мысалы, жұмыс істемейтін және қажет емес элементтерді қажетсіз жұмыс жасамай-ақ қоюға болатын жерлерде көруге болады.

Дизайнды жасаудың ең тиімді әдістерінің бірі есептеуді нақтылау, түзету және түзету деп қарастырған жөн. Конструктивті жүйелердегі тіректерді орналастыру туралы мәселе, кеңістікті бір уақытта ұйымдастыра алады.

Интерьер үшін конструкцияны дамытуда түбегейлі маңызды екінші бағыт - бұл тек периметр бойынша тірек қойылған конструкциялар және ішкі кеңістікті біртұтас және бөлшектелмей сақталуы. Бұл конструкциялар ішкі кеңістіктің пішінін анықтап сонымен бірге берілген пішінге сәйкес келе алады.

Бірінші жағдайда, тасымалдаушы конструкция оңтайлы етіп жасалынған кезде, бөлменің ішкі кеңістігінің нысанын өз анықтамалары бойынша анықтайды.

Заманауи сәулетшілердің жұмысындағы қиындықтар жаңа дизайнның тез өзгеруіне және дамуында. Олардың көркемдік және көркемдік түсінуі уақытты қажет етеді және мұндай формаларды қабылдаудағы қиындықтарға қарамастан, констукцияның бірегейлігі мен өзіндік ерекшелігіне байланысты бүгінгі таңда жаңа архитектуралық және кеңістіктік құрылымдар пайда болады.

Екінші жағдай кеңістіктің алдын-ала өлшемін қарастырады, ал дизайн осы талапқа бағынады. Ол алдын ала белгіленген сызықтар бойынша жүреді. Тұрақты биіктікте тегіс құрылымдар, рамалар қолданылады, неғұрлым күрделі белгілері бар - аспалы төбелер.

Интерьерді сипаттау және тұтастай алғанда құрылымның дамуы мен қалыптасуымен байланысты, мұнда сәулетшінің атқаратын рөлі көбірек, сондықтан ол ішкі кеңістіктің габаритын анықтайды. Мұндай жағдайларда тасымалдаушы конструкция жасырынған болса, нысанның сыртқы кеңістігінің формасын нысанның қоршап тұрған құрылымы қалыптастырады, ендеше көрінбейтін конструкция жайлы айтпаса да ойламаса да болады.

Бірақ егер мұндай ауырлық күші материалдық әлемнің барлық көріністерінде өзін және адамға әсер етпесе, мұндай ұстаным дұрыс болар еді. Архитектурада біз құрылымның салмағы, құрылымның статикалық жұмысы, материалдың кернеуі, қауіпсіздік резерві сияқты сипаттамаларға кезігеміз. Сондай-ақ, интерьерді құру логикасына қатысты екі маңызды заң бар.

Біріншісі объектінің салмағын қабылдауды оның кеңістіктегі позициясымен байланыстырады. Көтерілген дененің потенциалдық энергиясы оның биіктігіне көбейтілген массасына тең болатындығы белгілі. Бұл сол материалдық элементтің неғұрлым жоғарыласа, қабылдауға анағұрлым ауыр болып көрінеді. Адам сол элемент жерде болған кезде оны байқамайды, белгілі бір биіктікке көтерілгенді оның салмағын қатты байқайды. Көптеген мыңжылдықтар бойы адамның әлемді қабылдауына әсер ететін бұл табиғи құбылысты, сәулет өнерінде ескеріп отырды. Негізгі міндет - жоғарыда аталған элементтерді визуалды жеңілдетуде, мысалы, бөлеменің төбесі биіктікте орналасқанына қарай салмағымен басып тұрғандай, көзге ауыр көрінген кезде.

Тағы бір заңдылық - кеңістік пен конструкцияның геометриялық өлшемдеріне байланысты салмақтың қабылдануымен байланысты. Үш өлшемдегі құрылымның барлық өлшемдерінің пропорционалды өсуі сызықтық өлшеулердің ұлғаюына пропорционал болатыны белгілі. Бұл заңды текше мен призманың мысалы арқылы түсіну қиын емес. Кішкентай текшемен салыстырғанда текшенің және кубтың үлкеюі призмасындағы материалдың кернеуі биіктікке пропорционалды түрде артады. Осыған байланысты үлкен залдарда төбелер мен қабырғаларды визуалды жеңілдету мақсаты тұрады, тіпті иллюзиялы дематериализациялау керек болады. Тиімді әдістердің бірі – жасанды түрде жарықтандыру арқылы визуалды салмақтарды жоюды. Біздің салыстырмалы түрде үлкен және кішігірім кеңістіктерге қатысты қатынасымыз бірдей емес және жалпы тенденция ретінде ол проектілеу кезінде алдын ала ескерілгені жөн. Ғимараттардың ішкі кеңістігінің сәулеті өзінің жарқын бейнелерімен адам психикасына әсер ету арқылы, көптеген ма-

ңызды эстетикалық тапсырмаларды шешеді. Ол адамның эмоционалды аймағына саяхаттайды, мұра береді, жағымды эмоциялар тудырады. Оң эмоцияның ашылуы екі жағдайда пайда болуы мүмкін.

Біріншіден, білімге деген қажеттілік болған кезде жағымды эмоциялар пайда болады, оны қанағаттандыратын өнер, оның ішінде «қоғамдық ғимараттардың ішкі кеңістігінің архитектурасы. Бұл өмір сүрудің табиғатымен байланысты. Бұл туа біткен биологиялық бағдарлау реакциясына негізделген күрделі зерттеу әрекеті. Қарастырылған қажеттіліктің одан әрі дамуына адамның қоғамдық тәжірибесінде іздеу керек. Білімдер мен тәжірибе нәтижесінде біртіндеп ең жақсы, ең пайдалы, мақсатты таңдау ниеті пайда болды. Әр жерден - әрқашан саналы түрде үйлесімділікке, мақсатты ұйымдастыруға, бөліктердің пропорциясына, көптің бірлігіне ұмтылыс емес» [*Хан-Магомедов С., 1996, с. 283*].

Эмоцияның пайда болуының екінші шартын орындау эстетикалық қажеттілікті қанағаттандыру үшін болжалды түрде ақпараттың өнерден алынған ақпаратқа қарағанда аз болуын талап етеді. Архитектуралық өндірістегі әдемі қайшылықтардың қатарының кеңеюі деп түсініледі. Бұл, көбінесе, шығармашылық процесске негізделген. Мәселен, функционалды процестердің кездейсоқтығы, сәулетші ғарыш құрылысының заңдылықтарын сақтауға тырысады. Ол орналасқан кеңістікті ашып, ол үшін не жасалған, адам өзі үшін осы кеңістікті құру принципін ашады және сол арқылы ақпарат алады. Мұның бәрі адамның ғарыштық ортасын құру тәжірибесінде пайда болған теориялық сұрақтар.

Жоғарыда айтылғандардан конструктивизм мен функционализм кеңестік сәулет өнеріндегі ұмытылмас ерекшеліктерді қалдырды: олар архитектуралық бейненің сыртқы параметрлерін де, ішкі кеңістігін де қалыптастырды. Кеңес дәуіріндегі көптеген қоғамдық нысандардың минимализмі мен аскетизмін, әсіресе әлеуметтік мақсаттар үшін, тек қана мемлекеттік саясатпен түсіндіруге болмайды, дегенмен бұл елдің бүкіл мәдениеті мен экономикасын басқарған мемлекет болғандығы белгілі, сонымен қатар функционализмнің стилистикалық принциптері.

Алайда, мыңжылдықтың басында бүкіл әлемдік тәжірибеде сәулет және кеңістік проблемаларын шешудегі басымдықтар өзгерді, тіпті дизайнның сәулетпен бұрынғы байланыстары өзгерді. Жасыратыны жоқ, ұзақ уақыт бойына сәулетші құрылымның дизайнында ғана емес, сонымен бірге дизайнның негізін қалаушы болған. Мысалы, Гаудидің, Щехтелдің жұмысы. Қазіргі уақытта сәулетші мен дизайнер көбінесе бірге жұмыс істейді, алайда сәулетші керемет дизайнер бола алады, бұл әлемдік тәжірибеден белгілі. Мысалы, Заха Хадид тек сәулетші ғана емес, сонымен қатар көбінесе заттардың дизайнері ретінде де жұмыс істеген (өнеркәсіптік ауқымда жүзеге асырылуы мүмкін).

«Цифрлық дәуір қоршаған ортаны жобалау тәжірибесіне, сондай-ақ бүкіл адамзат мәдениетіне жаһандық өзгерістер әкелді. Ең маңызды мәселе - нысандардың тез өзгеруі, барлық нысандардың ескіруі, соның ішінде сәулет тәжірибесінде. Бұл жағдай мобильді технология, яғни гаджеттер деп айқын көрінеді. Сонымен бірге «дизайнның мәні: барлығымен бірге өмір сапасын жақсартады» [*Аронов.В.Р, 2009, с. 22*].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТІҢ ТІЗІМІ:

1. Глазычев В.Л. Дизайн как он есть. – М.: Европа, 2006. – 320 с.
2. Грашин А.А. Дизайн детской предметной развивающей среды. – М.: Архитектура-С, 2008. – 296 с.
3. Михайлов С.М. История дизайна. том 1. – М.: Союз дизайнеров России, 2002. – 279 с.
4. Чернийчук И. А. Тотальный дизайн. Исследование возникновения и развития: дис. ...канд. искусств.: 17.00.06 / Московская Государственная Художественно-промышленная академия им. С.Г. Строгонова. – Москва, 2010. – 154с. – Инв.04.2.01 150128
5. Панкратова А. В. Дизайн интерьера как семиотическая структура: дис. ... канд. философских наук: 24.00.01 / Смоленск, 2007. – 178 с., Библиогр.: – С. 142-156 РГБ ОД, 61:07-9/693
6. Хан-Магомедов С. Архитектура советского авангарда. Книга 1. Проблемы формообразования. Мастера и течения. – Строиздат., –1996.
7. Аронов.В.Р. Проблемы дизайна. – М.: Артпроект, 2009. – 22с.

УДК:159.9 - 053.6:61.

КАСЫМОВА ГУЛЬНАР МАРУПОВНА,
Кандидат психологических наук, доцент,
Кафедра теоретической и практической психологии,
Казахский национальный женский педагогический университет,
Республика Казахстан

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОРРЕКЦИОННО-РАЗВИВАЮЩЕГО ПОТЕНЦИАЛА ИГРЫ

Аңдатпа: Мақалада балалардың танымдық саласын түзетуде ойын терапиясы бағдарламасын қолдану ерекшеліктері көрсетілген, оның негізін дамыту ойындары құрайды. Дамытушы ойындарды, ойыншықтарды балабақша, мектептерде танымдық саланы түзету үшін пайдалану білім беру мекемелерінде өзекті екені айқын, себебі бұлардың түзету-дамытушылық және терапиялық әлеуеті мен қолданылуы жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Бұл проблема Қазақстан Республикасында арнайы және инклюзивті білім беруді әдістемелік қамтамасыз етудің қазіргі заманғы талаптарына жауап беретін әртүрлі түзету-дамыту бағдарламаларын негізді қолдана отырып, инновациялық технологияларды іздеу атмосферасында шешілуі мүмкін.

Түйінді сөздер: ойын терапиясы, танымдық сала, бағдарлама, психодиагностика, психокоррекция, дамыту ойындары, дамытушы ойыншықтар және т.б.

Аннотация: В статье представлены особенности применения программы игровой терапии в коррекции познавательной сферы детей, основу которой составляют развивающие игры. Актуальность применения развивающей игры, игрушек в коррекции познавательной сферы таких образовательных учреждений, как детский сад, школа является вполне очевидна, так как коррекционно-развивающий и терапевтический потенциал ее недостаточно исследован и использован в образовании. Данная проблема может быть разрешена в атмосфере поиска инновационных технологий, с обоснованным применением различных коррекционно-развивающих программ, отвечающих современным требованиям методического обеспечения специального и инклюзивного образования в Республике Казахстан.

Ключевые слова: игровая терапия, познавательная сфера, программа, психодиагностика, психокоррекция, развивающие игры, развивающие игрушки и др.

Summary: The article presents the peculiarities of using the game therapy program in correcting the cognitive sphere of children, the basis of which is developmental games. The importance of the article characterized the using of educational games, toys in the correction of cognitive sphere in educational institutions such as kindergarden, the school is obvious, as developmental and therapeutic potential of it's insufficiently researched and used in education. This problem can be solved in the atmosphere of searching for innovative technologies, with the justified application of various corrective and developmental programs that meet the modern requirements of methodological support for special and inclusive education in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: game therapy, cognitive sphere, the program, psychodiagnostics, psychocorrection, educational games, educational toys, etc.

Введение

Актуальность нашего исследования обусловлена поиском решения проблем специального и инклюзивного образования, а также необходимостью проектирования оптимальной системы коррекционно-развивающего педагогического процесса для оказания своевременной помощи детям с особыми образовательными потребностями в их последовательной предшкольной подготовке, обучении в школе и успешной интеграции в социум.

Данная проблема может быть разрешена в атмосфере поиска инновационных технологий, с обоснованным применением различных коррекционно-развивающих программ, отвечающих современным требованиям методического обеспечения специального и инклюзивного образования в Республике Казахстан. В этой связи применение развивающих игры, игрушек в коррекции познавательной сферы детей является вполне очевидной, так как коррекционно-развивающий и терапевтический потенциал ее недостаточно исследован и использован в образовании.

В данном контексте Е.Е. Кравцова отмечает, что исследования игры в психологии имеют волнообразный характер, где теоретические подходы к ней и способы обучения игре остались без должного внимания исследователей [Кравцова Е.Е., 2007, с.103].

Так, например, в психоанализе игра используется в процессе терапевтической работы с детьми. Она по праву считается важной деятельностью, так как дает возможность человеку реализовывать свои желания, выразить свои фантазии и при этом доставляет ему удовольствие. Игра служит объектом исследования, позволяющим выявлять бессознательные желания ребенка и раскрывать те глубинные процессы и переживания, которые оказываются скрытыми, часто ускользающими от понимания их со стороны родителей, воспитателей. Так, изучая проявления психики, З. Фрейд обращался к игровой деятельности детей и изложил свое понимание самостоятельной игры полуторагодовалого ребенка, наблюдение над которым позволило ему раскрыть смысл детской игры [З.Фрейд, 2018,148 с.].

В исследовании Касымовой Г.М. подчеркивается роль игры в обучении, так как этот факт признается в дошкольной педагогике, но на практике приходится сталкиваться только лишь со сведением их к применению игровых приемов, как закреплению ранее усвоенного материала, что противоречит психологическим особенностям познавательной деятельности дошкольников. Информация, поданная в назидательной, навязчивой, готовой форме плохо усваивается ребенком, поэтому он не может сосредоточиться, отвлекается от главного, нервничает, может испытывать тревогу, беспокойство, неудовлетворенность собой, другими. В этой связи большие возможности таятся в развивающих играх, которым не уделено должного внимания, а использование их зачастую сводится к сенсорным, дидактическим играм [Касымова Г.М., 2000, с. 40].

Развивающая игра – это пропедевтика учения, поэтому, выделяя понятие «развивающая игра», мы вносим в ее содержательный смысл, прежде всего, принцип развития психических функций у ребенка согласно исследованиям Г.М.Касымовой [Касымова Г.М., 2000, с.17].

В структуре развивающей игры выделены определенные компоненты, характеристика, которых представлена в исследовании Г.М. Касымовой [Касымова Г.М., 2000, с.18-19]. Первым компонентом такой игры является игровой замысел – игровая ситуация, в которую вводится ребенок. Ситуация по возможности должна отвечать интересам, потребностям детей, отражать уровень их развития. В младшем дошкольном возрасте детей особенно привлекает предметная деятельность, следовательно, надо связывать игру с предметными действиями.

Дети с интеллектуальной недостаточностью особенно нуждаются в целенаправленном обучении, они не усваивают общественный опыт спонтанно. Ученые, исследующие особенности развития детей с отклонениями в развитии, в первую очередь отмечают у них отсутствие интереса к окружающему. В этой связи для организации обучения и воспитания этих детей особую роль играют способы воздействия, направленные на активизацию их познавательной деятельности.

В контексте реализации задач пропедевтического этапа обучения во вспомогательной школе и вводится специальный курс игровой терапии, основой которого могут стать развивающие игры, развивающие игрушки, игровые задания. Применение развивающих игр и игрушек в системе, с учетом ведущих принципов развития и дифференциации содержания игры, в полной мере отвечает диагностико-коррекционной и развивающей направленности обучения в начальной вспомогательной школе.

В условиях игровой терапии развивается мотивационная деятельность, направленная на повышение творчески-поисковой активности учащихся, что в принципе стимулирует проявление у них индивидуальных качеств, использование интеллектуальных способностей, развитие сообразительности, самостоятельности и т.д. Следовательно, создаются благоприятные условия для максимального усвоения базовых знаний в процессе подготовки к школе.

В этой связи хотелось бы уточнить, что развивающая игра – это мотивированная, педагогически целенаправленная деятельность по

развитию познавательной и эмоционально-волевой сфер у детей, содержание которой задается игровой культурой учреждения образования. Что же касается развивающих игрушек, то они представляют собой эффективное средство воздействия, направленное на качественное изменение психической деятельности ребенка.

Основная часть

В наших исследованиях были разработаны и апробированы коррекционно-развивающие программы, пособия для детей в норме и с проблемами в развитии, например, «Игротерапия», «Коррекция познавательной деятельности» (1-4классы), Экспериментальная программа специальных(коррекционных) школ, «Игровая терапия навыков общения детей дошкольного возраста с речевым недоразвитием» и др.

К примеру, цель одной из наших программ игровой терапии заключалась в своевременной психодиагностике и психокоррекции детей с нарушениями интеллекта познавательной и эмоционально-волевой сферах в условиях подготовки к обучению в школе. Задачами данной **программы** игровой терапии в обучении детей нулевых классов вспомогательной начальной школы стали:

1) изучение особенностей психического развития детей с нарушениями интеллекта в познавательной и эмоционально-волевой сферах;

2) последовательное коррекционно-развивающее обучение через развивающие игры и игрушки по уровням развития детей;

3) формирование у детей позитивного игрового опыта эмоционального взаимодействия для самовыражения личностного «Я» и положительной учебной мотивации.

Основное содержание программы составили классификация развивающих игр из исследований Г.М.Касымовой, а также исследования АТ. Баймуратовой по организации действующей модели Лекотеки в Республиканском научно-практической центре социальной адаптации и профессионально-трудовой реабилитации детей и подростков с проблемами в развитии (РНПЦ САТР) ныне Республиканское государственное учреждение национальный научно-практический центр развития системы инклюзивного образования (РГУ ННПЦ РСИО) г.Алматы [Касымова Г.М., 2000, 187 с. и Баймуратова А.Т., 2000, с.104 -111].

При определении разделов программы игровой терапии мы руководствовались принципом развития психических функций у ребенка, выделяя в содержательном смысле применяемых развивающих игр и игрушек, прежде всего познавательный и воспитательный аспекты. Классификация развивающих игр позволяет конкретизировать ряд образовательно-воспитательных задач в отдельно взятой игре. Наибольшая эффективность воздействия обеспечивается в условиях предметно-развивающей среды, созданию которой способствует применение развивающих игрушек.

Итак, в программу игровой терапии нами были включены четыре раздела. I раздел – Игры, развивающие навыки общения и нравственно-волевые качества. Этот раздел поможет ребенку усвоить навыки общения со взрослым и сверстниками, установить эмоциональный контакт, приобрести социальный опыт взаимодействия с окружающим в условиях подготовки к школе. II раздел – Игры, развивающие мелкую моторику и зрительно-двигательную координацию рук, внимание, направлен на подготовку детей к обучению в школе (письму), выполнению игровых заданий, что является важным условием учебного процесса. III раздел – Игры, развивающие сенсорику и память, поможет усвоить ребенку основные свойства предметов окружающего мира, постепенно овладевая поисковыми методами обследования предметов в процессе игровых действий с ними, что представляется важным для интеллектуального развития будущего учащегося начальной школы. IV раздел – Игры, развивающие мышление и элементы воображения, поможет целенаправленной и дифференцированной подготовке детей с учетом специфики их развития в условиях вспомогательной школы нулевых классов. В разделе уделено внимание роли развивающих игр и игрушек, вспомогательных средств для развитии мышления ребенка от наглядно-действенного к наглядно-образному и причинному (логическому) мышлению, а также элементам воображения.

Программа была составлена с учетом особенностей психического развития детей с нарушениями интеллекта. Вместе с тем, настоящая программа может в определенных условиях успешно применяться и для детей с нарушениями слуха, речи, опорно-двигательного аппарата, с отклонениями в поведении и т.д. Это связано с общностью принципов игровой терапии, сформулированных в «Методических указаниях к учебной программе по игровой терапии» [Касымова Г.М., Баймуратова А.Т., 2002, с.33-59; Касымова Г.М., 2002, с.60-111].

Развивающие игрушки, как и развивающие игры, получили свое название потому, что они направлены на зону ближайшего развития. Их целенаправленное применение предполагает последовательность наступления качественных изменений в результате накопления количественных. Развивающие игрушки отличаются не только полифункциональным, но и хорошо продуманным внутренним содержанием, что обеспечивает взаимосвязь психических функций и определяет эффективную технологию коррекционного воздействия.

При нарушениях интеллекта изменяется нормальный процесс протекания нервных процессов (дисбаланс равновесия возбуждения и торможения), отмечаются такие особенности развития, как замедленность, узость интересов, недифференцированность восприятия, слабость аналитико-синтетических процессов, низкий уровень обобщения, недостаточная конкретность познавательных процессов, трудности перестройки восприятия, упрощенность понятий и представлений и т.д. Игрушка в руках у детей с нарушениями интеллекта без специального обучения действиям с ней не может выполнять свои функции так, как это наблюдается у нормально развивающихся детей. В действиях с игрушкой страдает смысловая сторона. Плохая автоматизация действий, их недостаточная осознаваемость так или иначе связаны с неоптимальной возбудимостью коры головного мозга. Недостаточное развитие умственных способностей можно объяснить отсутствием связи между наглядными и отвлеченными формами мышления, несоответствием между общими понятиями и конкретными представлениями. Ограниченный опыт действий в наглядно-действенном плане тормозит развитие высших форм мышления.

В этой связи главная задача, которая стоит при применении развивающих игрушек, должна заключаться в том, чтобы, с одной стороны, помочь ребенку пройти все стадии онтогенетического развития, соответствующие норме и, с другой стороны, процесс воздействия, незаметный ребенку, был направлен на коррекцию нарушений в развитии и компенсацию с помощью сохранных психических функций. Применение развивающих игрушек должно способствовать тому, чтобы на фоне перераспределения между собой нарушенных функций в коре головного мозга установить жизненно важные межфункциональные связи, обеспечивающие адекватную стимуляцию в развитии ребенка с нарушением интеллекта.

От того, как и какие развивающие игрушки будут применяться в курсе игровой терапии, зависит эффективность подготовки к школе детей с нарушениями интеллекта. Это также определяет сущность развивающих игр, содержание которых направлено на личностно-ориентированный подход к развитию ребенка. Если развивающие игры мы рассматриваем как педагогическую деятельность, то развивающие игрушки – как необходимый компонент коррекционного воздействия. Значение развивающих игрушек объясняется особенностями восприятия предметного мира у детей с нарушениями интеллекта, которые не только ярко проявляются, но и длительно сохраняются на протяжении школьного периода. Кроме того, свою ограниченную способность к сложным игровым действиям ребенок с нарушением интеллекта как бы компенсирует созерцанием игры взрослого, смысл которой ему не всегда понятен.

Процесс применения развивающих игрушек должен опираться на уже достигнутый уровень развития ребенка. Этот процесс предполагает комплексное воздействие с разных сторон и на разных уровнях психического развития. Например, используя пирамиду, целесообразно выполнить задание сначала моторного содержания, затем сенсорного, орудийного и мыслительного характера. Методом копирования действий взрослого, многократных проб и повторений ребенок непосредственно на собственном опыте учится понимать свойства и отношения предметов, видеть взаимосвязь между ними, их соотношение, учится на собственных ошибках при действиях с предметами, овладевает элементарными навыками и умениями, осваивает практический опыт и т.д.

Вместе с тем, следует помнить, что многократный показ действия с игрушкой мало содействует тому, чтобы восприятие стало более дифференцированным. Для преодоления отождествления сходных фигур необходимо различение начинать с наименее сходных фигур, а затем с более сходных. Такое наглядное сравнение и осмысление должно способствовать развитию восприятию и практических действий с игрушкой. При умственной недостаточности сохранение приобретенных знаний и противодействие их уподоблению возможно и путем использования анализа, сравнения, развития наглядно-образного мышления и речи.

Применение развивающих игрушек не замыкается на отдельно взятой игрушке, а создает их целый комплекс. В этом случае у ребенка облегчается восприятие окружающего мира через призму не только своих потребностей и нужд, не только практических заданий, но и воспитания его личности. Умение ребенка оперировать предметными и умственными действиями является показателем его психического развития.

Особое внимание следует уделять последовательности применения развивающих игрушек в течение занятия. В качестве иллюстрации можно продемонстрировать примерный план по развитию восприятия цвета: 1) подбор к образцу (одного цвета сначала из 2-х, затем из 3-4-х цветов); 2) выбор цвета: а) по образцу; б) по образцу, который затем прячут. 3) выбор цвета без образца (одного цвета сначала из 2-х, затем из 3-4-х цветов); 4) называние цвета; 5) сравнение, анализ и обобщение.

Игровым материалом в данном примере могут служить доска Сегена, мисочки красного, желтого, зеленого и синего цветов, бумажные кружочки или мелкие предметы тех же цветов. Прежде чем ребенок начнет выполнить задание, необходимо соблюдать следующие требования: привлечь внимание ребенка; дать четкое указа-

ние; при необходимости продемонстрировать нужные действия; дать ребенку время ответить на ваш вопрос, показать, что вы ждете его реакции; не заострять внимание ребенка на неудачу; начинать и заканчивать на успешно выполненном задании [Баймуратова А.Т., 2000, с.104 -111].

В работе по развитию мелкой моторики и сенсорному восприятию можно использовать методику М.Монтессори, так как она направлена прежде всего на формирование сенсорных и моторных навыков. Основополагающим в методике М.Монтессори является принцип поощрения самостоятельности ребенка при оказании ему своевременной и ненавязчивой помощи. Вся методика ориентирована на то, чтобы помочь ребенку дифференцировать цвета, размеры и формы, осваивать абстрактные понятия (большой-маленький, длинный-короткий, легкий-тяжелый, теплый-холодный, шершавый-гладкий и т.п.), развивать речь, формировать представления о числах [Монтессори М., 1993, 168 с.].

Развитие моторики и сенсорного восприятия в определенной степени компенсирует коммуникативные ограничения. У ребенка укрепляется интерес к свойствам и отношениям предметов, к действиям с ними, устанавливаются взаимоотношения между наглядно-действенным, наглядно-образным и словесно-наглядным мышлением.

Заключение

Итак, апробация вышеназванных коррекционно-развивающих программ прошла достаточно успешно и показала, что методических приемов по использованию развивающих игр, развивающих игрушек достаточно много и выбор их никак нельзя заранее определить и ограничить. Важно определить цели их применения и общий характер. Для занятий игровой терапии желательно выделить отдельную комнату, в которой должен находиться весь игровой материал для проведения развивающих игр. Это обеспечивает устойчивую, положительно настроенную атмосферу, в которой у ребенка появляется желание переключиться, отдохнуть, снять напряжение после учебных занятий и выразить свои чувства, эмоции.

Определенные трудности могут возникнуть при выборе развивающих игрушек, так как не в каждой школе имеются предлагаемые игрушки. В этой связи при составлении плана занятий по игровой терапии мы учитывали данное обстоятельство, рекомендуя традиционные дидактические материалы. Тем не менее, следует тщательно изыскать возможности по приобретению развивающих игрушек. В этом могут помочь спонсоры, педагоги, родители, общественность и т.д. Заслуживает поддержки объединение усилий вспомогательных школ по разработке Проекта, направленного на изготовление развивающих игрушек.

Таким образом, апробация наших программ подтвердила значение и актуальность коррекционно-развивающего потенциала игры, игрушек, раскрывая перспективы дальнейших исследований их применения в образовательных организациях.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Баймуратова А.Т. Опыт организации методического подхода к подбору развивающих игрушек в условиях коррекционного обучения детей // Психологическая наука и образование. – М., 2000. № 4. – С.104 -111

2. Касымова Г.М. Развивающие игры в диагностике и коррекции психического развития детей дошкольного возраста. / Учеб.-метод.пособие. – Алматы: Жан, 2000. – 187с.

3. Касымова Г.М., Баймуратова А.Т. Игротерапия. – Экспериментальная программа специальных (коррекционных) школ. Сб.5. – Алматы: Алматыкітап, 2002. – С.33-59с.

4. Касымова Г.М. Коррекция познавательной деятельности. Прогр., метод. указ. Экспериментальная программа специальных (коррекционных) школ. (1-4 классы) Сб.5. – Алматыкітап, 2002. – С.60-111

5. Кравцова Е.Е. Чему помогает и чему мешает игра //Игра в неклассической психологии. – Материалы YIII Межд. чтений памяти Л.С.Выготского (15-17 ноября 2007г.) – М. – 2007. – 154 с.

6. Монтессори М. Метод научной педагогики, применимый к детскому воспитанию в домах ребенка. Пер. И. М. Соловьева, Д. Г. Сорокова. – М.: ТОО "Монтессори-центр", 1993. – 168 с.

7. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия. Пер. Бочкарева М.М. – М.: ERGO, 2018. –148 с.

УДК:159.9 - 053.6:61.

КАСЫМОВА ГУЛЬНАР МАРУПОВНА,
Кандидат психологических наук, доцент,
Кафедра теоретической и практической психологии

МЕРЯНОВА НАЗУГУМ СЕЙИТЖАНОВНА,
Магистрант,
Специальность 7М03102 – Психология,
Казахский национальный женский педагогический университет,
Республика Казахстан

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ СПЕЦИАЛИСТА ПРИ ПОДБОРЕ ПЕРСОНАЛА В СФЕРЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аңдатпа: Мақалада студенттерді, IT-технологиялар саласындағы болашақ мамандарды психологиялық бағалау мәселесі ұсынылған. Зерттеу тақырыбының өзектілігі психологияда бағалау мәселесі сараптамалық бағалау әдісін қолданумен байланысты екендігіне байланысты. Психологиялық ғылымда "бағалау" ұғымының бірыңғай анықтамасы жоқ, оның механизмдері мен заңдылықтары іс жүзінде зерттелмеген. Қазіргі жағдайда персоналды таңдау және басқару кезінде психологиялық бағалаудың рөлі артып келеді.

Түйінді сөздер: ақпараттық технологиялар, кешенді бағдарлама, құзыреттілік, психологиялық бағалау және т.б.

Аннотация: В статье представлена проблема психологической оценки студентов, будущих специалистов в сфере IT-технологий. Актуальность темы исследования обусловлена тем, что в психологии проблема оценивания связана с использованием метода экспертных оценок. В психологической науке нет единого определения понятия «оценивание», практически не исследованы его механизмы и закономерности. В современных условиях возрастает роль психологической оценки при подборе и управлении персоналом.

Ключевые слова: информационные технологии, комплексная программа, компетентность, психологическая оценка и др.

Summary: The article presents the problem of psychological assessment of students, future specialists in the field of IT technologies. The relevance of the research topic is because in psychology the problem of evaluation is associated with the use of the method of expert assessments. In psychological science, there is no single definition of the concept of "evaluation", its mechanisms and patterns are practically not studied. In modern conditions, the role of psychological assessment in the selection and management of personnel is increasing.

Keywords: information technologies, integrated program, competence, psychological assessment, etc.

Введение

Актуальность исследования обусловлена тем, что в психологии проблема оценивания связана с использованием метода экспертных оценок, особенно в случаях, когда мнение экспертов единственный источник информации и на его результатах строится научное исследование. В психологической науке нет единого определения понятия «оценивание», практически не исследованы его механизмы и закономерности.

В последние годы существенно возрастает роль оценки в управлении персоналом. Грамотное проведение оценки лежит в основе успешного функционирования организации. В настоящее время существенно ускорился процесс информатизации общества, что приводит к серьезным изменениям во всех областях жизни личности. Особое место в этом процессе информатизации обучения принадлежит компьютерным технологиям и созданным на их основе учебно-образовательным программам. Отсюда ключевой психологической задачей при проектировании процесса подбора персонала с помощью компьютерной технологии является поиск путей, обеспечивающих эффективность её усвоения учащимися, и педагогических условий, способствующих успешности их реализации. Не менее важным аспектом при формировании профессиональной компетентности специалистов является приобретение знаний, умений и навыков в области современных информационных и телекоммуникационных технологий.

Одним из возможных путей становления конкурентоспособности государства в сфере разработки IT-продуктов является подготовка специалистов в этой области, обладающих высоким уровнем абстрактного мышления, личностных и профессиональных качеств.

Данная проблема определяет для специалистов задачу психологической оценки и научного исследования при подборе персонала в сфере информационных технологий, что и указывает на актуальность выбранной темы исследования.

Цель исследования: изучение психологической оценки специалистов в процессе подбора персонала в сфере информационных технологий.

Объект исследования: психологические качества личности будущего специалиста.

Предмет исследования: особенности психологической оценки специалиста в процессе подбора персонала иинформационных технологий.

Задачи исследования:

1) проанализировать теоретические аспекты психологической оценки специалистов в процессе подбора персонала в сфере информационных технологий;

2) провести экспериментальное исследование психологической оценки специалистов в процессе подбора персонала в сфере информационных технологий;

3) разработать модель психологической оценки студентов, будущих специалистов в сфере IT-технологий;

4) предложить программу психологической оценки студентов, будущих специалистов в сфере IT-технологий.

Гипотеза исследования: стратегия и тактика своевременной психологической оценки в рамках комплексной программы IT-технологий может способствовать успешной адаптации студентов как будущих специалистов в сфере своей деятельности.

Основная часть

Анализ исследований проблемы профессионально-психологического отбора показали, что они возникли сравнительно в недалеком прошлом. Требования научно-технического прогресса поставили на рубеже XIX и XX веков перед психологией задачу профессионального отбора с учетом психологических особенностей человека. Так, например, в своих исследованиях немецкий психолог Г. Мюнстерберг еще в начале XX века впервые стал разрабатывать и использовать психологические тесты для оценки профессиональных способностей человека. Для этого времени характерно появление новых интересных направлений в психологической науке, а именно психологии индивидуальных различий – дифференциальной психологии [https://psyjournals.ru/ki/2005/n2/ Munipovfull.shtml_]. (Дата обращения: 03. 10.2020).

Научное обоснование профотбора представил американский ученый

Ф. Парсонс, он выделил в характеристике профессионального выбора сознательность и рациональность, которые надо понимать, как компромисс между способностями, интересами и ценностями индивида и возможностью их реализации в различных профессиях [http://prof-buro.ru/O-proforientatsii/Zarozhdenie_proforientazii_v_ssha_i_ee_osnovopolozhnik_frank_parsons/] (Дата обращения: 23. 10.2020).

Ценным, прежде всего, является то, что в рамках данной концепции был подобран и проанализирован весьма широкий спектр профессиографического материала, разработаны классификации профессий, принципы и схемы проведения профессионального отбора и подбора в целях выявления степени соответствия человека требованиям профессии.

Серьезный вклад в системе подбора произошли именно в 20-е годы XX века, когда в промышленности стала широко применяться система организации труда по концепции Ф. Тейлора. Основополагающим ключевым вопросом организации труда и повышения его производительности была обоснованно представлена мысль о профессиональной компетенции руководителя в области управления людьми, расстановке кадров, созданию системы поиска и отбора персонала, а также оценке. Такие страны как Германия, США, Франция, пользуясь системой Ф. Тейлора, разработали свои системы подбора кадров с учетом политико-экономической, социальной ситуации, запросов рынка труда и др.

Важным является создание предпосылок необходимости исследований по психологическому отбору кадров, которое появилось в рамках развития концепции научной организации труда (НОТ), появившейся в Америке, где учитывались объективные факторы труда и человеческий фактор. Ф.Тейлор в своей работе «Принципы научной организации труда» качестве предварительных условий такой организации труда, ставил психологический отбор, наряду с изучением эффективной механизации процесса труда [https://www.litmir.me/br/?b=569683&p=1]. (Дата обращения: 10.11.2020).

Проблема координирования прикладной психологии и научной организации труда занималась психотехника, как одной из главных отраслей психологической науки - психологии труда.

Психотехника активно развивалась в исследованиях Г. Мюнстерберга, В. Штерна и других западных психологов. Наряду с теоретической разработкой прикладной психологии, психотехники создавали различные тесты для профотбора или тесты «специальных» способностей. В этой работе выделялись следующие направления:

Первое направление по Г.Мюнстербергу представлено моделированием наиболее ответственных функций и операций той или иной профессиональной деятельности [https://psyjournals.ru/ki/2005/n2 /Munipovfull. shtml].

Второе направление, по которому развива-

лись тесты «специальных» способностей, было аналитическим. Психологический анализ профессии завершался подбором «батареи» тестов, в которой каждый тест в той или иной степени соответствовал определенному требованию к человеку, предъявляемому данной профессией.

Вместе с тем в учебниках по управлению персоналом зарубежных стран отмечаются и недостатки нестандартизованного интервью, которое не отличается валидностью, так как субъективные факторы влияют на принятие решения по результатам собеседования. Для обеспечения качественного применения психологических методов за рубежом существует хорошо развитая профессиональная инфраструктура, огромный ассортимент стандартизованных психологических тестов, специальные организации, которые разрабатывают тесты для общего использования или специально по заказу крупных компаний, обеспечивают все необходимые требования, следят за санкционированным использованием методик. Эти организации также предлагают специальный сервис по подсчету результатов тестирования и подготовке отчетов с интерпретацией (scoring service). А.Л. Никишина в своих исследованиях подчеркивала, что представители компании, соблюдая все необходимые условия, проводят только процедуру заполнения опросников или выполнения тестовых заданий, а потом передают эти данные специалистам для обработки и подготовки отчета. Развитие современных информационных технологий дает возможность предоставлять эти услуги с помощью факсимильной связи, электронной почты или в онлайновом режиме через Интернет. Такая форма работы позволяет, с одной стороны, компаниям-разработчикам накапливать банк данных результатов тестирования, постоянно совершенствовать методики, пересчитывая стандартизированные нормы для различных типов профессиональных выборок, улучшать психометрические свойства, а с другой стороны, они застрахованы от разглашения широкой публике данных о методах обработки и интерпретации. Одна из таких организаций - Институт Тестирования Личности и Способностей (IPAT), который находится в США, штат Иллинойс, и больше известен по имени своего основателя как Институт Кеттелла. IPAT был основан в 1949 году, чтобы разрабатывать и развивать методы психодиагностического тестирования и обеспечивать профессионалов необходимой методической литературой и услугами [http://web.snauka. ru/issues/2016/07/70081].

Если при выборе профессии не учитывался хотя бы один момент, человек может в дальнейшем испытывать проблемы. Такому человеку остается только два пути. Первый – продолжать работать на нелюбимой работе, а второй – поменять работу и начать все заново.

Г.С. Никифоров отмечал, что для предупреждения ошибок, решение которых сопряжено в дальнейшем с большими трудностями для человека, существует определенный комплекс. В нем предусмотрено оказание помощи в вопросах выбора профессии, консультирования по подбору сотрудников для конкретной профессии [Никифоров Г. С., 1993, вып. 2 (№ 13)].

Под профессиональным отбором подразумевается специализированную процедуру, связанную с изучением и вероятностной оценкой того, насколько люди пригодны для овладения той или иной специальностью, а также насколько они могут достигнуть необходимого уровня мастерства и успешно выполнить профессиональные обязанности в условиях, которые являются типовыми или же связанными с специфическими затруднениями. Принято выделять следующие четыре стороны при осуществлении профессионального отбора: медицинские; физиологические; педагогические; психологические.

Итак, сущность психологической оценки того, насколько эффективно осуществляется профессиональный отбор, представляет собой социально-экономическое мероприятие с применением методов медико-биологических и психолого-педагогических. В качестве сущности, которая определяет психологический компонент, относящийся к профессиональному отбору, и также представляет собой его теоретическую основу можно представить вопросы, касающиеся диагностики, а также прогнозирования способностей. Это является причиной того, что такие категории как «психологический отбор» и «профессиональный отбор» представляются тождественными. Целесообразным является рассмотрение психологического отбора в качестве процесса и системы. К основным этапам, которые в своей реализации представляют собой психологический отбор, можно отнести мероприятия, связанные с извлечением и первичной обработкой той диагностической информации, которая является исходной и необходимой; также сюда можно отнести мероприятия, связанные с формулировкой прогнозов, которые принято увязывать со способностью к тому или иному виду деятельности, относящемуся к той или иной профессии, а также здесь необходимо принимать во внимание оценку того, насколько уровень обследуемых соответствует необходимому уровню пригодности; также рассматривается верификацию, которая относится к прогнозам, составляющимся на основании тех данных, которые характеризуют фактическую эффективность, касающуюся профессиональной деятельности отобранных лиц. В систему психологического отбора должен быть включен комплекс социальных диагностических методик, который является подтвержденным экспериментально. Также должны присутствовать необходимые технические средства

и стандартизированная процедура, на основе которой осуществляется обследование. Должны быть приемы, которые должны обобщать и интерпретировать исходную диагностическую информацию, на основе которые составляются прогнозы. Также необходимо присутствие показателей, которые указывают на профессиональную эффективность, равно как и критерии, способные оценить успешность деятельности, математические и логические аппараты на основе которых осуществляется верификация прогнозирования.

В Казахстане, как и в России, такие факторы как повышение требований со стороны компаний, кризисные экономические явления, а также усиление конкуренции, позволяет отметить, что отбор специалистов, с помощью заполнения анкет, изучения резюме, собеседования является недостаточным. Характерной чертой современного этапа общественного развития является стремительное изменение внешней среды, которое способствует появлению новых технологий, товаров и услуг, а также повышению конкуренции на рынке товаров и услуг.

Поиск и отбор компетентных сотрудников нельзя рассматривать как четко разработанный и стандартный алгоритм, подходящий для подбора кандидатов различных категорий персонала. Данная процедура должна быть уникальной для каждого отдельного случая. Необходимо учитывать не только половозрастную структуру, уровень образования и профессиональный опыт кандидата, но и знать особенности работы каждого структурного подразделения предприятия. Это позволит выявить наиболее подходящего кандидата на образовавшееся вакантное место.

В современных условиях необходимым является осуществление кардинального улучшения качества услуг в области подбора и оценки персонала. Необходимо также проводить организационные исследования и прогнозировать эффективность деятельность тех или иных работников, а также в целом компании.

Такие условия приводят к созданию практического запроса на технологические знания в области психологии, такие например, к каким относятся знания, касающиеся вопросов психодиагностики, которая должна осуществляться с учетом принципов отбора, а именно соблюдения этапов. В качестве первого этапа представляет процесс отбора, критерием которого выступают медицинские показатели. Та задача, которая ставиться на первом этапе является негативной. На данном этапе определяется непригодность тех или иных кандидатов на вакансию. На втором этапе в процессе отбора должна определяться степень того, насколько тот или иной индивидуум является пригодным для того, чтобы выполнять профессиональные обязанности или для того, чтобы проходить обучение. Как основную трудность здесь выделяют необходимость того, что устанавливаемые критерии должны быть как можно более объективными. Среди подобных условий можно выделить факторы внешней среды, времени тренировки или обучения, которое является допустимым в тех или иных случаях. Исходя из сказанного имеет место быть необходимость делить весь контингент на следующие три группы: пригодные безусловно; пригодные условно; непригодные.

В категорию пригодных можно отнести тех лиц, выполнение которыми их профессиональных обязанностей будет успешным. К пригодным, условно относятся следующие две группы. В первую группу входят те претенденты, у которых есть возможность справиться с возложенными на них обязанностями, но в их работе будет иметь место допущение ошибок, которые обуславливаются тем, что могут быть изменения. Ко второй группе можно отнести тех, кто нуждается в том, чтобы сроки обучения были увеличены, режимы тренировки изменены.

В оставшуюся категорию непригодных войдут те претенденты, чья деятельность в организации приведет к снижению эффективности и надежности, которой обладает система «человек-машина».

Третьим этапом проведения отбора является контрольный этап. На данном этапе надо своевременно выявить: в совокупности проходящих обучения или уже приступивших к выполнению рабочих обязанностей; претендентов, которые в связи с теми или иными изменениями не имеют возможности выполнять возложенные на них обязанности. Также третий этап имеет цель определить точность и правильность предыдущих этапов, на которых осуществлялся отбор и выявить их слабые стороны.

Второй принцип состоит в том, что отбор должен быть активным. Под активным отбором понимается: максимальное приспособление систем отображения и органов управления машины, с которыми взаимодействует человек, к его функциональным характеристикам; рациональная автоматизация ряда операций; разработка эффективных средств обучения; оптимизация режимов тренировки; внедрение средств повышения функциональных характеристик человека. Рядом исследований было показано, что путем специальной индивидуализированной тренировки можно существенно улучшить такие качества, как чувство времени, скорость реакции и др.

Анализ научно-методической литературы позволил нам определить требования, предъявляемые современным обществом к IT-специалистам: способность оперативного освоения новых IT и их внедрения в профессиональную деятельность; способность ориентироваться в смежных областях на основе междисциплинар-

ных знаний и умений (обусловлено проникновением IT во все сферы жизни человека); способность организовывать эффективное межпрофессиональное взаимодействие с представителями других специальностей (обусловлено распространением IT во все отрасли экономики, в различные предметные области). Обобщенным требованием к современному IT-специалисту становится его профессиональная мобильность.

Нами была составлена и апробирована комплексная программа исследования по оценке будущих специалистов в сфере информационных технологий в соответствии с моделью подготовки будущего специалиста данной сферы. Мы сделали акцент на формирование компетенций, которые важны в психологической оценке будущих специалистов IT- технологий. Профессиональная компетентность: знания IT по видам профессиональной деятельности, умение работать с IT по видам профессиональной деятельности, знания и умения в области самообразовательной деятельности, профессионально значимые личностные качества как самостоятельность, ответственность, коммуникативность, креативность. Мотивационно-ценностный компонент: направленность на будущую профессиональную деятельность (мотивы, интересы). Ценностное отношение к мобильному поведению в учебно-профессиональной деятельности как условию успешности в будущей профессиональной деятельности. Направленность на совершенствование учебно-профессиональной деятельности и самосовершенствование. Когнитивно-деятельностный компонент: способность отбирать рациональные средства решения поставленных задач, способность быстро переключаться между задачами, адаптироваться к изменившимся условиям или средствам решения поставленных задач. Способность эффективного взаимодействия с другими людьми, способность оперативно осваивать новые знания и умения, применять их в своей деятельности [Касымова Г.М., Мерянова Н.С., 2020, с. 335-340].

На констатирующем этапе решались следующие задачи: разработка плана по организации экспериментальной работы; анализ философской, педагогической, психологической литературы с целью выявления состояния проблемы исследования в психолого-педагогической практике; разработка диагностического инструментария для определения уровня исследуемых феноменов; выборка групп студентов для проведения диагностики (экспериментальная группа и контрольная группа); определение начального уровня сформированности субъективности и профессиональной мобильности у студентов, участвующих в экспериментальной работе [Касымова Г.М., Мерянова Н.С., 2020, с. 335-340].

Важным аспектом разработки модели формирования профессиональной мобильности IT-специалистов в процессе становления субъектного опыта учебно-профессиональной деятельности является определение психолого- педагогических условий ее эффективного функционирования.

Заключение

Таким образом, характеристика современных технологий поиска и подбора персонала показала необходимость их исследования в контексте применения при составлении программы психологической оценки специалиста в процессе поиска и подбора персонала в сфере профессиональной деятельности с использованием информационных технологий. Применение разных подходов в решении проблемы исследования психологической оценки может помочь созданию комплексной модели формирования профессиональной мобильности будущих IT-специалистов, которая представлена в компетентностной, процессной и структурно-функциональной структурах.

Анализ результатов исследования показал в целом эффективность апробации комплексной программы, а также подтвердил выдвинутую гипотезу исследования о том, что стратегия и тактика своевременной психологической оценки в рамках комплексной программы IT-технологий может способствовать успешной адаптации студентов как будущих специалистов в сфере своей деятельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Касымова Г.М., Мерянова Н.С. Комплексная программа психологической оценки студентов, будущих специалистов в сфере IT- технологий. // IX Межд. научно-практ.конф. «Психолого-педагогические проблемы образования в условиях инновационного развития». Университет «Туран», Университет «Туран-Астана», Общественный фонд "Ashyq Alem", ТОО «Центр Балама» Алматы, 2020. – С. 335-340

2. Мюнстерберг Г. Основы психотехники. Т. 1. СПб., 1996. Портал психологических изданий PsyJournals.ru – https://psyjournals.ru/kip/2005/n2/Munipov_full.shtml [Основатель психотехники Г. Мюнстерберг – предтеча Л.С. Выготского в методологии психологического познания]. (Дата обращения: 03. 10.2020).

3. Никишина А.Л. Исследование современных технологий подбора персонала //Современные научные исследования и инновации. 2016. № 7 [Электронный ресурс]. URL: http://web.snauka.ru/issues/2016/07/ 70081 (Дата обращения: 20.11.2020).

4. Никифоров Г. С. Психологический отбор и подготовка менеджеров // Вести. С. -Петербург, ун-та. – Сер. 6. –1993. – Вып. 2 (№ 13).

5. Парсонс Ф. http://prof-buro.ru/O-proforientatsii/Zarozhdenie_proforientazii_v_ssha_i_ee_ osnovopolozhnik_frank_parsons/ Никифорова Е. [Электронный ресурс]. (Дата обращения: 23. 10.2020).

6. Тейлор Ф. Принципы научного менеджмента https://www.litmir.me/br/?b=569683&p=1 (Дата обращения: 10. 11.2020).

УДК 159.9

САҚТАҒАНОВ БАЛАБЕК КЕНІШТАЙҰЛЫ,
бас сарапшысы, PhD,
«Оқулық» республикалық ғылыми практикалық орталығы

МАТАЕВА АЛТЫНШАШ ТУМЕНБАЕВНА,
жетекші сарапшы, педагогика магистрі,
«Оқулық» республикалық ғылыми практикалық орталығы,
Нұр-Сұлтан қаласы

ПСИХОЛИНГВИСТИКАДАҒЫ ТІЛДІК САНА ЖӘНЕ ОНЫ ЗЕРТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада психолингвистикадағы тілдік сана және оны зерттеу ерекшеліктері қарастырылады. Бүгінгі тенденциялар, барлық психолингвистика сияқты, лингвистикалық және психологиялық тәсілдер арасындағы алшақтықты жоюға, білімді интеграциялауға және өз пәнін неғұрлым толық және адекватты түсінуге бағытталғандығына тоқталады. Терминнің басты мағыналары сананың өзін ауызша түрде білдіретін аймаққа жүгінуінен, сондай-ақ лингвистикалық әсер алуынан көрінетіндігін дәлелдейді.

Түйінді сөздер: Психолингвистика, тіл, сана, психология, сөйлеу, тұлға, ассоциация, процесс.

Резюме. В статье рассматривается языковое сознание в психолингвистике и особенности его изучения. Современные тенденции, как и вся психолингвистика, направлены на преодоление разрыва между лингвистическим и психологическим подходами, интеграцию знаний и понимание предмета более полно и адекватно. Основные значения термина доказывают, что сознание относится к области вербального выражения, а также к языковому влиянию.

Ключевые слова: Психолингвистика, язык, сознание, психология, речь, личность, ассоциация, процесс.

Summary. The article examines linguistic consciousness in psycholinguistics and the peculiarities of its study. Modern trends, like all psycholinguistics, are aimed at bridging the gap between linguistic and psychological approaches, integrating knowledge and understanding the subject more fully and adequately. The main meanings of the term prove that consciousness belongs to the field of verbal expression, as well as to linguistic influence.

Keywords: Psycholinguistics, language, consciousness, psychology, speech, personality, association, process.

Қазіргі уақытта «тілдік сана» тіркесі психолингвистикалық зерттеулерде кеңінен қарастырылады және психолингвистикалық симпозиумдар мен конференциялардың тақырыптарын нақтылау үшін қолданылады. Бұл аталған түсінік психолингвистикалық бағыттағы мамандарды біріктіру үшін ыңғайлы терминге айналғанын көрсетеді.

Сонымен бірге белгілі бір дәрежеде сәнге айналған бұл термин толықтай өз мағынасын анықтаған жоқ. Оның мәні неде екенін, зерттеушінің санасында нені айқындайтынын, зерттеу саласында қандай мүмкіндіктер ашатынын, зерттеу проблемалары бағытына қандай мүмкіндіктер беретінін нақты түсіну қажет [Сүлейменова Э.Д., 1998, 32 б.].

«Тілдік сана» термині бір қарағанда әртүрлі болып көрінуі мүмкін, бірақ бір-біріне жақын болып келетін психология мен лингвистика салаларына қатысты ұғымдарды қарастырады. Біздің көзқарасымыз бойынша, сәйкес ұғымдардың жақындасуын, өте прогрессивті тенденция ретінде қарастырған жөн. Бұл тұжырым шындықтағы сәйкес құбылыстардың тығыз байланысын үнемі байқайтындығымыздан туындайды. Шын мәнінде, тіл мен оның сөйлеу көрінісін адамдар мағынаны білдіру, сана күйін көрсету, адамның ішкі әлемінің психологиялық мазмұнын көрсету үшін қолданады. Бұл тіл мен сөйлеудің мәні мен мағынасы екені даусыз [Салқынбай А., Абақан Е., 1998, 34 б.].

Тілді үйренудің психолингвистикалық кезеңіне дейін бұл айқын дәлел, жиі ғылыми шынайылықтың құрбаны болып келді. Содан кейін тіл мен сөйлеу құбылыстары өз феноменологиясы шегінде, мазмұннан, психологиялық негізден оқшауланып зерттелді, осыған байланысты Ф. де Соссюрдің көзқарастарын еске түсірсек болады [Соссюр Ф. де., 1977, с. 125]. Бүгінгі тенденциялар, барлық психолингвистика сияқты, лингвистикалық және психологиялық тәсілдер арасындағы алшақтықты жоюға, білімді интеграциялауға және өз пәнін неғұрлым толық және адекватты түсінуге бағытталған. Сонымен, «тілдік сана» тұжырымдамасын талдаудағы алғашқы қадамның өзі оны қолданудың дұрыстығын көрсетеді.

Енді бізді қызықтыратын тұжырымдаманың мазмұнын мұқият зерттеуге тырысайық. Сана – бұрыннан келе жатқан және белгілі бір мағынада психологиялық зерттеудің орталық нысаны. XIX ғасырдың өзінде осы саладағы В.Вундттың апперцепция теориясы, Ф.Брентаноның интенционалдық әрекеті, У.Джеймстің сана тасқыны, Э.Титченердің рефлексиясы сияқты ірі идеялары ұсынылды [Ярошевский М.Г., 1985, с. 210]. Осы авторлар сананы, ең алдымен, белгілі бір мазмұнда субъектінің көрінуі, айқындылығы ретінде түсіндіріледі.

Орыс психологиясында сана тақырыбындағы елеулі зерттеулер С.Л. Рубинштейн мен А.Н. Леонтьев еңбектерінде қамтылған.

С.Л. Рубинштейн, сана – бұл әлемді және өзін көрсетуден тұратын психикалық іс-әрекет. Саналы іс-әрекеттің «бірлігі» дегеніміз – қарама-қарсы екі компоненттің: білім мен қатынастың бірлігін қамтитын, субъектінің нысанды бейнелеуінің тұтас әрекеті – деп түсініктеме береді [Рубинштейн С.Л., 1998].

А.Н. Леонтьев, «сана өзі тікелей қосылу арқылы субъектінің өзі, өзінің әрекеттері мен кейпін қосатын әлем бейнесін ашуы». Сана қызметі – субъектінің пайда болатын субъективті бейне негізінде әрекет етуіне мүмкіндік беру. Сана құбылысын сипаттауда А.Н. Леонтьев оның жүйелік сипатын атап көрсетеді және, мағыналарын, жеке мәні мен сенсорлық құралдарын қоса психологиялық құрылымын сипаттайды. Оның үстіне соңғысы әлемнің саналы көрінісіне шынайылық береді [Леонтьев А.Н., 1975, с. 167].

Біз сана құбылысының қызықты сипаттамаларын Тейяр де Шарденде кездестіреміз. «Сананың көтерілуін» жер, тірі адам, адам эволюциясының жалпы қадамының бір сатысы ретінде қарастыра отырып, бұл автор санаға ойлау, құру, абстракциялау, жалпылау психикалық операцияларын орындау, әсіресе рефлексияны жүзеге асыру қабілеттері сияқты қасиеттер береді. Тейярдың айтуы бойынша, осы психикалық қасиеттер жердегі адам шаруашылығының, өнеркәсіптің, ауыл шаруашылығының құрылуының нәтижелерін қамтитын ноосфера атауының пайда болу негізінде жатыр. Сананың пайда болу кезеңін талдай отырып, Тейяр бұған қажетті алғышарттарды қарастырады: мидың көлемінің күрт өсуі, дененің тік қалыпта болуынан қолдың босауы, төменгі жақтың жиырылуы, оны шайнау үшін ғана емес, сонымен қатар дыбыстарды айту үшін де қолдануға мүмкіндік берген талдауларына ерекше назар аударамыз [Тейяр де Шарден П. Феномен человека. М., 1955, с. 133].

Заманауи когнитивті психология сана мәселесіне көптеген жаңалықтар енгізді, бұл осы ұғымды мнемикалық процестерді ұйымдастыру, ақпаратты өңдеу және сақтау ерекшеліктері, репрезентативті құрылымдар ұғымымен қанықтырды [Дружинин В.Н., 1998].

Бұл жерде сана мәселесінің психологиялық сипаттамаларына үңілудің мәні жоқ. Бұл сипаттамаларды жалпыланған түрде көрсету маңызды. Психикалық қызметтің жоғары формалары: ойлау қабілеті, парасаттылық, шығармашылық, рефлексия, әлемнің жасырын қасиеттерін түсіну, абстрактілі және жалпыланған идеяларды дамыту, адамгершілік ұғымдарын қалыптастыру, олардың іс-әрекеттері үшін жауапкершілік, олардың қатысуымен кең ауқымды іс-әрекеттерді жүзеге асыру мүмкіндігі. маңызды табиғи және адами ресурстар санамен байланысты екеніне тоқталамыз.

Осы анықтамалар тұрғысынан «тілдік сана» терминіне қайта оралайық. Терминнің бірнеше қолданылуын анықтауға болады. Оның басты мағыналарының бірі, менің ойымша, сананың өзін ауызша түрде білдіретін аймаққа жүгінуінен, сондай-ақ лингвистикалық әсер алуынан көрінеді. Қажетті терминологиялық нақтылау үшін осы тармаққа тоқталайық. Тіл - бұл жасырын мән, сондықтан да дауыстап айту сөздің пайда болуынан, сөйлеу арқылы жүзеге асады. Сонымен, «тіл», «тілдік» термині біздің жағдайда сөзді білдіру құралы ретінде, «сөйлеу», «сөйлемдік» терминіне тең келеді және кең мағынада қолданылуы керек. Айтпақшы, «сөйлеу санасы» түсінігі қазіргі психолингвистикалық әдебиеттерде жиі кездеседі.

Тілдік сананың осы түрінің өмірде кездесу дәлелі айқын көрінеді. Біз негізінен, санамыздың кез-келген күйі сол немесе басқа кемелдікке ие бола отырып, ауызша айтуға тәуелді екендігін білеміз. Бұған біздің күнделікті сөйлеуіміз, тіпті одан да көп дәрежеде жазушылардың, ақындардың, әдебиетшілердің, ғалымдардың, философтардың еңбектері дәлел бола алады. Сөз мамандарының жұмысы көп жағдайда олардың түсінігін, ойларын, сезімдерін, сананың жағдайын сөзбен білдіруден құралады. Тағы бір шындық нәрсе: адамдардың санасы үнемі және барлық жерде сөздік ықпалға ұшырайды. Бұл күнделікті өмірде, оқу және тәрбие процесінде, ғылыми форумдарда, саяси пікірталастар мен талқылауларда көрінеді.

Тілдік сананың жұмыс істеуінің кең көлемді бағыттары оның көрінуінің динамикалық түрі ретінде сипатталуы мүмкін. Оларға психолингвистикалық мәселелер саласында үлкен назар аударылады. Шындығында, психолингвистика өзінің пайда болуынан бастап оларға көңіл бөліп келеді. Тілдік сананың көрінуінің динамикалық формаларынан басқа, оның көріністерінен анағұрлым айқын емес, бірақ кем емес қызықты басқа саланы белгілеуге болады. Біз мұндай құбылыстарды субъектінің психикасындағы тілдің, сөйлеу мен сананың үйлесімді әрекетінен өзіндік жаңа құрылымдық формациялар пайда болған кезде айтамын. Бұл бағытта біз әртүрлі терминологияны қолдана отырып әртүрлі авторлар си-

паттаған құбылыстарды: тілдік тезаурус, вербальды желілер, семантикалық өрістерді түсінеміз. Біз көбінесе сөздік ассоциация әдісімен зерттелетін осы құбылысқа тоқталғымыз келеді. Біздің елімізде бұл тақырып көптеген зерттеушілердің - лингвистердің, психологтардың, физиологтардың назарын аударды. Аталған мамандықтардың әрқайсысы вербальды ассоциация құбылысын зерттеу мен түсінуде өзіндік бағыт ұстанады.

Вербальды ассоциациялардың көптеген лингвистикалық және психолингвистикалық зерттеулерінің ішінде Ю.Н. Караулов, Ю.С. Сорокин, Е.Ф. Тарасов, Н.В. Уфимцева, Г.А.Черкасова және т.б. жүзеге асырған тұғырға тоқталғым келеді. Авторлар миллионнан астам сөзді қамтитын тікелей және кері байланыстар анықталған ассоциативті-вербальды желіні кеңінен зерттеді. Алынған мәліметтер субъектінің лингвистикалық қабілеті үшін материалдық субстрат ретінде қарастырылады. Авторлардың пікірінше, бұл ана тілінде сөйлеушінің тілдік тезаурусы, оның тілдік санасын бейнелейді. Онда «білім-рецептердің» ақырғы саны бар негіз көрінеді. Тілдік сананың негізі – адамның бүкіл өмірі бойында табандылық танытып, оны қоршаған шындыққа бағдарлап, оның әлемдегі тілдік бейнесінің негізін қалайтын лингвистикалық проекцияны көрсетеді [РАС: Русский ассоциативный словарь. Ассоциативный тезаурус современного русского языка: Караулов Ю.Н., Сорокин Ю.С., Тарасов Е.Ф., Уфимцева Н.В., Черкасова Г.А., 1994–1998].

Бұл тұғыр адамның тілдік санасының ғаламдық құрылымын бағалауға, оның «макродеңгейлерін» анықтауға және оны ұйымдастырудың жоғары деңгейлерін сипаттауға жол ашатындығын байқауға болады. Біз мұндай сипаттамаларды алу тақырыптың дискурсының материалын пайдалану кезінде мүмкін емес деген авторлармен келісуіміз керек. Ассоциативті-вербальды желіні зерттеуге сүйену - бұл авторлармен қойылған мәселелерді шешудің ең адекватты әдісі. Тілдік сана құрылымының «үлкен блоктарын» бағалау мәдениеттер мен тарих аралық салыстырулар жасау үшін ерекше мүмкіндік туғызады.

Сонымен қатар, лингвистикалық сананы зерттеудің қарастырылған бағыты лексикада, ассоциативті тезауруста неге адам санасының көрінісін байқау керек деген мәселені ашық қалдырады. Негізінен психологияда сөздерді қолдану көбінесе саналы жасалған процесс ретінде қарастырылады. Мысалы, И.П. Павлов «процестің екінші сигналдық жүйеге өтуі», яғни, сөйлеу - бұл сезіну. Психологиялық зерттеулерден белгілі болғаны, бірақ вербальды материалды түсіндіруде көптеген элементтер ескерілмейді. Бұл сұрақ сана тақырыбының көптеген аспектілері сияқты жеткілікті түрде нақтыланған деп айтуға негіз жоқ. Соған қарамастан, санада сөзбен қалай «бекінген», белгілі бір субъективті психикалық элементтің басқа сипаттағы элементпен - айтылған, дыбысталған, жазылған және т.б. сөзбен қалай байланысты екендігі туралы мүмкін болатын айқындыққа қол жеткізу керек. Бұл сұрақ өте маңызды, сондықтан А.А. Потебня ол туралы сөйлеу мен ойлау (шын мәнінде - сана, психика) қатынастары шын мәнінде барлық лингвистиканы қажытады деген ескерту айтты [Потебня А.А., 1976, с. 144]. Бұл ескертуге осыы кезде арнайы тоқталып, оған назар аудару қажет.

Түсінікті болу үшін «тілдік сана» термині екі түрлі мәнді біріктіретінін ескеру керек: сана - материалдық емес сипаттағы психикалық құбылыс (оны кеңістіктік өлшеммен өлшеуге болмайды, кеңістікте сіз оны естімейсіз, көре алмайсыз) - және ауызша немесе жазбаша сөйлеудің материалдық құбылысы, сонымен қатар сөздік лингвистикалық байланыстардың қалыптасуының физиологиялық процесі. Сөйлеуді физикалық құрылғылардың көмегімен жазуға, естуге, артикуляциялық бұлшықеттердің миограммасын жазуға, ауызша сөйлеуге тән ЭЭГ-ті тіркеуге болады, тіларалық (лингвистикалық) байланыстың қалыптасуы мен жойылу барысын объективті түрде тіркеуге болады және т.б. Сөйлеу - бұл ақпаратты тасымалдайтын материалдық процесс.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты екі сұрақ қояйық: 1) сана өзінің көрінісін психикалық және физиологиялық өзара әрекеттесу арқылы сөзбен табады деп ойлауға бола ма? 2) Психикалық материалдық емес процесс пен материалдық табиғат процесінің өзара әрекеттесуі туралы ғылыми түсінік бар ма?

Бірінші сұраққа байланысты ғылым психиканың материалға тікелей әсер ету мүмкіндігін және керісінше, белгіленген дәлелдер шеңберіне енгізбеді деп айтуға болады. Парапсихологиялық құбылыстарға деген ерекше үлкен қызығушылық белгілі. Бұл құбылыстар, меніңше, психикалық және физиологиялық құбылыстардың өзара әсер етуі мен өзара әрекеттесуінің төтенше жағдайларын көрсетеді. Алайда мұндай жағдайлар әлі ғылыми түсініктеме алған жоқ. Адамдардың сөйлеуі парапсихологиялық құбылыстар шеңберіне ешқашан енбейтіні, оның табиғаты мүлдем өзгеше екендігі түсінікті. Белгілі бір тілде ауызша қарым-қатынас жасау қабілеті табиғи жолмен дамиды және жоғалады, ол қалыпты түрде анықталған психофизиологиялық процестің барлық ерекшеліктерін жаңғыртады. Айтылғандардан тілдік сананы ғылыми тұрғыдан зерттеуде сөйлеу тілінің өнімінде сананың «бейнелеуі» немесе «өз көрінісін тапқан» дәлеліне сілтеме жасау жеткіліксіз екендігі шығады. Сөйлеуде сана «бейнелену», бір жағынан, біздің өміріміздің күнделікті дәлелі, екінші жағынан, шешуге көп күш салуды қажет ететін орасан зор ғылыми проблема.

Талқыланып отырған мәселені ескере келе, біз ұғымдарды дұрыс пайдаланбаудың белгілі бір жалпы жағдайын көрсететін бір мысалға тоқталғымыз келеді. Ойлау, сана мен сөйлеу ара-

сындағы байланысты сипаттауға арналған кең таралған формулалар бар, олар шын мәнінде метафора болып табылады және нақты процестің ғылыми түсіндірмесі бола алмайды. Осы метафоралардың бірі: «ой тоқтаусыз жауған сөздер жаңбырымен толады», «ой төбеде ілінген бұлтқа ұқсайды» [Выготский Л.С., 1996]. Мұнда бұлт - сананың, ойдың орнына; жаңбыр – сөзге қатысты қолданылып отыр. Мүмкін, егер мұндай түсіндіру жаңа оқулықтарға дейін барлық жерде ұзақ уақыт бойы болмаса, бұл туралы айтудың қажеті жоқ шығар. Келтірілген мысалда, газ тәрізді күйдегі су және сұйық күйдегі су материалдық нысандары сипатталғаны анық. Алайда, сана мен сөйлеу арасындағы қатынастардың барлық құпиясы дәл осы құбылыстардың әртүрлі тәртіптегі: материалдық және материалды емес мәнінде жатқандығын түсінеміз.

Енді психикалық материалдық емес процестің материалдық сипаттағы процеске (яғни, сана күйі сөйлеуге, тілге айналады) қалай айналатындығын және керісінше бағытта: материалды түрде көрсетілген әсер (айталық, дыбыстық сөйлеу) тыңдаушының санасына, ойына қалай әсер ететіндігінің ғылыми түсінігі туралы екінші сұраққа көшейік. Біздің ойымызша, бүгінгі таңда бұл сұраққа тек жалпы жауап беруге болады. Қойылған сұраққа жауап алу үшін сіз тек бағытты белгілей аласыз. Табиғат психологиялық және материалды, физиологиялық өзара әрекеттесу процесі орын алуы үшін арнайы жұмыс жүргізгені сөзсіз. Бұл жұмыс филогенезде, жануарлардың салыстырмалы түрде қарапайым формаларының саналы адам деңгейіне көтерілуінің үлкен эволюциясы болған кезде өтті. Осыған ұқсас жұмыс, жаңа туған нәрестенің генетикалық бағдарламаны жүзеге асыруда және қоршаған орта ықпалына түскенде, индивид жалпы тілді қолдана бастайды және оның тілдік сана-сезімі қалыптасқан кезінде өзінің психологиялық күйін сөз арқылы білдіретіндігі әрбір жеке адамның онтогенездік дамуын орын алады [Гинатулин М.М., 1973, с. 168].

Қойылған сұраққа нақты және жеткілікті түрде толық жауап бере алатын білім деңгейімізге жету үшін ғылым осы табиғи жұмыстың барлық негізгі сәттерін анықтап, қарастырылып отырған функцияны орындау үшін табиғат қандай физиологиялық құрылымдар жасағанын, оларда қандай процестер жүретінін, бұл құрылымдар мен процестер қалай дамитынын, оларда қандай бұзылулар болатындығын, олардың әсіресе білім берудегі әсерге қандай жауап қайтаратындығын және т.б. мәселелерге толық жауап табу керек.

Қорыта келе айтарымыз, бүгінде лингвистикалық сана мәселесін қарастыра отырып, біздің ойымызша, тіл мен сананың байланысының терең табиғатын түсінуге жақындататын зерттеудің бағытын қарастыру қажет. Бұл бағыт – уақыт аралық байланыстар туралы психофизиологиялық мәліметтер. Іс жүзінде мәліметтер лингвистикалық сананы бағалау үшін материал ретінде қызмет ететін вербальды ассоциациялар респонденттердің олардың өмірі барысында дамыған және олардың жүйке жүйесінде «вербальды желілер» деп аталатын мәселелерді қалыптастыратын вербальды байланыстардың көрінісі болып табылады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тіл білімі сөздігі / Жалпы ред. басқ. Э.Д.Сүлейменова. — Алматы: Ғылым, 1998 - 32 б.
2. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. — Алматы: Сөздік-Словарь, 1998 - 34 б.
3. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию М., 1977 - с. 125.
4. Ярошевский М.Г. История психологии. М., 1985 - с. 210.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб., 1998.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975 - с. 167.
7. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. М., 1955 - с. 133.
8. Современная психология. Справочное руководство под ред. В.Н. Дружинина, М., 1998.
9. РАС: Русский ассоциативный словарь. Ассоциативный тезаурус современного русского языка / Караулов Ю.Н., Сорокин Ю.С., Тарасов Е.Ф., Уфимцева Н.В., Черкасова Г.А. Т. 1–3, Кн. 1–6. М., 1994–1998.
10. Потебня А.А. Мысль и язык // Эстетика и поэтика. М., 1976 - с. 144.
11. Выготский Л.С. Мышление и речь. М., 1996.
12. Гинатулин М.М. К исследованию лексических единиц. — Алматы: Наука, 1973 - с. 168.

УДК 574.4

ДОРЖЕЕВА ЕЛЕНА АНДРЕЕВНА,
магистрант,
НАО Жетысуский университет им. И.Жансугурова,
г. Талдыкорган,
E-mail:elenadorzheyeva@mail.ru

КАНАЕВА ЗЫЛИХА КОЖАМКУЛОВНА,
Профессор,
кафедра агрономии и технических дисциплин,
НАО Жетысуский университет им. И.Жансугурова,
г. Талдыкорган,
E-mail: zkk.da@mail.ru

ВЛИЯНИЕ ТЭС НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ

Аннотация: В данной статье изучено влияние теплоэнергетики Алматинской области. Цель статьи - пути сохранения экологического равновесия. Топливно-энергетический комплекс-это энергетика, транспорт и промышленность, где превалируют процессы, основанные на горении которые являются главными источниками антропогенного загрязнения окружающей среды. По масштабному фактору его можно разделить на локальное, региональное и глобальное загрязнение, которые тесно связаны между собой. Кроме того, вследствие химического взаимодействия загрязняющих веществ могут синтезироваться новые вредные ингредиенты, значительно более опасные для человека. При взаимодействии канцерогенных углеводородов и оксидов азота синтезируются соединения, действующие на генный фонд человека.

Ключевые слова: зола унос, асфальтобетон, золоотвалы, ТЭЦ, теплоэнергетика, экологическое равновесие.

Аннотация: Бұл мақалада Алматы облысының жылу энергетикасы саласының әсері қарастырылды. Мақаланың мақсаты - экологиялық тепе-теңдікті сақтау. Отын-энергетика кешені - бұл жану процестері басым болатын энергетика, көлік және өнеркәсіп кешендері, яғни қоршаған ортаны ластаушы негізгі антропогендік көздер болып табылады. Ауқымды факторға сәйкес оны тығыз байланысты жергілікті, аймақтық және ғаламдық ластану деп бөлуге болады. Сонымен қатар, ластаушы заттардың химиялық өзара әрекеттесуіне байланысты адам үшін әлдеқайда қауіпті жаңа зиянды ингредиенттер синтезделуі мүмкін. Канцерогенді көмірсутектер мен азот оксидтері өзара әрекеттескенде адамның генофондына әсер ететін қосылыстар синтезделеді.

Түйін сөздер:күл, асфальтбетон, күл үйінділері, жылу электр станциялары, жылу энергетикасы, экологиялық тепе-теңдік.

Annotation: The influence of heat power engineering of Almaty region was studied in this article. The purpose of the article is ways of maintaining ecological balance. The fuel and energy complex - it is energy, transport and industry, where prevail combustion based processes, which are the main sources of anthropogenic pollution of the environment. According to the large-scale factor, it can be divided into local, regional and global pollution, which are closely related. In addition, due to the chemical interaction of pollutants, new harmful ingredients can be synthesized, which are much more dangerous for humans. When carcinogenic hydrocarbons and nitrogen oxides interacted, synthesized compounds, which are act on the human gene pool.

Keywords: fly ash, asphalt concrete, ash dumps, thermal power plants, heat power engineering, ecological balance.

Введение

Теплоэнергетика — один из основных факторов загрязнения атмосферы (порядка 30% от общего объема загрязнений).

Основные компоненты загрязнений (рис.1):

Рисунок 1- Основные компоненты загрязнений

На рисунке 1 показаны основные компоненты загрязнения окружающей среды.

Теплоэнергетика обладает внушительными связями с другими отраслями промышленности и жизнедеятельности человека, используется в сельском хозяйстве, строительстве, в транспорте и быту.

С развитием теплоэнергетики ускоряются показатели топливно-энергетического баланса, охватывающий все виды органического топлива, включая ядерное горючее. В общем, можно выделить три стадии трансформации добытых ресурсов от их природного состояния до конечного пользователя.

1) добыча, извлечение или прямая переработка ресурсов тепловой энергетики.

2) переработка ресурсов до такого состояния, чтобы их можно было преобразовывать или использовать

3) преобразование связанной энергии в тепловую на тепловых станциях и централях, а также на котельных[1].

Несмотря на временное единство каждой стадии, они основаны на разных технологических, физических и физико-химических процессах. Развитие теплоэнергетики влияет на состояние литосферы, гидросферы и атмосферы. В настоящее время это влияние можно назвать глобальным, так как оно затрагивает все компоненты нашей планеты[1].

На территории Казахстана используется 37 тепловых электростанций, что составляет 72 % от всего энергетического баланса. Около 72 % электроэнергии в Казахстане вырабатывается из угля Экибастузского, Майкубинского, Тургайского и Карагандинского бассейнов[2].

Сжигая уголь, ТЭЦ получают тепловую энергию и генерируют электрическую. Отрицательной стороной этого процесса является образование побочных продуктов сжигания угля – летучая зола (зола уноса) и шлак[3]. За год в Казахстане образуется порядка 20 млн. тонн золошлаковых отходов.

Основными энергетическими компаниями Казахстана являются (рис.2):

• Мангистауский Атомно-Энергетический Комбинат — генерирующая компания Актау, энергоснабжающая организация Мангистауской области

• Самрук-Энерго — государственный энерго холдинг

• KEGOC — национальный оператор сетей

• Алатау Жарык Компаниясы — распределительная электросетевая компания Алматы

• АлматыЭнергоСбыт — энергоснабжающая организация Алматы

• Алматинские Электрические Станции — генерирующая компания Алматы

• Актобе ТЭЦ — генерирующая компания Актобе

• АстанаЭнергоСбыт — энергоснабжающая организация Астана

• Атырау Жарык — распределительная электросетевая компания Атырау

• Уран Энерго — сетевая компания

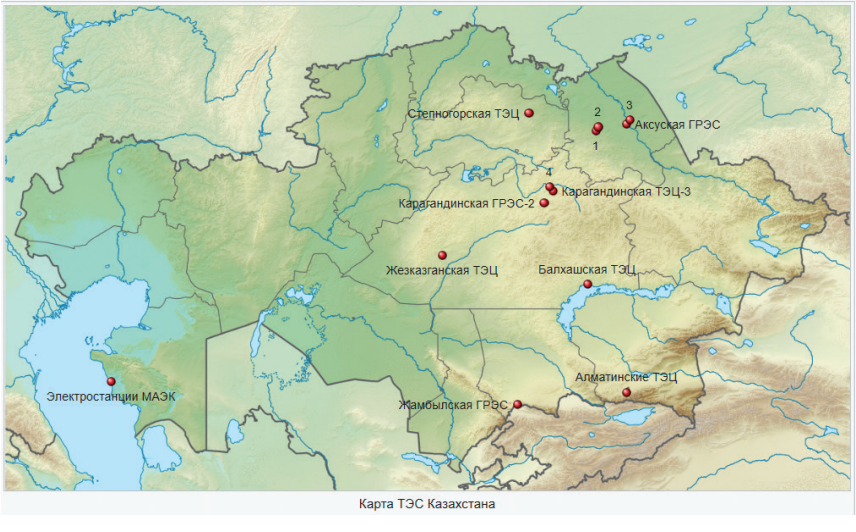

Рисунок 2 – Карта ТЭЦ, ГРЭС, МАЭК Казахстана

Материалы и методы

Целью нашей работы является изучение нагрузки теплоэнергетики Алматинской области на окружающую среду.

При изучении материалов, проект разработан на основании «Методики определения нормативов эмиссий в окружающую среду. Министра охраны окружающей среды Республики Казахстан от 16 апреля 2012 года № 110-ө» 1. Методика определения нормативов эмиссий в окружающую среду (далее – методика) разработана в соответствии с подпунктом 29) статьи 17 и пунктом 4 статьи 28 Экологического кодекса Республики Казахстан от 9 января 2007 года и устанавливает способы определения нормативов эмиссий в окружающую среду[4].

Расчетным путем определяются нормативы эмиссий в различные среды, в том числе нормативы предельно-допустимых выбросов загрязняющих веществ в атмосферу от стационарных источников, сбросов загрязняющих веществ в водные объекты, на рельеф местности, поля фильтрации, накопители сточных вод, нормативы размещения отходов производства и потребления[5].

Величины нормативов эмиссий являются основой для принятия решений о необходимости проведения технических мероприятий в целях снижения негативного воздействия хозяйственной и иной деятельности на окружающую среду и здоровье населения.

На основе расчетов для каждого стационарного источника эмиссий и предприятия в целом устанавливаются нормативы предельно допустимых выбросов и сбросов, а также нормативы размещения отходов производства и потребления исходя из целей достижения нормативов качества окружающей среды на границе санитарно-защитной зоны и в близрасположенных селитебных территориях.

На срок до окончания реализации технических мероприятий по снижению уровня эмиссий загрязняющих веществ с целью обеспечения достижения нормативов качества окружающей среды поэтапно устанавливаются расчетом нормативные объемы эмиссий – лимиты на эмиссии в окружающую среду[5].

Котельная «Баскуат» южной промзоне г. Талдыкорган, Алматинской области, по ул.Транспортная. Ближайшая селитебная зона находится на расстоянии 730м в юго-восточном направлении от котельной «Баскуат» (отделение №3 свх. Заря) и в северо-западном направлении на расстоянии 1300м (5мкр-он). Согласно проведенных расчетов в программе «Эра 2.0» на территории жилой зоны 1 ПДК не достигается.

СЗЗ для данных объектов составляет 500м, согласно, Министерства национальной экономики РК. Приказ №237 от 20.03.2015 г. об утверждении Санитарных правилах «Санитарно-эпидемиологическое требования по установлению СЗЗ производственных объектов», раздела 13 пункта 3, СЗЗ составляет не менее 500м, что соответствует 2 классу опасности, 1 категории. Согласно Статьи 27 Экологического Кодекса РК, для объектов 1 категории срок действия установленных нормативов – 10 календарных лет.

Результаты обсуждения

В Алматинской области насчитывается 3 крупных теплоэлектростанций:

1. АО «АлЭС ТЭЦ 3»
2. ТОО «Текелийсийэнергокомплекс
3.КГП "Талдыкоргантеплосервис"

Одной из крупнейшей тепловой электростанции КГП на ПХВ «Талдыкоргантеплосервис» (рис.3).

Рисунок 3 - Центральная часть АО «Алматинская Электрическая Станция ТЭЦ-3».

По официальным статистическим данным, основная масса техногенных выбросов в атмосферный воздух формируется от теплоэлектростанции, которые производят электричество при помощи сжигания твердого топлива.

По данным краткой характеристики произ-

водственной деятельности КГП на ПХВ «Талдыкоргантеплосервис» ГУ «ОЖКХ г. Талдыкорган» выяснилось назначение предприятия - выработка электроэнергии для нужд отопления и горячего водоснабжения жилых и производственных зданий г.Талдыкорган.

Котельная «Баскуат» осуществляет выработку тепловой энергии для систем теплоснабжения, горячего водоснабжения жилых, общественных и производственных зданий г. Талдыкорган и отпуск пара потребителям. Котельная «Баскуат», вырабатывает до 85% от общего объема производства тепловой энергии для г. Талдыкорган.

В зимнее время одновременно работают 2 котла ЭЧМ -60-2 и 2 котла КЕ-25 - С: в летнее время работает один водогрейный и один паровой котлы. Мощность 1 4 котла ЭЧМ-60-2 60 Гкал/час. Мощность 1 котла КЕ -25-14С 16 Гкал час (25 т пара/ч). Топливом для котлов служит уголь Семипалатинского бассейна месторождения «Каражыра». Для растопки котлов и поддержания факела горения угля используется мазут. Время работы котлов 8640 часов в год. Годовой расход угля составляет 174 840тонн. При сжигании угля в атмосферный воздух выделяются неорганическая 20-70 %, сернистый ангидрид, оксид углерода, диоксид азота, оксид азота, бенз(а)пирен.

На территории объекта выявлены 16 источников выбросов вредных веществ в атмосферу. Из них 6 организованных и 10 неорганизованных источников выбросов вредных веществ в атмосферный воздух. Всего в атмосферный воздух выделяются вредные вещества 17 наименований (оксид железа, оксид меди, оксид хрома, сажа, оксид углерода, бенз(а)пирен, предельные углеводороды С12-С19, пыль неорганическая 20-70%, мазутная зола в пересчете на ванадий, диоксид марганца, диоксид азота, оксид азота, сернистый ангидрид, сероводород, фтористый водород, фториды неорганические, ванадий) и 8 групп суммаций (сернистый ангидрид + оксид азота + ванадий + мазутная зола, сернистый ангидрид + ванадий, сернистый ангидрид + сероводород, диоксид азота + сернистый ангидрид, сернистый ангидрид + фтористые соединения, ванадий + диоксид марганца, фтористый водород + фториды, и пыль приведенная к ПДК 0,5).

Результаты ознакомления с характеристикой выяснилось, что суммарный выброс в атмосферу период с 2015 по 2019 год составляет 26 752 тонны(таблица1), а также размещение отходов 127 683 тонн (диаграмма 2).

Таблица 1- Объем фактических выбросов в атмосферу в период с 2015 по 2019 год, тонн

	2015г.	2016г.	2017 г.	2018 г.	2019 г.
факт	4974,933	5508,749	5557,038	5322,928	5391,722

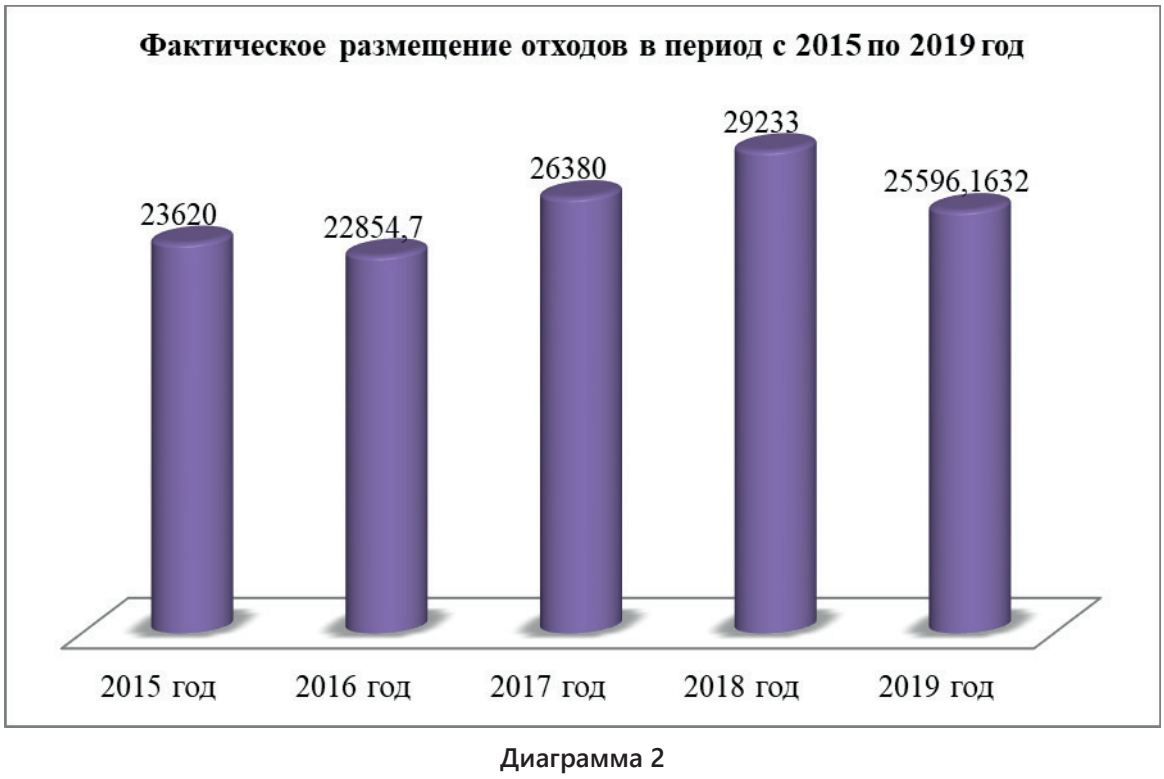

Диаграмма 2

Нормативы выбросов ЗВ на 2016 год – 5508,749 тыс.тонн/год;

Нормативы по отходам (золошлаковые) – 22854,7 тыс.тонн/год

За 2016 год выбросы ЗВ по предприятию составили – 5,3 тыс. тонн. Увеличение выбросов на 0,3 тыс. тонн (6%) по сравнению с аналогичным периодом 2015 г.

За 2016 год отходы производства составили - 23,5 тыс.тонн, в 2015 г. 32,2 тыс.тонн, наблюдается уменьшение на 8,7 тыс.тон (27%).

Заключения

Проведенный нами анализ выявил в результате промышленной деятельности человека в области производства тепловой энергии в окружающей среде наблюдается целый ряд существенных изменений. Вот лишь некоторые из них, особо ощутимые: наличие частиц, являющихся ядрами конденсации в 10 раз больше; наличие в воздухе газовых примесей увеличено 5-25 раз; количество облаков увеличивается на 5-10%; количество туманов зимой на 100% больше, летом на 30%; число осадков в различные периоды года на 5-10% больше; относительная влажность уменьшена летом на 2%, зимой на 8%; солнечное излучение уменьшено 3-20%; температура повышается на 1-2 градуса Цельсия; скорость ветра 5-30% больше.

Загрязнение и отходы энергетических объектов в виде газовой, жидкой и твердой фазы распределяются на два потока: один вызывает глобальные изменения, а другой - региональные и локальные. Так же обстоит дело и в других отраслях хозяйства, но все же энергетика и сжигание ископаемого топлива остаются источником основных глобальных загрязнителей. Они поступают в атмосферу, и за счет их накопления изменяется концентрация малых газовых составляющих атмосферы, в том числе парниковых газов. В атмосфере появились газы, которые ранее в ней практически отсутствовали - хлорфторуглероды. Это глобальные загрязнители имеющие высокий парниковый эффект и в то же время участвующие в разрушении озонового экрана стратосферы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. http://nacep.ru/novosti-energetiki/teploenergetika
2. Теоретические основы электротехники и электроники (http://bourabai.kz/toe/kazenergy.htm).
3. Путилин Е.И., Обзорная информация отечественного и зарубежного опыта применения отходов от сжигания твердого топлива на ТЭС / Е.И. Путилин, В.С. Цветков. М.: Союздорнии, 2003. 60 с.
4. Экологического кодекса Республики Казахстан от 9 января 2007 года № 212.
5. Методики определения нормативов эмиссий в окружающую среду. Министра охраны окружающей среды Республики Казахстан от 16 апреля 2012 года № 110-ө
6. Приказ №237 от 20.03.2015 г. об утверждении Санитарных правилах «Санитарно-эпидемиологическое требования по установлению СЗЗпроизводственныхобъектов»

УДК 502.5(204)

КАНАГАТОВ ЖАМБЫЛ ЖОЛДЫБАЕВИЧ,
б.ғ.к., аға оқытушы,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан

СЕИТОВА ГУЛЬДАНА АМАНЖОЛОВНА,
магистр, аға оқытушы,
Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан

АЛАКӨЛ АЛҚАБЫНЫҢ ӨЗЕНДЕРІНІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Түйіндеме: мақалада су айдындары мен су ағындарының гидрохимиялық режимінің қазіргі жай-күйін зерттеу, сондай-ақ оған табиғи және антропогендік факторлардың әсерін бағалау мақсатында Алакөл-Сасықкөл көлдер жүйесінің су айдындарындағы және бассейннің негізгі су ағындарындағы негізгі гидрохимиялық көрсеткіштер бойынша жер үсті сулары сапасының жай-күйіне талдау жүргізілді.

Алакөл-Сасықкөл көлдері жүйесінің аумағындағы судың сапасына төнетін қауіптердің негізгі факторларын анықтау үшін Тентек, Қаракөл, Үржар және Эмель өзендері бойынша көлдерге түсетін өнеркәсіптік, ауыл шаруашылығы және тұрмыстық ағындар зерттеу жүргізілді.

Кілт сөздер: флора, фауна, биоалуантүрлілік, антропогендік фактор, ауыр металдар, экологиялық жағдай.

Аннотация: В статье проведен анализ на состояние качества поверхностных вод по основным гидрохимическим показателям в водоемах Алаколь-Сасыккольской системы озер и основных водотоках бассейна в целях изучения современного состояния гидрохимического режима водоемов и водотоков, а также оценки влияния на него природных и антропогенных факторов.

Проведено исследование на выявление основных факторов угроз качеству вод территории Алаколь-Сасыккольской системы озер являются промышленные, сельскохозяйственные и бытовые стоки, поступающие в озёра по рекам Тентек, Каракол, Урджар и Эмель.

Ключевые слова: флора, фауна, биоразнообразие, антропогенный фактор, тяжелые металлы, экологическое состояние.

Abstract: Summary: The article analyzes the state of surface water quality according to the main hydrochemical indicators in the reservoirs of the Alakol-Sasykkol lake system and the main watercourses of the basin in order to study the current state of the hydrochemical regime of reservoirs and watercourses, as well as to assess the impact of natural and anthropogenic factors on it.

A study was conducted to identify the main factors that threaten the water quality of the territory of the Alakol-Sasykkol lake system are industrial, agricultural and domestic runoff entering the lakes along the Tentek, Karakol, Urjar and Emel rivers.

Key words: flora, fauna, biodiversity, anthropogenic factor, heavy metals, ecological state.

Введение

Актуальность темы обусловлена недостаточной экологической изученностью состояния качества поверхностных вод по основным гидрохимическим показателям в водоемах Алаколь-Сасыккольской системы озер и основных водотоках бассейна в целях изучения современного состояния гидрохимического режима водоемов и водотоков, а также оценки влияния на него природных и антропогенных факторов.

Целью данного исследования является выявление основных факторов угроз качеству вод территории Алаколь-Сасыккольской системы озер являются промышленные, сельскохозяйственные и бытовые стоки, поступающие в озёра по рекам Тентек, Каракол, Урджар и Эмель.

Основная часть

Впервые проводятся исследования загрязнение рек Алакольской долины. Для достижения данной цели были решены следующие задачи:

1. Выполнен ретроспективный анализ научной литературы по исследуемой теме за последние 30 лет.

2. Подобраны методики, приборы и оборудования для определения концентраций тяжелых металлов в почве.

3. Отобраны пробы и проведены их анализ на содержание тяжелых металлов.

Истоки основных рек, впадающих в Алаколь-Сасыккольскую систему озер, расположены в горах, поэтому они являются ледниковыми по своему типу питания. В южную часть системы

озер впадают основные реки Тентек, Ыргайты, Жаманты. Водосборы этих рек находятся в сходных природных условиях и имеют одинаковые гидрографы с пиком весеннего половодья, приходящимся на май – июнь месяц. В этот период наблюдается интенсивная эрозионная деятельность водных потоков, когда наблюдается размыв пойменных отложений и бортовых склонов долин рек. Аналогичная картина наблюдается и для основных рек, впадающих в северную часть Алаколь-Сасыккольской системы озер. Такими реками являются р. Емель, р. Катынсу, р. Урджар. Гидрографы этих рек хорошо согласуются в северной части с рекой Емель, а в южной части с р. Тентек *[Болдырев В.М. 1965, С.52]*.

Реки Ыргайты, Жаманты и Тентек имеют быстрое течение на всем протяжении их русел. Наносы, перемещаемые этими реками, движутся в основном во взвешенном состоянии. Русла этих рек сложены самоотмосткой из гравелистых отложений со средними размерами от 5 до 10 см. В нижней части рек гравийные отложения перемежаются отложениями из крупнозернистого песка. В дельтовых участках этих рек наблюдается грядовое перемещение наносов.

Реки Емель, Катынсу и Урджар в отличие от рек впадающих в южную часть системы озер, имеют достаточно протяженные участки русел, проходящих по равнинной части. Вследствие более пологих уклонов течение воды в этих реках имеют более низкую скорость. Мелкие фракции наносов перемещаются во взвешенном состоянии, при этом мутность воды имеет высокие значения только в период весеннего половодья, связанного с процессами снеготаяния. В руслах этих рек происходит грядовое перемещение наносов в виде осередков и побочней. В средней части рек гряды сложены из мелкого и среднего песка. В дельтовых участках преобладают мелкодисперсный песок и илистые фракции.

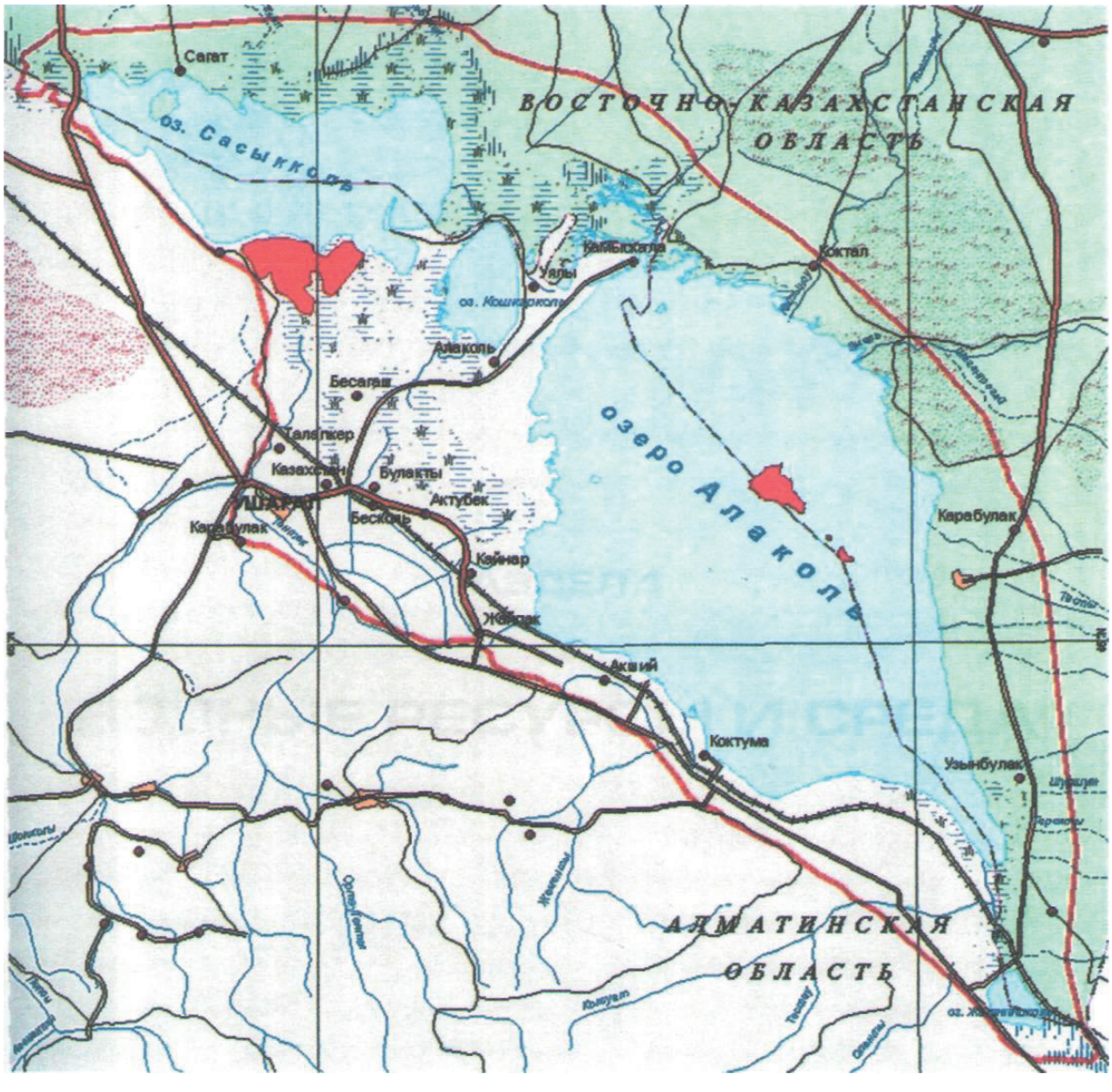

Рис. 1 Карта рек Алакольской долины

Таблица 1. Гидрологические данные основных рек Алакольской впадины

Наименование реки	Куда впадает	Площадь бассейна км^2	Площадь оледенения км^2	Длина реки км	Среднегодовые расходы м^3/с	Объем годового стока Млн.м^3	Слой стока мм	Модуль стока л/с км^2
Тентек	Оз. Сасыкколь	5380	94/20 км^3	183	47,5	1395	259	8,83
Урджар	Оз. Алаколь	4550	-	186	1,56	49	11	0,34
Катынсу	Оз. Алаколь	387	-	71	4,5	213	550	12,1
Эмель	Оз. Алаколь	21800	-	102	4	142	6	0,18
Ыргайты	Оз. Алаколь	1660	15,7/,505 км^3	28	5,7	179,7	108	3,4
Жаманты	Оз. Алаколь	667	-	51	2,5	78,8	118	3,75

Анализы на тяжелые металлы проводились на атомно-абсорбционном спектрофотометре фирмы Shimadzu AA-6650, оснащенном автосамплером ASC-6100. Применялся метод беспламенной атомизации. Измерения производились в соответствии с методическими указаниями «Методика выполнения измерения массовой концентрации марганца, кобальта, меди, железа, кадмия, свинца, никеля в пробах природной и сточной воды атомно-абсорбционным методом с электротермической атомизацией на анализаторе МПА915», Санкт-Петербург. Нижний предел обнаружения меди - 0,2 ppb, кобальта - 4 ppb, свинца -20 ppb, марганца - 0,1 ppb, цинка - 0,2 ppb, кадмия - 0,1ppb. Верхний предел неограничен, позволяет определять металлы в растворе в оптимальной области разрешающей способности спектрофотометра.

Анализ проб воды на содержание нефтепродуктов производился согласно «Руководству по химическому анализу поверхностных вод суши» под редакцией д-ра хим. наук проф. А. Д. Семенова. Диапазон измеряемых концентраций 0 - 0,019 мг/мл. Измерения на содержание синтетических поверхностно-активных веществ (СПАВ) производились в соответствии с методическими указаниями «Методика выполнения массовой концентрации суммы анионных синтетических поверхностно-активных веществ в водах экстрационно-фотометрическим методом». Пробы воды на содержание фенолов анализировали в соответствии с ГОСТом 26449.1-85 экстракционно-фотометрическим методом для определения массовой концентрации фенолов от 5мкг/л и более. Нижний предел обнаружения составляет 1 мкг/л. Оптическая плотность проб измерялась на колориметре фотометрическом КФК-3. Анализы проб воды на содержание фторидов производились в соответствии с РД 52.24.360-95 «Методика выполнения концентрации фторидов в поверхностных водах». Диапазон измеряемых концентраций 0,2 – 1,0 мг/л. Анализ проб проводился на спектрофотометре Spekol 211.Основными критериями качества вод по гидрохимическим показателям являются значения предельно-допустимых концентраций (ПДК) загрязняющих веществ для водоёмов рыбохозяйственного водопользования. Предельно – допустимая концентрация по определяемым элементам, мг/л: Cd-0,005, Pb-0,1, Zn-0,01, Cu-0,001, Co-0,01, Mn-0,01, нефтепродукты - 0,05, СПАВ - 0,1, фториды - 0,75, фенолы - 0,001 мг/л (4). *[Амиргалиев Н.А., Григорьева Э. Н. 1992, С. 132]*.

В процессе полевых исследований проведены наблюдения за состоянием качества поверхностных вод по основным гидрохимическим показателям в водоемах Алаколь-Сасыккольской системы озер и основных водотоках бассейна в целях изучения современного состояния гидрохимического режима водоемов и водотоков, а также оценки влияния на него природных и антропогенных факторов. Пробы воды отбирались согласно утвержденной программе на 11 наблюдательных точках. Все анализы проб воды, как в полевых, так и в лабораторных условиях, проводились по общепринятым гидрохимическим методам. Токсикологический анализ на содержание основных загрязнителей выполнен в лаборатории.

В результате проведенных исследований установлен гидрохимический режим водоемов в летне-осенний период, определены ионный состав, минерализация, класс воды, ее жесткость, концентрация биогенных элементов и различных токсикантов. Вода в озерах Алаколь-Сасыккольской системы в период наших исследований по своему химическому составу была благоприятной для жизнедеятельности различных гид-

робионтов. Однако эта озерная система находится под постоянным влиянием как природных, так и антропогенных факторов (2). *[Амиргалиев Н.А., Лопарева Т.Я., Гоголь Л.А., Канагатова Ш.К. 2003, С. 102.]*.

Бассейны Алакольских озер и впадающих рек является территориями активного земледелия. Здесь создана сеть оросительных, осушительно-дренажных, коллекторно-сбросных каналов. Интенсивный забор вод из водоемов и стоки из орошаемых массивов оказывают значительное влияние на гидрохимический режим и качество воды в озерах (Амиргалиев и др., 2003). На экотоксикологическое состояние водоемов оказывает влияние интенсивность сельскохозяйственного освоения прилегающей территории с использованием удобрений и ядохимикатов.

Таким образом, континентальность климата, почти постоянное ветровое перемешивание водных масс, развитие орошаемого земледелия и другие особенности территории оказывают воздействие на гидрохимические, биологические и продукционно-деструктивные процессы в озерах. Все это влияет на формирование гидрохимического и экотоксикологического состояния озер. *[Беремжанов Б.А., Снегирева Н.Е.1964, С. 32]*.

Таблица 2. Содержания главных ионов и минерализация воды Алаколь-Сасыккольской системы

Номер точки	Название точки	ПДК мг/л						**Минерализация воды мг/л**
		300	100	180	40	170		
		Главные ионы						
		Хлориды мг/л	Сульфаты мг/л	Кальций мг/л	Магний мг/л	Натрий + Калий мг/л	Гидрокар-бонаты мг/л	
1	р. Жаманты	3,55	96,4	36,9	2,92	104	253	497
2	р. Ыргайты	5,32	57,6	31,3	7,3	46	162	310
3	р. Катынсу	35,5	1441	132	107	483	226	2425
4	канал Жайпак ж/д мост	10,6	57,6	54,5	25,3	18,3	180	352
5	р. Тентек 2-й сбр коллек	1,77	38,4	32,1	29,7	16	229	352
6	р. Катынсу	3,19	106	30,5	4,86	79,3	159	388
7	р. Егинсу	2,84	67,2	34,5	6,32	53,3	165	336
8	оз. Алаколь	5,67	76,8	48,1	24,8	105	189	355
9	канал Жаманты	2,13	57,6	36,9	7,3	63	226	393
10	оз. Алаколь п. Коктума	2,84	38,4	40,9	5,84	32,4	180	303
11	оз. Сасыкколь	3,55	115	81,8	16,1	25	238	480

Таблица 3. Содержание биогенных элементов в воде озер и рек Алаколь-Сасыккольской системы

номер точки	**Название точки**	**ПДК мг\л**			
		0,39	**0,02**	**9,1**	**0,7**
		Биогенные элементы			
		Азот аммонийный	**Нитриты мг/л**	**Нитраты мг/л**	**Фториды мг/л**
1	Р. Жаманты	0,05	0,013	0	0,13
2	р. Ыргайты	0,06	0,016	0,05	0,13
3	р. Катынсу	0,04	0,022	0,09	0,25
4	канал Жайпак ж/д мост	0,04	0,013	1,17	0,25
5	р. Тентек 2-й сбр коллек	0,05	0	1,11	0,25

6	р. Катынсу	0,04	0,011	1,17	0,13
7	р. Егинсу	0,03	0,061	1,48	0,13
8	оз. Алаколь	0,04	0	0,04	1,88
9	канал Жаманты	0,05	0	0,04	0,13
10	оз. Алаколь п. Коктума	0,04	0	0,62	2
11	оз. Сасыкколь	0,04	0	0	0,25

Таблица 4 Концентрация тяжелых металлов поверхностных вод в пробах взятых с водоемов Алакольской долины. (2015-2018 г.)

Номер точки	Название точки	ПДК мг/л						
		0.001	0.01	0.1	0.01	0.01		0.005
		Тяжелые металлы						
		Cu	Zn	Pb	Mn	Co	Ni	Cd
1	Побережье оз.Алаколь пос.Акчи	0.003	0.035	0.078	0.043	0.103	0.069	0.012
2	Побережье оз.Алаколь п.Коктума	0.004	0.020	0.063	0.061	0.091	0.061	0.007
3	р. Ыргайты	0.004	0.010	0.030	0.002	0.002	0.053	0.002
4	р. Тентек	0.006	0.002	0.001	0.014	0.002	0.003	0.004
5	р. Катысу	0.005	0.004	0.007	0.008	0.002	0.044	0.004
6	р. Егинсу	0.003	0.006	0.006	0.006	0.001	0.036	0.003
7	оз. Жаланашколь	0.016	0.041	0.070	0.038	0.002	0.033	0.003
8	канал Жайпак	0.004	0.033	0.044	0.041	0.003	0.042	0.006

Выводы

1) Основными факторами угроз качеству вод территории Алаколь-Сасыккольской системы озер являются промышленные, сельскохозяйственные и бытовые стоки, поступающие в озёра по рекам Тентек, Каракол, Урджар и Эмель.

2) Для выяснения полной картины гидрохимического режима Алаколь-Сасыккольской системы озёр необходимо расширить проведение обследования одновременно на всей территории бассейна этих озёр и увеличить сеть станций.

3) В процессе ведения мониторинга состояния поверхностных водных объектов необходимы отборы проб донных отложений и гидробионтов, учитывая специфику загрязняющих веществ, их высокую сорбционную и аккумулирующую способности. Пункты отбора проб донных отложений должны совпадать с сетью пунктов отбора проб воды.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Болдырев В.М. Режим рек и временных водотоков Алакольской впадины // Алакольская впадина и ее озера / Вопросы географии Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1965. Вып. 12. С. 52 - 61.

2. Амиргалиев Н.А., Григорьева Э. Н. К характеристике химического состава воды озера Кошкарколь Алакольской системы озер // Рыбные ресурсы водоемов Казахстана и их использование. Алма-Ата. 1992. Вып. 7. С. 132 - 136.

3. Амиргалиев Н.А., Лопарева Т.Я., Гоголь Л.А., Канагатова Ш.К. Гидрохимический режим озер Алакольской впадины // Гидрология и экология». 2003, №4. С. 102 - 114.

4. Беремжанов Б.А., Снегирева Н.Е. Химическая характеристика озер и рек Алакольской впадины // Химия и химическая технология. Алма-Ата, 1964. Т. 2. С. 32 – 40.

УДК 61:614

РАХЫМБЕКОВ АЙТБАЙ ЖАПАРОВИЧ,
профессор, кандидат физико-математических наук, доцент,
Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова,
г.Талдыкорган,
E-mail: rahim_tal@mail.ru

БУКЕНОВА ЭЛЬМИРА АБАЕВНА,
старший преподаватель, кандидат биологических наук,
Кафедра Агрономии и технических дисциплин,
Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова,
г.Талдыкорган

О ЗАЩИТЕ ОТ ВРЕДНЫХ ВЕЩЕСТВ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОРГАНИЗМА СУПЕРИОННЫМ ДОЗАТОРОМ КИСЛОРОДА

Аннотация: Бұл мақалада Алматы облысының Талдықорған қорғасын аккумулятор зауытының қоршаған ортаға және адам денсаулығына ықтимал қауіпті әсері көрсетілген.Сонымен қатар, суперионик алатын ерекше таза оттегін қолдану арқылы зауыттан шығатын зиянды қорғасын шаңынан қорғаныс әдістері талданды.

Түйінді сөздер: шаң, аэрозоль, аймақ, концентрация, силикоз, факторлар, дисперсия , адам, зауыт.

Аннотация: В данной статье показаны возможные опасные влияния Талдыкорганского свинцового аккумуляторного завода Алматинской области на окружающую среду и здоровья человека.Наряду с этим проанализированы защитные методы от вредной свинцовой пыли, исходящей от завода с помощью применения особо чистого кислорода, получаемого суперионником.

Ключевые слова: пыль, аэрозоль, регион, концентрация, силикоз, факторы, дисперсия, человек , завод.

Abstract: This article shows the possible dangerous effects of the Taldykorgan lead Battery Plant in Almaty region on the environment and human health.Along with this, protective methods against harmful lead dust emanating from the plant are analyzed using the use of especially pure oxygen produced by superionics**.**

Keywords: dust, aerosol, region, concentration, silicosis, factors, dispersion, person, plant**.**

Введение

В настоящее время, когда научно- технический прогресс и всеобщая урбанизация перерастает в высшую стадию своего развития, исследования влияния на организм человека вредных факторов окружающей среды становятся на первом месте. В нашей работе произведена попытка обобщения реальных факторов, вредно влияющих на организм человека со стороны окружающей среды. В нашем регионе, Алматинской области вредновлияющих на организм человека производств и предприятий не так уж много, однако, как например, наш Талдыкорганский аккумуляторный завод, ныне именуемый как «Кайнар», много лет стабильно производит стартерные свинцовые аккумуляторы для тяжелых машин и тракторов, автомобилей.

В процессе производства свинцовых аккумуляторов в технологической цепи имеет место разрубка свинцовых пластин для дальнейшей обработки при которой поднимается производственная пыль, состоящая из мельчайших частиц свинца [1]. Производственной пылью называют взвешенные в воздухе, медленно оседающие твердые частицы размерам нескольких десятков до долей мкм. Многие, виды производственной пыли представляют собой аэрозоль. По размеру частиц (дисперсности) различают видимую пыль размером более 10 мкм, микроскопическую — от 0,25 до 10 мкм, ультрамикроскопическую — менее 0,25 мкм.

Согласно общепринятой классификации все виды производственной пыли подразделяются на органические, неорганические и смешанные. Первые, в свою очередь, на пыль естественного (древесная, хлопковая, шерстяная и др.) и искусственного (пыль пластмасс, смол и др.) происхождения, а вторые — на металлическую (железная, цинковая, алюминиевая и др.) и минеральную (кварцевая, цементная, асбестовая и др.) пыль [2].

К смешанным видам пыли относят каменноугольную пыль, держащую частицы угля, кварца и силикатов, а также образующиеся в химических и других производствах.

Среди различных пневмокониозов наибольшую опасность представляет силикоз, связанный с длительным вдыхание пыли, содержащей

свободную двуокись кремния (SiO). Силикоз — это медленно протекающий хронический процесс, который, как правило, развивается только у лиц, проработавших несколько лет в условиях значительного загрязнения воздуха кремниевой пылью. Однако в отдельных случаях возможно более быстрое возникновение и течение это заболевания, когда за сравнительно короткий срок (2 - 4 года процесс достигает конечной, терминальной, стадии.

Основная часть

Твердоксидный суперионный проводник на основе стабилизированной двуокиси циркония, являющийся объектом нашего научного исследования, агрегатно отличается от жидких электролитов в качестве твердого тела. В суперионниках вещество, несущее электрический ток, является веществом, называемым пустотой, т. е. дырочным проводником, и анионами кислорода, дважды отрицательно заряженными кислородом O^{2-}. В обычных условиях суперионик - это керамический материал, природа которого состоит из двуокиси циркония. Данная керамическая смесь начинает проявлять свои исключительные феноменальные свойства под действием поля постоянного электрического тока при T = 900°C - 1000 °C, оказывающего внешнее воздействие:

- пропускает из своего тела только дважды отрицательно заряженные анионы кислорода, не изменяя свой материальный состав O^{2-}

- упомянутые анионы кислорода O^{2-} только под действием поля постоянного электрического тока удаляются из тела сильно окислившегося суперионного проводника и в условиях высокой температуры T=900°C-1000 °C переходит на анод, т. е. на положительно заряженный электрод и выделяется в чистом виде в виде нейтрального кислорода

$$O^{2-} - 2e = O_2\uparrow$$

молекулярно-чистый кислородный газ, выделенный из анода, в настоящее время широко используется в медицине, биологии и других регионах; это феноменальное свойство сверхпроводника с твердым оксидом - пропускание анионов кислорода из своего тела под действием поля постоянного электрического тока широко используется в производстве, технологии, электронике, нанотехнологиях всего полупроводника;

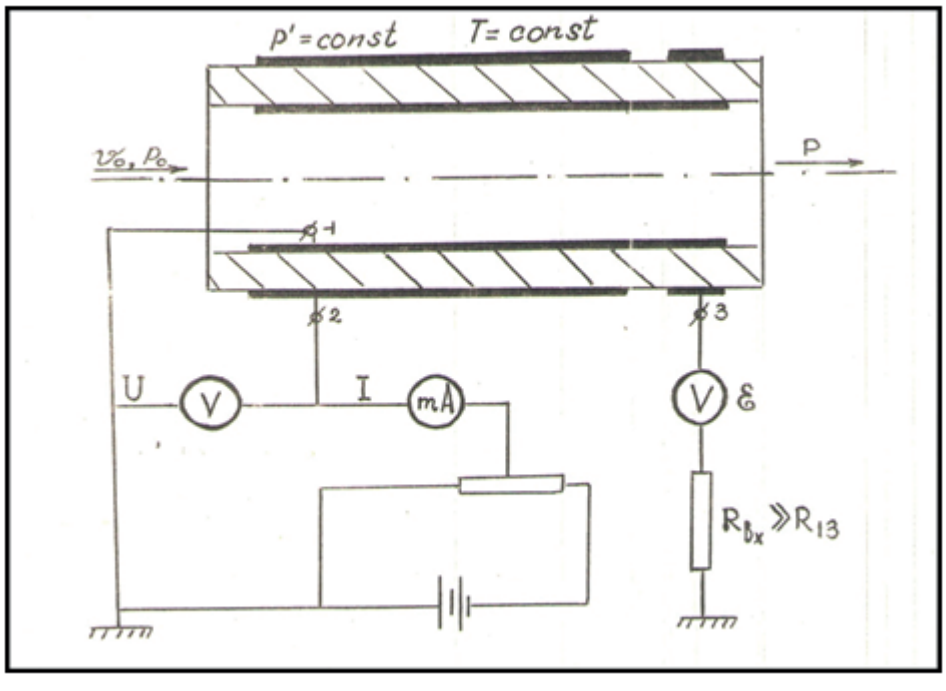

Рис.1. Кислородный насос на основе суперионика

Производственная пыль может оказывать вредное влияние и на верхние дыхательные пути. Установлено, что +в результате многолетней работы в условиях значительного запыления воздуха происходит постепенное истончение слизистой оболочки носа и задней стенки глотки. При очень высоких концентрациях пыли отмечается выраженная атрофия носовых раковин, особенно нижних, а также сухость и атрофия слизистой оболочки верхних дыхательных путей. Производственная пыль может проникать в кожу и в отверстия сальных и потовых желез. В некоторых случаях может развиться воспалительный процесс. Не исключена возможность возникновения язвенных дерматитов и экзем при воздействии на кожу пыли хромощелочных солей, мышьяка, меди, извести, соды и других химических веществ[3].

Систематический контроль за состоянием уровня запыленности осуществляют лаборатории центров, заводские санитарно-химические лаборатории. На администрацию предприятий возложена ответственность за поддержание условий, препятствующих превышению ПДК пыли в воздушной среде. При разработке оздоровительных мероприятий основные гигиенические требования должны предъявляться к технологическим процессам и оборудованию, вентиляции, строительно-планировочным решениям, рациональному медицинскому обслуживанию работающих, использованию средств индивидуальной защиты.

Методы и средства защиты от пыли:

– внедрение непрерывных технологий с закрытым циклом (использование закрытых конвейеров, трубопроводов, кожухов);

– автоматизация и дистанционное управление технологическими процессами (особенно при погрузоразгрузочных и фасовочных операциях);

– замена порошкообразных продуктов брикетами, пастами, суспензиями, растворами;

– смачивание порошкообразных продуктов при транспортировке (душевание);

– переход с твердого топлива на газообразное или электроподогрев;

– применение общей и местной вытяжной вентиляции помещений и рабочих мест;

– применение индивидуальных средств защиты (очков, противогазов, респираторов, спецодежды, обуви, мазей).

Результаты и их обсуждение

В системе оздоровительных мероприятий важен медицинский контроль за состоянием здоровья работающих и лечебно-профилактические мероприятия. В соответствии с действующими правилами обязательным является проведение предварительных (при поступлении на работу) и периодических медицинских осмотров[4].

Основная задача периодических осмотров — своевременное выявление ранних стадий заболевания и предупреждение развития пневмокониоза, определение профессиональной пригодности и проведение эффективных лечебно-профилактических мероприятий. Среди профилактических мероприятий, направленных на повышение реактивности организма и сопротивляемости пылевым поражениям легких, наибольшую эффективность обеспечивают УФ-облучение, тормозящее склеротические процессы; щелочные ингаляции, способствующие санации верхних дыхательных путей, дыхательная гимнастика, улучшающая функцию внешнего дыхания, диета с добавлением метионина и витаминов.

При защите от производственной пыли и вредных веществ обязательно разрабатываются общие санитарно-технические требования к производственным помещениям и рабочим местам. Создание рациональных санитарно-технических условий на предприятиях — важная задача, от решения которой зависит здоровье трудовых коллективов, безопасные условия, производительность труда и культура производства в целом. Общие санитарно-технические требования к производственным помещениям, рабочим местам и зонам, а также к микроклимату изложены в Строительных нормах и правилах (СНиП) и Санитарных нормах проектирования предприятий (СН).

Площадку для размещения предприятий (территория) выбирают, исходя из генеральных планировок развития населенных пунктов. Размеры площадки определяют в соответствии со строительно-санитарными нормами с учетом возможного расширения предприятия на перспективу. Площадка должна быть на сухом, незатопляемом месте с прямым солнечным освещением, естественным проветриванием, иметь относительно ровную поверхность, располагаться вблизи водоисточника с отводом сточных вод. Должны быть обеспечены удобства подхода, подъезда транспортных средств, соблюдены условия охраны труда и техники безопасности, а также противопожарной защиты. Предприятия следует располагать так, чтобы исключить неблагоприятное воздействие одного предприятия на другое. В жилой зоне разрешается размещать предприятия, не выделяющие производственных вредностей, не производящие шума и с неогнеопасными и технологическими процессами [5].

Объем производственных помещений на одного работника должен составлять не менее 15 м, площадь — не менее 4,5 м, высота — не менее 3,2 м. Производственные помещения должны содержаться в надлежащей чистоте.

Полы в производственных помещениях следует делать из материалов, обеспечивающих удобную очистку их и отвечающих эксплуатационным требованиям для данного производства. Конструкции полов и верхних покрытий выбирают с учетом технологического процесса, выполняемого в отдельных видах помещений. Наиболее распространенными являются цементобетонные, асфальтобетонные, асфальтовые, плиточные и деревянные полы. В торговых залах магазинов полы рекомендуют покрывать плиткой. Эти полы гигиеничны, легко моются и водонепроницаемы. В местах работы контролеров-кассиров, продавцов и других работников торговых залов устраивают деревянные дощатые настилы, настилы из толстых ковровых дорожек или линолеумные дорожки на матерчатой основе [6].

Большое значение для охраны труда имеет водоснабжение предприятий. Оно должно

обеспечить потребность предприятия в питьевой воде и для хозяйственно-гигиенических, производственных и противопожарных целей. Различают два вида водоснабжения: централизованное и децентрализованное. При централизованном водоснабжении вода подается по трубопроводам общего пользования, а при децентрализованном — поступает из местных источников (колодцев, родников, водоемов). Выбор источников хозяйственно-питьевого водоснабжения необходимо согласовывать с местными администрациями и местными органами санитарно-эпидемиологической службы. Качество воды должно отвечать требованиям ГОСТа на питьевую воду. Применение сырой воды для питья допускается только с разрешения органов санитарно эпидемиологической службы.

Выводы

Все предприятия, согласно санитарным правилам и нормам, должны иметь канализационные сооружения, предназначенные для приема, удаления и обезвреживания сточных вод, а также отведения их на определенные участки. На предприятиях, не имеющих канализацию, устраивают дворовые туалеты и бетонные ямы, которые сооружают в соответствии с правилами безопасности их эксплуатации и санитарно-гигиенических норм. В производственных и вспомогательных помещениях освещение, отопление, вентиляция и кондиционирование воздуха обеспечивают оптимальные параметры воздушной среды (производственного микроклимата), способствующие сохранению здоровья человека и повышению его трудоспособности [7].

Температура воздуха в производственных помещениях в зависимости от тяжести работ в холодный и переходный периоды года должна быть от 14 до 21°С, в теплый период — от 17 до 25°С. Относительная влажность — в пределах 60 - 70%, скорость движения воздуха — не более 0,2— 0,5 м/с. В теплый период года температура воздуха в помещениях не должна быть выше наружной более чем на 3 - 5°С, максимальная — 28°С, а скорость движения воздуха — до 1 м/с. Комплексным изучением производственных условий, влиянием их на организм человека, а также разработкой мероприятий по их улучшению и внедрению занимаются службы гигиены труда и производственной санитарии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Никитин В С, Бурашников Ю. М. Охрана труда на предприятиях пищевой промышленности // Вестник высшей школы. 1991.№5. С 350 - 352 .

2. Павленко А. Р. Компьютер, TV и здоровье // Легкая и пищевая промышленность 1982.№7. С 250 - 254 .

3. Сегеда Г . Ф.Дашевский . Охрана труда в пищевой промышленности // Легкая и пищевая промышленность 1995.№9. С 150 - 154 .

4. Денисенко Г.Ф. Охрана труда - М: Высшая школа, 1995. 320 с

5. Желиба Е.П, Заверуха Н.М, Зацарный В.В Безопасность жизнедеятельности / Под ред Е П Желиба - К: Каравелла, 2010. 328 с

6. Жидецкий В .Ц. Охрана труда - М.: Афиша, 2002 . 320 с

7. Основ охраны труда / Под ред .Гандзюка М. П., Купчика М .П. - К: Основа, 2000 - 416 с

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ
СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА
SOCIAL SCIENCE

УДК 625

ТӨКЕН МЕРУЕРТ ТӨКЕНҚЫЗЫ,
4 курс студенті,
М.Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникация академиясы

ТЕМІР ЖОЛҒА ЖАҢА ЖОЛ МАШИНАЛАРЫН ЕНГІЗУДЕГІ АРТЫҚШЫЛЫҚ

Аңдатпа: Бұл мақала темір жолға жаңа жол машиналарын енгізудегі артықшылықты зерттейді. Біздің қазіргі елдегі трафиктің көлемін ұлғайту және теміржол көлігін тиімді дамыту үшін жолды уақытылы және сапалы жөндеу қажеттілігі, сондықтан жол құрылыстары жаңа, тиімділігі жоғары құрал-жабдықтармен және заманауи технологиялармен толықтырылуы керек екендігін қарастырады.

Кілт сөздер: теміржол көлігі; көлік; жол машинасының технологиясы; жаңа технологияны енгізудегі артықшылық.

Аннотация: В этой статье исследуются преимущества внедрения новых транспортных средств на железную дорогу. В целях увеличения объемов движения в нашей современной стране и эффективного развития железнодорожного транспорта необходим своевременный и качественный ремонт дорог, поэтому строительство дорог должно дополняться новой высокоэффективной техникой и современными технологиями.

Ключевые слова: железнодорожный транспорт, транспорт, дорожная технология, преимущества внедрения новых технологий.

Annotation: This article explores the benefits of introducing new vehicles to the railroad. In order to increase the volume of traffic in our modern country and the effective development of railway transport, timely and high-quality repair of roads is necessary, therefore, the construction of roads should be complemented by new highly efficient equipment and modern technologies.

Key words: railway transport, transport, road technology, advantages of introducing new technologies.

Кіріспе

Қазақстандағы көлік жүйесінің негізгі элементі - теміржол. Қазіргі кезде Қазақстан теміржолдарының аумағында заманауи технологиялар енгізіліп жатқан кезде, сондай-ақ жүрдек магистральдар құрылысы дамып келе жатқан кезде теміржол инфрақұрылымының сапасы да, техникалық жағдайы да, қозғалыс қауіпсіздігін қамтамасыз етуі де, үлкен рөл атқарады.

Қазіргі Қазақстанда теміржол көлігі саласы көлік саласында әлеуметтік маңызы бар қызметтерді ұсыну арқылы экономиканың өмірін қолдау процесінде өте маңызды. Теміржол көлігінің ішкі және шетелдік көліктерге қатысу ауқымы мен маңызды дәрежесі, әрине, оның басқа көлік түрлеріне қарағанда айтарлықтай артықшылықтарымен анықталады. Бұл теміржол көлігінің мүмкіндіктеріне, пайдалану ерекшеліктеріне, инфрақұрылымның қол жетімділігіне және т.б.

Өзектілігі: Біздің қазіргі елдегі трафиктің көлемін ұлғайту және теміржол көлігін тиімді дамыту үшін жолды уақытылы және сапалы жөндеу қажет, сондықтан жол құрылыстары жаңа, тиімділігі жоғары құрал-жабдықтармен толықтырылуы керек.

Мақсат: Жалпы Қазақстан темір жолдарының тиімді жұмыс істеуі үшін жаңа жол машиналарын енгізудің маңыздылығын анықтау.

Тапсырмалар: 1. Теміржол трассаларын ағымдағы жөндеу және жөндеу бойынша жұмыстардың орындалуын талдау.

2. Жаңа жол машиналарын енгізу тиімділігін қарастыру.

Ғылыми жаңалық: теміржолдағы өнімділікті жақсартатын жаңа жол технологиясын қарастыруда жатыр.

Әдіснама: Темір жолға жаңа жол машиналарын енгізудегі ұсынысын талдау үшін, Қазақстандағы теміржол трассаларын ағымдағы жөндеу жұмыстарын зерттеген жөн. Ол үшін, темір жол саласының жалпы ел экономикасына пайдасы зерттелініп, қазіргі таңдағы жол машиналарының сенімділігі, жүйелілігі анықталынып, талдау жасалынды. Жаңа теміржол технологиясының болмауы жолдың сапасына кері әсер етеді. Жол желісіндегі теміржол жолының нашар болуына байланысты пойыздардың жүру кестесі бұзылады және т.б. Зерттеу барысында темір жол саласында ескі технологиялар көп екендігі анықталды. Бұл кемшілік, теміржолға тек зиянын ғана әкеледі және шығыны көп болуы мүмкін.

Қазақстан теміржолдары теміржол көлігінің тиімділігі жөнінен әлемде жетекші орында екені белгілі. Бірақ, айналым уақыты дамыған елдермен салыстырғанда екі есеге жуық аз екені белгілі болды. Оның себептері анықталынып, бұл жолдан шығу әдістері зерттелінді.

Бұл болжамдардың дұрыс не бұрыс екенін дәлелдеу үшін мақалада талдау, бақылау, зерттеу әдістерін қолдану нәтижесінде тақырыпты толық ашуға мүмкін болды.

Негізгі бөлім

Ел экономикасын дамыту және өзгерту жағдайында өндірістік әлеуетті пайдалану тиімділігін арттыру, экономиканы көліктік қолдаудың сенімділігі мен жүйелілігі, жүктерді тасымалдаудың бірыңғай тиімді жүйесін қалыптастыру маңызды рөл атқарады. Тауарларды теміржол көлігімен тасымалдау Қазақстанның көлік жүйесінде тасымалданатын жүк көлемі бойынша көшбасшы болып табылады. Бұл жүктің барлық түрлері теміржол көлігімен тасымалданатындығымен түсіндіріледі, ал тасымалданатын жүк көлемі 1 кг-нан жүздеген тоннаға дейін жетуі мүмкін. ҚР жүк тасымалдау масштабының өсуі теміржол көлігінің тиімділігін және жүк тасымалын ұйымдастыруды оңтайландыруды және жақсартуды талап етеді. Жұмыстың мақсаты - теміржол көлігімен жүк тасымалдауды ұйымдастыруды жетілдіру мақсатында Қазақстандағы жүк тасымалдау тенденцияларын зерттеу. Зерттеу барысында келесі зерттеу әдістері қолданылды: жүйелік, интегралды, мақсатты, бағдарламалық және ситуациялық тәсіл, теміржол көлігімен жүк тасымалдау саласындағы ерекшеліктер мен тенденцияларды зерттеуге диалектикалық тәсіл, құрылымдық және факторлық талдау және синтез әдістері, графикалық интерпретациялар, мәліметтерді өңдеудің статистикалық әдістері. Зерттеу нәтижелерінің дұрыстығы мен сенімділігі Қазақстанда теміржол көлігімен жүк тасымалдауды ұйымдастыру саласындағы статистикалық бақылауларды зерттеуге және салыстыруға, сондай-ақ тартылған эмпирикалық мәліметтердің сенімділігі мен индикативтілігіне, ғылыми әдістерді қолданудың орындылығы мен дұрыстығына негізделген.

Теміржол көлігі мемлекет құрушы сала бола отырып, қазіргі Қазақстанның экономикалық кеңістігінің интеграциясы мен бірлігін қамтамасыз етеді, сонымен бірге ол мемлекеттік экономиканың тұрақтандырушы факторы болып табылады. Заманауи жағдайларда уақыт тек жүктерді жеткізу уақытына сәйкес тасымалдаумен ғана емес, сонымен бірге тасымалдау кезінде минималды шығындармен көлік қызметін жүзеге асырудың маңыздылығы болып табылады. Жаңа экономикалық жағдайларда теміржол көлігінің шешуші міндеті - халыққа, жүк жөнелтушілерге, жүк алушыларға, сонымен қатар басқа ұйымдар мен жеке адамдарға сапалы көлік қызметін көрсету. Осы мақсатта жүк жөнелтушілерге де, жүк алушыларға да сапалы және бір мезгілде ыңғайлы жүк тасымалдау технологияларын қолдану керек, тасымалдауды жетілдірілген және жоғары жылдамдықта жүргізу, тұтынушылардың, жеткізушілердің жұмыс ырғағын үйлестіру, тауарларды жеткізу уақытын оңтайландыру, жүк жөнелтушілер мен жүк алушыларға тауарлардың қозғалысы туралы жедел хабарлау, ұсынылатын қызметтердің барлық спектрінің сапасын қамтамасыз ету [Терешина Н.В., 2012].

Осыған қарамастан, талассыз артықшылықтарға қарамастан, теміржол көлігінің бірқатар кемшіліктері бар, соның ішінде пойыздар қозғалысының жылдамдығы. Осыған байланысты жеткізу уақыты ұзарады, өйткені пойыздар өте баяу жүреді және әр жөнелтілім алдында қозғалыс кестесін жасау керек. Басқа мәселелермен қатар, Қазақстанның теміржол көлігінің басты проблемасы - монополия. Теміржол тарифтері жиі өзгеруі мүмкін, ал автомобиль иелері әрдайым Қазақстан теміржолдарынан тасымалдауға рұқсат ала алмайды [Жол машинасы технологиясының паркі құрылымы мен номенклатурасын жетілдіру, 2008].

Қазіргі Қазақстандағы жүк нарығының құрылымы дәстүрлі түрде келесі тасымалдау арналарын қамтиды: автомобиль, теміржол, құбыр, теңіз және әуе. Қазіргі уақытта жүк нарығының шамамен 95%-ы (талдаудан құбырды қоспағанда) теміржол және автомобиль жолдары болып табылады. Сонымен қатар теміржол тасымалының үлесі үнемі өсіп отырады.

Бүгінгі таңда жүк көлігі теміржол көлігі кірісінің жалпы көлемінің 80%-дан астамын құрайды, сондықтан оларды жоспарлаудың маңызы зор және бұл саладағы өндірістік-экономикалық жоспарлау мен басқарудың бүкіл жүйесінің негізі болып табылады.

Жоспарланған экономикадан нарықтық экономикаға көшу кезінде жүк тасымалдау жоспарларын қалыптастыру жүйесі түбегейлі өзгерді, бірақ олардың теміржол үшін маңызы өзгеріссіз қалды. Негізгі өзгеріс жүктерді тасымалдауға тиімді сұраныстық қамтамасыз ету жағдайында жоспарлаудың орталықтандырылған жүйесінен нарықтық принциптер мен сату жоспарларын құру әдістеріне көшу болды [А. Бейдалиева, 2018].

Қазіргі кезде Қазақстан теміржол көлігіне көп көңіл бөлінуде. Бұл, ең алдымен, трансұлттық көлік рөлінің өсуіне байланысты. Кейбір көршілес мемлекеттер, мысалы Қытай, Қазақстан темір жолдарының дамуында өздеріне маңызды перспективалар көреді. Сондықтан қолданыстағы жолдарды жаңарту, жаңаларын салу, пойыздар жылдамдығын арттыру және соның салдарынан өткізу қабілеттілігі қажеттілігі айқын болады.

Теміржол көлігі қазіргі заманғы мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуында орасан зор рөл атқарады. Бұл елдің жекелеген аймақтары арасындағы, ел мен шет мемлекеттер арасындағы байланысты қамтамасыз етеді. Халық үшін теміржол байланысының ерекше тартымдылығы осы көлік түрінің өзіндік ерекшеліктерімен байланысты. Олардың ішінде, ең алдымен, жүк көтергіштігінің үлкен екендігін атап өткен жөн; алыс қашықтыққа саяхаттау мүмкіндігі; жолаушылар мен жүктердің жоғары жылдамдығы; тасымалдаудың жүйелілігі.

Теміржол көлігі жүйесінде қала маңы тасымалы маңызды орын алады, оны Қазақстан темір жолдары АҚ (ҚТЖ АҚ) басқарады. Қала маңындағы жолаушыларды теміржолмен тасымалдау айқын желілік және аумақтық біртектілікпен сипатталады. Бұл бағыттардың ұзақтығынан, қозғалыс кестесінен, жылжымалы құрамнан, вагондар санынан, тарифтік саясаттан көрінеді.

Әдетте, қала маңындағы теміржол көлігі ерекше әлеуметтік маңызы бар деп танылады. Жолаушылар айналымы бойынша теміржолдардың барлық көлік түрлерімен қала маңындағы тасымалдаудағы үлесі жалпы республика бойынша 50%-дан асады, ал кейбір аймақтарда бұл 80%-дан асады. Жолаушылар теміржол көлігінің әлеуметтік миссиясы келесі жағдайлармен шартталған. Біріншіден, бұл экономикалық өсудің негізі болып табылатын еңбек ұтқырлығын қамтамасыз етеді. Екіншіден, теміржол коммуникация желілері көбіне дау тудырмайды (теміржол желілері бойында орналасқан елді мекендерге кіру жолдары жоқ, жол қатынасы дамымаған, массивтік қатынасы бар аймақтарда). Теміржол көлігінің экологиялық тазалығын да атап өткен жөн [Теміржол көлігі: теміржол көлігі тарифтері].

Өкінішке орай, қазіргі Қазақстандағы қала маңындағы жолаушылар теміржол көлігі бірқатар мәселелермен байланысты. Олардың ең маңыздыларын қарастырайық.

Қала маңындағы жолаушылар теміржол көлігімен жүру билеттері құнының өткір проблемасы бар. Соңғы жылдары тарифтердің өсуі қоғамда үлкен наразылық тудырды, бірақ көлік компанияларының қаржылық жағдайының жақсаруына алып келмеді. Сарапшылардың пікірінше, қала маңындағы тасымалдау әдетте тиімсіз және бұл мәселені тек билет құнын көтеру арқылы шешу мүмкін емес. Сонымен қатар, тарифтердің өсуі (Алматы облысында 2015 жылы 15%-ға) жолаушылардың кетуіне әкеледі (баламалы көлік түрлеріне), демек, қала маңындағы тасымалдаушылар табысының төмендеуіне әкеледі. Пойыздар саны азайтылған жағдайда олардың экономикалық жағдайы жақсаруы мүмкін. Алайда, М. Шнайдердің әділ пікірі бойынша, «егер сіз жай ғана пойыздар санын қысқартсаңыз, сізге депоны, резервтік паркті ұстау қажет болады, егер сіз осы жолмен жүрсеңіз, онда сіз депоны жауып, осы аймақта жүретін барлық пойыздардың күшін жоюыңыз керек». Осылайша, билеттің экономикалық тұрғыдан негізделген және әлеуметтік қолайлы бағасын анықтаудың тиімді механизмін әзірлеу қажет.

Тағы бір мәселе - қалалық теміржол жолаушыларына жайлы жағдай жасау. Жылжымалы құрамның едәуір бөлігі 1999 жылдардан бастап жұмыс істейді, вагондарда кондиционерлер жоқ, жылыту әрдайым жұмыс істемейді, қалдықтар көп. Заңға бағынатын жолаушыларға қосымша қиындықтар платформада еркін жүруге кедергі келтіретін, бірақ көлік қызметін пайдаланатын азаматтардың қауіпсіздігіне кепілдік бермейтін турникеттерден туындайды [Терешина Н.В., 2012].

Қазіргі уақытта біздің еліміздегі технологиялық даму деңгейі мен техникалық жабдықталуы бірқатар позициялар бойынша шет елдердің теміржол көлігі саласындағы жетістіктеріне сәйкес келеді немесе одан озық тұр. Біздің елдің аумағында көлік техникасының жаңа буыны қолданылады. Біздің отандық рельстегі дефектоскоп әлемдегі ең дамыған болып табылады, бірақ кейбір мәселелерде біз, әрине, әлемдік деңгейден төмен боламыз [Теміржол көлігі: теміржол көлігі тарифтері].

Қазақстан теміржолдары теміржол көлігінің тиімділігі және инфрақұрылымды пайдалану бойынша әлемде жетекші орынға ие, бұған дәлел:

- жүк локомотивтерінің өнімділігі бойынша көшбасшылық;

- тасымалдау қауіпсіздігінің тұрақты көрсеткіштері;

-трафиктің қарқындылығы бойынша әлемдегі ең жоғары көрсеткіштердің бірі.

Мысалы, «Қазақстан теміржолдары» АҚ-ның ағымдағы жол жөндеу жұмыстарындағы еңбек сыйымдылығы бірнеше есе жоғары, ал айналым уақыты дамыған елдермен салыстырғанда екі есеге жуық аз [А. Бейдалиева, 2018].

Негізгі себептер:

- жөндеу сапасының төмендігі;

- жол құрылысының материалдарының сапасының төмендігі;

- жол төсегінің көтергіш қабілетінің жеткіліксіздігі;

- теміржол желісінің көпшілігінде қатал климаттық жағдайлар;

-сенімділіктің жоғарылауын талап ететін жүк және жолаушылар пойыздарының аралас қозғалысы.

Ағымдағы техникалық қызмет көрсету және жөндеу кезінде барлық жұмыстарды орындау үшін теміржолдарды, арнайы жылжымалы құрам - жол машиналары қолданылады. Жол машиналарының көп бөлігі құрылыста да, теміржолдарды жөндеу кезінде де қолданыла алады. Теміржол желісі бойынша әр түрлі, көпфункционалды жабдықтардың саны өте көп, бұл жалпы теміржолдағы жұмысты едәуір жеңілдетті. Жол машиналарының паркі әр түрлі жұмыстарға арналған (мысалы, жер асты қабатын жөндеуге, үйінділерді тазартуға және балласты ауыстыруға, жол торларын төсеуге, релстерді дәнекерлеуге, жолдарды түзеуге және т.б.). Жұмысты орындау үшін мұндай машиналар қолданылады: ЩОМ-1200 S, Dynamic 09-3X, РОМ-1М, АСГ-30Р, МРТ-6, ВПР-02.

Жаңа теміржол технологиясының болмауы жолдың сапасына кері әсер етеді. Жол желісіндегі теміржол жолының нашар болуына байланысты пойыздардың жүру кестесі бұзылады.

Пойыздар кестесіндегі «терезе» - бұл жөндеу-құрылыс немесе монтаждау жұмыстарын жүргізу үшін поездардың учаске бойымен, учаскенің жекелеген жолдарымен немесе станция арқылы қозғалуы тоқтатылатын уақыт. Мысалы, теміржол машиналарын пайдалану және жөндеу дирекциясында жойылған және істен шыққан «терезелердің» саны 2016 жылдың желтоқсан айында 42 жағдайды құрады. «Терезелердің» бұзылуы мен жойылуының себептері жабдықтың жетіспеушілігінен және қолайсыз ауа-райынан бастап әр түрлі жағдайлар болып табылады. Сондай-ақ, 38 технологиялық бұзушылық және 29 техникалық ақау орын алды. «Терезелермен» қамтамасыз етудің төмендеуі байқалса да, үзілістер, бас тарту, «терезелер» бар болғанын және қамтамасыз етілетіндігін атап өткен жөн, өйткені олар тұтастай теміржол көлігі саласын пайдалану мен сақтау үшін қажет. [Теміржол көлігі: теміржол көлігі тарифтері]

Жабдықтардың ескіру мәселесі де бар, нәтижесінде біздің теміржолдарда ескі жол машиналары көп. Ескі жабдық тиімділіктің жаңа және заманауи талаптарына сәйкес келмейді, ол тек өз кәсіпорны үшін шығын әкеледі (ол жиі бұзылады, өнімділік төмендейді).

Зерттеу нәтижесінде егер ұқсас жұмыстарды орындайтын екі машинаны қарастырсақ, мысалы ВПР-02 және Dynamic 09-32, теміржол машиналарының ағымдағы шығындарын талдағаннан кейін, Dynamic 09-32 жаңа жол машиналарын енгізу кезінде ағымдағы шығындардағы жылдық үнемдеу 200 466,18 мың теңгені құрайды деген қорытындыға келуге болады. Демек, Dynamic екі машинасы жұмыс істеп тұрған кезде ВПР- 02 ескі технологиясының жеті жол машинасының жұмысын ауыстыра алады деген қорытынды жасауға болады. Осылайша, жұмысшылардың саны босатылады, машина шамамен 150-160 адамды алмастыра алады [Вайнсон А.А., 2015].

Қорытынды

Осылайша, теміржол қауіпсіздігі әрқашан бірінші кезектегі міндет болып табылады. Қызметкерлердің өмірі мен денсаулығы жөндеу және техникалық қызмет көрсету сапасына ғана байланысты емес, сонымен қатар тауарларды сапалы жеткізуді жүзеге асыра отырып, тауарларды уақытында жеткізу маңызды болып табылатын ұйымдардың пайдасына да байланысты. Осыдан шығатын болсақ, теміржол машиналарының рөлі, атап айтқанда оны енгізу және теміржол көлігіндегі ескірген жабдықтың жұмысын тоқтату теміржолдың тиімді және үздіксіз жұмысын қамтамасыз етудегі маңызды элементтер болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

А. Бейдалиева, Безопасность движения на железнодорожном транспорте. Учебное пособие 2018 146 б.

Терешина, Н.В., Теміржол көлігі экономикасы [Мәтін] / ред. Н.П. Терешина, Л.П. Левицкая, Л.В. Тері. - М.: FGBOU «Теміржол көлігіндегі білім берудің оқу-әдістемелік орталығы», 2012. - 536 б.

1. Теміржол көлігі: теміржол көлігі тарифтері. [Электрондық ресурс] http://www.bibliotekar.ru/cenacenoobrazovanie-2/22.htm

Вайнсон А.А., Жүк көтеру-тасымалдау машиналары: Оқулық. Ред. 3-ші, М., Машина жасау, 2015 431 б.

Жол машинасы технологиясының паркі құрылымы мен номенклатурасын жетілдіру [Электрондық ресурс]. Кіру режимі: http://www.eav.ru/publ1.phppublid=2008-05a15

ФИЗИЧЕСКАЯ НАУКА
ФИЗИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМ
PHYSICAL SCIENCE

УДК 544.623

РАХЫМБЕКОВ АЙТБАЙ ЖАПАРОВИЧ,
профессор, кандидат физико-математических наук, доцент,
Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова,
г.Талдыкорган

СОЛТАНОВА ДИНАРА АХАНОВНА,
Преподаватель,
Кафедра Агрономии и технических дисциплин,
Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова,
г.Талдыкорган

О ФЕНОМЕНАЛЬНЫХ ЭЛЕКТРОФИЗИЧЕСКИХ СВОЙСТВАХ СУПЕРИОННОГО ПРОВОДНИКА

Аннотация: тұрақтандырылған цирконий диоксидіне негізделген қатты оксидті суперион өткізгіштің феноменальды электрофизикалық қасиеттері және оны оттегі концентрациясының диспенсері ретінде пайдалану мүмкіндігі қарастырылады.

Түйінді сөздер: иондық, өткізгіш, тор, қысым, парциальды, оттегі, концентрация.

Аннотация: Рассмотрены феноменальные электрофизические свойства твердого оксидного суперионного проводника на основе стабилизированного диоксида циркония и его возможности использования в качестве дозатора концентраций кислорода.

Ключевые слова: ионный, проводник, решетка, давление, парциальное, кислород, концентрация.

Abstract: The phenomenal electrophysical properties of a solid oxide superionic conductor based on stabilized zirconium dioxide and its possible use as an oxygen concentration dispenser are considered.

Key words: ionic, conductor, lattice, pressure, partial, oxygen, concentration.

Аннотация: тұрақтандырылған цирконий диоксидінде негізделген қатты оксидті суперион өткізгіштің феноменальды электрофизикалық қасиеттері және оның оттегі концентрациясының дозаторы ретінде пайдалану мүмкіндігі қарастырылған.

Основная часть

Твердый раствор ZrO_2 +12 мол. % CaO при T = 1000^0C имеет удельную электропроводность σ =5,5 10^{-2} (Ом см)$^{-1}$ и сохраняет ионную долю электропроводности t_u ≥0,99 вплоть до парциального давления кислорода P = 10^{-20} атм. При меньших давлений P, часть кислорода покидает решетку, заряд компенсируется электронами, растет электронная составляющая проводимости, материал электролита деградирует «восстанавливается». На электродах перегородки из такого материала, разделяющий объемы с $P' > P_x$, существует электродвижущая сила (ЭДС) E:

$$E = \frac{RT}{4F} \bullet \ln \frac{P'}{P_x} \qquad (1)$$

(здесь R- универсальная газовая постоянная, F – число Фарадея, T-температура окружающей среды, P^1 -парциальное давление кислорода в окружающей атмосфере равное 0.21*10^5 Па, P_x –искомое давление кислорода). Развитие получил кислородный насос (КН) –

устройство дозирования кислорода в газовом потоке (рис.1). Пропуская через такую перегородку ток от внешнего источника, дозируют кислород в одном из объемов. В этом состоит принцип кислородного насоса. В случае дозирования кислорода в газовом потоке перегородкой служит стенка трубки, которая с одной парой электродов образует качающую КС, с другой – измерительную секцию (КС и ИС). По трубке со скоростью ϑ пропускают инертный газ с концентрацией кислорода P^{I}. Значение Р на выходе кислородного насоса (КН) зависит от величины тока I в цепи КС:

$$I = \frac{RT}{r4F} \bullet \ln \frac{P'}{P_x} \qquad (2)$$

где r – сопротивление перегородки или стенки трубки кислородного насоса.

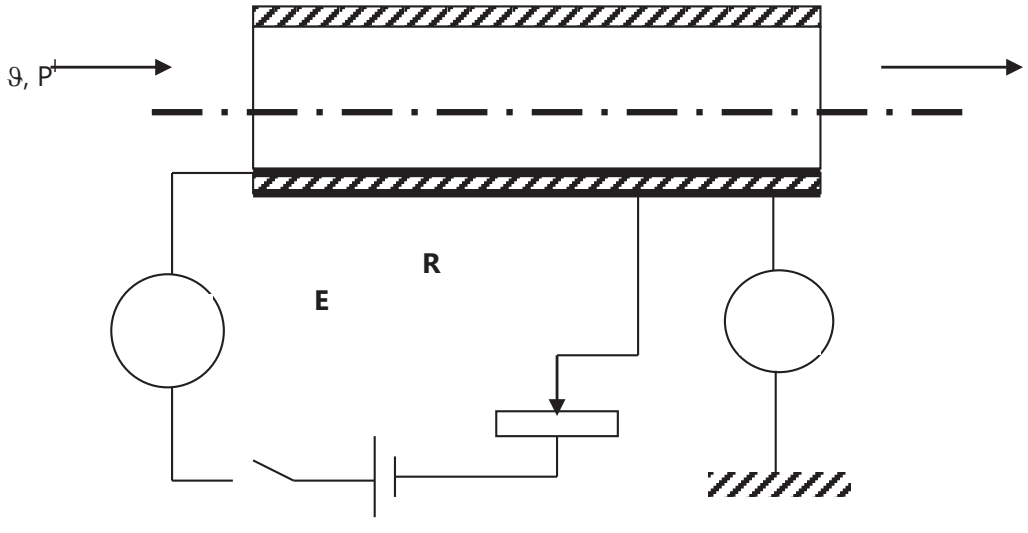

Рис.1

Определяют P_o по величине Е, измеряемой на электродах измерительной секции ИС:

$$P_{o} = P^{1} \exp\left(\quad\right) \frac{-4FE}{RT} \qquad (3)$$

(здесь P^1 – концентрация, или парциальное давление кислорода вне трубки равное $0.21 \cdot 10^5$Па) [3].

Исследована теоретическая входная характеристика (ВХ) идеализированного устройства в предположении, что ТОСП сохраняет исключительно кислородно-ионную проводимость при всех условиях, в том числе при сколь угодно малых коцентрациях кислорода в газе. В области глубокой откачки она кончается вертикальным участком при токе насыщения

$$I_H = \lim_{p \to 0} I = p_0 \vartheta (4F / RT) \qquad (4)$$

когда носители поставляемые входным газовым потоком, полностью израсходованы, дальнейшее увилечение тока через КС невозможно.

Обсуждение результатов

В установившемся режиме (расход газа через ТОСП постоянный и отсутствуют иные механизмы проводимости, кроме кислородноионной) зависимость между током переноса и концентрацией в соответствии с законом Фарадея выражается соотношением:

$$C = 0{,}7 \cdot 10^9 \frac{IM}{QnF} \qquad (5)$$

где С-концентрация кислорода, ppm; I- ток, мка; Q- расход газа (при н.у.), $см^3/с$; M-молекулярный вес кислорода; F- число Фарадея; n- число зарядов, необходимых для переноса одной молекулы кислорода *[*Чеботин В.Н.,1978,с.345*]*.

Показания ТОПС зависят только от входной концентраций и расхода газа, причем колебания температуры окружающего воздуха и барометрического давления оказывают косвенное влияние на расход газа.

Напряжение питания должно быть достаточным лишь для практически полного переноса кислорода без превышения величины потенциала разложения электролита. Рассмотрена зависимость между выходным сигналом ТОСП и его параметрами при следующих ограничениях: режим течения газа внутри ТОСП – ламинарный; выход потоку-100%; компоненты газа химически не взаимодействуют с материалом электрода и электролита.

Все процессы, протекающие в ТОСП, разделяются на массоперенос кислорода из потока к поверхности электрода; адсорбцию на электроде; массоперенос через пористый электрод к границе раздела электрод – электролит и ионизацию атомов; перенос через электролит. Надо учесть, что скорости процессов внешнего массообмена, адсорбции и ионизации атомов в условиях рабочей температуры ТОСП велики, примем, что основные кинетические затруднения обусловлены процессами диффузии кислорода через электрод и его переноса через электроли *[*Хасин А.В., 1978,с. 345*]*.

Создание на основе твердых оксидных суперионных проводников или твердоэлектролитных датчиков (первичных преобразователей) и систем контроля и автоматизации – одно из интенсивно развивающихся направлений прикладной физики твердого тела. Именно в этом направлении на сегодняшний день достигнут наиболее осязаемые практические результаты. Для вывода уравнения материального баланса рассмотрим элементарный участок ТОСП, приняв, что C_0-концентрация кислорода в окружающей атмосфере *[*Рахымбеков А.Ж.,2016,с. 884*]*. В объеме, ограниченном сечениями X_1 и X_2 за время Δt остается кислорода:

$$\Delta A_1 = [C(x_1) - C(x_2)]Q\Delta t = -Q\frac{\partial C_x}{\partial x}\Delta x\Delta t \qquad (6)$$

через электрод к поверхности раздела за время Δt диффундирует кислорода:

$$\Delta A_2 = \mathrm{P}\frac{\pi d}{\delta}[C_x - C_э]\Delta x\Delta t \qquad (7)$$

где P-коэффицент проницаемости электрода; $C_э$-концентрация кислорода на границе раздела фаз электрод-электролит; δ-толщина электрода; d-внутренний диаметр ТОСП.

Под действием приложенного напряжения через электролит за время Δt током переносится кислорода

$$A_3 = \frac{M\Delta l\Delta t}{nF} = \frac{ME_\partial\sigma_э\pi d}{bnF}\Delta x\Delta t \qquad (8)$$

где $\sigma_э$-эффективная удельная проводимость электролита, равная $K\cdot\sigma$; σ - удельная проводимость электролита; K- коэффициент, определяемый экспериментально и равный отношению эффективной поверхности рабочей зоны ТОСП к общей ее поверхности; b-толщина стенки ТОСП; E_∂- действующее напряжение. Приравнивая (6) и (7), получим уравнение материального баланса:

$$\frac{\partial C_x}{\partial x} = -\frac{P\pi d}{Q\delta}(C_x - C_э) \qquad (9)$$

На электродах перегородки из такого материала, разделяющий объемы с $C_1 > C_2$, существует электродвижущая сила (ЭДС) E:

$$\mathrm{E} = \frac{RT}{4F}\bullet \ln\frac{C_1}{C_2} \qquad (10)$$

(здесь R- универсальная газовая постоянная, F – число Фарадея, T-температура окружающей

$$E = \frac{RT}{4F} \bullet \ln \frac{C_1}{C_2} \qquad (10)$$

(здесь R- универсальная газовая постоянная, F – число Фарадея, Т-температура окружающей среды, C_1 - парциальное давление кислорода в окружающей атмосфере равное $0.21 \bullet 10^5$ Па, C_2 – искомое давление кислорода). Это явление используют в топливных элементах, термодинамических исследованиях, газовом анализе. Наиболее широко используются датчики двух типов: потенциометрические и кулонометрические. Однако, предложены и начинают находить применение и датчики, в которых использованы другие принципы работы.

До недавнего времени внимание исследователей и разработчиков было сосредоточено, в основном, на высокотемпературных датчиках с оксидным электролитом, предназначенных для определения содержания кислорода или кислородного потенциала в газообразных и жидких средах, а также так называемого кислородного коэффициента твердых оксидов переменного состава.

Принципиальные возможности твердоэлектролитных датчиков весьма широки. Так, например датчики с кислородпроводящим оксидным электролитом типа стабилизированного диоксида циркония, позволяют определять парциальное давление кислорода в газовых средах от нескольких десятков атмосфер до 10^{-26} атм. *[Идрисова А.Е., 2018, с.33]*.

Однако, при практическом их использовании необходимо принимать во внимание, что ошибки измерений будут зависеть от реальных условий применении датчика: интервала концентраций компонента, мешающих примесей, температуры и т.п. В случае потенциометрических датчиков особое внимание необходимо обратить на создание условий, обеспечивающих равновесие на электродах по отношению к измеряемому компоненту, на возможность диффузии компонентов в электролите.

Заключение

В применении метода кулонометрического титрования кислорода перспективны материалы на основе оксидов IV В – примесные твердые оксидные суперионные проводники (ТОСП), называемые также высокотемпературными или твердыми оксидными электролитами. Они отличаются исключительно кислородноионным переносом в широком диапазоне температур Т, и парциальных давлений кислорода Р.

В этом случае отпадает необходимость в регуляторе температуры в эталонном газе. На внешнюю и внутреннюю поверхности ТОСП наносятся и спекаются газопроницаемые электроды из каталитически активного металла (платина, золото, серебро и др). К электродам предъявляются следующие требования: прочный равномерный контакт с твердым электролитом по всей поверхности; малые диффузионные и электрическое сопротивления. В цилиндрической высокотемпературной печи нагревается рабочая часть ТОСП до температуры 400-10000С с, при которой перенос тока через электролит обеспечивается только ионами кислорода.

В установившемся режиме (расход газа через ТОСП постоянный и отсутствуют иные механизмы проводимости, кроме кислородноионной) зависимость между током переноса и концентрацией в соответствии с законом Фарадея выражается соотношением:

$$C = 0{,}7 \cdot 10^9 \frac{IM}{QnF} \qquad (11)$$

где С-концентрация кислорода, ppm; I- ток, мка; Q- расход газа (при н.у.), см3/с; М-молекулярный вес кислорода; F- число Фарадея; n- число зарядов, необходимых для переноса одной молекулы кислорода.

Показания ТОПС зависят только от входной концентраций и расхода газа, причем колебания температуры окружающего воздуха и барометрического давления оказывают косвенное влияние на расход газа.

Все процессы, протекающие в ТОСП, разделяются на массоперенос кислорода из потока к поверхности электрода; адсорбцию на электроде; массоперенос через пористый электрод к границе раздела электрод – электролит и ионизацию атомов; перенос через электролит. Надо учесть, что скорости процессов внешнего массообмена, адсорбции и ионизации атомов в условиях рабочей температуры ТОСП велики, примем, что основные кинетические затруднения обусловлены процессами диффузии кислорода через электрод и его переноса через электролит.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Chandra S. Superionic Sol., North-Holland, 1981. 885 p.
2. Укше Е.А., Букун Н.Г. Твердые электролиты. М.: Наука, 1977. 146с.
3. Чеботин В.Н., Перфильев М.В. Электрохимия твердых электролитов. М.: Химия, 1978. 345 с.
4. Хасин А.В., Боресков Г.К. Изотопный обмен кислорода на платиновых пленках.-ДАН СССР, 1963, т.152, с.1867
5. Рахымбеков А.Ж. Метод непрерывного измерения скорости кислородного обмена с помощью суперионика. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований, г.Москва, РАЕ , 2016, №4 (часть 5),с.884-886.
6. РахымбековА.Ж.,Идрисова А.Е.,Электрическая деградация суперионика. Научный журнал. Успехи современного естествознания, г. Москва,РАЕ,2018,№3,с.33-38.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абдрахманова Хадиша Кенесовна – х.ғ.к., доцент, ОҚМПУ

Абдуалиева Рима Ергалиевна – аға оқытушы, Ақпараттық-қатынастық технологиялар кафедрасы, Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Адылбек кызы Гулназ – п.ғ.к, профессор, Ж.Баласағын атындағы Қырғыз ұлттық университеті, Бішкек, Қырғызстан

Аймаханова Гүльдана Ермуратқызы – магистрант, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Аймукатова Айымхан Темирхановна – Аға оқытушы, Қ.Жұбанов ат.Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

Айт Бұлбұл Ақанқызы – Профессор, Ж.Кайрамбаевтың ассистенті, Astana International University

Айтбаева Куннур Болатовна – 2 курс магистранты, «Аударма ісі» мамандығы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Айтимов Мұратбек Кенжебайұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Акмуллаева Айжан Сейтказановна – б.ғ.к., аға оқытушы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Талдықорған қ.

Алдабергенова Айгуль Оналбековна – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., математика және информатика кафедрасы, Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Алпысбай Мөлдір Алтайқызы – 2-курс магистранты, Филология және әлем тілдері факультеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қаласы

Алтынбеков М.А. – PhD, оқытушы, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан

Апахаев Нурлан Жилкайдарович – меңгеруші, заң ғылымдарының кандидаты, Құқықтық пәндер кафедрасы, Қайнар академиясы

Асылбекова Шынар Моряковна – Магистр, оқытушы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Атаметова Дилафруз Абдираимқызы – 2-курс магистранты, Ағылшын филологиясы және аударма ісі кафедрасы, Филология факультеті, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Ауезханова Алтынай – магистрант факультета журналистики и политологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Әділақын Айгерім – математика ғылымдарының магистры, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Әміров Әбдібек Жетпісұлы – ф.ғ.к., аға оқытушы, Қазақ тіл білімі кафедрасы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Әсілбек Нуртаң Әділханұлы – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Бадигулов Қанат Мұратұлы – 2 курс магистранты, 7М01503-информатика мамандығы, Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Байдәулетова Аякөз Өтеуқызы – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Болашақ университеті, Қазақстан, Қызылорда қ.

Байназарова Тұрсынай Бейсембековна – п.ғ.к, қауым. профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Балтабаева Гауһар Саяділқызы – Филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Бейсембай Камшат Жасұланқызы – 1-курс магистранты, 7М01101 – Педагогика және психология мамандығы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Бейсенбаева Жайна Адихановна – 3-курс докторанты, Педагогика және психология мамандығы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Бекежанов Даурен Нуржанович – аға оқытушы, философия докторы (PhD), азаматтық құқықтық пәндер кафедрасы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Bekkozhanova G.K. – Candidate of philology, senior lecturer, Chair of Foreign philology and translation studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Беристемова Раухан Галимовна – Докторант 3 года обучения, майор полиции, Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, г. Нур-Султан, Республика Казахстан

Бишманов Какимжан Муратжанович – доцент, заң ғылымдарының кандидаты, Дінтану мен мәдениеттану кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

Бугенова Лэля Аманжоловна – қауымдастырылған профессор, М.Тынышбаев атындағы ҚазКҚА

Букенова Эльмира Абаевна – старший преподаватель, кандидат биологических наук, кафедра Агрономии и технических дисциплин, Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, г.Талдыкорган

Бұлақбаева Мейрамгуль Кеңесбайқызы – Ғылыми жетекші, п.ғ.к., профессор, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Galym Teleuye – Dean, Kazakh American University

Дәдебаев Жанғара – Филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Дәрменқұлова Рая Нұрсұлтанқызы – ф.ғ.к., доцент, Қазақ тіл білімі кафедрасы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Доржеева Елена Андреевна – магистрант, НАО Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г. Талдыкорган

Дуйсенгазы С.М. – канд.филол.наук., завед.кафедры телерадио и связи с общественностью факультета журналистики и политологии. Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Yelubay Aisultan Baurzhanuly – 2nd year master's student, al-Farabi Kazhakh National University, Almaty

Есейқызы Айым – магистр педагогических наук, Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова, г. Талдыкорган

Есейқызы Ұлжалғас – магистр технических наук, Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова, г. Талдыкорган

Есенгабылов Ильяс Жансеркенович – қауымдастырылған профессор м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты, ақпараттық-қатынастық технологиялар кафедрасы, Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған

Ескендир Руслан – магистрант II-го курса, факультет Журналистики и политологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Жагипарова Майра Мусаевна – м.п.н., старший преподаватель, Университет "Туран" , г. Алматы, Казахстан

Жаздықбаева Мария Ботайқызы – п.ғ.к., доцент

Жақанбаева Бақытгүл Болатовна – 3 курс докторанты, 6D010503 – Дефектология, «Арнайы білім беру» кафедрасы, Педагогика және психология институты, Абай атындағы ҚазҰПУ

Жамбаев Ержан Сагынханович – кандидат юридических наук, доцент, кафедра «Юриспруденция», Кокшетауский университет им. А.Мырзахметова, г. Кокшетау

Zhambylkyzy Marina – PhD, Associate Professor, Department of General Linguistics and European Languages, The Faculty of Philology and World languages, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

Жиембаев Жомарт Тқмарбекович – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., математика және информатика кафедрасы, Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Жижис Станислав Альфонсасович – Главный научный сотрудник Межведомственного научно-исследовательского института Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, г. Нур-Султан, Республика Казахстан

Жукова Зара Борисовна – к.ю.н., доцент, кафедра юридических дисциплин, Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева

Жумабекова Фатима Ниязбковна – п.ғ.к, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нур-Султан, Казақстан

Журек Барыс – 2 курс магистранты, 7М01503-информатика мамандығы, Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Ibraeva Zhanar Kulmatovna – Doctor of Philological Sciences, associate Professor, al-Farabi Kazhakh National University, Almaty

Идрисова Айгуль Еркиновна – старший преподаватель, кандидат технических наук, кафедра агрономии и технических дисциплин, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г. Талдыкорган

Имангалиев Бауыржан – доцент факультета журналистики и политологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Кабылов Дәулет Блялулы – декан орынбасары, доктор PhD, жоғары өнер мектебі, Astana International University

Кайратов Жантас – магистрант 2 курса, специальность «Связь с общественностью», кафедра телерадио и связи с общественностью, ЕНУ им. Л.Н Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Калкаева Несибели Бакитовна – қауымдастырылған профессоры, заң ғылымдарының кандидаты, Құқықтану кафедрасы, Тарих және құқық институты, Абай атындағы ҚазҰПУ

Kamitzhanova Nargiza Bakhytzhanovna – Master`s student, The Faculty of Philology and World languages, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

Канагатов Жамбыл Жолдыбаевич – б.ғ.к., аға оқытушы, І. Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

Канаева Зылиха Кожамкуловна – профессор, кафедра агрономии и технических дисциплин, НАО Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г. Талдыкорган

Канапьянова Зауре Ниазбековна – педагогика ғылымдарының магистрі, №28 ІТ мектеп-лицейі, Талдықорған қаласы

Карбозова Алия Мукатаевна – Лектор, «Тілдер» кафедрасы, М.Тынышбаев атындағы ҚазКҚА

Касымова Гульнар Маруповна – Кандидат психологических наук, доцент, Кафедра теоретической и практической психологии

Кекілбекова Мейрамкүл Қасимовна – Аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ

Колесников Юрий Юрьевич – Заместитель начальника Карагандинской академии МВД Республики Казахстан им. Баримбека Бейсенова, к.ю.н., полковник полиции

Криванкова Лилия Сергеевна – Магистр педагогических наук, старший преподаватель, Жетысуский университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган

Күзембаева Айгерім Борантайқызы – Магистрант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Кішібаева Дариха – П.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан

Қасқатаева Бақытқүл Рахымжан қызы, педагогика ғылымдарының докторы, доцент,

Қасымбеков Жакипбек Айдарбекович – п.ғ.к., профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан

Қобланова Айман Жилкибаевна – Профессор, доцент, филология ғылымдарының кандидаты, Академик С.Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қаласы, Қазақстан

Құдайбергенова Әлия Маликовна – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Құрмаш Сырым Сейсенғалиұлы – гуманитарлық ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Мажитова Анеля – магистрант, факультет журналистики и политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Мақсұт Динара Қайратқызы – 2-курс магистранты, 7М01701-Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы

Матаева Алтыншаш Туменбаевна – жетекші сарапшы, педагогика магистрі, «Оқулық» республикалық ғылыми практикалық орталығы, Нұр-Сұлтан қаласы

Маханбет Гаухар Құдайбергенқызы – магистрант, ОҚМПУ

Медетбекова Перизат Туктибаевна – ф.ғ.к, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан

Мерянова Назугум Сейитжановна – Магистрант, Специальность 7М03102 – Психология, Казахский национальный женский педагогический университет, Республика Казахстан

Мурсакимова Гүлжан Алтайбековна – педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы

Мұсабеков Ерубай Әбілқасымович – Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

Мұсабекова Үрзада Әбілқасымовна – доцент, түркітану кафедрасы, халықаралық қатынастар факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

Назарова Сымбат Сауқынқызы – 2 курс магистранты, 7М01503-информатика мамандығы, Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Оразбаева Асель Айтмухамедовна – Магистр педагогических наук, старший преподаватель, Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г. Талдыкорган

Оралбек Назерке Жомартқызы – 1-курс магистранты, 7М01101 – Педагогика және психология мамандығы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Оспанов Бахтияр – аға оқытушы, филология ғылымдарының магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Рахымбеков Айтбай Жапарович – профессор, кандидат физико-математических наук, доцент, Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, г.Талдыкорган,

Рыскулов Алдияр – PhD докторант, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Қазақстан, Шымкент қ.

Saduakhas A.N. – 2-year MA student, Speciality "Foreign philology", Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Сагадиев Азамат Нурланович – кандидат юридических наук, доцент, кафедра «Юриспруденция», Кокшетауск**ий** университет им. А.Мырзахметова, г. Кокшетау

Садуакасова Лаура Байкеновна – з.ғ.м., аға оқытушы, азаматтық құқықтық пәндер кафедрасы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Сақтағанов Балабек Кеніштайұлы – бас сарапшысы, PhD, «Оқулық» республикалық ғылыми практикалық орталығы

Сангилбаев Оспан Сейдуллаевич – профессоры, психология ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Сарбасов Ерназар Каспаевич – оқытушы, аграномия және техникалық пәндер кафедрасы, «І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті» КЕАҚ, Талдықорған қ.

Сарсебай Фариза Бақытжанқызы – 1-курс магистрант, 7М01101 – Педагогика және психология мамандығы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Сахипов Айвар – магистрант, Жетысуский университет имений И.Жансугурова, г. Талдыкорган

Сахитжанова Зада Омаргазиевна – ф.ғ.к., оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Сеитова Гульдана Аманжоловна – магистр, аға оқытушы, Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

Сейітжанов Зуфар Нұрсапаұлы – Профессор, филология ғылымдарының докторы, Қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы

Серіков Бағдат Берікұлы – Магистр, оқытушы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Смагулова Л.А. – қауымдастырылған профессор м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты, ақпараттық-қатынастық технологиялар кафедрасы, Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған

Смадияр Медина – 2 курс магистранты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан

Солтанова Динара Ахановна – Преподаватель, Кафедра Агрономии и технических дисциплин, Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова, г. Талдыкорган

Сулеймен Дархан Досанулы – Главный научный сотрудник Межведомственного научно-исследовательского института Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, г. Нур-Султан, Республика Казахстан

Таирова Гюзаль Аманжановна – докторант 3 курса, специальность «Иностранная филология», Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана

Тайжан Ернар – I курс магистранты, Журналистика және саясаттану факультеті, Л.Гумилев атындағы ЕҰУ

Тайманова Сара Тамшыбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Болашақ университеті, Қазақстан, Қызылорда қ.

Тахан С.Ш.- профессор кафедры Телерадио и связи с общественностью ЕНУ им Л.Гумилева, доктор филологических наук. Нур-Султан, Казахстан

Товсултанова Лиана Илесовна – Магистр юриспруденции, кафедра юридических дисциплин, Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева

Токанбаев Асхат Еркинович – преподаватель, магистр естественных наук, кафедра агрономии и технических дисциплин, Жетысуский университет имени И.Жансугурова, г. Талдыкорган

Толегенов Талгат Курмашович – кандидат филологических наук, доцент, Университет "Туран" , г. Алматы, Казахстан

Төкен Меруерт Төкенқызы – 4 курс студенті, М.Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникация академиясы

Тукенова Наталья Имбергеновна – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., ақпараттық-қатынастық технологиялар кафедрасы, Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Тульбасиев Нартай Жуманович – Аға оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ

Туржан О.И. - Кандидат филологических наук, доцент кафедры телерадио и по связям с общественностью ЕНУ им Л.Гумилева

Хабдолданова Ғалия Даулетқызы – 1-курс магистрант, 7М01101 – Педагогика және психология мамандығы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Хабдулин Арман Баймурзаевич – Магистр юриспруденции, кафедра юриспруденции, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

Хайсар Жанал – Магистрант, Жетысуский университет имений И.Жансугурова, г. Талдыкорган

Хани А.Б. – Жаратылыстану ғылымдарының магистрі, кіші ғылыми қызметкер, Биотехнология мәселелері ғылыми-зерттеу институты, І. Жансүгіров атындағы Жетісу Университеті, Талдықорған қ.

Чункунова Сания Батырханқызы – І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

Шагатаева Зауре Ерназаровна – докторант, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ.

Шаривхан Жардембек – PhD юриспруденции, кафедра юриспруденции, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

Шидемов Азамат Гарифуллаевич – ғылыми қызметкер, полиция майоры, Ғылыми-зерттеу орталығы, Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы

МАУЛЕНОВ Г.С.
доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступлений;

• роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им.аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информа-ции. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
Басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№12/5 (151) 2020 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 30.12.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 $^{1}/_{8}$. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 29,5 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №202

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

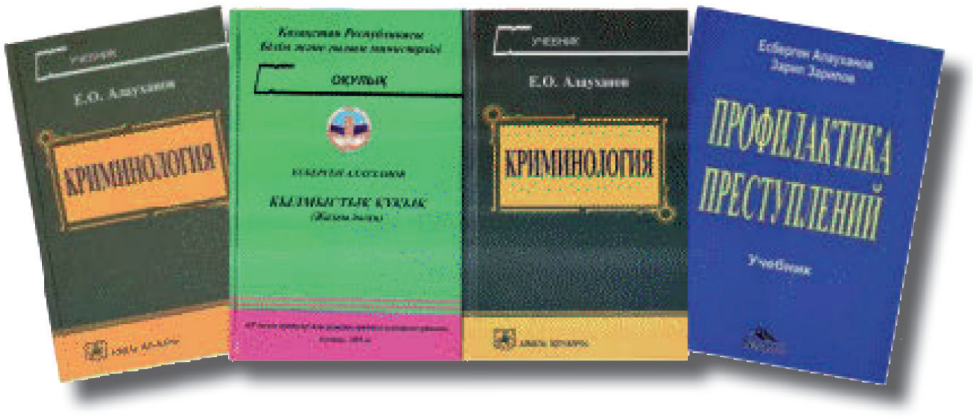

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издании- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятели Казахстана» д.ю.н,, профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В, Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отмстил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминотеология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжения двух десятков лет, Своими грудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.
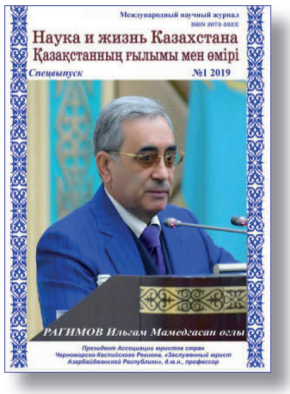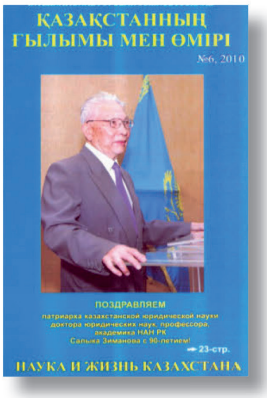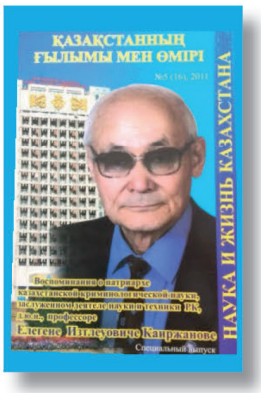
Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191